ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ

ЗАПИСКИ ПО БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ

Том I

ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ

СЪЧИНЕНИЯ В СЕДЕМ ТОМА

ТОМ I
ЗАПИСКИ ПО БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ

ТОМ II
ЗАПИСКИ ПО БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ

ТОМ III
ИСТОРИЧЕСКИ ТРУДОВЕ

ТОМ IV
ЛИЧНИ СВИДЕТЕЛСТВА

ТОМ V
ПУБЛИЦИСТИКА

ТОМ VI
ПУБЛИЦИСТИКА

ТОМ VII
ПИСМА

ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ

ЗАПИСКИ ПО БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ

Консултант проф. Филип Панайотов

Издателство
„ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ“
София, 2010

© Тодор Ташев, *съставителство*, 2010
© Петър Добрев, *художествено оформление*, 2010
© Издателство „Захарий Стоянов“, 2010
ISBN 978-954-09-0278-4 (том I)

ДУХЪТ НА СВОБОДАТА

Любезний читателю,

Издателство „Захарий Стоянов“ пристъпва с трепет към първото по-пълно публикуване на съчиненията на този велик български писател и духовен водач. Известният тритомник на издателство „Български писател“ с негови произведения, появил се преди повече от четири десетилетия под вещата редакция на проф. Георги Боршуков, вече отдавна е станал библиографска рядкост. Оттогава насам периодично се появяваха редица творби на Захарий Стоянов като: „Чардафон Великий“, „Четите в България на Филип Тотя, Хаджи Димитър и Стефан Караджата“, „Христо Ботйов. Опит за биография“, „Превратът през 1881 година“, „Ние, долуподписаните“ и пр. Очевидно, отдавна е назряла необходимостта нашата общественост да получи по-пълно и представително издание на съчиненията на един от най-великите писатели от новата история на България.

Ето, ние откликваме на този жив публичен интерес със седем тома.

Том първи, том втори – ***Записки по българските въстания***; послеслов и бележки – Тодор Ташев; приложения: Николай Генчев – „Записки по българските въстания“ като историческо съчинение“, Александър Балабанов – „Един класик на българската проза“, Петър Пондев – „Книга за народната съдба“, Веселин Андреев – „Голямата българска книга“, Ефрем Каранфилов – „Жизнената и творческа съдба на Захарий Стоянов“, Иван Гранитски – „Манифестация на българския национален дух“.

Том трети – ***Исторически трудове***: „Васил Левски (Дяконът)“, „Любен Каравелов и неговите клеветници“, „Четите в България...“, „Христо Ботйов. Опит за биография“; послеслов, бележки и приложения: Александър Бурмов – „Захарий Стоянов – писател историк“, Стефан Каракостов – „Захарий Стоянов и Христо Ботйов“, Николай Жечев – „Захарий Стоянов за Христо Ботйов“.

Том четвърти – ***Лични свидетелства***: „Превратът през 1881 година“, „Искендер бей“, „Чардафон Великий“, „Не му бе-

ше времето“, „Коронованите нихилисти в България“, „Кои са виновниците на Деветий август“ и др.

Том пети – ***Публицистика***: От първите дописки и фейлетони на Захарий Стоянов през 1880 г., дръзките му публикации в русенския вестник „Работник“, взривяване на отрочето Източна Румелия чрез собствения му вестник „Борба“, полемиките, статиите и литературните му бележки в „Южна България“ до тежките му и разнопосочни публикации в софийския вестник „Независимост“ на „Светата Троица“ (З. Стоянов, Д. Петков и Д. Ризов) до преврата на 9 август 1886 г.

Том шести – ***Публицистика. 1886–1889 г.*** Тук ще четем властника Захарий Стоянов, главен редактор на официоза в. „Свобода“, известният в цяла Европа сътрудник на лондонския „Таймс“, будапещенските „Ревю д'Ориан“ и „Газет дьо Хонгри“, букурещкия „Телеграфул“, гръцките „Еон“ и „Епитеорисис“.

Том седми – ***Писма***: От първото му запазено писмо до Никола Обретенов (14 февруари 1875 г.) до последното му писмо „Ний ще се върнем след 20 деня“ от Виена, на път за Париж, до съпругата на кумеца му Ганю Атанасов (28 август 1889 г.). Около 150 писма на З. Стоянов до приятели, съратници, властници и противници на властта и част от запазените писма на хората, с които е кореспондирал.

Трябва да изкажем специалната си благодарност към неуморимия и блестящ изследовател и събирач на творчеството на Захарий Стоянов Тодор Ташев. Той има изключителен принос в издирването и популяризирането на духовното наследство на Захарий Стоянов. Освен това е автор на най-сериозния и задълбочен летопис за живота на големия творец, издаден в три тома – „Животът на Летописеца“, част 1 – „Джендо“ (1984), „Животът на Летописеца“, част 2 – „Парго“ (1985), „Животът на Летописеца“, част 3 – „Захарий“ (1989). Това седемтомно издание на съчиненията на Захарий Стоянов е под общата научна редакция на проф. Филип Панайотов – най-добрият историк на българската журналистика и публицистика от Възраждането насам.

Дай боже, родолюбивият ни труд да даде своите благодатни плодове!

ИВАН ГРАНИТСКИ

ЗАПИСКИ
ПО
БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ

РАЗКАЗ НА ОЧЕВИДЦИ

1870–1876

ТОМ ПЪРВИ

В памят на българския списател Любена Каравелова посвящавам настоящата си книга

ПРЕДИСЛОВИЕ

Секи народ има свое минало, което се изучва старателно от потомството. Ако човек се завземе да пише историята на българския народ от неговото подпадание под турското иго до освобождението му, то кое събитие би трябало да държи първо място в нейните страници? Според нас: българските въстания, най-много Априлското (1876 г.), чрез които ние се опитахме да свалим от гърба си веригите на робството. Какъв е бил обаче характерът на тие въстания, кой ги е тях ръководил, биле ли са тие чисто народни движения, или плод на вънкашни някои побуждения – това, доколкото ни е известно, още от никого не е определено с подобающата точност и за мнозина съставлява дълбока тайна. Според едни, българските въстания биле приготвени от агентите на панславистическите комитети; според други, тие, българете, като мирен и земледелчески народ, никакво въстание не биле в състояние да организират и без причина се нападнали от башибозушките тайфи. Най-после, според трети и четвърти, няколко несмислени младежи се събрали без знанието на народа и се опитали насилствено да го възбунтуват против волята му... Разбира се, че авторите на тие лъжовни източници, повечето чужденци и заклети врагове на българския народ, умишлено и със злонамерени цели крият истинските причини на нашите народни движения. Още по-лошаво е и това, че мнозина наши държавници и дипломати, които трябаше да бъдат признателни най-напред на българските въстания, старателно се мъчат да обтегнат булото на мрака върху тие народни драгоценности. Напротив, днешната наша свобода има безбройно число мъченици херои, българе, наши братия, които са оставили костите си из далечните азиатски затвори, умрели са от бой и мъки по пътищата в тежки синджири, предали са душа по бесилниците, изложени на поругания и оскверненя, посягали са сами на живота си, брат брата е

убивал, баща – чедото си, и обратно. Ние имаме херои, наша народна гордост като Л. Каравелов[1], Левски, Хаджи Димитър, Караджата, Ботйов, Бенковски[2], Волов[3], Каблешков и други много; но на малцина са тие известни, на малко от тях се знае где почива свещеният прах, нищо не е направено, за да се увековечи тяхната памят, когато отечеството им, за което са станали жертва, свободно е днес.

За да не ме набедят за твърде горещ поклонник на българските въстания, аз бързам да се призная, че напълно съзнавам заедно със сички слабата страна на тие наши въстания, зная, че ако ги разгледа човек със строго критическо око, ще ги намери повечето театрални, непрактически и необмислени сериозно, но кой е крив в това? Казах, че тие са най-блестящата страница от новата ни история, не притежаваме друго по-славно минало, което да ни характеризира като народ. Освен това има друго по-важно обстоятелство, което не тряба да изпущаме, когато говорим за чисти народни движения, за целта и намерението на отделни личности. Хората обръщат най-голямо внимание не на следствията, които са очаквали от това и онова предприятие, захванато от мнозина или от едного деятеля, но от святата цел и благородните побуждения, от които са се ръководили деятелите. За нас това е важно. Ние можем да наброим мнозина херои, които са посягали на живота си, както казах, които са убивали чеда и жени, които са жертвували мило и драго за известна цел и идея. Каква е била тая цел и идея? Освобождението на България изпод турското иго. Това е за нас достатъчно. „Тие, бунтовниците, бяха луди и неразбрани глави, нехранимайковци“ и пр. – викат някои наши благоразумни братия. Да, но тие бяха честни и непорочни като ангели, идеални, каквито България едва ли ще роди вече такива подобни на тях. Освен това ние молим тие благоразумни поклонници на разсъдъка да ни датират поне едно дребнаво събитие от техния обществен живот (чорбаджийски, търговски и учен), което да носи малко-много характер на пожертвование, на хероизъм и пр.

Признаваме, че тяхна милост са биле практични хора, знаяли са каймета на своята душа, трудили са се денонощно да има какво да оставят на чеда и унуки, биле са добри християни; но сичко това се е въртяло сѐ около собствените черва с някои дребни изключения. Съвсем си няма мястото да обвиняваме нашите деятели по въстанието. Ако тие не можаха да извършат нещо по-сериозно, за това пък самият български народ е виноват, защото не е бил достоен да се възползува от случая, не било дошло още онова време, за да оцени и той свободата. Мнозина ще да ни възразят може би, че в такъв случай не трябало да се приготовлява никакво въстание; трябало да се чака да блесне „просвещението“. На тоя въпрос ние ще да отговорим, че не са само нашите деятели по въстанието, които са биле заблудени от своя безпримерен патриотизъм, да не можат да видят по-надалеч. Накъдето и да се обърне човек, от миналото на другите народи се вижда, че и тие са имали своите Левски, Бенковски и пр., които са си въобразявали, че с едно махване ще да можат да съкрушат тиранина. Хора като Наполеона, който е тиранизирал цяла Европа, който е заповядал на няколко свои събратия монарси, при сичко че не прилича на Левски и Бенковски, не влезе ли във Франция да превземе царство с 30–40 души пиени вагабонти? Тогава що остава на нашите бунтовници, които не са чели ни „Mémorial de Sainte-Hélène“, нито пък са писали „Manuel d’artillerie“ и „Etudes sur le passé et l’avenir d’artillerie“? Кромвел е казал велика истина, че в големите преврати най-далеч отивали ония, които не са знаяли накъде ще вървят от най-напред. Хора, които нямат определен план предварително, точно и ясно, които са живи органи, отдадени всецяло на събитията, не зависи от тях самите да вземат връх и да преодолеят над препятствията.

И така, нашите въстания заслужават да се опишат и изучат заедно със сичките свои по-известни херои, за която цел и се завзех, за да туря начало. Най-много се занимах с Панагюрското въстание не само за това, че за него имам най-точни

сведения; но и по тая още причина, че в него взе най-голямо участие народът и неговите апостоли-организатори Волов, Бенковски, Икономов и Каблешков се самоубиха, нещо, което не стана ни в един от останалите окръзи. Онова, което говоря за Панагюрския окръг в приготовленията, може да се приспособи и за другите окръзи, разбира се, в по-ограничени размери. Старах се да бъда точен и верен в границите на действителността, без ни най-малко преувеличение на тоя или на оня факт. Не се ръководих от никакви авторитети и правила: святата истина ми бе знамето[4]. По тая причина именно характеристиката на мнозина мои херои и някои картини, копирани от действителността, излизат малко груби, да не кажа и отвратителни, за което пак аз не съм виноват, а българският живот, че е създал подобни сцени и типове. Не се опитах ни най-малко да *облагородявам* и претънчавам тие събития, защото в такъв случай, ако на мястото на Ворча войвода и на Иван Арабаджията[5] турех влюбени скелети, глупави любовници и педанти учени, които да охкат, ахкат и да цитират в разговорите си Гетя и Хайне – то книгата ми не щеше да има български отпечатък, при сичко че е написана на нашенски язик. Зная средствата за това *облагородяване*, но не исках да се възползувам.

Ще забележат читателите, че между моите херои не фигурират твърде начесто ни учени глави, ни тежки търговци, нито пък влиятелни богаташи, а прости и обикновени хорица, сѐ от долня ръка. Не фигурират тие именно затова, защото делото, което описвам, е чуждо за тях. Наистина, че днес, когато няма вече бесилка, Диарбекир и башибозушки ятаган относително ония, които са патриоти, когато е време на хвалба, ни един същински патриот не може да си отвори устата да каже своите заслуги пред днешните незвани патриоти, че тие направили това и онова. Не ги слушайте. Може би и тие да са заслужили нещо, кой с някой махзар, кой с убедителното си хитро слово пред пашата, кой с патриотически стиховце и пр.; но не забравяйте, че аз пиша за такива хора, зад гърба на

които са се криели първите на пета и десята степен. От моите херои, истински патриоти, малко са останали днес живи, за да види потомството що ще каже патриот. Днес не е епоха за патриотизъм, а за гечинмек. Както в турско време, така и сега аз не можа наброи до пет души хора от горня ръка, учени и богати, които да са издигнали гласа нависоко, да са повели простите смъртни и да са казали: „Аз съм такъв и онакъв, аз мисля така.“ Зная нещо по-лошаво за тоя род високи и учени хора, помня стотина фактове за техните дела и поведение, било при турците или сега, но ако се задълбоча, ако туря тие фактове на върволица, ще да накарам мнозина с милозливи и благородни сърца да си прехапят язика.

Признавам се, че до много събития се коснах твърде повърхностно, множества факти останаха непояснени и неизследвани, но сичките тие погрешки аз можах да залича само тогава, ако лично отидех на мястото да ги изпитам и проверя. За тая цел не жалих ни труд, ни неудобства; но едно само важно обстоятелство, което не зависеше от мене, ме побърка. Тук аз говоря за материалните средства, без които е невъзможно. Отнесох се няколко пъти до българското княжеско правителство, което ми отказа категорически без мотиви и обяснения. В същото това време, когато на моето прошение се пишеше в Министерския съвет отрицателна резолюция, господа министрите решаваха с гордост на лицето да се отпуснат от народното съкровище следующите суми: на хаджи Мехмедали 3000 лева на годината пенсия; на един немски келнер – да си направи къща – 17 000 лева (наши пари 85 000 гроша); на руските офицери Лесовой, Логвенов, Ползиков и Молсолов – 42 000 лева (наши пари 210 000 гроша). На хаджи Мехмедали се отпуснаха пари, че във време на башибозуклука стоял мирен, т.е. не клал и не бесил, а само подклаждал огъня отстрана; а на руските молодци за тая им заслуга, че във време на превратa[6], когато на сеизина Ернрота би позавидели и еничер-агаларите, тяхна милост, с камчиците в ръка, показаха гореща вярност в изравяние-

то на гроба, в който се погреби България за няколко години... Както виждате, читателю, патриотизмът е бошлаф; той е съществувал само при турското владичество, а днес е невъзможно да се направи разлика между родолюбеца и шпионина; палмата на първенството се подава на тоя последния. Луди глави са биле ония, които са спущали куршума в мозъка си за щастието на другите. Какво заблуждение! Нека ги подритват днес по улиците, за да им доде умът в главата... Опитах се да си доставя нужните сведения чрез приятели и познайници, но и тук ударих на камък, ще да удари и секи един, който последва моя пример. Ни един от тие последните не срещнах да погледне на работата обективно, от обща точка. Сичките захващат еднообразно: „Когато аз получих известие, когато пламна в гърдите ми народната искра“ – и пр. За едно *аз* повечето от нашите хора (въстаници) са готови да скрият и претълкуват най-важните факти, особено ако тяхна милост са малко-много развити, учители например, свещеници или пък обикновени хора с претенции. До стотина писма притежавам аз от разни лица, в които се наричам *патриот*, *поборник* и пр., а сичко това не е за друго нищо, освен да спомена имената на тие хора. Ето защо аз съветвам бъдещите любители на българските нови движения, когато събират сведения, да предпочитат простите и безкнижни хора, които са най-верните и добросъвестни източници. Пази боже, да потърсиш сведения от родителите или сродниците на някой от по-забележителните покойни деятели по въстанието: щом ги попиташ за миналото на покойния, бистри сълзи рукват от очите им – сълзи спекулативни и лицемерни, разбира се, така щото човек тряба да има особено търпение. За да подигнат в очите на народа своята роднина или син, и тие се впущат понякога да поетизират неговите дела. Намерих и такива оригинали, които да притежават на ръцете си безценни документи по народните ни работи. „Не ги даваме[7] – отговаряха тие. – Нека ни стоят да ги предаваме на синове и унуки!“ Особено първата част на книгата ми е

малко еднообразна, защото няма в нея твърде трескави херойски подвиги – въртение на ножове и пукание на пушки. Но с втората част аз ще задоволя читателите. Много ненужни второстепенни и третостепенни факти и подробности намериха място в книгата ми. Много изхвърлих, но и немалко оставих, защото като не се турям в положение да направя строг разбор между нужното – излагам ги пред очите на безпристрастния читател, той да ги анализира. Онова, което е от най-малка важност на заинтересувания очевидец, може би да съставлява драгоценност за другиго.

Мнозина приятели ме съветваха да бъда кратък, да се не простирам по-надалеч от фактите и границите на събитията, но аз помислих, че не пиша ни рапорт, ни статистически данни. Освен това зная вкуса на повечето от нашата публика, че сухите и безцветни фактове, нашарени с дати и цифри, не привличат твърде читатели, а само кабинетни любители, за които аз не пиша. Защо ми е мене, когато не се подсмея[8], гдето тряба, когато не удостоя поне с един поглед оригиналния субект, смелия поборник, предателя и пр., нещо, което не ще може да направи оня, който не е бил очевидец? Нашите малоразвити читатели не са още в състояние да се задоволяват само с голи фактове, на което са приучени само американците и англичаните, за което свидетелствува и самата им журналистика – отдавна освободена от доктринерството и полемиката. Немислимо е да търсят читателите от нас, съвременниците, строга обективност и хладнокръвие. Ако Кондорсе говори, че безпристрастна история на един народ може да напише само незаинтересуваният чужденец, то тая истина може да се приспособи най-добре на нашите разказвачи, които не само че са биле заинтересувани, не само че страдат от патриотически тенденции, но са изяли още и по стотина тояги за своите постъпки и убеждения. Възможно ли е от подобни хора да искаме хладнокръвие? Освен това недейте забравя, драгий читателю, времето и обстоятелствата (1881–1883 г.), в които е писана настоящата книга. Най-много на-

руших аз сякакви благоприличия и правила, когато описвам делата на гнусния предател; а като дойда в Батак, Перущица и пр., когато ви введа в окървавените храмове на тие две исторически селца, там не искайте вече от разказвача никаква сметка. Думите: „поганец“, „варварин“, „звяр“, „кръвопиец“ и пр., които не звънтят твърде благоприятно и на моето ухо, неволно се изтърваха изпод перото ми. Впрочем, надявам се, че ще да получа прошка за тая грубост, защото множество обстоятелства има да ме извинят.

Влезте, читателю, в положението на човек, който е имал съприкосновение с борците за българската свобода, който е бил свидетел на техните мъченически страдания, и вие ще разберете, че днес е невъзможно да се заговори с благороден язик, да остане човек на своята височина. Може ли съвременникът, бил той който и да е, да се не увлича и вълнува, когато единствената сестра на Ст. Караджата подава ръка за позорна проситба? Има ли милост за секи чувствителен човек, когато старият баща на А. Кънчев умря на пътя и който се погреба без свещеник? Когато двете му сестри киснат във вертепа на калното блато, скитат се гладни и боси? Да кажа ли нещо по-чувствително? Вярвам, че ще да се наскърбите за минута поне, но не се стряскайте. По-малката сестра на А. Кънчева, момиче на 15–17 години, се намираше през 1880 година под стрехата на една циганка, съдържателка на публично заведение, а по-голямата ѝ сестра си оплаква дните из Влашко! Кажете ми, може ли човек да не кълне, когато над гробовете на Левски, на Бенковски, на Волова, на Икономова, на Коча и пр. е пораснало див бурен (на последния лозе), като че народът, за който са се жертвували, се е потурчил? Но само това ли е? Накъдето и да се обърнеш, печатът на позора блещи в сичката своя голота. Матевски, тоя същий Матевски, другарят на Левски, организаторът на „Гимнастическите дружества“, комуто се дължи съществуването на Южна България, бяхме свидетели като се погреба. Двама души, с дискос в ръцете, ходеха от дюген на дюген да събират по петаче и

две за неговото погребение. На тоя дискос спущаха своята лепта и враждебните нам елементи, с които покойний водеше отчаяна борба. Каква национална гордост!... По същото това време сичките български вестници бяха облечени с черно за смъртта на един чуждестранец музикантин, който бе дошел в страната ни само от любов към лирите. Сички го оплакваха горчиво и изказваха мнение да се помогне на фамилията му от народното съкровище!... Пак по това време колоните на вестниците се пълнеха с биографията на друг един облизан чужденец по случай на сребърната му сватба, а за Матевски ни дума, ни ума. По-долу в същия град ставаха живи препирни, биеха се депутати, псуваха се за устрояването на някакъв си храм, пак над чуждите гробове подигнат. Ех, народ, народ, кога ще да погледнеш на своята изпокъсана черга?

Не се е минало много време от оная епоха, когато можеше да се познае, да се направи разлика между родолюбеца и шпионствующата шуга, но за жалост днес твърде мъчно е да се произнесе човек от един път. Мнозина има да се лутат из мъглата и питат: „Кой е?“ „Който има белокаменна къща, който говори с консулите и диша ароматическата миризма на техния чай“ – отговарят мазните вестникари. Секи разбира, че за да се разбият тие фалшиви основи и понятия, тряба се топор с две острила, без риторика и отбрани фрази. „Два деня не можах да се побера в кожата си – ни говореше един приятел, два пъти ходил на заточение, – когато прочетох във вестниците следующото прение, станало в Софийското народно събрание през 1882 година: някой си славянин, като чул, че българското правителство дава душа за чуждите авторитети, подал прошение в поменатото събрание, в което говори, че понеже можал да прекара с немските параходи в Русчук около 65 бунтовници в турско време, то моли да му отпусне нещо от патриотическото събрание. Попитали русчукския депутат Георги Геров истина ли е това и той отговорил: „Да! Зная, че тоя патриотин славянин е спасил от въжето много наши народни хора!“ (!?)... О, где сте, народни хора? Излез-

те из гробовете и вижте от кого се защищавате днес! Боже мой! Какво пятно над свещените прахове! Тряба да ви кажа и това, че Георги Геров е бил кафеджия при Мидхат паша[9], и нещо повече... комуто носи и името Мидхатпашов Георги. Когато българските бунтовници бягаха, тоя Георги, облечен с алатурка сетре и с бръснат врат, палеше кехлибарения чибук на своя страшен господар. Но казах: днешните патриоти са от рода на Георги Мидхатпашов...

Обикновено записки или лични възпоминания се публикуват след няколко години, когато съвременниците и лицата, които се споменават в книгата, не живеят вече. Аз се не съгласявам с това правило, бог знае защо и за какво установено в европейските литератури. В такъв случай каквото и да напише един съвременник, след време, когато не живеят вече хора, волею и неволею ще да се приеме за чиста монета, защото не ще има кой да опровергае писаното. Ето защо аз прибързах с настоящите записки, за да можат участвующите и знающите съвременници да опровергаят или заверят тяхната правдоподобност. За тая съща цел аз не избягнах и вместването на множество собствени имена, които така също служат за контрола на изложените от мене събития. Ако аз греша някъде, ако строгото безпристрастие е победено от някои лични съображения – нещо твърде възможно, – то стотина и повече лица, находящи се в книгата ми, ще да ме изобличат, според както ми се пада.

Лаская се да вярвам, че ще да дам повод чрез настоящата си книга на мнозина наши дейци по последните ни народни движения да напишат онова, което знаят, защото само по тоя начин ще да можем да пролеем свет на много забравени събития. Каква драгоценност, какъв богат материал и за историци, и за поети, драматурги и повествователи щеше да се открие, ако нашите стари обществени деятели: Славейков[10], Михайловски, Кръстович, Чомаков, дядо Богоров, Геров, А. Екзарх, Данов, Груев и пр., бяха описали просто кръга на своята деятелност било по черковния въпрос, било по въз-

ражданието на книжнината ни и училищното ни дело. Какво богатство!... Не говоря за покойните ни вече народни хора: Раковски, Макариополски, Княжески, Каравелов и пр. Заедно с техните кости е погребана историята на българския народ за няколко години! „Под секи надгробен камък лежи една част от всемирната история – говори Хайне, – секи човек е вселена, която се ражда и умира с него, историята на сяко съществувание има своя интерес." Няма съмнение, че после няколко години специалисти и историографи ще да бъдат платени богато да издирят и опишат сичко, но техният труд ще да е напусто. Като каква цена би имала в днешно време историята на кърджалиите и на техните главатари, ако тя се явеше на бял свят, секи може да си въобрази, комуто малко-много е мило за миналото на неговото отечество. Същата цена – стотини пъти повече – ще да имат за потомството и въстанията – блестяща страница, както казах, от новата история.

Няма съмнение, че както по другите ни работи, така и по народните ни движения най-напред ще да се заинтересуват спекулантите чужденци, ще да се появят тие в страната ни с консулски препоръки и отечественото ни правителство, да не скърши хатъра на приятелската държава, ще им се усмихне в сяко отношение. Най-напред ще да се издаде окръжно до административните власти, че като се появи такъв и такъв *фон*, професор или симпатична леда, да му се окажат сякакви поддръжки за постигане на благородната му цел. Бях очевидец, когато един такъв протеже *учен* пътуваше из отечеството ни с конвой жандарми, кметове и пъдари, на които като че той да заплащаше, а в същото това време друг един наш скромен труженик, който познава България заедно с колибите ѝ, рискуваше да бъде жертва на гладните вълци в балканските клисури!... Кой му е крив! Защо се е родил той българин? Чудни хора сме ние. Чужденецът – *българофил*, ще кръстоса страната направо и наляво (гдето има

само железници и шосе, забележете), ще да се срещне той със самохвалствующите се първенци, със заинтересуваните началници и кметове, както в турско време с мюдюрите и владиците, ще поразпита надве-натри, па за останалото: да живеят библиотеките и официалните статистики. *Пътуване по славянските земи*, *Нова България* или *Три месяца в България* титулира своята книга „скъпият ни гост", пълна с лъжи и фабрикосани факти, написани тенденциозно за в полза на партията и на обществото, което е изпратило пътешественика от неговото отечество. А нашите гарги, които мислят, че „тайните" на народния ни бит не са достъпни за нас самите, невъзможно е да се изследват, докато не е човек професор с някоя титла, – примират от радости и гълтат апетитно приготвените за друг стомах хапове... Който не вярва в моите думи, то нека отвори книгите: на *К. Роберта*, на *Макензи* и *Ерби*, на покойния *Мак Гахан*, на *Консулската жена и дъщеря* (псевдоним), на *Немирович-Данченка* и пр., и пр. В тие книги са пуснати такива ерунди за българския народ, на коричките на които, ако да нямаше написано *леди* и *фонове*, а Петко и Иван, то отдавна биха опънали за ушите тогова Ивана и го биха попитали: „Защо ти лъжеш?" Но виновати ли са фоновете и ледите? Виновато е нашето лакейство, което се проявява пред секи златни очила. Аз бих наброил имената на мнозина учени иностранци, които от нравоописатели и историографи достигнаха до шпионство, но хайде да не отварям загорелите рани...

В деятелността на някои бунтовници аз отидох малко надалеч, като се коснах и до някои частности в живота им. Единствената моя цел с това е била да покажа, доколкото е възможно с по-много фактове и подробности, като какви хора са биле нашите бунтовници, през какви митарства са преминали тие, докато се откажат от съществующия комерческо-занаятски кодекс и предпочетат бунтовничеството, на края на което стоеше бесилницата. Това за мен е нужно по много причини. Първо, че сякой ще се убеди в това

вярно обстоятелство, че не богати и учени са доброжелатели на народите, че човек може да стори добрини на своите ближни и без диплома, и без славно минало. Второ, че както богатството, така и дипломата, които имат за цел охраняването на личността, поробват в същото това време тая личност, която захваща да се грижи само за своята черга и клони да поддържа съществующия ред. А краткото описание на живота на един бунтовник, бил той който и да е, може да бъде приспособено, с изключение на микроскопически подробности, на секи едного. Левски е бил абаджия, слуга и най-после дякон; Бенковски така също абаджия, джелепин, прост работник; Колю Ганчев, Кочо Чистеменски, Христо Иванов, Георги Икономов, Никола Обретенов[11] и пр., и пр., кундурджии, абаджийски чираци, халачи и т.н. Ето защо аз дадох малки картинки из живота на овчари и абаджии. Така също и в описанието на апостолските забикалки, в пътуването на четите и в бяганието на бунтовниците аз допуснах множество подробности. Тая форма аз употребих, като се основах на следните две съображения: а) че България в петстотингодишното си съществуване, както казах, само една бунтовническа епоха е имала, па и занапред едва ли е мислимо да има; и б) че когато изнеженият пътешественик, снабден с няколко вараклии паспорти, с препоръчителни писма и пр., описва страната от прозореца на железницата, рисува с мрачни чърти как конят на каляската му се подхлъзнал, как арабаджията се напивал, как ступанинът на къщата, в която се спрели, не се отнесъл учтиво и не турил много масло в яйцата и пр. – то кажете ми не съм ли аз в правото си да опиша и съня даже на ония, които не съществуват вече, които са пътували не за променението на въздуха, а за доброто и свободата на другите, на България? Доколко правдоподобие се заключава в тие мои понятия, разбира се, че не мен остава да определя.

В язика вардих само едно правило: да ме разбират и най-

простите що искам да кажа. Дали съм сполучил в това отношение – пак не е моя работа да оценя. Не се церемоних с фонетиката на еровете; нека тях ги наместят специалистите. Аз пиша по такъв предмет, от който около стотина фактове и събития само мен са известни, следователно ако тук-там се срещнат някои дебели погрешки, вярвам, че читателите ще погледнат на тях със снизходително око. Друг е въпросът, ако пишех граматика, българска история или читанка, предмети, които са достъпни за стотина души.

Моля убедително да ме простят сички ония наши съотечественици, на които споменавам имената в книгата си и които съм нападнал неправедно[12], по криви сведения може би. Тежка е обязаността на оногова, който се придържа у истината. Сърдечно благодаря на господа: П. Горанов, Панайотов, Христо Иванов, Д. Ахмаков, Ив. Ворчо, Кр. Самоходов, Хр. Благоев, Никола Обретенов, С. Заимов[13], Кр. Стефанов, Ф. Щърбанов, и много други, които ми дадоха много сведения.

Най-после към вас, братия, прости сиромаси, се обръщам. За вас съм се трудил да напиша настоящата книга, за да ви покажа, че най-горещите борци и защитници на нашето отечество са биле не горделиви богаташи и надути учени, но прости и неучени ваши братия, които не са знаяли повече от вас! Достатъчно ще бъде да ви напомня само имената на Левски, Бенковски, Кочо Чистеменски, братия Жекови, бай Иван Арабаджията, Иван Ворчо и пр., сичките хора еснафлии и работници. Тие и никой други умиха лицето на България и защитиха нашата опозорена слава; тие направиха да прогърми името *българин* по четиртях края на света; тие стъпиха презрително на сичко свое частно, гордо и неустрашимо издигнаха глава против силния тиранин, за когото учените глави ни тълкуваха, че не тряба да го разсърдяме, с а гъделичкание само да гледаме за умилостивението на неговия поглед. Сичко това тие направиха не че бяха ходили в Париж да си изострят ума, но че бяха честни, имаха воля желяз-

на, характер несъкрушим, обичаха горещо своето отечество – свята длъжност за секи едного; а тие няколко качества секи от вас може да ги има, стига да пожелае. Нека тие наши народни светила ви служат за пример! Не се бойте от високите шапки на учените и от разкошните къщя на богатите. Не слушайте ония пернати глави, които ви натякват секи ден, че вие не разбирате от нищо, тряба да си гледате само ралото и да слушате какво ще да ви кажат учените господиновци. Това е прах във вашите очи. На пръсти се броят ония учени, които би се решили да жертвуват своя гечинмек за вашето добро; не благоговейте пред тях, когато ви говорят, че *ходили да гният гърди*. Гнили са тие гърди, но не за вас, а за своя дребнав гечинмек, който така също се печели в ущърб на вашата черга. Върнете се няколко години назад, когато вашият врат стоеше на дръвника, и припомнете си имаше ли някой учен или богат да ви се притече на помощ със своето знание и богатство, има ли някъде гроб по окървавеното поле от тие уж ваши благодетели? Тие се криеха из миши дупки по него време; но когато огря и за нас слънце, когато настана златна епоха, когато дрънчението на ножовете и касатурите се замести с бели рубли и полове, тогава се сипнаха на твоето пепелище високите капели и неизвестните до него време калпави родолюбци. „Махнете се отпредя ни; вие сте прости, от нищо не разбирате“ – говореха тие, при сичко че ако не бяхте вие със своите прости глави, то тяхна милост и до днешен ден щяха да слугуват по Влашко и Богданско за по 20 шиника кукуруз в годината... Но не е само тоя факт, който аз притежавам. Когато се яви повтором борба, когато втори път поискаха да стъпят на твоя многострадален врат, не с турски ятаган в ръката, а с честния кръст напред, когато се изискваше в тая борба не юнашки гърди да стоят срещу пищението на грозния куршум, а тенекиени лица, които да се не червят и като ги плюят, най-после, когато не решителност трябаше, а подлост и мюзевирлик, то кой излезе на мегдан? Кой ръ-

коплесна на новия тиранин? Учените глави и червивите с алтъни богаташи... Прочее, напред, братия! Не се срамувайте от вашата простота... Да не кажете, че учението е лошо нещо. Пази боже! Учените хора именно са отървали човечеството от клещите на тиранина; но за голяма жалост, че ние нямаме още такива учени. Занапред добър е Господ...

Пловдив, 22 януарий 1884 г.

Глава I

НЯКОЛКО ПОДРОБНОСТИ

I

Преди да започна разказа си, съответствующ на заглавието на настоящата книга, аз моля читателите си да имат минутно търпение и ми позволят, за да ги запозная с някои предварителни обстоятелства, не касающи се до главния предмет на книгата.

Който от читателите не намира занимание в описанията, изложени в първите две глави, то той свободно може ги изостави и върви напред. Аз намерих за добре да поместя тие предварителни разкази със съгласието на разказвача, както той си ги бе изложил от по-напред.

По-голямата част от жителите на така наречените балкански села: Жеравна, Градец, Ичера, Медвен[14], включително с Котел, се занимават с овчарство. Но тъй като пасбищата на тие села не благоприятствуват на стадата, от една страна, а от друга, че ако сичките скотовъдци би докарали своите овце в родното си място, не би се побрали в околността, то в старо време още тие са си намерили леснината, где именно тряба да отвъждат стадата си. Тие места, гдето зиме и лете живеят котленските овчари, както ги наричат въобще, без да ги разделят на села, са Добруджа и Карнобатското поле. В последната тая местност, макар овцете да не стават дотолкова едри и максулни, както става това в Добруджа, но тие се пък славят със своята добра вълна, наречена „карнобат кавърджи“, която завинаги се продава един-два гроша по-скъпо.

Няма почти един от тие овчари, който да не е притежател по на няколко овце. Най-богатите от тях, повечето котленци, имат 1000–2500 овце; други по 500–800; трети, наречени средня ръка, от 200–300; а най сиромасите от 25–100. Въоб-

ще човек, който не притежава ако не повече, то поне 10–15 овце, не се приема да бъде овчар с плата за определено време, защото „него не го боляло на сърцето за имането“, казват тие.

Ония от богатите освен овце притежават и къшли, най-много в Добруджа, в Балчикско, Мангаленско, Пазарджикско и Кюстендженско, на които къшли освен своите овце прибират и други вънкашни овчари, тъй щото на една къшла се събират от 10–20 души дружина с по 5000–12 000 овце. Тях ги разделят на няколко сюрии: яловина, шилета (така се наричат ягнетата, след като ги отбият), сагмал (овце за доене) и празове, или кочове. Тие последните отделят от общите сюрии само есенно време. След като намесят овцете, което бива пролетно и есенно време, по Димитровден и Гергьовден, когато става преместването от една на друга къшла, дружината избира помежду си едного да им меси хляб и да приготовлява гозба, което се върши един път в неделята.

Тоя последният, който се нарича одаджия, не ходи да пасе овце. Останалите от овчарите ходят с овцете, а някои си отиват в село при семействата си, гдето живеят по един, най-много по два месяца. Това отсъствие си има определеното време през годината, което строго се съблюдава. То бива обикновено по Великден, Гергьовден, Димитровден, Заговезни, Рождество, Велики заговезни и понякога за Голяма св. Богородица. Това време се избира именно затова, защото тогава овчарите са най-свободни.

За глава на сичката дружина се счита ступанинът на къшлата; но без съгласието на дружината той не може да си наложи волята за каквото да било. Сичките разноски и приходи, направени подир овцете, разхвърлят на овца, тъй щото секи плаща и приема съобразно със силата си. Ако разходите се падат по 10 гроша на глава, то оня, който има 25 овце, ще заплати 250 гроша и т.н. Същото това става и с приходите. На стотях овце се отделят още по четири процента, наречени хак, които се раздават на сичките овчари. Ония, които вла-

деят голямо количество овце, пада им се да дадат, а другите, които притежават по-малко количество, приемат. 5–6 глави се пада най-много на човека да получи за шест месяца.

Освен тие къшли овчарите от горепоменатите села ходят още и по турските врата, гдето се събират в по-малко число, от 3–5 души. Турчинът, ступанин на къшлата, колкото овце има, предава ги на овчарите и се оттегля настрана, без да се меси в нещо. Тие последните избират помежду си най-имотния за глава, когото наричат кехая. На турските къшли въобще, гдето безписменият ага не се интересува от нищо и сичко остава на добросъвестността на своя кехая, овчарите прекарват с по-малко разноски, отколкото по котленските къшли, гдето спекулантинът хаджия дращи с пачето перо по обвития с кожа тефтер, както му скимне.

Няма нужда да ви разправям, че тие овчари киснат в дебело невежество и простотия в сяко отношение. 15–20 души живеят в една стая, наречена колиба, без никакви прозорци и постелки. Когато ще лягат да спят, тие се увиват с различни неочистени кожи, неотдавна одрани от гърба на умрялата от болест овца. Още по-лошава е тяхната храна; като се изключи времето, през което доят овцете, когато сиренето е в изобилие – единствената тяхна гозба, останалото време от годината тие нагъват сухия хляб.

Кисело зеле и пипер тие не употребляват, защото с тях се ядяло много хляб и разноските ставали големи. Лук и праз само купуват, но и той се държи под ключ и се раздава с мярка от страна на одаджията. Няма пример почти, щото някой измежду овчарите да заколи нарочно овца или ягне за ядение. Това тие считат за грешно и неприлично, щото един *малсайбия* да заколи от своето стадо здрава и читава овца само за свои удоволствия. С месо тие се смърсяват само тогава, ако някоя овца, след като се е влякла болна няколко деня, видят, че няма да оздравя, и я заколят. Но и в тоя случай тие не пристъпват от един път да я готвят, защото може би да се появи някой турчин или татарин, който да купи месото.

Пролетно време, когато и най-последните сиромаси откъсват от залъка си, да си купят прясно мляко, котленските овчари не го укусват, докато не дойде Гергьовден, защото не щяло да има берекет през годината, и че като се варяло на огъня млякото, щяло да бъде суша през лятото.

Но това правило се държи собствено само за овчарите. То се нарушава твърде често от страна на турците и заптиите, които, щом дръпнат ножа, и мляко се вари, и здраво ягне се коли.

На Великден, когато сичкият християнски свят се весели, овчарите говеят на първия ден, не за себе си, но за доброто на „имането“, защото, който ядял благо тоя ден, много червеи щял да има по овцете!...

Освен сичките пости, среди и петъци, които безусловно тряба да се говеят, някои от по-старите говеят още и понеделниците. Тежко и горко, ако усетят, че някой от младите се е облажил в сряда или в петък със сирене! Сичките нещастия, които би се случили нея година, ще бъдат приписани нему. Няма нужда да ви разправям, че сички тие суеверия се поддържат и разпространяват най-много от хаджиите котленци, които са всезнающи и на които думите имат решающе влияние над останалите смъртни. Забележително е и това, че най-горещите защитници на тая слепота бяха ония, които знаят да четат. Причината на това според мене може да бъде тая, че книгите, които четяха тие последните, написани от безсъвестни заслепители, наместо да ги просветят в пътя на истината, напротив, затъпяват ги още повече. Между другите любими книги на овчарите първо място държаха: *Митарствата на блажена Теодора*, в която книга се разправя как тая развратна жена с молитвите на святаго Василия и с покаянието си можала да влезе в рая; *Камък падна от небето* – малка книжка, написана от хитър калугер за заблуждение на християнството; *Ревизията на Св. Богородица в ада* – книжка, в която се описват мъките на грешните, които не са ставали, когато преминувал свещеникът, които не да-

вали за „бог да прости“ и пр.; най-после *Чудесата* (99) *на Пресв. Богородица*, написани от някого си Димча Великов, котленец, в предисловието на която книга тоя момък казва, че: „Сія книга тряба да я има при себе си и оня, който не знае да чете, защото тя притежава такава сила, щото може да заварди човека от болест, от куршум, от лоша среща и пр.“

Димчо Великов беше котленец, а сяко нещо, което излезе от Котел, тряба да е добро; защото, според мнението на котленските хаджии, техният градец е единствен по цяла България, в него се раждат *боляри* хора, умни глави, паши и владици; той е прочут чак до султана и пр. Ето защо книгата на Димча Великов, котленец, която по това време беше излязла нова (в 1869 г.), разпродаваше се като топъл хляб. Секи бързаше да се сподобие с тая драгоценност, която увиваше в по два-три ката вадени кожи и я изучаваше наизуст от край до край. По-богатите хаджии купуваха по няколко, за да се намират за синове и унуки. Много случаи се представяха, които бяха от естество да отворят очите на заблудените, че *Чудесата на Пресв. Богородица* не са в състояние да отклонят злото; но никой не си позволяваше да помисли даже, че подобно нещо е възможно.

Бях очевидец един ден, когато донесоха на ръце едного клетника, горещ почитател на тая книга, която носеше постоянно при себе си, деня и нощя. Него бяха смазали от бой, по сяка вероятност, татарите от ближното село; а книгата на Пресв. Богородица, която била в улията му, беше станала на памук от ударите.

Вижда се работата, че тая прекалена набожност на котленските овчари е известна и в някои манастири на святите отци, защото, щом се пукне пролетта, тие последните със сюрия наводняват равната Добруджа и обикалят по котленските къшли с мощите на разни святци и чудотворни икони, които набожните овчари цалуват с голямо благоговение и секи за пая си сгъва по едно червено руно вълна, които лукавият калугерски слуга не можеше да надпревари да ги тъпче

в чувала. После това калугерите святят вода, с която ръсят овцете да не ги гази сипаницата и други марази; изливат някакво си масло в тамошните дълбоки кладенци, четат разни молитви за сякакви неща и пр. В продължение на това време цялата дружина от къшлата върви подир святите отци начело с шкембестия дядо хаджия, сичките гологлави и с кръстосани ръце на пояса, като че Иисус Христос влязва в Иерусалим.

Зная една година, по причина на многото дъждове, една третя от овцете бяха осакатели. Един калугер от Рилския манастир научи овчарите да накладат огън на кръстопът нощно време, през който да прекарат сакатите овце, когато пеят първите петли, от което действие в разстояние на няколко деня щели да оздравеят сичките. Но тоя огън трябало да се произведе от само себе си, чрез триението на две дървета. Разбира се, че думите на калугера трябаше да имат решително влияние в овчарската среда. Помня, че цели два деня двама души се занимаваха с произвождането на огън чрез триението на две липови суровици една от друга; а трето едно лице държеше постоянно едно парче прахан, натрито с барут на мястото, гдето ставаше триението. Най-после сполучиха да добият желаемия огън и в една тъмна нощ с големи мъки и гюрултии едвам сполучиха да прекарат невинното стадо през червената жарава, с която беше постлан пътят. Секи може да се догади като каква е била ползата от това: на другия ден половината от сакатите овце не можаха да се мръднат от мястото си, защото и здравите им крака бяха изгорели в огъня. Тая набожност обаче никак не пречи на котленските овчари да крадат, да продават умрели овце на татарите и да правят други разни безчиния, за които твърде добре знаяха, че изповедникът не позволява причастие от 10–20 години.

Вечер, зимно време, когато се събереше дружината около огъня да си сушат навущата, от дума на дума минаваха най-после и на други въпроси, вън от техния кръг. Обикновено за подобни отвлечени неща първата дума вземаше някой хаджия, който като всезнающ, пътувал през Черното и Бяло

море, заемаше се за разрешението на сякакъв въпрос, колкото и той да е мъчен. За каквото и да се говореше, претенциозният хаджия докарваше дума да каже нещо и за Божия гроб, за Яфа или Цариград.

Ако например някой любопитен овчар запиташе кой град е най-голям на света, то хаджията отговаряше „Иерусалим“; ако друг някой пожелаеше да узнае от кои народи излязват най-големите мурафети, то хаджията посочваше ингилизите. „Параходът, с който отидохме до Яфа – прибавя той гордо и самоуверено, – беше ингилишки, от най-добрите.“ После това той захваща вече своето, т.е. за Божигроб, как ги посрещнали калугерите със засмяно лице, как паднал святият нур на Възкресение, от който се запалили свещите, и най-насетне свършаше: „Сичко с виждание бива; нека Господ помогне и на вас да видите с очите си.“ „Амин, чул те е Господ“ – отговаря дружината.

Ония читатели, които не са запознати с Котел, може би да им се види чудно и странно: как хаджия човек е изпаднал да пасе овце по добруджанските голи равнини, да го бият секи ден татарите? Тие не са редкост. В Котел май мъчно ще да се намери къща, в която да няма някой хаджия или хаджийка; а в по-богатите семейства сичките почти са се мили на река Йордан. И дърварите даже, които ходят заедно с циганите по Балкана, са хаджии. Твърде често, кога пътува човек за Котел откъм Шумен или Елена и наближи Котленския балкан, захваща да чува из тъмните усои гласовете на дърварите: „Ей, хаджи Юрдане, натовари ли магарето?“ „Малко остана, хаджи Божиле“ – отговаря други.

Най-много котленските овчари разискват върху верите, за рая и пъкъла, за таласъмите, чумата, юдите, вапирите и пр., в съществуването на които са положително уверени.

– Когато раят е затворен за турците, евреите и другите неверници, то техните души без съмнение може да отиват изключително в джендема? – пита някой измежду овчарите, когото навярно са били него ден татарите.

– Нито едното, нито другото – отговаря хаджията, като че вчера се е завърнал от оня свят. – Както раят, така и пъкълът са направени само за християните, а неверниците ги няма никакви по оня свят. Тие са като кучетата и като другите животни; техният живот е само на тоя свят и щом умрат, душата им става на вятър.

– А който от християните се потурчи, то що става с него, дядо хаджи? – пита дружината.

– Той гори постоянно като свещ от краката до главата – казва хаджията, – защото мирото, което той е възприел от свято кръщение и което е чист огън, никога не може да угасней.

– Слушал съм да казват, че това миро било голямо колкото житено зърно в човека – обади се някой.

– Ако да не е и по-малко даже! Неговият пазител, на мирото, е св. Васил, който е на голям почит при небесния престол.

– Че душите на християните живеят вечен живот, а неверниците се изгубват, доказва се и от това, че и най-грешният християнин после смъртта си става на вапир, пак с човешки образ, когато турците се превръщат на свини, най-ненавистното за тях животно – продължава многознающият хаджия.

– Това е съвършено вярно – поема други думата. – Аз зная, когато през години си един от нашите другари, който се занимаваше с авджилък, уби един азъл (дива свиня – мъжка). Както му е редът, ние го опърлихме и очистихме и турихме на огъня една част да се вари. Чакахме час, чакахме два, чакахме цяла нощ, месото не увира, а напротив, става още по-яко, като восък. „Тук има нещо“ – продума дружината и няколко души се завзеха да разглеждат лова. Какво да видим? Ушите на мнимия азъл бяха пълни с памук, а на предния му крак се намери сребърна халка, която по сяка вероятност е била пръстен. Синца се уверихме отпосле, че убитият азъл е турчин, комуто и името му научихме. Той беше от близното село, умрял неотдавна.

Разказвачът се кълнеше, че е очевидец на това, и слушате-

лите го зяпаха с отворени уста, а малките момчета трепереха от страх и се увираха около огъня. Една вечер, след подобни разкази за вапири и таласъми, проводиха едно малко момче да види навън защо лаят кучетата. Две крачки не беше отстъпило още от вратата това момче, когато изрева, колкото му е силата, и падна на земята. След като се окопити, попитаха го що е видяло и то разказа с ужас, че до малките кошари седял белобрадат циганин с чибук в ръката, лулата на който била като пръстена паница. То извикало, защото циганинът му махнал с ръка да отиде при него.

– Трябаше да се прекръстиш – забележи един от овчарите, който беше ходил само до Света гора.

– Тряба да не хвърляте тука наблизо сапунева вода, защото на нея много се трупат зли духове – каза втори.

– Местата, гдето се хвърля сапунката, водениците, юртлуците, върбалакът, кьоравите кладенци, старите гробища, мочурливите места, са най-любимите обиталища на тие духове – потвърди трети и така нататък.

Освен това котленци благоговеят до баснословна степен пред своите богати съотечественици, с които се хвалят где седнат и где паднат, не че тие последните им са направили някоя добрина, което е изключителна рядкост между сички богати, но просто така, защото имали много пари, ходели често в Цариград, познавали се с много паши, а най-главното от глупост и дебело заблуждение. Ако да нямаше по света подобни слепи обожатели на блясъка и на богатството, които са спокойни само тогава, когато им се завие камчикът около врата и когато им ударят по петдесят тояги по краката, то не би имало и хаджии, чорбаджии и различни други тунеядци, съществуването на които е възможно само при низостта и подлизурството.

Вечер не се минуваше, да не разискват моите овчари кой е най-богатият хаджия, кой имал най-голям почит при пашата и пр. Най-големият техен Господ е хаджи П., стар скъперник чорбаджия, името на който се произнася с гордост и

почитание от секи котленец. Ако някой овчар случайно се е бил срещнал негде по пътя да пътува с него заедно или пък умният хаджия го е поканил да бъдат другари, за да има едно мекере със себе си, за да му чеше коня по ханищата, то обрадваният овчар не забравя това важно произшествие за дълго време. Прави-струва, той ще намери случай да отвори дума за това и ще захване да разказва някоя анекдота из неговия живот, като не пропуща и най-малкото му движение. Не дай боже пък, ако се е удостоил да носи на коня си или на гърба си тежката кесия на дяда хаджия, който, като известен насякъде по богатството си, за да избегне сякоя опасност, често е употребявал подобни хитрости. В такъв случай с нашия овчар дума не можаше да бъде вече, без да смята бедният, че с това си е наместил кокалите или е убил слабия си сиромашки конец.

Един от тие чистосърдечни християни, който така също имал честта да пътува с котленското слънце от Котел до Добруджа, вечер не пропущаше да не разказва за това свое пътуване. Особено впечатление му направила нему постъпката на богатия хаджия, когато пристигнали на хаджи Гергювия хан в Х. Пазарджик. Вечерта биле заклали много кокошки, по причина на многото пътници, главите на които хвърлили на ближния боклук като непотребни и ненужни никому, от които секи имал отвращение, даже и просяците.

Него време една кокошка се продаваше по тридесят пари. Но дядо хаджия погледнал другояче на работата; онова, което не било потребно и на просяците, за него имало ценност. Щом той зърнал нахвърляните кокоши глави на боклука, за които било давано пари, макар и от другиго, изкомандувал на своя подчинен роб – повече послушен, отколкото купените робове – да събере сичките окаляни кокоши глави, които биле очистени и наготвени от самия хаджия. Вечерта, когато другите гости от хаджи Гергювия хан яли сготвени кокошки, хаджи П., който притежава тринадесят къшли в Добруджа, който дава таин на половината султанова ордия, който има

близо до хиляда коня хергеля и пр., задоволил си апетита с кокоши глави, събрани от нечистия боклук. Освен това той заповядал на своя роб другар да заплати виното от джеба си, за да се уравновеси сметката, тъй като приготвението на ястието хаджията приписал на себе си. Идете после това и утвърждавайте, че нашите богаташи знаят защо живеят на тоя свят, че от тях може да се очаква нещо добро, че тие имат человеческо сърце. Излишно е да доказваме това с факти. Сичките наши богати чорбаджии, които са достигнали какво-годе богатство, това тие са направили чрез различни зорбаджилъци, притеснения и лъжи. Другояче е невъзможно. Разбира се, че това правило допуща някои малки изключения.

Друг един овчар, който така също се сподобил да пътува с дяда хаджи П., разказваше, че когато им сложили да обядват в едно село, след като се нахранили, останалите коматчета на софрата, сиренето и няколко глави чесън биле обвити в бяла кърпица от хаджията и посетили мешинените му дисаги.

Другите присъствующи овчари слушаха с напрегнато внимание сичко това и наместо да добият отвращение от просешкото поведение на хаджията, тие го похваляваха, а обвиняваха себе си, че не могат да последват примера му.

Когато си дойдеше някой овчар, от Котел, то вечерта се събираха и други котленци овчари из околните къшли да разпитат за семействата си и да видят нямат ли писмо от тие последните. Но тие въпроси бяха второстепенни. Най-напред тие разпитват новопристигналия какво правят хаджиите, за да покажат, че имат с тях земание-давание; еди-кой от тях в село ли е бил, или в Цариград; помирил ли се е със синовете си, или не; кога ще жени дъщеря си и пр., и пр., на които въпроси се отговаряше прямо и положително от страна на запитваното лице.

При толкова изобилие на сирене, масло и други гозби овчарите оставят за себе си зимно време само няколко мешлета бита и пребита извара, кисело-солена, суха като вар. Ако

оставят няколко оки масло, то се държи за турците, които често посещават котленските къшли. На някои къшли, гдето чорбаджията се случи от категорията на хаджи П., комуто дадохме по-горе портрета, хлябът се разделя на секиго отделно. Разказват, че един прокопсаник, който ламтял от горещо желание да стане хаджия, изядал само една част от хляба си, а останалия сушал на слънце и го турял в торби, за да го занесе на децата си в Котел. Когато честитата му ступанка развързала торбата, в която от по-напред мислела, че има друго нещо, наместо да му благодари, което той очаквал, казала с презрение: „Ох, роб с роб, защо ти са биле тие кори да ги мъкнеш от четиридесят часа място?“

Но това е ставало много отдавна. Ние го казахме да послужи само за характеристика.

Облеклото на тие овчари е обикновено овчарско. Голям калпак с два ката кожи, отвън и отвътре, който не пада от главата им ни деня, ни нощя, освен кога се пощят или когато някой турчин на шега, което им е много драго да правят, грабне калпака да опита ще ли има наскоро някой празник, т.е. да го удря от земята. Запарената глава от кожите в това време изпуща пара, като че ври на огъня. Ако някой се разболее от настинка, което твърде често бива, защото зимно време краката им постоянно биват мокри, тие отдават тая настинка, че е произлязла от главата, и казват, че болният може да си е свалил калпака, когато спял.

С болните, а особено с малките момчета, овчарите се отнасят твърде небрежно и недоверчиво. Докато болният не повръща и не яде хляб най-малко два деня, не му вярват, че действително е болен. Първото и последното лекарство на болния е да му купят от града пазарски хляб и маслини, които слагат при главата му, па нека прави щото ще. Зная, когато почина един и чак на втория ден подир смъртта му дойде на ума на другарите му да го погледнат. От по-напред тие последните се сърдеха даже, че болният се преструва, защото сѐ спял, без да пъшка; а тоя сън бил от дългия. Малките мом-

чета тие лечат още по-лесно. Тие последните, по причина на отварата, много страдат от треска. Щом някого втресе, когато вече се сгъва и трепери, един от овчарите се приближава полекичка отзадя му и излива отгоря му един котел студена вода или изгърмява с пищов до главата му, за да се стресне, и по тоя начин треската го оставя. Има и друга система за лечение на треска: когато жертвата захване да трепери и умалей вече, един от овчарите грабва дебелия дрянов кривак и се впусне да го бие, а другите викат отстрана: „Бягай бре, че те уби!“ Това гонение се продължава, докато пациентът отмалей и падне на земята. Не са обаче само болестите, които овчарите лечат с такива радикални мерки. Тие са строги в сяко отношение. Зная, едно лято, когато един от кехаите през Богородични пости си вареше ошав (от сушени сливи, круши, дренки и пр.), които му бяха донесли бакшиш кираджиите герлевци. Свареният ошав с котелчето той закачал нощно време вън на двора, върху един дирек, за да изстива, разбира се, без да го види някой, защото останалите овчари не се церемонят твърде с чуждата собственост, особено когато е нещо за ядение, купено и изготвено частно. При сички тие осторожности, един от овчарите, като си дошел по среднощ с овцете и потърсил вода, набутва котелчето, което, след като прецежда през кирлявите си мустаки, за да го не хванат, налива наместо киселата жидкост студена вода. Кехаята за пръв път не можал да се договеди и следвал да си закача котелчето на същата клечка; но и овчарят отивал сяка вечер при дирека, като оса, да прецежда чуждия ошав.

Работата станала явна, но умният кехая не ѝ дал гласност. Наместо ошав той сварява една вечер в същото котелче тютюневи корени, но не от обикновения тютюн, а от оня, с който церят крастата на овцете и който пращи в татарските лули, които го употребляват, като кога хвърлиш в огъня морска сол. За да придаде по-добър вкус на тютюневия ошав, кехаята турил още вътре сажди и бяла козина, нарязана на дребно. Сичко това когато било вече готово, котелчето увис-

нало пак на същата клечка. Овчарят, който не знаял нищо от сичко това, щом се върнал вечерта с попукани от жажда устни, наврял си главата в котелчето и опънал, колкото му е силата. От бързина и от лакомство той нателил до стотина драма от приготвения яд, преди да се усети. На заранта го намериха легнал до стената със зачервени очи и побледняло лице. Цели 24 часа повръщал той, а другите овчари го ругаеха и му се смееха. „Кучи сине! На мене добро ли беше, като ме остави да гриза сухия комат няколко деня“ – говореше удовлетворен кехаята.

Друг един овчар, който беше задължен да оставя заран рано овцете на другаря си и да дохожда на къшлата да помага за доение на сагмала, щом потеглял да върви за към къшлата, и заспивал прав, тъй щото наместо да върви към изток, изгрявало го слънцето на запад, когато се и събуждал от спокойния си сън. „Как да го изцерим?“ – станало един път дума между обществото. „Оставете ме свободен една нощ – казал един маладец, – аз ще да го изцеря.“ На другата заран сънливият овчар се завърнал умислен и мокър по сичкото тяло. Пита го един, питат го двама да разкаже що му се е случило, а той подсмърча и нищо не отговаря. Работата била така: щом той се отделил от овцете и заспал, както завинаги, другият стъпил в дирята му и почнал да го управлява към известна точка с един трън в ръката. Ако заспалият вземал друго направление, то майсторът му, който отишел да го цери, опирал тръна в лицето му и той отскачал настрана, без да се събуди, като си държал ръката по въздуха да се брани, разбира се, безсъзнателно. По тоя начин той бил докаран над един воденичен бент (това се случи в село Девня) и като стъпили над брега, майсторът се отстъпил няколко крачки наназад и ритнал заспалия, колкото му е силата, изотзад, който изгърмял във водата с главата надолу. Страшен рев излязъл от гърдите на жертвата, която малко останало да се удави. Тоя последният от най-напред казал, че зъл дух го посетил.

Но ние говорехме за облеклото на овчарите. Тие носят

дрехи от дебела сива котленска аба, дотолкова корава, щото дрехата, изправена на земята, може да се закрепя. Тие дрехи, които се състоят от потури, аба, елече и дълга ферджа, се кроят, доколкото е възможно, по-широки, неприлични и просто ушити, от една страна, за по-дълго траение, а от друга – да не харесват на турците, които твърде лесно могат да ги съблекат от гърба на беззащитния рая. Най-идеалната и гиздава носия на котленските овчари е белите като сняг навуща, които дохождат над коленете, завити с черни козинюви върви или повивки; пискюлията чанта или улия, от ерешка кожа, с писан кокал на устата и с разни други накити като: орлов нокът, мъниста (синци), рачешки очи и пр., и медният кавал, опасан с калай и турен в кожен калъф, така също пискюлия. Улията се носи преметната през рамо, от лява страна, заедно с кавала, който се окача на нея изотзад; някои го турят на силяхлъка си или пък запасан, както турците запасват своята паласка. Но никога един овчар, който си гледа редовно работата и който има намерение да върти къща, няма си позволи да запаше улията през кръста си, което е по-хубаво и по-удобно. Това в овчарската среда се счита за крайлък, както казват тие, и за *неблагонадеждност* в бъдеще. Така също между тях не е обичай да си подсуче някой мустаките и да си кривне калпака на една страна. Може би за установление на този обичай да са повлияли най-много турските кабадаита, които им е смърт да видят някой българин с подсукани мустаки и накривен калпак. Още повече биха пламнали тие, ако видеха, че някой овчар си е запасал улията на кръста.

Ех, тие улии (т.е. вулгии), бели навуща и черни върви, на колко невинни сиромаси са изяли главите! Турците са си давали и душата за тях; тие са ги пленили твърде много, защото пискюлията чанта, белите навуща и черните върви се считаха като символ на юначество, на бабаитлък; а знайно е, че турците с тяхната си кьопавщина не са биле в състояние да си ги направят сами. Колко повече е трябало да се възмущават гордите османлии, като са гледали, че онова, което

обичали и не можали да си го доставят, имали го техните покорни раи. Някои от тях, които имали средства, купували си; други заплащали с труда си или давали нещо в замена, а трети вземали насилствено и понякога убивали даже българина само и само да му вземат улията и белите навуща, за което има много примери. Аз зная, че много от камчийските турци са ходили по няколко деня из Балкана с пушки, проводени от българете, да бият свини, нещо най-унизително за тях, за което им заплащат на свиня по един чифт бели навуща, разбира се, много прости; но турчин проумява ли от подобно нещо!

Тие бели навуща и пискюлии чанти са биле на почит и между нашите хайдути, а после и между хъшовете.

Овчарският кавал, който наричат меден, действително заслужава то име, но твърде са рядко ония овчари, които можат да го свирят, както тряба. В по-старо време, когато не е имало *Митарствата на блажена Теодора* и други заслепителни книжки, които са отвличали вниманието на младите към рая, а още повече че в тие книжки се казва на едно място, че който надува кавал, на оня свят ще го надува дяволът – имало е по-добри кавалджии. Овчарското предание уверява, че гласът на кавала много пъти омайвал приближающите се разбойници, които, наместо да нападнат, спирали се да слушат неговия меден глас; при това кавалджиите биле изложени и на друга опасност – тях ги бродели много юди и самодиви, които се влюбвали в тях, а после им правели различни пакости. Доколко е това вярно, аз не зная, но зная само това, че в летните нощи и когато се подаде светлата месячинка, когато падне бистрата роса по добруджанските голи полета, която много пъти служи за вода на тамошния добитък, сюрията стадо се размърда и повлече из меката росна тревица, която скубе бърже при разнообразното дрънкание на звънците.

Овчарят кавалджия, който много пъти разделя скръб и радост с поверената нему сюрия стадо, особено ако е безкнижен и не знае съдържанието на *Камък падна от небето*, не

може да остане хладнокръвен при тая весела картина. Той се изстъпва няколко крачки напред, към която страна отива стадото, спира се на едно място, обикновено на някоя могилка, които са твърде начесто в Добруджа, отгдето може да гледа и приближаването на заклетия си враг – вълка, подпира се на дряновата си кривачка, една край на която забива в земята, а другия туря под мишницата си, кръстоса краката един въз други, засвирва с устата си от най-напред да нагласи някоя песен, докато намаже кавала с орловото перо, натопено в дървено масло, поизкашля се и засвири с кавала жално-жално някоя стара песен; а вятърът си играе с дългия му перчан.

Докато той се не махне от могилата, овцете не вземат друго направление, но се въртят сѐ около свирача; ако той потегли на някоя страна, то и тие отиват подиря му, без да ги кара някой.

Разказваха, че един прочут кавалджия бил принуден да бяга от едно турско село, защото турците му се заканили да го убият. Причината на това била, че когато той засвирял вечер покрай селото, белоликите кадъни излязвали да го слушат.

Ако в Добруджа, когато са при овцете си, котленските овчари носят голям калпак, цървули, дрянов кривак и дълга аба, то когато тие си отидат в Котел, мъчно можеш да ги узнаеш. По-възрастните от тях се обличат в дълги сукнени кюркове, подплатени с лисичи кожи, турят на главите си фесове, обуват се в чепици и носят броеници в ръцете си наместо дряновата сопа. Ергените отиват още по-надалеч; тие стават същи ингилизи. Преди да си отидат още, тие пишат „книга“ до майка си: „Много ти здраве от мене до тебе, мале, да ми изтъчеш кроени за опнати дрехи, което да бъде трайничко, защото ще си подойда за Коледа или за Димитровден.“ Младите момчета, когато ги заведат за пръв път, докато не се изминат 4–5 години, не ги отпущат да си отидат.

Тие влязват в Котел обикновено нощно време, за да не ги видят, че носят голям калпак и дълга аба. На другия ден кал-

пакът и дългата аба стоят на тавана, защото „опнатите“ дрехи се обличат вече. Може да си въобразите като какви дрехи можат да бъдат тие, когато са кроени и ушити в отсъствието на лицето, което ще да ги носи. Като изтъкани и направени от точка зрение за „трайничко“, тяхната аба е по-дебела и от френско кюселе; панталоните са скроени да се събере в една крачол едно добруджанско кило ячимик, долу тесни и къси, за да не се трият от обущата, а нагоре постепенно широки като духало, тъй щото като ги обуе, човек прилича на съдило. Палтото се прави обикновено да бъде длъжко и охолничко, подплатено и отвътре с аба и описано с ширити; обущата тоже от новата мода, с високи токове и ковани отдолу, за „трайно“, с големи гвоздеи. Колкото до ризата и феса, като второстепенни неща на тях не обръщат внимание. Броеницата по сяка вероятност ще бъде божигробска.

Някои от тях, които живеят наблизо около градовете Варна, Балчик, Кюстенджа и Пазарджик, гдето ходят начесто да продават мляко и сирене с магарета, видели по улиците, че хората ходят с ръкавици, с омбрели, с тънки дочени дрехи и пр. За да не останат по-долу от тях, както правят маймуните, тие си набавят поменатите украшения от панаирите, с двойна и тройна цена, защото практичният евреин, който ги продава, вижда с какъв човек има работа. Но че тие дрехи се носели в известно време от годината, нашият овчар малко иска да знае. Той ги навлича на гърба си и ходи с тънки дочени дрехи в най-големия студ, по Коледа и Ивановден, когато се пука камък и дърво от мраз, с тънки кожени ръкавици на ръцете си, през които се познава напуканата му като церова кора кожа.

Сичко това е лесно, но да видим сега как ще да се излезе навън, как ще да се събира с хората поевропейченият овчар, който цели пет-шест години робувал по Добруджа, не виждал женско лице в разстояние на това време, забравил кога се казва „добър ден“, кога „добър вечер“, който имал повече земание-давание с вълци, кучета и магарета. Най-малко три

деня ще стои той до портата, от вътрешната страна, да гледа през дупките заедно с някого от домашните, да му показват проходящите по улицата мъже и жени, а особено момите, които той успял вече да забрави. Тук аз говоря повече за неженените, които си дохождат за пръв път след заробването им в Добруджа. Ако бъдещият къщовник не се реши да пристъпи прага и после изтичането на трите деня, то грижливата му майка е принудена да вземе и други мерки, по-решителни. Когато той се навежда да зяпа в стъпките на някоя жена, тя, майка му, отваря полекичка портата и го изтиква на улицата, като заключи подиря му. Който е ходил в Котел или селата, той знае с какви високи дувари са обградени тамошните къщи, през които не е твърде лесно да се премине.

Поразен като от трескавица, след няколко отчаяни погледи към дувара, придружени с глухо пъшкание, нашият приятел се отправя из улицата към кафенето, което от по-напред е било показано от майка му. Върви той с такава ревност, като че отива на бесилницата; колкото души го срещнат по пътя, с изключение на децата и момите, на сичките е длъжен да цалуне ръка съгласно инструкциите, дадени от майка му; защото това било почит и „ачигьозлък“. Приучен „с рунтавия“ калпак, който не е хвърлял от главата си в разстояние на толкоз години, той се чувствува, че на главата му няма нищо, че тя е гола, че може би да е излязъл от тях гологлав, без да си тури новия фес. Но не смее да си дигне ръката, да се похване по главата, защото отсякъде гледат на него, ще му се смеят. После няколко деня той вече обръгва и свободно си подхвърля броеницата нагоре, която тича да хване с двете си ръце.

Сичко наопаки върви у тие наши съотечественици. Техните богаташи хаджии може би да са главната причина. Тие им са изкривили понятията и са ги деморализирали в сяко отношение. Зимно време тие носят тънки дочени дрехи, които другите хора употребявали в най-големите горещини, а лятно време, през месяц май, изгорелият и почернял като

опърлен кютюк овчар, от добруджанското слънце, се облича в дълъг кюрк, подплатен с кожи, в който се поти и пъшка, като че се намира в запалена пещ. Но тъй бил *адетът* сега, така трябало, тъй ходел синът на еди-кой хаджия, казва майката, и злочестият син тряба да се подчини на обичайното робство.

Това глупаво подражание се е отразило и в строението на къщята. В Котел и околните нему села, на които той доста влияе, се правят къщи изключително на два ката, в които само една стая се оправя, и то на долния кат, изкопана в земята и непостлана. Останалите стаи, без прозорци, само четири голи стени, така си остават, в които държат сирене, вълна, бяла пръст, станове, нищелки и пр. Но тук не се гледа личната полза, а що ще кажат другите, глупавото общо мнение, когато видят, че еди-кой не си направил къщата на два ката, което показва, че той е несъстоятелен и хаджи Божил ще престане да му казва вече „добрутро“, ще му падне ихтибарът.

Още по-чудно се женят и годяват котленските овчари. Много пъти се случва, щото умните родители се маят на стари години да играят хоро на годежа, когато главният виновник на тържеството се пощи по това време в някое добруджанско келеме или го бият като тъпан, че изтървал овцете из нивята. Подир шест месяца или година той научава това, когато приеме от годеницата *телледисано* здравче, завито на коренчето с червена коприна.

Когато проводят сватя да иска някое момиче, то тая последната захваща да хвали своя повереник, че той е смирен като овчица, деветтях пари в девет възли ги върже, с никого се не скарва, никому не е край да възрази за нещо, има си до 50–60 крака овчици и пр.

В заключение аз съм длъжен да ви кажа и това, че котленските овчари и въобще сичките котленци са биле верни поданици на турските султани, с твърде микроскопически изключения. Наистина, че Котел е отечество на ред български деятели като Софроний, Бозвели, Мамарчев, П. Берон,

Раковски (последният произхожда от с. Раково, малко селце в Сливенския балкан); но никой от тие последните не е можал да преживей дълго време в своето родно място по причина на гоненията, които са търпели от страна на верноподаните чорбаджии. Разказват, че бащата на Раковски, дядо Стойко, бил изпратен от чорбаджиите в Цариград с букаи на краката. А когато П. Берон напечатал своя „Рибний буквар“ и изпратил няколко екземпляра до общината на своето родно място, то закоренелите чорбаджии възвърнали обратно сичките книги до техния издател, които според тях биле нехристиянски, вредителни. Разбира се, че на котленци най-голямо влияние са имали техните дебели богаташи хаджии, за които ще да поговорим по-напространно, като дойде ред за Елена, така също верноподанически град на ятаганската държава. От друга страна обаче, ние сме принудени да причислим Котел в числото на ония градовце, гдето българщината е блещукала и в най-мрачните времена. Котел е един от първите градовце, гдето населението не пропусна да влязат кърджалии и делибашии.

II

Такива бяха горе-долу хората, с които аз бях длъжен, против волята си, да преживея цели четири години, от 1866–1870 година, в качеството си на овчар. По само себе си се разбира, че сичко дотука изказано относително живота и понятията на котленските овчари напълно се отнася и спрямо мене. *Митарствата на блажена Теодора, Чудесата на Пресв. Богородица и Вечният календар* на П. Раданов Карловца не ми бяха чужди. Едва ли би се намерил друг някой, който да ги познава така добре, както аз. Чет нямат молитвите и поклоните, които съм изчел и направил нощно време по добруджанските полени за спасение на душата си. Тоя „грешен свят“ беше вече за мене нула: моите очи бяха отправени към

задгробния живот. Заради това бях решил вече в себе си съвършено да се предам Богу – да стана черен калугерин.

Когато обявих на баща си, че ми е омръзнал вече овчарлъкът и че желая да го напусна, то той се разсърди страшно, а другите ме провъзгласиха за нехранимайко, защото нечуто беше дотогава подобно възражение и непокорство от страна на един овчарски син.

– Не те съветвам аз тебе да станеш калугерин, защото тие последните са най-големите хайдути на света – каза ми един ден моят верен другар, с когото бяха ни проводили, само двама, с яловите овце във Варненския балкан, близо до с. Девня.

Моля читателите да ми позволят, за да ги запозная поотблизо с тоя мой другар, който, макар и да беше овчар, но съвсем не приличаше на котленските овчари.

Той се казваше Кондю Делидимоолу, мъж на 40 години вече, къс, дебел, като ромено батлаче, с голяма глава, лице широко като пълна месячина, очи светли като разпалени въглени, и дълги червеникави мустаки с увиснали краища, които приличаха на буква „С“. Твърде рядко той ги подсукваше нагоре, и то само тогава, когато започваше да разказва за някои бабаитлъци, като например за Димитра Калъчлията, когото той познавал. Късите му дебели ръце приличаха на мечешки панчи, а двата му големи пръста – като на жаба костенурка главата. Много беше видяла и патила главата на бай Кондя. За него ходеха твърде неприятни слухове между сичките хора, които го познаваха; но никой не смееше да му каже направо, че той е такъв или онакъв. Макар той и да беше задомен на своето отечество, в Котленско, но бедната му ступанка едва ли го виждаше на петтях години веднъж. Той се изгубваше понякога за дълго време, без да го знае никой накъде се е пръждосал, и после шест месяца или година пак се явяваше, като нов месяц, одран и окъсан като свраките, когато се връщат по вършитба.

Във време на това негово изгубване едни разпущаха слух, че той минал във Влашко; други – че отишел да кара

биволи в Арабистан; четвърти уж го видели, че работил на моста, който се правеше по онова време на Луда Камчия, облечен с арнаутска долама, и пр. А най-вярното беше това, че Кондю шеташе по пътищата кога с дружина, кога сам, както намери за по-добре. Но никой не искаше да го изкаже на правителството, защото тогавашното турско правосъдие не правеше разлика между обвиняеми и свидетели, а на равна част употребляваше тоягата както на едните, така и на другите. Имаше мнозина, които бяха виждали Кондя в гората, с тузлушко шишене на рамото, с дълъг ятаган на кръста и с турски тарабулос на главата, който излязвал да иска хляб, но – казах – секи си мълчеше.

Късно една вечер, когато Кондювата стара майка се прибрала да си ляга, непознати хора почукали полекичка на вратата, от които един се обадил: „Аз съм – отвори.“ Баба Димовица познала гласа на своята рожба, когото не била виждала толкова години. Тя отворила вратата и Кондю се умъкнал вътре с други десятина души печелници, въоръжени от петите до зъбите. Докато се опече хлябът, който бил поръчан с първо влизание на почетните гости, баба Димовица влязла в разговор с тях.

– Синко, синко, да знаете какъв голям грях лежи на вашите души, като сте тръгнали да вършите тоя занаят – казала тя със сълзи на очите и погледнала на едничката си рожба, който в това време си кривял една мустак във форма на ченгел.

– Ние не сме душогубители, бабо – отговорил един от прокопсаната дружина. – Нашата работа е повечето с добитъка, който ние прибираме тук-таме да не става зян.

И действително Кондюва хайдутлук е бил повечето да краде овце, коне, а в твърде редки случаи нападал е на хора, и то когато има другари. По времето на Кримската война той миткал около Варна с Димитра Калъчлията, с когото, говореха даже, че заклали един английски чиновник, за да му вземат парите. Това се случило близо до с. Гебедже. Повече-

то пъти той е бил хващан, когато извърши кражба, и колкото бой е изял, само той е в състояние да разкаже. Неговият овчарлък е бил само за очи, повечето зимно време, докато се развие шумата. Но сега той беше се уж покаял вече, за което свидетелствуваше и това, че си бе купил 20–30 овчици. Сичките знаяха, че неговият косъм не е чист, но никой не му споменаваше за това, защото се бояха да не изгори някому чергата.

Той не се съгласяваше в нищо с другите овчари. Нито се кръстеше, нито пък се интересуваше да слуша, когато четяха за чудесата на св. Богородица, за което имаше основание да казва: „Чувал съм ги аз тях“, защото беше живял в един гръцки манастир, гдето така също вършил пантаджилък заедно с някои калугери. Така също и набожността му беше съмнителна: мнозина бяха го виждали да яде скришом сирене в петък, а понякога и през пости. Ако из чувалите на другите овчари се търкаляха: спреш[1], сирище, син камък, тютюн за краста, кръклиги, шила и разни други потребности, в чувала на Кондя лежаха: картунки за барут, калъп за леение на куршуми, паласки, домоз-ая (инструмент, с който вадят куршуми от пълна пушка), кремъци, железни котки и няколко пищова.

Когато изпратиха нас двама ни да отидем на Балкана със сюрията и още един грък, тоже овчар, когото проводиха да ни нагледва, защото както на Кондя, така и на мене не вярваха твърде, то първата дума, която ми каза тоя последният, беше: „Да се слушаме един други и да няма помежду ни мюзевирлък.“

Мина се неделя, минаха се две, а аз виждам, че Кондю иска да ми каже нещо, но не смее.

– Съгласие и вярност като има между двама души или повече другари, сичко е възможно – свършваше той.

---

[1] Трева, която турят в ушите на карчанлиите овце. (Бележките под линия са на автора – Бел. ред.)

– Това е така – отговарях аз и секи отиваше по работата си.

– Бактисах вече от тая сухоежбина: лук, лук, най-после омръзва на човека – казва той една вечер, когато се приближавахме вече с овцете до кошарата, която се намираше сред гората. – Аз съм намислил да набедим някоя пущина (т.е. да заколим някоя овца), а че каквото ще да става. Ще кажем, че я удавил вълкът. Сега ще те позная, ако си верен другар и юнак момче – прибави той, като ме тупаше по гърба.

Щом аз дадох своето съгласие, което другояче не можаше да бъде, защото с Кондя не бива шега, както казах, той се спусна сред овцете и хвана най-добрата овца, на която начаса отряза главата с широкия си нож. После това мене остави да закарам овцете, а той метна закланата овца на гърба си и отиде на кошарата да прави кавърма от дроба ѝ. Когато се наближи до кошарата, гдето беше другият ни другар, от когото трябаше да крием, Кондю започна да псува овчарлъка до девята рода, че цял ден уж бил носил закланата овца на гърба си, която, като видял, че умира, заклал я най-после.

Тая вечер той беше весел. Подпретнат до лактите, с лъжица в ръката, която час по час облизваше с широкия си язик, подклаждаше на огъня черното котелче, като пееше в същото време: „Прочул се е Богдан юнак“. Това се повтори няколко пъти.

Освен това Кондю беше още и *малджия* (ония, които търсят закопано имане). Секи вечер той разказваше, че при едикой мост, извор, гроб, чешма, могила или кладенец имало закопано някоя тенджера, котел или казан с такива и такива пари; но че тие биле заклети и докато не се принесе курбан, не можали да се намерят. Най-главното било да се узнае като какъв курбан е обречен. Това можало да се познае по следующия начин: на мястото, гдето са закопани парите, трябало да се отсее пепел, обикновено срещу събота, и на заранта каквато стъпка имало на тоя пепел, т.е. на овца, на куче, кокошка и пр., такова животно трябало да се принесе жертва.

Много пъти се намирало и човешка стъпка, а в такъв случай и човек трябало да се заколи.

Той разказваше за едно имане, което било закопано на Демиркапия и което, ако се намерело, една царщина можало да се поддържа с него. То било дванадесят катъри фандъклии алтъни, хазна на един владика, който се връщал в Цариград и когото разбойниците заклали, като отнели хазната му.

– Неговата одежда заедно с една златна тавичка, върху която се намират и два ялмазени камъци, големи като пачи яйца (тук Кондю си стискаше двете ръце, за да покаже по-нагледно големината на ялмазите), са закопани на същото място, дванадесят крачки настрана, към където изгрява слънцето. Докато не се намерят тие последните, които начаса тряба да се изпратят там (Кондю показва с едната си ръка към изток, с което разбира Божигроб), то хазната не може да се намери.

Една нощ, срещу Св. 40 мъченици, с Кондю и други още негови приятели, съмнителни личности, ходихме да дирим подобно имане. Предметът бе една стара чешма, която в разстояние на няколко часа стана равна със земята. Според правилата на малджиите мястото се освяти от най-напред чрез прочитанието на някои молитви и запалването на тамян. Дордето трая копаянието, синца трябаше да мълчим, защото, като се говорело, имането потъвало по-надълбоко. Разбира се, че освен камъци и кюнтове друго нищо се не намери на това място.

По едно време Кондю беше се разгорещил, не зная по какви побуждения, да се учи на книга. Той беше безкнижен. Аз му показвах на Рибния буквар; но Кондювата глава не беше за такива тънки работи. Аз му показвам *а, б,* а той разказва за Димитра Калъчлията, че много салтанатлия ходел и бил нишанджия. Твърде малко се грижехме ние за доброто на овцете. По цял ден се занимавахме да мерим нишан с пищовите, а тие ходеха по своя глава, накъдето им скимне.

Бях успял да се поразговоря с някои по-развити хора по това време, от които можах да се науча, че имало някакви си

царски училища, в които се постъпало безплатно. За това аз мислех деня и нощя. Деня се въртях с овцете около шосето и железницата, които преминуват през тая местност, и разпитвах преходящите пътници, които виждах, че са облечени по европейски, не знаят ли в кой град има царско училище, гдето не се искат пари, и като мене човек не може ли да си намери някоя работа там, по-лесна от овчарлъка? Разбира се, че когато се искат съвети от един човек, който отпосле няма да бъде отговорен за нещо, завинаги ще ти каже онова, което знае, че ще те зарадва.

– Какво тънко бастунче въртяваш ти из ръцете си наместо дряновия кривак, който си длъжен да носиш сега – отговаряха някои от моите съветници, а особено ако се случеше някой странствующи поляк да пътува бос и да е гладен, които твърде често пречаха него време из благословената Турска империя.

В такъв случай моята радост биваше безгранична, като че сичко се беше изпълнило вече. Кондю от своя страна се възхитяваше от моите планове, но за да се приведат в изпълнение – казваше той, – трябало да имам известно количество пари.

– Ще видим за това по-после – свършаше той. – Аз те обичам като брат и ще гледам да ти направя едно добро, за да ме споменуваш.

Чудех се аз и маех като с какво можаше да ми спомогне Кондю, когато с трън да се завъртеше човек наоколо му, нямаше где да се закачи. Калпакът му от много носение беше охлузен като черковен дувар, а дългата му овчарска ферджа, да се къса из гората, беше останала здрава само до кръста му.

Но измина се вече тежката и студена зима, подаде се минзухарът, а после него и бялото кокиче, захванаха тук-там из припеците да се чуват пеенията на птиците; дряновите дървета, които са изобилни по тая страна, отвориха вече своите тъмножълти цветове; а другите дървета като: чепарастия габър, напукания цер, брат му храста, лъскавия гурун и

пъстрия осен, едвам-що бяха си издали листовете като миши уши. Сичко се въодушевляваше и се готвеше за борба; готвеше се и моят наставник бай Кондю. Той стана по-весел и често захвана да пее и свири, при сичко че нея зима овцете измряха наполовина. Най-напред той си изтри пищовите и си закърпи паласките. Твърде често захванаха да го посещават непознати личности, така също одрани и охлузени като него, с които той се разговаряше настрана.

– И така, ти искаш да вървиш на учение – ми каза той един ден. – То добро, но затова ще трябат пари, които ти с овчарлъка не можеш спечели още подир десят години. Аз зная един занаят, с който в твърде късо време можеш да имаш тие пари – прибави той, като се обръщаше да гледа наляво и надясно, при сичко че нашият разговор ставаше в гората, гдето нямаше никой да слуша. – Но зная ли, вие сте момчета и обичате да се хвалите, а от друга страна, гледам, че книгата не пада от ръцете ти.

– Сичко съм готов да направя – отговорих аз на благодетеля си.

С едно кратко предисловие, с което описа положението на овчарите и на другите работи, като не забрави да похвали и мене, че съм давал добра надежда, защото куршумът ми не падал на сухо (т.е. знаял съм да меря), моят другар ми предложи да се уловим на лесния занаят, да станем хайдути.

Начаса аз извадих *Изповедника*, който носех при себе си в чантата, и прочетох на Кондя онова място, в което се казваше, че който прави хайдутлук, не му се дава свята комка двадесят години.

– То е написано само да плаши простите хора – отговори той иронически. – Когато аз живеех на манастира, един святогорски калугер, който знаеше от тебе сто пъти повече, ми казваше, че каквото зло и да правиш, като купиш едно сребърно кандило на св. Богородица или направиш една икона, сичките ти грехове се прощават.

И действително, Кондю не се шегувал. Скоро той стана

невидим, без да го знае някой накъде е отишъл и без да чака да си приеме заплатата, която не възлизаше повече от четири шилета, защото, както казах, нея година мряха овцете.

Аз не бях се напуснал от намерението си да отида да се уча, но за това се трябаха средства, поне пътни разноски и тескере, без което него време невъзможно бе да се отиде от тук до там. За сичко това трябаше да ме улесни баща ми, но как да му кажа, отгде да захвана най-напред, когато той беше от ония хора, които не обичат противоречие и често прибягват към дървен господ гдето тряба и гдето не.

Денят беше първий май 1870 година, когато аз се изправих напредя му разтреперан и му обявих, че съм решил да отида да си търся честта по други места, за което го моля да ми даде за четиригодишно слугување около стотина гроша, само пътни разноски, като ми извади в същото време и едно тескере.

Помня само, че баща ми изрева като заклан: „И това ли бях жив да чуя!“, а сичко друго се състоеше от псувни и проклетии, които той сипеше подиря ми, като ме гонеше през селото с дълъг прът и удряше, гдето свари.

– *Евах!* Тичайте на помощ, че коджа гяуринът уби сина си – викаха кадъните по улицата и се отзоваваха не твърде прилично за баща ми, а мене канеха да прибегна под тяхна защита.

После няколко часа същия тоя ден аз влязвах от една из варненските порти в града с жълт девит на пояса, турен да се вижда; наместо големия калпак – с фес на главата, смачкан като книжен фенер, който си бях приготвил от по-напред, и с цигара в устата, натъкната на дълго цигаре от тръстика, което аз сам бях отсякъл от варненския гьол. С тоя кайфет тръгнах из Варна от дюген на дюген да си търся господар, като се отбивах да питам само на големите магазии. Девита турих на пояса си, да ме видят, че зная нещо, а феса – че не съм дотолкова прост; старият калпак почиваше в ръкава на абата, която носех преметната през едното си рамо.

Гдето попитах за място, насякъде ми отговаряха „няма“, а

някои не ме удостоиха даже с отговора си, като ми посочваха вратата само с кимвание на глава. Близо при скелята един човек ми посочи едно голямо здание, на което притежателят сарафин имал нужда от едно момче. Обрадван до ушите, че ще да се удостоя да чета пари, за което немалко ще учудя овчарите, които на вярно щяха да ме научат, аз се затекох към реченатa магазия.

– Наистина ние се нуждаем от такъв човек като тебе – каза старият сарафин, като си местеше очилата да ме изгледа по-добре, – но ти тряба да разбираш малко и от арабаджилък, за да можеш да поправяш талигата, когато се счупи. Друга никаква работа няма да имаш, освен две-три магарета, които ти ще гледаш.

„От трън, та на глог“ – си помислих аз и излязох из маазата, без да кажа нещо. Бягам от овцете и отивам да ставам търговец, а хората ме удостояват да паса магарета. На друг един дюген, гдето бях отишел така също да питам за място, шеговит един гагаузин ми каза, че по-добре съм щял да направя, ако отида на Балкана и хвана една мечка, която да разигравам по градовете. Между това вече се мръкваше, а аз не бях турил нещо в устата си, защото нямах пукната пара. Късно вечерта подсмърчах на едно кавене; но като наближи да го затварят, притежателят ме покани, не твърде учтиво, разбира се, да си изляза. Тук-там из тъмните улици, а че най-после до студения дувар на варненското кале, под открито небе, намерих прибежище, гдето и прекарах нощта. Който е имал честта да не яде един ден, може да си въобрази как лесно се заспива. Цяла нощ, докато се пукне зора, подплашените кучета не престанаха да ме лаят. Особено пък имаше две, клекнали на задните си крака като караул, следяха сичките ми движения. Щом мръднех или закашлях, тие избучаваха и вземаха нападателно положение.

На другия ден намерих случайно моя наставник и благодетел, Кондю Делидимоолу, който се скиташе покрай гьола да мие черва и шкембета. Аз можах да го позная само по дре-

хите, защото лицето му беше завито като изгоряло с червен шал, уж че бил болен. Той одобри моята постъпка, загдето съм се решил най-после да се избавя от робството, и ме поведе подиря си да ми търси място, с червата в ръка. Най-напред ний минахме покрай скелята. Там имаше много каици от ония, които се занимават с риболовство и с носение на дърва. Тях питаше Кондю преспокойно: „Няма ли някой от вас да отива наскоро за Ингилишко, за да заведете и тоя копилаш?“ Разбира се, че каикчиите кипваха от смях на тоя глупав въпрос и ни изпращаха с подсвиркване и различни подигравки. Моят почтен другар ме поведе навътре из града и като се спряхме до една висока порта, гдето живеел някой си черкезки бей, каза ми да съм влезъл вътре да питам за място. Аз му отговорих, че предпочитам да се върна при овцете, отколкото да отида да слугувам при черкезин.

– Работата е друга – каза той на ухото ми. – Тоя черкезин, който е много богат, мислиме да нападнем, а ти ще способствуваш на това.

Кондю се разсърди и ме остави сред улицата, без да ми даде някоя пара за хляб, които може би и той не притежаваше.

Тук съм длъжен да ви кажа, че Кондю и в тоя случай не се шегуваше: после няколко деня тоя черкезки дом се нападна от 20–30 души разбойници, които след упорито сражение както с домашните на нападнатия, така и със заптиите можали да вземат някои неща, от които и Кондю можал да се вреди. На другия ден той бил хванат от правителството, около с. Франга, с един сандък на гърба. След освобождението му от затвора той отишел в Херцеговина и според както казват, загинал в редовете на въстаниците. И така, аз се лиших от учителя си.

III

Мъчно и лошаво занятие е овчарлъкът, но дваж по-мъчно и по-лошаво е да стоиш гладен. Ако на мое място беше друг някой човек, който да е влязвал повечето между хората, който да не е слушал цели четири (години) хаджийски лекции за Божигроб и който да не е учил наизуст *Чудесата на Пресв. Богородица*, то навярно би си намерил някое място във Варна, поне за насъщния хляб. За мене това бе невъзможно, защото хаджийската практика дотолкова ме беше затъпила, щото две думи свестни не бях в състояние да кажа. Щом аз останах два деня гладен, то реших изново да се повърна при овцете, на с. Инджекьой, находяще се на един час разстояние от Варна, покрай гьола до линията. Беше сутрина, още рано, и за да не ме видят сичките овчари, когато се завърна, които немалко щяха да ми се смеят, че два деня не съм можал да стоя без овчарския комат, отбих се в шумата и седнах да чакам, дордето падне росата, след която овчарите заминуват вече на паша.

Не без борба преминах аз тие минути. От една страна стоеше гладът, а от друга – срам, унижение и малодушие. Преди един ден изгонен от селото по най-безчестен начин, днес се връщах, като че нищо да не беше ставало. Тежко и усилно ми беше, но нямаше що да се прави. Натъпках девита вътре в пояса си да се не вижда, скрих дългото цигаре, снех феса от главата си, с който се продавах из Варна, и посегнах да извадя из ръкава на абата стария калпак. Но що за чудо? Ръкавът беше празен, калпакът се изгубил... „Сичко се вече свърши“ – казах аз на ума си и дълго време останах на мястото си неподвижен. Въпросът между мене и овчарлъка беше решен вече окончателно и аз трябаше оттук нататък да вървя накъдето ми видят очите, освен на къшлата. Причината на сичко това беше калпакът; защото ако ме видеха овчарите гологлав, то начаса щяха да разберат в що се състои работата, т.е. че съм си хвърлил вече калпака да стана търговец, а за два деня съм

не можал да си намеря хляб. Ако пък се явях при тях с феса, то цели шест месяца трябаше да ми се смеят и да се подиграват, на което са големи майстори.

Славата на Русчук по онова време гърмеше; освен това казваха, че там имало царско училище (ислахането на Мидхат паша), в което много момчета имало да се учат. Ето защо аз предпочетох тоя град, а не други и същия още час се отправих на път, по линията на железницата, гладен, без тескере и без пет пари в джеба, като си турих за правило да прося кого где срещна и стигна. Докато бях гладен, краката ми се влачеха, като че отивах на бесилката; но щом се нахраних, сила, кураж и надежди се породиха. За нощно прибежище ми служеха по пътя зелените още ниви.

След четиридневно денонощно пътуване по линията на железницата, по пътя, а нейде и из шумата, можах да стигна в Русчук с отекли крака и бос.

Не без особени нещастия пропътувах аз едно разстояние от 30–35 часа на Отоманската империя. В една допотопна воденичка между Шумен и Шайтанджик, находяща се от лява страна на линията, в каменливата долчинка, гдето бях се отбил да пренощувам при белобрадатия старец воденичарин, по среднощ захлопа се на вратата. Старецът, който от вечерта ми се показваше, че е преживял своя век, начаса се намери в домузлука на воденицата, а аз се натъпках в коша. Отпосле обаче се разбра, че гостите не са опасни. Тие бяха турски чапкъни с една развратна кадъна, която бяха откраднали от селото. Когато вече разглезената кадъна се чупеше да играе и се тръшкаше в полите на пиените турчоля, втори път се блъсна вратата още по-силно и два пищова изгърмяха навън. Нападателите бяха така също турски чапкъни, в ръцете на които била по-напред прекрасната Айша. Викове и отчаяни псувни се почнаха и от двете страни, вратата се сечеха с брадви, куршумите запищяха, а гласът на Айшето, която викаше „вай анаджим“, едвам се чуваше. Ние със стария дядо изново се намерихме в домузлука. Подобни сцени

не са рядкост между турците, в които тие се сечат един другиго като зеле.

На друго едно място, при един кладенец, между селата Турлак и Хесенча, няколко турчета ме сграбиха от пътя и поискаха да ме спуснат в кладенеца. Причината на това бе, че едно от тях беше си изтървало феса в поменатия кладенец, в който искаха да ме спуснат с твърде слабо въже. Няколко пътници арнаути ме спасиха. На трето едно място няколко цигани биволари ми взеха абата и цървулите, на четвърто – около село Писанец – други турчета се спуснаха да ме гонят, но хваща ли се бос човек? Прах като вихрушка се дигна подиря ми. Най-после в русчукските лозя един заптия ми взе ножчето, защото било много добро за рязание на дини. И така, аз се добрах до цивилизования Русчук на Мидхат паша гол и бос. Ако подир мене бяха минали сто души европейски пътешественици, щяха да обогатят колоните на някой журнал с живописната местност на тие места, а особено с безопасността, която е въдворило султановото правителство. Разбира се, че от повечето учени европейски пътешественици в България само няколко души са пътували с добра цел; а останалите са подлизвали на турското правителство за султанско *рудбе* и богат бакшиш. Техните описания са биле чисти доноси против угнетената рая.

Като сяко овчарско чедо, аз зяпах по улиците, гдето вѝдех нещо по-забележително. В еврейската чаршия, близо до Байраклията джамия, няколко евреи, които седяха отпред дюгените си, при които като се приближих, започнаха да викат на някого си да слезе, който уж се качил на джамията. Аз като не подозрявах нищо със своята овчарска невинност, спрях се на мястото си и захванах да гледам по джамията, да видя немирния човек; но от един от ближните дюгени изляха на врата ми едно тенеке вода, а после захванаха да викат и свирят подиря ми като на куче. Това беше като „добре дошел“ в Русчук.

По-нататък в същата улица, близо до конака, пред едно голямо здание, измазано с жълта боя, видях много момче-

та, облечени в униформа от синьо сукно с червени гайтани и с къси пискюлчета на фесовете. Това голямо здание беше правителствено училище, а момчетата му – учениците, които играеха на прескочикобила, биеха се с пантофите си и се псуваха помежду си много по-красноречиво, отколкото моите ненавистни овчари.

Бързо аз се отправих към това здание, като разчитах в себе си да можа да свърша работата си още от вечерта и да постъпя в училището, което аз мислех, че е котленска къшла, и така лесно, както ида от пътя, ще отида да се пазаря без никакви по-нататъшни формалности. Жълтият тенекиен девит, който до това време беше натъпкан в пояса ми, пак лъсна от дясна страна като арнаутски пищов. Изпитах от учениците кой е управителят или директорът на училището. Тоя последният гледаше преспокойно от прозореца на своите питомци, когато тие играеха на прескочикобила, с броеница в ръката, с бяла чалма на главата, човек на около 40-годишна възраст. Аз поисках да вляза при него, но той махна с ръка на караула да ме не пущат и ме повика да му съм говорел от прозореца.

Изложих му желанието си, че съм дошел от далечна страна и желая да постъпя в училището, за което се молех да ме приеме. Той ми отговори, че това е невъзможно, защото съм бил възрастен и времето ми било вече минало за учение. Без да помисля с какъв човек говоря, спуснах се да си разправям хала на директора по овчарски. Между другото попитах го дали не може той да ми даде някои сведения за Букурещ, т.е. ако отида там, можа ли да постъпя в тяхното училище?

Забележете, че в това време Букурещ беше страшилище за сичките турци, че две години не бяха се изминали още от онова време, когато русчукският затвор се пълнеше с комити, в числото на които беше и Стефан Караджата.

Аз забележих, че на агата не му стана добре, като споменах Букурещ, защото ме изгледа накриво и се обърна на друга страна, но кой да се сети.

– Кой знае?... Но може би и да те приемат, а после ще те направят комита и ще те изпратят в Русчук – каза той и махна с главата си да отстъпя отпредя му.

– Истина ли е това, ефендим, което ми говорите? – попитах аз радостно. – Как можа да сполуча, за да достигна до Букурещ?

– Махвай се отпредя ми бе, ерата! Я го виж, я! Пък седнал още да ме пита! – извика директорът подиря ми, като си стисна и двата юмруци.

Разбира се, че ако той не отдаваше сичко това на моя овчарски серсемлък, то съвсем другояче щеше да постъпи, за което имаше всевъзможна власт. Аз отстъпих обезкуражен изпод стените на ислахането, като се мъчех да отгадая с какво именно оскърбих толкова любезния от по-напред ага.

Вечерта, наместо да нощувам в „царското училище“, както си въобразявах глупаво от по-напред, прибрах се с багажа си заедно в един празен каик край Дунава, в който за честта ми имаше и една скъсана рогозчица. Тук аз прекарах първата нощ в Русчук. Кучета нямаше както във Варна, но тяхното място държаха комарите, които доколко са немилостиви, може да ги знае само оня, който е замръквал покрай великата славянска река.

В няколко деня аз обиколих и руското консулато, и българската община, и народното училище, места, които ми показаха, че може да се достигне учението. На руското консулато мустакатият гавазин, ножът на който беше дълъг колкото едно кросно, скръцна зъби насреща ми и не ме остави да приближа до портите; на народното училище не зная каква дума не можах да произнеса правилно, което даде повод на учениците да кихнат от смях, и аз станах невидим из вратата; а на българската община ме нахукаха като говедо. Това се случи така: когато аз влязах в общинската стая, гдето събравшите се няколко души, повечето свещеници, се препираха нещо живо, седнах на един от столовете, без да ме покани някой и без да обърнат на мене какво-годе внимание, като мислеха

може би, че съм някой от обикновените просители, които в турско време твърде често посещаваха българските общини.

Възползуван от тяхното невнимание, аз не останах мирен върху стола си. На една маса имаше няколко книги, които аз преспокойно разгледах една по една, без да искам за това нужното позволение. Моето любопитство беше безгранично. Върху друга една маса, около която сядаха общинарите, имаше няколко тютюневи кутии, от които притеглих една полекичка и завъртях цигара, дебела колкото шията на едно шампанско стъкло, която като запалих и опънах няколко пъти с голям ищах, по причина че не бях виждал тютюнец няколко деня, стаята се изпълни с дим и един от присъствующите свещеници със сухо жълтеникаво лице започна да кашля, като че цепеше дъски. Това даде повод на присъствующите да ме сконфузят. Когато аз казах, че съм дошъл да им искам помощта да ме настанят в училището, то тие ми отговориха, че съм бил достоен повечето за селски кехая, отколкото за ученик.

– Тук хората влязват с голямо почитание, а ти си се разположил с цигара в устата и с кривнат настрана фес, като че се намираш в кръчма – прибави едно отче, лицето на което приличаше на пълна месячина.

Секи може да си въобрази моето положение после тие произшествия. Аз бях разбит и отчаян съвършено. Познах себе си, че не съм достоен за нищо, освен да ме бият татарите по добруджанските голи полени. Право казваха овчарите, че овчарската боя се не измива и че който е пасъл две-три години овце, от него не може да стане вече нищо. Нямаше съмнение, че аз теглех от себе си, от собствената си простотия, а не че хората ми бяха криви! Положението ми ставаше още по-лошаво откъм насъщния. Благодарение обаче на щедростта на нашия еснаф, т.е. на овчарите, не умрях гладен; както по пътя, така и тука излязвах деня по полето да си прося хляб от тях, като лъжех, че наскоро ме пуснали от затвора. Цели десят деня прекарах по тоя начин. Колкото за нощувание, не берях

грижа; когато вечер хората бързаха да се приберат в къщите си, аз излязвах по краищата на града да търся някой каик или някои опустели развалини, в които преминувах нощта.

Не ми оставаше друго, освен да се върна изново пак при овчарите. Но, боже мой, с какво лице щях да се подам при тях окъсан и одрипан? Имаше и това, че ако и сега се върнех, то до живот вече трябаше да се помиря с дряновата тояга. Но кредит имаше още при овчарите, да ми дават по едно комат-че хляб, и аз реших, преди да се отправя обратно, да бутна още тук-там за място, не при консули и общини, от които си видях вече честта, а нейде да бъда слуга, само за насъщния. Учението оставаше настрана. Моят петел не пееше твърде между нашите българе, които са много придирчиви, присмехулци и горделиви. Например на никое българско кавене човек като мене, бос и окъсан, не можеше да седне редом с другите посетители; а турците в това отношение не са така. Напротив, тие даже по-голямо предпочитание са готови да окажат на един беден рая, отколкото на добре облечения, когото презират още, че ходи от тях по-салтанатлия. Ето защо аз ударих по турските кавенета да търся прехрана. На едно от тие кавенета един стар турчин ме покани, ако обичам, да отида на лозето му да копая с другите работници. Условихме се да ми плаща по три гроша на ден и ядението от него. Докато трая пазарлъкът ни, аз се запознах няколко пъти с тютюневата му кесия, която можеше да събере до три оки жито.

Както по другите места, отгдето ми показваха вратата по причина на овчарските ми грубости, така и тука аз нямах никакво понятие за правилата на обнасянието, което тряба да съществува между слугата и господаря, между малкия и големия, между ситния и гладния. Това аз не знаях по тая причина, защото, както казах, гдето му беше мястото, помежду овчарите не съществуват класове; тие са равни сички помежду си, живеят си патриархално с много малки изключения.

– Варна ли е по-голям град, ага, или Русчук? – питах аз бъдещия си господар, като че не се пазарях пред малко с него

да му копая на лозето, но като че да ми беше стар приятел, равен с мене в сичко.

– Русчук – отговори той с половин уста, без да си дигне главата да ме погледне, която се губеше в гъстия дим, който се влечеше от лулата му нагоре като балканска мъгла.

– Ама пък Русчук с Букурещ не може да се удари – продължих аз, за да се покажа поне пред неинтересующия се турчин, че зная повече.

– Това е така – отговори той със същото безучастие и се обърна към другите турци, които седяха с чибуците в ръка на същата пейка.

Но аз не престанах да го подпитвам за това и онова, каквото ми дойдеше на ума. Колкото по-забележителни лица преминаха покрай кавенето, разпитах подробно за сичките и добродушният турчин отговаряше, без да се сетя, че ставах вече нетърпим.

– Вашият занаят и гечинмекът ви само от лозята ли е, или си имате и други доходи? – следвах аз.

– Махвай се оттук бе, чапкън! Какво е това от тебе? Дъра-дъра... Аз за копач ли те взех, или да ме правиш истиндак за това и онова? Като искаш да знаеш много, защо не си отишел при попа? – извика турчинът вън от себе си и стана, та се премести на друга пейка.

– Както се види, вие не можахте да се съгласите с приятеля си, хаджи ага – попитаха няколко турци от присъствующите.

– Оставете го на дяволите, холам, ще пъхне човек в беля – отговори моят ага.

Сички кихнаха, та се засмяха, а аз станах невидим от кавенето.

IV

Два деня после това произшествие аз цалувах покорно ръка на няколко стари майстори в един абаджийски дюген, гдето един майстор абаджия ме прие да се уча на занаят безплатно, само за една хляб.

– Няма да сбъркаш, ако го приемеш – казваше друг един майстор на бъдещия ми господар, докато тоя последният не беше решил още да ме запише в тефтеря. – Кръстът му е якичък, следователно той ще може да си изкарва хляба. Ти имаш доволно лозя.

Много бяха наставленията и уроците от страна на майсторите.

– Ти слушай, синко (чоджум), майстора си и старите калфи, па няма да сбъркаш. Синца сме биле от най-напред като тебе. Събота вечер и в празничен ден, наместо да стоиш на одаята, то отивай в дома на майстора си, гдето може да помогнеш нещо, като да преметеш двора, да донесеш водица, дръвца нацепваш и пр. Това сѐ е файда. Думата ни е, че ти тряба да гледаш да те обикнат един път, па сетне е вече лесно. Ние не оставяме добрия човек да пропадне.

След като ме записаха и в еснафския тефтер, введоха ме вътре в одаята при калфите и чираците. Тие последните се спогледаха един други, като ме видяха може би, че съм мъж за женене (тогава имах на двайсе години), а съм дошел да чиракувам за една хляб. Тая стая, в която бяха калфите, беше от обикновените, да живеят в нея най-много трима-четирма души, но според абаджийския аршин около десят души калфи и дребни сополиви чирачета се натискаха вътре. При тие последните туриха и мене да седна, разбира се, най на дъното, до стената.

И така, наместо дряновия кривак из моите ръце се търкаляше тънката игла и валчестият напръстек. Твърде много си претеглих аз от новите си другари, калфите и чираците, които, възползувани от моята простотия, постъпаха с мене,

както им скимне. Скоро се убедих, че тие последните, макар и да бяха уж граждани, с фесове на главата и някои с панталони, но не стояха по-горе от моите овчари. Напусто аз отварях дума за *Календара, Наустницата* и *Чудесата на Пресв. Богородица*, за да покажа своето знание, разбира се. Тие се не интересуваха от подобни неща, защото повечето измежду тях бяха безграмотни. Вечер, преди да легнем, аз ставах да се прекръстя като секи християнин, а тие се смееха и правеха отзадя ми различни безобразия. Овчарите такива и онакива, но в сяка колиба можаха да се намерят по десятина книги, тревненска икона и дървен кръст, когато в абаджийските одаи нямаше нищо подобно. Та кой би се занимал измежду абаджийския персонал с четение! Сичките киснеха в дебело невежество и разврат. Един от по-младите майстори, не зная по какво внушение, приемаше един от цариградските вестници. Минали се няколко месяца, в разстояние на което време той гълтал пресните новини. Един ден, като се отворило дума за доброто на вестниците между няколко майстори, младият майстор посъветвал другите да не си дават парите за вестници, защото нищо не може да се разбере от тях. Излязва, че младият майстор в разстояние на няколко месяца четял вестника си не по една колона, но направо от край до край, през просото. „Кой да се сети, че малките пръчици са турени за това“ – говореше той, когато захванаха да му се смеят другите. Най-голямото занимание на калфите беше турските маанета, които тие пееха до пресипване, а в празничен ден пиянствуваха и даваха последната си парица за моабети. За да стане човек калфа, т.е. за да получава заплата и да се отърве от кобилицата, която секи е длъжен да мъкне в дома на майстора вечер и в празничен ден, трябат му няколко години да слугува за черни очи. След една и половина или две години безплатно слугување, когато чиракът се научи да шие по пет-шест ката гайтан отведнъж, определят му 150 гроша годишна заплата. Това се казва първи хак и чиракът се нарича калфа на първи хак. Ако той се отличи в работата си,

идущата година ще бъде произведен в калфа на втори хак с годишна заплата 200 гроша; но това повишение, в секи случай, зависи от произвола на майстора. Заплатата на калфа от трети хак е 600 гроша, а баш калфата или оня, който е опекъл вече занаята, както се изразяват абаджиите, получава около хиляда гроша. Тоя последният е началник на одаята, в която работят другите по-долни калфи и чираци. Той стои на първото място в одаята до прозореца, който гледа към пътя, и само нему и на други по-първи калфи е позволено да си дигат главите и да поглеждат кой минува из пътя. На останалите смъртни тоя плод е забранен, защото оставали от работата, като зяпали надолу-нагоре. Тоя баш калфа има още това право, че може да ударя на подчинените си от една до три ножици. Когато е за по-много, т.е. когато ще играе железният аршин, остава на майстора да се разпореди.

Неограничена е властта както на майстора, така и на калфите между абаджийския еснаф. Тие се разполагат, както им скимне, със съдбата на беззащитните чирачета.

– Хляба ми ядеш, магарски сине, и душманлък ми мислиш – казва разяреният грубиян майстор и удря колкото си може с железния аршин.

Когато биеха някой нещастник, то обикновено един от посилните калфи хващаше жертвата с мускулестите си ръце, туряше главата му между краката си и обтягаше с ръцете си потурите му, а майсторът с прехапана устна извиваше се, като че сече дърва.

В еснафската кондика сичко е предвидено, що се отнася до работниците, като например, че тие тряба да бъдат покорни на майсторите си, никога да не им възразяват, както на тие последните, така и на майсторицата, да не излязват с цигара пред секи един майстор от еснафа, да им стават на крака в празничен ден, да ги питат, когато ще излязат в неделя, и пр., и пр. Но нигде не се споменва колко часа тряба да трае работата, до кое време храненият със зелена чорба и тригодишен боб чирак ще си навежда врата над коравата

аба. Ето защо лятно време работата се продължава от заран до тъмна вечер, а зимно време до полунощ непреривно. Даже и малките чирачета, които не вършат никаква работа, а избадат на парцал или на потурите си, са длъжни да подсмърчат около свещта, защото според абаджийската физиология, когато в една стая, гдето работят, има някое лице да спи, то и на другите им се доспивало. Ако някой от тие последните заспи, т.е. от чирачетата, церът му е готов. Начаса няколко иглени бодове ще се забият в месата му и той изревава като заклан. Абаджийската дисциплина изисква още, щото секи да седи турски с подгънати крака отдолу си. Тежко и горко на оня, който се осмели да си простре на минута една крак: ножиците или аршинът начаса ще придрънчат.

Стаята, в която живеят тие нещастни калфи и чираци, се мете и чисти на неделята един път, именно в събота вечер. Боклукът от дребни абени парцалчета и всевъзможни други нечистотии се трупа зад вратата, да го прескачаш с кривак. Горението на миризливите лоени свещи, които са в общо употребление между абаджиите, и честото им секнение с ножиците пълнят и така омирисаната одая с отвратителна миризма. Космите, които се образуват от рязанието на абата, хвърчат като сняг из стаята. Но иди се опитай да отвориш вратата поне за една минута. Заблуденият калфа начаса ще извика: „На бащината ти къща нямаше ли врата?“

Вечер, когато си легнат да спят и донесат различни парцалаци, от които още по-голям прах се дига, сичките захващат да кашлят наред, като че коват дюлгери. Разбира се, че наймного и силно бухтят простудените малки чирачета, които калфата и бие още да престанели. Няма нужда да ви разказвам, че „юнашкият прах“ или „сиромашката сермия“, както се изразяват гурбетите, е в твърде голямо изобилие из абаджийските одаи.

Храната на тие отритнати от света хора е една от найдолните: бобова чорба, в която зърната плават тук-там по повърхността ѝ, и едро нарязан лук като трески; зелена чор-

ба с кайдисан праз отгоре, лук и пипер, а в неделен ден шаранска риба, която се продава в Русчук грош оката. Не ще дума, че и хлябът съответствува на горните гозби. Майката на нашия майстор, старо отвратително същество, когато отиваше да пазарува брашно, питаше продавачите: „Нямате ли измекярско брашно?“ „Ние не знаем какво бива измекярското брашно“ – отговаряха тие последните. „Ех, не знаете; такова, което да не се опича и прави дебела кора“ – казваше тя. Удивително е, че тая стара мешина, лицето на която беше чиздосано като стъргалка, за награда на безбожната си икономия снаха ѝ я навикваше като просекиня пред очите на достойния ѝ син и много пъти се случваше да нощува в готварницата, свита на кълбо. Но нейните костеливи ръце пак не преставаха да треперят, когато сипваше гозба или раздаваше хляб на чираците. А за кого тя печелеше, когато се отнасяха с нея като с кучка? Дявол я знае; това и тя сама не можеше да го обясни.

В абаджийския еснаф съществува едно устройство и някои правила, които се почитат и от турското правителство. Тие си имат свой устабашия, който се избира измежду най-старите майстори, и един чаушин като помощник на първия; тоя последният тича надолу-нагоре, когато стане нужда. Длъжността на устабашията е да надзирава за правилното изпълнение и поддържание на някои стари абаджийски обичаи и предания. Ако се докаже например, че някой стипца майстор е отворил дюгена си в празничен ден да продаде нещо; ако някой е извикал мющериите на съседа си, преди тие да са тръгнали от дюгена му; ако друг някой е продал по-евтино, отколкото е трябало, с цел да привлече повече покупатели; ако някой остър калфа е показал непокорство пред майстора и пр., и пр. – устабашията е длъжен да свика *лонджа* (събрание), която ще съди виновния. Страшна е била процедурата на тие абаджийски лонджи в по-старите времена, когато чорбаджилъкът е бил в своето цветуще положение, а гласът на сиромаха не се е слушал от никого.

Обвиненият е стоял прав, особено ако е бил от младите майстори, пред фанатиците съдии с кръстосани ръце на пояса, които са произнасяли приговора си, без да му позволят да се обади поне една думица. Обикновено наказанието се състои в глоба от восък, между две до пет оки. Тоя восък се предава в една от черковите в чест на святи Иван Летний, който е покровител на абаджийския еснаф.

Тие, абаджиите, имат и обща еснафска кутия, с която събират доволно пари, но наместо да ги употребят за някое общополезно дело, пръскат ги по вятъра. На много святци на деня палят свещи от няколко оки на дебелина като колове или пък правят угощения, наречени *теферичи*. Но в последно време тие са изоставили много от тие стари обичаи и са се завзели за по-сериозна работа.

Нашият майстор, на когото и аз ядях хляба, беше от ония чорбаджийски типове, които се намират почти в секи град из България. Още от младите си години той бил чалъшкан човек, или *ачигьоз*, както се изразяват людете от търговския лагер. Захванал своята кариера от голата игла, но горепоменатите качества му спомогнали в късо време да изплува над водата, да стане човек *кенди-башина*, да си има едно малко кепенче. Една прекрасна нощ, когато майсторът му се готвел да предаде богу душа, ачигьозлията момче скъсало тефтерите и пренесло чуждата стока в своята къща. Това обаче не му побъркало да отиде на другия ден на майсторовата си смърт, гдето проливал сълзи заедно с другите. Ако това способно момче се бе хванало от правителството, когато краде, то навярно секи би погледнал на него с отвращение; но простият случай го запазил и старите майстори скоро захванали да му казват „добър вечер“ и да говорят помежду си, че едикой си ще стане човек. Сички знаеха отпосле подробно как е станала работата, но никой не казваше на крадеца в очите, че той е калпазанин, че той е извършил безбожно дело, защото било срамотно, не било прилично да се говори така, честта се убивала на един търговец... Но още повече. Моят майстор

не само че имаше добър почит между еснафа, но гласът му се чуваше и в общината, готвеше се да стане и епитроп на една от българските черкови. Секи го имаше за пример, как той с чалъшмака си можал да стане „човек“.

И най-малкия случай не пропущаше той да не злоупотреби, излъже било в земание-давание, било в заплащането на калфите. Дойдат на дюгена простодушни турци да си пазаруват дрехи. Майсторът се върти на пета наоколо им, нарича ги *алар*, черпи ги с горчиво каве, подлизва им се от сяка страна, докато им изгори душата със стоката си, за която се закълнява сто пъти, че е от първо качество и по-надолу не му отърва да я даде. Това, положим, е обща чърта между българските така наречени търговци, с много малки изключения. Тие не вършат честно своята работа, не спечелват от комерчески способности, но от различни хитрости, непростени спекули, лъжи и измами и прости сойгунджилъци. Който е способен най-много да лъже, той само може с време да стане „почитан човек“, да му се слуша гласът насякъде. Но тие пари биле спечелени с кални средства – за това никой не иска да знае.

– Търговец съм аз – казва горделиво благородният крадец, – а не като тебе голак и прост работник.

Ако попитате вие тоя търговец що е той заслужил със своята търговийка на другите, каква полза има человечеството от неговите везни и аршина му, то той ще да ви отговори просто и ясно, че не е петимен за нищо, почитат го насякъде, плаща си редовно дълговете и данъка и си живее мирно и в съгласие със сичките, кланя се до земята на по-силните от него, а слабите презира и тъпче. А ако вие не обичате да лъжете, не си продавате съвестта на пазар и сте си издигнали гласа да защитите правдата, да спомогнете на потъпкания, за което ви хвърлят в затвора, сичкият свят е готов да извика: „Той е вагабонтин“, „Няма да стане от него човек“, „Не си гледа работата“ и пр. Идете после и кажете, че на тоя свят има право. Но да продължим да свършим по-скоро своя разказ, защото на читателите омръзна вече да слушат за овчари и абаджии.

Моят майстор беше набожен човек, както са набожни сички ония калпазани, между които кражбата и лъжата минува за чиста монета. Когато отваряше и затваряше дюгена си, когато излязваше заран от къщата си, той се прекръстяше по няколко пъти. Рано сутрина в неделен ден той отиваше най-напред в черкова и когато псалтовете пееха „Господи помилуй“, той пригласяше отстрана. Като минуваше през улицата с големи свещи в ръката, кашляше нависоко, да го слуша секи.

Моята годишна заплата – триста гроша, – която ми се определи после шестмесячно безплатно слугуване, по причина, че в разстояние на това време можах да изпека занаята, прокопсаният ми майстор прави-струва, глътна ми стотях гроша, за които каза, че ми ги броил, според както гласеше шарлатанският му тефтер. Месяц юний, в който аз се бях пазарил, той преправи на юлий, като измени *н* на *л*, така щото и оттам можѐ да ме подгори.

– Имате грешка, майсторе – казах аз един ден.

– Как смееш да изказваш недоверие към един търговски тефтер? – извика майсторът ми и работата така си остана.

Оплаках се на устабашията, но той не ме остави да си свърша думата, като казваше, че не е истина, майсторът ми не бил от тях хора, да направи подобно злоупотребление.

Глава II

БЪЛГАРСКИЯТ РЕВОЛЮЦИОНЕРЕН КОМИТЕТ

I

„Български революционерни комитет!“, „Панславически комитет!“, „Бунтовни комитет!“ и пр. – лаеха него време сичките продадени полицейски и шпионски вестници, заедно с нашите главорези чорбаджии и интриганти гърци, низки поклонници и верни чеда на тиранското правителство. Носовете на тие верни копои бяха обърнати към Букурещ и Белград. Там, и нигде другаде, се намира това „страшилище – комитетът“ – казваха тие, и турското правителство по примера на другите образовани господарства устрои шпионско отделение, в което се записаха различни вагабонти: поляци, гърци и някои наши продадени българе, които ходеха начесто да дирят „комитета“ в поменатите два града, отгдето се завръщаха с дебели лъжи, отличително свойство на шпионите, че издирили сичките главатари на комитета. Между другите наши българе в Букурещ е бил изпратен от страна на Али паша и някой си Светослав Сапунов. Ето що пише българският списател революционер Л. Каравелов в своя в. *Свобода*, бр. 26, 10 декември 1871 г., за мисията на тая личност:

„Когато Сапунов дойде в Букурещ, той ни донесе две писма, из които едното беше от С., а другото от Д., в които ни рекомандуваха Сапунова като патриотин и умен човек. После вече ние узнахме, че писмото от Д. е фалшиво. В това писмо Д. (а може би Арнаудов или сам Сапунов) ни пишеха: „Поговорете със Сапунова и гледайте да приемете неговите предложения...“ Сапунов ни предложи следующето: а) „Свобода“

да престане и наместо нея да се издава „Революционер“; б) в „Революционер“ да се псува Сърбия и Русия; в) да се говори сичко против Турция, само Али паша да се не закача; г) новият вестник да се издава тогава, когато се споразумееме с Х. Арнаудова. За сичко това Сапунов ни предложи 300 турски лири...“

И така Букурещ и Белград дълго време са плашили Турската империя, но тоя страх е бил напусто, защото в тие два града нищо сериозно не се е извършило, нищо революционно не е съществувало. За разпространението на тоя слух както между турците, така и между българете, даже и между ония, които са биле в работата, че главата на комитета се намира в Букурещ, имало няколко причини. Първата и най-главната причина е била да се отвлече чрез това вниманието на турското правителство, което, като вярвало, че неговите душмани се намират вън от държавата, там ще да насочи шпионите си, а работниците в България да останат малко свободни. Второ, че когато един апостол каже на новопокръстения бунтовник, че голямото „добрутро“ на комитета се намира не в неговото село или град, но там, в Белград или в Букурещ, гдето има православен княз и християнска войска, то естествено е, че ще може да се произведе по-голямо впечатление. Трето, че мнозина емигранти, избягнали от Турция, намираха прием в Ромъния и Сърбия, а най-главното, че там живееха много войводи, които, при сичко че не правеха нищо, плашеха Турция. Четвърто, че много българе градинари, които шетаха из Ромъния за кора хляб, щом се срещнеха с някой по-отдавнашен българин в Ромъния, който да псува турците и да им се заканва, че напролет ще бъдат изгонени, с цел да изкара някоя пара от простия българин, то тоя последният, като се завърнеше в отечеството си, с поемание на душата си разказваше, че видял еди-кой си войвода, който му казал, че царството на турците е свършено вече.

Зная един сиромах, доволно образован човек, който, след като свършил в Болградската гимназия, тръгнал си за Бълга-

рия, но за да стресне малко своите приятели в Турско, купил си за двайсе бана един екземпляр от уставите на Централния революционен български комитет, с който още в парахода се похвалил на едно лице, че той е член на тоя комитет. Това лице се случило от шпионската глутница и начаса предава страшния комитаджия, който полежа няколко месеца в русчукския затвор за ум и разум. На другия ден полицейската газета „Дунав“ извести, че правителството турило ръка на един от размирниците на отоманската държава, когото търсело отдавна.

Пето, че в Букурещ се печатаха сички революционерни книги под редакцията на Любен Каравелова, който така също беше известен чак в Бабаалието като главен деятел на комитета. Той проповядваше постоянно със своя революционерен вестник (от 1870 до 1874), най-напред *Свобода*, а после *Независимост*, че никакво подобрение е невъзможно да се направи на раята, докато българинът не се опълчи с оръжие в ръка против своите угнетители турци и чорбаджии. Но завинаги се пазеше да изкаже, че в България се приготовлявало въстание. Когато Узунов поиска да убие хаджи Ставря в Хасково, когато се хвана Димитър Общият и когато Ангел Кънчев посегна на живота си, то Л. Каравелов писа, че първият е направил това от лична ненавист; вторият бил елински пропагандист; а Ангел Кънчев се убил просто да не попадне в ръцете на турското правителство („Свобода“, бр. 39, 1872 г.). Това той правеше с единствена цел да запази народното дело, което се приготовляваше измежду самия народ. Около Л. Каравелова са се групирали няколко български патриоти като Хр. Ботйов, Д. Ценович, К. Цанков и пр., които са биле съучастници в движението, съчувствували са на делото, помагали са в много случаи с парични средства, събрани от разни лица; но друго нищо положително не са знаяли от онова, що се вършеше оттатък Дунава, освен Л. Каравелов и казаните му другари. Но това е било много по-късно. Българщината в Букурещ, както и в другите ромънски градове, е съживена най-напред около

1860–1862 г. от покойния Раковски, който около това време съставил в Букурещ дружество. В това дружество, на което бил изработен и устав от самия Раковски, взели участие богатите българе като Грудов, Андреолу Атанас, Евлогиевци и пр. Когато Раковски пожелал да вземат участие в това дружество и някои от младите българе, хора сиромаси, но честни, старите богаташи възнегодували, защото не им било приятно да имат съприкосновение с подобни хора, и по тоя начин свръзките между стари и млади биле прекъснали веднъж засякога. Така е и трябало да бъде. Втора причина за това разделение е била, че младите патриоти почнали своите действия в Сърбия. После това старите устроили комитет (Добродетелната дружина) начело с Христа Георгиев, в който комитет взел участие и руският в Букурещ консул. Останалите в Букурещ младежи съставили нещо като революционен комитет, свърталището на които било читалището „Братска любов“. Доколкото ни е известно, в тоя комитет взели участие Д. Ценович, докторите Гръмников, Планински, Попов, Русевич и пр. От 1868 г. Левски станал душата на тоя комитет. Той начесто дохождал в Букурещ от България и сичките членове гледали в неговото лице истински херой.

Както е известно, младежите, които отишле в Сърбия и в числото на които бил и сам Левски, с разрешението на сръбското правителство съставили българска легия, гдето се учили военно изкуство. Но скоро нашите братия захванали да постъпат с българските патриоти не твърде дружелюбно и легията се развалила. Тряба да кажа и това, че балканските устави, прокламациите и различните други правилници на покойния Раковски биле са познати само на няколко души непоромънчени още българе във влашката земя. Българският народ в Турско нямал никакво известие. Васил Левски е първото лице, което започна да работи направо с народа. Ето защо неговият успех бе голям и по тая причина неговите заслуги са неоценими.

Комитетът в Букурещ преди дохождането на Каравелова,

Левски, Ботйова, Стамболова и пр. не е бил таен революционен комитет, а нещо в рода на английските клубове. За мода или за да не стоят празни, няколко безгрижни и пустословни богаташи хрумнало им на ума да обяват себе си, че тие съставляват някакъв си комитет. Може би тие да са имали събрания редовни, с председатели, подпредседатели, касиери и секретари, но това показва още по-добре, че в тие формални събрания нищо положително не се е вършило. Тие са служили само за забава, за прекарване на време на няколко души. Може ли да се счита за таен комитет онова общество, което подава открито мемоар на най-прочутия безсъвестен разбойник на света Наполеона III, който искал да учреди международното шпионство? Подобни общества, комитети, асоциации, интернасионали, клубове, уж революционерни, пълнят и в последно време цяла Европа, които само плашат венценосните богоизбраници и ги карат да измислят всевъзможни кепазелъци, а всъщност нищо не работят.

За любопитство на читателите давам място на следния Привременен закон, написан от покойния Раковски, който никога не се е турял в действие и никому не е бил нужен, както и по-сетне Уставът на революц. комитет, който читателите ще намерят по-нататък:

ПРИВРЕМЕНЕН ЗАКОН ЗА НАРОДНИТЕ ГОРСКИ ЧЕТИ

Върховното народно българско тайно гражданско началство, което се състои от седем лица: от председателя, подпредседателя и от пет върховни съветника, в събранието си подир едно дълго и зряло размишление решава и издава следния закон:

1. Народните горски чети имат да се предвождат и управляват сяка една от едного предводителя под името „войвода“ и от едного знаменосца (байрактара), който ще бъде под заповед на войводата.

2. Войводите ще се делят на три степени, т.е. тий ще бъдат: първостепенни, второстепенни и третостепенни; тъй също ще са и знаменосците им.

3. Първостепенните и второстепенните войводи ще се назначават от Върховното народно началство, а третостепенните, както и знаменосците, ще се назначават от главния войвода, комуто под управлението ще са подложени сичките чети, които ще се отправят в Стара планина и другаде, догдето борави неговата власт.

4. Секи първостепенен и второстепенен войвода е длъжен да събере и състави своята дружина, като направи един редовен списък: първо, за месторождението им, за възрастта им, за истинното им име и презиме, женени ли са или не, и за сичките телесни черти от личността им; второ, да ги прегледа и предири добре: какви книжа и записки имат отгоре си и по колко пари; трето, да ги съблече и да ги прегледа: има ли болни в тях от световни болести, които тутакси ще изключава, и да не би някой си обрязан (сюнетлия) мохамеданец да се е вмъкнал помежду им; това ще се изпълнява от войводите не само тук, но и насякъде, когато се съставят четите.

5. Секи войвода е длъжен да закълне дружината си, като ѝ предложи следните святи обязаности:

„Който има желание да постъпи доброволно в народните български горски чети, тряба да се с клетва откаже: *1) от пиянство, 2) от лъжа, 3) от кражба между дружината, 4) от курварство, 5) да бъде на сичко послушлив на войводата и на байрактара си, 6) да не причини никакво си несъгласие чрез раздорни клюки и клевети между дружината, 7) да не може по никакъв начин да се отдели от четата, догдето не ги разпусне войводата, 8) да се задоволи на оная заплата, която ще намери за добро да му даде войводата.“*

Който приемни сичките тие условия и се обвързе с прописаната в този закон клетва за пълното им съхранение, само той може да бъде приет в народните чети; инак, никой никак не ще се приема!

Забележка. Ако ли же някой си приеме с клетва тие сички обязаности и се съпричисли в народните горски чети, а отпосле престъпи само едната от тие святи обязаности, в такъв случай войводата заедно със знаменосеца имат пълна власт да го накажат тутакси със смърт, като го обличѐат и докажат пред сичката дружина. Ако ли той, подир престъплението си, успее да избегне от своята чета ненаказан, тогава войводата, чрез средствата, с които разполага, длъжен е да извести тутакси на другите чети, които са длъжни да употребят общо сичките възможни средства да го накажат със смърт. Ако ли же и от сичките тях отбегне ненаказан, тогава остая тая грижа на Върховното народно началство да изпълни святата длъжност, гдето и да побегне той.

6. Ни един инородец и иноверец не ще се приема под никакъв начин в народните горски български чети.

7. Първостепенните войводи имат власт и право да съставят нови чети в горите и да им назначават войводи от третостепенен чин, като ги подложат под преписаната клетва и под настоящия закон.

8. Сичките войводи са длъжни да следват направленията и наставленията на главния си войвода, който е определен от Върховното народно началство и комуто под управлението тие сички ще бъдат.

9. Която друга чета българе би се появила в Стара планина и другаде по България, ако тая чета не покаже знака и не издаде и лозинката, които ще раздаде и нареди на народните горски чети Върховното народно началство и главний войвода, ако тая друга чета не покаже тие и ако, като ѝ се предложи на мирен начин да приемни да се подложи под настоящия закон, не приеме, тогава сяка от народните чети е длъжна да я удари и разбие. Ако ли не сполучат да я разбият, длъжни са да известяват верните български жители, да я преследват тъй, както една ненародна разбойническа чета. А турските чети въобще тряба да се удрят и разбиват до изтребление.

10. Войводите имат пълна власт да казнят със смърт сяко

предателско дело, било сторено от дружината на народните горски чети, било сторено въобще от кого и да е други българин.

11. Главният войвода е длъжен да държи непрекъснати преписки с Върховното народно началство и да дава отчет на сичките си движения и дела в похода си; както и във време потреби и нужди да изпровожда незабавно нарочно человеци чрез средствата, които той по особни наставления разполага.

12. В случай смъртта (не дай боже!) главния войвода, второстепенният, най-опитният войвода ще постъпи на негово място и ще следва същия ход на делата, които е следвал той. На място же второстепенния войвода ще постъпи знаменосецът на главния войвода; а знаменосецът на втория войвода ще бъде знаменосец на новия главен войвода. Ако ли се прилучи смърт на второстепенния войвода, тогава главният войвода ще тури на негово място своя знаменосец, а знаменосецът на второстепенния войвода ще постави себе си знаменосец. На негово си же място ще нареди най-достойния момък измежду дружината. Ако ли се случи смърт на третостепенния войвода, главният войвода ще се разпореди според изложения начин и в такъв случай прописаната клетва тряба да се подновява. Ако ли главният войвода се намери надалеч, в такъв случай тогава дружината, чрез общо съгласие, т.е. чрез вишегласие, ще си избере временния войвода от помежду си, догдето се срещнат с главния войвода и го он одобри.

13. Ако някой си от дружината за каквато и да е причина дигне ръка против войводата, знаменосеца или кого и да е от дружината, то сички са длъжни съгласно да го накажат тутакси със смърт.

14. Сичките войводи са длъжни на първия призов на главния войвода да притечат незабавно на онова средоточие, гдето ги той призове, освен в случай на невъзможност. Ако ли се докаже, че някой си не послушал този позив, имающи възможност, такъв ще се сматря за народен предател и ще се казни със смърт.

15. Никой войвода не може да се върне назад, догде се не срещне с главния войвода и догде не се споразумеят с него за обратното минување.

16. Върховното народно началство ще въоръжи сички тукашни чети и ще им набави сичките нужни потребности за похода им, както и ще им улесни хода и минуването за в България и обратно. При това ще се старае и грижи не само за тяхното безопасно зимовище, но и за новосъставени оттам чети.

СМЪРТНА КЛЕТВА

Обрядът на смъртната клетва, която ще се кълнят постъпающите момци в народните български горски чети, е следний: Ще се поставя един стол или друго възвишено нещо, според мястото и времето, към изток слънца, пред когото ще стои прав бъдъщий да се кълне, гледащ към изток; на стола ще се полага: от дясна страна кръст, а от лява святото Благовествување (Евангелие); от дясната же и от лява страна кълнящаго се ще стоят двама войводи или двама знаменосци, или двама избрани момци от заклетите, с голи ножове, сключени над главата му; дясната му ръка ще бъде положена на кръста, а лявата му – на святото Благовествување. Едно трето лице, стояще пред него, ще чете велегласно клетвата; кълнящий ще я изговаря реч по реч:

„Заклевам се днес пред Бога на честния кръст и на святое Благовествување, че ще удържа и изпълня сичките святи обязаности, които ми съобщиха и четоха в закона. Светлото слънце нека бъде свидетел на моята смъртна клетва; а храбрите юнаци с острите си ножове да бъдат мои казнители в моето престъпление.“

Като се изпълни тойзи свят обряд, заклевший се ще се прекръсти три пъти и ще цалуне честния кръст и святое Бла-

говествувание, а свидетелите на клетвата му ще го поздравят братски и ще го причислят в Народните български чети.

1867, Голям Сечку, 1-й

Българският Централен револ. комитет се е състоял от няколко бездействени личности, които са биле против сяко народно движение, направено без помощта на Дядо Ивановия топ и без съгласието на Наполеона III. Тоя Централен комитет, или по-добре Чорбаджийска дружина, състоящ от Георгиевци, Панаретовци и други, е водел отчаена борба с младата революционна партия начело с Л. Каравелова, Хр. Ботйова и др. Тие поддържали полицейски газети: *Отечество*[1], *Стара планина* (по-късно) и пр., редактирани от продадени личности, П. Кесимов[15] и някой си С. Бежанов, които кадели тамян на гнилото и отживялото, а хулели и правели доноси за младите деятели. По тяхна инициатива се ковели калпави дописки в издаваемите цариградски вестници *Турция* и *Право*, в които се говореше, че Каравелов и неговата дружина са подкупени от сърбите да увлекат българския народ във въстание против отоманското правителство. Но що говорим ние. Възможно ли е човек богат, владетел на няколко мушии, да има человеческо сърце, да мисли за своите угнетени братия? Каса с жълтици и патриотизъм са два заклети врагове един срещу други.

Тие самозвани патриоти не са приемали даже да се срещнат на улицата с българските емигранти, за унизение са считали ръката да си подадат някому от тях. Българският революционер поет Христо Ботйов, който е родственик на милионера Евл. Георгиев, предпочитал да яде отвара и мляко

[1] Страшни са гоненията, които е претърпяла честната българска емиграция в Ромъния от тоя чокойско-чорбаджийски вестник. Той ги е клеветил наляво и надясно, че тие биле с поляците и сърбите, мразели Русия и пр. Неговите патрони са биле *седемте* букурещки нотабили, а именно: Хр. Георгиев, д-р Протич, д-р Атанасович, Колони, П. Рашеев, Адженов и Станкович.

помежду 20 до 30 души бедни емигранти, отколкото да влезе в палатите на безчувствения богаташ. Разказват, че тоя последният бягал като плъх по улиците, когато срещал Ботйова, от огнения поглед на когото треперал. Букурещкият централен комитет е бил второ издание на славянофилските комитети, които така също са плашили неприятелите на българския народ, най-много гърците и маджарите, а на дело тие комитети са изпращали в България само черковни книги и попски патрахили.

За доказателство на казаното от нас ние притежаваме следния документ, прошение от българските в Букурещ емигранти, подадено на ромънския министър на вътрешните дела след минуването на Ботйовата чета. Ето това прошение, превод от ромънски:

Господине министре,

Долуподписаните български въстаници от разни страни на България бяхме повикани от страната на българския комитет в Букурещ, чрез Ивана Адженова, с обещание, че тоя комитет ще да ни снабди (достави) сичките потреби и пътни разноски, за да отидем на помощ на нашите братия българе оттатък Дунава. Става обаче почти 20 дни, откогато тоя комитет ни лъже и ни държи с думи чрез своите слуги: Грудов, Кавалджиев, Адженов, че уж ще ни дадат тие средства. Но днес, откогато премина четата на Ботйова с *Радецки*, виждаме се отблъснати. Държат ни с лъжа, с други думи, развождат ни ту на Гюргево, ту на Браила, ту в столицата, ту на гарата *Търговище* и обратно. Тоя мним български комитет желае да се подиграва с нас, бедните емигранти, които сме си оставили занятието и търговията.

Заради това молим, г. министре, да се разпоредите, щото г. г. Евлогия Георгиев, М. Колони, д-р Протич, Ст. Станкович, д-р Атанасович и П. Кутев, като членове на комитета, да ни отпуснат от народните български пари нужната сума да си отидем по работата, т.е. да принесем помощ на нашите бра-

тия оттатък Балкана, които, според пристигналите известия, колят се от страна на турците. Молим ви още, г. министре, да благоволите и вземете от ръцете на тие потурчени чорбаджии сичките народни капитали, за да се вложат (depunerea) на хранение под надзора на почитаемото ромънско правителство, за да може да има полза и българският народ, в името на който са се оставили от страна на много почивши наши сънародници и благодетели. Тие членове не са друго нищо, освен такива, които експлоатират в името на народните интереси.

Букурещ, 5 юний 1876 г.

За българските емигранти:

(подп): Иван Стефанов
Тома А. Кърджиев

Такива са биле букурещките богаташи, които препоръчват себе си за патриоти. Който е имал злочестината да се скита из Ромъния, той се е уверил в това.

По-късно в Княжество България беше се устроил подобен самозван комитет под название „Македонска лига“, която имаше за цел освобождението на Македония. Тя се състоеше само от две-три лица, които издаваха разни брошурки с фигури, поддържаха вестник, имаха си печат с топове и със смачкан полумесец отдолу, и повече нищо; а бедните македонци, които нямаха никакво известие от тая разкошна лига, следваха да пъшкат под ятагана. Вероятно техните притеснения се увеличаваха още по-много, защото чуждите сили бяха направили дипломатически въпрос, че македонците съставили лига, а турското правителство търсеше предлог да вземе по-енергически мерки в Македония.

Това същото правеше и Букурещкият централен български комитет със своите мемоари до Наполеона и до султана, когото наричаха милостив баща, с която си постъпка още повече раздразняваше турското правителство, което си вадеше гнева на беззащитната рая.

Най-добро доказателство, че така нареченият Централен

български комитет и неговите членове, отживели чорбаджии, не са вършили нищо за своя народ, служи и тоя поразителен факт, че четата на Хаджи Димитра в 1868, на Христа Ботйов в 1876, планът на апостолите в 1875 г. извършиха своето дело без ни най-малката помощ на тоя Централен комитет. Напротив, тие се пазеха от тях, както от самите турци, защото разликата между Панарета Рашеев и Евлогия Георгиев, от една страна, и Григора Доростоло-Червенски[16] и Стефана Карагьозов, от друга, беше само тая, че първите живееха в Ромъния, а вторите – в Турция. Всъщност тие бяха екземпляри от един катехизис: първите наричаха младите патриоти бозаджии, а вторите – чапкъни и нехранимайковци. Когато четата на Хаджи Димитра премина Дунава при Свищов, на втория ден чорбаджийската дружина се известила за дръзката постъпка на младите патриоти, които при сичките подмамвания и обещания на Панайот Хитова, който така също бил оръдие на благоразумните и захванал да хитри, – един от нейните членове, именно Христо Георгиев, се затекъл при руския консул, комуто съобщил неприятната новина за минуването на четата. Какво е станало после това, мъчно е да се узнае; само това е факт, че после няколко часа русчукският валия знаял, че една чета българе минали Дунава. Комитетът на старите отишел още по-надалеч, той взел ролята почти на доносчик, защото протестовал от името на българския народ, че четата на Х. Димитра няма нищо общо с народа. Ако Григорий Доростоло-Червенски, който предаде черноводската чета в 1875 г., се извинява, че така бил принуден да постъпи, то с какво ще да се извинят букурещките чорбаджии, когато в благословена Ромъния нямаше турски ятаган? Ние съжаляваме, че сме принудени да констатираме подобни факти[1].

[1] За по-добро доказателство на казаното от мене аз ще да приведа тука думите на Л. Каравелова, казани в 52 брой на в. *Независимост* (1874), в отговор на една статия, поместена във в. Obzor: „... Ако писателят на гореказаната статия е българин, то той тряба да знае, че четите от 1867 и от 1868 година бяха изпроводени не от букурещките

Но това не е попречило на мнозина историци, които, без да изследват по-надълго, за което, разбира се, имаше леснина, брътвят за някакви си централни комитети в Букурещ и Белград, с които биле свързани сичките градове в България и които управлявали сичко. Даже и Иречек се е помамил да признае съществуването на тие комитети, на които такава голяма важност отдава, щото, като говори за Тракийското въстание в 1876 г., казва, че това последното не можало да

чорбаджии и не с тяхното съдействие – говори той. – Четата на Филип Тотя е била въоръжена и изпроводена от младите емигранти, от които и мнозина са приели и сами участие; а Х. Димитър се е въоръжил със събрани между самите хъшове пари и отишел по своята собствена воля. (Ние знаеме от достоверно място, че въоръжаването на последната тая чета се дължи на две момчета, едното на име Никола Търновчето, които откраднали от своята господарка кокона около 1000 жълтици. Вижда се работата, че покойният не е посмеял да изнесе на пазар тоя факт. Разбира се, че имало и други някои помощи.) Сичкото това се е скривало от така наречените нотабили (чорбаджии). Известно е така също, че когато намеренията на Х. Д. биле открити от нотабилите, то един от тях (Хр. Георгиев) известил на руския консул барон Офенберга, който е имал съвсем криви понятия за Х. Димитровата чета. Той явил на френския консул, че около стотина души български *разбойници* се приготовляват да минат в Турция да обират селата, да убиват работниците и да нападат на селените. Ето как са биле препоръчани българските юнаци от своите братия нотабили. Френският консул телеграфирал в Русчук, че около стотина души разбойници ще минат в империята да правят обири и различни злодейства. Из сичко това вие видите твърде ясно, че турските власти са биле известени от самите нотабили, ако това предателство и да е извършено чрез другиго. Разбира се, че сичко това е такъв красноречив факт, който не търпи никакви обяснения..." Тие думи на Л. Каравелова, изказани публично в Букурещ, в гнездото на нотабилите, за нас са едва ли не евангелска истина. А относително постъпката на двамата цивилизовани консули ще прибавим от себе си само това, че на много техни събратия в канцеларията съществува и особен регистър за шпионство, което не им прави чест. Разбира се, че и букурещките нотабили имат своите заслуги на българщината в Ромъния, но моят предмет не е да описвам напространно възражданието.

успее само затова, защото водителите му нямали споразумение с Букурещ и Белград. Заблуждение!

Где прочее се намираше гнездото на Българския революционерен комитет? Шпионите отговаряха на тоя въпрос, както казах: „В Букурещ и Белград“ – а съучастниците и членовете му казваха: „Насякъде и нигде.“

Аз ще запозная читателите с тоя комитет и ще разкажа подробно по кой начин именно можах да вляза в него. Когато бях още у абаджиите, често слушах да се говори, че в Русчук имало читалище, в което се събирали младежите и в което се приемали много вестници и книги. Мене ме интересуваха твърде живо тие неща, но не се решавах още да надникна в читалището, защото разказваха, че там се приемали само ония личности, които ходели с европейски дрехи, които имали бради и пр. Тук съм длъжен да ви кажа, че в разстояние на две години аз бях напреднал вече достатъчно в моите умствени познания благодарение на няколко свестни лица, с които се срещах, повечето ученици, а най-повече на собственото си желание. Когато захванах да се срещам с тие последните, т.е. с учениците, повечето в празничен ден, и когато ги запитах учат ли тие в училището *Наустницата* и *Псалтира* – две известни за мене книги, – то присъствующите слушатели, към които се отправях да питам, такъв смях подигаха, щото замръзнах на мястото си от срам.

– Ние учим други книги като история, география и пр. – отговаряха тие, – а вашите наустници и псалтири ги четат поповете.

Аз запомних имената на гореказаните книги от учениците и щом се сдобих с пари – твърде късно обаче, – не закъснях да си ги купя, за което майсторът ми малко остана да ме изпъди, като разсъждаваше по еснафски, че умният човек и без помощта на книгите може да стане ачигьоз. От по-напред, докато бях още чирак, задоволявах се да чета от неделя на неделя на малките парченца от в. „Дунав“, които събирах през цялата седмица из абаджийските одаи, след като ги

хвърляха вече калфите. По него време тютюнът се усукваше не в бандероли, а във в. „Дунав“, който се издаваше специално за подобни потребности. Но не се ограничих аз само с изучването на българския язик. Когато бях овчар, често слушах да приказват многознающите хаджии, че синът на еди-кой хаджия знаял седемдесят и седем язика и че който знаял най-много язици, той бил най-ученият, заключаваха тие. „Защо и аз да не науча поне един от тие язици?“ – помислих в себе си и започнах от една край. Колкото надписа имаше из града по хотелите, по консулатата, на станцията и пр., сичките изписах на книга, на които скоро научих значението и се запознах с латинската азбука. По-късно можах да узная още и това, че язикът, за който се бях заловил, бил френският и от който знаех вече няколко думи криво-ляво. *Наустницата*, *Псалтира* и *Чудесата на Св. Богородица* аз презирах вече от сичкото си сърце и душа.

Моите знания се увеличаваха от ден на ден и аз помислих, че е време вече да посетя читалището, за което немалко ламтях. Няколко пъти ходих и се връщах от вратата по причина, че беше ме срам да се появя пред толкова хора, като си мислех, че може би и да ме изгонят. Един път обаче, докато се наканя да се върна, един господин ме съгледа отвътре и излезе навън да ме покани да вляза. „Не се срамувай; това заведение е отворено като за вас хора“ – каза той и ми подаде един вестник в ръката. Четох аз час, четох два, без да си подигна главата да погледна наоколо си, защото се боях да не наруша някое правило и мислех, че сичките мене гледат. Едър пот като роса покриваше челото ми, като че бях повикан да отговарям на някои заплетени въпроси, касающи се до живота ми. Не по-малко впечатление ми правеше и наредбата на читалищната стая, с картини и карти по стените, каквито аз сега за пръв път виждах. По едно време обаче присъствующите започнаха да се препират върху някои предмети и аз намерих сгоден случай да отстъпя с бързи крачки из стълбите надолу.

После това произшествие аз станах вече редовен посетител на русчукското читалище „Зора“[17], гдето ден се не минуваше да не отида. Това стана причина да ме изгони един прекрасен ден новият ми господар, който, макар и да не беше абаджия и се считаше за най-богатия и развития между гражданите, не падаше по-долу от абаджиите. Неговата къща беше пълна със сякакви книги, нахвърлени като дърва по разни места, от които аз прибрах няколко в моята стая и следвах да се занимавам нощно време. Господарят ми обаче скоро узна това мое занятие, от което не се забави да ме лиши по начин твърде груб. Той ставаше нощя, облечен с халат, и дохождаше при мене да ми взема свещта от точка зрение на икономия. „Да му пишете утре на сметката двадесят гроша за свещи“ – казваше той на своите синове.

Когато тоя немилостив господар ме натири от къщата си, нощно време, аз отидох на читалището и служащите там момчета, с които се познавах твърде добре, позволиха ми да преспя при тях. Дълго време останах аз на читалището, гдето не само спях, но като си свърших харашлъка, започнаха да ми дават и ядение. „Гледай си работата и не се безпокой – казваше ми единът от двамата мои приятели в читалището. – Нима ще умреш гладен; ще живеем заедно, както можем.“

Това утешение беше твърде благоприятно за мене, защото сега аз имах случай да се ползувам най-много от книги; читалищната библиотека беше в разположението ми. Тие мои приятели бяха господар и слуга, първият – библиотекар и съдържател на читалището, а вторият държеше кафенето; но помежду им не съществуваше никаква разлика: тие бяха от новите хора и си живееха братски. В късо време можах да забележа, че в това читалище се вършат твърде необикновени неща, значението на които не бях в състояние да си обясня. Така например, един от моите благодетели, съдържателят на читалището, комуто познавах положението и знаях, че освен читалищната работа той не вършеше никаква друга търговия, приемаше секи ден по две-три писма, които, след като

прочиташе, или ги хвърляше в огъня, или пък ги скриваше, без да каже нам нещо, от кого е получил писмо и що му пишат. Аз знаех, че другите младежи, когато получеха писмо веднъж на месяца, туряха го във вънкашния си джеб, за да го види секи смъртен, и го четяха секиму като вестник. Нашият приятел обаче съставляваше изключение; няколко пъти се осмелих да го попитам за съдържанието на получените писма и откъде му пишат, но той отговаряше с обикновеното си хладнокръвие: „Не е ваша работа.“ Още по-чудното беше и това, че повечето от тие писма той не получаваше от пощата, но от разни пътници, между които имаше и един турчин.

Освен това при него дохаждаха твърде често не само някои видни граждани, които по положението си нямаха нищо общо с моя приятел, но и мнозина други странни хора, селени и граждани, с които той отиваше в другата стая да се разговарят. От сичко това се ясно виждаше, че тие хора вършеха някоя работа твърде тайна, но каква именно, аз не можах да отгадая. Няколко пъти се осмелих да попитам за онова, което се вършеше напредя ми, но нямаше кой да ми удовлетвори любопитството.

II

По това време именно в Русчук се самоуби Ангел Кънчев[18], един от най-редовните посетители на читалището, с когото моите приятели от читалището имаха тясна дружба. Аз бях очевидец на това убийство, което заслужава да бъде разказано по-наподробно, понеже е съпрежено с комитетските работи. Това се случи на 5 март 1872 г. Тоя ден се очакваше да пристигне от Видин новоизбраният български екзарх Антим, по тая причина на скелята бяха излезнали сичките граждани: българе, арменци, много любопитни кадъни, от които беше побелял брегът, и сичките почти евреи, защото тоя ден беше събота. В това време малкото турско параходче

Сейре, което работеше между Русчук и Гюргево, готвеше се да тръгне за последния град. Часът бе около 10 ½ по турски. Натрупаната навалица около скелята отваряше път на няколко ромънски офицери и дами, които идеха откъм града и отидоха на парахода; с тях заедно вървеше и Ангел Кънчев, може би нарочно, като е искал да се възползува от лъскавата им униформа, за да премине по-свободно. Той изглеждаше така, като че малко искаше да знае кого чакат русчукските жители и кой ще да дойде.

Той премина през стражата, състояща от няколко души арнаути, като подаде своето червено билетче на Али ефенди, и наближаваше вече да влезе в парахода, когато тоя последният го спря да му иска паспорта. Ангел Кънчев започна да търси из джебовете си, но като не намери никакъв паспорт, каза на Али ефенди, че може би да го е забравил у тях или на кавенето, и тръгна да отиде да го търси.

– Хайде да отидем по-напред в писалището на паспортите, да видим дали действително ти си взел паспорт – отговори Али ефенди и подкара напредя си Ангел Кънчев. Той се покори на грубата заповед и тръгна към писалището на паспортите, пожълтял и разтреперан.

Писалището на паспортите се намираше така също на скелята на 100–150 крачки разстояние. Присъствующите там приятели и познайници на Ангел Кънчев не обърнаха сериозно внимание на тая случка, която се считаше като нещо обикновено с пътниците, които отиваха в турско време за Ромъния. Само пашите – на флотите и военният, – които надуваха своите наргилета пред хотел *Гюлшен*, попитаха Али ефенди каква е вината на тоя българин.

– Иска да премине без паспорт, ефендим – отговори низкопоклонният чиновник, като направи раболепно темане чак от земята.

– Да му гледаш кайфета, ще кажеш кой знае какъв банкерин е, а той, чапкънинът, паспорт даже не си взел – отговори един от пашите.

Десят минути обаче не се изминаха, когато очите на цялата публика бяха обърнати към зданието на паспортите от грубия глас на няколко арнаути заптии, които се деряха да викат, доколкото им стига силата: *„Тутун!“* (Хванете го!) До каква голяма степен беше удивлението на публиката, като видя, че лицето, подир което викаха заптиите: „Хванете го!“, не беше други никой освен Ангел Кънчев. Той бягаше, колкото му държат краката, от писалището на паспортите към скелята, а Али ефенди, заедно с двама заптии с голи сабли в ръцете, тичаха подиря му да го гонят. Публиката, която се намираше напредя му по пътя, повечето жени, уплашени от това ненадейно произшествие, разделяха се на две колони, наляво и надясно, и отваряха свободен път на хероя, който приличаше в това време на разярен лев. Не се уплашиха обаче и турските паши, които бяха насядали пред хотел *Гюлшен* и покрай които трябаше да премине Ангел Кънчев. Щом видяха тие каква е работата, скочиха на крака, кой със сабля, кой със стол в ръцете, и се приготвиха да заградят пътя на приближающата се жертва. Примерът на пашите се последва от мнозина матрози, слуги и пр. Викове: „Хванете го, дръжте!“, „Ще избяга!“, „Не е добър човек“ – се слушаха насякъде. Страшно смущение последва в средата на грамадната публика, която се притискаше в отстъпването си между високия бряг и Дунава.

Когато Ангел Кънчев се видя, че е заграден от сяка страна, а именно, от дясна страна – брегът на Дунава, от лява – водата, отзадя му – Али ефенди и заптиите с голи сабли, а отпредя му тоже същото, той се спря за минута и с голяма бързина извади изпод връхната си дреха един револвер, с който се обърна към заптиите. Тие последните, които наближаваха вече да се хванат до своята жертва, щом видяха, че лъсна револверът, замръзнаха на местата си, още повече че тие едва ли са очаквали да им се попадне човек из русчукските улици, снабден с револвер. Един изпомежду тях падна по гърба си, изпусна саблята и с издигнати нагоре ръце молеше за пощада разяре-

ния юнак; други хукна да бяга към немската скеля така бърже, щото дългият му ямурлук взе положението да четеш отгоре му пари, а третият, Али ефенди, нагази в Дунава до колене. Но не само тримата заптии се разбягаха; сички присъствующи там наоколо, в това число и двамата горепоменати паши, очистиха пътя. Секи бягаше от страшното лице на героя или, по-добре, от неговото хладно оръжие. Разбира се само по себе си, че турците не побягнаха окончателно; множество заптии заеха позиции с пушките си зад ближните дувари.

Три до четири пъти цъкна с револвера си А. Кънчев подир тримата души заптии, но нито един път не можа да гръмне. Тогава той пристъпи още няколко крачки напред, тялото му затрепера като есенен лист, големите му огнени очи се задръстиха от сълзи, изгледа жално наоколо си и след като извика с треперящ глас: „Да живей България!“ – хвана с две ръце дръжката на револвера си, студеното желязо на който напъха в пресъхналото си гърло... Глухо изгърмявание, като изпод земята, се раздаде наоколо, револверът, който не хвана против заптиите, отскочи настрана, двете ръце, които преди малко го стискаха, яко се заловиха за космите на разбития череп, като да искаха да прекратят болезнените действия на куршума, който беше се загнездил вече в мозъка – и грациозното тяло, безчувствено и окървавено, претъркули се на земята като клас, прерязан с жетварския сърп!...

Тая дързостна постъпка на А. Кънчева, която на минутата още се разпространи из целия град, като молния, порази мало и голямо. Ония, които се занимаваха само с *алъш-вериша* и мислеха изключително за своите собствени черва, наричаха тая постъпка глупава и неразумна; други изказваха своето съжаление към младия патриот; трети не можаха да си обяснят защо и за какво той се убива и пр. Не погледнаха обаче така косвено на въпроса турските правителствени мъже от Дунавската област и техните раболепни аркадаши – чорбаджиите. Тие поклатиха злобно глава и неволно бяха принудени да се замислят малко по-сериозно.

Това бе начало на новото българско движение.

Близо около пет и половина години бяха се изминали вече от оня ден, в който пукна първата българска пушка при с. Върбовка, която обяви по един тържествен начин на целия образован свят, че и измежду българския народ има хора, които високо ценят свободата и са готови да пролеят кръвта си за нейното придобивание. Близо около пет години бяха се изтекли, откак тая пушка тури в устата на петвековните ни врагове страшната и омразна за тях дума „комита“, която породи силна ненавист и злоба между двата елемента на Балканския полуостров – българе и турци. Най-после близо около четири години и осем месяца ставаше вече от деня 6 юлий 1868 г., откогато верноподаните чорбаджии бяха престанали да поднасят на Високата порта благодарителни адреси и всепокорнейши меморандуми, чрез които благодаряха на някои мютесарифи, каймаками и мюдюри и искаха тяхното възвишение, защото биле показали извънредна деятелност в преследването на немирниците.

В разстояние обаче на това време турското правителство по уверенията на българските първенци беше се убедило, че действително комитата е изчезнала и че момците, които минаха Дунава в 1867 и 1868 г., са биле хайдуци, изгонени от самия народ по Влашко и Сърбия. Но убийството на А. Кънчева поколеба това доверие на турците, които изново повтаряха думата „комита“ и погледнаха с подозрение на българската младеж.

В късо време около трупа на А. Кънчев се събраха голямо множество любопитни, повечето турци и арменци, в числото на които имаше и няколко европейски консули. Но никой не смееше още да се трогне до студените останки на героя, защото се чакаше известие от вали-паша, при сичко че тук беше цялата полиция заедно със своите многобройни алайбеювци и юзбашии. В продължение на това време из средата на събраната тълпа се слушаха разни предположения за постъпката на покойния; твърде често се чуваше, даже и

от устата на турците, да изказват съжаление за това грозно убийство. Един от присъствующите там високи чиновници, Делевер паша, обръщаше се към находящите се наоколо българе с въпрос: „Не познава ли някой тоя човек?“, т.е. А. Кънчева; но секи дигаше рамене, макар и да знаеше кой е той.

Най-после дойде позволение от пашата да дигнат мъртвото тяло, но предварително да претърсят строго сичките дрехи на умрелия и колкото неща се намерят в тях, да се приберат от особен чиновник. Гол-голеничък съблякоха усопшия, да търсят едно-друго; освен множество писма и различни записки, които намериха в него, оказа се и една сива, широка шапка, запасана в пояса му. В това време бащата на Ангела, дядо Кънчо дюлгеринът, беше пристигнал да види рожбата си, като ревеше с глас още отдалече. Полицията се разпореди да го задържат, а шпионите като орли налетяха отгоре му, да го разпитват за туй-онуй, а най-много с какво се е занимавал синът му и ходил ли е тие дни нанякъде.

На другия ден А. Кънчев се погреба тържествено с музика и певчески хор. На това погребение присъствуваха сичките русчукски младежи, което зачуди още повече турското правителство. Няма съмнение, че А. Кънчев е бил предаден. Различно се говореше него време за това предателство; най-много се подозряваха за предатели двама русчукски граждани, българе, Иван Чорапчиев и П. Златов, на служба при турското правителство, от които първият му беше и благодетел даже. Разказваха още, че тоя същия ден, когато се случи самоубийството, Ангел бил на гости у благодетеля си, който, възползуван от съня на Ангела, започнал да му вади куршумите от револвера. Ангел се събудил и взел револвера си от ръцете му, но само с два куршума, които той и не прегледал. Ето защо, когато той се обърнал да гърми на заптиите, не му хвана револверът. Аз имах случай да видя тоя револвер у покойния наш приятел и патриот Димитра Горов, зет на А. Кънчев; той го е задържал, както е паднал от ръката на

героя, в който действително само два картуша са останали, единът – празен, а другият – пълен.

Ангел Кънчев е сиромашки син. Той се е родил в градеца Трявна, Търновска околия, отгдето заедно с баща си преселили се в Русчук около 1860 година. Ангел бил още младо момче и скоро постъпил в русчукското народно училище, гдето бил учител и Драган Цанков. Със своето прилежание той обърнал вниманието на някои русчукски граждани, които му помогнали да постъпи в Болградската гимназия. Тук А. Кънчев свършил за малко време. Идеята за свобода, която тлеела в неговите гърди още докато той бил в Турско, взела по-големи размери вече, особено като видял той как щастливо живеят другите народи, гдето турският ятаган не може да се досегне. Нему хрумнало на ума да се посвети в борбата за освобождението на своя поробен народ. С тая цел той заминал за Белград, гдето влязъл в тамошното военно училище, като мислел, че не ще бъде зле, ако той се запознае с военната наука.

Както в Болград, така и в Белград А. Кънчев свършил в късо време с чин артилерийски офицер. От Сърбия той отишел в Букурещ, гдето тамошните емигранти мислели да преминат в България, за да дигат въстание. Това тяхно намерение било отложено и А. Кънчев се завърнал в Русчук, гдето така също се уверил, че нищо не е още готово за бъдещето народно движение. За да не губи напразно време, той сполучил да се изходатайствува при турското правителство, за да го изпрати да учи земледелие в Европа, а именно в гр. Табор. След като свършил и земледелческото училище, на връщането си в България А. Кънчев посетил изново Букурещ, гдето нарочно бил поканен от Л. Каравелов. Тук той се запознал с Васил Левский, който го посветил в тайните на революционния комитет, и решили да тръгнат заедно по България, за да проповядват словото на свободата. Васил Левский, който бил вече уморен от толкова годишно скитание из България, мислел да се оттегли за няколко месяца на почивка, като за-

познае по-напред младия си другар с патриотите по разни градища. Ангел Кънчев преминал в Русчук да се яви пред турското правителство, че е свършил вече науките си, но за да не бъде задържан на някоя служба от това правителство, той предложил нарочно някакви си условия, само и само да остане на свобода. След дълги изпитвания в Русчук той открил на няколко млади патриоти своята тежка мисия, които и поканил да се запишат членове на революционния комитет. Тие младежи биле: Никола Обретенов, Ради Иванов, Т. Кърджиев, Иванаки Икономов и пр. Тие съставили частен комитет и първото заседание станало в къщата на баба Тонка Обретенова. Това се случило през 1870 година. Изработването на устава на Българския революционен централен комитет, който ще намерят читателите ни по-нататък, е бил съставен във вид на проект от горепоменатите господа, а отпосле се одобрил в едно от главните събрания на комитета в Букурещ, след като се прегледал от другите комитети из България.

От Русчук Ангел заминал за Търново с апостолска мисия, гдето така също се явил на тамошните патриоти: Хр. Иванов, Хр. Караминков, Ив. х. Димитров, Гарбалди, Христо Симита и пр., които съставлявали вече комитет, учреден от Левски. В Ловеч той се срещнал с В. Левски, както се биле сговорили още от Букурещ, и тръгнали от село на село и от град в град под вид на търговци, работници и пр.[1] Ангел Кънчев

[1] Ето едно писмо от А. Кънчев, с което той известява на Обретенова в Русе за своето пристигание в Ловеч и което е единствено негово писмо от онова време, когато той ходел из България. Ние го поместяме с неговото правописание, без да изменим една буква от съдържанието му:

„Бай Колйо, на 29/IX аз престигнах в Ловеч, видях се с няколко души: но с *оногова* още не съм се срещнал, за когото знаеш, че дойдох, защото го няма тука*. Тие дни го чакам да дойде. Каквото свърша, ще ти явя. Ако е дошло някое писмо за мене в Русе, проводи ми го на тоя адрес:

Danail Poppov in Turno-Mogorele за Ангел Кънчев.

Поздрави нашите башибозуци** в Табор, Лайпциг, Мюнхен и

имал фалшив контракт от една виенска къща, че събира уж кожи из България. Когато се уби, той беше се върнал преди два деня от Тракия и бързаше да замине за Букурещ, гдето трябало да се срещнат с Левски и Каравелова за някои важни работи.

Ангел Кънчев умря твърде млад. Той беше красив момък, с черни големи очи, с черни дълги мустаки и със среден ръст. Той умря няколко крачки настрана от онова място, гдето преди пет години, на 20 август 1867, станаха жертва други двама юнаци – Никола Войводов от Враца и Цветко Павлов, сърбин – в австрийския параход *Германия*. Тие тръгнали от Браила за в България по народни работи, като се качили на поменатия параход, но по-напред щели да излязат за Белград, за гдето им биле подписани паспортите. Три-четири часа имало още, докато пристигне параходът в Русчук, когато на австрийската скеля се групирали вече цели табори заптии и войски заедно с техните командири и много други големци от чиновническата класа. Населението помислило, че има да дойде някое важно лице с парахода, та затова е излязла войската – да представи почетно оръжие.

После обаче излязло съвсем друго. Когато пристигнал поменатият параход на скелята, един юзбашия, който имал на ръка портретите на двамата патриоти, доставени на турското правителство чрез шпионите, влязъл в парахода с няколко заптии да ги хване. На въпрос: „Где ви са паспортите?“ – Никола Войводов показал устата на скрития си револвер. Тие постъпили по тоя начин, като мислели, че паспортите им са подписани за Белград и че се намират под покровителството на австрийското знаме. Тогава турското правителство се разпоредило да хване двамата другари насилствено. Най-на-

---

Прага и им кажи да ми пишат на същия адрес; но недей им казва определено в кой град съм. Поздрави Тома, Радя, Ганча и пр.

Твой А. Кънчев.“

* Левски – бел. ред.

** Българе, ученици в поименованите градове.

пред извадили навън от парахода сичките пътници заедно с матрозите и служителите. Цветко и Никола, които останали сами в парахода, наместо да се предадат на немилостивия тиранин, затворили се в долнята камера, запушили прозорците с находящите се там възглавници и приготвили се да удрят, доколкото им достане сила. Военната команда се слушала вече наоколо и устата на старите белгийски шишенета биле насочени към парахода.

Капитанът на парахода, който разбирал своята длъжност, опитал се пред грубата въоръжена сила да спаси злощастните двама другари и да запази честта (!) на австрийското знаме. Той заповядал да постелят това последното пред входа на парахода и се оттеглил настрана, като казал на турците, че преди да влязат в парахода, то тряба най-напред да стъпят на австрийската чест. Разбира се, че турците са биле задържани на минута, но австрийският в Русчук генерален консул, който така също се намирал на скелята и който имал предварително съвещание с вали-паша, а може би и със своето правителство, казал, че сичката отговорност той взема на себе си и че австрийските параходи не тряба да служат за свърталище на различни смутители. Когато се изравнили дипломатическите преговори между цивилизованата държава и варварска Турция, военният комендантин изпратил найнапред в празния параход някого си Хюсеин чауш да помоли още един път Цветка и Никола да се предадат с добро на правителството; но докато той си отвори устата да предаде своето поръчение, от камерата се чул гръм, който повалил на земята чаушина. Разбира се по само себе си, че турците не можали да стоят вече хладнокръвно. Заповед била дадена на войската и около стотина пушки изгърмели върху парахода, на който сичките стъкла и тънките направи биле потрошени. Гърмежът се продължил няколко часа, но двамата херои постоянствували още, като отговаряли от време на време със своите револвери срещу нападателите. Заптиите насядали на няколко каика по Дунава и заобиколили вапора от сяка

една страна, върху който не преставали да гърмят. Страшно вълнение било възбудено в града от това приключение, а особено между българското население.

Турците престанали да гърмят чак тогава, когато престанал гърмежът на парахода и когато чули, че двамата мъченици започнали да пъшкат, което било знак, че тие са вече наранени. Тях ги извлекли навън заптиите, облени в кръв, от които единът бил вече мъртъв, а другият – нашарен с куршуми на много места. По начин съвсем варварски биле тие завлечени в конака на вали-паша: живия хвърлили в една проста талига, а умрелия вързали за краката от талигата и го влекли през улицата като мърша. На другия ден и двамата бяха погребани в българските гробища.

Както тогава, така и сега мнозина уверяват, че Цветко и Никола биле предадени от Величка Симеонов, родом от Шумен. Това се случило така. Величко се намерил в Браила с двамата патриоти, на които се препоръчал за народен българин, избягнал в свободна Ромъния уж от турския ятаган. Цветко и Никола биле дотолкова наивни, щото открили своята цел пред поменатия мним патриотин. Той сполучил да им вземе и портретите, които изпратил на турските власти, а когато се качили на парахода, преминал в град Мачин, отгдето по телеграфа уведомил властите в Русчук. Сичко това обаче аз не съм видял с очите си, т.е. предателството, следователно не можа да гарантирам доколко е то истина.

Питах един път самия Величко Симеонов за това; но той не ми даде удовлетворителен отговор. Посмънка, позачерви се и ми каза, че времето щяло да покаже сичко. Няколко месяца след нашия разговор Величко Симеонов полудя, а това показва, че времето засвидетелствувало истината. Аз зная много шпиони, които след освобождението ни или полудяха, или пък умряха без време, по причина че тяхната нечиста съвест не ги е оставила на мира. Така например, поп Кръстю из Ловеч, който изпи кръвта на Левски, след освобождението ни умря без време. Главната причина на неговата безвремен-

на смърт бяха няколко дописки във в. *Славянин*, в които се говореше открито, че неговата свещеническа десница е предала Левски на бесилницата. Стефан поп Гецов из Русчук, на когото така също не беше чист косъмът, като влязоха русите в Русчук, захванаха оттук-оттам да му пошушват, че той е бил шпионин. Стефан мълчал, но вътрешно не бил спокоен – борбата със съвестта вървяла по своя установен ред. Един ден, ден празничен, Стефан отива при берберина. „Обръсни ми брадата, мустаците, веждите и главата“, казва той. Берберинът го послушал, без да се договеди каква е работата, т.е. без да познае, че на Стефана била изхвръкнала вече едната чивия. Хората се връщат от черкова, а Стефан отива да ги среща и вика: „Не съм шпионин!“ После малко той умря в един манастир. Такъв е краят на шпионите; но не само на ония, които са шпионствували при турците, но въобще на сичките.

А параходът „Германия“, в който никой българин вече не искаше да влезе и на секиго възбуждаше неприятно впечатление, скоро престана да се явява по Дунава. После 3–4 години той премина веднъж, но с друго име вече и преобърнат от пасажерски на прост хамалски вапор.

Но да продължим своя разказ, от който се отвлякохме твърде надалеч. Убийството на А. Кънчев произведе на мене потресающи впечатления; дълго време аз не можах да забравя неговите огнени очи, думите му: „Да живей България!“, разбития му череп и пр. Няколко нощи наред той ми се вестяваше насън в сичкото свое мъченическо величие. Ангел Кънчев! Той бе за мене същински ангел, той ми развали спокойствието, поколеба моите понятия за тоя и оня свят... Щом станеше дума за неговото убийство измежду младежите, които идеха на читалището, като очевидец не закъснявах да взема участие в разговора и разказвах наподробно сичко, по кой начин именно стана това убийство. Едно аз желаех да зная, което никак не можах да си обясня: какви причини бя-

ха принудили А. Кънчев да посегне на живота си, защото да се убие човек само за това, че нямал паспорт, видеше ми се чудно и странно. Хората ги бият до умирание, затварят ги за по петнадесят години в тъмница или до живот, но пак не се решават да турят край на живота си, а следват да търпят като волове и се молят твърде унизително за пощада. От мнозина слушах да говорят, че той бил човек на букурещкия комитет, който го изпратил уж в България да донесе плана, и събира момчета за на лято, които щял да води в Балкана да се бият с турците за българско царство и пр. ... И понеже имената на тие момчета А. Кънчев имал записани на книга, което писмо при сичко, че никой не можал да разбира, но като се боял с мъки да го не принудят да изкаже истината, той решил да се убие, отколкото да изгори толкова хора.

Сичко това като разказваха тие хора, наистина, че се въодушевляваха от предмета, похваляваха делата на подобни лица; но това беше минутно и служеше им само за забавление, да си прекарват празното време, защото никого от тях не чух да каже, че желае да се запише в тоя комитет, ползата на който и тие сами не отричаха. Тие се отнасяха така към комитета и неговите деятели, като че тие последните да не бяха като тях хора, но някакви си свръхестествени същества. Разбира се, че както моите събеседници, така и аз имахме твърде тъпи понятия за тоя комитет. Аз особно не можах да си разгадая неговата цел и ползата за съучастниците му, които подлежат на грозно самоубийство, толкова противно на християнските черковни правила, щото тялото на самоубиеца не се опява и душата му на оня свят е осъдена на вечно мъчение.

Чудно и необяснимо! Нима А. Кънчев, който се беше учил в толкова училища, не знаеше тие работи повече от мене? Както и да е, но аз дохождах до заключение, че учреждението „комитет“ тряба да е нещо свято дело. Ако А. Кънчев, когото почиташе цял град, когото сам вали-паша беше викал да го направи управител на правителствения чифлик, називаем „Номуне“, а българската община го канеше за учител и пр.,

ако такъв човек, казвам, презира сички тие блаженства и отива да се убие млад и зелен за чуждите хора, то защо аз, беден скиталец в чужд град, без сякаква кариера, не се потрудя и подействувам да се запиша, ако е възможно, в това дружество? От друга страна, немалко се смущавах, като си припомних *Изповедника* и *Митарствата на блажена Теодора*, във верността на които макар и да бях захванал да се съмнявам, но сѐ пак ме смущаваха понякога, а именно, че самоубийците са лишени на оня свят от сякакво блаженство.

За разрешението на тая трудна задача вземах да чета разни книги, дано намеря в тях някакво обяснение, но напразно. Вестник *Дунав*, който писа най-много по убийството на А. Кънчев, казваше, че той бил фантазирана глава, нямал добро поведение, не искал да залавя никаква работа и най-после, като останал без пет пари в джеба си, поискал да избегне в Ромъния повечето от дългове, за да търси другари, подобни нему; но като не можѐл да сполучи в предприятието си, намерил за по-добре да се убие. Тие думи на в. *Дунав* ме заплетоха още повече. Сещах се аз, че неговът косъм не е дотам чист, защото, ако хора като А. Кънчев се убиват, че нямали пари, то що остана до нас, скиталците, и до ония, които заспиват много пъти гладни; освен това не ми се вярваше, че той се е лишавал от пари, защото, когато му разтърси полицията дрехите, намериха се в кесията му около десятина златни наполеона. Сичко това добре, но как можаше да повярва човек, че лицата, които пишеха във в. *Дунав* и които бяха така също учени хора като А. Кънчев, ще си позволят да пишат глупости? Аз вярвах, че сичко, което се пише било във вестници, било в книги, тряба да се взема за чиста монета. Така също и ония лица, които са написали *Изповедника* и *Митарствата*, може да се каже, че са биле най-просветените люде. Е, добре тогава, кому да вярвам и как да отгадаеш кой е постъпал право?

Понякога питах моите двама приятели да ми разкажат нещо по тоя въпрос, но тие или нищо не ми отговаряха, или пък казваха да си събирам устата, защото Диарбекир не е далеч.

Тежко беше по това време в Турция; гласността и свободното слово бяха погребани и ето защо хората не се поверяваха един другиму. Не се поверяваха тие затова, защото бесилките и вонещите тъмници смущаваха секиго и убиваха секоя честна и деятелна натура.

Най-после, моите заключения бяха такива: човек, който се решава да погуби себе си само за това да не предаде своите братия и да не разплаче множество семейства, той никой път не може да бъде нехранимайко и фантазирана глава, защото е последвал примера на Спасителя на человеческия род, който така също погуби себе си за доброто на другите. Тие мои предположения се подкрепиха още по-добре, когато наскоро прочетох една малка книжка под заглавие *Отечество и любов*, преведена от г. Славейков, в която видях, че и другите хора по света жертвуват себе си за благоденствието на другите и за някаква си *свобода* и *отечество*, които така също малко ми бяха познати.

III

Сега повече, отколкото по-напред дохождаха на читалището да се срещат с моите приятели разни чужденци: учители, свещеници, търговци, селени и пр., с които тие говореха на особено, тайно от мене. Аз се пуках от любопитство, но не смеех да попитам за нищо, защото беше ми се забележило няколко пъти, че ако искам да живея в читалището, то тряба да не питам и щото видя да се върши там, пред никого да не говоря повън. Понякога достигах на улицата някои от тие непознати хора, особено селените, които питах защо са дохождали на читалището и каква работа имат с моите там приятели. Едни от тях казваха, че дошле да запишат вестник за селото, други да купуват книги и т.н. Пословицата казва, че между каквито хора живееш, такъв и тряба да станеш. Това същото се случи и с мене; малко по малко можах да се

научa да не ставам на сяко гърне мерудия. Понякога обаче, като виждах нещо извънредно, пак се забравях и излязвах из търпение. Тъй например, измежду многото подозрителни личности, които идеха на читалището, имаше един господин, който се мая няколко деня в Русчук и който по облеклото си и обнасянието познаваше се, че не е някой прост и долен човек. Но въобразете си, че после няколко деня срещнах тоя същия господин, облечен по-напред с черни дрехи и очила – сега окъсан, с потури и дълга аба, с цървули на краката и една голяма торба на гърба му. Той беше с обръсната брада, почернял и изгорял от слънцето.

Аз помислих, че той си е изгубил ума, и без да размишлявам по-надълго, изпречих се напредя му и след като му пожелах добре дошел, попитах какво му се е случило, та е навлякъл на себе си тие просешки дрипи. Наместо отговор непознатият ме изгледа кръвнишки и ускори крачките си из улицата, а голямата торба на гърба му отскачаше. Докато аз се наканя да обадя за сичко видено на моя приятел в читалището, той ме извика настрана и с револвер в ръката, който сега за пръв път виждах, заплаши ме, че ще да ме убие, ако не престана да се взирам в неговите работи и ако се осмеля да кажа нещо пред някои лица за непознатия господин. Иди после това и не се пукай от любопитство!

Един ден дойде на читалището един непознат калугер, дотолкова окъсан, щото от появяването му още на вратата няколко контета, които бяха дошле не да четат, но да се видят едни други, започнаха да се кикотят настрана и да казват: „Що търси лисица на пазар.“ Скромният обаче отец не обърна никакво внимание на това. Той поздрави присъствующите и седна до масата при вестниците. Два-три деня после това тоя същият калугерин дойде един път заедно с приятеля ми на читалището, гдето бях само аз. Тие влязоха в библиотеката, като заключиха подиря си вратата. Аз се не стърпях и погледнах през една дупчица в библиотеката: но що да видиш? Скромният дрипав калугер беше съблякъл расото си

и запасваше на кръста си една цяла дузина револвери, които моят приятел му подаваше един по един! Моето око се изпълни още повече от това, що видях. Тоя калугер, на когото отпосле научих името, беше отче Матея Преображенски, автор на книгата *Приказки* и един от деятелните членове на революционния комитет. Той беше последовател на Левски и под вид на земледелчески дружества много частни комитети беше успял да устрои в Търновско и Севлиевско, а на Ново село построи едно здание, което и до днес съществува, уж за гостоприемница, а всъщност то щеше да служи за свърталище на апостолите. За неговата светска деятелност сичките му събратия калугери го ненавиждаха и бяха го изключили даже от Преображенский манастир, гдето той се е подстригал най-напред за монах. Той умря в Ново село, 1874 година, гдето присъствуваха на смъртта му мнозина търновски патриоти.

Оригинален човечец беше тоя отец Матей. Той не знаеше по-далеч от стените на Преображенския манастир, не беше чел ни Русо, ни Маркса, но би му позавидели и френските комунари, и руските нихилисти. За него нямаше нищо свято на тоя свят освен благоденствието на народа му, макар и да носеше на гърба си тежкото калугерско звание. И той като Левски почернил се най-напред от няманието друго по-свободно поприще за работа. Отпосле обаче махнал с ръка на св. Василевите молитви и на акатиста. Като го изгонили събратията му во Христе из манастира, нощно време, ни в туй, ни в онуй време, той пълзеше по дервентските стръмнини да лепи остри сатири на манастирските порти против своите събратия. Няколко години наред той се е занимавал да прави барут, не зная от какви други елементи, непознати до него време. Нарочно той ходеше скъсан, с пожълтяла от времето капа, която била едно време черна, с окърпени габровски калеври, а на расото му трябаше да има кал и в най-сухо време. Ако не беше го преварила смъртта, съставил си бе план да гради манастир в Търновско, който да служи за свърталище на апос-

толи и бунтовници. Планът му се състоеше в следующето: ще закопай една стара икона в земята до някой извор, а после ще обяви на селените, че му се явила насън св. Богородица и му казала: „Копай, преподобний Матея, на еди-кое място!...“ Тогава той ще подбере селените и ще отиде при кладенчето. „Ако се освободи България – говореше той, – аз не искам друго нищо, освен да ме турят управител на калугерите, да направя преобразование в живота им.“ Забележителен е и тоя факт, че колкото други лица от нашето черно духовенство са заслужили на народа, сичките са биле отстъпници и донякъде безбожници даже. Такива са: Бозвелията, Левски и пр.

Нямаше вече никакво съмнение, че моите двама приятели завеждаха в Русчук българския комитет, а читалището „Зора“ служеше за свърталище на тоя комитет, при сичко че читалищният устав стоеше в златни рамки, който гласеше, че никаква книга или вестник с противно съдържание за правителството не се приемат. Това аз можах да науча и от някои странни работници из другите градове, които дохождаха в Русчук и в разговора си, като мислеха и мене, че съм посветен в дълбоката тайна, изпущаха някои думи. Един от тях например, след като изпразни една-две чаши вино, когато обикновено става човек по-весел и по-съобщителен, между другото каза и тие думи: „Ах, братия, кога ще му дойде времето да поколим турските читаци!“

След като си излезе отче Матея, аз се открих пред приятеля си, че съм видял сичко, какво той даде на калугера, и го молех да ми открие най-после що значат тези работи, като се кълнях напредя му, че никому нищо няма да съобща от онова, което ми каже. Той отговори да почакам още малко и сичко ще бъде свършено, стига само аз да си зная устата. Сичко трябаше да стане постепенно. Една вечер намерих върху масата в читалището между другите вестници и един сгънат лист, в началото на който стоеше: „Братия българе!“ „Македонската дружина в Цариград пак иска някои помощи“ – си помислих аз. Но щом прочетох няколко реда от тоя лист, уве-

рих се, че работата е съвсем друга. Сега за пръв път виждах да се говори за такива неща, от които космите на главата ми настръхнаха и отведнъж пред очите ми се откри онова, за което се съмнявах толкова време. Между другото в тоя лист се говореше и следующето: „Братия българе! Турското правителство е намислило да прибави нови данъци към тие, които вече съществуват и които ние едва ли можем да изплатиме! То е намислило да ни пороби, заедно с жените и децата ни; да ни усвои нивята, лозята и ризите даже от гърба... И с каква цел се налагат тие нови данъци? За купуването на нови усъвършенствовани пушки, които ще раздаде на своите солдати, за да отправят в нашите гърди! За нас не остава нищо, братия българе, освен да въстанем с оръжие в ръка против нашите петвековни мъчители. За по-добро осъществление на нашата свята цел ние тряба да подадем ръка на сичките поробени народи на Балканския полуостров, които очаква същата съдба, а след окончателното ни освобождение ние ще да създадем бъдещето наше управление по образа на швейцарската федерация...[1] На оръжие, братия! Смърт на тиранина и пр.“ На края на листа имаше изображен лев, който тъпчеше в краката си турския полумесяц.

Цели два часа може да се изминаха и аз не пущах още от ръцете си тоя чуден лист, който повтарях и потретях да чета. Думите „На оръжие, братия“, „Смърт на тиранина“ силно подействуваха на мене, щото аз си въобразявах, че не на бяла книга гледам сичко това, а в действителност. Онова, което отдавна време слушах да се говори по улиците от лекомислена-

[1] Любен Каравелов цели четири години е проповядвал със своя вестник балканска федерация между българе, сърби, ромъни, па даже и гърци. Следователно думата федерация не беше така само случайност. Само в братски съюз между тие малки държавици е виждал той и неговите другари гаранция за истинска свобода. А към руското могущество ни той, ни Левски, ни пък друг наш патриот е апелирал. „Защо ни е нам Русия, когато и в нея бият така също, както и в Турция?“ – говореше той постоянно.

та младеж, сега стоеше вече напредя ми. Да, аз се считах за щастлив, като че бозна какво имание бях придобил, защото можах да намеря най-после разковничето на толкова въпроси, които ме вълнуваха от по-напред. „Ето коя е била причината, гдето нашите овчари, при сичките им денонощни мъки и трудове, не можаха да се видят с пукната пара в джеба“ – си мислех аз. Ден се не минуваше да не бият турците някого до умирание и да не му вземат дрешките от гърба; но никого не чух да се оплаче против своите угнетители или пък да отворят дума по кой начин би можали да се отърват. Наистина, че някой се заемаше да разказва нещо за руско-турските войни в 1828 и 1854 г., но темата биваше обикновено или как крадели казаците, как се кръстели, преди да пият вино, и пр., и че Русия била обявила война да освободи Божигроб от агарянска ръка, а не и българете. За подобни неща кой си отваряше устата, тие мислеха, че турският ятаган е проводен от провидението и че ако тоя ятаган е захванал да посещава начесто измъчените им членове, вината била пак тяхна, защото биле станали фармазони (?), не говеели в сряда и петък, а някои млади чапкъни мърсели даже и през Петровите пости, когато старите им прадеди държали и понеделниците. Когато се оплачех на баща си, че турците ми взели цървулите от краката, то той викаше и се караше пак на мене, защото с неблагоприличното си отнасяние може би да съм оскърбил с нещо агите. „Покорната глава сабля я не сечало“ – говореше той.

От друга страна обаче, не можах да повярвам как е възможно да се борят българете с турското царство, когато това последното има топове и пр., а ние сме с голи ръце: „За това да си имат грижата ония, които са написали тоя лист“ – си помислих аз и се залових да вадя копие от тоя последния, за да го науча изуст, тъй щото когато се случи да говори някой, че господ си дигнал вече берекета от земята и че той наказвал ония свои раби, които обичал – да им запуша устата, или пък ако се случи да се завърна при моите овчари, да им отворя очите, че главната причина на техните страдания не са

вълчите празници и петъците, но – турският ятаган. Пет реда не бях успял да напиша още от казаното възвание, когато се похлопа на вратата и моят приятел влезе, като каза, че уж забравил нещо, а всъщност идването не беше за друго нищо, освен да вземе от ръцете ми възванието; може би и да ме е гледал през прозореца, когато го четех. Той го взе от мене и каза, че принадлежало на Петраки Златов, името на когото действително беше написано в заглавието на листа.

Пак недоразумение. Аз мислех, че измежду хората като Петракя, който носеше на гърдите си турски петала, който беше чиновник в конака и верен турски човек, и между ония, които викаха против турските зулуми – не може да има нищо общо. Изминаха се още няколко месяца, в разстояние на които видях още много чудни и секретни неща да се вършат в читалището. Единът от приятелите ми отсъствуваше твърде често от града; той ходеше из България и Ромъния и беше станал по-откровен и съобщителен в някои работи, които служеха като предисловие. Между другото той разказваше за някого си Васил Левски Дякона, който отдавна време ходел из България да проповядва бунт против турците, как той в секи град си преправял името, как на едно място се показвал търговец, на друго – свещеник, на трето – овчар, и така нататък.

Благодарение на моето поведение най-после бях щастлив да ми се открие съществуването на Българския револ. комитет. Късно една вечер в зданието на читалището аз и още двама души бяхме посвятени в тайната. След като се заключиха сичките врата и се спуснаха пердетата на прозорците, приятелят ни с револвер в ръка изложи предварително в кратки думи, че няколко младежи в България, като се уверили, че положението на българския народ никой път не може да се подобри и че сички стремления към образование и просвещение са немислими да станат и да принесат ожидаемата полза дотогава, докато господаруват над нас турците, по примера на другите народи съставили патриотически об-

щества под название „революционерни комитети“, главната задача на които ще бъде да подигнат българския народ на въстание против турците и пр., и пр. После това той прочете множество възвания и правила за целта на тие комитети и длъжностите на членовете, от които считам за неизлишно да поместя само устава, който съдържа най-интересните правила и който е твърде малко познат на читателите.

Ето тоя устав:

УСТАВ
на
БЪЛГАРСКИЯТ РЕВОЛЮЦИОННИ ЦЕНТРАЛНИ КОМИТЕТ

Без свобода няма живот...
Смърт на неприятелите.

ПРОГРАМА
на
БЪЛГАРСКИЯТ РЕВОЛЮЦИОННИ ЦЕНТРАЛНИ КОМИТЕТ

1) Българският революционни централни комитет има цел да освободи България чрез революция, морална и с оръжие. Формата на бъдещето българско управление ще бъде неопределена до онова време, дорде българското освобождение не стане дело свършено.

2) За да бъде изпълнена тая цел, дозволява се сяко средство: пропаганда, печат, оръжие, огън, смърт и пр.

3) Ние, българете, желаеме да живеем със сичките наши съседи дружествено, а особено със сърбите и черногорците, които съчувствуват на нашите стремления, и с ромъните, с които нашата съдба е тясно свързана, и желаем да съставим с тях федерация из свободни земи.

4) Ние желаеме, щото тая земя, *която е населена с българе*, да се управлява *български*, т.е. съобразно с нравите, обичаите и характера на българския народ; а ония земи, които са населени с ромъни, със сърби, с черногорци и с гърци, да се управляват съобразно с характера на ромънския, сръбския, черногорския и гръцкия народи.

5) Нека сяка народност, както и секи човек, уварди своята свобода и да се управлява по своята собствена воля. Ние не желаеме чуждото, т.е. онова, щото не е наше; но не желаеме да дадеме и другиму своето.

6) Ние нямаме претенции на исторически права и затова оставяме на самия народ да реши своята съдба и да яви с кой отдел на съюза желае да се присъедини: със сръбския ли, с българския ли, с ромънския ли, или с гръцкия – следователно у нас не могат и да бъдат въпроси за границите.

7) Ние желаеме за себе си свобода народна, свобода лична и свобода религиозна; с една дума, свобода человеческа и затова желаеме такава съща свобода и на нашите приятели и съседи. Ние не желаеме да владееме над другиго и затова не дозволяваме да ни *владеят* и другите.

8) Ние причисляваме в числото на нашите врагове и противници и ония български изроди и *чорбаджии*, които пречат на народната ни цел, и ще ги преследваме насякъде и сякога.

9) Ние причисляваме и гърците в числото на нашите приятели и съюзници, ако само тие се откажат от своите досегашни панелинически цели и от своите исторически претенции.

10) Ние не въставаме против турския народ, а против турското правителство и против ония турци, които го подкрепят и бранят. С една дума, ние считаме за приятели сичките народи и народности, които съчувствуват на нашето священо и честно дело, без да гледаме на вяра и на народност.

УСТАВ
НА БЪЛГАРСКИЯТ ЦЕНТРАЛНИ РЕВОЛЮЦИОННИ КОМИТЕТ

Глава I
ЦЕЛ

Чл. 1. Българският революционни централни комитет има в ръцете си такава една власт, каквато и сяко привременно правителство. Той тряба *да приготви и да довърши революцията* със сичките нравствени и материални средства; да кажеме накратко, той има следующите задачи: а) да разпространява между нашия народ идеи за бунт чрез пропаганда; а тая пропаганда ще да става чрез частните комитети и чрез печата, т.е. чрез вестници, манифести, прокламации, брошури и пр.; б) да доставлява сичките нужни потребици за извършването на революцията и да приготовлява бунта материално, т.е. да скрои нужния военен план, да назначи военни водители (войводи), да улесни със сяко средство въоръжаването, да дава на народа нужните наставления за бой и пр.

Чл. 2. Българският революционни централни комитет ще прави споразумение с другите народи, съседни и отдалечени, които имат същите цели.

Глава II
УСТРОЙСТВО НА КОМИТЕТСКОТО УПРАВЛЕНИЕ

Чл. 1. Както Българският революционни централни комитет, така и секи частен Български революционни комитет се съставят от некомпрометирани пред българския народ българе, т.е. от родолюбци и от решителни, тайни и постоянни лица.

Чл. 2. Местопребиването на централния комитет е неизвестно: то е насякъде и никъде – затова и секи член, дето и да бъде, може да представлява сичкия централен комитет, ако само той има в ръцете си пълномощно писмо.

Чл. 3. За изпълнение на предначертаната си цел централният комитет съставлява и *частни революционни български комитети*, които щат да се устрояват и управляват така също, както и централният.

Чл. 4. За наказание на престъпленията и за наглеждане на работите на частните комитети централният комитет има и *една тайна полиция* от избрани юнаци, решителни, верни и постоянни люде.

Чл. 5. За улеснение на сношенията между централния и частните комитети са съставени *тайни пощи*, из които сяка една зависи от онзи комитет, който я съставлява. Броят на пощенските членове е неопределен.

Глава III
ПРАВИТЕЛСТВО

Чл. 1. Както централният, така и секи частен комитет се съставлява от следующите лица: а) председател, б) подпредседател, в) касиерин, и г) неопределено число членове, които ще разделят длъжностите помежду си съобразно със способностите на секи един.

Чл. 2. Първото лице на централния комитет ще да се избира по вишегласие от упълномощените лица на частните комитети. Това лице ще да избира другите членове за централния комитет.

Чл. 3. Частните комитети ще да съставляват комисия, която ще нагледва работите на централния комитет. Ако стане нужда, то тая комисия или упълномощените лица от частните комитети ще избират и назначават ново лице, което ще застъпи работата на първото лице.

Чл. 4. Членовете на тайната полиция ще да се избират само от централния комитет. Числото на тие членове е неопределено.

Чл. 5. Секи частен комитет ще да си има нужното число членове за тайната поща, според чл. 5, гл. II.

Глава IV
ДЛЪЖНОСТИТЕ НА ПРАВИТЕЛСТВОТО И НА СЕКИ РЕВОЛЮЦИОНЕН РАБОТНИК ВЪОБЩЕ

Чл. 1. Централният комитет ще стъпя в сношения с дейци и от други народности относително за народната ни цел; той ще да заключава заеми в името на българския народ; той ще да прави споразумения за съюзи; с една дума, той ще да върши сичко, което изисква сполуката на нашето народно освобождение.

Чл. 2. Централният комитет подир освобождението на България ще да дава най-точна сметка за сичките приети помощи и за тяхното употребление. Секи член от тоя комитет е отговорен не само за себе си, но и за другите членове, негови другари; а най-много е отговорно първото лице, на което се дава преимуществено право да избира другите членове, според гл. III, чл. 2.

Чл. 3. Председателите на централния и на частните комитети имат право да свикват извънредни събрания когато и да стане нужно.

Чл. 4. Председателят е длъжен да нагледва изпълняват ли длъжностите си подпредседателят, касиеринът и другите членове.

Чл. 5. Подпредседателите са помощници на председателите.

Чл. 6. Касиеринът на централния комитет ще да приема пари от частните комитети или от други кои и да е места и ще да дава разписка под нумер; той ще да ги записва в касиерската книга и ще явява за тях и на комитета, за да се записват и в главната комитетска книга.

Чл. 7. Касиеринът на централния комитет ще дава пари насякъде и за сичко, но само с разрешението на комитета. Сяко едно решение, за да се дадат пари, тряба да е писмено.

Чл. 8. Касиеринът на секи частен комитет ще събира пари от комитетските членове и от други родолюбиви лица, на които ще да дава разписка за приетото количество. Тие пари

ще да се дават на главния касиерин само по заповедта на централния комитет.

Чл. 9. Секи частен комитет ще да се старае да приготовлява хора за бой, според чл. 1, гл. I, като полага особени грижи за събирание пари, които са потребни за поддържанието комитетските нужди и преди, и подир захващанието на революцията.

Чл. 10. Частните комитети са длъжни да съобщават на централния комитет: а) от колко села се състои околността им; б) в кое село колко жители има, от каква са народност и по колко; в) колко има българе юнаци, способни да носят оръжие, и колко са готови за пръв позив; г) колко оръжие има и какво е; д) има ли в околността им хора, способни за войводи, и на кое място се намират; е) колко може да се събере в нужно време жито, ячимик, сено, слама и сичко, щото е потребно за хората и за животните; ж) колко може да има волове, овце, крави, коне, кози и др.; з) колко яхъри има и за по колко животни.

Чл. 11. Никой от частните комитети не може да стъпя в сношение с дейци от други народности относително за народната ни цел, освен с позволението на централния комитет, който има това право, според чл. 4, гл. I.

Чл. 12. Секи член – от който и от какъвто и да е комитет, – ако бъде принуден да се отдалечи от града или от селото, гдето живее, той е длъжен да каже на комитета, от който зависи.

Чл. 13. Секи член от революционерните работници тряба да знае сам и да таи на сърцето си онова, което му е поверено. Той не тряба да казва – не тряба даже ни да загатва за такива работи – ни на любовници, ни на жена, ни на деца, нито другиму, който може да издаде тайната. Само на ония, които могат да пазят тайната, той може да позагатне нещо и когато вече се увери, че и тие желаят заедно с него да делят щастие и нещастие на бойното поле, то може да ги приеме като членове със съизволението на частния комитет, под който и той зависи.

Чл. 14. Ако някой от революционерите падне в беда, то

секи от другарите му, т.е. секи революционерен член, е длъжен да му помогне, като види известния знак.

Чл. 15. Ако се появи някой непознат човек и ако поиска в името на централния комитет да буни народа или да прави други подобни неща, то ако би той имал даже и нужния знак (може би откраднат или земен със силата на оръжието) – в такъв случай, който член и да е, щом види това, е длъжен да яви на централния комитет; а пък човекът ще се преследва и убива от тайната полиция.

Чл. 16. Ако се случи да падне лозинката в неприятелски ръце, то в такъв случай, който из членовете и да се научи за това, длъжен е изведнъж да яви работата на своя комитет.

Чл. 17. Ако някой революционерен член се научи, че неприятелите кроят нещо тайно, той тряба изведнъж да яви работата на централния комитет; а ако може, то и на другите частни комитети.

Чл. 18. Тайната полиция е длъжна: а) да нагледва тайно делата на революционерните работници в града си и да ги съобщава на централния комитет; б) да изпитва и да се уверява в точността и във верността на тайната поща; в) да шпионира турските шпиони, да следва стъпка в стъпка делата на турската полиция и сичко да съобщава на централния комитет; г) да гледа, щото заповедите на централния комитет да се извършват, т.е. да наказва престъпниците на закона; д) споразуменията на полицията с централния комитет ще да стават само с едно лице, което централният комитет е назначил и което е в същото време управител на другите членове.

Чл. 19. Членовете на тайната поща тряба да са хора тайни и юнаци. Тие са длъжни да пренасят писмата и писмените или устните решения и заповеди на комитета вярно и буквално, без да притурят нещо от себе си и без да заборавят нещо от поръченията, които им са направени.

Чл. 20. Войводите са длъжни: а) да прегледат позициите по Българско; б) да избират и определят бранителни точки и да направят нужните фортификациални планове за укреплението им; в) да назначат операционните и комуникационните

линии; г) да направат план за революцията; д) да приготвят нужния военен закон; и е) най-после, *да дигнат народните байраци и да провозгласят народната свобода.*

Чл. 21. Секи член, който приима участие в работата за освобождението на България, е длъжен да разумее и да изучи добре съдържанието на тоя устав.

Глава V
СРЕДСТВА ЗА РЕВОЛЮЦИЯТА

Чл. 1. Централният комитет ще се снабдява с пари: а) като прави заеми, дето и да намери, в името на българския народ; б) като приема събраните помощи от частните комитети, и в) като употреби, със съгласието на частните комитети, каквито начини и да намери за най-добри.

Глава VI
ХОРА

Чл. 1. С хора (било за войводи, било за полицейски членове, било за действующи на пръв път войници) централният комитет ще да се снабдява или направо сам, или чрез частните комитети, според наредбата, която ще той да им даде.

Глава VII
ОРЪЖИЯ И ДРУГИ БОЙНИ ПОТРЕБИ

Чл. 1. Централният комитет зема на себе длъжността да въоръжава постепенно ония членове из частните комитети, които са способни да носят оръжие.

Чл. 2. Оръжията, които централният комитет ще да набавлява, тряба да се прегледват от такива хора, които разумяват от оръжие.

Глава VIII
ЗА ПРИЕМАНИЕТО НА НОВИ РЕВОЛЮЦИОННИ РАБОТНИЦИ И ВОЙВОДИ

Чл. 1. Секи член от централния или от частните комитети, като влезе в работата, ще да полага клетва.

Чл. 2. Който иска да земе участие в работата ни, той тряба да има препоръка от някого из познайните вече революционни работници.

Чл. 3. Когато на някои от работниците се препоръчи някой вънкашен човек, то той тряба по-напред да го изпита кой е той, отде иде, какво иска, какви му са мислите и пр. После сичко това, той е длъжен да яви за сичко на централния комитет, като прибави още добър опис на физиономията му и въобще на сичките му характеристически свойства; а пък него да го задържи дотогава, додето приеме отговор от комитета.

Чл. 4. Когато на комитета се обади, че някой си – изпроводен от някого или от някое дружество – иска да влезе в споразумение, то той (комитетът) е длъжен да яви на тайната полиция, за да го изпита; а пък в същото време да се увери и сам писмено или устно от човека, когото нарочно тряба да проводи до ония, които са препоръчали най-напред работника, или пък направо до оногова, от когото той казва, че е бил изпроводен. Когато комитетът са увери, че проведеният или препоръчаният човек е чист, то влазя с него в споразумение, и то посредством едного човека, когото е той сам отредил.

Чл. 5. Войводите се приемат според чл. 2, 3, гл. VIII, със следующето само прибавление: когато някой войвода се яви на централния комитет и иска да бъде приет, то той по-напред тряба да положи изпит от нужните военни познания пред комисията, която е наредил централният комитет. Тогава, според знанията си, той ще да земе приличното си място. Без изпит не е приет ни един войвода.

Глава IX
ЗА НАКАЗАНИЯТА

Чл. 1. Смъртните наказания щат да се извършват тайно; а в случай на нужда и на явни места, посред пладне.

Чл. 2. Наказанията щат да извършват ония от членовете на тайната полиция, на които се падне жребие.

Чл. 3. Осъжданията и смъртните наказания ще стават само по заповедта на централния комитет.

Чл. 4. Ако някой, бил войвода, бил член на комитета, централен или частен; с една дума, бил кой бил, дръзне да издаде нещо на неприятеля, ще да се накаже със *смърт*.

Чл. 5. Ако някой от влиятелните българе или войводи – подкупен от чуждо правителство или от друго частно лице, – поиска да пречи в работата, под какъвто начин и да е, то такъв ще се счита за неприятел на отечеството ни и ще да се накаже със *смърт*.

Чл. 6. Ако някой очерни народната ни свобода, т.е. ако наруши правото и на други народности, като нас страждущи, то и такъв ще да се счита за неприятел на отечеството ни и ще се наказва със *смърт*.

Чл. 7. Ако някой не припознае централния комитет и поиска да се опита да вдигне бунт на своя глава, то за първи път само ще да му се напомни да се спре от предприятието си; а ако това напомнюване не помогне, то той ще да се накаже със *смърт*.

Чл. 8. Ако някой от членовете на тайната полиция се откаже да извърши заповедта, която му е наложена от централния комитет, то ще да се накаже със *смърт*.

Чл. 9. Ако някой от служителите, като например председателят или други някой, поиска да злоупотреби служебната си власт, то за пръв път само ще да се лиши от службата си; повтором ще да се изключи из числото на работниците, като се накара най-напред писмено да припознае погрешката си и да я поднесе на комитета; а ако и след това се покаже обиден и отмъстителен, то ще да се накаже със *смърт*.

Чл. 10. Ако някой от членовете на тайната поща или други някой дръзне да отвори или да уничтожи някое служебно писмо, то ще да се накаже със *смърт*.

Чл. 11. Ако някой от касиерите издаде за нещо пари без знанието на централния комитет или ако земе и да усвои и най-малката част от поверените му суми, то ще да се накаже със *смърт*.

НУЖНО ПРОГЛАШЕНИЕ

Централният революционен български комитет, в името на сичките ония, които са ги избрали, упълномощили, овластили, уверен в своята тайна полиция и в *силата на нейното оръжие*, проглашава:

I. Само Централният революционни комитет има длъжност да даде знак за общонародно въстание; а други никой няма никакво право да издава революционерни прокламации и да буни народа без знанието на Българския централни революционни комитет.

II. Никой от българските войводи или чорбаджии няма право да представлява българския народ пред другите народности или да прави уговорки с тях без знанието на централния комитет.

III. Никой няма право да съставлява какъвто и да е революционерен комитет без знанието на централния комитет.

ЗАБЕЛЕЖКА

Настоящият Устав са нареди, одобри и потвърди с общото съгласие на упълномощените представители от частните български революционни комитети и ще трае до захващанието на революцията, когато с общото съгласие на централния и на частните комитети ще да се измени по обстоятелствата. Когато се захване революцията, то Българският централен комитет ще да свика депутати от сичките частни комитети, за да се нареди друго устройство. С една дума, тогава силата

на тоя устав пада и се замеща с други военен закон, когото войводите, със съгласието на централния комитет, ще да наредят според обстоятелствата.

Нека ни помага Бог и нашата мишница! Напред!

IV

Дордето трая прочитанието на тоя устав, прокламации и правила, аз не си дигнах очите да погледна настрана, да не би да изгубя някоя дума. „Честото повтаряние думите „привременно правителство“, „тайни полиции“, „пощи“ и пр. – си мислех аз – показва най-добре, че тая работа не е шега.“ Получих клетва, че ще работя от сичката си душа и сърце за доброто и преуспяването на революционерния комитет, доколкото ми стигат силите; радвах се безпримерно и се гордеях, че съм се сподобил да се приема в него[19].

Приятелят на читалището, който завеждаше комитетските работи в Русчук, беше Никола Обретенов, момък не от богатите и знатни фамилии, скромен слуга на читалището и несвършил високо образование. Той беше се посвятил всецяло на святото дело, заедно със сичката си фамилия. Двамата му по-големи братия, които минали с Хаджи Димитровата чета – единът беше осъден на вечно заточение в Акия, а на другия донесли главата в Търново. Той щял да придружи братията си в тая чета още в 1868 г., но Стефан Караджата го изпъдил в Гюргево по причина, че бил още малък. Благодарение нему и на огненото перо на Л. Каравелова, със съчиненията на когото твърде наскоро се запознах, искрата на патриотизма, която досега беше непонятна за мене, пламна вече със сичката ярост. Тие съчинения на българския патриот и списател бяха: в. „Свобода“ и „Независимост“, повестите „Неда“, „Стоян войвода“, „На чужд гроб без сълзи не плачи“, „Хаджи Ничо“ и пр. Освен това от тях аз започнах своята деятелност, които ходех да продавам из града.

Сега ми разясни Н. Обретенов наподробно, че още за пръв път като се видел с мене, имал намерение да ми открие работите на комитета, но отложил това, за да ме изпита по-добре, за което и ме приел да живея на читалището. В това време, когато аз влязох в комитета, той беше в пълната си деятелност; в сичките почти градове из България и Тракия имаше основани комитети, с много или малко членове. Тие последните се приемаха след дълги изпитвания най-много между учителите, свещениците и еснафите. От чорбаджиите, по-първите търговци, дипломираните учени комитетът се вардеше като от турците, защото на тие хора гечинмекът беше добър, следователно малко ги тях интересуваше съдбата на България[1].

За по-добро доказателство на това служи и тоя факт, че в Русчук комитетът се управляваше от скромни слуги, в Шумен от кундураджии: Кръстю Кичюкът, Рахаил Мощето и пр.; в Търново – от един сиромах книговезец Христо Иванов, Христо Караминков, халачин, Иван хаджи Димитров, бакърджия; в Чирпан – от Стою Филипов, куюмджия, Георги Данчев, фотографин; в Хасково – от Мирчо Попов и П. Берковски – учители; в Панагюрище – Найден Дринов, ханджия; в Коприщица – Петко Кундураджията, село Царацово – Иван Арабаджията и Божил Георгев – прости селени; в Стара Загора – тоже кундураджии, Кольо Ганчев и Димитър Михайловски, Никола Райнов – ханджия; в Търново-Сеймен – Стефан Георгиев, хлебар, Гено Атанасов и Койчо Георгиев, ханджии; в Ловеч – братия поп Луканови, и пр., и пр. Видните богаташи, тежките търговци, учените и пр. не са вземали участие в революционния комитет с твърде малки изключения. Който се съмнява в моите думи, то нека разпита и изучи: има ли някъде по гората гроб на богаташ, на тежък търговец и на учен из Франция или другаде? Има ли

[1] Наистина, че В. Левски е ходил при някои богати, най-много в Пловдив, но тие са го приемали повечето от любопитство, а след смъртта му, когато се готвеше голямото въстание, ние виждаме, че тие хора не фигурират между работниците.

да е обесен някой от тях? Може би някъде, но кой казва, че има правило без изключение? Напротив, гдето има мерзост, калпазанлък, хищничество, там учените ще да ги намериш повече. Черковният въпрос, въстанието, превратът в България и пр. са ясни доказателства. Никой селски учител, колкото и да е той безсъвестен, не е съветвал своите събратия да си променят язика и да го заместят с руския. Никой не е хулил своя народ дипломатически, че е без патриотизъм; а българският екзарх Йосиф[20] направи това. Идете после това и уверявайте, че учението създава характери! Поразителен е още и тоя факт, че ни един робертколежки възпитаник не взе участие в редовете на борците за българската свобода. Заведение на свободолюбива държава – изкарва роби!... Освен Васил Левски и Ангел Кънчев имаше и други апостоли по това време (1870–1873 г.), измежду които по-главни бяха: Димитър Общият, обесен в София, Христо Иванов книговезецът, Атанас Узунов, който поиска да убие хаджи Ставря в Хасково, гдето и биде хванат, отче Матея Преображенски, Н. Обретенов, Ст. Стамболов и пр. Тоя последният, който застъпи мястото на Левски, Кънчева и Узунова, в късо време можа да развие гореща деятелност между патриотическите общества, които бяха отслабнали малко после софийското приключение благодарение на убедителното му слово.

Комитетите в България се съобщаваха един с други чрез тайни пощи. Любопитни бяха тайните писма, които, макар и да се попаднеха в неприятелски ръце, твърде мъчно можеше да се разбере нещо от тях, защото съдържанието им беше алегорическо. Ето съдържанието на едно от тие писма, изпратено из Търново от Ивана хаджи Димитров до Н. Обретенов в Русе:

„До Братия Кубратове,

... Получих честното Ви от 17-ий того, заедно с 9 № девят турски лири срещу дълга Ви. Много малко сте ми изпратили

от мострите на житото, затова, моля ви, щом се представи случай, прати ми още. Тук житото засега има добра цена. Не получавам редовно на Дяда Блъсков „Училището“; кажи му за това. Нека ми изпрати той, или ти сам земи грижата отгоре си, тридесят до четиреси тела от книжката „Градинка“, която да проводя по селата с моя таксидар. Той се намира засега в Ловченските села, по вересии[1].

13 Януарий 1872 г.

Бъди здрав.
Твой Асен.“

Тряба да ви кажа и това, че сичките градове из България бяха прекръстени от комитета с други имена, взети из българската история, които употребяваха в писмата. Така например Търново се именуваше *Асен*; Русчук – *Кубрат*; Сливен – *Славомир*; Стара Загора – *Атил*; Лясковец – *Аспарух*; Котел – *Софрония*; Варна – *Еремия*; Шумен – *Крум*; Разград – *Мирослав*; Плевен – *Любомир*; Ловеч – *Иван Шишман*; Троян – *Боян*; Сопот – *Самуил*; Пловдив – *Делиян*; Т. Пазарджик – *Докум*; Карлово – *Стамаш* (?); Хасково – *Цоко*; Одрин – *Гръмник*; Свищов – *Алцеко*; Габрово – *Перун*; Тетевен – *Кардан*; Орхание – *Сарсаул*; София – *Роман*; Враца – *Борис*; Етрополе – *Драко*; Тулча – *Рашумир*; Никопол – *Ситомир*; Лом-паланка – *Амасия*; Ряхово – *Нотов* ; Видин...

В останалите градове из България като Силистра, Хаджиолу-Пазарджик, Берковица, Кюстендил, Джумая, па даже и Казанлък, не е имало основани комитети, та затова и не се споменват в горния списък. Така също и лицата, до които ад-

---

[1] Девятте турски лири, които се споменават в горното писмо, не са друго нищо, освен револвери; *мострите* от житото са картуши; Дядо Блъсков е Любен Каравелов, а „Училището“ е в. „Независимост“; „Градинка“ е драмата „Хаджи Димитър“; а таксидаринът е някой от апостолите.

Такива писма аз притежавам до триста, писма от по-първите български бунтовници, на които ще да дам гласност в особена книга.

ресираха писмата по разни градове, наместо техните собствени имена, надписваха се до ония личности, които малкомного бяха познати на турците за верни хора на султана; а тайният куриер, който беше длъжен да носи тие писма, знаеше кому да ги даде. Тъй например комитетските писма, които се получаваха в Русчук, носеха надпис: „До господин Петраки Златов, Иванчо ефенди Чорапчиев или Селвели чорбаджи“; в Търново – до „Стефана Карагьозов и Тодор Шишков“; във Видин – до „Севастаки ефенди“; в Стара Загора – до „Хаджи Господина“; в Сливен – до „Иван Сароолу“; в Шумен – до „Димча чорбаджи“, и пр.

По-късно, а именно в 1874 г., съобщението между тайните комитети стана по-лесно, защото много писма с революционно съдържание се изпращаха чрез самата турска поща. Тоя кураж придобиха комитетите тогава, когато се введе в кореспонденцията им да пишат писмата си с химическо мастило[1]. Употреблението на това последното имаше тая добрина, че колкото и да се взираше човек, не можеше да познае писаното с просто око. После, като се намокреше книгата с друга една жидкост, сичко излязваше наяве. За да не бъде само бяла книга в плика, пишеха от една страна на писмото или просто „много здраве от мене до тебе“, или пък „приех честното ви от 5-ий того“, както захващат търговците своите писма.

И така, аз бях вече член на революционния комитет. При сичко че отведнъж не ми се откриха тайните на тоя комитет, но пак можах да узная много нещо. Освен дома на Н. Обретенов, който служеше като убежище на разни апостоли, куриери и пр., така също и народното читалище „Зора“ беше преобърнато на скривалище за различни комитетски принадлежности. В залата, която служеше за занимание, над голямата маса горе на тавана, дъската, на която се закачаше ламбата, беше откъртена изкуствено и при сичко че се

[1] Понеже има още съмнение, че България може да има занапред нужда от тая тайна кореспонденция, то аз се задържам да дам гласност на това мастило.

виждаха на нея много гвоздеи, но тие бяха прерязани отвътре, тъй щото тя се държеше само на дългата кука, на която висеше ламбата денонощно. Тук на това място, т.е. отвътре дъската, в тавана, стоеше скрит печатът на комитета. Той имаше големина колкото една бяла меджидия с надпис „Български революционен комитет“ и посред изобразен лев. На това същото място се държаха още други разни фалшиви печати на турски язик, направени от восък и калай, на които бяха написани по-главните градове на България. Тие служеха за подправянието на турски тескерета, които така също, както и други разни паспорти, бяха в разположението на русчукския революционен комитет. На друго място, а именно под стълбите, гдето така също бяха извадени гвоздеите, имаше цяла библиотека книги, сичките от съчиненията на Л. Каравелов, единственият по него време революционерен списател, които книги, както и вестници на същия списател, „Свобода“ и „Независимост“, комитетът разпространяваше между народа.

Долу, в избата под зданието на същото читалище, имаше изкопана дупка, в която стоеше едно газено тенеке, пълно с различни отрови, които бяха доставени от българските ученици в Букурещкото медицинско училище. Тие бяха предназначени за враговете на българския народ. Главното обаче място, гдето се съхраняваха сичките комитетски принадлежности в Русчук, не беше читалището. То се намираше в къщата на Н. Обретенов, под строгия надзор на старата му майка, баба Тонка. Нейната скромна къщица беше подкопана под основата и преобърната на скривалище, в което не само оръжие и други неща се държаха, но имаше място да се скрият и няколко души апостоли. Оръжията, запретените книги и вестници се пренасяха от Гюргево повечето от жени, на които полицията по-малко внимание обръщаше. Тие жени бяха: сама баба Тонка, дъщеря ѝ Петрана, съпругата на покойния Л. Каравелов – Наталия, и Тодорка Казанджиева от Гюргево. Бях свидетел един път, когато Наталия Караве-

лова пристигна от Ромъния с оръжия, които носеше на себе си, отдолу под дрехите. Двете сабли, които бяха покачени на раменете ѝ с дебели сиджимени върви, бяха се впили в месата ѝ, докато дойде от Букурещ до Русчук. Разбира се, че когато гледаше човек как тие слаби жени рискуват живота си за общото дело, то искрата на патриотизма се увеличаваше още повече. Много пъти тие същите патриотки са пренасяли и някои комитетски писма с по-важно съдържание. В по-главните градове комитетът си имаше определени къщи, в които отиваха апостолите и куриерите. В Търново бе къщата на Ив. хаджи Димитров; в Русчук – къщата на баба Тонка; в Гюргево – у Димитра Ив. Горов; в Пловдив – у Христаки Търнев; в Ловеч – у братия Луканови; в Карлово – у Ганя Маджареца; в Царацово – у Ивана Арабаджията, и пр. Покъсно комитетът в Русчук разполагаше с няколко каика по Дунава, между Русчук и Гюргево, които пренасяха оръжия, хора и пр. Когато се случеше да носят пушки, тие ги спущаха във водата, вързани с върва о каика, и спираха пред дома на баба Тонка, който се намира покрай самия бряг на Дунава. Нощно време отиваше някой да ги извади и ги донасяше у бабини Тонкини. Сичките каикчии бяха власи, с изключение на управителя им бай Димитър, който беше българин и човек на комитета.

Глава III

БАБА ТОНКА

I

Мисля, че не безинтересно ще бъде за читателите, ако ги запозная горе-долу с живота на тая българска майка, която е приемала живо участие в сичките наши народни приготовления за освобождението ни. Важността на баба Тонка е още и тая, че доколкото ни е известно, тя е едва ли не единствената жена между българския народ, която е спомогнала наймного в бунтовническите ни движения.

Баба Тонка Тиховица[21] Обретенова, майка на Никола Обретенов, който водеше комитетските работи в Русчук, се е родила в с. Червен, Русчукска околия, в 1812 г., от прости родители овчари. Според тогавашните понятия и обичаи, понеже не било още на мода да се пращат в училище и момичетата, нейните родители се трудели само да приготвят от нея добра ступанка и трудолюбива къщовница. Тя била една у майка и родителите ѝ, които биле доволно богати хора, оставили селото Червен и дошле да живеят в Русчук. Други человечески обязаности, като например какво тя дължи на себе си, на Бога, на ближните си или въобще на отечеството си, не е била честита да чуе от никого да ѝ се говори във вид на наставление; а просто така си е останала с онова, което е слушала и запомнила, когато говорят стари хора. Майка ѝ била доволно умна жена, често ѝ говорела, че тя тряба да внимава да се научи да се отсрамва пред гости, според както го изисква българският обичай, защото не се знае, може да отиде снаха в богата къща, гдето ще бъде принудена да излязва пред големци хора и гдето гостите не са редкост.

И действително, нейните родители имали право в това отношение. В 1831 г. баба Тонка се оженила за Тихо Обретенов,

който минувал по него време в Русчук за един от първите търговци. С него тя преживяла съпружески живот повече от четиридесят години и родила седем деца, от които петтях биле момчета, а двете – момичета. Понеже той, съпругът ѝ, бил от ония развити хора, които принимавали участие в разни опитвания в обществени работи, било с турци или българе, които са се случвали по онова време и според обстоятелствата и условията някои от тях са се вършили неоткрито и неизвестно, баба Тонка се приучила още от млади години да почита и уважава тайната, на което от своя страна научила и децата си.

Около 1862 г., когато българският списател и бунтовник Раковски започнал да мисли за освобождението на отечеството си и по негова инициатива захванали да се организират патриотически чети тук-там из Ромъния и Сърбия, то тая благородна, но за твърде малцина понятна идея скоро дошла до ушите и на остарялата вече жена. Сички буйни и патриотически натури, които него време се намирали в Русчук, намерили свърталище в къщата на баба Тонка, гдето заедно със синовете ѝ Ангел и Петър Обретенови упражнявали се в употребление на оръжие и се готвели да вземат участие в патриотическите чети, които щели да навлязат в България от Ромъния и Сърбия. Преди да минат обаче тие чети, в Белград се образувала българска легия със съизволението на сръбското правителство, в която наскоро бил изпратен и Петър Обретенов, един от синовете на баба Тонка, със съгласието на майка си и на другарите си, да се научи на военния ред и след завръщанието си да научи и тие последните. Същата година големият ѝ син Ангел заедно със Стефан Мешо, наречен Попът, заобиколили цяла България и Тракия, за да се запознаят с разни местности на отечеството си, да видят теглилата на братията си, да посеят, доколкото им е било възможно, идеята за свобода между тие последните и въобще да изучат духа и настроението на народа.

В 1868 г. Хаджи Димитър и Стефан Караджа, както е из-

вестно, сполучили да съберат из Ромъния около 124 души юнаци, които биле решени да преминат в началото на месяц юний в България. Когато това известие дошло до Русчук, разбира се, само до баба Тонкината къща, която била известна вече в хъшовския лагер, то двамата ѝ синове заедно с другарите си през същата още нощ се намерили на влашкия бряг. В това време в градеца Гюргево се намирал сам Стефан Караджа с много още момчета. После два деня и сама баба Тонка отишла в Гюргево, за да види за последен път двамата си синове и да се порадва въобще на българските юнаци. За да не се яви с празни ръце пред тие последните, което според българския обичай не е добро, тя взела със себе си няколко китки цвете и един бинлик с ракия, от който почерпила сичките със своята собствена ръка, като им пожелала в същото време и добър успех в Балкана. Разбира се, че присъствието на една стара жена, дошла от Турско, в тая важна минута, и нейните приветствия вдъхнали кураж и надежда измежду борците на свободата, които, като виждали, че тяхното свято дело се оценява и от старите баби, помислили, че това същото става и с българските синове в Турско в много по-голям размер.

Връща се баба Тонка в Русчук, стои по цял ден на дунавския бряг (понеже нейната къща е близо до Дунава, на самия бряг) и изглежда с внимание на приходящите параходи и кораби, дано познае в някои от тях четата на Хаджи Димитра или да види за последен път синовете си, които, естествено е, че ще метнат простителен поглед към къщата, в която са се родили и в която оставят стара майка; но сичко напразно, нищо се не види. Минали няколко дни още и тя престанала да гледа вече към тихия бял Дунав. Любопитството обаче, безпокойството и материнската любов не преставали; на душата ѝ ставало тежко, сънят бягал от нея и някакви тъмни предчувствия не я оставяли на мира. Не е шега това, двама сина, двама млади соколи отиват срещу куршумите. Нощно време тя излязвала по няколко пъти навън в двора и сядала

измежду гъстите салкъми в градината, отгдето слушала по няколко часа няма ли да се чуе някакъв шум из града, защото когато била в Гюргево, един от хъшовете ѝ казал, че като минат в България, най-напред ще почнат от Русчук, а в нейната къща ще побият байряка... Деня тя обикаляла из града, най-много около конака, да види не се ли забележва някакво движение и приготовление помежду турците. И тие предосторожни наблюдения на баба Тонка не се увенчали с успех, защото сякой си гледал работата, никой не искал и да знае, че ще се превзема турското царство. Заптиите арнаути, които са най-доброто мерило за публичната тишина, продължавали да се излягат лениво около зданието на пашовия конак и подсуквали своите мустаки във вид на пречупени гевреци. Било още рано.

Не се минало обаче много време и в Русчук се получило известие, че до с. Вардин излезли от един чам (каик по Дунава) непознати хора, с байряк и тръба, въоръжени от главата до краката, които избили пограничната стража и се отправили навътре към Търново. Това известие се разнесло като молния не само по градовете, гдето имало телеграфически жици, но и в най-затънтените места из България. Правителството, като сяко правителство, изпратило войска и заптии да преследват немирниците, които малко по малко узнало се вече насякъде, че са българе; турското население псувало и въставало против мирната рая; българските младежи започнали да се събират на групи и тайно, с възхищение разисквали и говорели за участта на юнаците; чорбаджиите от своя страна добили мрачно настроение, свикали извънредни събрания в общините, с младежите захванали да се обръщат по-строго и по-деспотически, а към правителството станали твърде учтиви и услужливи; с една реч, движението било общо измежду сичките народности и класи; но твърде малцина – тие се четели на пръсти – знаели същността на работата и състава на четата.

Както е знайно, скоро тая чета биде разбита, от която по-

вечето юнаци паднаха убити на бойното поле, а малцина само влязоха в ръцете на правителството. В Русчук най-напред била занесена главата на Стефан Меша, другар на бабините Тонкини синове, която изведнъж познали турците, познала я и баба Тонка, познала я най-после и майка му. Тая последната, като не знаела до него време накъде е отишел синът ѝ, нито пък била в състояние да оцени делото, за което той станал жертва, а от друга страна, като знаела, че той, синът ѝ, от няколко години живеел постоянно при баба Тонка, с глас и ридание, което втревожило цялата махала, отива при тая последната, опустосва ѝ къщата, кълне синовете ѝ, а на нея същата говори лоши и неприлични думи, защото с магиите си сполучила да омая чедото ѝ и да го тикне в кривия път. Отпосле баба Тонка била честита да слуша подобни думи и от други майки, синовете на които така също биле втикнати в *кривия път*.

Минало се още няколко деня, а в Русчук продължавали да донасят окървавени бунтовнически глави; докарали и няколко юнаци от четата на Хаджи Димитра, ранени и опетлани в синджири, които захванали да бесят из русчукските улици. Баба Тонка познала мнозина от тях, но нищо не можла да научи за двамата си синове. Кого да попита? Заптийските щикове и мускулестите юмруци на турското население не щадели никого от ония, които би се осмелили не само да се доближат до осъдените жертви, но и с очи да ги погледнат. Не говоря за кадъните, на които фанатизмът в подобни случаи не отстъпа по-долу от оня на мъжете им. Тя била благодарна хиляди пъти да чуе, че са разкъсани от балканските орли, нежели да ги види в Русчук живи хванати, от което още повече щели да се въоръжат против нея както турците, така и българете; тя била убедена вече, че непременно от двете ще да се случи едното, т.е. че синовете ѝ или ще паднат убити, или ще бъдат хванати живи; заради това отрано още приготвила себе си да противостои на сичко.

Късно една вечер, когато щяла да си ляга вече, потънала в

дълбоки мисли и грижи, чула из двора шумотевица от хора и дрънкание на сабли, които се приближили до вратата и хлопат да им се отвори. През главата на баба Тонка минали хиляди лоши размишления. Например, тя си въобразила да не би с първо отваряние да види главите на синовете си, натъкнати на нож, или пък тях самите да ги карат вързани и др.т. Но сичко това тя можла да скрие чудесно и хладнокръвно, без ни най-малко смущение отворила вратата. Пред нея стоял русчукският табор-агасъ с няколко мютефиши и заптии.

– А, вие ли сте, ефендим? Пък аз се уплаших да не бъдат някои непознати хора – казала тя радостно и засмяно, като да е видяла някои стари приятели, отсъствували дълго време. – Заповядайте, седнете – продължила тя, – като за вас, скъпи гости, къщата ми е завинаги отворена. Ще ме простите само, че малко попрехвърлих тая вечер, и няма да се разсърдите, ако кажа някоя безсолна дума.

Табор-агасъ бил смутен от тоя прием; колкото и да се мъчил той да поддържа своето официално положение и да пази приличната сериозност и строгост, пак не можал да се стърпи от да се не засмее, когато баба Тонка се отпуснала да говори разни анекдоти и приказнички от ония, които се нравят на турците. Малко по малко той изгубил ревността си относително целта на това нощно посещение, което, по сяка вероятност, било предприето да се направи обиск на бабината Тонкина къща. Табор-агасъ се задоволил само с това, да я попита колко синове имала, при нея ли са живели, или в друг някой град и понастоящем где се намират.

След заминуването на тоя чиновник, при сичко че не се случило нищо извънредно, но това негово нощно посещение не предсказвало нищо добро. Баба Тонка се тръшнала на леглото си и през цялата нощ не можала да затвори очи. На другия ден по целия град се говорело вече, че измежду другите нехранимайковци, които докарали в Търново, намирали се и синовете на Тонка Тиховица, които наскоро щели да докарат в Русчук, за да ги обесят пред портата на бащината им къща.

Разбира се, че подобна новина е в състояние да парализира и най-твърдите натури; следователно и баба Тонка, като сяка майка, за пръв път не отстъпила от това общо правило. Разбита повечето от онова глупо съждение, което се нарича общо мнение и което обича да критикува делата на другите, при сичко че тие са домашни и никого не повреждат, тя не излязла от къщи навън в продължение на няколко деня; но и тук не била спокойна, защото от махалата се събирали жени на пътя, близо до прозорците на къщата ѝ, и на висок глас разисквали нарочно, за да чуе тя по кой начин ще бъдат обесени синовете ѝ заедно с майка си. Не ще дума, че ако баба Тонка беше някоя развита жена, ако не беше убита в нея сякаква гражданска доблест и ако тя най-после знаеше как се почитат по другите страни борците за народно право и свобода, наместо срам щеше да се гордее още и с две думи можеше да запуши устата на тие глупи жени.

После няколко деня в Русчук биле докарани от Търново цял един синджир юнаци, измежду които бил и големият ѝ син Ангел Обретенов, а малкия, Петър, го нямало. Тие биле почти сичките ранени и непреоблечени още от кървавите дрехи, които издавали отвратителна миризма. За сички тие подробности тя се известила още начаса от малката си дъщеря, която провождала секи ден да се навърта около търновския път. Изтекли още няколко деня, а злочестата майка продължавала да не излязва от къщи навън; слушала само, че синът ѝ заедно с другите бунтовници секи ден ги вадили пред вали-паша и наскоро щели да го бесят, според думите на любопитните жени от махалата. Най-сетне тя била принудена да излезе. Коя майка би останала затворена вкъщи да не види като бесят сина ѝ? От една страна, това, а от друга, жедното любопитство да узнае що е станало с другия ѝ син, тя се отправила един ден към русчукската тъмница, за да проси изволение от началника на затвора, ако е възможно, да се види със затворниците, които наскоро докарали от Търново. Като било редкост по него време да има някой земание-дава-

ние с царските душмани, които секи наравно презирал, тъмничарят немалко се удивил от смелата постъпка на една жена и без да отговори на въпроса ѝ, заповядал на заптиите да я изтласкат навън. Но баба Тонка не се отчаяла; тя отива втори и трети път, пак същите поругания и псувни; един чаушин си позволил даже да я удари няколко пъти с дряновата си тояга, защото било известно вече, че тя имала не един, но двама синове, които хвърляли куршум срещу царската войска.

Баба Тонка не била от ония хора, които да не познават слабата страна на турските чиновници. Тя събрала разни подаръци и пари, които имала прикътани за черни дни, и като захваща от табор-агасъ, свършила до най-долния заптия при затвора. Тогава тя била допусната да се види лично както със сина си, така и с другите му другари. Заптиите и другите затворници, които биле се натрупали наоколо да видят как една майка ще прегърне своя син, приготвен за бесило и потънал в кърви, принудени биле да се спогледат един други и да си съставят съвсем странно понятие за старата баба. Наместо отчаян плач и изобилни сълзи, с първото си още виждание тя започнала да се подиграва както със сина си, така и с неговите другари бунтовници.

– Честито ви българско царство – казала тя на турски язик. – Я кажете ми вие, кой от вас щеше да бъде български крал, кой вали-паша и пр., когато изгонехте турците?

После тя се обърнала към сина си, когото питала пиян ли е бил, когато са го излъгали да тръгне на тоя крив път, защо не се е допитал до майка си по-напред, за да му кажела, че турското царство е благословено от Бога и че българете са осъдени да бъдат довека рая на османското царство. Разбира се, че по това време така трябало да се говори. Присъствующите там турци извикали „машала, бабо“ и потупкали баба Тонка по гърба.

Вратата на тъмницата биле отворени вече за баба Тонка, която ходела секи ден да носи ядение и дрехи не само на сина си и на неговите другари, но и на няколко още баш бабаити

турски затворници, на които властта била неограничена в затвора и от които твърде много зависело щастието или нещастието на бунтовниците затворници. Колкото за малкия син на баба Тонка, Петър Обретенов, лъжа било, че го докарали жив в Търново. Той паднал убит на бойното поле още на втората битка, която четата на Хаджи Димитра направи около Севлиево, а главата му била донесена в Търново.

II

След един месяц русчукското турско съдилище смекчило наказанието на горепоменатите осем души бунтовници[1], които наместо бесение осъдило на вечно заточение в окови в Сен-Жан д'Акърската крепост, гдето и наскоро биле изпратени. Баба Тонка се постарала, според силите си, да снабди тие мъченици с някоя пара и други нужни неща в това им трудно пътуване. И така, тя дала двама синове, двама соколи, в това първо българско движение, в което немалко се прослави нашият народ.

Както е знайно, от 1868 до 1870 г. в България не се случи никакво движение, насякъде духовете бяха заспали. В това време положението на баба Тонка е било твърде лошо. Мъжът ѝ, който бил съдружник в търговията си с един от русчукските изедници чорбаджии, когато отишел един ден в дома на тоя последния да си разгледат сметките, върнал се вечерта болен и умрял през нощта. Той бил отровен със зломишлена цел от тоя чорбаджия, за да може да му вземе недвижимите имущества, като сполучил най-напред да му усвои търговските книги. При сичко това обаче баба Тонка пак не забравила да направи нещо за памятта на своите

[1] Тие биле: Ангел Обретенов из Русчук, Дончо Стоянов – Заара, Сава Кънчев – Търново, Марин Нейков – Свищов, Тодор Симеонов – Оряхово, Кръстьо Минков – Казанлък, Иван Пеев – също, и Божил Димитров от Куманово (Скопско).

любими хъшове, избесени в Русчук, като например Стефан Караджата, двамата херои от парахода *Германия*, за които споменах по-горе, и други мнозина още от четата на Хаджи Димитра. Тие последните бяха погребани на отделно място в българските гробища, отвън града, без присъствието на свещеник и без сякакви християнски обряди. Това безпокояло баба Тонка, безпокояло я още повече и това, че гробовете на юнаците биле обрасли с бурен и се забравили от секиго в няколко години, защото никакъв знак не им се поставил и никой не се интересувал от тях.

Рано сутринта, в съботен ден, докато нямало още други мироносници по гробовете, стара жена, облечена в черни дрехи, се слагала предпазливо из тревата, с малка тесличка в ръката, разчистяла гробовете на юнаците, садила по тях разни цветя, дървенца и палила им свещи. Пазачите на гробищата, двама старци, скоро забележили това. Разбира се, че и тие, като секи человеци, от просто любопитство поискали да узнаят коя е тая жена и какво тя има с гробовете на хора хайдути, презрени и оставени от секиго. Но разискванията по тоя предмет не отишли за дълго време, защото друг, поважен субект се появил изпомежду, който затъкнал първия. Черно стъкълце, напълнено с бистра жидкост, било подадено от страна на старата жена, която била сама баба Тонка, на тие любопитни хора, които скоро му обърнали дъното към ясното небе и в хлътналите им червени очи изведнъж станало морски прилив. Тие биле още повече поразени, когато им казала тя, че като им пресъхне гърлото, тие свободно можат да заповядат на къщата ѝ, гдето се намирало и Червен Петко, и Бяла Рада. Няма съмнение, че после това произшествие двамата гробари от русчукските гробища биле под командата на баба Тонка. Тие последните не само че не ѝ бъркали да изпълнява своята длъжност към гробовете на българските патриоти, но взели още на себе си грижата да запалват по една свещ на тие гробове и да ги нагледват.

Чрез подобни средства баба Тонка сполучи да убеди един

свещеник, на име поп Христо, който жертвувал скъпото си време много пъти да чете на гробовете на избесените.

Не се минало много време и над сичките гробове стърчели вече бели красенски камъци, на които било написано името на юнака, годината и целта, за която бил умрял. Тие камъци биле поръчани нарочно от баба Тонка на един българин от с. Красен, комуто дала за труда един револвер, оставен на къщата ѝ от един хъш, като го уверила в същото време, че неговото дело е за похвала както на тоя свят, така и на задгробния. Разбира се, че ако тая невинна постъпка на баба Тонка се узнаеше от турското правителство, то голямо наказание ѝ предстоеше по него време.

Старата патриотка имала отдавна време намерение да извади главата на Стефан Караджата, но, от една страна, било още рано, т.е. не биле се изминали още три години от смъртта му, а от друга страна, като не била съвсем свободна от съществующето суеверие, чакала да осъществи целта си чрез законен християнски път, който наскоро ѝ се представил. В градската болница умрял един сиромах, странен българин, за когото баба Тонка се известила, и преди да отидат да му копаят гроба, тя се намерила в гробищата, гдето, като дошле копачите, понеже започнали да се питат един други на кое място да копаят, тя намерила сгоден случай и им показала гроба на Караджата. Правила, струвала, от една страна, със сладкия си язик, а от друга – с помощта на Бяла Рада, докарала работата до тоя ред, щото главата на Караджата била взета съвсем незабележено.

С такива дребни работи се е занимавала тя до 1871 година, защото нямало приготвена почва за по-важни предприятия. Сичко, дотука казано, свидетелствува доколко тя е обичала презрените по онова време от секиго почти български хъшове.

Но да се върнем на думата си и да оставим да говорят самите дела. Както казах по-горе, Васил Левски Дяконът отдавна време желаел да основе комитет в някой от крайдунавските

градове, а именно в Русчук, което много щяло да улесни пренасянието от Ромъния на оръжия и други бунтовнически принадлежности. Неговата цел се осъществява чак тогава, когато Ангел Кънчев успя да състави русчукския частен комитет, първото заседание на който станало в дома на баба Тонка.

Очевидци, които са присъствували на това заседание, разказват, че старата жена била отвън себе си него вечер. Често тя влязвала при младите патриоти да слуша що си говорят, насърчавала ги в святото им предприятие, излязвала навън да забикаля покрай плетищата, да няма някой да слуша; цялата нощ не затворила очи. Наместо малодушие, женска отчаяност и скръб за двамата си синове, от които единът бил разкъсан в севлиевските полета, а другият отдавна време гниел вече в Акийската крепост, тя се радвала и веселяла, като гледала, че „семето не е отишло напразно".

Да, баба Тонка била необикновена жена. Оттук нататък тя взела вече решително участие в народните движения заедно със сичките си останали синове и дъщери, които, както ще да се види по-долу, биле се разпределили кой за каквато работа е достоен, такава да върши.

Понеже новосъставеният бунтовнически комитет съобщил на баба Тонка, че в къщата ѝ ще се носят някои неща, за които се изискова особено строго пазение, най-напред тя се завзела да приготви тайно място в дома си, което да бъде известно само на къщните. За такова място тя избрала една от стаите на бедната си къща, на която изкопала отдолу под дъските на пода една голяма подземница, измазана и направена също като стаичка, гдето освен много неща, като оръжие, книги и други, свободно можело да се поместят и няколко души.

Изработването на това скривалище се вършело нощно време от домашните на баба Тонка, които влязвали един по един да вадят пръстта, като пазели в същото време и стража, да не би да дойде някой странен човек. На двора ѝ биле направени няколко малки портички, на разни страни, тъй щото

в случай на нападване от страна на полицията да можат да избягат находящите се там бунтовници.

Втората длъжност на баба Тонка била да привлече на своя страна няколко ромънски каикчии, чрез които да може да пренася едно-друго от Ромъния в България. Скоро тя сполучила в това си предприятие благодарение на много обстоятелства, а най-повече на пълните ѝ с вино бъчови, не само с разпасаните власи, начело на които стоял някой си българин на име Димитър, но турила на ръка и един анадолец, машинист от турското вапорче *Сейре*, другар и приятел на Али ефенди, най-жестокият гонител на комитата.

Оттук нататък къщата на баба Тонка станала вече систематическо свърталище на патриотите, а тя самата – майка и защитница на тие последните. Както от по-напред, във време на Хаджи Димитровата чета, така и сега най-малкият ѝ син, Георги Обретенов, бил изпратен в Одеса да следва военното училище, за бъдещата революция, по-големият, Никола, станал апостол, а другият, Танас[22], бил длъжен да се навърта из къщи, да пази едно-друго, да посреща каикчиите и да приема от тях, каквото носят. Голямата ѝ дъщеря, Петрана, освен гдето водила много комитетски работи, но в случай на извънредна нужда ходела с писма до Търново и Ромъния. От нейните ръце са излезли няколко български знамена в 1875–76 година.

Освен че сичките апостоли са намирали прибежище в къщата на баба Тонка, тя не е оставяла без помощ и ония работници, които турското правителство е затваряло в Русчук по подозрение. Пазачите на затвора не ѝ са казвали нищо, защото я научили вече и защото тя им давала някакви си подарки. На сичките заптии беше известна под името *коджа комита*, а жените от махалата ѝ казвали *вещица*, защото, като не можали да си обяснят по коя причина дохождат на къщата ѝ толкова много хора, предполагали, че тя знае да прави магии, с които ги привлича.

През есента в 1875 година, когато избухна Старозагорско-

то въстание, в цяла България се готвеше да стане по него време всеобщо въстание, което по разни причини не успя. В дома на баба Тонка се работело деятелно, като в арсенал. Синът ѝ Георги, комуто се известило, начаса оставил училището в Одеса и се намерил в Русчук, отгдето набързо заминава за в Търново. От тоя последния град се приготовляваше да излезе най-голямата чета.

Това въстание обаче, както е знайно, не можа да стане, освен в Стара Загора, Шумен и Червена вода (при Русчук), отгдето сполучиха да излязат по една чета, състояща от няколко младежи. Турците се усетиха твърде наскоро, взеха най-строгите мерки, от което естествено излязва, че къщата на баба Тонка трябаше да пострада най-напред. Действително тя била бастисана наскоро от полицията, но благодарение на многото порти, от които синът ѝ Никола с още други свои другари можали да избягат, и на скривалището, в което се съхранявали сичките бунтовни принадлежности, полицията не можла да намери нищо положително. Никола сполучил да се затвори в дома на Карамихайлова, чиновник в руското русчукско консулато и съучастник в комитета, и след няколко деня се изгубил от града, за когото нищо не се знаело.

По-малкият син на баба Тонка, Георги, който, както казах, бил отишел в Търново, така също се изгубил неизвестно накъде, изгубила се и дъщеря ѝ Петрана, която така също имала сериозни причини да се бои от правителството, защото тя приготвила байряка на четата. Баба Тонка останала пак сама. Можете да си въобразите нейното положение, като какво е било то, когато ужасната мисъл, че четирмата нейни синове стават вече жертва за едно и също дело, се въртяла из главата ѝ – жертва, на която и тя била спомогнала до известна степен. От полицията дохождали няколко пъти да я питат къде са отишли синовете ѝ, но тя знаяла що да говори и по такъв начин омайвала чиновника, щото сяко подозрение, „че и майката е съучастница“, трябало да изчезне. „После избягването на Никола цял един месяц наред заптиетата заобикаляха къщата

ми и излягали из тревата, вардеха сичката нощ – разказва баба Тонка. – Най-много ме беше страх не за мене, но за тях – да не би да се излъжат някак да си дойдат нощно време.“

Повече от един месяц баба Тонка нямала никакви известия за синовете си, което немалко я безпокояло. Един ден обаче, по пладне, когато тя стояла на обикновеното си място на дунавския бряг, съгледала няколко души на ромънския бряг върху пясъка, които правили някакви си знакове, а после се заловили да играят на хоро. Баба Тонка взела телескопа и след разглеждание можала да познае, че измежду другите събравши се на пясъка – сичките нейни познайници, биле и двамата ѝ синове Никола и Георги, които поздравлявали своята майка през мътния Дунав с маханието на бели кърпи. След няколко деня тя получила писмо от Гюргево, в което ѝ известявали синовете ѝ по кой начин можали да избегнат турската бесилница. Единът от тях пишел, че се преоблякъл в кюмюрджийски дрехи, с които можал да премине през турската стража и да влезе в немския параход; а другият разказвал, че цели двадесят деня пътувал по крака, докато достигне сръбската граница.

Въстанието през 1875 г. стана в месяц септември, 16–18 число, а в края на месяц октомврий русчукският затвор беше изпълнен с млади българчета, замесени в това въстание, наймного от шуменската чета. Също по това време в ромънския градец Гюргево стояха около 15–20 души емигранти, сичките голи и боси, които едвам бяха сполучили да избегнат от турските власти в България. Между тие последните бяха: Ст. Стамболов, Панайот Волов, Георги Апостолов, Стоян Заимов, Христо Караминков, Иван хаджи Димитров, Иларион Драгостинов, двамата синове на баба Тонка и пр., за които ще говоря по-нататък. За тая последната се отворило сега голямо поприще за работа. Тя трябало да помага и на избегналите в Гюргево, и на затворените в русчукската тъмница младежи. Но нейната сиромашка черга се била изтощила вече, тя не била в състояние да удовлетвори патриотическата си постъпка, без да не прибегне до чуждата лепта.

Времената не биле вече такива, както в 1868 г., когато мина четата на Хаджи Димитра. Онова, което се осъждало по онова време, на което плюел секи така наречен благоразумен базиргянин, сега, после седем години, захванало да намира тук-таме поклонници и последователи между честната младеж. Заради това баба Тонка тръгнала от дюген на дюген, разбира се, по познатите приятели, да събира помощи от сякакви неща за затворените в русчукската тъмница и за емигрантите в Гюргево. Тя станала вече много повече известна между турците като „коджа комита“, но можла да ги върти така, щото оставали я свободно да се вижда със секиго. Често тя ходила и в Гюргево при момчетата, за да им носи еднодруго и да им прибира ризите, които перяла и кърпела в Русе и пак ги изпращала обратно.

Понеже емигрантите в Гюргево решили да минат изново в България, между Русчук и Гюргево била устроена поща за писма и други разни потребности. Сяка вечер в къщата на баба Тонка пренощували по трима-четирма души власи каикчии, които бедната жена била длъжна да храни и пои. Тие разбирали значението на своята мисия, та затова не се отнасяли твърде скромно и не се задоволявали с онова, което им се давало. Много пъти до сутрин осъмвали да пият и се веселят, а баба Тонка им слугувала от почит и уважение не към тях самите, но за святото дело, на което служели.

В това време в дома на баба Тонка дошел да живей един турски големец с многочислен харем. Той бил изпратен нарочно, за да надзирава що се върши в къщата на старата жена. Минало се Рождество Христово и емигрантите от Гюргево започнали да минуват Дунава за в България. Мнозина от тях, т.е. сички, които минали през Русчук, трябало да се отбият при баба Тонка. През нощта тя им опирала ризите, преобличала ги в други дрехи и пр. Една нощ дошле в къщата ѝ трима души от тие апостоли: войводата Стоил, Георги Икономов и Христо Караминков; докато им се намери кола за Търново, тие трябало да преседят един ден затворени в

една стая. Работата била твърде опасна от страна на турците, които живеели в същия двор. За да отстрани сяко съмнение, баба Тонка прибягнала към хитрост. Тя взема две стъкла в ръцете си и започнала да играе из двора, като се и провиквала в същото време. Ветрените кадъни излезли да я гледат и заедно с мъжете си примирали от смях; тие биле уверени, че бабата се е напила; но не знаяли какъв огън е горял в това време на нейната глава, когато тримата апостоли, които правителството търсело и под земята, готвели се да посрещнат сякоя опасност със запрегнати револвери в ръката.

Тряба да ви кажа и това, че баба Тонка е жена с весел и шеговит характер. Обстоятелствата я научили и на тая проста истина, че ако човек знае и умее, то много може да спечели пред простодушните турци, които не бяха престанали още от да не уважават пиените и да не благоговеят пред лудите, биле тие от каквато и да е народност. Ако някой строг забитин, който я виждал за пръв път, започвал да я ругае и да я заплашва, че ще да я покачи на въжето, защото проводила четирма души синове в комитета, то тя му казвала, че е намислила наскоро да се жени, а нему, на забитина, ще да купи жълти ботуши от сватбата.

Правителственият човек не можал да разбере що за човек е тая жена, правел сравнение между шестдесятгодишната бабичка и жълтите ботуши и най-после се засмивал.

– Тие мои синове не излязаха от сой – казвала баба Тонка обикновено пред големците, – но сега, като се оженя, ще гледам да не раждам вече царски душмани.

III

Както 1868, така и 1876 година била злополучна за баба Тонка. Синовете ѝ, които станали апостоли, Никола – във Врачанския окръг, а Георги – в Сливенския, тоя последният бил заклан от турците на 8 май около с. Нейково, главата на когото занесли в Сливен с едно писмо в устата[1].

Никола бил хванат жив и доведен в Русчук с цял синджир други юнаци. Него изпратили на вечно заточение; но изпровождането му не станало така студено, както това било в 1868 година, когато баба Тонка не смеела да се подаде по улицата от критиките на глупавото обществено мнение. Сега нея придружаваха около стотина мъже, жени и момичета с китки цветя в ръцете, с които трупали осъдените юнаци заедно със сина ѝ и техните ръждиви синджири. Баба Тонка вървяла гордо-гордо подир сина си и викала нависоко, че четирма синове има вече в гроба, двама умрели и двама полуживи; но още четирма ако би имала, то пак няма да ѝ стане жално да ги види, че носят байряка. Турците бълвали гущери.

След шест месяца тя се известила, че двамата братия – Ангел и Никола – се намерили в Акърската крепост. Това било за нея нечакана радост. Сега тя останала окончателно сама в къщата си, като кукувица, без никакви средства за съществувание.

Подир Св. Стефанския договор между Русия и Турция, в 1878 г., двамата синове на баба Тонка се освободиха от вечното заточение. Никола по-напред, а Ангел по-после, когото

---

[1] Турците са направили това, за да дадат по-голямо значение на убития, защото писмото означавало, че той не е толкова прост комита, но граматик на комитите, който ходел да ги записва. Когато да тръгва синът ѝ Георги от Гюргево, баба Тонка употребила сичките си сили да го възвърне от апостолската мисия, защото оставала вече сама, но младото пъргаво момче захванало да се подиграва над старата си майка.

турското правителство отказвало да освободи заедно с другите му другари от Хаджи Димитровата чета, на брой седем души, на това основание, че тая чета нямала политически характер, а била разбойническа.

Когато баба Тонка се извести, че и големият ѝ син е пристигнал вече във Варна, то цяла нощ тя не можа да затвори очи, кажи го, от радост, кажи го, от скръб. Никога не бях я виждал в подобно положение. След като дойде да ни извести в стаята за приетата новина, понеже беше нощно време и ние спяхме, тя си скръсти ръцете отзад и тръгна из широкия си двор покрай Дунава. На минути тя въздишаше от сърце и душа и говореше на себе си, влязваше вкъщи и захващаше да приготовлява едно-друго за посрещание, а после захващаше да плаче и да пъшка.

На другия ден тя тръгна да отиде да посреща, придружена от голямо множество, с голям букет цвете в ръка; при сичкото одумвание от страна на това множество да си хвърли черните дрехи, които беше облякла преди десят години, тя не се съгласи. На русчукската станция, гдето трябаше да излязат седемте херои от Хаджи Димитровата чета, беше се събрал много народ от разни нации, най-много да види как една майка ще посрещне своя син след десят години, който като да се връщаше от оня свят. Сичките там присъствующи бяха поразени от хладнокръвието на доблестната жена. Наместо изобилни сълзи, различни преструвки и припадания, свойствени на сяка жена, а особено жалкото положение на сина ѝ, облечен в арабски дрехи, с фес на главата и побелял съвършено от мъки и неволи, баба Тонка засмяно и весело го посрещна, като му говореше отдалеч: „Познах го, магарето, той от мене повече е остарял!“[23]

Сичките другари на бабина Тонкин син влязоха в нейната къща. Цели три деня стояха тие, без да се подадат навън из града, защото арабските им шалове трябаше да възбудят смях и в душата на най-последния просяк. На четвъртия ден

обаче, рано сутринта, влашкото параходче *Dorabansului* зацапа по Дунава откъм Гюргево. Когато то наближи до къщата на баба Тонка, ромънската музикална банда, която се намираше вътре, засвири марша на Хаджи Димитра. Какво беше удивлението на сички, когато тая банда бутна портата на бабината Тонкина къща и влезе вътре, като следваше да свири още същия марш. Пред музиката вървяха много души с черни шапки. Тие бяха познайници на Хаджията и на Караджата и другари на седемте страдалци начело с Иван Стоянова, отличен патриот. Баба Тонка, която не можеше да си обясни още що значи това – да влезе музика под нейната стряха, отведнъж се усети, щом видя Ив. Стоянов, или Ванката, както го тя нарича. Скоро тя се затече и отвори своята ракла, от която извади главата на Караджата, и поведе седемте души страдалци, с които посрещна гостите. Картината бе ако не трогателна, то поне жална. Музиката без особена заповед засвири траурен марш и другарите с черните шапки и с арабските шалове се прегърнаха като братия. Освен това Ив. Стоянов спусна още в ръката на секи едного от тях по пет златни наполеона, с които пари страдалците можаха да си покрият голите плещи и да си отидат по местата. После половин час баба Тонка водеше хорото из двора си като млада булка.

Баба Тонка живее и до днешен ден, забравена и оставена от сичките, заедно с двамата си синове, дошле от заточение, които секи ден карат на полицията, следят ги шпионите, както и в турското време, не им се позволява от страна на правителството никаква работа и пр., че не биле благонадеждни![1]

Нейното богатство е миналото възпоминание, което тя разказва на секи любопитен, който би направил чест да я посети. Особено тя се гордее с главата на Ст. Караджата, която държи заключена в сандъка си...

[1] Писано в 1882 год.

Една година след моето приемване в революционния комитет аз пътувах за село Х...[24] в околността на Бяла, гдето бях се условил за учител. Секи може да си въобрази доколко трябаше да се гордея с това свято звание, когато преди няколко години проливах сълзи над *Изповедника* и малко остана да стана хайдутин. Целта на моето учителство не беше друга никоя, освен пропаганда по българските села, за което нарочно бях изпроводен. Когато стигнахме с другаря си, който така също беше учител, в селото, спряхме се на черковната кръчма и казахме, че носим писма от града до селския свещеник, то святиня му не закъсня да дойде в кръчмата, с отворени гърди, с мазна калимявка като пестил и с нечесана коса бог знае откога. Той си поднесе най-напред десницата да я целуваме, благослови ни и обяви за всеобщо знание, че оттук нататък ние сме негови чеда. Святата му десница, която подаде да целуваме, миришеше на лук.

На другия ден аз стигнах в моето село, гдето щях да бъда учител. Беше неделен ден и сред селото отпред чорбаджийската къща играеше хоро. Млад, тридесятгодишен момък, с фес и със зелен чембер (кърпа), превързан на главата, сиви колчаклии потури, с широк ален пояс, със *силяхлък* на кръста си и сирмена паласка отзадя му, свиреше с гайда след хорото и скачаше в същото време. Гайдата му беше от ония редкости, които само малцина са в състояние да притежават. Ручилото ѝ, което ревеше като мечка, беше дълго като същински кавал; а около пискуна висяха много пискюли, в краищата на които имаше множества пъстри мъниста от сякаква боя и големи орлови нокти за украшение. Тоалетът му се допълняше още от една харбия, втикната на пояса му, с жълт ремик вързана на края, и капсулие пищовче с червена дръжка. На въпроса от моя страна, кой е негова милост, свещеникът и няколко още селени, от по-първа ръка хора, с гордост отговориха: „Нашият селски учител“ – т.е. моят предшественик.

– Еспидепсан човек беше той, но не иска да остане за дълго време в селото ни – прибави един от присъствующите селски първенци не без съжаление.

– Освен даскаллъка той ни помагаше и в много други работи – допълни други един селенин. – Нощно време обикаляше из село със стражата; като не можеше да се намери кехаята, изпълняваше длъжността му; по време на вършитба, когато жените биваха заняти, месеше хляб, подквасваше млякото и пр. Няма забравим неговото добро.

– Много ще да го търсим ние – прибави трети един селенин.

– Аз се надявам, че и новият ни даскал няма да падне от него по-долу – потвърди святиня му, като ме гледаше в очите що ще кажа в отговор на думите му.

Оригинален попец беше тоя последният и аз мисля, че няма да направя зле, ако запозная читателите с неговата персона, най-повече в отношение на богослужебните му обязаности. Във вънкашното му отличие бе и това, че наместо човешки нос над мустаките му отгоре зееше една дупка във вид на мастилница. Според разказа на лица, които го познаваха от по-напред, той се лишил от носа си, преди да бъде свещеник, вследствие на стари мирянски грехове, направени в младите му години.

Не зная от точка зрение на самосъхранение ли, или по други неизвестни причини, той беше поклонник на силяха си, т.е. на оръжието. И в черкова, когато служеше литургия, демир-тепелията пищов не падаше от кръста му. Една нощ, когато пътувах заедно с него към едно село, той разигра коня си, препусна го назад и напред, провикна се няколко пъти и куршумът, който той изпразни от скрития си пищов, свирна над главата ми.

– Тряба да знаеш, че освен „Господи помилуй“ аз отбирам и от други занаяти – каза той, като се приближи до мене и спущаше нов фишек в пищова си.

Един път в заминуването ни през едно село, което така също се намираше в неговата енория, случайно бяхме повикани да святим вода в една къща, в която имаше две булки, дотолкова болни, щото стана нужда и да се комкат.

– Аз съм яла чесън, дядо попе – каза една от страдающите с пресъхнало гърло, – заради това не зная дали бива да се комкам.

– Не зная аз най-после где ще да ми отиде душата с тие ваши грехове – възрази святиня му твърде сърдито и някак печално. – Но хайде, нека се притури още един грях на душата ми – прибави той, като се обръщаше към смутения ступанин на къщата. – Само ще тряба да се плати на черковата още 60 пари за това нарушение на святите тайнства...

Когато той прочете Евангелието във време на водосвета и ми подаде отворената книга в ръцете му, на която четеше до това време, за да кажа Апостола в качеството си на учител, то аз се намерих в недоумение, защото наместо Требника или друга някоя черковна книга в ръцете ми се намираше аритметиката на Г. Данова, а отвореното място беше за тройното правило.

– Слава тебе, Господи (Глаголи, каквото ти дойде на устата!)... Господи помилуй!... – отговори с пение дядо поп на моето недоумение.

Като останахме сами, той ми обясни, че понеже забравил да си вземе черковните книги, а трябало да направи водосвят, за да не произведе лошо впечатление на селените, като служи без никаква книга, принуден бил да си послужи с аритметиката на Г. Данова, която взел със себе си, за да я занесе на момчето си в Бяла.

– Тие са дребни работи – прибави той. – Ти си гражданин, а аз съм селски човек, следователно ти знаеш много повече за градските работи, отколко за селско-черковните. Аз, напротив, зная тие последните, за които съм си посвятил сичкия живот. За да си живеем братски и да служим като образец тука по околните села, тряба да се слушаме и да си показваме един на други погрешките, разбира се, скрито от другите. Аз ще те уча на черковните работи, а ти мене на гражданския ред.

Друг един път – през Великата неделя – той дойде в село-

то, гдето учителствувах аз, да причастява. Понеже в селото нямаше черкова, то сичките селени трябаше да се комкат в един ден, събрани в къщата, гдето се помещаваше училището и гдето висеше черковното дървено клепало.

Няколко пъти един пръстен гювеч, от който се даваше святата комка, се пълнѝ с вино, цветясало отгоре. Аз пишех литургия малко настрана.

– Я се поогледай, даскале, наоколо дали няма някой да иде, за да се комкаме и ние двама с тебе.

Това каза святиня му и забради големия гювеч с комката, от който смучеше с такъв вкус, щото зад ушите му се образуваха две изпъкналости във вид на яйце.

– Бре, че реже пък пущината, като да е хардалъма – каза дядо поп, като подаваше и на мене гювеча да последвам примера му.

Възползуван от поведението на тоя свещеник, за когото мислех, че ако той се отнася така към своята служба, то може да бъде добър работник на комитета, не закъснях да му подметна отдалеч, например, че му прилича да върви пред стотина български юнаци с кръста и саблята в ръка. Той се възхищаваше от моите думи, но когато му казах малко пооткровено, че онова, за което говоря, не е гола приказка, но дело съществующе – попската кола се обърна начаса.

– Втори път да не съм те чувал да ми говориш за подобни неща – отговори той и малко по малко захвана да ме гледа с подозрение.

Аз имах вече на страната си и покровителството на турското правителство, което можах да спечеля по следующия начин, за в секи случай. Турският кърсердар-агасъ̀, който обикаляше постоянно по селата и който биваше втори султан, дойде един път и в нашето село с десятина души заптии. Като селски учител трябаше да му се представя по длъжност. Той ме прие по обикновено с ония почести, които се дават на селските кехаи: не ме прикани даже да седна в реда на подчинените му заптии. Тоя ден беше разпетият петък, ко-

гато православното християнство не яде ни хляб – случай, твърде сгоден да се препоръчам в очите на османлиите и да направя една крачка напред в моите пропагандически цели.

Агите се приготовляваха да обядват, а около огъня се топлеха до десятина разнообразни съблазнителни ястиета за сяко гърло. Тук не липсуваха нито препечените кокошки, нито каймаклията баница, нито пържените яйца, посипани отгоре с червен пипер, ни пък тестените чорби и разни сувуклуци.

– Ефендим, ако е възможно, то заповядайте на селския кехая да не влязва в стаята, защото имам да ви кажа нещо – казах аз на всесилния кър-агасъ.

Когато тоя последният излезе вече навън и аз обявих на любопитните аги, че желая да ям с тях заедно от блажните ястиета, то дълго време няколко очи гледаха на мене с безпримерно зачудвание. Тие фанатици не можаха да си въобразят как един християнин и още повече даскал ще да се реши на подобно престъпление.

– Да си жив, даскале, за много години – каза кър-агасъ, като ме тупкаше по гърба. – Твоята постъпка е такава, щото заслужава да се знае даже от вали-паша, комуто аз ще да съобща, че в еди-кое село живее един истински даскал, който, макар и да е гяурин, но заслужава да се почита на равна степен с правоверните. Не бой се, докато аз ходя из тая околия, считай ме за един от своите покровители.

– Браво, даскале! – измърмориха присъствующите там заптии, между които имаше и няколко селски чалми.

После ядение тоя същият кърсердарин извика селските първенци, на които държа реч, правят-струват, да ме не изпущат от селото си, защото втори даскал с моите способности мъчно можало да се намери. „Доколко той е горещ последовател на вашата вяра – заключи агата, – можете да си съставите понятие по това, че той отказа да ми пие кафето, с което го послужих, само за това, че ние сме биле турци и можали сме да го смърсиме с кафената чаша...“

И простодушните невинни селени се радваха от тая похвала, за което немалко ми домъчня.

При сичко че победих най-силния неприятел на святото дело, аз не можах решително да отида нанапред. Не можах по тие прости причини, че нямаше почва за семето, което бях определил да сея. Омразното робство, тоя общ бич на народите, и катадневните зулумджулуци на необузданите турци бяха убили сичко свято и человеческо измежду българското население по тая страна. Освен това бъркаше ме още и свещеникът, на когото по-горе дадох портрета и който немалко можеше да ми спомогне, ако беше свестен човек. Друг един негов събрат, който проповядваше словото божие в ближните села, стоеше много по-горе върху стълбата на народното затъпявание и нравствено деморализирание. Сичката околност го знаеше, че неговата десница беше потопена в кръвта на четири-пет жертви, които той беше убил с грабителска цел по разни пътища. Знаяха го още, че деня той ходеше с калимявка и с дълга подрясница, а нощно време с гъжва на главата и с колчаклии потури съпровождаше другаря си Ферада, прочут главорез покрай Дунава, с когото обираха пътниците.

Не твърде отдавна – в 1873 г. – на дните на българските владици той извърши такова поличе, което никой не беше запомнил до него време. В селото умира един стар циганин от собствената си смърт. После няколко деня синовете на тоя последния се оплакали, че баща им се връщал от гроба, влязвал през ключовата дупка в къщата им, свивал се горе на полицата, отгдето ги замервал с камачки, а после си отивал (разбира се, като пропеят първи петли), след като задигал със себе си по една-две оки брашно.

– Той е станал вапир, заради това, докато не ви е удушил още, дайте ми двесте гроша за труда, да го хвана и изгоря – казал благоговейният пастир.

Няколко деня после тоя разговор в черковния двор, сред гробищата, деня по пладне, горял буен огън. Освен двамата

нещастни цигани, синове на вапира, които треперали близо до бащиния си гроб, там биле още селските епитропи, няколко стари хора и много любопитни жени и деца, които стоели по-надалеч да гледат по кой начин ще да хванат вапира. Дошел и святиня му, облечен в черковната си одежда и с икона в ръката. На сичките присъствующи погледите биле обърнати към него. Най-напред той се разходил из гробищата да търси дупката, из която излязвал злият дух, и след като намерил една миша дупка там наоколо, заповядал да я затъкнат и да вардят добре.

Когато сичко било готово вече, когато грозният гроб зеел вече отворен, в който четиридесятдневният мъртвец лежал чер като изгорял чукан и надут като бъчва, извършила се отгоре му следующата операция: най-напред го пробил в сърцето с един подостремен кол, излели вътре в дупката възвряло на огъня вино и напълнили гроба с жарава и дърва. Страшна миризма се подигнала от тая варварска операция, от която избягали жителите от селото заедно с кучетата, а главорезът свещеник продължавал да чете молитвата. Името на тоя свещеник е поп Марин, от с. Пиргос, при Русчук.

Поклонниците на мрачната рутина и на робството твърде често утвърдяват, че духовенството е единственият фактор, който крепи народите да не пропаднат нравствено. В други страни това може да бъде така, но колкото се отнася до нашия българин, това правило тряба да се приеме с предпазване. По селата на свещеника гледат като на човек, който няма нищо общо с останалото человечество и комуто е позволено да прави сякакви кепазелъци. С него се подиграват насякъде освен в черкова, както това става със селския кехая. „Попе, да дойдеш утре у дома да святиш лой“ – казват тие наместо „масло.“ „Попе, тая нощ сънувах, че баба попадия хвърчеше по небето; изтълкувай какво значи тоя сън“ – пита други някой и се подсмива под мустак.

Разбира се, че аз говоря тука само за ония свещеници, които стоят повече в кръчмата, отколкото в черкова и които не

знаят да запишат своето име; а образованите от тях, които са впрочем голяма редкост, както секи образовани хора, никога няма да слязат дотолкова низко, щото да се подиграва с тях мало и голямо. И така, аз бях принуден да напусна твърде скоро учителството в село, гдето не можах да основа никакъв комитет, което ми беше главната цел.

Глава IV

ВЪСТАНИЕТО В 1875 ГОДИНА

I

СТАРА ЗАГОРА

Българският революционни комитет броеше вече петата година от своето съществувание. В разстояние на това време много нещастия постигнаха неговите главни деятели, от които някои избесиха, а повечето изпратиха на заточение из Азия. Освен А. Кънчев, Васил Левски, Д. Общия, с участта на които читателите са вече запознати, в разни времена, после това в много градове турското правителство сполучваше чрез своите шпиони и със съдействието на верноподаните си чорбаджии да открива гнездата на революционните комитети.

Така например малко пред хващанието на Левски правителството беше успяло да открие в Софийско съществуването на тайните комитети в Тетевен, Етрополе, Орхание, от които места се хванаха мнозина работници, които по-после бяха изпратени на заточение. Тие се обвиняваха още в ограбването на царската поща, което нападение се направи ако и със знанието на Левски, който гледаше да събира средства за купуването на оръжие, но и не напълно с негово съгласие. Атанас Узунов, който беше заел мястото на В. Левски и работеше повече с Тракия, а най-много в Стара Загора, така също се хвана в къщата на някого си изедник хаджи Ставри, в Хасково, когото той отишел да убива, като сполучил от най-напред да влезе в къщата му с измама. Хаджи Ставри си остана жив, само с една лека рана от куршум, но Узунов биде хванат още на мястото от собствените слуги на първия. Комитетът не одобри неговата постъпка, защото като апостол той трябаше да не приема подобна рол на себе си, която е длъжност на местната тайна полиция.

Узунов беше от ония, които обичаха да правят работата въпрос, т.е. да изказват своите последователи по сичките градове, да говорят, че сичкият народ е в съзаклятие против Отоманската империя, с което да уплашат уж турското правителство и да обърнат вниманието на Европа върху страданията на българския народ. Разбира се, че нито турското правителство се стресна, нито Европа обърна внимание на това, а само затворите в Пловдив, Стара Загора и Хасково се изпълниха с български интелигенти, изказани от самия Узунов. Между другите пострадали от това приключение, наречено хасковско, бяха: Стефан Сливков и Георги х. Дечев из Стара Загора; из окръжието – поп Минчо Кънчев от Арабаджиево, поп Яню Димитров от Гюнейлийската махала, Дойчо Димов от Сеймен, Станчо Петров от Джамбазоглу и Бойчо Русев от Гюреджий; от Пловдив – Христо Илич и Константин Доганов[25]; из Чирпан – х. поп Димитър Иванов, Георги Данчев, Янко Т. Ковачев, учител, Стоян Заимов и Кирияк В. Сербезов, тоже учители; из Хасково – Коста Т. Симидчиев, Яню Тонев, Георги и Михаил х. Минчеви, Петър Берковски и Мирчо Попов, учители, и Димитър Н. Стефанов от Одрин. Сичките поменати патриоти се осъдиха на заточение на разни степени.

Атанас Узунов щял да изказва и други още работници, за което поискал и позволение с писмо от търновския комитет, отгдето му се отговорило отрицателно[1].

Мнозина обвиняват Ат. Узунова в нарочно предателство, но според нас той работил добросъвестно. Онова, което може да се каже за него, е това, че той е действувал не тактично.

Освен опитването да се убие хаджи Ставри, Българският революционен изпълнителен комитет от своето съществуване до Заарското въстание е извършил и следующите наказателни разпореждания върху лица, за които е имало верни

[1] Записки на Христа Иванов, един от най-старите български апостоли.

факти, че са принадлежали на шпионското отделение и са се готвели да почнат мръсния си занаят – предателството: Стоян Пенев из Русчук, наказан със смърт чрез кама; един владишки дякон на име Дионисий, в Орхание, наказан тоже със смърт чрез куршум от Димитър Общия; един чорбаджия, Козлов из Лясковец, убит на леглото си през прозореца с револвер. Първият от тие осъдени, Стоян Пенев, млад и развит момък, служеше в печатницата на Л. Каравелов в Букурещ, на когото знаеше сичките тайни, както и кореспондентите му на вестника из България. Той беше дошел в Русчук на разходка за няколко деня, в разстояние на което време тайната полиция в Русчук се извести от вярно място, че Стоян Пенев прави вече условия с арменеца Ернест ефенди да започне предателството си. Страх и трепет облада сичките съзаклятници в Русчук. Същия ден още стана извънредно събрание, което реши да се накаже шпионинът.

Ето решението на заседанието, в което е решено да се убие Стоян Пенев:

Февруарий 15, 1872.

1-о. Решава се: по причина на препятствията, които са предвидени от дохожданието в града ни на *познато едно лице*, което по подлото си поведение туря в опасност народното дело, да се изтреби час по-скоро това лице и без знанието на Ц. Б. Р. К.

2-о. По необходима нужда дозволява се за секи[1], и за изпреварване на сяко зло, да се разнесат от касата около 500 гроша.

(Подп.) За 80 – 54, 59, 41 и 104.

[1] Т.е. секи може да извърши наказанието. Георги Икономов, родом от Сливен, за когото ще да говоря по-нататък, извърши това убийство с помощта на други още лица сред улицата в Русчук. Убийството бе така дързостно, щото и сам вали-паша заедно с руския консул отидоха да го видят.

При сичките заточения обаче и строги преследвания от страна на правителството революционният комитет, наместо да скъса своите действия, от ден на ден по-енергично захващаше да работи, повече последователи придобиваше между честната интелигенция и по-гордо и презрително гледаше на строгите преследвания. Комитетът дотолкова се наблегаше на народа, щото няколко пъти е искал да подигне знамето за въстание. Така например, когато се откри комитетът в Софийско, Л. Каравелов е писал на Левски и на Н. Обретенов да дигат бунт, както можат; но по това време В. Левски се намирал в Тракия, гдето отишел да приготовлява чета около Пловдив, която да нападне на конвоя, който придружавал софийските съзаклятници, за да ги освободи. Писмото било задържано в Ловеч[1].

Когато сичко това ставаше, докато въздухът не миришеше на барут, докато на Балканския полуостров не беше пукнала още ни една пушка, то може да си въобразите като какво влияние е имало на Българския революционни комитет известието, че храбрите херцеговци са побили вече байряка и отдавна мерят своите сили с общия враг на бойното поле.

Сичко младо и честно, сичко живо и незаразено от турското кално блато поздравляваше от сърце и душа борците на свободата. От най-напред работата се ограничаваше само в пламенни възхищения, но щом турските табори започнаха да вървят към възбунтованата страна по-често и вестниците известяваха числото на убитите, то главатарите на комитета погледнаха по-сериозно на работата.

„Ако стотина-двесте хиляди голи херцеговци поддържаха въстание толкова време и уничтожаваха по цели батальони турска войска – размишляваха тие, – ако турският кредит падна отведнъж от 40 на 15, то какво ще бъде положението на османската държава, ако седмомилионният народ подигне глава и каже тържествено: *не съм вече рая*!“

[1] Виж „Биографията на Левски“.

„Подобни въпроси си са задавали само буйните и неразбрани глави“ – ще да възразят благоразумните бухали. „Да, и ние сме съгласни с тях да потвърдим това, но чак сега, после сръбската и руската война, когато се видя, че Турция не е била нито „болен човек“, нито „обанкрутена държава.“ По онова време, когато съдбата на тая стара държава се решаваше от българския комитет, събранията на който ставаха из мрачните изби, т.е. в 1875 г., не само главатарите на комитета, хора без никакви военни познания, мислеха така, но цели държави, военни знаменитости и хитросплетници дипломати брояха на пръсти дните на босфорския скелет, който бил уж на издъхване... Който иска да се увери в казаното от нас, то нека вземе за пример Сърбия в 1876 г., самонадеяността на генерал Чернаева и Гурко, па и на самия руски генерален щаб, който мислеше да пропъди турските войски само с помощта на казашките нагайки.

Тряба да ви кажа и това, че по време на херцеговското въстание работите се вършеха с лъжи. От една страна, турците лъжат, а от друга – болните мозъци на горещите славянофили измисляха всевъзможни небивалици. Така например от двадесят сражения, станали в Босна, петтях са биле само истински, а останалите – плод на сръбско-славянски патриотизъм!

И така, Българският революционни комитет пристъпи към дело, като свика извънредно събрание. В това време най-деятелният революционни апостол беше Стефан Н. Стамболов, родом от Търново, който застъпваше мястото на Левски, на Узунов и на други още пострадали мъченици. Наистина, че Стамболов беше още дете, двадесятгодишен школник, както го наричаха мнозина поклонници на ястъклиите мустаци и на космати гърди, но неговото пламенно слово, неговата безпримерна решителност и обаятелните му патриотически песни бяха в състояние да трогнат и най-заспалите му слушатели. После Левски и Бенковски той е имал най-голямо влияние между народа. Бил изпратен да се учи в една от руските семинарии, но като буйна и необикновена натура, която

не можала да подлизничи и да прави шпионлък на дипломираните професори, от една страна, а от друга, че сухите изтъркани правила и рабската училищна дисциплина, които нямали нищо общо с хора като Стамболова, който не се учил само за диплома, чрез която да изкарва своя *гечинмек* – скоро се простил с катехизиса на Филарета и с догматиката. Тие няколко думи аз казах за Стамболова затова, защото той беше главният виновник на Заарското въстание и въобще един от героите в 1876 година.

II

По това време, в надвечерието на Заарското въстание, аз бях се преселил да живея в Сеймен, по причина че в Русчук турското правителство или по-добре, чорбаджиите бяха захванали да заподозират нашето свърталище – читалището „Зора.“ Служех на станцията на железницата в горепоменатото село, колкото да не стоя без работа. И в селото Сеймен съществуваше революционен комитет, състоящ от местни жители и от живущите там старозагорчени: Стефан Гергюв Чифутинът, Стойчо Петков, Гено Атанасов, Койчо Гергев и пр. Имаше така също работници и по железницата: Георги Икономов, Р. Иванов, Д. Цанков, П. Иванов, учител в Мустафа паша, Никола Табаков[26] и други.

На 15 август пристигна пратеник от Стара Загора, Андрей Момчев, който разнасяше следующата прокламация по сичките села, издадена от комитета, а съчинена от Хр. Ботйова и Стамболова:

„Милий народе български!

Сичките около тебе народи се наслаждават от доброчест живот в сяко едно отношение. Само ти и твоите съжители, които сте имали злочестината да се управлявате от турското

правителство, сте лишени от неоспоримите права за секи човек и тежко стенете под едно *варварско иго.*

Особно ти, милий народе, никак не можеш да помислиш, че *живееш като народ*: само тебе е най-строго под жестоки наказания запретено най-законното нещо – *народното ти просвещение*; само твоите занаяти се намират в първобитното си състояние; твоето земледелие и търговия са съвършено убити; честта, имотът и животът на твоите деца са сякога изложени на произвола на подигравка; само ти не намираш отеческо правосъдие там, гдето го търсиш.

И сичко това произлиза само и само от досегашното ти неспособно и безчеловечно правителство. Това нетърпимо вече състояние ти наложи свята длъжност: да се дигнеш с оръжие в ръка и да премахнеш злото. Ти изпомежду себе изваждаш засега нас и ни изпроваждаш на бойното поле, за да се борим за святата цел.

Ние те послушахме и сега ето ни вече на бойното поле, гдето ще пролеем и последната си капка кръв за твоето освобождение. Молиме те само да земеш във внимание долните наши предложения във вид *на закон*, който ще приведеш в точно изпълнение:

1-во. Секи българин, от най-малкия и до най-големия, длъжен е да постоянствува в народното решение и да не дава *никаква* поддръжка и помощ на досегашното правителство и на неговите привърженици, виновниците на нашите злочестини. Напротив, това правителство и неговите привърженици от секиго тряба да се гонят и наказват най-безмилостно.

2-ро. Секи от вас, и които остаяте в къщите си, и които зимате оръжието в ръка, не тряба да бива ни най-малко ожесточен против мирните турци, наши съжители и състрадалци. Напротив, длъжни сте да им дадете братска ръка, помощ и покровителство, ако бъдат преследвани от правителството, защото са съчувствували на народното ни движение. Честта, имотът и животът на мирните турци тряба и за вас да бъдат толкова мили и святи, колкото са и за тях.

3-то. Додето не се освободим от това правителство и не наредим друго, способно да ни направи доброчестни, парични-ят имот на сяко частно лице тряба да е на разположение за нуждите на святата ни цел. Но обществените имоти – за поддържание училища и църкви, които сме си набавили с кървав пот, които сме отделяли от залъка си – тряба да останат ненарушими до втора заповед.

Милий народе, ти си страдал много, но това страдание в тоя честит час, вместо да те ослаби, напротив, ще те раздражава като лев и в твоите мишци ще влее юнашка кръв, като си сметнеш за какво се бориш и какви ще са следствията на твоята борба... Освен това ти, народе, си многоброен, ти си в своята къща помежду стените на твоя крепки Балкан, ти си обиколен от имота си. А сичките тие неща са твои най-здрави и непобедими съюзници. Дързост, прочее, и напред с уверение, че победата ще бъде на твоя страна, защото и правдата е твоя. Дързост, защото твоето въстание е благословено от Бога и тряба да бъде одобрено от сяка държава, народ и община, у които правдата и человеколюбието не са угаснали!

Издадено от хиляди български
въстаници в Балкана.

На 8-ий септемврия 1875 г.“

Разбира се, че сичките членове и съзаклятници на революционния комитет, които досега се хранеха само с голи въображения, след прочитанието на това възвание бяха препълнени с радост. Подир десятина дена дойде и Стамболов[27] през Цариград, из Ромъния, облечен в турски дрехи, с бръснат врат и с толумбаджийски калеври на краката. Той разказа, че мнозина апостоли са минали в България да дигат въстание, че големи приготовления стават насякъде да се дигне сичкият народ против своите угнетители. Стамболов беше така също апостол и скоро замина за Стара Загора, която беше избрал за свой център.

Скоро служащите по железницата и в Сеймен получиха известие да заминуват за Заара, гдето според казването на куриерите сичко било наредено, турците треперели, българете се окуражавали от час на час и други още новини, които бяха в състояние да съблазнят сяка чувствителна душа. Много призвани, малко избрани; от многото съзаклятници, които си сучеха мустаките на кръв и които пееха „Стани, юнак балкански“ със сълзи на очите, само няколко тръгнаха за Стара Загора, а именно: Георги Икономов, Ст. Гергюв Чифутинът, Койчо Гергев, Стойчо Петков и Никола Станчев. В числото на тие последните беше и наша скромност. Щом получих радостното известие, същата вечер още се разпоредих да раздам дрехите си по разни лица, съвсем безплатно. За да се вземе във внимание просбата за оставката от железницата, съчиних фалшиво писмо, че майка ми била уж болна, което представих на началника на станцията.

През цялата нощ, колкото другари бяхме събрани да вървим за Стара Загора, не затворихме очи. Та можеше ли да се заспи в такава минута!

На другия ден аз заминах сам за Стара Загора. Докато намеря Стамболова в тоя последния град, два деня се минаха. Той се криеше не от турците и тяхната полиция, но от ония калпави българе, които има в секи град и които се наричат чорбаджии. Представителите на това низко съсловие в Стара Загора, които успели да подушат от уста в уста, че в града се крие бунтовник, бяха викали Коля Ганчев, познат и на турците по своите патриотически дела, когото бяха заплашили с предавание на правителството, ако в разстояние на 24 часа не изгони из града опасния човек. Най-после, късно една вечер, Михаил Жеков ме заведе в къщата на друг един стар патриотин, Колю Райнов, гдето квартируваше Стамболов и гдето ние се промъкнахме с голямо предпазване. Бъдещият двигател на въстанието седеше в една тясна миризлива стаичка, без свещ и без сякакви постелки, сам-самниничък, като че да беше затворник. В едната си ръка държеше револвер

за секи случай, а малко по-настрана върху едно столче лежаха писмените му принадлежности, състоящи от един попски девит, няколко листа бяла книга, една карта на Балканския полуостров, телескоп и компас. От много ходене пешком краката му бяха затекли, които той киснеше в пресол.

Тая нощ дойдоха при нас много селени из околността, между които бяха и двама войводи от с. Хаинето, дядо Никола Веранчето и Иван Сетирелията, дошле нарочно за споразумение. Тие бяха въоръжени от краката до главата и така самоуверено говореха за приготовлението на своите села, щото две минути маение беше напусто.

– Числото на моите момчета сега-засега – казваше дядо Никола с достойнството си на войвода, без да погледне даже наоколо си – възлиза на 700 души. В това число влизат и 80 души турци, мои подчинени хора, готови да грабнат пушките на първи позив. Аз мисля, че с тая смесена дружина ще да можа да завзема Хаинския боаз, щом стане въстанието.

Неговият другар Сетирелията, който не снемаше ръката си от своя белочиренен нож, при сичко че в стаята нямаше нито турци, нито други някои неприятели, потвърдяваше думите на първия с клюмването на главата си.

– Що нещо поганска вяра съм изклал – продължаваше тоя последният, – но никога не можаха да ме усетят, защото знаях как да постъпя. Щом убиех някого, затрупвах го със сухи дърва и малко барутец на челото му, който запалвах – пламваше тялото като кибритена клечка.

Сички присъствующи, най-много любопитният Стамболов, зяпаха в устата на страшния разказвач, който лъжеше безобразно.

– А ти, дядо Никола, до колко души има да си заклал? – попита Михал Жеков.

– Господ ги знае, синко! Мъчно е да се преброят – отговори той след няколкоминутно мълчение.

Това е обща характеристика на сички лъжевойводи в поновите времена. Тие никога не са се одушевлявали от па-

триотически вдъхновения, както това е било с младите работници[1].

Наистина, че тие са излязвали няколко пъти по Балкана, като например Тотювото и Панайотовото минување в 1867 г., но това беше тогава, когато турците гледаха на българските чети като на разбойници и целта им още не беше определена. По-после обаче, когато нуждата от войводи започна да се усеща от година на година повече, поведението на тие някогашни юнаци беше неудовлетворително, ако не и скандальозно. По време на Заарското въстание много момчета се събраха из ромънските градове, които нямаше кой да поведе.

---

[1] Следующето писмо, писано от Т. Филипов за двама български емигранти в Гюргево една неделя преди преминуването на Ботйовата чета, красноречиво потвърдява нашите думи, че старите войводи са играли на въже, лъгали са наляво и надясно:

„Господа Тома Кърджиев и Аврам Павурджиев, в Гюргево! Ще приемете мое писмо чрез Г. И. Ванкова, в което ви е казано да излезете на Бекет. Това писмо е подпечатано и подписано от мене; но нито на Ванкова, нито на писмото ми, нито на неговите печати ще давате някаква вяра. Вие ще отговорите, че с *приятеля* сте говорили и сте се съгласили, от Турно Могурели надолу да минем, гдето той избере място (тук думите *приятеля* и *той* се разбира сам Тотю войвода) за нас, ний вървиме подиря му. Но ако това предначъртание не се осъществува, то от Видин нагоре ще да минем, но пак се не делим от него. Ако му е омръзнало да живее и иска да иде на касапница (тук се разбира, че страшният войвода упреква Ботйова и неговия план да премине с парахода в България, за което и учи двамата си приятели да говорят на И. Ванкова, т.е. да препятствуват на храбрия Ботйова), ние не сме полудели да минем залудо. Той ни е казал, че ще ни телеграфира; ако телеграфът му е съгласен с нашите нареждания, то добре; другояче ще си търсим цяр на главата. Обяснения, защо ви се изпраща това писмо и тоя човек, не искайте. Нуждата го искаше така да бъде, че имате уж някакво известие от мене или че нещо съм ви писал. Съвременно ще запишете сичко. Кажете на Ценовича, че дордето не дойде Сидер сам или изпрати нарочно писмо, поръчано ми е никому да не давам писмото...

Букурещ, 11-й май 1876 г. (подп.) *Ф. Тотю*“

Когато предложили на хвърковатия войвода да развее байряка, той противопоставил условия, че преди да изтегли саблята, трябало да му отпусне комитетът една значителна сума пари, с която да гарантира своето семейство, в случай че ще падне на бойното поле. Нашите войводи бяха станали цели барони. Панайот Хитов се отнесе сѐ по това време още по-унизително. Той докопчил от комитета около 250 жълтици, уж да събира чета, с които избяга в Сърбия, като си купил от Ромъния лозови пръчки, да си сади лози в Белград!

Това същото се случи и в 1876 година. Когато патриотите си блъскаха главите по кой начин да минат тихия бял Дунав, Тотю войвода подкопаваше стената на една кръчмарница с грабителска цел; а Панайот Хитов, след като накара комитета да му купи оръжие първо качество, скъпи бинокли, тасче с изкуствена машинка, да пие на Балкана вода и пр., стана невидим из Ромъния. Колкото за действията му в сръбската и руската война, аз не можа да кажа нищо определително. За дяда Панайота нека кажат сливенци. Старите войводи имаха значение и кураж дотогава, докогато минуваха за *хайдути* и докогато турските аени ги имаха за бабаити на равна степен с турците. Щом думата *комита* доби право на гражданство, щом бесилките се устроиха из България, мисията на старите войводи престана вече. Нови идеи – нови хора!

Аз съм бил много пъти очевидец, че когато ястъклиите мустаци обират паяжината, младите момчета са се сражавали с левска решителност. Причината на това е твърде проста. Хора, които са спечелили веднъж името „войвода“ или друго някое прилагателно от юнашкия катехизис, по само себе си се разбира, че не им се умира твърде лесно, защото ги блазни бъдещето. Помня, когато Панайот пишеше от Белград до русчукския комитет, в сяко писмо загатваше: „Нужно е да се поразмисли за избирането на един народен главатар.“ Същото това се случва и с дипломираните. Сгъната диплома и турена в пазвата се равни с един добър чифлик и с няколко воденици. „Защо я аз имам, когато не можа да ѝ усетя добри-

ната“ – разсъждава нейният притежател и стиска очи пред сякакъв позор.

III

В Стара Загора не беше само чорбаджийското тяло, което препятствуваше за диганието на бунт. При тие последните се присъединиха и представителите на ученото съсловие в града, т.е. тие, които не желаят да си развалят гечинмека и които обичат свободата, но да им я извоюва други, а тие да викат само „ура“. Тие убеждаваха младежите да си налягат парцалите, защото не е настанало още време за въстание, понеже руският топ не е гръмнал още, а Ристич се бил приел на аудиенция от султана, което било знак на приятелски отношения между господаря и васалния княз. Това мнение се поддържало и от вестниците „Narodni Listy“ и „Politike“, говореха двама учители, П. Иванов и Г. Бонев.

По тая причина младежите в Стара Загора се разделиха на две партии: за и против дигание на бунт. Начело на ония, които искаха да въстанат, стоеше Стамболов, Георги Икономов от Сливен, Георги Димитров от Одрин и аз. Ние се поддържахме още от местните граждани братия Михал и Георги Жекови, Стефан Чифутина, Колю Ганчев и др. Така също и селените от околните села дохождаха на групи при нас да просят, щото колкото е възможно по-скоро да стане бунтът.

– Ако денят, в който тряба да въстанем, се продължи още няколко недели, то ние сме принудени да се избием един други – говореха тие. – Невъзможно е вече да останем за дълго време под турците. Тие ни съблякоха и ризите от гърба. Ние искаме бунт.

Разбира се, че секи човек, който не е имал случай да дига друг път въстание, трябаше да взема за чиста монета народната воля и желание.

За да се уверят приятелите по-добре, че не е само Ста-

ра Загора, която се готви за въстание на 7 септември, се изпрати за Търново Андрей Момчев с писмо до тамошния комитет, за да ни явят положението на работите и да определят деня, в който трябаше да се дигне знамето на революцията. Пратеникът трябаше да пътува през гори и планини из непознати пътеки, да стигне по-скоро и да не се хване от правителството. Но той се забави твърде много, по причина на което сериозно захванахме да се боим да не би да се е случило нещо. Съзаклятниците, членове на комитета, дотолкова се интересуваха и безпокояха, щото три деня след заминуването на пратеника сичките почти, разделени двама по двама, излязоха из града по лозята и насядали тук-там покрай казанлъшкия път, чакаха неговото появяване. За да не би да дадат знак на съмнение, че разискват нещо тайно, завинаги напредя им се намираше стъкло с ракия и няколко чаши. Пъдаринът от лозята, който обикновено биваше турчин, не закъсняваше да се яви с дълъг ятаган на кръста и тънка филинтра през рамото. По занятие пъдарин, положение твърде унизително, но като турчин, комуто трябаше да се клати глава, а особено по онова време, сичките в един глас го канеха да седне, на което той не си отваряше устата даже да поблагодари, като че това право му се даваше от другиго.

Михал Жеков подаде телеграма в Търново с търговско съдържание: „Защо не изпратите още стоката?“ – на която се получи отговор, че „тя е в добро състояние и скоро ще да се експедитира“. Най-после Момчев пристигна в неделя на 14 септември. Ние го посрещнахме на половин час разстояние от града навън. Докато се приготвят потребните химически съединения, които носехме със себе си и без които писмото не можеше да се прочете, куриерът Момчев разказа от уста, че във Велико Търново комитетските работи биле дотолкова наредени, щото без да пукне една пушка, Асеновата столица ще премине в ръцете на българете. Тайното писмо, което беше подписано от Иван хаджи Димитров, гласеше така: „Братия!... Това вече не е лъжа, както е бивало досега. Ние

решихме едногласно да дигнем байряка на въстанието идущия вторник, 16-й септември... Така също и вие, мили братия, тряба да последвате нашия пример да въстанете същия ден. Ако не можете да се удържите в Стара Загора, тряба да отстъпите в Шипка, а оттам в Габрово, гдето ще бъде главният въстанически пункт... Вярвайте това сичко, както вярвате самаго мене, че съм ваш брат. Копие от настоящето ми проводете за Сливен и Чирпан...“

Докато трая прочитанието на това писмо, което се извърши под едно кестенево дърво в лозята, сичките слушатели трепереха от радост, а Петко Поясът, един от най-добрите работници, падна в изступление. Без никакви по-нататъшни размишления, още начаса, в лозето едногласно бе прието да въстанем на 16 септември, макар и с пет души. Късно вечерта ние се завърнахме в града и влязохме в къщата на Михал Жеков на Акарджа. Събранието трая през цялата нощ, в което се размисли по кой начин ще въстанем и се начърта планът на действията ни. Най-напред се реши да се изпратят нарочно опитни хора по селата, които да приготвят селените и да ги доведат въоръжени в града във вторник вечер, на 16 септември. Два пункта около града бяха избрани, гдето трябаше да се съсредоточат селските въстаници. Тие пунктове бяха *Латинските гробища* и *Чадър могила*. Изпратените по селата агенти бяха: Стефан Г. Чифутов – за Сеймен, отгдето, преди да поведе бунтовниците за Заара, трябаше да разсипе моста на Марица, по който минува железницата за Ямбол; Петко Стоянов Поясът – за Чирпан; Колю Ганчев – за Мъглиж и Янина; Димчо – за Хамзаларе; Андрей Момчев – за Обруклий, и пр. Тие се снабдиха с по няколко екземпляра от написаните прокламации, които трябаше да прочитат в черковата пред събрания народ при удрянието на клепалото. Съобщи им се така също и знакът или паролата, по която щяха да се разпознават бунтовниците. Тя беше *орел* за ония, които питат, а *лев* – за които ще да отговарят. Часа на 5 вечерта по турски сички, живи или умрели, бяха длъжни да се

намерят в горепоменатите два пункта. Същата нощ още тие заминаха секи за определеното си място. Замина така също и за Сливен Газибарев, който преди няколко деня беше дошел в Заара, изпратен от тамошния комитет. От Чирпан бяха изпратили за свой представител Ив. П. Андонов. Той съобщи, че пловдивският представител Д. Свещаров, който дошел само до Чирпан, разказал, че и Пловдив е готов да подаде ръка на въстаналите братия.

На следующата още нощ пристигнаха от селата куриери, които според дадените наставления от по-напред донесоха статистиката на селата си. В тие статистики се изчисляваше числото на работниците, оръжията и пр.

Работата отиваше наред, отколкото трябаше да се чака в действителност.

В къщата на братия Жекови имаше събрани постоянно до двадесят души готови бунтовници. Секи от тях работеше с усърдие онова, за каквото беше достоен. Едни преписваха прокламации и пишеха писма; втори правеха фишеци и лееха куршуми; трети редяха знамето, което не беше още доизкарано, и пр. Братия Жекови, 5–6 души братия, които живееха в един двор и които възлизаха на 25 души, мъже, жени и деца, сичките работеха с нас заедно.

Мнозина измежду събравшите се хъшове, готови да надигнат пушката и да излязат на сяко място и време, като секи хъшове, от които златото бяга, нямаха средства да се въоръжат. Благодарение на Михал Жеков, патриотизмът на когото нямаше граници и който по своето положение и честна деятелност имаше кредит на секи дюген, можа да въоръжи сичките несъстоятелни братия.

Отведнъж цените на оръжията се дигнаха твърде високо. Една проста ловджийска пушка, която от по-напред се продаваше за 150–200 гроша, намери цена 300–400; но и тя мъчно се намираше. Колкото и да се пазехме да не излезе работата ни наяве, не беше възможно за дълго време да не възбудим вниманието на гражданите, а най-повече на съседите

българе. Та и другояче не можеше да бъде; къщата на братия Жекови приличаше на кадийница. Едни влязваха, други излязваха и секи носеше нещо със себе си. Турската полиция или се преструваше, че не вижда нищо, или пък гледаше на предстоящето движение от точка зрение на турското равнодушие. Пò за вярвание е последното предположение, защото шпионството, което цъфти повечето в християнските държави и което върви наред с философията, не беше още усъвършенствувано в полуварварската Турция – не отговаряше още напълно на своето благородно назначение.

По тая причина много души, а най-повече жени, които не трябаше да знаят нищо от нашите приготовления, свободно се разговаряха, тук-там събрани по улиците, за следствията на бунта. Движението беше голямо из целия град и между турци, и между българе, но никой не знаеше още същността на работата.

– Сеч, обир и грабителство ще стане – казваха мнозина стари хора не без въздишка.

– Ще дойдат московци – казваха други.

Когато остана един ден до определеното време, т.е. до въстанието, и нямаше никакви причини за съмнение, че няма да се случи противното, плашливите и калпави натури поискаха да офейкат от града под разни предложения. Така например Георги Димитров от Одрин каза, че имал приготвени хора около Димотика, които с една дума само ще може да подигне на въстание, и най-напред ще прекъса железницата на Баба-Ески или Кулели-Бургас. Честните хора, които вярваха секиго като себе си, не само че одобриха мисълта на Георги Димитров, но му дадоха още и парични средства, кой колкото имаше отгоре си, понеже секи казваше, че човек бунтовник, който отива да мре, няма нужда от злато. А направи ли Г. Димитров нещо в Димотика? Изпълни ли той своето обещание, което даваше пред хора, заклети да мрат? Аз вярвам, че той не е ходил даже на мястото, гдето живееха приготвените му хора. За свое оправдание той ми говори по-

после, че турското правителство подушило неговата мисия и по тоя причина нищо не можал да направи. Може би и да е така.

Но не беше само Георги Димитров, който постъпи така. Подобни нему имаше твърде много. Стойчо Петков, който пристигна от Нова Загора, след като задигнал от по-напред оръжието на господаря си турчин, донесе ни известие, че срещнал по пътя мнозина юнаци, съучастници в комитета, които казвали, че отиват по селата да дигат уж въстание; а всъщност те бягаха позорно от града, като мислеха, че ще бъдат безопасни, когато правителството най-напред тях изпозатвори.

Най-после това беше малка загуба, че няколко малодушни хорица избягали; важното беше това, че селските статистики не бяха никак удовлетворителни. Отгдето се надеяхме най-много за помощ, т.е. отгдето ни носеха по-преди известие, че ако закъснее въстанието няколко деня, то непокорната рая ще да се избие един други, нямаше никакво известие.

В подобно положение ние се намирахме в същия ден, 16 септември, а вечерта, часа на два по турски, трябаше да преминем през града с отворено знаме. Думата ни беше, че ако се съберем най-малко до 300 души, ще се наемем да ударим на града.

Слънцето се преви вече на пладне, движението из града се увеличаваше от минута на минута, няколко души изпомежду ни, по-нетърпеливите, хвърлиха червените фесове и кундурите, които заместиха с калпаци и бели навуща, и въоръжени, както се следва, переха се срещу огледалото с гол нож или сабля в ръката. В това време именно, когато сички бяха заняти секи със своето собствено организирание, когато из стаята бяха разхвърлени пушки, пищови, ножове, паласки и разнообразни униформи, и по причина че още няколко часа оставаше до определеното време, та затова и стражата беше занята с приготовление – едно турче на име Сюлейман, който стоеше при К. Жекова на дюгена, изведнъж отвори врата-

та на стаята, в която се обличахме. Той си отвори устата от удивление, но докато се наготви да пита що сме за хора, буля Славовица довтаса и го дръпна за ръката, като му се караше, че той няма право да влезе в чужда къща, без да поиска за това дозволение.

Както и да е, но ние рискувахме да бъдем издадени в надвечерието на въстанието. Никой не можѐ да гарантира, че тоя турчин няма да разкаже що е видял, ако не направо на полицията, то поне на своите аркадаши. Михал Жеков, който отсъствуваше, когато се случи горното произшествие, не можеше да се побере в кожата си, като се извести за тая случка. Бързо той отиде на дюгена при Сюлеймана с намерение, ако не може да засливоса работата пред турчина, то да го изведе по лозята и там да го убие. После малко обаче той се завърна и разказа, че турчинът не можал да ни разбере що сме за хора, а казал само, че сме готвели нещо, мъглата на което отпосле щяла да излезе. Михал го уверил, че ще отидем на баните, гдето ще стане голям моабет, на който ще да викаме и него.

Градският час удари единадесят, а числото на нашите бунтовници – 20 души, – наместо да се увеличи, от час на час се смаляваше. Сички вече бяха на крак, облечени по хъшовски и въоръжени, а собствените ни дрехи бяха разхвърлени небрежно по земята, които секи тъпчеше из краката си, като в тях да се заключаваше робството. Нямаше вече „твое“, „мое“, секи беше свободен да вземе онова, което му се харесваше, без да смее да му каже някой „нямаш право“. Стамболов, като главатар на въстанието, който трябаше да се отличава уж по сичко от другите, малко внимание обръщаше на формите и скъпите оръжия. Той се облече най-после и по причина, че дрехите и добрите оръжия бяха разграбени вече измежду бунтовниците, задоволи се само с една стара кремъклийка и с един селски калпак без никакви украшения.

Забележително бе и това, че главните деятели на революционния комитет стояха най-хладнокръвно. Господин Ми-

хайловски например, председателят на комитета, от два деня не беше се явявал в нашите събрания, при сичко че секи ден провождахме да го викат. Той казваше, че понеже къщата му била по-близко до Чадър могила, гдето трябаше да излязат заарските бунтовници, то направо щял да отиде там вечерта на 16 септември. Това същото оправдание приехме ние и от учителя Петър Иванов.

IV

Отдавна часът беше ударил един по турски, отдавна момчетата се разхождаха из двора, стегнати за път и накачени с разнообразни оръжия, отдавна златогривестият лев се развяваше сред двора, пазен от няколко души юнаци, който беше привлякъл вниманието и на съседите, които се качеха по плетищата да ни гледат; а отвън, от старозагорските съзаклятници, никой се не явяваше. Разбира се, че ако работата ни беше само с града, то твърде лесно можахме да решим въпроса, т.е. като видехме, че нашите собствени другари ни лъжат, никой не ни спираше да оставим града и да потърсим спасение другаде. Но ние имахме най-голяма надежда на селските съзаклятници, за които бяхме уверени, че ще дойдат, според както се бяха обещали, следователно нечестно беше от наша страна да ги оставим сами в такава критическа минута.

По тая причина решихме да излезем, макар и десят души, на Чадър могила, гдето вярвахме, че ще да намерим събрани поне 300 души, с които ще можем да ударим на града и ще принудим насилствено страхливите патриоти да ни придружат. В противен случай оставаше ни още едно средство: да отидем на Хаинето при дядо Никола и да се присъединим при неговите 700 души ратници...

Преди да излезем обаче из града и да тръгнем към бойното поле, гдето секи имаше право да предполага, че на първия

още ден може да стане жертва, за да изпълним един християнски дълг – проводихме да викат поп Ивана из града, да ни комка за последен път и да ни закълне. Божият служител обаче намерил за благосклонно да се откаже само по тая проста причина, че като било негов ред да служи литургия идущата неделя, не можал да извърши подобно престъпление, т.е. да ни закълне и комка. Фанатическата постъпка на тоя свещеник не ни отчая никак. Ние се закълнахме сами помежду си: Стамболов застана по средата и произнесе клетвата, която ние повтаряхме подиря му сички в един глас. Когато ставаше сичко това вътре в стаята, на вратата и в двора бяха се събрали мъже и жени, които свободно гледаха на нашето въодушевление. Мъжете се разговаряха за следствието на нашето дело, а жените ронеха дребни сълзи и се молеха Богу да ни дойде на помощ.

След клетвата последва братско цалуване и прегръщание. За ядение и пиение имаше много, но кое беше онова сърце, което да се разпусне и да изпълни тая естествена обязаност в подобна тържествена минута. Мисълта, че скоро ще да настане часът, в който ще разделяме мегдана с народния враг, дотолкова ни бе отвлякла вниманието, щото никой измежду ни не се погрижи да вземе със себе си поне една кора хляб, като че отивахме на угощение. „Кой знае? Докато изляза из града, може да ме убият“ – казваха някои от дружината и хвърляха настрана сякаква провизия, която ни се доставляваше от по-старите хора. Младини!

За войвода на малката ни четица бе избран Георги Икономов, който от най-напред се противеше да приеме тая гръмогласна титла, но после склони, защото помежду ни нямаше други по-достоен от него. За байрактар се избра Койчо Георгев, който отдавна чакаше навън с байряка, заобиколен от любопитните.

Часът удари два – уреченото време за нашето излязване, мелодичните гласове на ходжите екнаха от викалата на градските джамии и ние се простихме за последен път с къщата

на братия Жекови в Акарджа... Наредени двама по двама, с пушки на рамо, с отворено знаме, на число около двадесят души сичко, хванахме една от улиците, които водеха към Чадър могила. Портите на къщата се затвориха подиря ни, но дълго време се слушаха благославяния, охкания и тънки гласове.

Ние вървехме мълчешката, да не дигаме още врявата, но махленските кучета не се забавиха да ни подушат, които лавнаха гръмогласно из близосъседните дворове, като се изправяха на краката си по стените. По пътя, докато не бяхме излезли из града, срещнахме мнозина, българе и турци, които ни отваряха път мълчешката, но уверен съм, че никой от тях не можа да ни познае. Тие ни поглеждаха само с голямо любопитство.

Когато излязахме на края и прегазихме Бидечка, запяхме бунтовническия марш на Стамболова:

Не щеме ний богатство,
не щеме ний жени –
но искаме свобода,
човешки правдини! –
и пр.

Скоро ние се озовахме на Чадър могила, гдето бързахме да пристигнем с голямо нетърпение, като мислехме, че на вярно ще бъдем честити да се прегърнем там с други нови братия както от града, така и от селата. Уви! Напусто подсвирквахме на хайдушки маниер, напусто паролата *орел* се повтаряше от мнозина, напусто лягахме на земята да слушаме не иде ли някой – жива душа нямаше!

Но надеждата не беше изчезнала от нас съвършено. Побихме байряка на върха на могилата, поставихме стража по сичките пътеки и налягахме из тревата да чакаме вярна дружина. После един час една от стражите захвана да разменява думите „лев“ и „орел.“ Убийственото нетърпение и любопитство, от което страдаеше сичката дружина, нещо твърде обяснимо

в такива минути, когато секи иска да се покаже и да срещне своя приятел или познайник с пушката на рамо, събра цялата дружина към онова място, отгдето се чуваха гласовете. Напредя ни стоеше дядо Колю Райнов заедно с по-малкия си син и други още 2–3 момчета, на които той едвам преди няколко часа бе открил, че в Заара има комитет, който ще дига тая вечер въстание. Тие нови другари, с изключение на дяда Коля, млади момчета, като че отиваха на сватба: бяха обути на прябош, с калеври на краката, по риза и тънко елече отгоре, с габровски нож и малко евзалия пищовче на кръста! При сичко това обаче нашата радост нямаше граница, че числото ни се увеличава с няколко души още. Дядо Колю Райнов, стар, 60-годишен старец, ронеше сълзи като малко дете.

Тая наша радост обаче не отиде за дълго време. Неприиждането на нови другари, от една страна, а от друга – ехтението на тъпаните, зурните, цигулките и песните в града, с които турците като че напук, нарочно правеха това, за да покажат, че малко ги е грижа от 20–30 души хлапета, не бяха от естество да ни веселят. Тук съм длъжен да ви кажа, че тая вечер турците влязоха в рамазан, та затова именно се веселяха с тъпани и зурни, за което свидетелствуваха и осветлените им джамии. Чакахме час, чакахме два, а числото на „незадоволните“ се колебаеше между 20–25 души. Нямаше ни Петър Иванов, ни Господин Михайловски, които обещаваха да ни намерят на Чадър могила. Оставаше още малко време до определения час, т.е. часът 5, когато трябаше да ударим на града. За да направим това само 25 души, беше невъзможно. Да се върнем преспокойно назад, така също не беше удобно, именно за нас странните, защото секи от останалите щеше да си отиде в къщата, а ние оставахме сред пътя. Освен това не беше бунтовническа доблест да сложим дигнатите вече един път пушки и като жени да се върнем на местата си. Това начало се поддържа и от някои местни въстаници: Георги Апостолов, братия Жекови, Стойчо Петков и др. Ние решихме, както казахме и по-горе, да отидем при дядо Никола на

Хаинето. Но за да не остане някое средство неизпитано, докато удари часът 5, изпратиха се двама души – Георги Жеков и Георги Кюмюрът, да отидат да видят на другите пунктове дали не са дошле някои от селските въстаници. Тие последните се завърнаха след малко заедно с Петка Пояса, който беше поставен от по-напред да пази на определеното място, за да доведе при нас селските бунтовници.

Той ни разказа, че преди малко дошли 40–50 души селени, но щом видели, че няма никой, върнали се още начаса, без да го слушат, като ги уверявал, че хората са събрани на друго място.

Чак сега ние бяхме уверени наздраво, че сме излъгани от заарските патриоти и от отчаените си братия селени[1].

Не ни оставаше друго нищо, освен да отстъпиме, докато е още рано, за Хаинето, което е далеч от Заара около 6–7 часа. Когато стана разпореждание да се върне един изпомежду ни, за да извести в града за нашето намерение, то мнозина охотници се намериха готови да изпълнят тая поръчка. Един казваше, че къщата му била край града и по тая причина никой не щял да го усети, като се вмъкне в града; други възразяваше, че ще да отиде да преспи през нощта на лозето си и заранта ще да влезе в града, без да го сапикаса и полицията. От сичките конкуренти предпочете се Руси Клепалото, нему се каза още да съобщи на приятелите в града, че ако ние получим подкрепление от Хаинето, ще да се върнем на другата вечер да нападнем на града.

---

[1] Същата тая нощ, т.е. 16 септември 1875, около града Стара Загора е имало селски бунтовници близо до 1500 души, доведени от изпратените наши агенти Чифутов, Момчев и други, в числото на които се намирали мнозина, чак от с. Обруклий. Тие биле скрити по разни точки край града и не зная по какви внушения, чакали да пламне градът, па тогава да изскочат от своите засади и да нападнат! Нашият план обаче не беше да палим от по-напред града, но да се събираме.

V

Мнозина от останалите другари не скланяха да вървят за Балкана, т.е. за Хаинето, като казваха, че не биле приготвени за дълъг път и други още извинения. Но повечето гласове бяха на наша страна и незадоволните се престориха, че няма да упорстват.

Когато байрактарят сне знамето от Чадър могила и ние се отправихме за към Хаинето през заарските лозя, без път, така щото на много места бяхме принудени да обикаляме по причина на хендеците и други огради, градският часовник удари не пет, а седем (по турски), като да искаше с това да ни каже „сбогом“. Времето бе тихо, но нощта тъмна, защото месецът беше побягнал да се затули вече на запад.

Тая четица, която тръгна към Хаинето, се състоеше от: братия Михал и Георги Жекови, най-решителните момчета; Георги Апостолов, интелигентен момък, който говореше няколко европейски язици; Петко Стоянов Поясът, фанатик бунтовник и страшен поклонник на своята двуцевна пушка и лафоше револвер, които чистеше по няколко пъти на ден и никога не позволяваше да се досегне някой до тях; Колю Райнов, старец на 60 години, който водеше със себе си и малкия си син; Койчо Георгев – байрактарят; Георги Кюмюрът, влюбен бунтовник, който преди два деня беше говорил на либето си, че е принуден да го остави, защото обича повече тънката филинтра; Стойчо Петков, отчаян човек, който се смееше, като че отива на сватба, и казваше, че за него няма друга кариера по-сгодна освен шумата; Христаки Генчев, двадесятгодишно момче, едно на майка, която от любов към рожбата си беше го снабдила с много потребности, които другите нямаха. После тях идеха Никола Станчев, Бойчо Атанасов, който не преставаше да говори като какво ще да кажат съседите му турци в чаршията, като видят на другия ден, че дюгенът му е затворен, и други още, на които имената не можа да си припомня. Сичките гореказани бяха жители от

Стара Загора, хора от еснафска ръка. А чужденци бяха само Стамболов, Георги Икономов и аз.

Не иска дума, че без никакви почти изключения сичките поменати младежи имаха горе-долу своето състояние и никак не бяха принудени от глад да тръгнат по гората, както искат да кажат някои богати гюбрета. Единствената тяхна цел бе: пламенната идея да отхвърлят турското иго.

Щом извървехме едно разстояние от 2 ½ часа, хоризонтът на изток почервеня и есенната зора не се забави да се покаже. До това време ние бяхме достигнали в една малка кория, именуема *Глуханската*, за която бачо Колю Райнов казваше, че е единственото място, в което може да се закриеме от малко-малко. Тя се намира от Стара Загора на три часа разстояние, заобиколена с турски села. Тук наблизо е и Новата махала, българско селце.

В тая малка кория, заобиколена отсякъде с поле като остров, влезе нашата четица, състояща от 18–20 души. Като се изключи една малка долина, в която можеше да се скрие човек за късо време, из останалото пространство на корията заекът можеше да се види. Положението ни не беше от завидните; нямаше съмнение, че в града знаеха вече за нашето излязване, защото, докато преминем през лозята, много души ни видяха: потерята бе неизбежна него ден. В Глуханската кория ние щяхме да престоим само тоя ден, а вечерта, като притъмней, мислехме да се отправим за Хаинето. Изнурени от трудното пътуване през нощта, мнозина усетиха нуждата от хляб и вода, но где да ги намериш? Измежду дружината се намери по една-две пити хляб за закуска, но вода нямаше там наоколо или, по-добре, имаше, а ние не знаехме на коя страна се намираше. По пладне хванахме един българин, който беше дошел да си сече дърва в корията. Той се опита да бяга, когато го повикахме, но стражата излезе насреща му и го хвана. Бедният! Дълго време не можа той да проговори, като го доведоха при четата, при сичкото ни уверение, че ние сме българе като него и само за доброто на неговите

събратия българе сме излезли из шумата. Като се поокопити малко, проводихме го да ни донесе вода още с други двама души от четата от близния там извор, който той ни показа. Понеже нямахме нито кратуна, нито стомна за вода, изпразнихме няколко мешинени паласки, които той ходи да пълни до десятина пъти.

От сичките най-много беше незадоволен Стамболов. Той не се свърташе на едно място, обикаляше корията, разглеждаше с телескоп близните села и пътища да види няма ли някое движение. Той говореше на сичките, че ако падне убит, да гледат да му вземат портфейла с писмата, в който имало някои важни документи; а за себе си, за своя живот малко искаше да знае. Най-после той се не стърпя да стои така бездейственo и да чака нощта. Поиска позволение от дружината да го остави да заобиколи из ближните български села около корията, които да види защо не са дошле в града според обещанието си. Разбира се, че никой не си издигна гласа да противоречи на Стамболова, защото той не караше никого да ходи, а сам се решаваше да направи това трудно пътешествие, което можеше да има твърде неприятни последствия.

Стамболов се преоблече в чисто селски дрехи, остави си *тефтерчетата с важните документи* и придружен още от едного, излезе из корията. Той се задължи да отиде чак до Хаинето, ако му остане време.

– Ако се не върна, не ме чакайте дълго време – казваше той. – Две неща само може да се случат в това пътуване: ако се не случи нищо, аз ще да ви намеря пак; в противен случай бъдете уверени, че съм убит, защото няма да се оставя да ме хванат жив.

След заминуването на Стамболов ние бидохме видени от няколко български деца, които пасяха волове из корията и на които бащите бяха дошле да берат грозде в ближните там лозя. Тие плашливи деца оставиха воловете си и хукнаха да бягат към бащите си, като ревяха колкото им е силата: „Мамо, лошави хора има в корията.“

Сичко живо, което пъплеше из лозята, турци и българе, мъже и жени, впуснаха се да бягат накъдето им видят очите, като оставиха и волове, и кола. Ако подплашените работници бягаха към една страна, ние отстъпвахме на противоположната. Около един час се въртехме като орли из корията, но на която страна и да се отправяхме, сѐ на поляна излязвахме; нямаше място, което да отговаря на нашето положение. С това си движение ние бяхме видени още от мнозина селени, които така също бягаха един през други като от чума. Заседнахме на едно място между едни канари и тук чакахме да измрем, понеже бяхме уверени, че скоро ще се дигне върху ни тежка потеря. Излезе обаче противното на нашето не без основание предположение, за което тряба да се благодари само на тая проста причина, че турците не бяха начъртали още плана на своите действия.

Приближаването на нощта беше единственото наше спасение, но мръква ли се така скоро в подобни критически минути!

Часа към 11 ½ по турски съгледахме отдалеч, че Стамболов се връща здрав и читав. Гробната тишина и унинието, което до тоя час царуваше в нашата среда, отведнъж бе нарушено. „Не бойте се, момчета! Щом Стамболов се завръща живо и здраво, наред ни е работата“ – викаха мнозина измежду дружината. Това минутно възхищение, което се произвеждаше само от появяването на един човек, може да се види чудно за някои кабинетни труженици, но който е бивал български въстаник, който пред един ден е мислил, че неговата постъпка да вземе пушката на рамо е желанието на сичкия народ, а после две минути е бил предаден от своите собствени братия, от тоя същия народ, който е имал злочестината да мисли, че само пушката и ножът е единственото спасение на България; най-после, който е пасал киселец и букова шума наместо хляб, ще да се съгласи с нас, че лековерието играе твърде важна рол между хора, които са излезли да мрат за известна цел. Само между коварните дипломати и

немилостивите богаташи съществува хладнокръвие, когато тие решават своите действия в мрачния кабинет.

Стамболов не отишел до Хаинето. Той се върнал от Новата махала (българско село на 3 ½ часа от Стара Загора), където се известил, че миналата нощ цялото село било на крак, готово да се отправи за града, щом види, че пламнат огньовете. Селените, с които говорил Стамболов, обещавали му се, че се съгласяват да ни дадат 40–50 души момчета, с които да се върнем през нощта да нападнем Заара, стига само да видят с очите си, че самите граждани са дали вече повод към въстание. Заради това цялата чета трябало да отиде в Новата махала с байряка, за да вдъхне кураж на братията селени. Тоя план се хареса на сичките, още повече когато Стамболов прибави, че най-напред ще направи дружината една *кафалтия* на един от селските хармани, за което той се разпоредил вече, докато бил още в селото.

Часът нямаше още 12 по турски, т.е. не беше още притъмняло добре, когато ние се извлякохме из Глуханската кория на поляната и хванахме пътя към Новата махала, която е далеч от корията на половин час разстояние. Преди да влезем в селото, изпратихме най-напред двама души, от които пак единът беше Стамболов, в селото да разгледат да не би да се крие някое предателство. Условието беше такова, че ако усетят тие пратеници, че работата не е чиста, ще изсвирят със сигнал до три пъти, за да ни предизвестят да вземем мерки, а ако няма нищо – само един път ще свирнат. Ние чакахме около пътя, разпоредени един по един.

После няколко минути гласът на свирката се чу да изсвири само един път и ние, наредени двама по двама, влязохме в селото, като пеехме бунтовния марш, който бяхме забравили от миналата вечер. Цялото село гръмна от нашето влизание. Мало и голямо се трупаше напредя ни да ни гледа що сме за хора, а кучетата бухтяха в един глас отчаяно, като че против тях да бяхме въстанали. Заведоха ни на един харман сред селото, гдето действително беше приготвено ядение за дружината.

Тук ние побихме байряка и насядахме наоколо да вечеряме. Мнозина селени със свещи в ръката ни носеха едно-друго и с голямо благоговение, гологлави, извървеха се един по един да цалуват знамето, като че да беше то икона Божа матер. Тие ни изглеждаха с любопитство и се чудеха как сме си прежалили младината и сме тръгнали да си търсим смъртта.

Дядо поп, като лице по-вещо в сяка работа, следваше да разказва на своето стадо какво значение имат нашите черни калпаци, които той наричаше руски, и защо на байряка има лев изписан, а не друго някое животно. Друг един шестдесят и пет годишен старец, който беше живял дълго време в Гърция и вземал участие в тамошните движения, не преставаше, докато вечеряхме, да декламира стихове на гръцки язик, в които твърде често се споменаваше думата *патрида*. Той беше възхитен от нашето присъствие, възхитяваше се дядо поп, възхитяваха се и другите селени, но докато работата се въртеше само в честитявания и поздравления.

Щом ние се наядохме и поискахме да ни приготвят 40-те души, които бяха обещали да ни дадат като помощ, за да се върнем и нападнем на града, дядо поп се зачеса зад врата, старчето, което декламираше стихове, стана невидимо и веселите пред малко селени захванаха да се събират по хармана по няколко души на едно място, за да си шушукат тайно. „Не можем да ви дадем никаква помощ от селото си по две причини – беше отговорът на селените. – Първо, че ние оставаме сами между толкова турски села, а второ, че от никое друго село няма да ви са дали ни един човек.“ Новомахаленчени имаха право.

В това същото време ние се известихме, че сичките турци в Заара са се въоръжили и преследванията са почнали. Градът бил заобиколен със силна стража, която не оставяла никой българин нито да излезе, нито да влезе вътре и отвън. Селени, пристигнали откъм Хаинето, казаха, че и там така също нямало нищо. Напразно ние питахме познават ли някого си дядо Никола, т.е. страшния войвода, който имаше на разположението си 700 души.

Изново се отчая дружината; отчаяха се още повече и селените, от думите на които твърде лесно можеше да се познае, че тие се готвеха да ни кажат: *махнете се.* Михал Жеков, който, както казах по-горе, беше един от най-решителните момчета и за успеха на делото бе продал сичкото си имущество, припадна му от тие неприятни известия и се търколи на земята безчувствен. Ние решихме помежду си да бягаме към Балкана, т.е. към Хаинето, и ако на вярно видим, че дядо Никола не е свършил нищо, то да търсим спасение в Търновско, което мислехме, че е минало вече под ръката на Иван хаджи Димитров. От това наше решение обаче не знаеше други никой с изключение на трима-четирма души, защото разговорът ставаше на френски. Михал Жеков натоварихме на един кон, който взехме от селото. На селените казахме, че се връщаме обратно за в Заара.

Часа на 1 ½ по турски излязохме из Новата махала, но не с песни, както бяхме влезли преди малко, а умислени и полуубити, като че да бяхме престъпници. Впрочем, имаше някои от по-младите бунтовници, които се радваха, че след толкова мъки и трудове в разстояние на 24 часа връщат се най-после на къщята си. Действително ние пътувахме из старозагорския път, което беше един вид стратегема. Но като изминахме едно малко разстояние от селото, от което никой не можеше да ни види вече, хванахме пътя за село Елхово. Дружината усети в що се състои работата и начаса възнегодуваха мнозина.

– По-добре да умрем в родното си място, нежели да ходим да се скитаме гладни и жедни по селата без никаква полза и цел – говореха тие.

Разбира се, че правото беше на тяхна страна. Не беше мъчна работа за секиго да отгадае, че както в Заара, така и другаде нямаше никакво въстание. По тая причина желающите да се върнат в града не посрещнаха никакво съпротивление от страна на *началството.* Секи беше свободен да отиде накъдето иска. Колкото за нас, странните, не оставаше

никъде спасение освен на Балкана, в Търново или най-после – в Ромъния. На наша страна преминаха още и някои зааралии, а именно: братия Жекови, Георги Кюмюрът, Стойчо Петков, Георги Апостолов, Бойчо Атанасов и Колю Райнов. Байрактарят влизаше в числото на ония, които щяха да вървят за града, затова разковахме знамето от дървото, което взехме със себе си да не би да пропадне в неприятелски ръце. Взехме така също и по-добрите пушки от тие момчета, които щяха да вървят за Стара Загора, и като се опростихме един други, секи тръгна за определеното си място – едни за Хаинето, а други за Стара Загора[1].

После няколко минути изгубихме се един от други в тъмнината.

Нашето намерение бе да осъмнем заранта в Хаинето при дяда Никола. На пътя ни стоеше село Елхово, през гдето трябаше да минем. Беше ни страх да пътуваме из обработения път, за да не връхлетиме върху някоя пусия от потеря, заради това тръгнахме направо през гората, без никакъв път и пътека. Секи час падахме и ставахме по коленете си върху сипеите и урвите. Болният ни другар Михал Жеков, който яздеше на кон и който от минута на минута ставаше по-зле, до такава степен, щото не можеше да се стърпи от да не издава болезнени стенания – падна от коня на земята, който хукна да бяга през гората, а бунтовническите ни потребности като знаме, телескоп, кореспонденция и прочее, които бяха турени в дисаги, сипеха се по земята тук-там. После бяхме принудени да ги търсиме със запалени клечки кибрит.

Криво-ляво по среднощ надвесихме се над с. Елхово, кучетата на което ни поздравиха още отдалеч. Щяхме да го подминем отстрана, но понеже другарят ни М. Жеков не можеше

[1] Ни един бунтовник нямаше въоружен с оръжие от новата система. Повечето пушки бяха кърджалийки, а нарядко имаше чифтета; старо шишене нямаше ни у едного, понеже тоя род оръжие няма цена в Заара, гдето няма мечки. Револвери имаше повече, но от простата система.

вече да се крепи и на коня, при сичко че го поддържаха двама души отстрана, по негова молба влязохме в селото, за да го оставим на някоя българска къща.

– Простете ме, братия, загдето ви оставям – говореше той на сяка стъпка, при сичко че никой го не обвиняваше.

На много хармани още в с. Елхово жителите турци и българе стояха да прибират храната си, със свещи и фенери. От ужасното лаение на кучетата тие усетиха, че странни хора минуват из улицата, но като не знаяха още що става в Стара Загора, никой си не мръдна крака да ни наближи и разгледа що сме за хора. Ние търсихме къщата на някой си Андроника, когото Колю Райнов познаваше и при когото мислехме да оставим болния юнак, понеже бил добър човек. Тоя последният не ни остави дълго време да хлопаме на пътната врата; кучетата от цялото село, които ни бяха заобиколили, разбудиха не само приятеля Андроника, но сичката махала. Уплашен, от една страна, а от друга, сънлив, Андроник не отговаряше прямо на нашите въпроси, когато го питахме ще приеме ли под своя защита М. Жекова.

– Че какво има, нали сме християни – брътвеше той безсъзнателно.

Заедно с Михал Жеков остана брат му Георги и Георги Кюмюрът, по собствено тяхно желание, за да бъдат другари на болния. Ние излязохме набързо из селото, като взехме един човек, показан от Андроника, който щеше да ни покаже някое плитко място да прегазим Тунджа, понеже се боехме да минем през моста, да не би да е заварден от някоя потеря. Когато излязохме на край селото, месецът надникна през средньогорските ниски върхове и разкошното легло на р. Тунджа, която се извиваше като змия по казанлъшкото *текне*, лъсна напреде ни.

Мостът на реката, който е на отворено място и който можахме да разгледаме така също отдалеч, нямаше да се пази от никого.

След като го преминахме, водачът, когото бяхме взели от

Елхово, се върна назад, а ние се отправихме през нивята, без път, за Хаинето. Колкото и да бързахме да стигнем по-скоро, бяхме принудени да почиваме твърде начесто, понеже не оставаше вече сила; бяхме объхтани и заморени. Когато възлязохме на един бял сипей, отгдето трябаше да се навалим вече към Хаинето, хоризонтът на изток почервеня, което предизвестяваше скорото съмване, а до селото оставаше още един час път, ако не и повече, който ние не можехме да извървим и за два.

Ние имахме пълна възможност да се отбием в гората, гдето щяхме да бъдем по-безопасни и отгдето само един можеше да влезе в селото, за да вземе хляб и да види какво станаха 700-те души на дядо Никола; но по съображения, които не можа да си обясня сега, защото полуубитият и преследваният човек съвсем по друг начин разсъждава, отколкото оня, който стои на масата – решихме да влезем в селото сички изедно.

Докато стигнем до Хаинската река, която тече отдолу под селото, селени – турци и българе – ни срещнаха на пътя. Тие излязваха из селото си, кой с кола, кой с брадва, по своята полска работа; а ние, въоръжени, подминавахме ги отстрана. Тие ни изглеждаха с любопитство, а някои по-дързостни, разбира се, турците, осмеляваха се да ни попитат що сме за хора и къде отиваме. Ние отговаряхме разнообразно: на едни казахме, че сме ловджии, на други – инженери[1], и пр.

Като влязахме в селото, беше се вече развиделило добре: говедарите, телчарите и много жени, които изкарваха добитъка си, пречеха на пътя. Лошето беше още и това, че водачът Колю Райнов не можа да налучи от един път дядовата Николова къща. Но не стига и това: на края на селото изгубихме двама души от другарите си, Икономов и Ст. Петков, които

[1] Това обстоятелство много се съвпадаше, понеже по него време се правеше шосе в ближния Твърдишки боаз и различни инженери и кондуктори пречеха по околните села; а между нас имаше двама-трима с мушами и капели.

ударили през друга улица, понеже бяха останали малко назад. Не говоря за будните селски стражари – кучетата. Те ни съпровождаха и от двете страни на улицата, като прескачаха и надничаха през плетищата, да не би да ни изгубят. Положение, както виждате, не твърде завидно.

След като се скитахме няколко минути из улиците, случайно сме излезли пред къщата на дядо Никола, която Колю Райнов можа да познае най-напред. Похлопахме на къщната врата. Войводата на седемте стотин юнаци българе и турци не беше се събудил още; той си отспиваше на хладината. Похлопахме втори път още по-силно, на което ни се отговори с леко покашлюване.

Забута се дървената заключалка отвътре на вратата и след малко войводата стоеше напредя ни, отвътре, като държеше с едната си ръка вратата. Той беше по бели гащи, със син месал на главата и бос.

– Бре, къщата ми изгорихте! – извика дядо Никола, щом ни позна кои сме, и натисна да затвори вратата.

Беше късно. Краищата на нашите пушки отдавна бяха препречени на вратата, дядо Никола натиска отвътре, ние натискаме отвън и като петима против един – надвихме.

– Махвайте се от къщата ми; по това време като вас хора влизат ли в село! – викаше той.

Дядо Никола имаше уважителни причини да говори така, но и ние от своя страна бяхме в пълното си право да го дирим; който е искал да му не боли никой главата, то да е стоял мирен и да не е ходил да се хвали, че има под командата си 700 души, с които ще да захване прохода. Само войводите в Ромъния и Сърбия можаха да лъжат така безнаказано; с други думи, калпазанлъците и хвалбите само в поменатите страни минуваха за чисти монети. В България или бунтовник трябаше да бъдеш в пълна смисъл на думата, или продаден чорбаджия, за да те знае секи.

От нашето не твърде прилично влизание, от което се полюля цялата къща чак в основата си, сичките домашни на

дяда Никола се събудиха и втревожиха. Ступанката му плачеше на една страна, а дядо Никола ни гледаше омаян и не знаеше накъде да ни експедитира. Той отвори друга една врата в същата стая, гдето бяхме влезли, и ни покани да влезем вътре, а после заедно с Коля Райнов излязаха из селото да търсят изгубените ни другари и да подслушат: не се ли говори нещо за нашето идване.

Стаята или мястото, в което ни покани дядо Никола да влезем, не беше ни стая, ни килер, ни хамбар, но просто курник за хвърковати домашни гадове, със следите и миризмата на които се запознахме още с първо влязване. Това място служеше на дяда Никола още, като сиромах човек, за държание на тютюн, чесън лук и пр., които бяха окачени по стените. Както къщицата на дяда Никола, така и това помещение нямаше прозорец. През друга една врата се излязваше в градината, обрасла в буйна трева, която беше добра за нас. Никой от нас не си отвори устата да забележи тие неудобства. С първо влизание още ние се натъркаляхме един въз други в тая нечистотия и заспахме като умрели, па да става, щото ще. Две нощи и един ден се изминуваха вече, откакто не бяхме затваряли очи; от друга страна, немалко бяхме убити. Баба Николица разтовари коня ни, който бяхме взели от Новата махала, и го пусна да пасе из градината, разбира се, на скрито място. После тя обиколи и нас и ни заповяда никакъв шум да не дигаме, а да си налягаме парцалите. От сичко това се виждаше, че тя е опитна жена, слугувала и други път на такива хора, с по-определена цел, с които ступанинът ѝ е имал работа през целия си живот.

Подир пладне, когато ни разбудиха да хапнем, двамата старци, бачо Колю и дядо Никола, стояха край огъня, коляно до коляно, заключени вътре в стаята. Напреде им имаше калаено жебениче с ракийка, а на огъня къкреше черно котелче с гозба – прясна тунджeнска пъстърва. Тие изглеждаха много по-весело, отколкото по-преди, а особено дядо Никола. Причината на сичко това беше, че според събраните из село-

то сведения, за нашето идване се говорело, че сме дошли и заминали, никой не видял, когато сме хлътнали в къщата на дядо Никола. А двамата ни изгубени приятели не можели да ги намерят; научили се само, че тие заминали нагоре към лозята. По наше предложение късно вечерта в къщата на дяда Никола се събраха по-първите съучастници в революционний комитет из селото, заедно с които трябаше да размислим какво да се прави, когато стана вече известно, че никъде не се е дигнало въстание с изключение на Търново, гдето се имаше още съмнение, че Иванчо х. Димитров е извел своята шарена чета, състояща от моми и момци. Тук, в това събрание, присъствуваше страшният Иван Сетерилията, който ни разказваше пред малко в Стара Загора, че горил турците като кибрит. Сега той не говореше нищо, подсмърчаше напреде ни и дългият нож, който носеше в мирно време, липсуваше от кръста му. На тоя последния предложи Стамболов, понеже знаеше скритите балкански пътеки, да го придружи да отидат до Търново, за да видят каква е работата; а ние до това време, дордето се завърнат, да чакаме в някоя балканска дупка, гдето да ни се донася хляб от селото. Сетерилията отказа на това основание, че бил заподозрян от турците, които, щом видели, че той липсува, щели да се усъмнят. Разбира се, че сичко това беше бабини девятини от страна на Сетерилията само да не отиде. Колко ли е кълнал той на ума си оня час, в който се хвалеше, че сяка година убивал по няколко души турци!

След дълги препирни и убеждения събранието склони най-после да определи други двама души водачи, от които един щеше да заведе Стамболова до в Търново, а другият да изведе нас на някое затънтено място из Хаинския балкан, гдето да чакаме Стамболова. Последният водач, който беше отишел да се приготовлява за път, завърна се подир малко, готов вече, и каза, че като се отбил в къщата на другия водач за Търново, който така също беше отишел да се приготовлява, не го намерил у дома му. На въпроса, къде е отишел,

ступанката му, която не знаяла в що се състои работата, отговорила невинно, че мъжът ѝ се качил на тавана пред малко, може би да нарежда тютюна.

Това значеше, че той избягал.

Както виждате, ние срещахме на сяка стъпка препятствие и хладно приемание, но сѐ не се отчайвахме още, не изгубвахме надежда така скоро за успеха на делото. Пъргавият Стамболов беше готов да отиде не само в Търново, но и на оня свят, стига само да може да се направи нещо. Труд, мъки, неволя, глад, смърт и пр. бяха за него море до колене. Той изля своя яд на събравшите се в дома на дядо Никола – мустакати юнаци, които наричаше страхливи баби, малодушни, нерешителни и пр.

– Засрамете се поне от нас, вчерашни деца, които имаме възможност да живеем от вас по-богато и по-охолно, но за общо добро презрели сме сичко и ходим да се скитаме гладни и жедни.

Сичките присъствующи мълчаха с наведени глави.

VI

Двамата ни изгубени другари, Икономов и Стойчо Петков, отдавна бяха помежду ни. Тие се крили целия ден в лозята и надвечер, като се стъмни, доведе ги при нас един пъдарин, комуто тие се изказали и който се случил да бъде от нашите хора. Беше вече близо среднощ, часът минуваше пет по турски, когато ние се наготвихме да тръгнем само с един водач, защото стоението ни в селото не обещаваше добро. Нужно беше да се махнем от село, па да става, щото ще. В това време именно, когато да излязваме навън, загърмя, затрещя, небето се покри с тъмни облаци, притъмня като в рог и дъждът, размесен със ситна-дребна лапавица, рукна да вали като из ръкав. Дъжд, град, но ние трябаше да вървиме. Нещастният ни кѝнец, който бяхме взели от Новата маха-

ла, мислеше вече пред вратата с наведена глава, вързан за плета и натоварен с едно-друго, повечето хляб. За да ускорим тръгването си, хитрият дядо Никола, на когото нашето присъствие в къщата му сериозно трябаше да го безпокои, уверяваше ни да тръгнем сега само с дяда Стояна (така се казваше водачът), а отпосле ще да ни изпрати друг човек, който ще заведе Стамболова до Търново. Разбира се, че сичко това бяха празни думи.

Из двора на дяда Никола не бяхме още излезли, когато се изгубихме един от други по причина на дълбоката тъмнина; благодарение на ярката светкавица, която бляскаше твърде начесто, ние се събирахме. Но и тя имаше своите лоши страни, а именно, че после светлината не можехме да гледаме нормално. Дъждът беше до такава степен изобилен, щото после няколко минути по телата ни нямаше сухо място. Барут, пушки, книжени фишеци – станаха на чисто тесто. Пътят ни за определеното място – Балкана – беше през турската махала. Кучетата лаяха отчаяно подиря ни, но не беше време да се боим от хорска опасност; секи натискаше парцалите си под своята стряха освен ние, неблагонадеждните. „Накъде сте, братия?“, „Чакайте, че ви изгубих!“, „Обадете се!“, „Не ви виждам“ – се чуваха гласове назад и напред из улицата от нашите другари, които се лутаха като зашеметени из тъмнината. Практичният бай Стоян се спря сред улицата; той ни прибра наоколо си като пилета и строго ни заповяда да мълчим.

– Знаете ли вие где се намираме? – питаше той на нисък глас. – Сички сме изклани като ярета, ако подушат турците. Хайде аз ще вървя нанапред и ще издавам глас като кога се мамят кози; а вие ще следвате подир гласа.

Но не беше само това; бай Стоян захвана да си преправя гласа после малко, като че врещеше съща коза. Ние тичахме подиря му. Като излязахме отвън селото, отправихме се към боаза (Хаинския), направо през нивята.

Из тесния Хаински боаз тече река; пътят, който върви из

боаза към Трявна и през който трябаше да минем ние, минува покрай самата река, като лъкатуши успоредно с нейната не дотолкова права линия. Тоя път или тая сляпа пътека беше по него време дотолкова тясна, щото двама души ако дойдеха нàспоред, един от тях трябаше да падне долу в реката. Пътеката се намираше на самия бряг; из нея течеше порой вода. Падания и подхлъзвания бяха наред; един от другарите ни, Георги Апостолов, се капична чак долу в реката; ние щяхме да го заминем преспокойно, защото не го видяхме, когато падна, по причина на убийствената тъмнина, ако да го не чухме отпосле, като издаваше от реката болезнени стенания. С големи мъки едвам можехме да го изтеглим двама с Икономова; мястото беше много стръмно. Той беше паднал на края в реката, гдето му се изгуби и револверът.

Страшна картина представляваше напредя ни разяреният Балкан, а най-много боазът! Шум и трясък се слушаше там надалеч, реката и другите многобройни долини, дошле от пороя, ехтяха ужасно, гласът на свирепия вълк се чуваше от дясна страна в урвата, небесната гръмотевица следваше и само когато се светнеше, можехме да съгледаме тук-там напредя си някои от високите върхове, които се издигаха над боаза.

Помолихме бай Стояна да се отбиеме малко в някоя от находящите се из боаза воденици, дордето попрестане дъждът, но старецът бе неумолим, той беше самовластен, господар сам на себе си, узнал бе в малко време, че между него и между нас нищо общо не може да има сред Хаинския боаз. Той не ни удостояваше даже с отговора си, а следваше да крачи напред, като че вървеше по тротоар, без да се спрепне даже.

– Вие уж се считате нам какви си, но доколкото можах да разбера, работата ви била много проста – говореше бай Стоян с назидателен тон, когато се бяхме спрели под един кичест бук да си починем на минута.

Старият ни водач искаше да каже с това, че сме биле малко мекушави, не можем да вървим и пр. Той ни обясни, че три

часа и половина имаме да вървим път, което място трябаше да вземем колкото е възможно по-скоро, защото реката, която има да газим на 4–5 места, щяла да дойде голяма, по причина на дъждовете. По негово предложение заловихме се един от други изотзад, най-напред той, а най-наподир Стамболов, който водеше коня, за да не падаме уж, но и тая система на пътуване скоро ни показа, че има своите горчивини. Лошото беше това, че един като се подхлъзнеше да падне, цялата върволица изгубваше равновесие и политаше на земята.

Бай Стоян действително имал право да се бои от реката. Скоро тя дойде твърде голяма, щото едвам можахме да я прегазиме. Водата не ни хващаше и до колене, но по причина на силното течение мъчно се газеше.

След два часа вървение из боаза отбихме се на дясна страна в Балкана, гдето беше определеното ни място да отидем. Тук пътеката беше още по-лоша, която после малко съвсем се изгуби вече.

Докато бяхме още в реката, изпомежду ни само Стамболов не се покоряваше на бай Стояна; неговите уста не млъкваха.

– Когато един народ не обича свободата, то можеш ли да го принудиш за това насилствено? Лъжи, хвалби, голи обещания и нищо повече! Ходи, та се скитай сега по тие пустини като Хамовото семе – говореше той не на нас, но така, сам на себе си, да си разпилей тъгите.

– Кажете на това хлапе да му не мели толкова устата – казваше бай Стоян, като се обръщаше наназад, понеже Стамболов, както казах, вървеше най-наподир с коня. – Не е сега време да се четат молитви.

След като превалихме вече една стръмна рътлина и се навалихме из една урва, гдето решително нищо не можаше вече да се види, по причина че гъстите букове увеличаваха тъмнината, дядо Стоян ни каза да насядаме около един дънер, който представляваше величината на една манастирска бъчва.

– Успокойте се вече, момчета! Тук на това място и дяволът да дойде, не ще може да ни намери – прибави той и без да

седне за минута да си почине, защото неговото изпечено по Балкана тяло нямаше нужда от подобни нежности, въздрасна нагоре по урвата като дива котка.

Покорни на заповедта му и петимни за отпочивка, ние попадахме на земята като полуубити и се свихме един до други. Тряба да знаете, че на това място, което беше върхът на планината, студът се увеличаваше още повече и че дъждът престана, а небето се изясни тук-там.

Дядо Стоян заплющя по урвата; скоро той домъкна около един конски товар дърва, покачи се на сухата хралупа, извади отвътре сушинка, насипа отгоре ѝ малко барутец, запали най-напред прахан с голямото си огниво, което приличаше на совалка, и огънят пламна.

– Аз зная, че вие скоро ще изпозаспите, като напече огънят, но вардете се поне да не изгорите – каза дядо Стоян, като че да беше учил физиологията на съня.

И наистина той говореше право, не се измина половин час, и сичката дружина онемя около огъня, с изключение на доброто старче, което, подпряно до дъба, надуваше своето късо чибуче. Тук, на това място, ние осъмнахме на другия ден; сега имахме възможност да разгледаме местността. Ние се намирахме между селата Хаинето и Дрента, от северна страна на Балкана. Мястото се наричаше *Татарската пътека*. Ние бяхме в една урва, отгдето можехме да гледаме само противоположната урва, а друго нищо се не виждаше по причина на ниското място и на високите дървета, които стърчеха над главите ни. Измежду двете урви течеше река, на която слушахме само шума, а друго нищо се не виждаше.

Според разказванията на дяда Стояна по тие места твърде начесто забикалял хайдушкият войвода Димитър Калъчлията. По онова време (преди 25 години) разходката по Балкана на независими хора дотолкова невинна се представляваше на турците, щото сам Димитър Калъчлията слизал в големите празници на веселба и много пъти водел хорото сред село. Веднъж изпратили да го преследват седем бюлюкбашии от

разни градове, които навлезли донейде в Балкана, гдето бяхме ние, но после ги дострашало и се върнали. В това време прочутият Калъчлия пиел кафе с няколко души българе от потерята.

Смъкнахме се по-надолу до една канара, гдето трябаше да чакаме човека от селото. Кòнеца ни, който не можеше да върви вече оттука нататък по причина на местността, оставихме го вързан от едно дърво, по-горе, без никаква храна. Тук ний престояхме цял един ден с надежда, че ще дойде човек от селото, който да остане при нас, а дядо Стоян да отиде със Стамболова за Търново. Напразно! И в тоя случай ние бяхме подиграни, както се предполагахме от по-напред; хаинчени гледали да се отърват от нас. От 700 души юнаци сега един не можеше да се намери, за да ни бъде водач само! От стеченията на такивато обстоятелства, т.е. лъжи, голи обещания, непостоянство и пр., които срещахме на сяка стъпка, куражът и пламенните въодушевления започваха да изчезват и у нас; а на тяхно място се появиха униние, разочарование и малодушие. Не остана вече и що да се говори; никой не си отваряше устата да каже поне една думица за насърчение, понеже знаеше и усещаше, че никой няма да го повярва. Ако Велико Търново беше въстанало със своите смесени херои, то Хаинето, слава богу, не се намираше зад морето, следователно трябаше да чуеме досега. От Заара нямаше що да очакваме, защото не бе мъчно да си въобрази човек като какво щеше да бъде положението в тоя град после нашето излязване: затваряние на младите, интриги на чорбаджиите, бой, претърсвание къщи и пр.

По тая причина наместо въображаеми планове за нападения, паление и нам що си още ставаха помежду ни предложения накъде тряба да вървим, за да избегнем строгостта на правителството.

Първият бе Стамболов, който предложи, че ще си вземе очите към Търново, отгдето ще си търси леснината да се вмъкне в благословената Ромъния. Георги Икономов поиска

да отиде с него, но Стамболов не го прие, защото първият от тях беше с европейска шапка, а последният, Стамболов, с потури и скъсан калпак. Той беше се приготвил още от село с тая форма, понеже се готвеше да пътува за Търново, както казах.

После малко Стамболов замина за Търново с бай Стояна, който щеше да го изведе само до пътя, който води в с. Дрента. Липсуването на Стамболова изпомежду ни в такава критическа минута още повече увеличи нашето отчайване. Бай Стоян се забави много повече, отколкото трябаше, в изпращането на пътника; наближаваше да се мръкне, а него нямаше още. Ние започнахме да се безпокоим, че може би и той да ни остави, защото в такъв случай трябаше да се считаме вече за изгубени; не че щяха да ни избият турците, а така просто щяхме да измрем из Балкана от глад, понеже невъзможно бе да намерим изхода. Но верният дядо Стоян едва ли помисляше подобно нещо. Ние чухме ангелския му глас още отдалеч, когато той се кашляше през гората, знак хайдушки, за да ни предизвести, да не би да стане някой сакатлък. Неговото появяване ни посъживи малко нещо. В знак на признателност на неговата честност ние му подарихме един нож и една пушка, които той горделиво накачи по себе си.

VII

Маението ни из Балкана нямаше никаква цел, затова решихме да се върнем пак в с. Хаине, да се преоблечем в селски дрехи и докато не са се разшавали турците, да си търси секи селямета на главата, накъдето му видят очите. Когато на тръгвание отидохме да си вземем сиромашкия кон, който не беше ял от три деня, видяхме, че дървото, от което го бяхме вързали, беше обелено цяло-целниничко в корена, докъдето можал да досегне със зъбите си! Горкото животно, и нему било писано да пострада за българската свобода!...

След четири часа, в полунощ, ние се свивахме до един плет край селото Хаине, гдето беше ни оставил бай Стоян да го чакаме, докато той отиде в селото да ни донесе селски дрехи или да доведе при нас дяда Никола, за да ни даде някои наставления като стар и патил хайдутин. Върховете на Балкана изново се покриха в мъгла, притъмня, както и в по-преднята нощ, и дъждът се оправи да вали. Чакахме час, чакахме два, ни бай Стоян се връща, ни дядо Никола се явява. Твърде възможно бе да са хванали турците и двамата, една още през деня, а другия, като си влязвал в селото. Сега оставаше ред само за нас... Сяко лайвание на селското куче пробуждаше у нас хиляди предчувствия, съпрежени повечето със съществуването на душицата...

– Абе, момчета, какво е това от вас? Вие сте намислили и нас да погубите, и селото да изгорите, с децата заедно – викаше запъхтяно дядо Никола още отдалеч, щом се доближи до нас, придружен от бай Стояна. – Знаете ли вие, че селото гори на огън? Откакто сте заминали за Балкана, два пъти ми бастисваха къщата селският мухтарин и няколко турци, за да търсят вас.

Дядо Никола ни обвиняваше, че не сме почакали още един-два деня на Балкана, гдето нямало никаква опасност както за нас, така и за селото. Сега той се чудеше накъде да ни скрие, понеже нямаше там наблизо, освен пак Балкана, друго гористо място, гдето да можем да се скрием. В село бе невъзможно да влезем втори път, според както уверяваше той. Хляб даже не посмеял да ни вземе от къщата си, защото турците на сичко обръщали внимание. По съветите на същия дяда Никола тая нощ ние трябаше да отидем в една малка корийка, находяща се на един и половина час от селото надолу, оттатък р. Тунджа, гдето на другия ден той щял да заобиколи с няколко души, уж че дошле да ловят риба, и по тоя начин, ако успеят, ще донесат селски дрехи за тримата ни другари, за Икономова и за мене по един чифт обуща, понеже дрехите ни бяха униформа от железницата, позната по тие места от

сичките турци за неприкосновена, и по малко хляб. На това място, по причина на ослепителната тъмнина, един от другарите ме удари дотолкова силно с устата на пушката си, без да ще, щото кръвта рукна начаса и едната ми вежда повисна като конска устна.

Тръгнахме за гореказаната корийка заедно с дяда Никола и бай Стояна. Пушките си оставихме до плета, пак по съветите на опитните хора, които тие щяха да приберат на връщание; останахме само с револверите. Пътят ни за корийката предстоеше през нивята и угарите. От силните дъждове тие бяха се разкаляли до такава степен, щото краката ни потъваха до кичиците, и чернопръстната кал, размесена с трева, лепеше се на големи топачи по краката ни. Мъките бяха от естеството на ония, които не можат да се опишат.

Къде среднощ стигнахме левия бряг на р. Тунджа, която трябаше да прегазим; тя не беше такава бистра и скромна, каквато я видяхме преди два деня между Хаинето и Елхово. Силните порои бяха изменили и цвета, и величината ѝ; мътна като боза, тя буйствуваше из своето легло и носеше по гладката си повърхност различни вещества: дървета, тръне и коренаци, които определяха бързината ѝ. Не отведнъж се решихме да турим крак в тая дебела маса вода, която ни се показваше още по-страшна по причина на тъмната нощ. И как да не бъде страшна? Чуваш напредя си нещо, че хучи и клокочи, виждаш само на две-три крачки разстояние, че нещо се движи като черно валмо, и нищо повече. Дали напредя ни на това място, гдето щяхме да газиме, нямаше някой завой, някой дълбок вир или други лошави места, съществующи и в най-малките речички – за нас бе положително неизвестно.

– Няма време за маение, в селото огън гори; хайде по-скоро нагазвайте, да се върнеме и ние – викаше дядо Никола с повелителен тон и с по-голям кураж, отколкото като бяхме в къщата му.

Ние се колебаехме; някои от другарите нагазиха докъде колене, но пак се връщаха назад, като казваха: „Силно влече.“

– Ех, момчета, а че пак момчета! – каза сърдито бай Стоян и след като се прекръсти, което показваше, че и той не е освободен от нашата болест – страхът, – защото българинът се кръсти и се моли само кога загърми, нагази с дрехите си в буйната и мътна Тунджа.

Ние го последвахме така също неразблечени. Най-дълбоките места на реката ни хванаха до пояса. И това беше доволно в една балканска река с бързо течение и камъци, но мястото, т.е. *гечитът*, беше много добър. Недаром имахме за проводачи двама хайдути, които по своята опитност знаяха мястото из околността на сяко камъче. Дядо Никола, който остана на другия бряг с коня ни, не се виждаше вече. Като наближихме края на реката, бай Стоян се завърна наназад, а ние излязохме на десния тунджански бряг здраво и читаво, натегнали от вода, която шуркаше от дрехите ни.

Оттук нататък се захващаше вече корията, за която се бяхме отправили. Най-напред се погрижихме да намерим някое възвишено място в тая местност, за да прекараме ужасната нощ, защото в равните места по причина на силния дъжд течеше вода. Погрижихме се да си стъкнем огнец, за да си свестим кочанясалите членове, но това бе невъзможно, по причина че тук не се намираше сушинка, както това става по Балкана, гдето големите букови хралупи са неизчерпаеми съкровища.

Никой път няма да забравя аз тая страшна есенна нощ. Тя ни се стори, че не е 12–13 часа, но цяла година. През сичката нощ никой изпомежду ни не затвори очи. Свихме се под един сипей, впити един до други, уж за по-топло, но скоро краката ни се вдървиха от студ; сички треперехме еднообразно, като по правила, а студената лапавица продължаваше да шиба по храстовите листи. Ако се спирахме на едно място, още повече измръзвахме, а ако станехме да ходим, удряше ни на сън. В нищо нямаше спокойствие!

Съмна се по едно време и ние полюбопитствувахме да разгледаме своето привременно жилище, защото божият ден

беше за нас по-страшен и от нощта. Местността обаче не представляваше ония условия, каквито нам трябаха. Освен че корията беше много рядка, така също както *Глуханската*, съществуваха още извътре много пътища и пътеки, сичките наши неприятели; нямаше ни буйна папрат, ни съборени от бурята дървета, ни зъбести канари, нямаше място, гдето да не бе стъпил човечески крак. Тие несгодности отчаяха още повече дружината, опасността ставаше очевидна, тя се виждаше напредя ни в сичката своя голота.

Последствие на това ние се съгласихме двама с Икономова да се откажем от съмнителната защита на тая кория и от помощта на дяда Никола, която той се обеща да принесе тоя същия ден, което така също беше въпрос. Нашият план се състоеше в това: да тръгнем още начаса за Нова Загора (5 ½ часа), гдето началникът на станцията при железницата беше българин, Ив. Цанков, познат по своята честност и патриотизъм, за когото вярвахме, че ще да ни приеме и изпрати с трена към Одрин и Цариград, още повече че той ни познаваше кои сме и каква работа вършехме. За това трудно пътуване до Нова Загора се облягахме само на една гаранция, а именно на компанската униформа, с изключение на цървулите и белите навуща, които не подхождаха на сините жакети от Хиршовата компания.

Казвам трудно пътуване, защото гнетът на тескеретата, чрез които османската държава се мъчеше да запази своето съществуване, както правят това същото и много други тирански държави с християнски господари, беше в цветуща сила. Между две села от два-три часа разстояние невъзможно бе да се пропътува без пъстрото тескере; освен беклемите, тие разбойнически учреждения, освен необузданите заптиета, сяка друга краста, която носеше шарена чалма, имаше право да пита за тескере.

Това свое решение ние не забавихме да съобщим още начаса и на останалите си окаяни другари, като им казахме в същото време, че можем да вземем със себе си един-двама

души, за които ще казваме, ако би да ни попита някой по пътя, че са наши работници, т.е. от железницата. Тие не одобриха нашия план, който намериха твърде смел – по тая причина никой не пожела да ни придружи.

– Ние ще да се върнем пак на своето родно място и ако има да се мре, то там желаем да измрем, при своите деца – отговори Никола Райнов, след като изпусна от шестдесятгодишните си гърди силна въздишка.

– Аз виждам своето спасение само при някой европейски консул, преимуществено при руския, затова ще тегля към Бургас – прибави Георги Апостолов.

– А ние желаем да измрем по-добре на бесилницата в някой град, отколкото да ни избият мърцина[1] тука в това пусто място – отговори Икономов и след като се опростихме за последен път със сичките си другари, тръгнахме само двама с Икономова.

Най-напред ни предстоеше да прегазим втори път р. Тунджа. Тя беше дошла, но незначително, така щото преминахме свободно, разбира се, пак непреоблечени. Важното бе, че към коя страна трябаше ние сега да вървиме, когато наоколо не само че нямаше никакви следи от път или пътека, но не знаяхме и накъде се намира изток или запад, защото гъста мъгла бе се спуснала още заранта, като се съмна. За най-благоразумно намерихме да тръгнеме по течението на Тунджа, която има посока към Нова Загора. Мястото, през което пътувахме, беше нивя и угари; тие се бяха разкиснали по причина на дъждовете като масло, затова, колкото и да вървяхме бързо, не ни спореше.

Подир един час вървение изпречи се напредя ни един път, доволно работен; ние го хванахме безсъзнателно, с надежда, че ще да срещнем някои пътници, които ще да ни насочат на правия ни път. И действително, не след дълго време пример-

[1] При сичко че имахме още по един револвер при себе си, но от два деня мокри, тие бяха ръждясали до такава степен, щото не можеха да се въртят.

джаха се насреща ни в мъглата три-четири предмета, които идеха насреща ни. Можахме да ги познаем, докато бяха още на далечно разстояние, че са турци.

Другарят ми искаше да кривнем от пътя, за да не се срещнем с тях, но аз се не съгласих, защото в такъв случай давахме им сериозни причини да ни заподозрат още повече.

След обикновеното *урола* (на добър час) един от тях ни попита кои сме и отгде идем.

– Отиваме на Ени-Заара, гдето служим на станцията, но като се връщахме от Казанлък, счупи ни се колата и ние тръгнахме по крака, па изгубихме пътя, като отивахме на едно село, и най-после решихме да си отидем по крака – казахме ние.

– Но вие и сега не сте в правия път, защото наместо в Н. Загора отивате в Сливен – отговори един от тях, а другарите му не снемаха очи от нас, понеже не изглеждахме твърде благоприлично.

– Стига си ги зяпал бе, хей, диване с диване – възрази сърдито един от четирмата души турци спрямо другаря си, който ни обясняваше на коя страна се намира новозагорският път. – Не се ли усещаш, че тие ни лъжат? – прибави той. – Потъналите им в кал дрехи показват, че тие са пътували цяла нощ кой знае откъде.

Сяко оправдание беше излишно. Благодарение на Хиршовата униформа тие турци, които бяха въоръжени от краката до главата, не си позволиха да ни закачат. Като се затулихме вече от тях, такъв вървеж ударихме, щото с кон да ни гонеше някой, мъчно можеше да ни достигне. Ние се бояхме, че щом турците стигнат в Хаинето, ще се отвори дума за нас. Докато пристигнем до турското село Чанакчий, жива душа не срещнахме по пътя по причина на лошото време. Понеже 24 часа се изминуваха вече, откакто не бяхме турили в устата си хляб, принудихме се да се отбием на голямата воденица, която е близо до селото от долня страна, за да си изискаме малко ядение.

Повече от петдесят души селени, турци и българе, имаше на тая воденица, дошле да си мелят брашно. Тие ни заобиколиха, като влязохме вътре, и с голямо любопитство започнаха да ни заничат. Ние им разправяхме хала си, т.е. че ни се счупила талигата и сме изгубили пътя, за което и тие съжаляваха. Няколко души турци се завзеха даже да ни правят цигари, понеже ръцете ни бяха намокрени до в костите; повечето чест се отдаваше на униформата; може би и на съмнителната ни народност, защото, като следвахме да говорим само на турски, мислеха ни, че не сме българе, което предположение, за да усилим още повече, заплатихме щедро на ония лица, които ни дадоха по малко тютюн. Името българин нищо не чинеше по това време.

Хляб обаче не можаха да ни намерят, за което ни се извиниха твърде учтиво. Беше рамазан, както казах по-горе, а турците говеят през тоя месец. Млад един българин, който стоеше наред с турците и мълчешката гледаше повечето на белите ни навуща, отколкото на сините ни шапки, направи ни знак с очите си да излезем навън. Повече обяснения не бяха нужни. Като се отдалечихме на 20–30 крачки разстояние от воденицата, същият тоя млад българин ни изпревари от долня страна и след като ни каза да се не боим, защото никой не можал да ни разбере що сме за хора, извади изпод абата си една топла пита, която ни подаде в ръцете.

– Бързайте само колкото е възможно по-скоро и нищо повече – прибави той.

Тоя ангел хранител, постъпката на когото не можахме да си обясним, поискахме да го възнаградим с един бешлик; но той се отказа благородно от тая не твърде малка награда в турско време, като каза, че нам трябали повече пари.

Не топла пита хляб, не бозна какви си почести, не праведни оценения на трудовете, но две само думици, изказани съчувствено от другиго, са в състояние да оживят полуубитото същество и дълго време да подкрепят неговото съществуване. Постъпката на тоя благороден селенин до такава степен

ни насърчи, щото ние крачехме бодро, упоени от радост, като да беше настанал конецът на сичките по-нататъшни опасности...

Ние бързахме да достигнем полите на Средня гора, защото само под нейните ниски дървенца можехме да се считаме за безопасни. Вечерта мислехме да пренощуваме в с. Кортен у някого си Стоенчо Георгев, роднина на другаря ми Икономова, когото щяхме и да задължим да ни снабди с някои потребности, а най-повече с обуща, защото в Нова Загора бе невъзможно да стъпим с белите навуща.

Като навлязахме в Средня гора, оставихме правия път и тръгнахме из слепите хайдушки пътеки, които Икономов познаваше много добре, както линията на Хиршовата железница. Дъждът не преставаше още да вали.

На пътя се срещнахме с един габровченин, който ни разказа, че миналата нощ в с. Елхово нападнали 300 души комити, които правили бой с турците[1].

Ние се спогледахме с Икономова и помислихме, че тие 300 души не са други никои освен нашата четица, състояща от девят души, която премина през това село вечерта на 17 септември. Така или инак, но хитрият габровченин не можа да се стърпи от да не покаже, че ни познава що сме за хора. „Бог да ви е на помощ!“ – каза той и бутна коня си.

---

[1] Това беше вярно. Стефан Чифутинът, който беше проводен в Сеймен да дига въстание, като пристигнал покрай Стара Загора и се научил, че ние сме заминали към Хаинето, потеглил да ни търси с една чета, състояща от 105 души, а не от 300, което число беше увеличено, както това става в подобни случаи. Тая четица била завардена в с. Елхово от силна потеря, но след изгърмяването на няколко пушки и от двете страни сичко се свършило.

VIII

Видело беше още, когато ние потеглихме да влезем в Кортен, голямо българско село, на един и половина час разстояние от Н. Загора. Ако беше останало на нас, щяхме да се бавим из треволигата, докато се мръкне добре, но пъдаринът на лозята, който така също излезе другар на Икономова по „стария занаят“, посочи ни един път през нивята, отгдето свободно можахме да влезем в селото, без да ни види някой. Колкото и да се прахме и измивахме на чешмата, все пак можеше да се познае по дрехите ни, че не сме чисти хора.

В къщата на Стоенча намерихме само майка му, баба Георгевица, стара жена на 50–55-годишна възраст. Тя стоеше навън в сайвана и спокойно си предеше на фурката. С първо виждание още можа тя да познае своя роднина, когото изглеждаше внимателно от краката до главата и като че се боеше да му отговори, преди да го разгледа.

– Хем, Георги, да ти кажа ли аз тебе правото? Махвайте се от къщата ми, докато е рано – извика сърдито баба Георгевица наместо „добре дошле“ и челото ѝ стана по-бръчкаво.

– Ние идем от железницата, гдето сме на служба, лельо, бъди спокойна – отговори Икономов.

– Казвам ви с добро: излезте от къщата ми, която е горяла вече един път – бъбреше още по-сърдито старата жена. – Зная аз каква е твоята железница – прибави тя, като се обърна към Георгия, – шумата!

Тук съм длъжен да ви кажа, че баба Георгевица беше опитна жена, затуй можа да познае от един път по каква работа сме ходили. Балканските юнаци тя не ги познаваше само от песни и приказнички, но много пъти беше ги приемала в къщата си ни в туй, ни в онуй време, прала им е кирливите ризи, крила ги е и пр. А гдето казваше, че „къщата ѝ изгоряла един път“, беше в пълното си право: мъжът ѝ, за давание прибежище на хитовци и други още юнаци, гниеше от 14 години в одринския затвор.

Синът ѝ Стоенчо, който отсъствуваше от по-напред, дойде и ни свари, като се карахме с майка му. Той ни прие поучтиво, каза на майка си да млъкне, защото не тя, а той заповяда вкъщи, покани ни вътре в една стая; но ръцете му не преставаха да треперят, беше явно като ясния ден, че и той се безпокои вътрешно, а мъжкото му самолюбие не му позволяваше да ни каже правото.

Доволно беше, че ние се сещахме каква е работата. Затова побързаха да сложат да ядем, а Стоенча задължихме да намери два чифта обуща, кундури или калеври, за да тръгнем още нея вечер за Нова Загора.

Стоенчо отиде да търси обуща при селския учител, а ние седнахме да ядем. Баба Георгевица не преставаше отвън да чете молитви; ние слушахме свободно, когато тя нареждаше: „Изгорехме, боже, отидохме!... Само една рожба си имах, но и нея ще ми отнемат тие капасъзи!... Из цялото село се говори вече, че двама непознати вървели към нашата къща...“ Колкото и да нямаше човек апетит за ядение, горните думи бяха в състояние да го накарат да му се разяде.

Обущата, които Стоенчо ни донесе после малко, приличаха повечето на суха пастърма, отколкото на калеври. Тие бяха смазани и спитени, сухи и окърпени, яма върху яма. Посчукахме ги оттук-оттам, понамокрихме ги и где се закачили на пръстите ни, где не, колкото да се не каже, че сме боси – излязахме из селото часа къде 11 ½ по турски вечерта, като казахме на Стоенча, че отиваме не за Нова Загора, но за Сливен.

Казахме, че разстоянието от Кортен до града е един час и половина, най-много два; но ние едвам можахме да го вземем за четири и половина чàса. Причините на това бяха много. Първо, че новозагорското поле е прочуто със своята лепкава кал, и второ, че нашите прокопсани пантофи стояха на краката ни като букаи. Докато влезем в града, гьонът на една Икономов пантоф се отпра съвсем, а на моите носовете зяпнаха като на ахтопод устата. Ние влязохме боси в града и

макар часът да беше минал двата (до него време турците не позволяваха да се ходи без фенер), но по причина на европейското ни облекло никой не ни закачи.

Между града и станцията срещнахме случайно на пътя бъдещия си благодетел Цанкова. Той ни отрупа със стотина въпроси за новини от Заара и Сливен, каза ни, че според достоверни слухове сичките младежи от първия град биле затворени от правителството, и пр. Ние се престорихме, че не знаем нищо, защото с него заедно вървеше един странен; казахме само, че желаеме да се срещнем с него после на станцията, гдето и отидохме да го чакаме.

Служащите на станцията, от които мнозина имаше да ни познават, не бяха си легнали още. Разбира се, че нашето появяване при тях с хубавите пантофи не щеше да им произведе добро впечатление, а най-важното бе и това, че при тях имаше и няколко жандарми, пазители на станцията. По тая причина ние се примъкнахме полекичка, поотминахме станцията и отидохме измежду вагоните да чакаме, догдето се завърне Цанков. Злочестият човек нигде не може да се скрие от преследването на горчивата съдба. Една жена, както се вижда работата, че е стояла на прозорците, можла да ни съгледа и като помислила, че не сме добри хора, вдигна врявата.

– Василе! Заптии! Вижте що са за хора навън, които обикалят покрай мазата и хамбарите...

И Васил, и заптиите, и други още работници на минутата изхвръкнаха навън.

После няколко минути ние бяхме вече в осветената стая за пасажерите, заобиколени от любопитните.

– А защо вие не влязохте при нас? – питаше един от тях. – Дава̀ не сте някои чужденци; хора от същата железница?

Ние мигахме напредя им като куче във воденица. Докато постояхме няколко минути, водата от дрехите ни потече по дъските и образува вадички; от друга страна, кралимарковските калеври ни придаваха по-голям блясък; благодарение

обаче на калта тяхната форма не можеше да се види дотолкова. Заптиите само мълчаха; тие ни изглеждаха под вежди и преспокойно надуваха своите пъстри чибуци. Турска работа.

Завърна се по едно време Цанков и ни повика да отидем при него на горния етаж. Когато другарят ми се качваше нагоре по стълбите, върху които пантофите му правеха продълговати дамги от кал, жената на Цанкова го размерваше изподир, а после се обърна към слугата, когото питаше: „Кои са тие цигани, които ми омискиниха къщата?“

Както си мислехме, така се и случи. Цанков се намеси в участието на нашата съдба. Той ни снабди с по някоя пара, даде ни по един чифт прилични пантофи и се обеща да ни качи на трена на другия ден, без да позволи на заптиите да ни питат за тескерета.

Икономов замина благополучно за Цариград, а аз останах най-напред на Търново-Сеймен, като мислех, че ще сполуча пак да си взема службата. Освен това не ми се искаше да отида в Ромъния, за която бях си съставил понятие, че е кюп, в който твърде лесно се претопяват народностите. Благополучното преминуване на Икономова за Одрин се дължи на двама наши приятели, К. Теодоров, кондуктор на трена, и Утини, машинист, родом славянин. Тие туриха Икономова в *тентата* (място, гдето стои водата за машината) и той бе длъжен да престои във водата цял-целниничък чак до Одрин, само с главата навън. Между другите българе по железницата, които спасиха мнозина въстаници, първо място завземаше К. Теодоров, който е спасил мнозина от въжето. Зная още едно лице, Манол, с една ръка, службаш на одринската станция, така също приятел на въстаниците.

Но това бе невъзможно, т.е. да остана на Сеймен, защото сичките бяха се научили накъде съм отсъствувал; и приятели, и неприятели бягаха от мен като от чумата. На втория ден от пристиганието ми на Сеймен получих записката от Стефан Чифутина, с която ме викаше да отида да се видим в селото. Тоя сиромах, който беше от мене повече компроме-

тиран, защото имаше работа със селените, на които се считаше като главатар, намерих го в дюгена на Господина, скрит долу в мазата между бъчовите заедно с Димча (тоже из Заара). Той потвърди слуха, че като не можал да развали моста на Сеймен, отправил се със 105 души въстаници към Заара, гдето, като не можал да ни намери, тръгнал към Хаинето да ни търси заедно с четата си. На с. Елхово, гдето турците се усетили, че е излязла тая чета, направили засада близо до селото, която четата видяла от по-напред и взела нужните мерки. Според уверяването на Стефана и на Димча от българската чета се наранил само един поборник, а от турците, които излезли от засадата си, паднали убити няколко души. После това произшествие гладната чета се отказала да върви вече напред. Момчетата се разпръснали кой накъдето види по Средня гора; едни от тях избили многобройните турски потери, други се хванали живи, а трети успели да избягат, които наскоро щели да се хванат, защото правителството пипало деятелно.

– С големи молби приятелят Господин склони да ни отстъпи мазата си за два-три деня, но тая заран той ни каза да си търсим вече леснината, защото селените захванали да му подмятат думи – прибави Стефан. – Не зная какво ще да се прави.

Аз отговорих на двамата си едномисленици, че не можа им помогна в нищо, и ги оставих на съдбата им в тъмната миризлива маза.

Стефан Гергюв Чифутинът е родом от Стара Загора. Той беше на възраст около на 28 години, синеок, с малки руси мустачки, коса и брада тоже руси, по занятие хлебарин, с което се занимаваше в селото Сеймен, гдето държеше и фурна. Чифутин го наричаха, защото свободно говореше еврейския язик. Стефан беше един от честните и предани хора на революционерния комитет. Често той дохождаше от Сеймен на станцията и в селото Търново с кош на гърба, пълен с хляб, а между хлябовете в. „Независимост“ или друга някоя

брошура от Л. Каравелов, които той раздаваше по другите работници „да учат словото Божие“, според както се изразяваше той сам.

С тие няколко думи поисках аз да запозная читателите със скромния хлебарин Стефан Чифутов, защото той не е вече между живите. Той издъхна на възжето пролетта през 1876 година, когато се дигна Панагюрското въстание, в град Одрин върху моста, а тялото му се хвърлило в Марица!...

Слухът, че в Стара Загора са затворени сички млади и развити хора, секи ден се потвърдяваше. Според едни числото на затворените излизало 800–1000 души, според други – 2000, а според турския източник, който никак се не церемони с нулите – 5000 души. На основание на тие слухове аз отидох в Одрин, за да се отдалеча от Заара и да забавя за няколко деня хващанието си, понеже там не ме познаваха дотолкова. Насякъде турците бяха наежени от заарското събитие; преглеждането на тескеретата се извършваше с най-голямата строгост; ония пътници, които се кажеха, че са от Заара, нищо не можеше да ги гарантира от да не посетят затвора.

Очевидци разказват, че когато се получило известие в узунджовския панаир, че в Заара станали комитите, сичките дюгени се затворили; секи бързал и се приготовлявал да бяга, а мнозина от заарските търговци биле арестувани още там. Факт е и това, че тоя прочут панаир, който е събирал търговци от четиритях страни на Отоманската империя, па даже от Немско, Сърбия и Ромъния, комерческата му звезда угасна безвъзвратно същата тая година (1875), по Заарското въстание, който факт като да предизвестяваше с това падането на турското царство.

Както в Сеймен, така и в Одрин между приятелите, някогашни едномисленици, и мене беше минала черна котка. Ходих ден, ходих два – никой не ти подава братска ръка, секи бърза, секи има работа, бил подозрян и нам що си още, като че да имаше на челото ми написано: „Съучастник на Заарското въстание“. Дене се присламчах тук-таме, гдето завърна, а

нощно време гълтах богато чистия въздух върху сланата под черниците покрай Марица; братското съчувствие и святото дело в Стара Загора бяха нанесли последен удар на скромната ми касийка, щото не бе останало и за насъщния. Срещнах се с един приятел на станцията, от категорията на „учените“ и многоглаголствующите, на име Петър Станчев (из Търново), който беше по едно време учител в Одрин и когото Стамболов ми препоръчаше за отчаян патриот. Та и аз се бях срещал с него от по-напред. Той не жалеше ни думи, ни високи фрази, ни възклицания, когато говорехме за бъдещето движение. „Огън и меч! Ето где е нашето спасение“ – казваше тоя симпатичен момък. „Ето човек, който ще да ме чуе и ще да вземе живо участие в моето положение“ – си помислих аз и гордо, като неотдавнашен бунтовник, застанах напредя му.

– Поздравлява те приятелят ви Стамболов, когото виждах в Стара Загора – казах аз най-напред, което беше като предисловие на последующето: „Дай ми някоя пара“, „Помогни ми да се скрия.“

– Засега сбогом... Човек ме чака – отговори някогашният горещ патриот и си подаде ръката, в която като да държеше лед.

После няколко минути само шумът на колата се чуваше, с която той отстъпи към града.

Трябаше да се потърси някой от неблагоразумните, от ония, които не знаят *каймета* ни на парата, ни на живота, ни на златното бъдеще. За такъв аз намерих Петър Стайков, родом от Карлово, службаш на железницата и обесен на пловдивския мост по-после, нещо, което показва неговата непрактичност. Петър държеше квартира на Караагач при Одрин, гдето се завръщаше само през деня. В тая нова квартира, гдето имаше само една стара баба, гъркиня, той ме заведе да стоя с такова условие, че ще да се престоря на болен и ще лежа постоянно, без да се подавам вън из вратата, а хляб ще да ми доставя той скрито, по няколко пити, които ще крия под дрехите си. Три деня прекарах аз в къщата на тая баба,

която никога не можа да ме види като ям и напълно вярваше, че действително съм болен. Един път ме свари, като се боря със стомната за вода.

– Чакай, синко, ти какво направи! – извика тя и се впусна да вземе от ръцете ми зеления бърдук. – Три деня става, как не си турил нищо в устата си, а пиеш вода!

Между това работите, наместо да се оправят, от ден на ден вземаха по-страшни размери. Българете изгубиха сякакво доверие към правителството, т.е. изгубиха и оная лицемерна преданост, която до това време се крепеше криво-ляво. Затваряния и преследвания се почнаха насякъде; обири, нападения и сякакъв род хищничества от страна на турското население се подигнаха против ненавистния рая „комита“, пред които турското правителство затваряше очи. От Стара Загора пристигнаха обезпокоителни слухове от заптийски източник, че жива душа няма свободна в тоя немирен град; сички биле затворени. За няколко деня съобщенията с тоя град бяха прекъсани, защото никой не смееше да отиде за там освен заптиите.

Полицията в Одрин правеше и нощта на ден. На станцията бяха докарани около стотина жандарми с разни ефендета и кетипи, които прецеждаха пътниците през ключова дупка, идели тие откъдето и да е. Разбира се, че в тоя случай най-голямото предпочитание се отдаваше на българете. Така или инак, но, от една страна, цензът на българщината растеше значително в това време; тие бяха хероите на деня.

Предвид на тая опасност аз намислих да изляза от Одрин и да потърся другаде спасение. Понеже в други отдалечени градове, гдето няма железница, невъзможно бе да се отиде без тескере, реших да си опитам щастието при друг един приятел – Ради Иванов, началник на харманлийската станция, която е втора станция на железницата от Одрин към Пловдив. Него аз щях да моля или да ме скрие в станцията, или пък да ме снабди с някое тескере.

За тая цел излязах една заран на одринската станция, до-

като не беше тръгнал още тренът за Харманлий. Едно, че нямах дребосък да си купя билет, друго препятствие беше и това, че който влезеше в салона, гдето се продават билетите, искаше му се тескере. Докато се оглеждах наоколо си като заек кой ще посегне да ме хване, кой ще да ме попита за името ми, обади се отзадя ми един ангелски глас: „Не желаеш ли да пътуваш за някъде, да те препоръчам на приятелите от трена безплатно и без да ти се случи нещо?“

Човекът, който ми говореше това, бе кондукторът К. Теодоров, българин, служащ на железницата, който знаеше положението ми. Предварително аз не бях му говорил нищо, но за човек благороден, който желае да помогне на своя брат, не е нужно дълго и широко обяснение; страдающият се познава по много външни признаци.

– А ако дойдат да те хващат оттука, то няма да допуснем да стане работата въпрос – говореше ми после два часа приятелят Ради Иванов, на Харманлий, който ме прие по начин съвсем рицарски. – В такъв случай ние ще вземем по един револвер, ще да се прегърнем и ще се убием един другиго като секи съзаклятник... Можеш да останеш при мене в станцията не за няколко деня, но за цяла година, ако обичаш – прибави той.

IX

И така Заарското въстание се свърши, без да замирише на барут. Това аз казвам само за нашата чета, т.е. четата, която се състоеше от главатарите на въстанието и от по-първите заарски интелигенти. Дотука, може да се каже, аз разказах, доколкото ми бе това възможно, най-важните събития от това въстание. Нека сега да се повърнем в Стара Загора и да видим що става там после 16 септемврий, когато ние се простихме с тоя град от *Чадър могила*.

Най-напред съм длъжен да кажа това, че старозагорски-

ят затвор дошел тесен за заподозрените и набедени комити. Когато се изпълнил вече затворът, правителството разпоредило да натъпчат останалите затворници в старото здание, наречено *Безистенът*. Тие последните възлизаха на брой около 800–900 души; в тяхното число влизаха и истинските бунтовници, и благоразумните и учените, селени, граждани и пр. Правителството не правеше разлика между поп Ивана, който не искаше да ни причасти, и между Господин Михайловски, който ни излъга, преди да излезем.

Лицето, което е най-много способствувало да се увеличи числото на затворниците, беше Андрей Момчев, един от съзаклятниците, когото бяхме изпратили още от Заара да дигне селените от Обруклий. Когато той дошел с тях край града вечерта на 16 септемврий и не намерил никого, събул се бос и влязъл в града, да разбере каква е работата, като се отправил да ни търси в къщата на Михал Жеков. По улиците обаче турската патраула сполучила да го хване. Андрей Момчев излезе човек със слаба натура. Два-три шамара и няколко заплашвания от страна на ефендетата предразположиха го да изкаже сичко онова, за което е бил влязъл в града и което е знаял от по-напред. Той предаде сички ония работници, не само ония, които познаваше лично, но и други странни лица, из други градове, за които беше слушал да се приказва. Така например Тома Кърджиев, когото той не беше виждал в лицето, но беше чувал само името му от Стамболова и мене, предаде го, без да го пита някой познава ли той Кърджиева. Тоя последният, вързан, от Русчук биде докаран по крака в Стара Загора. Ако някой от затворниците се помъчеше да откаже нещо пред изпитателната комисия, то Андрей Момчев се намираше напредя му и говореше противното. За своите предателски заслуги Андрей Момчев се изпрати в Цариград, гдето по милостта на валиде-султан биде поместен в едно училище заедно с другаря си, така също предател, Димитър хаджи Генчев.

Тук му е мястото да спомена, че в качеството си на преда-

тели на Заарското въстание послужиха още хаджи Господин Славов, Сава хаджи Тодоров, хаджи Андон Митов и др. Щом ние излязохме из града на 16 септември, тие верноподани мъже се отправили при каймакамина, комуто, като направили ниско темане, съобщили му работата от игла до конец.

Сичките момчета, които излязаха с нас на Чадър могила и които се върнаха пак в града от Новата махала и от другаде, така също бяха хванати, с изключение на няколко други, за които ще говоря по-долу.

Най-трагически свършиха своя живот братия Михал и Георги Жекови, които оставихме в с. Елхово в дома на Андроника, когато на 17 септември отивахме за Хаинето, заедно с Георги Кюмюра. След нашето заминуване стопанинът Андроник по разни съображения преместил тримата ни другари от къщата в плевницата си, отгдето Георги Кюмюрът избягал, а двамата братия останали там. На втория или на третия ден, не ми е известно добре, турската потеря подушила, че в плевницата на Андроника има скрити комити. Дали за това турците са се известили направо от Андроника, или от друго някое лице, така също остава тъмно. В секи случай работата не се е свършила без предателство и по общо начало предателят не е бил никой други освен българин, защото турчинът, който е турил на кръста си нож и пищови, никой път няма да отиде да подслушва и подлизнича, неща, необходими в зачатието на сяко предателство. Така или инак, но около плевнята скоро се сгрупирали около стотина-двестя въоръжени башибозуци, които предложили на двете едноутробни жертви да се предадат. По-големият брат, Михал Жеков, отговорил от плевницата, че той е благодарен хиляди пъти да плюят на леша му, отколкото на лицето му. После тоя отговор насочените към плевнята пушки изгърмели, а плевницата била запалена начаса. Когато жаравата захванала да пада на главите на затворените, то по-малкият брат, Георги, поискал да направи това, което би направил секи един на неговото място. Той поискал да излезе навън и да се предаде на потерята, наместо да

изгори като червей в плевницата. Михал се престорил, че е съгласен на братовото си желание, но когато тоя последният посегнал да отвори вратата, Михал подигнал братски ръката си, надвесил револвера над братовата си глава и брат на брата се търколил в краката, потънал в кръв!...

Подир няколко минути след това страшно престъпление – брат брата убил, – понеже ставало невъзможно вече да се стои в пламналата плевница, която рискувала да се строполи, Михал се решил да излезе. Той прекрачил горещия още труп на брата си, отворил вратата и изскочил навън с револвер в едната ръка, а в другата с нож. Разбира се, че щом башибозуците го видели в това положение, изпразнили пушките си в гърдите му.

Братия Михал и Георги Жекови са родом от Стара Загора, както казах по-горе. И двамата са учили в родното си място. Първият от тях беше на възраст около на 28–30 години, ръст висок, с черни като смола мустаци, лице дълговато, очи черносветли и с доволно правилни черти на лицето. Той се занимаваше с търговия – с кожи и други местни произведения, – за която цел често ходеше в Одеса и Цариград.

Георги беше по-млад – на 22–23 години, ръст среден, живо и пъргаво момче, грапаво в лицето, с малки тънки мустачки, едвам наперили. Неговото занятие беше скромен кундураджилък.

Останалите жертви на Заарското въстание са Стефан Чифутов, обесен в Одрин, както казах по-горе; бачо Колю Райнов, 60-годишен старец – обесен в Пловдив; Колю Ганчев, първият деятел на революционния комитет, и Господин Михайловски – обесени в родния си град Стара Загора, а Руси Клепалото (Аргоолу) – в Т. Пазарджик. Обесването на тие мъченици, които бяха затворени от по-напред в Одрин, се извърши пролетта през 1876 г., когато се дигна Панагюрското въстание. Обесиха така също в Чирпан и Христа Бабата, който приготовляваше въстание в тоя град същата година.

Колю Райнов, когото ние оставихме в корията под с. Ха-

инето, хванали го още на втория ден заедно с другите му двама другари, Стойчо Петков и Бойчо Атанасов; а Г. Апостолов избягал в Ромъния заедно с дядо Никола из Хаинето. Избягаха така също Стамболов и Икономов в Ромъния. Комисията, която беше изпратена от Цариград в Заара да съди въстаниците, въобще твърде снизходително погледна на работата. Това бе политиката на тогавашния велик везир Махмуд Недим паша. Повечето затворници се освободиха още в Стара Загора, а само до 50–60 души се изпратиха до Одрин, отгдето след няколко месяца освободиха повечето, в числото на които беше и нашият байрактар Койчо Георгев. Оставиха само главните подбудители, които и избесиха на пролетта.

X

ШУМЕН. В същата тая нощ, когато нашият байряк се развяваше над Стара Загора, шуменската младеж поздравляваше Преславския балкан с бунтовническа песен. Както казах по-горе, революционерният комитет в Шумен, основан в 1873 година, беше един от най-добрите и деятелните в лицето на Панайот Волов и Енчева (учители), а по-после на Кръстя Кючюка, на Ат. Стойкова и др. Тоя комитет броеше до 360 души членове, които си имаха вътрешен правилник, според който секи член е бил длъжен да плаща веднъж на седмицата определено количество пари. Тие млади съзаклятници от знатния и историческия във военно отношение град Шумен дотолкова са биле въодушевени и самоуверени в своето бъдеще значение, щото през 1874 година опитаха се да покажат и на дело своето политическо съществувание в работи, които не влизат в кръга на техните действия. Аз говоря тука за приключението, което шуменските младежи направиха с живущите там европейци, по причина че един френец поиска да се ожени за едно българско момиче от горня ръка, при-

ключение, за което мнозина бидоха затворени от турското правителство в Русчук, което погледна на работата, както се следваше.

По време на Заарското въстание, т.е. през 1875 година, когато се реши да стане въстание по цяла България, в Шумен отидоха като апостоли Н. Обретенов и Иларион Драгостинов, за да приготвят въстание. Тие направили събрание в дома на Ат. Стойков, гдето предложението се приело единодушно. Както насякъде, така и тука знатните войводи, на които буйната младеж гледала като на господ, не се стърпели от да не направят калпазанлък. Тие поискали от Илариона Драгостинов да им издействува от комитета 1000 наполеона за разни обезпечения, без които пари казали, че никъде няма си побутнат крака да отидат. Имената на тие войводи са: Димитър Николов, Спиридон Танев, Стоян Вичюв и Панчо Македонецът, от които само последният изпълнил честно своята дума, т.е. излязъл в гората, а другите се разсърдили, че не им се изпратили хилядата наполеона, които тие поискали от комитета за възнаграждение и не знаем що си още. Войводска шарлатания!

Между това приготовлението на честната младеж се продължавало енергично. Тие влезли в споразумение с мнозина турски солдати, които ги снабдявали с барут и готови фишеци; а един прокопсан турски офицер им продал от един път цели 300 оки барут. Много събрани, по-малко избрани. От толкова души излезли от града навън, повечето млади момчета по на 17–20 години. Войводите не само че не придружили неопитните хлапета, но тръгнали още из града да разубеждават ония, които се стягали да вървят, да не излязат, че не било още време, Сърбия и Русия нямали хабер.

Малката четица чакала до среднощ около града на определеното място, но като помислили, че останалите им другари може би да са ударили из други път, упътили се същата още нощ за с. Драгоево, гдето мислили да се съберат. Тук тие се научили, че другарите им Иванчо Стефов и Захария

Андреев, които излезли от по-напред, биле хванати от правителството.

Втория ден тие прекарали в гората между Драгоево и Преслав; знамето покачили да се развява върху едно дърво, та дано можат да ги видят другарите им, но напусто. На другия ден се отправили през планината за едничкото в Герлово българско село Върбица.

Целта на четицата е била да може да се събере със сливенската чета (?!) към Котленския балкан.

По причина на немание водач, докато стигнат до Върбица, тие се скитали гладни, без път по турските села из Герлово, а оръжията им и муницията биле измокрени от дъжда. Скитали се по Върбица, ходили в Котел, по Садовския балкан, губили се тук-там по планината и най-после в разстояние на няколко деня правителството усетило и изпратило потери, които успели да изловят по разни места нашите борци за свободата, които така също не успели, както и ние в Стара Загора, да изпразнят по една пушка. Както и да е, но и това беше един протест срещу турското правителство, много посилен и на мястото си, отколкото стотина верноподанически махзари и адреси.

Последствие на това в Шумен турското правителство изпозатвори не само ония, които са биле с пушки по гората, но и ония благоразумни крави, които се побоели да излязат.

От шуменските бунтовници турското правителство изпрати на вечно заточение в Азия следующите лица: Атанас Стойков, Атанас Жечев, Рафаил Мошев, Васил С. Далаков, Георги Николов, Тодор Маринов и Савулаки Петров.

ЧЕРВЕНА ВОДА. Това българско село, находяще се на 2 ½ часа от Русчук, така също даде една четица или, по-добре – изпрати за голямото въстание уж във Велико Търново, сѐ по това време (1875). Село Червена вода, на което жителите са пришълци откъм Търново, бяха доста развити хора. За по-голямо тяхно щастие преди две години беше се условил в

селото им за учител нашият другар и член на тайния комитет Тома Кърджиев, на когото има да се дължи най-много за съставянието на тая четица. Със стъпването му още в това село той успя в късо време да състави комитет с помощта на двама патриоти свещеници – поп Кръстю и поп Стоян.

Понеже от гр. Русе не можеше да излезе самостоятелна чета, то колкото патриоти имаше готови от града, трябаше да отидат в Червена вода под разни предлози и хитрини. Тие последните организираше Н. Обретенов. Русенските патриоти биле посрещнати с голяма радост от своите червеноводски братия бунтовници. Тие последните, като видели, от една страна, че числото им се увеличава, а от друга, че и мекушавите граждани биле решени да набият из гората, още повече се въодушевили. Както в Стара Загора, така и тука сичките ръждясали железа, които имали каква-годе форма на оръжие, се изтрили и пречистили внимателно.

Между другите младежи из Русчук тук дошле още: Антон Данев, Велко Абаджиев, хаджи Петър Драгнев, Стоян Маджаров, Стати Попов, Атанас Узунов и пр. Тие донесли със себе си и знамето, което се приготовляваше в дома на баба Тонка от нейната дъщеря Петрана Обретенова[28].

Когато пристигнал и войводата на четата Върбан Юрданов, родом от Шумен, готовите юнаци трябало да приемат клетва, че ще бъдат верни на своята мила родина. За чудо, тие се закълнали в черкова по начин твърде тържествен. Доколкото ми е позната историята на новите български движения, не зная почти никъде, щото чета с байряк, с войвода и пр. да се е клела в черкова в село, в което не само че сичките жители не бяха съгласни, но в което имаше и три враждебни елемента: турци, черкези и миролюбиви татари; а това не е малка дързост.

Байрякът бил внесен в божия храм; той бил предварително освятен от двамата патриоти свещеници, на които споменахме по-горе имената. Юнаците застанали под него гологлави, направили по три поклона и дали обещание, че ще да

го пазят. Това било вечер. Навън, около черковните дувари, пазела стража.

Докато четицата цалувала байряка, докато сичките млади юнаци плачели като деца не от страх или от скръб, че им е мило за живота, но просто ей така, че сичките биле идеални и благородни души, не биле омирисани и осквернени от калното блато, което се нарича „благоразумие“, „верноподанически чувства“, „гечинмек“ и пр., ненадейно и нечакано тие биле прободени не от турския ятаган, не от черкезката кама, но от архиерейския златокован жезъл на негово високопреосвещенство святи Доростоло-Червенски митрополит Григорий, който взел ролята на гнусен шпионин спрямо червеноводските юнаци.

Работата била така.

В надвечерието, когато се тъкмяла да излезе червеноводската четица, един стар българин от същото село, като бил в града, отбил се и в дома на отца Арнаудова, иконом в гр. Русе. От дума на дума дошло ред и до работите на въстанието.

– Не зная, дядо, но тая работа, за която сте задължили нашите момчета да я вършат, май не ми мяза на добро, няма да има добри сетнини – казал селенинът, който бил от ония божи хорица, които имали злочестината да мислят, че бунтовническите работи се вършат от черните капи.

– Не те разбирам – отговорил дядо иконом, който така също от своя страна не можал да предположи ни за секунда, че и в неговата богоспасяема епархия, в Червена вода, има комитет.

– Санким за нашия даскал Тома искам да кажа, който ще води момчетата в Балкана после няколко деня – отговорил простодушният селенин, който така също бил известен за комитетските работи.

Това било доволно.

Дебелият дядо иконом повел селенина из улицата, с когото влязъл в българската митрополия, в конаците на дяда Григория. Какво са си говорили двамата пастири, архиерей и

иконом, мъчно е да се знае. Знае се само това, че след малко пайтонът на първия, върху капрата на който стоял мустакатият гавазин Янко, търкалял се към конаците на вали-паша.

Дядо Григор станал предател. Вижда се работата, че между него и вали-паша е имало някакъв си компромис, защото на Червена вода не биле изпратени заптии, но владишкият гавазин, поменатият Янко. Той грабнал от селото Тома Кърджиева и двамата свещеници, които отвел в Русе.

Червеноводската четица не искала да окървява своите ножове, най-напред с българска кръв, па и не било време да пролива кръв в подобна критическа минута, та затова не закачила Янка. Тоя последният уверил Тома и свещениците, че тях вика *старецът* съвсем по обикновени работи.

Трите организатори биле затворени в митрополията, щом пристигнали. Тук тие се подложили на строг калугерски изпит, който траял няколко деня.

– Прибери си едно-друго, чедо, да отидеш до конака с Тонча[1], отгдето ще да те освободят – казал една вечер лукавият митрополит на Тома.

Тома тръгнал към конака, но лоши предчувствия обладали душата му. Щом той се явил пред очите на русчукския алай-бей, трима души голи арнаути го грабнали и оковали в синджири. Ни приятелите, ни родителите, ни друг някой русчукски гражданин знаял нещо за тайнственото изчезване на Томата.

После четири деня в Русчук се приело известие, че червеноводският даскал Т. Кърджиев преминал през Търново по крака, полуубит и опетлан в синджири, когото откарали в Стара Загора.

На идущата неделя същият тоя дядо Григор, на когото думата предател се изобразявала на мрачното му чело, четял проповед в черковата „Св. Троица“; а православното стадо го зяпало... Ех, дядо, дядо, кална е твоята душа!

---

[1] Слуга в святата митрополия.

И така, червеноводската четица била лишена от своите любими водители. При сичко това на 21 септември, в неделя вечерта, тя се упътила към беленската гора, към историческата Трапезица, за да се съедини с голямата търновска чета. От Червена вода излезли следующите момчета: братия Петко и Стоян Иванови, Продан Николов, Никола Мартинов, Мирчо Милев, Тодор Петков, Христо Юрданов, Тодор Пенчев, Юрдан Тодоров и пр. Началството на четата, състояща от около 25–30 души, взел Върбан Юрданов.

Борците за свобода осъмнали в лозята на с. Табачка, като преминали покрай селата Щръклево, Кушов и Червен. При първото им съприкосновение още с *народа* малко останало да бъдат предадени на турците. Двама души, Ст. Маджаров и хаджи Петър, които влезли в селото да искат хляб, биле предадени от попския син Симеон, но сполучили да избягат. Попът, от друга страна, който бил честен човек, така също засливосал работата. На другия ден той излязъл да ръси по къщята, като говорел на сяка къща, че кой каквото е видял, нищо да не говори пред турските власти. Тоя горски попец, който не е знаял по-надалеч от своя славянски псалтир, сто пъти повече честно постъпил, отколкото неговият безхарактерен началник!

Цели пет деня и пет нощи вървели нашите млади поборници из гъстата беленска гора, през селата Баницка, Лехеджиите, Бей-Върбовка и пр., в които населението е повечето турско и отчасти черкезко, а гората е черно море. Губили се тие и гладували, вървели безсъзнателно и най-после постигнала ги същата оная горчива участ, която сполетя четите заарска и шуменска. Та другояче можеше ли да бъде! Четата решила да се разпръсне, когато допряла близо до левия бряг на р. Янтра, която бухтяла и се пенела – невъзможно било да се нагази. А турската потеря, която подушила вече комитите, пречала надолу-нагоре.

След разпръскването на четата момчетата си взели очите кой накъдето види. Нещастният войвода Върбан изпаднал

в с. Широково в кръчмата или сапунджийницата на някого си Кара Ивана, родом от Арбанасето, ако се не лъжа. Тоя черен Иван и душата му била черна. Той издал на турците разбития нравствено юнак, които го свързали на мястото му и го предали на няколко килави татари да го карат за Русе. Върбан имал скрит револвер, който турците не можали да намерят в пояса му. Когато войводата дошел до чешмичката, която е отвън селото, връзаният поискал да пие вода, което му се позволило. След него се навежда и един от калмуците стражари да пие вода от същата чешма. Върбан намерил леснина да изтегли револвера си, с който строшава келявата глава на татарина. Други турци пристигнали на помощ от селото, които довтасали нещастния Върбана, който се борил с железата си. В последующата борба обаче той бил съшибан с няколко куршума, а после насечен, но сполучил да нарани още един от турците.

В 1880 г. аз отидох нарочно да се поклоня на мястото, гдето си е излял кръвта тоя забравен поборник. Както е обикновено у нас да викаме „ура!“ пред грамадните памятници само на чуждите, а нашите юнаци не смисляме даже, така и оттук аз бях поражен от народното ни нехайство. Гробът на Върбан войвода се отличаваше само с едно огризено памятниче, турено от някоя набожна бабичка за душата ѝ. От останалите момчета никой не пострада тежко; повечето избягали в Ромъния.

А знамето можа да оцелей у един селенин. После то се пренесе в Ромъния и биде честито да се закълнат под него храбрите херои на *Радецки* заедно с дързостния им войвода Хр. Ботйов.

ПЛАНЪТ ДА СЕ ЗАПАЛИ ЦАРИГРАД. Революционерният комитет беше разпоредил, щото едновременно когато се дигне въстанието из България, да пламне и Стамбул на няколко места. Това мнение е било изказано най-напред от Стояна Заимов и Тодор Пеев. Първият от тях бил натоварен

да намери достойно лице, което да се натовари с организирането на четата за Цариград, която нарекли *палачи*. За такова лице Заимов избрал Георгя Бенковски (Гаврил Хлътюв), способностите на когото биле познати само нему, защото през зимата още той се запознал с него и забележил извънредната му решителност. Тук Георги Бенковски за пръв път взема участие в общите работи. Нему било поръчано да събере лица, способни за палачи, за която цел успял да намери до 35–40 души емигранти из Ромъния, в числото на които бил и Иваница Данчев. С тая дружина Бенковски се отправя за Цариград по море; под негова команда ставало сичко, той бил длъжен да направи плана за пожара и да избере точките за запалването, да изучи топографически местността и да наеме къщи и магазии за момчетата с лъжлива цел, от които къщи трябало и да избухне пожарът едновременно, в определения ден, според както гласял планът. Средствата за пътуване и за други разни потребности, около стотина наполеона, биле поверени на Бенковски. Сичките пътници се снабдили с различни фалшиви паспорти.

Около един месяц (септември 1875 г.) нашите *палачи* са се бавили в разкошната отоманска столица да изучват условията за предначъртаната си цел. Условието им било, че само тогава ще да пристъпят към действия, когато получат лозинка от Стамболова из Заара, че въстанието е избухнало вече по сичките пунктове. Бенковски бил изпратен обратно в Букурещ, за да получи обещаната сума от комитета, още 200 жълтици. Ако получел пари, той щял да даде до дружината условна телеграма с адрес Ясен Ив. Роселиев: „Купих двеста кила жито, които изпращам за Цариград“ – т.е. взех двестата жълтици, които ви изпращам; а в противен случай, ако няма пари, така: „Тук се намира нужното количество кожи, ако желайте, елате сами да се уверите“ – т.е. върнете се.

Два деня след заминуването на Бенковски получила се

депеша от Заара със следующето съдържание: „Не купувайте гьонове; търговията е слаба“ – т.е. въстанието не успява[1].

На другия ден четата се качила на един английски параход, натоварен с желязо, и излязла за Галац, на святата ромънска земя, живо и здраво. Но и Цариград останал така също жив и здрав, без да изпита *опустошителното* действие на пожара.

В ТРОЯН по същото това време се намираше Панайот Волов, който беше отишел да дига въстание, т.е. и тоя градец беше един от революционните пунктове в 1875 г. Но троянчени са дълбоки дипломати и философствующи братия.

– Докато не видим в манастира поне пет души войводи из Влашко с ястъклии мустаки, не се побутваме от мястото си – казали тие велики мъже на Волова, когато той им предложил да въстанат.

Вижда се работата, че троянчени са склонили и за един влашки войвода да им дойде на помощ, защото според лъжливи слухове разпръснало се, че Панайот Хитов минал Дунава с десятина момчета, и от Троян се изпратила депутация да отиде да посрещне българския идол (по него време) в планината. Цели пет деня ходила тая депутация из гората да чака Месия, който в това време си купувал лозови пръчки из Влашко с 200 жълтици комитетски пари!

Апостолът Волов се въртял надолу-нагоре и най-после бил принуден да бяга в Тракия през Балкана, гдето намерил спасение *в столицата на апостолите* при Ивана Ара-

[1] Действителността на тая депеша от Заара, която носила подпис *Таню* и за която едно лице от главните палачи уверява, че била изпратена в Цариград на негово име, аз не можа да потвърдя. Съмнението си основавам на това, че доколкото зная, никой от Заара не е давал подобна депеша, па не беше и възможно, от друга страна, да се кореспондира така свободно него време, когато турците знаяха вече сичко. Вярното е, че когато Бенковски заминал за в Ромъния, палачите са се разстроили, нямали са кураж да запалят столицата.

баджията и Божила Гергев, които му намерили леснина да избяга за в Ромъния.

По другите градове из България не стана и това, което направиха в Троян, при сичко че се готвеше нещо. На няколко места се задоволили само да изпеят по една *народна* песен гръмогласно, поахкали и поохкали за майка България и нищо повече. Във Велико Търново намерили войводата с обръсната глава, скрит в кюмюрлука; а в хайдушкия Сливен, гдето според казването на Газибарева, че шишенетата отдавна биле изтрити, юнаците направили един гювеч и се оттеглили на Бармукбаир, гдето се сражили с черната папаска...

ЧИРПАН. Най-после и тоя градец искаше да подаде ръка на Стара Загора. Той беше най-ближният революционерен пункт до тоя град, с работниците на който имаше секидневни сношения. Главни деятели в тоя град бяха: Стою Филипов, Иван П. Андонов и пр. Преди 16 септемврий последният от тях заминал за Пловдив, нощно време, да даде инструкции на тамошните работници Д. Свещаров и Анд. Балтов. В Пловдив, нощно време, той щял да се срещне още с няколко затворници, турци и българе, които едновременно щели да произведат смут в затвора.

Стою Филипов и Христо Бабата отишле по селата със същата цел. От с. Кара Терзелий тие сполучили да подигнат на оръжие около 200 души селени, с които на 16 септемврий тръгнали за града. Таню Пеев и Анастас Тянкев заминали в с. Мурсалково, но кметът, който бил от верноподаните, щом ги чул какво говорят, вързал ги с помощта на пъдарите и ги експедитирал за града. Но това не било достатъчно. Друга една черна душа, именуем Ради Качула, рано-рано се разпоредил да предаде съзаклятието на турците, които овреме взели нужните мерки, за да предварят бунта. Стою Филипов и Андонов едновременно сполучили да пристигнат около града, първият – с 200 души селени, а вторият – с трима-четирма затворници, които биле освободени из Пловдив под

поръчителство. Тие не знаяли един другиго. Чакали тие час, чакали два, както ние в Заара, но като видели, че сичко е тихо, понеже турците пълнели вече затвора с хванатите работници, не се мръднали от мястото си. Селените, които водел Стою, един по един очистили към селото си и казали на войводата си „лека нощ“. На другия ден в Чирпан богатите давали ниски теманета около конашките стълби и псували младите, а тие последните не смеели да се подадат по улиците. Стою и Ив. Андонов, след като постояли няколко деня по плевниците, взели си очите към Стамбул, понеже главите биле вече оценени...

XI

И така, аз намерих вече прибежище на харманлийската станция при истинския си приятел и патриот не само в пението на народни песни, но и в нужно време. За няколко деня не намерих за нужно да се крия, защото, едно, че не ме познаваха, а, второ, че като ме гледаха заптиите, другите там служащи и търговците, че ходя с *челебията*, т.е. с началника на станцията, Иванова, не ме подозряваха за лош човек. За в секи случай турих си лъжовно име – Симеон, с което ме знаяха сичките.

Един ден, когато пристигна тренът от Пловдив, донесоха ми едно писмо от Търново-Сеймен, в което ми се известяваше, че заптии от Стара Загора ме търсили.

Различни бяха средствата, които намислихме с Иванова да употребим за скриването ми в станцията, понеже вътре в стаите не можех да остана, защото, като сяко общо място, секи от компанията имаше право да влезе. Освен това вътре в същото здание живееше със семейството си и един немец, на име Албрехт, който така също служеше на железницата. Най-напред решихме да изкопаем една гробница в най-долния кат на станцията, с капак, гдето да се затварям, когато

дойдат да ме търсят; но тоя план не можа да се осъществува, защото немецът Албрехт, който имаше на това място много вещи, не склони да ги извади навън по никакъв начин, а в противен случай, като влязва на ден по няколко пъти вътре, ще да има възможност да види скривалището. Нагласихме и друго средство. В една от стаите на станцията приятелят ми имаше дълъг сандък за дрехи, с капак отгоре, в който така също можах да се скрия в случай на претърсване. Изпразнихме го и аз влязох да се премеря, но и тука ударихме на камък, защото краката ми оставаха навън от сандъка няколко педи.

Трудно положение. Трудно именно затова, защото харманлийската станция е кацнала на голото поле, като орел, отдолу под селото, а наоколо ѝ равно и гладко, да гониш бълхи, както се изражават нашите селени. Па като сяка станция, европейско построявание, нямаше като нашите български къщи ни таван, ни долап, а само голи и светли стаи.

– *Торното* ще да те спаси тебе – каза моят приятел.

Торното е място, находяще се само в по-главните станции, на което обръщат тежките локомотиви само няколко души посредством железни лостове. То е един вид желязно колело, закрепено върху самата линия, вдадено в земята около един метър и повече и покрито отгоре с дъски, на които е отворена и малка вратица за влизание.

Рано сутринта на другия ден, докато спяха още сичките служащи и заптии, ние излязохме полекичка с приятеля си из станцията и се отправихме към торното, което е настрана около 400 крачки. Аз си носех едно-друго за ядение, вода, един револвер, книги за четение и пр. Съвсем не така излезе това помещение, както си въобразявахме от по-напред. Там беше тъмно като в биволски рог, дъждовната вода покриваше сичката повърхност, нямаше една педя сушинка да се подслони човек, хладната атмосфера проникваше дори до костите на човека. Цял ден прекарах аз върху две железа, превесен като лукова плетеница. Приятелят, или благодетелят ми по-

добре, дохождаше по няколко пъти на ден да ме забикаля, като се преструваше, че се разхожда по линията.

Само два-три деня престоях в тая мъртвилница, защото ми се намери по-добра квартира – вагоните за пренасяние на стока, които се намираха празни пред станцията и които са покрити от сяка страна, с изключение на едно малко прозорче. И в това много по-удобно помещение, отколкото първото, аз влязвах сутрина рано, докато спи господ, както се казва; а благодетелят ми заключаше и двете врати на вагона и вземаше неговия нумер, за да знае в кой именно вагон се намирам, тъй щото, като дойдат търговците да му искат вагон за натоварване на стоката си, да има предвид занятия от мене нумер. Вечер, пак като заспеше господ, благодетелят ми пристъпаше полекичка и отивахме двама в станцията. Понякога, когато при него нападнеха някои пиени немци, то аз четях минутите в мърчината чак до полунощ.

Един неделен ден, после пладне, когато преминаха сичките тренове, приятелят ми отишел в селото Харманлий на разходка, без да каже на магазинера, че вагон № 1417 е ангажиран. Щом заминал той, ето че няколко одрински гърци, между които бил и някой си Димитраки, турско ухо, дохождат при магазинера, комуто искат един вагон G (така се наричат вагоните за стока), за да товарят сусам. Чувам аз гласове: Тоя не е добър, че му се отваря капакът мъчно; тоя е оставен от трена, защото наближавало да се запали (от триение); а пък тоя нам що си; но не се безпокоя от никого, защото зная, че съм осигурен, чета си свободно.

– Вагонът № 1417 ще бъде добър – каза един от търговците и след малко моят вагон, на който стоеше горният нумер, тръгна към мястото, отгдето се товареха стоките, тикан от трима-четирма души.

Аз не можах да си въобразя що значеше това. Най-вярното ми предположение се въртеше около това обстоятелство, че сичко се върши без знанието на Иванова, който ще спре работата, като отидат да му поискат ключа от вагона. Тоя

последният беше спрян вече върху скелята и около 10–15 души работници и други стояха до вратата му. Въобразих си за минута като какво ще да бъде впечатлението, което ще произведа на тие последните, когато се отвори вратата и аз се представя напредя им... Благодарение обаче на скъсаните ми кундури и на една подвързана книга вагонът не можа да се отвори.

Големите несгодности – да се затварям във вагона, от една страна, а от друга – студеният климат, пръснатият слух, че сме се биле удавили двама с Икономова в морето, което говорили и заптиите в Търново-Сеймен, обстоятелството, че станцията не може да бъде насилена от властта без позволението на инспекцията, за което Иванов беше питал нарочно; а в такъв случай, макар и да бъда в станцията, докато се направят нужните формалности, може да избягам – сичко това ми даваше кураж, както на мене, така и на благодетеля ми, да не ходя вече във вагона, но да стоя затворен в една малка стаичка вътре в станцията, без да се показвам на някого.

Тази малка стаичка се намираше до самия вход на отделението, гдето живееше немецът Албрехт, та затова не смеех да се покашля.

На магазинера от станцията, който беше българин, от Харманлий, на име Гочо, бях принуден да се изкажа, защото, като лице вътрешно, невъзможно бе да се укрия от него. Преди да стане това, Иванов го викна при себе си и му чете дълга молитва, заключението на която беше следующето: „Ако най-после ти направиш нещо да го изгориш (т.е. да ме предаде), от което ще последва и моето опропастяване, бъди уверен, че най-напред тебе ще промуша с камата.“ Гочо се кръстеше с разтреперана ръка и говореше, че той е чист българин, никога няма да изгори брата си.

Да ви разкажа що за човек беше тоя Гочо. Той беше родом от Харманлий, на възраст 35–40 години, безкнижен, без мустаки и брада, обичаше да посръбва и от Червен Петка, и от Бяла Рада, влязъл на служба на железницата, откак се

направила станцията. Беше безкнижен, но постоянното чукание на телеграфния апарат дотолкова се беше втълпило в паметта му, щото той можаше да познае, като се намира и отвън станцията, не само кога викат Харманлий, но и сичките други станции от Цариград до Белово, нещо, което не познаваха мнозина телеграфисти. Можаше да разбира още кога викат бързо, кога депешата е *окръжно*, кога телеграфистът е сърдит, кога двама души се разговарят частно и пр. Знаеше да дава отговори: *разбрах, чакай, благодаря*, познаваше оскърбителните знакове, с които си служат по телеграфа, като *магаре* и пр. Много пъти се случваше, когато той се занимава с нещо вън от станцията, да чисти ламбите или да скубе пиле за челебията, тича бърже-бърже към апарата с пилето в ръка.

– Що има, Гочо? – пита специалният телеграфист, който се захортувал с друго някое лице и малко обръща внимание на телеграфа.

– Известяват, че ще да се дава *окръжно* – отговаря Гочо и се приготовлява да приеме депешата.

Сега Гочо си имаше вече грижата да ми носи едно-друго за ядение; но когато се понапиеше, аз трябаше да постя.

XII

Цели пет месяца живях аз в тая малка стаичка; на 9 октомврий 1875 г. се затворих, а на 1 март 1876 г. се освободих по начин, който ще разкажа в следующата глава. В разстояние на това време моята скромна стаичка не видя ни свещ, ни огън. Свещ бе невъзможно да запаля, защото тая стая не беше за живеение на хора и по тая причина секи щеше да полюбопитствува и узнае кой е запалил свещ там; а за огън нямаше нужните потребности, соба или мангал, нямаше и нашенски материал за горение – дърва или кюмюр, – а само каменни въглища. Покривката ми се състоеше от един голям

зеблов чувал, в който се пъхах цял. Ако малкото кученце на Иванова, което бях научил да дохожда при мене, останеше вечер в стаята ми, то аз се считах за щастлив, защото лягаше при мене и краката ми не кочанясваха нея нощ.

Два месяца и повече време се преминаха, откакто се бях затворил, а немците, с които ни делеше само една стена, не можаха да ме видят, на ума им не идеше даже да заподозрят, че имат съсед престъпник. Една вечер, на Нова година по техния стил, когато виното се лееше изобилно, когато от игри и веселби се люлееше цялото здание на станцията, гдето присъствуваше и Иванов, дошло случай да мине наред и моята особа.

– Знаете ли, господа, че в малката стаичка, в тая същата минута, когато ние се веселим пред светлината на няколко ламби, там стои в мърчината един нещастник – казал Иванов, след като се уверил от по-напред, че немците никой път няма да се опозорят с шпионство.

Разбира се, че на думите на Иванова никой не обръщал внимание, от най-напред секи помислил, че той се шегува.

– Не от вчера, не от оня ден, но цели три месяца ще стане как той живее там – повторил Иванов.

Уверили се най-после, полюбопитствували да ме видят и Иванов с ламбата в ръка доведе ги пред вратата.

Аз не знаях нищо за горния разговор, та затова се свивах на кълбо в студената стая и четях дългите часове и минути. Слушам по едно време шум и смях пред вратата, светна ламба, а после малко, похлопа се. Познах гласа на Иванова, но като виждах, че не е сам, минаха ми през ума лошите страни на въпроса, забавих се да отворя.

– Отваряй, аз съм! Няма нищо – викаше той на вратата.

Нямаше що да се прави, покорих се. Когато отворих вече вратата и стоях лице срещу лице с посетителите, дълго време тие последните гледаха състрадателно на моята изнурена физиономия, на дългите ми дяконски коси и на единствената ми мебел – чувалът. Караха се на Иванова защо той не им

известил от по-напред да ме преглеждат с туй-онуй, каквото можат, и да прекарвам по няколко часа в тяхната топла стая, когато няма никой. Оттук нататък моето положение се подобри отчасти, защото съпругата на немеца Албрехта – мадам Мария, честна и набожна протестантка – не ме забравяше. Било ястице, било винце или чай, тя сколасваше да ми подаде; когато стаяше много студено, проваждаше ми по малко огън на малката лопатка, викаше ме сегиз-тогиз в тяхната стая, показваше ме на децата си, да ме имат за пример в страданията и постоянството за доброто на своето отечество, казваше ми да призовавам на помощ Исуса Христа, па да се не боя от нищо.

Железницата захвана да пренася заарските бунтовници за Одрин; видех аз през прозорците сичките мои другари, навързани и пазени от по няколко заптии. Стефан Чифутинът беше намерил време да каже на кондуктора К. Теодорова да ми каже, ако знае, где се намирам, защото изпитателната комисия го питала за мене няколко пъти. Минаха по едно време и предателите на Заарското въстание Андрей Момчев и Димитър х. Генчов. Тие стояха свободно в железницата при юзбашията, смееха се, веселяха се, като че отиваха на сватба. Андрей Момчев казал на Иванова да ме поздрави и да ми обади да се не боя, защото той никога няма да ме издаде. Тоя последният го уверил, че аз съм вече във Влашко, но предателят си завъртял главата съмнително и железницата тръгнала.

Това беше достатъчно да наруши нашето спокойствие в станцията. Що трябаше да ме знае други, когато бях известен на Андрей Момчев! Той ми беше добър приятел, докато не беше станал шпионин, видял е от мене добро; но можеше ли човек да има вяра на предателя, че ще удържи той своята дума?

Последствие на това същия ден решихме още да излязвам сутрина рано от станцията, дордето спят сичките, с пушка и със сичките ловджийски принадлежности, тъй щото, ако

и да ме види някой, ще да помисли, че съм *френк-гяур*, а тие последните в турско време секи знае, че имаха неограничени права. В станцията трябаше да се връщам така също по мръкнало. Нощно време нямаше опасност, защото който ще да дойде да ме търси, трябаше да пристигне с железницата, която дохождаше деня по пладне.

И така, буря, виелица, студено, сняг до пояс, аз трябаше да не оставам от програмата си. Зъбестите канари на десния бряг на реката Марица ми служеха за прибежище около 10–15 деня, гдето чаках приближаването на нощта. Ако и да се случеше да ме видят някои турци или българе, широката ми шапка, ловджийските торби и чифтета, р. Марица и плаващите по нейната повърхност заедно с леда сиви и пъстри диви патки заличаваха по-нататъшно подозрение и предположение.

Докато се оплаквах от това незавидно положение, стана нужда да отсъствува приятелят ми Иванов за няколко дни, а на негово място дойде Н. Стойчев, но като българин и той се отнесе към мене съчувствено. Само верният Гочо в отсъствието на Иванова захвана да пие по-много и по тая причина забравяше си длъжностите, т.е. не ми донасяше ядение. Напразно го чаках по няколко часа отгоре на стълбите, да го извикам, като минува.

– А-а-а! Да те забрави злото – казваше той. – Почакай малко, ей сега отивам в дюгена да ти купя едно-друго.

Влазя Гочо в дюгена, който се намираше отзад станцията, срещу моя прозорец, но няма излязване. „Надписал си половина ока, пезевенк! Аз не зная четмо, но умът ми е много по-сигур от твоя тефтер... Да те кажа ли на челебията? За два деня ще ти изсъхнат оттука цървулите... Хем и виното ти от няколко деня захвана да се кръщава...“

Тие изобличения на кръчмарина се правеха от Гочо, който беше най-близкото лице до челебията, а съществуването на кръчмарина зависеше напълно от тоя последния.

– Немой бе, кардашим Гочо, сиромаси хора сме – се слушаха оправдания от страна на кръчмарина.

– Тогава почерпи – изново се обади Гочо и моята надежда, че ще вечерям, изчезваше окончателно.

Но сичко това не пречеше на Гоча да си остане честен и верен на думата. За това си пиянство той биде изпъден от служба твърде позорно, но не само че не ме предаде, за да си отмъсти на Иванова, който го беше изпъдил, а следваше още да ме забикаля и да ми оказва разни услуги.

В разстояние на пет месяца заптията Мустафа, който стоеше на станцията, три пъти можа да ме види; но той беше глупав човек, заради това далеч стоеше от сяко подозрение.

– О, добре дошел – казваше той, защото ме познаваше от по-напред, докато не бях се скрил още. – Кога дойде, та не можах да те видя, като слязваше от трена? – питаше любопитно глупавото заптие.

– По сухо дойдох от Сеймен – отговарях аз и намирах причина да избегна сякакви по-нататъшни запитвания.

После това Гочо отиваше да го сондира не е ли подушил нещо.

Виждаха ме така също и останалите работници от станцията, които, като живи хора, неведнъж си задавали въпроси: „Защо тоя човек бяга от хората и никъде не излязва?“ Но като знаяха, че челебията не търпеше твърде да удовлетворява подобни любопитства, не се простираха по-нататък. За останалата част съмнение Гочо се разпореждаше. Знаеше ме така също и един приятел от Харманлий, на име Милковски, който ми донасяше книги за четение чрез Иванова.

Захвана се годината 1876, настъпи пролетта. Ех, че пролет ли беше пък тая година! Не ми се стоеше мене вече в станцията, искаше ми се да поизляза някъде. Това мое желание се увеличи още повече, когато получих от Гюргево, от Н. Обретенов, такова едно писмо: „Търси средство да дойдеш тука при нас, защото те очаква твърде голяма работа; а ако не успееш да тръгнеш до 15 февруарий, то ще да дойда или аз, или други някой да те изведе...“ Писмото беше писано химически и изпратено до Иванова.

АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ В 1876 ГОДИНА

Глава V

АПОСТОЛИТЕ В ГЮРГЕВО И ТЕХНИТЕ ДЕЙСТВИЯ

I

Ако бъдещият историк се залови с изучването историята на българската журналистика във време на турското владичество, то той, без сяко съмнение, ще да съсредоточи своето внимание на българските политически вестници, издаваеми през 1875 и 76 г. в Цариград. Ако ония, които не са биле очевидци на свещеното и велико движение за свобода и независимост от страна на нашия народ по онова време; ако бъдещето поколение поиска да узнае предшествующите вълнения на духовете и причините на Априлското въстание; най-после, ако сички ония, които се отнасят недоверчиво към разказите на съвременниците и искат да видят нещо печатано, публично изказано, то непременно тряба да имат на ръка българските вестници от Цариград: „Напредък“, „Век“, „Източно време“, па даже и безцветния „Ден“, излезли откъде началото на месяц ноември 1875 г. до деня на въстанието, както казахме по-горе.

Херойски е подвигът на тие вестници! Аз не зная друга епоха, било във време на робството ни, било след освобождението ни, в която българската журналистика[1] да е воювала

[1] От това правило се изключава в. „Свобода“, а по-после „Независимост“, издаваем в Букурещ от незабравимия Л. Каравелова (1869–1874), който вестник ще служи завинаги като корона на българската журналистика.

така смело, така честно и безбоязнено в полза на народните интереси и желания, които тя защищаваше добросъвестно, и стана истински виразител на народната воля.

Фактът става още по-поразителен, още по-благороден, като се вземат предвид, от една страна, тежките условия на турската цензура, а от друга – че в много градове из България затворите бяха препълнени с младежи, заптиите и сичките турци въобще, които вървуваха по пътищата, селата, па даже и из градовете и които, така да се каже, правеха предварителни опити за бъдещата катастрофа, караха секиго да трепери пред неизвестното положение.

После септемврийските опитвания за въстание българският цариградски печат, наместо лакейство пред правителството, наместо верноподанически съвети да се вземат строги мерки и да се накажат виновниците на смущението, едногласно извика: „Трябат се реформи в пространната отоманска държава; народът е бил притиснат от провинциите, та затова се бунтува; милост, пълна амнистия за неопитните младежи и пр., ако царското правителство иска занапред да има верни поданици."

Така постъпи българският печат не че беше подкупен, нещо немислимо по него време, но от желание да изрази общото негодувание на народа, да предскаже бъдещите кървави сцени и да предупреди турското правителство да предвари злото, от което щеше да си попати и самата обширна империя. С други думи, зад гърба на печата стоеше народът, който живо протестираше чрез своите органи отживялата турска рутина и заплашваше даже правителството, че ако то не отстъпи някои правдини на народа, лоши ще следствия да настанат. Но имаше ли между турските държавни мъже хора, които да предвидят опасността да отстъпят нещо от своите завоевателни права? Когато гласът на журналистиката не е придобил право на гражданство и измежду съотечествениците на Гете, на Миля, на Волтера, на Пушкина и пр.; когато в тие просветени държави, люлката на цивилизацията, се чува още

до днешен ден гръмливият глас на обвинителната власт, че *еди-кое смущение или демонстрация е произведена умишлено от нелегалното поведение на тоя или оня вестник, отговорният редактор на който тряба да се накаже със затвор и вестникът му да спре довека;* най-после, когато хора с просветен ум, които са изтривали чиновете на университета до тридесятата си година, мислят денонощно над проекта за закона на печата, по кой начин да го убият по-чувствително, то мислимо ли е да изискваме противното от ятаганската държава? Ако оня мастити тиранин, когото наричат велик, е говорил пред своите образовани поданици: Si je lâche la bride à la presse, je ne resterai pas trois mois au pouvoir – то що ни тряба повече? Удивително е, че най-големите душмани на свободата на пресата са учените глави. Колко фалшиви закони, колко железни клапи са се ковали от тиранските правителства против свободата на словото! Брой нямат благородните жертви, рухнали пред краката на тиранина, че тие уж подпалили главите на верните поданици. Педантите владетели не могат да разберат или пък разбират, а не им се ще да признаят, че пресата не създава никакви мнения и направления, а само ги изказва като тълкувателница. В тие случаи вълнующата се маса само се ползува от вестниците, както би се възползувала от собствения свой язик или писмо. Ако няма журналистика, то масата знае и други средства: кръчмите, пазарите или безграмотните възвания. Напротив, пресата може да бъде даже донякъде полезна в народните пориви, защото като изважда наяве много факти, които инак би минували за грададни, отслабва донякъде си разпаляните страсти. Доказателство за това е революционна Франция.

Но да продължим своя разказ; нека пак учените решават тоя въпрос. Българското вестникарство в Цариград, основающе се на своите дописки, съдържанието на които ще да разкажем по-долу, дигаше още по-високо своето священо знаме. То отпусна печатното слово с такава нечута до него време свобода по Балканския полуостров, щото секи си пре-

хапа язика; мнозина погледнаха заглавието на цариградския *Напредък* с подозрение да не би да четат букурещката *Независимост* на Л. Каравелова; други подскачаха от радост, че турското правителство се е уплашило или пък е намислило най-после да ощастливи своята рая с някои правдини; трети отиваха още по-нататък в своите съждения; а поривът на духовете растеше от ден на ден сѐ повече и повече. Това ратувание на нашата сиромашка преса ни напомни неволно надвечерието на Великата френска революция, когато само Париж броеше няколко стотина вестници, когато вестниците се продаваха и нощно време. Колко народните събития си приличат! „Докато нашият българин не чуе ревът на топа и звънтението на саблята, докато той не се сражава на бойното поле за отбрана на общото отечество заедно със своите съотечественици мусулмани, до него време секи ще има право да го бъхти като съдран чувал“ – пише в. *Напредък* в една статия, в която изказваше мнение да се взема войска и от българете. Това писа той и след малко заваляха прошения от сичко Българско до великия везир в Цариград, прошения с буквално почти еднообразно съдържание, с които се молеше верноподанически султановото правителство да повика под отоманското знаме за войници и синовете на своята рая. Ако се не лъжем, най-напред габровските жители подадоха подобно прошение. Преписи от сичките прошения се обнародваха във вестниците.

Най-много в. *Напредък* се бореше да се вземат войници и от българете. *Век* настояваше да се опростят сичките, без изключение, затворени младежи. „Бъдете уверени, всемилостивий господарю – пишеше той, – че вие ще зарадвате хиляди семейства, които ще въздават горещи молитви за вашето благоденствие, които ще да ви станат отпосле най-верните поданици.“ А тая дързост от страната на един български вестник не беше малка по него време. *Източно време* съветваше султановото правителство с много надменен тон да приеме българския язик за официален наравно с турския,

да предостави на българете да могат да занимават високи служби по военната и гражданска част, да се печатат правителствените заповеди и на двата езика. „Ние съжаляваме от сърце и душа – пишеше тоя вестник – сички ония наши заблудени младежи, които си губят скъпоценното време с изучването на турския език, език мъртъв, без никаква литература и полза. Единствената полза от тоя език се състои само в това, ако тие българе, които го изучваха, се приемаха на служба наравно с мусулманите."

Секи може да си въобрази доколко духовете трябаше да се развълнуват още повече, когато турското правителство, наместо да употреби своята неограничена и законна власт, ако щете, отстъпи няколко крачки наназад, показа се снизходително в много въпроси, гдето, напротив, както се очакваше, трябаше да бъде строго.

„Турция е уплашена!" – шепнеха тук-там много разпалени патриоти и си триеха ръцете от радост, че може би да е наближил най-после часът на нашето робство. Първият плод на септемврийските движения през 1875 година не закъсня да се яви. Той беше султанският ферман от 3 декемврий същата година, с който се даваха на българете някои изтъркани и прецедени правдини със съмнително правдоподобие, както това е бивало завинаги. Не се измина много време, и захвана да се брътви за някакви си Андрашови ноти, с които се давали правдини на Босна, Херцеговина и България; затворените бунтовници се освободиха, с изключение на няколко души, никъде ни един не се обеси, турците омекваха малко по малко, българете вземаха връх, открито се говореше вече, че има *да стане нещо.*

Тогава загърмяха дописки из цариградските вестници от четиритех краища на сичко Българско, дописки с остро съдържание и със заплашителен тон за държавата[1].

[1] Много от тие дописки се пишеха от самите апостоли, които бяха минали вече в България, пъплеха от село на село, от град в град и отиваха, така да се каже, с лопата на пожар.

Не само от градовете, но и от много малки български селца, съществуването на които едва ли беше известно, се пуснаха дописки в поменатите вестници. Сички тие дописки бяха еднакви по съдържание и план, сичките биеха върху една точка. В тях се описваха надълго и широко зулумлуците на разни мюдюри, чиновници и заптии с най-тънките подробности, теглилата на българина и невъзможността да се търпи по-дълго време тоя ред на работите. „Господине редакторе! – пишеше от Герлово един българин до в. *Напредък*. – Аз, долуподписаний Дончо Бебровченинът, който ходя да продавам едно-друго по селата, за да си прехраня децата и да платя тежкия данък на царя, и пр., и пр. ... Снощи ме нападнаха царските заптии, биха ме до умирание и ми взеха сичките парици. Не зная, господине редакторе, какво ще да правим; мъчно се живее! Хората са на мнение напролет да си вземат очите из гората..." „Бог високо, цар далеко, г. редакторе – пишеха от Новозагорско. – Завчера двама души заптии срещнаха на пътя няколко селени и на въпрос, къде са ходили, един от тие последните отговорил: „*Бях кумец на една сватба*." Царските хора разбрали, че селените са комити, ударили им по един бой и ги откарали в затвора, гдето се намират и досега. Тежко и горко, г. редакторе, на нас, българете! Секи се е отчаял и не знае що да прави! Ако до напролет не ни се подобри положението, страшно е да не стане преселение..." „Господине редакторе, тая година нашето селце не е засявало нищо, па няма и да засее, защото никой не може да се подаде из селото навън, обират ни крайвци, грабят ни заптии, хукат ни на конака, не знаем накъде да си вземем очите. Няма вече за нас живот в Отоманската империя."

Такова беше горе-долу съдържанието на сички дописки, които пристигаха из България и с които се пълнеха вестниците. Тие изражаваха общото вълнение между народа, предсказваха скорошното избухване на вулкана, застрашаваха, така да се каже, турското правителство, защото само по тоя начин може да се чуе гласът на народа.

Ако ние се отвлякохме от предмета си, това направихме с единствена цел, за да дадем по-пълна картина на онова велико общонародно въодушевление за независимост, което предшествува Априлското въстание и неговата организация; а за нас това е много повече важно, отколкото самото въстание и сраженията на бойното поле. Ние искаме да покажем фактично, че българското въстание не се е управлявало ни от въображаеми букурещки и белградски централни комитети, както мнозина уверяват, ни от сръбски подкупени агенти, ни от славянски комитети, ни от несмислени младежи, нито пък българският народ е стоял със сгърнати ръце като стадо и ненадейно бил нападнат от башибозушките тълпи, както иска да каже достоуважаемият Мак Гахан в своите кореспонденции до „Daily News“.

Главната цел на тоя последния е била не да издирва истинските причини на нашето въстание, не да препоръча народа ни пред своите съотечественици, че и той е оценил вече свободата, но да ни представи като хора мирни земледелци, верноподаническа рая, невинно изклана от башибозуците, за да може да въоръжи общественото мнение против тогавашния английски кабинет Дизраели – Дерби. Както видите, неговата цел е била чисто агитационна.

И така, българските въстания в 1875 и 76 година бяха чисти народни движения, възникнали от средата на самия народ, без никакво външно влияние.

Тук му е мястото да кажем предшествующите исторически причини, които приготвиха това въстание. Нека читателите ни простят още един път за това отстъпвание.

Като говорим за причините на българското въстание в 1876 година, ние няма да се изразим официално, т.е. не сме намерени да погъделичкаме капризата на някоя неприкосновена особа, от полицейска точка зрение, че уж факторите на това въстание биле няколко недобре възпитани младежи, според логиката на лицемерците, а според чорбаджиите и рапорта на Едиб ефенди – „нехранимайковци, минали

от Влашко и Сърбия, които нямали хляб за ядение и по тая причина неволно дигнали глава“. Няма да повтаряме думите на Мак Гахана и другите му събратия, че тоя народ, който не знаял друго нищо освен ралото, бил нападнат ненадейно; ще игнорираме и източниците на надутите педанти, които уверяват, че *„тук е имало интригантски пръст на сръбската гнила политика“*, няма да възразяваме на чалмоносните европейски вестници, че панславизмът е заседавал в Пловдив; най-после ще да помолим някои историци да си оттеглят думите, че няколко неразбрани младежи прибързали да увлекат народа в неравна борба.

Според нашето мнение, най-главната и осезателна причина е тиранското правителство на султана, което в последно време беше станало нетърпимо вече. Казваме в последно време, защото допреди руските войни българският народ е живял под турското владичество сравнително много по-добре, отколкото когато се захванали да се грижат за неговите съдбини различни християнски държави. Убит и нравствено, и политически, нашият народ, докаран до най-последната ниска степен на позорен рая, той не е възбуждал никаква вражда, никакво подозрение и страх за въстание в очите на своите владетели. Това се доказва още по-добре, като се вземе предвид, че на българете се е дозволявало да носят оръжие открито, наедно с турците, че във време на кърджалийските времена тие са биле свободни да се бранят от нападателите с оръжие в ръка, убивали са ги, събирали са чети, мнозина са биле предводители на тие чети, съставени от турци и българе, нещо, което се е считало за престъпление у тие последните в по-новите времена. Когато обаче руските войски преминали Дунава, когато турците узнали, че презрените техни раи имат защитник – московецът, – когато мнозина български юнаци се присъединили в редовете на руските войски и безпощадно захванали да колят и убиват турци и кадъни, когато най-после освободителната християнска войска се оттегляла преспокойно оттатък Дунава и оставяла братушките да си живеят

по старому, то за тие последните наставала нова епоха, епоха мрачна и сърцераздирателна. Враждата била разпалена между двата елемента. Господствующето племе гледало в лицето на българина не покорна рая, но кръвни братия на московците. Разбира се, че в сключените трактати после войната върху бялата книга биле предвидени някакви си правдини за балканските християни; но това било ироническа подигравка в отношение на тех времена, а в действителност, на практика, теглото на раята се увеличило деветдесят на стотях, защото, ако Турция не се боеше в по-новите времена от буквата на мъртвите трактати и задължения, то секи може да си въобрази какво е било във времето на еничерите.

И така, руските войни до 1854 г. са принесли най-голямо зло на българския народ под турското иго, защото са събуждали само фанатизма на турците и нищо повече[1].

---

[1] Освен устните сведения на очевидци за състоянието на раята след оттеглянието на руските войски от България ние притежаваме още и скъпоценен писмен документ – жалбата на котленските жители до Дибич Забалкански, поместен в *Горский пътник* на Раковски, стр. 234, в действителността на който ни най-малко се не съмняваме... „А най-паче сме страдали – пише жалбата – във време рата Руссія с Турция; понеже, от една страна, земя наша се тъпче от Руссийския войски, добитък губими, жятва, лозія, все са разорява и разграбва, от друга же страна, храними небройни войски турци и тяглими най-голямая свирепства в това растояние, когда най-много беснее турско зверство, разярено, что има рат с наши единоверни Русси братия. А пощо побеждения са завращат за Азія е голем страх и ужас за бедни българе. Отгде поминат, колят, бият, горят, грабят и робят! Тіи зверове от нас бедни българе искат да си извадят гняв и да си отмъстят за изгубвание бойно поле в сражение с Русси...“ „Важно дело, бедни българе! – отговорил Дибич Забалкански на депутацията, която му поднесла прошението. – Но седете си мирни във ваше отечество! Дòще време и за вас! Сега се говори за Влашко, Богданско и Сърбія... Не бойте се. Сега веки ще да се издаде ферман за амнистия (?).“ „Каква амнистия, казвате, Господарю?“ – отговорили пълномощниците. – Турци не слушат своего Господаря Султана, они не щът нищо от това да знаят. Ми молими да ни уставите свободни да вършими и

Следователно тие войни са втората предшествующа причина на българското въстание, защото, от една страна, ожесточавали турците, а от друга, вдъхвали на българете кураж и свята надежда за в бъдеще.

Третя по-сериозна причина за тие въстания е била въстанията в разни времена за независимост на околните християнски народи – гърци, сърби и черногорци, – които са разваляли рахатлъка на агата, напомняли му, че и мирната българска рая може би един ден да направи това същото, имал благосклонни причини да мрази и ненавижда тие последните, защото мнозина българе, които ламтели за священо

ми що знайми“. „Българе! Стойте си мирни, че ще обърна топове да ви избия аз!...“ – отговорил строгият генерал.

От сичко това се види, че войната в 1828 г. е била подигната *только для уничтоженіи неверных поган*, а братушките са теглили запартата за „бог да прости“. Та и другояче не е можало да бъде. Него време самите ни освободители, които са газили Дунава уж да ни освободят, са биле роби, десят пъти по-мъчени и по-угнетявани, отколкото ние, раята. Разликата е била само в това, че на Балканския полуостров тираните са биле с чалми, а в Русия – с шапки. Солдатинът роб, който е умирал покрай дунавските брегове, без да знае защо, брат му е умирал в това същото време в своето отечество на бесилото. В Турция по онова време биеха само селените, а в Русия – наред. Достатъчно е да ви припомня горчивата участ само на нещастния малорусийски поет Тараса Шевченка, когото хищният негов господар помешчик биеше по лицето, докато страните на поета станат червени като на рак! А Щепкин? А Тропинин? А Сибиряков? Тях са ги биели така също само затова, защото са биле талантливи. В Турция отнемаха само имуществото на раята, добитъка и пр. А в свята Русия помешчикът имаше право да отнеме и любезното чедо на милозливата майка и го продаваше на пазар. А знаете ли каква продажба? Трампа за две ловджийски кучета! Най-после мислимо ли е било да се чака по онова време освобождение от такова едно правителство, което забранявало да се произнесе думата *свобода* и *народ* (наместо народ туряло се *население*), което забранявало на 21 000 000 същества, свои братия малоруси, да пишат и четат на майчина си язик? Русия дигала война повече да освободи Божигроб, „Света София“ и разкошната Византия и да побие поганците турки, както казах.

отмъщение и за християнска война, вземали живо участие в борбата на гръцките и сръбските въстаници. Освен това, когато еничерските табори се възвръщали от Мора и Сърбия, не твърде удовлетворени, вадели си гнева от мирната рая, която доплащала греховете и на гърци, и на сърби. Според разказванията на съвременници от тая покрита с неизвестност епоха, които разкази са най-верните доказателства, във време на гръцката буна всеобщото клание на българете било задържано на иглен връх, а оръжието им било събрано и цели седем години не се е дозволявало да го носят.

От друга страна обаче, и тие въстания немалко стреснали българина. На много места по градовете по-развитичките хорица, ако можем да ги наречем така, посъбрали се на тайни места тук-там и жертвували по няколко часа да разискват за целта и намерението на въстаналите си съседи. Това било начало.

Като преминем с мълчание много други косвени второстепенни и третьостепенни причини, ние ще да се спрем на българския черковен въпрос, т.е. на борбата ни с нашите духовни тирани – гърците. Когато българският народ видял с очите си как позорно се рита по улиците златната митра на фенерския горделив деспот ефенде, когато святата му разкошна митрополия била нападната от народа и той побягвал из прозореца като плъх заедно със своите парамани и улани и търсел спасение в конака, събития, на които са биле свидетели много градове; когато най-после въоръжени младежи с ками и ножове, сутрина рано, вземали с пристъп своя божи храм, усвоен с хитрости и лукавщини от фенерския грък, в който тоя последният канервал през носа си, то естествено и твърде логически излязва, че българинът си е задал следующия въпрос: „Не можем ли да направим ние това същото и с недуховните си тирани, т.е. не можем ли да вирнем глава и против турците?“ Малкото събитие влече след себе си голямото. В продължителната борба с гърците българският народ се е научил на много неща, имал случай да дигне ръка,

на много места, не само против своите духовни наставници и учители, но и против неприкосновените турски заптии, а това значеше твърде много. На много обичаи и правила, изработени и освящени от века на невежеството и заблуждението, които бяха спечелили помежду ни право на непогрешимост и неприкосновеност, той настъпи с решителност и дълбоко презрение.

И така, черковният въпрос е първият фактор, който е побутнал българския народ да направи една крачка напред към гражданско и политическо самосъзнание, да захване да мисли, че като се освободи от своя духовен тиранин, то ще дойде ред да свали един ден от гърба си и политическото иго. Черковният въпрос послужи най-напред да съедини българския народ в едно цяло, той тури най-здравата основа на нашата народност, той разбърка на мнозина закоренелите понятия и ги накара да правят разлика между думите *българин* и *християнин*. Със захващането на черковния въпрос ние виждаме, че българската интелигенция почва тук-там да си издава гласа, да размисля за доброто на своята собствена черга. От най-напред, докато нямало още читалища, млади момци се събирали по няколко души после божествената литургия в празнични дни и ходили от къща в къща на посещение, гдето изпявали по няколко нови народни песни, от които присъствующите биле във възхищение. Песента *Гордий Никифор*, която е ставала причина да се пукнат много глави, между българе и гърци, е принесла много по-големи добрини, отколкото различни блудкави и осакатени преводи. Когато събравшите се младежи преминували през гръцките махали и пеели тая песен с *народната гайда* начело, то Сократовите горделиви потомци бълвали гущери, а заспалото сърце на българина трептяло като есенен лист. Камите и ножовете биле готови на поясите да се пуснат в действие при най-малкия повод от страна на обидените. Любопитно е, че в подобни скандали турските власти са се отнасяли твърде снизходително. „Оставете ги: тие са от *даживейлерден*“ (т.е.

от ония, които викат „да живей“) – казвали бедните турци, без да подозряват, че тие *даживейлерден* после няколко години ще да подбутнат и престола на халифовите наследници. Народният общински учител го считаше за гордост, ако учениците му в празничен ден са се били няколко пъти с гръцките ученици, т.е. ние искаме да констатираме, че идеята за народност се бе проявила и между учащите се.

После черковния въпрос като предшествующа причина на българското въстание иде нашата литература. В това мерило на умствената деятелност на секи един народ ние ще да турим, макар и не дотолкова уместно, училищата, читалищата, различните дружества, театралните представления, журналистиката, празника Св. равноапостоли Кирил и Методий, песни и пр.; литература в тесната смисъл на тая дума, каквото значение има тя в Европа, ние, току-речи, че не сме имали, при сичко че един наш събрат ни уверява, че сме притежавали доволно заякналичка книжнина. Журналистиката ни начело с в. *Македония* по време на черковния въпрос, чисто революционният в. *Свобода* и *Независимост* на Л. Каравелова, както и неговите огнени съчинения, които се четяха по тъмните кьошета из отечеството ни, са имали най-силно влияние. За читалищата няма що да говоря; секи знае, че тие бяха второстепенно свърталище на революционните комитети, под техния покрив се виждаха младежите един път в неделята, в тях интелигентният учител говореше реч, наречена *сказка*, и пр. Силен подтик са биле така също в нашето самосъзнание театралните представления из отечеството ни, които възникнаха, ако помним добре, в 1868 г., и най-напред се даде на сцената *Многострадална Геновева*. Бедната Геновева! Колко невинни сълзи е проляла тя, колко нощи е бивала наред, след представлението, предмет на домашни разговори. После *Многострадална Геновева* идат драмите на покойния Д. Войникова, на В. Друмева, *Изгубена Станка* на Блъскова и пр. Първите – такива и онакива, но ние смело можем да кажем, че тие възпитаха бъдещите бор-

ци за свобода, тие им вдъхнаха идеята за юначни подвизи. Ние познаваме лично мнозина, в числото на които влязва и перущенският херой Кочо Чистеменски, които станаха патриоти от сцената на представлението[1].

А *Изгубена Станка*! Тая народна драгоценност, скромен труд на заслужившия Блъсков? Нейните херои Желю и Колю, с дългите ножове и колчаклии потури, тяхната отчаяна битка, не с въображаеми печенеги и гърци, но с голи татари и турци, живи угнетители на народа, тие живи и действителни типове от новия български живот, техните съвети и планове *да спасят една млада християнска душа* от зверски ръце са трогвали твърде дълбоко простата младеж; мнозина знаяха наизуст тая народна драма, а който играеше ролята на Желя или Никола, така му оставаше името, той се сочеше с пръст и от младо, и от старо. Народният ни празник Кирил и Методий, който се празнуваше твърде тържествено, можа да въодушеви и да събуди убития народни дух толкова много, особено в простолюдието, щото с него не може да се сравни друго никое средство. Като се зададеше Кирил и Методия – сякаш че идеше нещо необикновено, по-тържествено и от Възкресение. Божествената служба, която се вършеше обикновено в училищния двор, не беше се още преполовила, когато „народната гайда“ с дългото ручило писваше малко по-настрана и грамадното хоро се залюляваше под наблюдението на турския жандармски юзбашия, който се хилеше и веселеше наравно с другите.

Четите на Тотю войвода, на Панайот Хитов в 1867 и на Хаджи Димитра в 1868 г. измениха хода на работите. Ние ги

---

[1] Кочо Чистеменски, както ще да се види по-нататък, си е оставял работата по няколко деня, да учи роли. С ролята Велизарий той е трогнал дотолкова публиката, щото английският консул, който гледал много пъти Шекспира, пожелал да се запознае с Кочо и му подарил две лири. Питал го той, где си се учил, без да знае, че сиромах Кочо бе безграмотен, други му четеше, а той учеше ролята си наизуст. Колко е горяло неговото сърце!

туряме като предшествующа причина на Априлското въстание, защото тие сами по себе си не могат да се вземат за чисто народно движение, изникнало от средата на самия народ. Тие чети се образуваха от ония български синове, които бяха предварили своите съотечественици по понятия и взглядове и които не можаха да търпят поведението на турското правителство, което се подиграваше с решението на черковния ни въпрос. Че българският народ не е бил приготвен още да посрещне тие патриотически чети, служи и тоя поразителен факт, че никой от местните жители не се е присъединил с борците, а напротив, може да се каже, че тие последните са биле преследвани и от своите братия.

Но минуването на тие чети Дунава, първото пуквание на пушката при Върбовка и Вардин, бесилките на Мидхат паша, заточенията така развълнуваха младите умове, щото просвещението и борбата ни по черковния въпрос подир петдесят години не можаха да достигнат това. Песента „Гордий Никифор“ се замести от „Стани, стани, юнак балкански“, сраженията на Хаджи Димитровата чета вървяха из уста в уста; последните прощавания на осъдения юнак върху бесилницата се повтаряха с благоговение, събраните млади от сяка ръка хора на угощение, които по него време бяха на мода, из лозята и отвън града слушаха с отворени уста запретената юнашка песен, която развълнувано пееха няколко души, не твърде на висок глас; вестникът на Каравелова и брошурите му загърмяха от Букурещ, пъргавият Дякон не закъсня да се яви, думата *комита* придоби право на гражданство; а бесните черкези и необуздани заптии следваха да поливат масло върху димящия се още огън.

Най-после, ние сме длъжни да споменем още една предшествующа причина на българското въстание, която, според частното ни мнение, струва ни се да има известна част от правдоподобие. Думата ни е за участта на българската интелигенция пред въстанието. Ако турското правителство, наместо да преследва младите сили на България, беше им

отворило път към различни граждански и военни служби, т.е. ако ние имахме по-голямо число от Иванчо и Юрданчо ефендювци, както другите християнски народности на Балканския полуостров имаха своите Киркоровци, Гарабедовци и Аристидовци – да не ни обвинят, че ще кажем голяма дума, но Турция и до днешен ден щеше да си съществува, и досега още полумесяцът щеше да се развява в София и Пловдив. Интелигенцията на секи един народ, която руските славянофили, макар и да равнят, в отношение на народния успех, с нула – имала е и ще да има решающи глас в съдбините на простата маса; без нейното участие нищо не е възможно да стане. Ако турското правителство искаше да убие българската интелигенция със заточение в Диарбекир, то много по-добре щеше да сполучи в целта си, ако направеше от тая интелигенция ефендета, защото ние знаеме от пример, че колкото българе имаше на турска служба, почетени с нишани, сичките до един бяха лица с развалени характери и много по-предани на Османовия престол, отколкото самите турци. Ние щяхме да имаме по образ и подобие арменска интелигенция, която да се грижи само за доброто на бадемлията мастика и на турския чиновнически разврат...

Тие са горе-долу по-главните причини и фактори на нашето въстание, според частното ни мнение; а на бъдещия историк остава да се произнесе за тяхното правдоподобие.

II

В това време, когато сичко гореизложено в началото на предидущата глава се вършеше в България през 1875 година, по-главните български революционерни деятели от Старозагорското въстание и от другите революционерни пунктове бяха сполучили да избягат през Дунава в святата и благословена свободна Ромъния, люлка на нашето политическо

възраждание. По-главните измежду тие емигранти бяха: познатият вече на читателите Стефан Николов Стамболов (прекръщен Стойко Мъглата), родом из Търново; Панайот Волов (прекръщен Петър Ванков), родом из Шумен, момък на 28-годишна възраст, ръст висок, лице смугло, весел и засмян завинаги, учил се в Русия, в Николаевската гимназия (едничкото лице между апостолите в 1876 г. със систематично малко-много образование), бивши учител в родния си град, а после бунтовник, племенник на прочутия български богаташ Маринчо Бенли; Христо Иванов Книговезецът, наречен *Големият* (за да се отличава от Христа Караминков, тоже апостол), родом от с. Къкрина, Ловченско, другар на Левски, най-старият български апостол, на 35-годишна възраст; Христо Караминков (Малкият), родом из Търново, бивши халач, на 28-годишна възраст, човек с начално образование, както и Големият Христо; Иларион Ив. Драгостинов, родом от Търновско Арбанаси[1], момък на 26 години, хубавец и деликат, който беше предмет в Русчук и Търново на много нежни въздишки, учил се в Търново само, но говореше и пишеше на сичките почти европейски язици, в това число и турският язик, чиновник на железницата, отгдето беше избягал по Заарското въстание; Георги поп Тодоров (Икономов), родом от Сливен, на 28-годишна възраст, учил се в родното си място, запознат от млади години с хайдушкия живот, момък с буен характер, който беше готов да изтегли ножа си от най-малкото докачение; двамата синове на познатата вече баба Тонка, братия Никола и Георги Обретенови, родом от Русчук, първият на 28-годишна възраст, учил се в родното си място, а вторият на 26 години, учил се в Одеса в юнкерското училище и нарочно напуснал училището, да вземе

[1] Приятелите и познайниците на Драгостинова уверяват, че той не искал да учи в училището българската история, защото като арбанасченин не бил се отърсил още от заразителния по него време елинизъм.

участие в българското въстание; Стоян Заимов, родом от с. Тюркемишово, Чирпанска околия, на 30-годишна възраст, учител, тоже с местно образование и заточен в Диарбекир по хасковското приключение, но избягал от затвора и дошел в Ромъния, за да стане изново бунтовник; Георги Бенковски (Гаврил Хлътев), родом от Коприщица, учил се в родното си село, скитник от дълго време по Мала Азия и Египет, а после прибягнал в Ромъния, неизвестен до него време на никого; Георги Апостолов, родом от Заара, на 29-годишна възраст, тоже с местно образование, избягнал от Заарското въстание; Никола Славков, родом от Търново, на 28–30 години, мъж с грамаден ръст, учил се в Русия, гдето и бил на военна служба (унтерофицер), така също неизвестен до него време на старите емигранти; Георги Измирлиев, родом из Македония (прекръщен Русеще), учил се в Русия в юнкерското училище, младо момче на 22–25 години; Иваница Данчев из Свищов, с местно образование, на възраст 29–30 години; Тодор Кирков из Ловеч и други още младежи.

Още в началото на месяц ноември 1875 горепоменатите емигранти и бъдещи апостоли за Априлското въстание допаднали един по един в историческия ромънски градец Гюргево, гдето с помощта на редкия патриот Димитра Горов[1] тие

[1] Димитър Иванов Горов е родом от с. Пещера, Т. Пазарджикска околия. Дошел от малък в Гюргево, с българската си икономия и със занаята си – свещарство – той сполучил да стане гюргевски гражданин, с капитал от няколко хиляди жълтици и с фабрика за правение свещи и сапун. Сичко това богатство Горов пръсна по народни работи. Той е едничкото лице, което изпроводи Хаджи Димитра до Вардин и четата на Ботйова до Бекет. Апостолите в Гюргево цялата зима преминаха на негови разноски, той отиваше секи ден да им става гарантин на полицията, неговата къща беше отворена за секи бунтовник. Когато се освободи България, Горов имал слабостта да мисли, че хора като него, които са си прахосали и последната парица по народни работи, ще да им бъде отворена вратата насякъде. С тая мисъл той продаде сичко, щото му беше останало, и тръгна с Л. Каравелова да следи освободителните вой-

успели да си наемат една отделна къщица, която отпосле нарекоха *казарма*. Като видели въодушевлението на народа, от една страна, после Заарското въстание, а от друга, че приели частни писма, в които им известявали от България, че народът е много повече готов да въстане на оръжие идущата пролет, отколкото миналата есен, то тие се събрали втори път под председателството на Стамболова и размислили що тряба да се прави.

Първите въпроси, които се предложили в това събрание, биле: „Ако турското правителство се уплаши от едно нищо и никакво Заарско въстание и издаде ферман, с който отстъпва уж на българете някои правдини; ако това същото въстание даде такъв подтик на свободата на печата; ако българският народ се разшава и придоби такъв кураж, щото се осмели да поиска да има равни права с турчина, нещо нечуто до него време; ако най-после народът е до такава степен готов, то що ще да стане с турската държава, когато се приготви на пролетта всеобщо въстание, когато се възбунтуват 7 милиона[1] българе?“ Разбира се, че тие въпроси биле решени по начин твърде удовлетворителен.

Първите приготовителни събрания станали съвсем тайно. В тях участвували лица с изпитана честност и твърд характер, а именно: Стефан Стамболов, Волов, Г. Икономов,

---

ски. След дълги преследвания и търкаляние по ханищата из България без пара, без половина, от страна на министерството Бурмов – Начевич, което преследваше сичките бивши поборници, най-после на Горов се даде една службица; но докачен и ядосан, горещият патриот скоро заболя от неизлечимата гръдна болест и се помина в Трявна, в голяма бедност, през 1882 година. Горов водеше сестрата на А. Кънчев, която така също умря, по-напред от своя съпруг.

[1] Тряба да знаете, че българският народ него време минуваше за 7 милиона и учено, и официално. Градовете Русчук, Пловдив, Търново и пр. се брояха, че имат по 50 000 души жители, повечето българе. Както виждате, патриотическите тенденции не са биле чужди и на положителната наука.

Заимов, Г. Апостолов, Обретенов (големият), Драгостинов, Караминков и Христо Големият.

Георги Обретенов и Георги Измирлиев биле докачени твърде много от своите събратия, че се съмнили в тяхната честност и патриотизъм, като им затворили вратата на събранието. Тие тръгнали отчаяни по гюргевските улици, поплакали, повъздишали и решили да се самоубият него ден, отколкото да живеят вече на тоя свят. Преди да свършат обаче това решение, тие влезли в една влашка кръчма, изпили около една ока ракия, цалунали се и се разделили един от други. Измирлиев потеглил към Дунава, гдето мислил да нахрани рибите, но находящите се там риболовци го спасили. Г. Обретенов, преди да свърши със себе си, решил да убие понапред брата си Никола, който, според неговото мнение, бил единствената причина за неприемането му. Взели се мерки и разярениият Обретенов не можал да направи нищо на брата си; от яд той преспал през студената януарска нощ на двора без никаква завивка и сутринта го намерили, че се вдървил; с големи мъки едвам можли да му възвърнат живота.

Вижда се работата, че тие момци не са знаяли каймета на своя живот. Где ги сега да видят как живеят благоразумните хора, не се сърдят от нищо, не се докачват не само от изказването на едно съмнително недоверие, но и да ги плюш, пак ще ти благодарят – ще кажат, че божа росица паднала на лицето им.

Между това събранията на бъдещите виновници на Априлското въстание следвали непреривно деня и нощя. Тие изработили различни правилници, наставления, форми за клетва, начина за агитацията, съобщенията между разните пунктове, тайните пощи и полиции, плана на въстанието и пр. В тие приготовителни събрания за по-добро действуване и разделение на деятелността България се раздели на четири главни революционерни окръзи, както следва:

Търново – I окръг; Сливен – II; Враца – III; и Панагюрище – IV. За създаването на последния тоя окръг имало

много препирни между организаторите. Мнозина от тях не вярваха, че в Панагюрище и неговата околност ще може да се направи нещо. Няма съмнение, че на Великото Търново се даваше най-голямата надежда, та затова именно то се е наречло I окръг, гдето отидоха най-деятелните апостоли. После него идеше хайдушкият Сливен.

Бенковски играл второстепенна, па даже и по-долня рол между апостолите; той се свивал там настрана, гласът му нямал никаква тяжест, секиму бил послушен, вероятно като е слушал, че организаторите говорят по на няколко язици, благоговеял е напредя им.

Един прост случай подигнал неговия авторитет на няколко степени. Ромънската тайна полиция, подбудена от турския в Гюргево агентин Димитраки, първо качество шпионин, по народност грък, при когото се въртеше и някой си Михал Чокоев, българин от Русчук, че много българе имало събрани в Гюргево, които мислили да компрометират Ромъния – полицмейстерът изпратил една заран един от градските комисари в дома на апостолите да се увери що са тие за хора. Тоя последният, като мислел, че има работа с градинари българе, без да поиска дозволение, т.е. без да потрака на вратата, влязъл от един път в стаята и захванал да пита: „Що сте за хора?“ Докато апостолите се готвели да налучат подходящ отговор, Бенковски се дигнал от мястото си, прилепил една плесница на пазителя на тишината, хванал го за ръката и го изтласкал като боклук из вратата, като му показал мандалото, гдето той бил длъжен от по-напред да се обърне.

Тая постъпка на Бенковски зачудила сички присъствующи.

Когато станало нужда да се намерят още апостоли, Заимов, който познавал най-добре Бенковски, както казах по-горе, препоръчал го на апостолския комитет заедно с Никола Славков, под лична своя отговорност, че ако не удовлетворят изискуемите обязаности, той ще да отговаря. Бенковски се приел с два противни гласа; а като дошло ред за Славкова, повечето се възпротивили, начело със Стамболова. „Човек като Славкова

с грамаден ръст – говорел тоя последният, – не само във Врачанско и Орханийско ще възбуди вниманието на хората, но и в Лондон да отиде, пак ще прибере подиря си децата.“[1]

По вишегласие и Славков бил приет за апостол, но под друга команда, помощник на Обретенова.

В началото на месяц януарий сичките апостоли се разпределиха из окръзите, както следва: Стамболов, Караминков, Измирлиев, Хр. Иванов и Тодор Кирков – в I окръг (последните двама бяха помощници); освен тях тук дойдоха още, кажи го за апостоли, кажи го за войводи: Христо Донев, познатият на читателите ни дядо Никола от Хаинето, Пармаков, родом от Градец, руски юнкер, Семерджиев (Панов), родом от Търново, прочутият оряховски патриот Сидер и пр.; във II окръг – Ил. Драгостинов, Георги Икономов (последният се премести в IV окръг през месяц априлий на 10 число), Георги Обретенов и Стоил войвода, родом от с. Инджекьой, Новозагорско, който щеше да бъде като предводител; в III окръг – Заимов, Обретенов, Апостолов, Данчев, Славков, Ф. Симидов и Спас Тулчалията, от които четирмата бяха помощници; и в IV окръг – Волов, Бенковски, Каблешков и аз, помощници.

В последния окръг за главен апостол беше определен Волов, а Бенковски щеше да бъде съвършено подчинен нему. Сичките окръзи имаха равни права помежду си, но отпосле за много разни въпроси се отнасяха да питат I окръг, който беше като главна квартира, там беше *щабът*.

Сичките утвърдени апостоли приеха пълномощни от апостолския комитет, в които се определяха техните права и обязаности. Тие се заклеха пред кръст и оръжие, че ще служат вярно на отечеството си и че като дойде определеният ден за въстание, с пет души юнаци макар, тряба да развият байряка и под него да умрат.

---

[1] Стамболовите думи се оправдаха твърде скоро. Малко след минуването на Славкова в България правителството го хвана около Орхание и това стана причина да възпре агитацията, а другите апостоли започнаха да се пазят.

По ходатайството на Стамболова и на Волова сръбският тогавашен агентин в Букурещ, мъж интелигентен, снабди сичките апостоли със сръбски паспорти, в които се казваше, че носителите са сръбски поданици, пътуват из Турско по своята търговия. Благородният човек не питал по-надалеч апостолите с каква цел тие отиват в Турско: сяко разяснение било излишно там, гдето говорят самите действия.

От действията на апостолския комитет в Гюргево, т.е. за тяхното преминуване в България, не е знаял почти никой. Съдбата на Хаджи Димитровата чета и на други още предприятия, които биле узнавани в Турско много по-рано, преди да бъдат извършени, научили апостолите на ум и на разум. Освен това между тях нямало претенциозни войводи, юнаци от кръчмарския стол и *ястъклии мустаки*, които да искат осигуряването на своите семейства, които да разказват на своите другари и любовници, че *отиват вече* и пр. Апостолите за бъдещето Априлско въстание бяха истински патриоти, хора с известни убеждения и характер. Ето защо техният план не можа да се узнае и от най-тънките шпиони. Само Каравелов, Ботйов и други малцина в Букурещ знаяли, че неколцина ще минуват за Турско, но кои именно биле тие, какъв им е бил планът – и на тях не било известно[1].

Касите на *Добродетелната дружина*, т.е. обществото на старите безчувствени богаташи, плющели от злато, но никой се не обърнал да попроси помощ от тие последните, защото секи знаял, че техните пари са зъмска кост, тие чакали да жертвуват, когато се освободи България. Още повече: ако новината, че смутители се готвят да нарушат дълбокия сън на агата без знанието на Русия, щяла да разтревожи немалко и богаташите, за които не било вярно, че ще да се стърпят от да не се похвалят на някой консул, че младите пак развалиха, както това стана с Хаджи Димитровата чета.

---

[1] По това време между апостолите и двамата деятели, Каравелов и Ботйов, съществуваше известна студенина и несъгласие.

Апостолите се отнесли до Иван Стоянов, горещ български патриот в Гюргево, който ги снабдил парично за пътни разноски и да си купят револвери.

III

Било тъмна студена нощ, на втория ден после Ивановден, когато ледът добива най-твърда форма, когато падналият сняг се сковава като дъска. Тихият бял Дунав отдавна бил посребрен с прозрачен лед, което увеличавало още повече нетърпимия мраз; на двата му бряга имало струполено ледени планини, по които тук-там се влечала тънка мъглица, която кристализирала и замразявала още повече и така умрялата природа. Сичко било тихо и спокойно и на двата брега на славянската река, сяка жива душа се намирала в своето жилище, дебелото чувство – в своите разкошни палати, а сиромахът – в окаденото си скромно, но запазено поне жилище от лютия карпатски вятър; никой не искал да се наслаждава от януарската нощ, с изключение на прочутите влашки вълци, които крачели по леда без паспорти, без да ги съгледа даже и наблюдателното око на влашкия *граничар* и на турския *колджия*, които така също топлели своите дебели кожуси...

В тая грозна нощ по гладката повърхност на замръзналия Дунав вървели един подир други двама другари, които се държали за ръцете, за да пазят равновесие по хлъзгавата равнина. Тие биле облечени в черни мушами и носели в по едната си ръка малки чанти, в които се съдържало сичкото им богатство.

Тие двама души биле бъдещите двигатели на Панагюрското въстание, тие биле Волов и Бенковски, които първи потеглиха от Гюргево за България и минаха Дунава на Ряхово. Другите апостоли минаха малко по-после, кой отгдето му прилегне. Стамболов, Караминков, Икономов и други ми-

наха отдолу под Русчук, на мястото, наживаемо *Сърбче;* втори – през Свищов, трети – на Лом, и пр. – без да ги подуши ни най-малко турското правителство. Това преминуване се извърши от 15 януарий до 1 февруарий.

На мястото, гдето минали Волов и Бенковски, сред Дунава зеяла незамръзнала ивица, широка няколко стъпки. С цел да я избиколят, т.е. да намерят здраво място, покрито с лед, тие обикаляли надолу и нагоре, но напусто. Най-после биле принудени да вземат други мерки. Там наблизо, на влашкия бряг, имало струпани дъски, от които тие взели една-две, турили ги върху леда и преминали отгоре им незамръзналото пространство на бездънния Дунав, след като се омокрили до колене от разляната наоколо вода.

От Дунава до Балкана през къде са минали нашите гости, засега ми е невъзможно да определя точно. Около 10 февруарий тие слязват в Сопот, оттам в Карлово се спрели при Ганча Гайтанджията, който ги препоръчал до с. Каратопрак на братия Петка и Петра Атанасови.

Било работен ден, часът около единадесят и половина по турски вечерта, село Царацово изпращало деня с обикновена апатия. Бачо Иван Арабаджията, верният другар на Левски, дялал пред скромната си къщица букова общида и тежко-тежко си поемал душата, защото само за вечерта имало брашно. Той съгледал, че откъм северната страна на селото се показали двама души на коне, но никак не обърнал внимание да ги разгледа кои са; монотонните удари на теслата му следвали да падат едновременно върху сухата общида. На дните на Левски той наблюдавал пътищата постоянно, но откакто издъхна хероят, тъжно събитие за бай Ивана, което броеше вече цели три години, той беше се отчаял, не вярваше, че ще да се роди втори Левски, забравил беше думите на Дякона: „Ако аз умра, на мястото ми ще да се явят стотина души.“ „Хора дойдоха; тебе търсят“ – казала ступанката на бача Ивана, който не забележил, когато двамата пътници го подминали и хлътнали под скромната му стряха.

Бай Иван запъхнал теслата в пояса си и влязал вътре. Той казал обикновеното „добре дошле“ и не повторил друго.

– Живо-здраво, бай Иване! Не ме ли познаваш? – казал един от пътниците, който бил Волов[1], а другарят му – Бенковски, и прегърнал бай Ивана, когото цалунал в устата.

„Кому минаваше през ума, че ще да посрещна тоя ден такива скъпи гости – говореше по-после бай Иван. – Аз ме досрамя, като гледах, че двамата апостоли на свободата, които Господ беше надарил с висок ръст, не можаха да стоят прави в ниската ми къщица.“

Рано на другия ден бай Иван осъмнал до голямата могила зад Кършияка. Той отишел до Пловдив, проводен нарочно от Волова, за да извести на тамошните патриоти за дохождането на гостите.

---

[1] Волов се познаваше с бай Ивана още от есента, както казах погоре. Когато той дошел в Царацово от Троян, отекъл му целият врат от една пъпка до такава степен, щото не можал вече да говори. Бай Иван ходил по двора умислен и се чудил що тряба да се прави. „Да го закопаеме в нашите гробища – говорил той на верния си съсед Божила, – то ще да ни попитат: кой лежи в новия гроб? Да го хвърлим в Марица, водата ще да го изхвърли.“ Волов, който не дочул тие въпроси и отговори не твърде от приятно естество, но разбрал каква е работата, поискал перо и книга, върху която написал: „Заведете ме при доктор Рашка в Пловдив. Ако умра, да знаете, че името ми е Панайот Волов, от Шумен.“ На другия ден Колю градинарят карал покрита кола за Пловдив, в която се намирал Волов, облечен в селски потури. Направената операция от доктора била сполучлива.

Глава VI

АГИТАЦИЯТА В IV ОКРЪГ[1]

I

На харманлийската станция аз имах обичай, като пристигнат треновете, да минувам в спалнята на Иванова, която беше откъм линията, за да гледам през прозорците със спуснато перде какви лица носи железницата. Един ден – това беше на 26 февруарий – затекох се по обикновеното правило в поменатата стая, като чух, че свири тренът. За да премина по-бързо салона, който разделяше моята стая от оная на Иванова, от страх да не ме съгледа някой, аз блъснах твърде силно вратата, като да ме гонеше някой или аз да гонех другиго.

Чудо! Аз бях принуден да се отстъпя към вратата, защото завесите на прозорците бяха спуснати от по-напред и близо

---

[1] Панагюрското въстание (IV окръг), както и приготовлението е описано в следующите книги: *Автобиографията на Райна поп Георгиева* (на руски), в която тя говореше повече за своите страдания; *Судьба села Панагюрища в 1876 году*, написано от някого си Бугарин и поместено във втора книга на *Родное племя* (1877 г.) твърде накъсо и повърхностно, и най-после *Десятдневното царувание* от А. Шопова. Тоя последният, високоучен мъж, при сичко че имал най-грамадните факти за Панагюрското въстание, побоял се е да го опише, както си е то всъщност, засрамил се е да извади пред света истината. Той оставил настрана своите храбри комшии и ги заместил с едно кречетало, някой си охтичав Л... и за голямо удивление, тоя Л... е бесарабец (sic). За да направи своята книга още по-чужда за българския народ, той докарва от Русия (инак може ли я? На посредствените автори хероите тряба да бъдат учени, да цитират Гетя, Байрона и пр., тряба тие да са живели в Европа, другояче е невъзможно) една идиотка, именуема *Олга*, която аха и оха на сяка страница за потайностите на платоническата любов и за други още глупости, с които е изпълнила цялата книга.

до масата стоеше висок човек, чертите на когото не можах да позная от един път. Аз сбърках конците, но и непознатият не чувствуваше себе си добре, особено като влязох тъй лудешката и като гледаше напредя си фигура, не по правилата на благоприличието облечена.

– Ти кой си? – попитах аз, като нямаше друго що да кажа.

– А ти кой си? – отговори непознатият и ръката му се помръдна към лява страна, т.е. гдето стои револверът.

Докато се готвех да последвам примера на непознатия, т.е. да му покажа, че и аз съм от ония хора, които носят револвер, той се спусна да се здрависваме.

– Ти ли си бил? Уплаши ме – каза той.

Напредя ми стоеше Волов, с когото само един път бяхме се виждали в 1874, в Русе, когато той се връщаше от Букурещ, гдето беше ходил на събрание, изпратен да представлява шуменския комитет. Той дошел с трена от Пловдив и за да не го гледат хората из станцията, казал му Иванов да отиде горе.

Волов беше дошел нарочно за мене, да ме вземе от станцията за апостол. Благородният Волов беше поразен от радост, че святото дело отива напред. Той разказа с възхищение, че дните на турската държава се броят вече, народът бил готов да въстане в една минута, като един човек, че отгдето минали, биле посрещани като Христа, не можали да надспреварят да отидат насякъде, депутации от по няколко души ходели да ги търсят по селата, имало досега готови около 5000 души да въстанат на първи позив и пр., и пр.

Само едната част от казаното на Волова беше достатъчно да произведе у мене възхищение. Аз пламнах цял-целниничек от неговия разказ, цялата нощ не затворих очи да си въобразявам разни планове и сякакви предположения. Стари другари по идеи и оръжие, Икономов, Обретенов, Апостолов и пр. минали вече, а аз продължавам да спя в зебловия чувал!... Ех, младини, младини!

На другия ден Волов замина за Едрене да се срещне с Ге-

орги Димитров (книжарин), за да узнае не може ли да направи нещо в Кърклисийско, в Малко Търново, в Баба-Ески и пр., по които места Г. Димитров познаваше много българе.

След завръщанието на Волов дълго време ние размишлявахме по кой начин именно трябаше да отида аз до Пловдив, когато подобно пътуване без тескере представляваше известна мъчнотия и за най-покорния рая. Освен това мене ме познаваха по сичките станции до Пловдив. Аз си измислих следующия план: имах шапка от ония, които носят по железницата чиновниците. С тая шапка на главата и с едно стъкло в ръката, като се спре тренът на пловдивската станция, ще се затека към ближната там гостилница, уж да си пълня стъклото – нещо обикновено на сичкия персонал от железницата, следователно никому не щеше да се види странно, от страна на заптиите, за да ме възпрат.

Моят план се одобри и от Волова, и от Иванова. Сутринта на 28 февруарий, като остана няколко минути до пристигането на трена от Одрин, аз излязох вече на отворено, стъпих наред с хората, видяха ме сичките и заптието Мустафа не закъсня да ме поздрави с „добре дошел“. Волов, за да предразположи тоя последния да ни погледне с по-добро око, помоли му се да му развали една лира между находящите се там търговци и когато му повърна дребосъка, една меджидия, т.е. цялата му заплата, която получаваше от царщината подир 5–6 месяца, заклещи се между пръстите му. Иди ти после тая щедрост на Волова, та уверявай Мустафата, че лицето, което му даде бялата меджидия, е комита! Той направи признателно *темане* и сивия ямурлук, с който бе наметнат, облече го, което се считаше от негова страна едно почитание.

Като се простих с моята благодетелка мадам Мария, със спасителя си Иванова, която прошка може би да беше последната, затворих се във вагона на железницата, гдето след малко влезе и Волов, съпровождан от Мустафата, който затвори подиря му вратата. Мен ставаше жално, от една страна, че се разделях с оная местност и среда, която ми беше скъпа, пълна

с възпоминания – и скръбни, и радостни; а от друга, може би, че тръгвах на път, който не беше постлан с цветя.

После три четвърти от часа тренът влизаше на търновосейменската станция, моето старо свърталище. Покрих си очите с дрехата и се престорих на заспал, а Волов се изпречи на прозореца откъм станцията, уж че гледа нещо, така щото никой нямаше възможност да погледне в нашето отделение, за което Иванов беше се разпоредил още на Харманлий да бъде отделено само на наше разположение.

Тук тренът се бави тридесят минути, които ми се сториха, че са по-дълги и от часовете. Гласовете на разни познайници – и добри, и лошави, които тичаха надолу-нагоре – достигаха до моя слух. Колко мъчно ми беше, че не можах да се обадя на някой от тях, даже и на Добря, който ми служеше като агентин оттука, да ми явява що се говори за мене.

Сичките станции до Катуница преминахме благополучно; оставаше само пловдивската, най-страшната. Наговорихме се с Волова, че като дойде време да слязваме на Пловдив, ще тръгнем към разни посоки, за да покажем, че не се познаваме, така щото, ако пострада някой от нас, то сам да си изплаща греховете, както види за по-добро, без да апелира към другаря си. А в противен случай, ако хванат и двамата ни, то ще да се защищаваме братски, т.е. ще прибегнем към револверите, защото, ако ни хванеха живи, по-голямо зло ни очакваше.

Тоя ден беше неделя, та затова голямо число граждани, заедно с гръцки и български ученици, бяха излезли на станцията, единственото място пролетно време за разходка.

– Не бой се; ако се случи нещо, то пред очите на толкова народ човек не усеща как ще да умре – каза Волов.

Като минахме покрай публиката, която се беше наредила покрай линията, мнозина се посбутаха и видях, като поздравиха другаря ми с кимването на едното си око, което ме караше да повярвам на думите на Волова, че действително съучастниците са многобройни.

– Мнозина има тука, които са *лизнати* (т.е. работници) – каза Волов.

Работата ни на пловдивската станция се свърши много по-добре, отколкото си мислехме. Волов отиде с другите пътници да си показва тескерето на определеното място, а аз се изхлузих покрай самите заптии със стъклото в ръката и право в хотела. Публика беше пълно и повън, и вътре в хотела, а това обстоятелство беше благоприятно. Щом сложих стъклото на масата и казах да го напълнят, излязох през другата врата и се намерих отзад станцията при пайтоните.

И в самата пловдивска станция апостолите имаха свой агентин, някой си Стоян Панагюреца, в стаята на когото влязох да си оставя шапката и турих на главата си нарочно приготвения фес, с който заличих сяко подозрение.

Из пътя за града тръгнахме един по един: Волов вървеше напред, а аз подир, на разстояние колкото да можа да го виждам. Определеното ни място, гдето щяхме да се съберем, беше ханът на братия Търневи, находящи се в Кършияка, на самия край на махалата, до карловския път. Тоя хан служеше въобще за прибежище на сичките апостоли от IV окръг, които там слязваха с конете си, и стаята, която е над портите отгоре, стоеше завинаги празна, запазена за тях.

Като наближихме до къщата на Такелата, която е отвън града, към станцията, Воловата чанта, с която той се представляваше, че е тежък базиргянин, пристигнал от Цариград, се скъса, тупна на земята и картушите от револвера му се разпиляха по пътя. Тоя прост случай бе достатъчен повод за по-нататъшни разпореждания от страна на бдителното правителство; но благодарение, че лицата, които бяха свидетели на това произшествие, се случиха твърде невинни същества. Тие бяха ученички от гръцкия пансион на Зарифи, от името на когото носеха началната буква (Z) на дясната си ръка. Приятелят събра набързо страшните зърна, поогледа се надолу-нагоре като отърван престъпник и крачките му се увеличиха към града.

В хана на Търнева не намерихме Бенковски, който според думите на Волова трябало да го чака тука. Съдържателят на хана, който беше така също съзаклятник, даде на Волова една записка, оставена от Бенковски, в която той известяваше, че по нетърпима нужда заминал за Самоков, гдето от по-напред се предполагаше да отида аз.

II

Работниците от Пловдив не закъсняха да ни посетят вечерта. По желанието на един измежду тях, на име Кочо Чистеменски (Кундураджията), страшният херой от старата перущенска черкова, оставихме хана вечерта и се пренесохме на къщата му, находяща се в махалата Капти Християн. С първото влизание още в стаята напредя ни се представи наредбата, или обстановката, на един български патриот. Стените бяха украсени с картините на Павловича, между които на първо място стоеше влизанието на български цар Симеона в Цариград. Над масата между портретите стоеше закачен револвер с хубав червен гайтан и с чер калъф, който според тогавашния вкус съставляваше част от мобилите. Понататък висяха друг род оръжия, отрити и наредени, като че тие бяха първата необходима нужда на една къща.

– Нямам си още пушчица, но от ония, за които моето сърце се топи денонощно – каза Кочо. – А на жената е мило да жертвува своите венчални украшения.

Тук бяха още Димитър Златанов, Хр. Търнев и други разпалени работници, дошле да поговорят нещо върху работите. В Пловдив бяха още по-първи работници: Хр. Благоев, К. Калчев, син на богати родители, нещо твърде рядко, и учителят Наботков, който се срещаше само с апостолите. Шумни и самонадеяни бяха тие разговори. Един залагаше сичкото свое бащино имущество, движимо и недвижимо, за да въоръжи бедните си другари; други предполагаше да направи

фалшив заем от базиргяните фаисчии със задължение, че ще им наплати сумата после два месяца, т.е. когато се развие байрякът; трети казваше, че от няколко деня търси сгоден случай да отвори раклата на старата си майка и да тури ръка на различни възелци, съдържающи нейната мъка; четвърти отиваше още по-надалеч против нравствений правилник; пети заключаваше, че като му причерней на очите, т.е. като види, че остава с голи ръце, без оръжие, ще да нападне някому със сила, да вземе средства.

– Аз мисля, бай Ванков, че нашето свято дело оправдава средствата, позволено е и да поизлъгваме на места – питаше чистосърдечно Кочо Кундураджията.

От сичко това аз се убеждавах малко по малко, че работите не са както по Заарското въстание, че тука се готви нещо по-сериозно. В отсъствието на Волов и Бенковски за няколко деня бяха пристигнали в Пловдив разни писма и куриери; от много места дохождали депутации да викат апостолите в своето село или град. Няколко от тие депутации бяха из селата, находящи се в Рупченската околия.

– Недейте ни забравя, и ние правим част от българския народ – казали тие пред Димитра Златанов. – Нека заобиколи някой от руските хора местата ни и ще се увери с очите си.

Населението мислеше, че апостолите не са тръгнали само по себе си, че тях ги е проводила някоя царщина, например Русия, Сърбия или Ромъния. По тая причина мнозина от тях не намираха за нужно да се обясняват пред простолюдието, че тие са бедни, изгонени и компрометирани младежи, тръгнали по собствена своя воля, без знанието на някоя царщина; защото ако кажеше човек истината, то щеше да изгуби мисията му пред очите на масата.

И така, същата тая вечер събранието намери за добро да замина за рупченските села, гдето имаше голяма нужда да се съставят комитети.

Границите на пропагандата в IV окръг бяха следующите: от града Пловдив към северна страна границата беше кар-

ловското шосе, което нарядко преминуваха апостолите за към Абрашларска околия; в селата Каратопрак и Чукурлий имаше комитети. В Аджар само един път беше ходил Волов, но дали можѐ да състави нещо, не зная. Тая северна линия опираше до Калофер, а оттам се връщаше покрай полите на Балкана през Карлово, Сопот, Клисура и се спущаше надолу по течението на р. Тополница, между Коприщица и Златица, като прибираше в района на IV окръг и селото Смолско, над Петрич отгоре. Северозападната линия се спущаше през селата Поибрене, Мухово, Церово и пр. и слязваше на другото шосе Т. Пазарджик–София до селото Ветрен. От с. Ветрен се обръщаше към запад чак до Белово (в Самоков Бенковски ходи един път, но след няколкоминутно бавение бе принуден да бяга обратно, защото щяха да го предадат[1]), а оттам през

[1] Според думите на Бенковски това се случило така: В пловдивската гимназия имаше по него време един ученик от Самоков на име Никола Антикаров, който вземаше участие в приготовленията. Когато Бенковски поискал препоръка за в Самоков, то Антикаров го препоръчва до баща си в Самоков, който, ако се не лъжа, бил нещо в турска служба. Късно една нощ Бенковски пристигнал в Самоков с телохранителите си и се явил на Антикарова, който, като го видял, извадил едно писмо от джеба си, и след като го прочел, обърнал се към Бенковски със следующите думи: „Чъртите на човека (т.е. на Бенковски) са същите, а конят е променен...“ Действително Бенковски не бил с тоя кон, с който потеглил от Пловдив. Начаса още, след като изслушал той странните думи на Антикарова, скимнал на другарите си, които се намятали на конете си и станали невидими из тъмнината. Докато съмне, тие взели път около 12 часа към Панагюрище, конете им се биле вече уморили, вследствие на което, по съветите на Бенковски, киснали ги няколко часа в една река, която мярка била спасителна за добитъка. От кого било изпроводено писмото на Антикарова, дали той е имал действително злонамерени цели, това остава неопределено. Синът на Антикарова, Никола, когото аз питах по-после не е ли писал той писмо на баща си, така също не знаеше нищо. Според уверението на мнозина, в това число и Хр. Благоев, тук е играл твърде съмнителна рол и М. Векилски, за което така също не може да се докаже с положителни факти.

Банско слязваше в Батак, Пещера и тръгваше към изток, по полите на Доспат, през селата Брацигово, Перущица, нагазваше в Рупчос при селото Сотир, повличаше нагоре към селата Дядово, Бойково и оттам пак се връщаше към Пловдив през селата Яврово и Карагач. Като изключим Банско, гдето линията на IV окръг се изкривяваше малко към южна страна, ни на едно село вън от теглената по-горе линия не излязоха апостолите.

При сичко че IV окръг не беше разпределен между четирмата апостоли, но пък може да се тегли линия и измежду районите на ония местности, гдето секи от тях действуваше най-много. Така например Волов обикаляше най-повече по селата между Карлово, Конаре и Коприщица (Старо Ново село, Синджирлий, Паничери и пр. бяха негово притежание); Бенковски имаше селата около Тополница: Петрич, Мухово, Мечка, Поибрене, Церово, Лесичево, Ветрен и пр.; Каблешков – Коприщица, Сопот и някои околни села; а аз – Рупча. Останалите по-главни пунктове: Пловдив, Панагюрище, Т. Пазарджик и пр., бяха размесени между двамата от Гюргево минали апостоли. Няма съмнение, че там, гдето беше стъпил кракът на Бенковски, огънят бе разпален най-много. В Батак само Волов беше ходил.

Вечерта ние останахме да нощуваме в дома на Коча Кундураджията заедно с Волова, а на другия ден трябаше да потеглим секи въз противоположна страна – Волов за Карлово, а аз за Рупча. Само Волов, като главен апостол на IV окръг, имаше право да поверява апостолската длъжност на други лица. След като ме закле с револвера си в ръката, че ще да бъда верен на своето отечество до последната минута на живота си, той ми написа едно пълномощно, каквото беше дал и на Каблешкова, подписано само от него и подпечатано с частния му печат, в което пълномощно се казваше, че аз съм негов помощник и имам право да съставям комитети в IV окръг. Волов се подписа на пълномощното ми с псевдоним – *Петър Ванков*, главен двигател на Западна Тракия, 1 март 1876 г.

Даде ми той още няколко инструкции, съставени още в Гюргево от апостолския комитет, в които се означаваше горе-долу целта и длъжностите както на самите апостоли, така и на новосъставените комитети.

Първото нещо, което секи апостол трябаше да каже най-напред в селата, се захващаше от въпроса на самосъхранението.

– Известно ви е вече, братия, че турският комитет в Цариград, който се състои изключително от фанатици софти, е решил всеобщо клание на българете!... Това клание ще да се започне идущата пролет. Цял рой от ходжи и софти пъпли вече из турските села да разгласяват своето решение. Джепанетата в секи град са отворени вече за турското население, на мало и голямо се раздават оръжие и фишеци; джамиите са се преобърнали на дебои; страшни ще времена да настанат за нашия народ, дете в майка ще да заплаче и пр. – бяха стъпателните проповеди на апостолите в ония села, гдето нямаше още комитет, гдето кракът на Дякона не беше стъпил, защото в такъв случай нямаше нужда да се разправя надълго и широко за деятелността на турските комитети.

Разбира се, че в истинността на горните думи по него време нямаше човек, който да се усъмни. Начаса още измежду присъствующите се почваше разговор кой какво видял и научил било в града, като ходил на пазар, било в ближното турско село и пр.; а апостолът, който беше пуснал вече мухата, радваше се в душата си, че стрелата му е ударила на място.

Според гореказаните правила тайното общество трябаше да състои от свещеника и учителя (ако ги има) и от по-първа ръка хора с доказана честност и с влияние в местността, на число до десят души най-много. Секи един от тие членове ще има за длъжност да убеждава и записва второстепенни или прости членове, на които няма да се открива друго нищо, освен да бъдат готови на сяка минута, за да грабнат пушката, щом се издигне знамето на българската свобода. Тие не щяха да знаят други никого, освен онова лице, което ги е записало

от най-напред, тъй щото, ако последва предателство, да не може да пострада цялото общество. На сиромасите работници, които са достойни да употребляват оръжие, но се лишават от средства да си го набавят, обществото се задължаваше да ги въоръжи; а по тая причина това последното трябаше да се погрижи и със събиранието на парични суми било чрез внасянието на определени или едновременни помощи, било чрез вътрешни и външни заеми, по какъвто и да е начин. А на ония свои съселени, които са хора юначни, но по разни причини: или че не можат да държат тайна, или че са пияници, или че имат тесни съприкосновения с турците, нямаше да им се открие целта от по-рано – членовете на обществото трябаше да им загатват твърде отдалеч, като например: „Лоши времена ще да настанат; секи тряба да си има поне един пищов или нож, ако иска да остане жив.“ Въобще обществото беше длъжно да приготви оръжие и други по-нужни потребности за цялото село.

Ето по-главните неща, с които трябаше да бъде снабден секи бунтовник:[1]

Пушка.
Нож, кама или сабля.
Пищови или револвер.
Фишеци за пушката – 300.
Фишеци за пищовите – 150.
50 драма суров барут[2].
Паласка за фишеците.
50 драма сладък мехлем.
Тифтик (от ленено платно).
50 драма восък[3].

---

[1] Тоя списък за бунтовническите потребности е съставен в Гюргево от апостолския комитет.

[2] Като нямахме други запалителни вещества, то барутът трябаше да се употребява за събарянието на мостове и пр.

[3] Восъкът щеше да се употребява в случай на нужда наместо хляб. Доколко това е практично, не зная.

2 оки сухари.
Съсъд за вода (кратунка или тенеке).
2 чифта цървули.
2 чифта навуща.
Котки за цървулите[1].
Риза и гащи по два чифта.
Ямурлук или мушама.
Конци, игли и игленик.
На сяка къща да има по една ока барут и куршуми.

За по-големи работи, като например убийство на предателите и на други вредни членове, обществото трябаше да извести на надлежния апостол. За деня на въстанието, за който секи искаше да узнае, се казваше, че той ще да бъде известен в сяко село с особен човек, след като се реши вече в главното събрание[2].

Апостолите бяха още длъжни да правят статистика на сяко село, гдето съставят комитет, за да можат да дадат отчет за делата си в голямото събрание. В тие статистики се обемаха следующите предмети: числото на работниците, на способните да носят оръжие; на старците, жените и децата; има ли в селото турци или наоколо; числото им; местоположението на

[1] Железни халки, които се държат на краката отдолу във време на пътуване из планините, за да не се хлъзгат гладките цървули по тревата. Това особено е нужно в припеците, гдето тревата е по-суха и по-гъста, тъй щото без котки е невъзможно да се пристъпи две крачки от да не падне човек по гърба си или да се стъркули из урвата.

[2] Народното въображение по селата в IV окръг беше си измислило вече по кой начин ще да бъде известен денят на общото въстание. „На първия ден срещу Великден или Гергьовден, през нощта – говореха по селата и старо, и младо, – ще да хвръкне от пловдивското тепе огнено кълбо, което, като се изкачи до в облаците, ще да стане на човек, който ще да държи в ръката си кръст и гола сабля, а това ще да бъде знакът да се дигнем против турците." Едни уверяваха, че това кълбо щяло да се спусне от небето, а други – от земята. Разбира се, че мнозина не вярваха в това свръхестествено чудо, при сичко че го говореха.

сичките села въобще; има ли наблизо река, мост, гора, главен път; колко едър и дребен добитък има; храна, оръжие и барут; има ли някой достоен човек, който да познава местността добре, да е бил хайдутин, в казашкия алай и пр., за да може да поведе своите въстанали съселени; има ли някой шпионин в селото, т.е. турско ухо, как му е името и пр., и пр.

На апостолите се строго забраняваше: да пият вино и ракия, да ядат блажно пред селените през постите, да отварят излишни лекомислени разговори и да се лъжат един други. За сичко това едничкото наказание щеше да бъде смърт.

III

Рано сутринта на другия ден Волов замина за Карлово, след като ме снабди с няколко зърна отрова, за секи случай, и с принадлежности за писание тайни писма; а аз останах да чакам в къщата на Кочо Кундураджията до вечерта. Като секи сиромах той нямаше къща на два ката, а само една или две стаици, в които, като беше опасно да стоя, за да не ме свари някой, отстъпих в една малка стаичка, или хаят, без прозорци, в която се намираше едно-друго, като брашно, нощви, бъчевки и пр., гдето вярната и патриотка ступанка на Коча ми донесе и цялата библиотека на тоя последния, състояща от драмите *Иванко, Хаджи Димитър Ясенов,* приказката *От трън, та на глог* и други още повестчици със съдържание, каквото обичаше разпаленият Кочо. Тоя последният отиде на дюгена си.

Тук аз престоях целия ден. Подир пладне дойдоха на гости няколко жени без работа от махалата, които насядаха навън в двора[1] пред моята стая и отвориха уста за това, за онова,

[1] Пролетта през 1876 г. ще да остане забележителна не само в отношение на въстанието и на кървавите сцени, но и в своята естествена оригиналност. Чудна беше наистина тая пролет! В началото на месяц

каквото им дойде на ума, докато дойдоха най-после до тогавашното натегнато положение.

– Страшно ще стане, Кочовице, сеч се приготовлява против християните, както едно време в *Завярата* – говореше една от гостенките.

– Господ и св. Богородица да чуват – въздъхна друга една, като че с нейното затривание щеше да се свърши светът. – Не само мъжете, което е тяхна работа, но и децата вече вечер късно остават по пътя, насядали смирено на търкало, разказват, че ще да дойде български цар, учат се да му пеят песента...

– А не казваш, че по цял ден се учат да играят талим (военно упражение) – повтори първата дипломатка.

– Кажи ни нещо, Кочовице, ако знаеш – каза една от гостенките. – Кочо се меси в тие работи – прибави тя.

– Кочо си гледа сиромашлъка и мисли само за къщата си – отговори умната ступанка, като искаше да прекъсне празните приказки, едно, да освободи моята врата от тие неканени стражари, а от друга страна, да се покаже, че малко се интересува от безпокойните слухове.

Та можеше ли другояче! Така ѝ бе поръчано да постъпя от страна на строгия Кочо; тя разбираше напълно важността на поверената ѝ тайна.

Вечерта, часа къде 12, Кочо си дойде от дюгена и ме изведе през разни криви улици в турските гробища под Бунарджика. Тук ние намерихме още Д. Златанов, Петко Машев и

февруарий жълтият минзухар и гиздавото бяло кокиче прецъфтяваха вече и работниците оряха по бели ръкави; около Св. Четиридесят мъченици припеците миришеха на млада зеленина, нивите се бяха покрили с клас, листето на гората надминуваха величината на едно мише ухо, птиченцата следваха своя концерт, слънцето припичаше като по Гергьовден, сичко заспало се пробудило, а юнаците се радваха... А на 8-ий май същата тая година снегът бе до колене, дърветата хванаха до два пръста лед!

Атанас Семерджията, от Гюлбахча дошле през други път да ме изпратят.

После малко тие се завърнаха в града, освен Атанаса, с когото се отправих за с. Сотир, гдето беше известено вече, че отивам в селото им. Атанас ми служеше като проводач.

Името си от Симеон измених на Драган – за секи случай.

Ходжата викаше, когато ние влязохме в Дермендере. Бай Атанас беше принуден да ме причаква тук-там, защото каменният път между града и селото не благоприятствуваше на кундурите. В селото блещукаха още няколко кръчми отворени, гдето редовните посетители от тие заведения допиваха последната си аспра. Бай Атанас поиска да си подкрепим силите с по 100 драма, на което се съгласих безпрекословно, при все че помнех още сичките точки и запетаи на дадената си клетва, че в качеството си на апостол няма да турям в устата си ни Бяла Рада, ни Червен Петко. В кръчмата влязохме незаметно, свършихме си работата и излязохме, без да обърне някой внимание на нас.

Изгубихме се из мърчината между гъсти дървета, нагоре въз реката, която шумеше и се пенеше по причина на много воденици. Напредя ни се изпречи бяло голямо здание с грамадни порти, за което проводачът ми разказа, че тая е фабриката за сукно и пр. на прочутия Гюмюшгердан, грък от Пловдив и неограничен деребей в страната. За успеха на своята фабрика той наложил тежка ангария по цялата Рупча и на турци, и на българе, които биле длъжни да му работят денонощно с възнаграждение, дадено като милост. Разбира се, че богатият човек – като секи богат човек – бил ортак с паши и бейовци, които делели помежду си узурпирания труд на сиромашта. За да бъде по-любим на силните, той присвоил сичките характеристически прищевки на разваленатa турска аристокрация. Имал си чибукчия, млад лангера с червена фланела и с пъстри моралийски чорапи, имал си кьочеци и пр., които, като отживявали своя век, преминавали в числото на пловдивската гръцка аристокрация.

Ако попитате селените българе, то нарядко ще намерите помежду им човек, който да каже лошава дума за Гюмюшгердана. „Бог да прости майка му и баща му – казват тие. – Ако не беше той да каже на пашата, че съм бил луд и постоянен негов роб във фабриката, то досега гробът ми не щеше да се познава."

Това се обяснява твърде просто. Практичният грък, който е имал авторитет да разваля сяко кадийско решение, на когото думата не е ставала две, гдето и да отиде, незначителна работа е била за него да каже на бинбашията: „Освободете тоя пезевенгин, че имам голяма нужда от кюмюр." Справедливостта го изисква обаче да признаеме и това, че въобще Гюмюшгердан е направил и много добрини на българете. Така например във време на въстанието той е запазил много български села по Рупча от хищните башибозуци. Ако неговите богатства да ги притежаваше някой българин, то едва ли и той щеше да бъде по-добър.

Турското население обаче, което не е обръгнало да прави темане пред никакви *потомствени* и *стълбови* дворяни, което не знае какво ще да каже лорд, барон, помешчик, чокой и пр. и което е навикнало да гледа, че довчерашният паша и аенин е слязвал от своето величие само с един махзар, подписан от няколко души, скоро решило по кой начин да се отърве от дермендерейския фабрикантин – въпроси, които в Европа се решават подир сто години в камарите, след като се изпишат хиляди оки книги за различни проекти[1].

[1] Турското правителство при сичката си деморализация завинаги е държало страната на народа против тиранията на различни забити, аени, чорбаджии, па даже и подвластни князове. Много паши и каймаками са били изгонвани и свалени от своите постове вследствие на най-малкото оплаквание от страна на населението, без разлика на вяра и народност. Достатъчно е било един махзар, и забитинът отивал да се не види. Чумата на търновските кадии са биле няколко бебровски мюзюхири, които са си играели с тях, както искат. В Сопот, Калофер и Панагюрище мюдюрите не са смеели да доведат и своя любим

В Турция сичко това можеше да се извърши с едно парче книга, от което да може да се направи книжен фишек. Жителите от Дермендере отдавна биле забележили, че младо помаче със скъсана абичка и с пищовец на кръста иде и отива към фабриката на Гюмюша и се помайва по пътя тук-там. Един ден ехото на една пушка се раздало из Дермендере и няколко души, уплашени, тичали от фабриката към селото, като викали: „Убиха челебията!“

Поменатото помаче, родом от с. Пашмаклий, нарочно било изпратено от своите съотечественици помаци да убие оногова, който убил тяхната допотопна индустрия – правението аби. Той не можал обаче да сполучи да убие същия Гюмюшгердана, но убил брата му Димитракя деня по пладне, пред портите на фабриката. После бил хванат по гората и наказан смъртно в Пловдив.

Пътят от Дермендере за Сотир върви по десния бряг на Сотирската и Тамръшката река, които се събират под селото отдолу. Сичко беше тихо; само блъсканието на реката от камъците и тупанието на тепавиците нарушаваше тая тишина. Проводачът ми бай Атанас ме запитваше за това и онова по въпроса за въстанието, така щото не усетихме кога се покачихме на рътлината, в подножието на която се намира селото Сотир. Сичко тъмнееше вътре, с изключение на две-три места, гдето се виждаше още да блещука слаба светлина; хората бяха легнали вече, защото наближаваше полунощ, а селото оставаше в разположението на немирните кучета, които се обаждаха оттук-оттам из селото като нощна стража.

харем от страх да не разсърдят населението. Когато някои от подвластните, сръбският например или ромънският княз, са поисквали да покажат зъб на народа, ние виждаме, че Турция взема страната на слабите. И така, турските халифи с белите чалми са се съобразявали много по-добре с евангелието, отколкото християнските господари, на които скиптърът и короната са биле покрити с кръстове и с изречения от същото това евангелие! Право казва покойният Макушев, че Турция е развратена от християнските владетели.

Като се навалихме надолу из стръмнината към реката, ето че двама души, които ние от по-напред не можахме да съзрем, изправиха се на крака от дънера на едно дърво. Аз се сепнах настрана и турих ръка на оръжието си. „Кой е?“ – попита проводачът ми. „Ти ли си, бае Атанасе?“ – отговори един от непознатите. Докато бае Атанас си направи устата да каже: „Закъсняхме“ – двамата непознати ни наближиха с думите: „Хайде, добре дошли! Чакат ви.“

Тие хора бяха турени накрай само нас да чакат, за да ни отведат на определеното място. Поведоха ни през плетища и дворове из селото, за да не минем през турската махала; влязохме в селото само четирма, но докато стигнем на определеното място, съпровождахме се от други двайсетина другари, които се мятаха през плетищата и бахукаха отчаяно. Аз говоря за кучетата.

Отвътре вратника на един двор друго непознато лице ми стисна ръката в мърчината и ме поведе по тесните стълби на една бяла къщица. Това лице бе Рангел Тепавичарят, на къщата на когото слязох. Стаята, в която влязохме, гдето аз си въобразявах от по-напред да намерим при огъня само трудолюбивата ступаница, че преде конопи или кърпи дрешките на своите деца, а тие последните хъркат настрана под една черга – видях съвсем друго. Около десятина мъже, стари и млади, стояха с кръстосани ръце, наредени на две отделения в стаята. Аз преминах помежду им развълнуван и ги поздравих с разтреперен глас. Човек забравя и мъки, и страдания, и сичко, когато вижда, че делото, на което се е посветил, така също се разбира и цени от другите. Благоговението на присъствующите тие сиромаси, които ме гледаха с четири очи какво ще да кажа, като че да бях господ, даваше ми кураж и сила, караше ме да презра и бесилка, и живот.

Напред секиго от тях имаше саханче, гаванка или тепсия, пълни с барут, куршуми, книга и други принадлежности за фишеци, които тие правеха на седянка в затворената стая. В едното кьоше от стаята имаше възправени до двадесят

шишенета, а на края до огъня беше поставен тюфекчийски тезгях, на който работеше ступанинът на къщата, бай Рангел, счупените пушки; той разбираше от тоя занаят. С една реч, работата кипеше. Когато в с. Сотир, гдето не беше стъпал още апостолски крак, приготовлението се вършеше така деятелно, то секи може да си въобрази като какво е било в по-големите чисто български села, гдето Бенковски и Волов стояха по няколко деня.

Разбира се, че по длъжност аз трябаше да полея масло в огъня, т.е. описах положението на българския народ, ако не въстане на уреченото време, с такива мрачни краски, щото още от вечерта няколко души туриха намерение да вземат в заем пари от Пловдив, с каква и да е тежка лихва, с които пари да си доставят пушки.

– Хора като вас, бае Драгане, непременно тряба да ги знае руският цар? – попита един от присъствующите след няколко часа, когато се разбрахме вече един други, че сме си българе.

– Питане ли иска още – отговори друг един, като че той сам да беше се виждал няколко пъти с руския цар.

Цялата нощ тие добри хора не се отделиха от мене, да ме слушат. Обществото не можа да се състави през нощта, защото отсъствуваха от събранието няколко души, между които беше и дядо поп.

На заранта тоя последният дойде. Той беше от ония свещеници, които се занимават повечето с чистотата на своето оръжие, отколкото с требника. Заедно със свещеника по само себе си се разбираше, че първо място трябаше да държи учителят. Обществото се състави твърде благополучно. Членовете му се задължаваха да работят със сичката си сила за неговия успех, като принесоха и клетва, че ще да бъдат верни на народа си. Свещеникът Тодор Георгиев и учителят Еню Йотов щяха да водят сичките работи.

Тоя ден аз останах в Сотир. В това село, от горната страна, в реката има фабрика за барут, която аз желаех да видя.

Дядо поп ме увери, че ако се покажа из селото, няма никаква опасност, защото в селото им секи ден дохождали граждани по своята работа. Помещението, гдето се работеше барутът, злоупотребяваше думата фабрика, защото всъщност то не беше нищо друго освен една колиба с каменни стени, гдето се чукаше гюверджилето, и още едно подобно здание малко по-настрана, гдето работеха и пресяваха барута. Гюверджилето и другите разни смесове бяха насипани в дървени чутури (стъпи, хавани), закрепени в земята, в които удряха дървени токмаци, както тепавиците за аби, движими посредством едно колело, карано от водата. Останалото приготовление на барута се вършеше с ръце. Наоколо имаше до десятина тезгяха, големи колкото обикновена врата, върху които беше насипан барутът да съхне на слънце. По-настрана имаше няколко чувала с направен вече барут.

Работниците, които са в същото време и притежателите, сичките, разбира се, турци, бяха се наизтягали наоколо да спят. Когато ние се явихме при тях, тие погледнаха на мене с подозрение и не се забавиха да извикат настрана дядо попа, когото питаха нещо тайно.

Тая фабрика била обща на турците от Сотир. Събраните приходи от продадения барут се делели наравно помежду сичките; трудът така също бил разделен между същите. Тие плащали пари само за гюверджилето (селитрата) и нищо повече, така щото барутът им ставал по 5–6 гроша оката, а се продаваше повън 20–30 гроша. Една година по неосторожност подпалил се един чувал с барут и сичките находящи се там работници, на брой около 5–6 души, намерили ги опърлени като кютюци. Тях погребали преспокойно без знанието на правителството, защото, ако известели, освен че щяло да запрети правението на барута, падало им се още и наказание, тъй като правението на барут не е позволено на частни лица. Ето защо когато аз отидох на фабриката, турците се съмнили да не съм шпионин от страна на правителството, за което и питали дяда попа.

Няма съмнение, че турското правителство е знаяло най-добре тая фабрика, която съществувала от няколко години, но преструвало се е, че не знае.

От тая същата фабрика нея пролет се купи много барут от селата, които се готвеха за въстание. От най-напред търговията беше добросъвестна, но отпосле, когато турците помирисаха нещо, захванаха да правят злоупотребление със стоката си.

Местоположението на с. Сотир е очарователно. Посред селото протича бистрата Дядовска река, която приспива обаятелно със своето приятно шумтение неговите жители. Сред селото се намира студена чешма, водата на която се слави по цялата околност. Цели осем години едно време, то ще да се рече преди 20–25 години, българете са биле длъжни секи ден да носят на пловдивския аенин по две бурета вода, натоварени на едно муле. Тая ангария е била като едно редовно даждие за селените, които са ходили подред да карат водата. Който си е свършал реда, стоварял е буретата пред портите на своя съсед, комуто е следвала чредата да отиде на другия ден. Лятно време, иде-доде, но зимно време, когато се пукало дърво и камък и когато буретата се сковавали на лед, докато се напълнят, сотирчени пак са биле длъжни да поят ефендията с балканска вода. „Щом се подадехме из портите в конака, цяла глутница ефендета, кятипи, чибукчии и пр. с ибрици в ръката забикаляха мулето да си точат вода“ – разказваха селените.

Тая ангария се прекратила от някого си Хайредин паша, за когото разказват, че бил реформатор. Веднъж, когато чибукчиите се трупали около мулето с буретата, пашата гледал от прозорците. Той се усъмнил да не би в буретата да има вино или ракия, та затова захванал да крещи. „Това е балканска вода, ефендим“ – казали нископоклонно конашките слуги. Пашата повикал българина и след като разбрал в що се състои работата, дал му един *юзлюк* и му запретил да го

не вижда втори път в конака, а водата от буретата му заповядал да източи сред двора.

IV

На мръквание аз оставих Сотир и придружен от дяда попа, отправих се за с. Извор, гдето ми препоръчаха учителя още от Пловдив, че бил интелигентно момче, а дядо поп, който държеше това село, обеща ми, че може и там да се направи нещо. Като нямах препоръчано друго лице от по-вярно място, то казах на дяда попа да теглиме право в училището. Учителят Пею Близнаков, 23-годишен момък, ме прие твърде учтиво, а дядо поп се върна обратно в селото си.

Вечерта се събраха по-първите хора в училището, на които аз разправих положението на работите и се казах защо съм дошел. Младите бяха възхитени от моите думи, а старите поклатиха глава съмнително и в отговор на моите думи гледаха на въпроса само от една страна, т.е. от лошавата. По тая причина, когато поисках да се състави общество и участвующите в него да се закълнат, породи се несъгласие между сичките селени за и против.

– Сички ония села, които не въстанат в определения ден заедно със сичкия народ – ще да бъдат оставени на турския произвол – казах аз. – Още повече: тие ще да се считат за неприятели, както самите турци.

– Ние от своя страна ще да направим сичко, но само клетва не даваме, защото, ако се научат турците, със земята заедно ще ни изтребят – казаха старите.

В това село имаше мнозина българе с турски дух, от които най-много се бояха честните работници, та затова действуваха толкова предпазливо. Когато Отон Иванов[29] на 22 априлий отишел в това село да го дига на въстание, то благоразумното население поискало да го върже и предаде.

– Ще дойде време, господинчо, когато ще да ходим да за-

бикаляме в Пловдив на Джумая джамиси, за да видим зелено парцалче, за което ще бъдем петимни – говореше един от присъствующите, който си личеше по лицето, че Господ му е дал от сичко.

Зеленото парцалче означаваше, че ще ходим да търсим турците.

Събранието се разотиде, а аз останах да нощувам при учителя. Не зная защо тоя последният започна да се безпокои, при сичко че на масата му стоеше руският в. *Мир*, от който той превеждаше на български възванието на генерал Гарибалди към поробените народи на Балканския полуостров. Аз си легнах, а той се разхождаше из стаята, дигаше час по час пердето на прозореца и отваряше вратата. Разбира се, че неговото безпокойствие влияеше и на мене, не че ще да ме предаде, което не вярвах, защото момъкът беше скромна и интелигентна душа, свършил в пловдивското училище; но просто тъй, ставаше ми съвестно, като си помислих, че аз съм причината на това справедливо безпокойствие. Преструвах се уж че спя, но всъщност следях сичките движения на гостоприемника си, който се боеше да загаси и ламбата. Може би да си е въобразил той поне на минута, т.е. да си е предположил следующето естествено в подобни случаи питание: „Ами ако тоя, който ни се препоръча за такъв и онакъв и пред когото си изказах сърцето, излезе шпионин?“

Креснаха първите петли, повториха и потретиха, кучешкият лай престана, сипна се зора, а проводачът, когото ми бяха обещали още от вечерта да ме води за с. Дядово, не се явяваше. Безпокойството на приятеля се увеличаваше, думата *върви си* стоеше на устните му, но той не смееше да я произнесе. Проводих го да види що стана обещания човек. Нямало го у тях! Казала ступаницата му, че отишел отрано за дърва, т.е. избягал, да се не намери в селото. Що да се чини? Да тръгна сам за Дядово, имаше десятина пречки: незнаянието на пътя, непознаванието никого по тех села и пр. Да чакам

да ми пратят другар проводач, Близнаков не даваше никаква надежда, от една страна, а от друга – наближаваше да съмне.

Похванах студената ръка на гостоприемника си и хванах пътя пак за с. Сотир, за да взема водач, без който ми бе невъзможно да нагазя рупченските балкани. По пътя ме срещнаха няколко турци, но никой не пожела да се усъмни, па и отговорът бе готов в противен случай: търся си място за учител или пък излязъл съм по алъш-вериш.

Рано сутринта, докато отче Тодор от Сотир спеше още, аз похлопах на вратата. Той се уплаши от най-напред, като ме видя ни в туй, ни в онуй време, помисли да не съм предаден. Като му разправих работа как е станала, той се успокои и склони да ми стане сам водач досред пътя на с. Дядово, гдето се намирал някой си Григор Аргиров да гори кюмюр, родом от последното село и един от най-добрите родолюбци в това село според думите на отца Тодора.

– Изворци са турци, между тях няма народни хора – викаше отчаяно святиня му.

Пред обед ние потеглихме за с. Дядово из тясната каменлива пътечка: дядо поп с муле, а аз – апостолски. Трудно беше пътуването. Моите кундури, с които не бях решил още да се простя, при сичко че ги влечах по камъците като букаи, бяха се охлузили и побелели като липова кора.

На половин път между двете села, в едно завряно място над реката, намерихме речения Григора заедно с брата си, който къртеше кютюци от една нива, да гори кюмюр. После „добре дошле“, „живо-здраво“, „какво има, какво няма“ и пр. дядо поп Тодор, т.е. проводачът ми, прегази през просото.

– На сладкия разговор няма насищание – каза той, – па и празните думи се не свършат. Негова милост не е ни даскал, ни търговец, а апостол, изпратен от Дяда Ивана (от Русия) – продължи той, като сочеше на мене, – дошел е и по нашите села да ни каже какво да правим; та затова заведи го в селото тая вечер да се разговорите, както ние направихме в Сотир.

Това каза дядо поп и си възседна мулето, с което се изгуби из шумата, към селото си.

Ние останахме с новия си другар лице срещу лице в краището на ближната гора. Той бе момък около 30–35 години, с черни мустаки и засмяно лице, на име Григор Аргиров. При сичко че думите на поп Тодора звънтяха още в ушите ни, но Григор продължаваше да изгледва смутено; виждаше се, че иска да ме пита за много неща, но не смееше още. Между моя морав фес и черното ми палто, от една страна, и неговото почерняло от кюмюр лице и охлузения му калпак не можеше да бъде така скоро сближавание. И действително, колкото аз отивах по-навътре из Рупча, толкова повече захванах сам себе си да не харесвам, облечен с палто и панталони. И да не искаше някой да ме почете с погледа си, и да си заминеше, без да му мине нещо през ума, щом ме видеше в тие дрехи, не в правия път, възседнал на кон или в талига, насред гората при кюмюрджиите – отведнъж щеше да си помисли: „Работата на тоя човек не е чиста.“ Следователно явяваше се нужда да нахлузя наместо панталоните черни рупалански чешири, което не можах да извърша начаса.

Григор не можаше да си остави запалените вече кютюци за кюмюр, за да ме води към селото, което се намираше от нас нагоре около 1 ½ час; па не бе и време още да тръгнем, защото, ако в Сотир по нужда се явих сред пладне в селото, то в Дядово благоразумието го изискваше да вляза нощно време.

Колкото и да беше топло времето тая пролет, то Рупченският балкан, гдето жетвата узрява едвам по Голяма св. Богородица, когато в полето вършеят вече, правеше изключение, а моите памучни чорапи и късото палто не бяха в състояние да ме запазят от строгия климат. Там наблизо, както казах, тече Дядовската река, върху левия бряг на която новият приятел приготовляваше кюмюр. Коритото на реката на това място е ужасно. Два непроходими бряга от зъбести червени скали, високи до 30–40 метра, пазят леглото на своята царица, на

която едвам се слуша от брега лудото шумение. Скалите и от двете страни са покрити със зелен здравец и ракитина. Над левия бряг на тие скали аз трябаше да престоя около 4–5 часа, докато наближи да се сдрезгави, а Григор ми носеше от време на време жарава върху една тикла, за да се грея.

Надвечер ние пъплехме вече с приятеля си през стръмните долини и урви за селото. Най-напред трябаше да отидем на саята при някого си Димо Аргиров, стар учител в селото и влиятелно лице, който щеше да ни каже в селото ли ще бъде по-добре да вляза, или да остана на саята, гдето и да направим събранието. Даскал Димо, най-старият учител по цялата Рупча, който пръв път захванал да предава български, прие ме много добре. След като ми прегледа пълномощните ми писма, той каза, че можа да вляза в селото, но нощно време тряба да стане това. Остави ни двама с Григора да се помаеме още в шумата, а той отиде напред да приготви места и да изпрати хора да ни введат.

Студът ставаше нетърпим вече по тие високи върхове. Едвам часа къде двата ние влязохме в селото, придружени от двама-трима души, които ме заведоха право на училището. Събранието беше почти пълно; до 10–15 души, въоръжени с пъстри кърджалийки, 60-годишни старци и 20-годишни момчета, начело с дяда попа чакаха моето присъствие. Тук хората бяха по-свободни, защото в селото им нямаше турци.

Това патриотическо събрание отново пробуди моите сили и надежди. Аз не можах да остана хладнокръвен, като гледах, че и белобрадати старци са потърсили нов живот, просълзих се и ги поздравих с няколко думи още с първото си влизание.

Моята встъпателна реч за приготовлението на българския народ падаше като мехлем на трогнатите слушатели. Сяка дума, секи пример и заключение се потвърдяваха и одобряваха от тях.

– Ще да умрем за вяра Христова, господинчо – каза един старец, като се удряше в гърдите и стискаше в ръка люби-

мата си кърджалийка, на която имаше нанизани около десят жълти белезици[1].

После малко сичките събравши се бяха наредили гологлави, начело със свещеника Иван, който държеше в ръцете си Евангелието, а аз застанах посред с револвера в ръка и произнесох клетвата. Сяка моя дума се повтаряше от новите съзаклятници. От сърце и душа произнасяха тие думите: „Ще бъда верен на отечеството си и нищо няма да открия на християнските душмани." След свършването на клетвата съзаклятниците се изреждаха един по един да цалуват устата на моя револвер и св. Евангелие.

– Да ти е честито! – казваха тие един другиму.

Същата още вечер стана разпоряжение да изпратят хора за барут и куршуми.

След свършването на официалната част идеше вече ред да се опознаем един други, да се разговорим чисто по нашенски.

– Ти, бае Драгане, нищо не ни каза за себе си, но ние ще те попитаме: от кой град си родом и колко години стана как тичаш по тая работа? – питаше един от съзаклятниците.

– Защо бързаш като теле напред майка си, джанъм – пресече думата на първия любопитен дядо Тодор, но и той не по-

---

[1] Дядо Тодор – така се казваше този старец – дотолкова обичал пушката си, щото я носил със себе си и когато ходил да оре на нивата. Тая пушка била прочута по сичкия помаклък из Рупча, по причина че куршумът не падал на сухо. После въстанието, когато башибозуците дошле да горят селото, най-напред попитали за дяда Тодора и за неговата пушка. „Аз в гроба, а тя на търга (турска пословица: Бен мезарда, о мезатта)", т.е. като ме убият, тогава да я вземат – казал дядо Тодор и търтил да бяга с нея към гората. Около десятина башибозуци се впуснали подиря му да го гонят. Неколцина селени, които гледали отстрана, викали на стареца: „Дай пушката, за нея те гонят" – но той не обръщал внимание. Като го наближили, изгърмял един път насреща им и паднал на земята, пронизан от няколко куршума. Това се случило, когато селото сложило вече оръжие, та затова дядо Тодор не поискал да се бори.

малко ме гледаше в устата какво ще да отговоря на зададения въпрос.

Разбира се, че хора, които си повериха съдбата в ръцете ми и на които животът от мене зависеше вече, трябаше да знаят що съм за човек.

– Българин съм, и нищо повече – отговорих аз. – Ако сме живи да се видим, когато се издигне байрякът, тогава ще да се опознаем.

– Видите ли? Аз кому говорих – каза един от съзаклятниците, от думите на когото заключих, че от по-напред са се готвели да ме питат за родното ми място.

– Прости ни, господине, ние сме хора селени, па и малко помаци още, ако искаш. Кажем дума, без да размислим накъде ще отиде.

– Туй, ученището, чувал ли си го поне през плет, бае Драгане? – подкачиха пак любопитните селени.

С тие думи, „чувал ли си го поне през плет“, тие искаха да кажат, че аз съм най-ученият между учените.

– Колкото да си записва името, може да знае – пое думата друг един съзаклятник, като мислеше, че с това ще ме предизвика да говоря.

– Да остане при нашия даскал да се понаучи – обади се друг един от кьошето.

– Петнадесят годинки най-малко може да си изгубил подир книгата – обърна се, та каза дядо поп.

По среднощ събранието се разиде; съзаклятниците, преди да си излязат и отидат по къщята си, сториха втора клетва помежду си, че сичко онова, за което са чули и видели тая нощ, ще да си остане там, няма да го научат жените.

– За жена работа ли е това бе, брате! – говореше един старец до вратата.

При мене останаха само няколко души, като стражари. Някои от тях се занимаваха около огъня да ми правят цървули, с които реших вече да заменя кундурите в по-нататъшните си пътувания.

На другия ден, щом се пукна зората, докато нямаше жива душа из селото, аз потеглих за с. Бойково, придружен от Григор Аргиров, това същото лице, което по-първия ден гореше кюмюр при Сотирската река. Тоя момък се прилепи в мене от един път. Той остави и жена, и деца, остави работата си и кюмюра, несъбран в гората, само и само да послужи на делото.

– Гдето и да отидеш, бае Драгане, аз съм решен да дойда с тебе – говореше той.

От Дядово до Бойково е един час разстояние към южна страна. Ние хванахме през гората направо, че е по-безопасно и по-близо. Нощта беше тиха, небето ясно, та затова дебела слана покриваше земната повърхност. Сух балкански студ пронизваше костите ни по високите родопски върхове; но в замяна на това ясният дядо месечко осветляваше и най-тъмните кьошета между бориките, под които вървяхме. От върха, който се намира между двете села, можеше да се види, макар и на месячината, една голяма част от грамадния Доспат. Григор ми нареди имената на сичките по-високи върхове, между които първо място завзема *Персенкът*, близо до голямото помашко с. Тъмраш, покрит със сняг.

На разсъмване ние издебнахме да се вмъкнем в селото, без да ни усетят даже и селските стражари – кучетата, спряхме се в двора на училището, което беше затворено. Аз останах да чакам на стълбите, а водачът ми отиде да търси учителя на къщата му.

Според думите на учителя (Илия Георгев), който дойде на училището след няколко минути, по това време трудно било да се намери къща из селото, та затова трябало да остана на училището. Аз прегледах зданието и намерих една стая, отделна, в която можеше да остана него ден. Учителят се потруди да накладе малко огнец, донесе ми една чергица да си постеля и отиде да си гледа работата. Излезе така също и водачът ми, който като познат в това село и съсед нямаше нужда да се крие.

Цял ден престоях в тая стая сам-самниничък. Поисках от учителя да ми даде някоя книга да се занимая, който не закъсня да ми удовлетвори желанието: напредя ми се намираше *Наустницата*, вънкашните листи на която бяха окапани с разни материи, като бакалска престилка. „Корите ѝ ги откъснали момчетата, които духали огъня“ – каза той и си излезе преспокойно.

Часа по два вечерта училището беше пълно с хора, млади и стари. Разбира се, че на първо място стоеше селският свещеник. Сичките мои предложения се приеха на драго сърце от присъствующите, с изключение на свещеника, който упорствуваше малко. Като дойде въпросът за клетвата, той отказа съвършено, заедно още с няколко души стари и имотни хора, според думите на които много щяло да стане, ако се и закълнат.

– Тъмраш е от нас на една педя място – говореха тие за подкреплението на отказването си. – Какво ще да отговаряме пред Ахмедаа, когато той се научи, че бойковци сторили клетва против царщината?

Подигна се препирня между стари и млади. Първите казваха на последните, че тие още не знаят как се печели и гледа къща, а младите отговаряха, че който се бои от Ахмедаа, нека се премести да живее в селото му.

Аз скочих на крака и скимнах на Григора да вървиме, защото не съм дошел да слушам карание и лични нападения. Младите взеха по-нападателно положение против старите, които най-после бяха принудени да отстъпят победени. Двама-трима души ме достигнаха на двора и ме молеха да се върна, като се обещаваха, че сички са готови да направят, каквото им кажа. Сега събранието беше повече въодушевено, отколкото с присъствието на свещеника и първенците, които стесняваха младите от по-напред да се изкажат свободно. Можах да съставя обществото криво-ляво. Когато дойде време да си взема някои статистически бележки, изново забележих, че присъствующите започнаха да си шушнат

помежду, че само това не е добро, гдето съм писал, т.е. тие се бояха да не би като ме хванат, да намерят и техните имена в комитаджийската книга.

От обстоятелствата бях принуден да замажа очите на присъствующите с нещо тайнствено, което повече щеше да им подействува, отколкото сухите примери на слова. Написах едно писмо химически и им го зададох да се произнесат има ли нещо написано на това парче книга, или не.

– Няма, защото нищо не е писано отгоре му – отговориха тие и ме заобиколиха да видят по-добре какво ще да правя.

– Гледайте добре, да не кажете отпосле, че съм направил гьозбояджилък – казах аз; а после си натопих двата пръста в приготвената жидкост и като ги прокарах върху бялата книга, на която се явиха черни слова само на онова място, отгдето минуваха пръстите ми, присъствующите прехапаха язик.

– Хайде, бае Иване, да си вървим; тя се свърши вече. И ние сме си отворили устата да учим на ум тие хора! Ех, че сме умни глави! – говореше с ентусиазъм един от присъствующите към своите съселени после моите тайнствени за тях действия. Сичките бяха поразени от мастилото.

Аз се подсмивах под мустак. Нямаше нужда да говоря по тая част надълго и широко, която беше от компетентност на адютантина ми Григора. Той се намираше ни на небето, ни на земята, хвалеше ме до облаците.

– Къде ви ходи вас умът бе, джанъм? Ако той беше прост човек, проваждаха ли го да върши тая работа, оставях ли си аз работата да тръгна подиря му? – говореше той.

Моето намерение беше да забиколя българските села от Бойково нагоре: Ситово, Лилково, Широка лъка и пр. Според сведения обаче, събрани от жителите, в тие села невъзможно било да сполуча, защото биле удавени с турци, а освен това и пътуването било мъчно по причина на дебелите снегове по тех места. Аз продължавах да говоря, че ще отида по тие села, находящи се в полите на Балкана около Станимака. Скрих своите дири от бойковчени, защото по причина на

несъгласията, които се породиха помежду им, боях се да не последва нещо.

После полунощ, без да заспиме, щом се подаде месецът, аз оставих Бойково. Като се затулихме от очите на селените, които бяха дошле да ни изпровождат, пречупихме си линията. Казах на водача си Григора да ме заведе в тяхната сая, в гората, гдето, след като си починем, да преминем оттатък реката по другите села. В казаната сая, гдето пристигнахме на разсъмвание, нямаше жива душа, но в замяна на това имаше плява, ръженица, която топли превъзходно. Аз се зарових вътре да спя, а Григор отиде в селото да донесе нещо за ядение. Той щеше да ми донесе още и един кат дрехи, рупалански, защото от час на час се уверявах, че панталоните и късото палто освен вреда друго нищо не ми принасяха.

Пладне се беше превило, когато Григор заедно с брата си даскал Димо дойдоха на саята с нужните неща. Кисел пипер, вързан в бяла кърпица, солчица и калаено жебениче с ракийка съставляваха моя обяд. След ядение аз се облякох с новите си дрехи, донесени от село. Тие бяха черни отрити потури, синя аба с владишки ръкави, гевезено поясче и кирлив фес без пискюл, тъй щото повечето заприличах на станимакалийски лангера, отколкото на рупаланец. Другите си дрехи натъпках в крачолите на панталоните, които оставих на даскала да ги изпрати с верен човек до Димитра Златанов, мумджията, в Пловдив. Той разрови в едно кьоше плявата и ги тикна там, до второ разпореждание.

V

Като се прибраха сичките хора от нивите и само тук-там се слушаха звънци на кози и овци, ние излязахме от саята с Григора и направо през ниви и гори смъкнахме се в стръмната Сотирска река, шумът на която се чуваше още отдалеч. Левият ѝ бряг на това място е равен с водата, но десният,

откъм Извор, е страшна страхотия. Голи канари, наслагани една въз друга като полици, които са достъпни само на тамошните кози, с твърде малки изключения, образуват десния бряг на реката. На няколко места бяхме принудени да почиваме, повечето, разбира се, аз, отколкото водачът ми, докато се подадем на равнината. Тие канари са почти покрити като с мъх от зелен здравчец, който мирише и не от по-напред, но като го разбъркахме с краката си и започнахме да се хващаме от крехките му коренци с ръце, напълни се атмосферата с благоухание.

От саята до с. Яврово има около 3 ½–4 часа, а ние замръкнахме посред пътя, но нощта като за нас хора нищо страшно не представляваше. Само грозното бучение на Балкана, по причина на силния вятър, неволно караше човек да се безпокои от нещо, да се огледва наоколо си. Пловдивските тепета *Небет* и *Джамбаз*, които се виждат от това място, светеха разкошно, като че жителите на тоя град, център на бунтовническите движения, не искаха даже да знаят, че след няколко деня жилищата им ще да се преобърнат на прах и пепел!

Право в къщата на дяда попа теглихме в с. Яврово, понеже даскалът не ни беше известен, а свещеникът Анастас беше ми препоръчан; освен това познаваше го лично и водачът ми Григор. Не щеш ли, в къщата на дяда попа, през една стена от неговата стая, бяха кондисали четирма-петима души турци, които ни видяха, като влязохме.

– Пак имало сърдчени българе на тоя свят, като се наемат да пътуват това време – каза един от турците, който беше излязъл напред вратата да си мие устата с ибрика.

– На вашите дни, ага, от никого не се боим – отговорих аз, които думи са като меден пръст през устата на секи турчин, заразен от бабаитлъка.

Втъркулнахме се при святиня му. Той четеше вестници. Какво беше моето удивление, като видях напредя му гръцкия вестник *Неологос*, което ми даде причина за съмнение да не би отец Анастас да е ренегат, да не е заразен от ста-

нимакалийски патриотизъм. Смушках Григора, тайно да го предупредя, да не би да захване работата по комшийски.

На въпрос: „Откъде е другарят ти?“ – Григор каза, че съм от Ахъчелеби, ходя да събирам кожи.

– Какво се учите от вестниците, дядо попе? – казах аз. – По нас се говори, че ще да стане страшно.

– И тук се чуват подобни неща, а че бог знае – отговори той, както щеше да отговори секи един на негово място по това време.

От една страна, питах аз дяда попа издалеч, а от друга, прегледвах крадешката вътрешните нареди на неговата къща дали няма да срещне окото ми някои предмети, от които да се извадят заключения за душевните, нравствени и умствени даже негови качества. Аз бях поразен не на шега. Първото нещо, което ми направи впечатление, бе скромната инак – но случай нечут и невиден до него време, поне за мене, в къщата на един селски поп – библиотека, турена в нарочно приготвено долапче. Още повече: дядо поп беше абонатин на френския в. *Courrier d'Orient*.

Правих-струвах, констатирах нужния за мене факт, че макар дядо поп и да четеше *Неологос*, известно му бе съдържанието или по-добре, направлението на сичките български вестници; не се забави той да извади от джеба си един брой от в. *Век*. Седнахме да вечеряме, а аз не бях намислил още „отгде да захвана най-напред“, т.е. да се изповядам пред човека, в къщата на когото се намерих, да туря край на притворността. Не че се съмнявах в святостта на мисията си, но така пред човек малко-много образован, на когото не действуваше ни химическо писмо, ни баснословното уж приготовление на турския елемент и пр., трябаше да се излезе с по-съществени факти и причини.

А между това ръцете на дяда поп захванаха да треперят; често си наливаше той да пие вино, за да има по-голяма възможност, като си дига главата, да ме изгледва и изучи по

вънкашност. Съмни се святиня му, разговорът ни ставаше натегнат, блудкав и безсъдържателен.

Ужасно положение.

– Да обърнем листа на друга страна, дядо попе. Недей го връзва за кусур, такова време дошло... – казах аз най-после, след като се дигна софрата.

Нетърпеливият Григор, когото нямах причини да уча и на дисциплина, избухна като вулкан, щом видя, че направих начало за обяснение.

– С първо виждание още, гости ни в туй, ни в онуй време, прияде ме нещо на сърцето, но казах на ума си „от где на къде“ и така си остана – говореше дядо поп, вън от себе си. – После гледам, и по поглед, и по движения, и по думи не приличаш на човек да купуваш кожи. Уплаших се, какво не ми мина през ума!

Това каза дядо поп и рипна навън из вратата така бързо, щото полите на дългата му антерия се дигаха, като да ги опинаше някой нарочно.

– Извинете, алар, загдето не можах да дойда да се поразговорим – говореше той на гостите си турци в другата стая. – Дошле ми са други гости, да не бъдат от вас по-добри[1], с които имам малко земание-давание... Знаете, попски работи.

– Гледай си рахата, попе – чуха се отговорите на продадените за зелен хайвер турци.

– Пуста простотия ви бърка вас; а то, както сте изедници, да знаехте още по-малко, не можеше се живя с вас – каза дядо поп, като се завърна пак при нас.

„Аман, аман бадатлъ“, любимата песен на сички турски бабаити, се раздаде в другата стая после сполучливата стратегема на святиня му.

Поп Анастас прие на драго сърце сичките условия за организирането на тайно общество, но не склони да викаме никого от селените, за които той, добросъвестно или не, не

[1] Турското изречение: *Сизден и олмасънлар.*

гарантираше, че ще да приемат; а най-главното, боеше се да не издадат страшната тайна. Той се обзалагаше, че ще да ги събере сам, ще им загатне да си набавят нужните припаси и ако види, че са узрели, щял да ме извести. Нямаше що да се прави. Така също по негови съвети аз се отказах да посетя Лесково, Станимака и други села. В с. Карагач ми препоръча той попа, за когото казваше, че се надявал, ако и да не приеме активно, то поне бил уверен, че няма да каже онова, което чуе и види.

Тръгнах за последното това село, като се съмна, без никакви предпазвания, защото поп Анастас ме увери, че и сам Мидхат паша да ме срещне, няма да обърне внимание на кирливия ми фес.

Два и половина часа е разстоянието от Яврово до Карагач. Първото от тие села се намира в един трап над Станимака, а второто е долу в полето, три часа надалеч от Пловдив. По пътя се събрахме с няколко помаци, с които от дума на дума дойдохме до политиката. Някои от тях имаха синове и братия на бойното поле в Херцеговина и Босна. Според тях оръжието на християните и тяхното юначество не чинело нищо, но имало една мома черногорка, която хвърчела по облаците и оттам сипела камъци и други убийствени оръдия върху главите на отоманската войска.

– Това проклето момиче е сторило много зянлък – говореше един от тях – на нашите момчета.

Според думите на помаците и тие бяха се отчаяли вече, боеха се от нещо и изказваха мнение, че който и да завладее страната, тие са готови да му се подчинят (?).

По пладне стигнахме в Карагач. Изпитахме къщата на дяда попа и седнахме да го чакаме до плета, понеже беше излязъл из селото, а в дома му нямаше никой. Мъже и жени заминуваха покрай нас, но никой не обръщаше внимание, никой се не заинтересува да ни попита откъде сме. Дойде по едно време дядо поп. Той беше млад човек, около на 25–27

години, както се видеше, от новите хора, защото бе облечен чистичко, както се следва на един свещеник.

На въпрос от страна на святиня му кои сме и по каква работа ходим, отговорих, че сме хора пътници, искаме малко хляб, че не сме обядвали още, търсим да купуваме и кожи, които може да се намират и у него, прибрани от курбани. Той ни покани вътре и, забележително, в най-чистичката си стаичка, която притежава секи свещеник, гдето си държи новата калимявка, турена на калъп, завита отгоре с бяло платанце, а джюбето – закачено на стената.

Докато се свършат обикновените „живо и здраво“, „тая година пролетта захвана рано“, „алъш-веришът слаб“ и пр., аз констатирах в стаичката на дяда попа следующето: първо, на възглавницата стоеше най-новият брой от в. *Напредък;* второ, наспоред с иконата Божа матер висеха два пищова, отрити и изгладени, и револвер, турен в ново мешинено калъфче; и, третьо, най-забележително и характерично, върху постелката съгледах една евза (капсула), изтървана, разбира се, по невнимание, което беше поразително доказателство, че дядо поп *не спи*. Сичко това беше доволно за мене да зная с какъв човек имам работа. Револвер, *Напредък*, пищови и просипани евзи в една попска килия – бяха единствените признаци, които характеризираха нея пролет честните и народни българе. Следователно нямаше какво да се маем.

Григор, комуто беше чуждо и недостъпно сичко гореизложено, напъваше се още да лъже дяда попа по въпроса на нашето пътувание, а тоя последният се въртеше из стаята си на пергел, да ни принася за ядение.

– Нима ти мислиш, че аз се не усетих каква е работата, щом те видях още? Нима ти вярваш, че като бяхте седнали на пътя в пепелта и аз ви поканих в къщата си, направих това от гостоприемство, без да зная с какви хора имам работа? – говореше дядо поп, когато му се вече открих. – Аз отдавна чакам подобни гости.

Думите на святиня му имаха голямо правдоподобие. Съществуването на български апостоли измежду население-

то беше известно не само на свещениците, но и на самите турци, и на правителството. Кракът на апостолите не беше стъпил още на българска земя, когато в. *Напредък* писа (от друг цариградски вестник, мисля, че зае), че разни агенти на революционерния комитет (?) напълнили България, а по-после, около началото на месяц март, в. *Век* пишеше в една уводна статия, че зломишленици на Отоманската империя пъплят между невинното българско население, които, възползувани от неговото несносно положение, внушават му убийствени идеи. Разбира се, че с тие мухи в. *Век* искаше да плаши Високата порта, да даде някои правдини на раята.

Думата ми е, че по него време не беше мъчно да се помиришат хората, които мислеха и чувствуваха едно и също. Знаменита е тая епоха от българския живот; блазе на оногова съвременник, който може да я възпроизведе в сичкото ѝ величие!

Подир малко в къщата на дяда попа стояха вече четирма-петима селени, повикани и избрани нарочно от свещеника, да съставят обществото.

– Очите ни се изгледаха да чакаме да дойде в селото ни човек като ваша милост – говореше един от тях. – Чуваме, че по другите села ходили по няколко пъти, а в нашето село ни веднъж, като че не сме българе.

Тие уверяваха, че имали в селото си още мнозина народни хора, но отишли от сутринта кой по работа, кой в града и пр.

След като се състави обществото, същия още ден аз тръгнах за с. Марково, резиденция на прочутия хаджи Исмаил, личност историческа. Както в това село, така и в Дермендере, гдето властвуваше друг християнски бей – Гюмюшгерданът, за когото говорих вече по-горе, аз ми се не искаше да отида да съставям общества по тая проста причина, че в кое и да е село, гдето е живял бей, богат чорбаджия, владика или е имало чифлик, манастир и пр., там населението въобще е деморализирано до в костите, та затова напусто ще бъде трудът ми.

В Дермендере ми препоръчаха от много места някого си поп Стояна Семенов, а в Марково – Нася Ханджията. Вечерта преспахме в къщата на тоя последния, който с големи мъки и убеждения прие да работи, и криво-ляво, сполучих да съставя общество от няколко души[1].

На другия ден, св. неделя, когато богобоязливите християни от Дермендере пречаха по улиците да отиват на черкова, ние влязохме с верния си Григора в селото из марковския път. Теглихме право на българското училище, гдето заседаваше и общината и гдето ни казаха, че после божествена литургия дохождал и препоръчаният приятел поп Стоян. Около един час чакахме ние върху стълбите на училището, в което нямаше никой освен десятина души ученици, които се бореха и гонеха из класовете. Мнозина от тях дохождаха да ни питат по няколко пъти какво продаваме.

– Бягайте, бягайте! Даскалът иде – привикаха някои от тие ученици и отидоха, та се не видяха из отделенията.

Действително из пътните врата се подаде една висока фигура, облечена с палто и панталони, с морав фес и дълъг пискюл, който биеше чак на гърба му, а кундурите му скърцаха като вятърничева воденица.

Той премина покрай нас, като тананикаше черковна песен, без да ни се обади нещо. Кръстоса надолу-нагоре из училището, засука си мустаките на един отворен джам, който му служеше за огледало, поизкашля се и излезе пак при нас с в. *Век* в ръка, който четеше с глас като псалтир. Виждаше се работата, че препинателните знакове нямаха никакво значение за господство му. Аз се престорих, че слушам с напрегнато внимание, същото направи и Григор, а на учителя се хареса тая наша любознателност, попита ни разбираме ли каквото той чете, знаем ли книга.

– Просто четмо шат-пат прочитваме, господин учителю –

---

[1] В надвечерието на въстанието обаче Наси изказал сичко, каквото чул и видял, как сме дохождали при него и пр., на хаджи Исмаил бея.

казах аз с изискуемото благоговение на един селенин. – Бащите ни едно време не ни оставиха да се учим; останахме си кьорави.

Господин учителят ни почете още малко от в. *Век*, а после влезе в стаята си, отгдето ни извади един вестник и ни го даде да четем и ние, като казваше, че в него имало *много новини*. Вестникът, който съдържал много новини, беше *Македония*, от 1870 година. Взе го Григор в ръцете си, захвана да гази в една колона с глас, а аз в друга, четехме и двама, секи за себе си, разбира се, криво и полека, а който слушаше отстрана, нищо не можеше да разбере.

Черкова пусна и първенците на селото, т.е. горнята ръка хора, захванаха да капят един по един в училището, като общо място, гдето можаха свободно да разменяват някои думи, да си поговорят за дневни текущи въпроси, а най-после да се коснат и до политиката, разбира се, в границите на цариградските вестници, които бяха единственият политически катехизис. Влезе и нашият приятел поп Стоян, комуто Григор каза, че него сме дошле да търсим, понеже се познаваха, а за мене каза, че съм от тяхното село, негов роднина. Дядо поп каза да го почакаме малко, защото имал малко работа в общината, без да подозре нещо.

Сичките присъствующи навлязоха в училището и насядаха на края на класовете около една маса. Ние с Григора подсмрачахме на друга страна до вратата; стана дума и за нас: „що сме за хора?“ Но сичките се успокоиха, когато поп Стоян каза, че сме от Дядово.

– Погледа ли вестниците, даскале? – попита един от първенците. – Кажи някоя новина.

Даскалът захвана да изчислява някои назначения на сановници в Цариград, посещения на посланици, награди с нишани, табакери и пр.

– В телеграмите какво има? – попита друго едно лице, което не се задоволяваше от цариградската хроника.

– В телеграмите, не знаете ли, пак същото. Сѐ тие отгоре, като масло над водата...[1]

– Снощи чух, като четяха *Неологос*, който на по-широко разправя. Баня Лука ли го казваха, или друго някое име, не помня добре, хвръкнало от ръцете им.

– Що ми сравняваш ти мене елинска ефемерида с българската; тя пише в секи случай по-сербез – каза един православен, който, се виждаше работата, да е вярвал до скоро време, че Господ знае само елиника, защото, като говореше за преимуществото на гръцките ефемериди, едва ли не въздъхна.

– Бисмарк беше понастинал малко, според както описваха миналите вестници. Не зная дали се е поправил.

– Болестта на такива хора е нашето здравие – каза дядо поп и събранието почна да разисква някои селски работи.

Докато траеха обаче политическите дебати, никой си не отвори устата да попита: „Ами колко българе има бити и ограбени от една неделя насам?“[2]

Ние с Григора не дочакахме да тръгне дядо поп, но излязохме навън и отидохме в къщата на брата му Илия, отгдето известихме после и дяда попа да дойде там. Чакахме час, чакахме два, три, а той не иде.

– Кажете им, че ей сега тръгвам – казвал той на пратениците, а това „ей сега“ нямаше край.

---

[1] Т.е. че херцеговците са надвити от турците.

[2] Светила от тая категория съществуват и сега. Тие обичат най-много ония вестници, които описват тържествата, златни пагони, каварджик мустаки, угощения на царьовете, топовни гърмежи, дълбоката политика и пр. Най-много се сърдят тие на ония вестници, които описват мрачната страна било на народа въобще, било на някое частно, но авторитетно лице. Твърде ги е страх тях от прямите изражения, от голата истина и от партизанствата. „Махвай го такъв вестник, холам! – говорят тие благоразумни бръмбари. – Седнал да се занимава с нашите работи, черни най-богатите ни хора; а нищо не казва дали ще има война, какво са си говорили ингилиската царица Виктория и персийският шах.“

Чак часа къде девят вечерта по турски дойде той. С него заедно влезе и друг непознат господин, с тесни панталони, които го оприличаваха на дилаф, с малки черни мустачки, на които постоянно стоеше едната му ръка, с малко червено цветенце, забодено на най-горнята петелка на палтото му, с една реч – той беше прищъпнат и наконтен по последната филибешка мода от Джамбазтепе. Той миришеше още и на ливанто.

Аз изгледах тоя млад момък кажи с любопитство, кажи с подозрение; а поп Стоян, който усети работата, че се стеснявам, прибърза да ме изведе от заблуждение.

– Негова милост е наш един приятел, даскал в Брестовица, на име С. К., родом откъм Ловеч – каза той.

А поп Стоян беше човек доволно развит.

Бързах да вървя нея вечер за Брестовица, та затова без предисловия и много забикалки казах се кой съм и каква ми е мисията.

От тие мои думи присъствующите се спогледаха един други. Тие бяха смутени немалко.

– Ние нямаме известие от такива работи – отговори поп Стоян, – сега за пръв път чуваме такова нещо.

– Аз знаях, че нямате, та и затова дойдох да ви известя, за да не кажете, че не сте знаяли за приготовлението на българския народ, когато тоя народ дигне глава против своите угнетители – бе моят отговор.

Последва мълчание. Попът си чупеше пръстите и гледаше надолу, наконтеният учител измерваше с очите си просешките ми дрехи, а ступанинът на къщата чакаше какво ще да каже свещеникът, готов да се присъедини на неговото мнение.

– Кого познаваш в Пловдив? – попита поп Стоян.

– Сички честни родолюбци, имената на които ще да научите, когато се закълнете върху кръста и моя револвер – отговорих аз.

– Познаваш ли някого от Гешоолар, Данова, Груева и други видни хора? – попита учителят, който се виждаше рабо-

тата, че мереше хората по тяхното богатство, макар и да не познаваше лично никого от своите идоли.

Аз отговорих, че никога не съм бил търговец, за да се запозная с тие хора, и че смешно би било да работи човек с тях бунтовни работи.

– Тогава как ще ни увериш, че си такъв, за какъвто ни се представяш? – каза поп Стоян малко с по-голям кураж.

– С моите писмени документи и с честното си българско слово – отговорих аз.

– Писмени документи може да даде и великият везир, а за честно слово говорят най-много шпионите – каза свещеникът. – Ние сме верни поданици на султана.

– И като такива длъжност ни е да те предадем на царското правителство – прибави изконтеният учител, като си намести в същото време и червеното цветице.

Григор опули очи, смути се той от думите на благонадеждния учител, които едва му бяха минали през ума му в разстояние на толкова време, когато ме водеше през гори и планини.

– Грехота е, дядо попе, недейте си криви душата за тоя човек, който ми е препоръчан от вярно място и с когото седем деня ще стане как другарувам, разбрал съм защо ходи, чул съм какво говори.

– Излъгал си се – казаха двамата благоразумни патриоти.

Аз, в качеството си на апостол, не оставих тие резоньори да се глумят над моето незавидно положение. Подигнах скъсаната си абичка и турих ръка на револвера си.

– Виждате ли го? Шест куршума съдържа той! Една задържам за себе си, а петте за приятели. Секи, който шавне от мястото си, ще да се умие в своята собствена кръв!...

После аз им обърнах внимание да се взрат добре в моята изнурена физиономия, показах си изприщените и убити от ходение крака и ги попитах вярват ли тие искрено, че под тие характерически белези се крие султанов шпионин!...

– Нашият народ има нужда от просвещение и нищо повече – възрази учителят[1].

Нямаше нужда да уверявам и доказвам на тие верни поданици, че не съм шпионин. Тие знаяха от секиго по-добре,

[1] Българските патриоти в турско време можат да се разделят на няколко фракции, както следва: първо, *отчаяни*, които виждаха спасението на България в огън и меч; в тоя разред влязваха сички буйни и честни натури, които си играяха с живота; тие се състояха повечето измежду учителите (недипломираните обаче), еснафски момчета, от бивши хайдушки възпитаници и няколко единици от бялото духовенство. Тях именно титулираха братията им чорбаджии и официалните кръгове чапкъни, нехранимайковци, келеши и пр. Втори раздел: *симпатизирующи* патриоти. В тая група фигурираха такива личности, които спомагаха с по някоя пара активните работници, радваха им се, казваха им: „Да сте живи, момчета“ – целуваха с благоговение левчето „Свобода или смърт“, но никога не питаха: „Кога ще да замирише на барут?“ – хиляди пъти бяха по-благодарни да не доживеят до деня, когато ще да зазвънтят ножовете. Тие бяха мирни главици. Трети отдел патриоти идеха *граматиците*, т.е. ония, които викаха: „*Наука* и *просвещение* са нужни на нашия народ!“ Начело на тие *мъченици*, които не бяха в състояние да почувствуват отблизо що значи черкезка кама и турски ятаган, стояха повечето някои чехски и роберткolежки възпитаници и въобще сички малодушни хорица. Първите от тях казваха: „Гледайте що са направили чехите, без да изгърмят една пушка“, а вторите проповядваха, че Маколей и Бокъл не одобрявали въстанията. Четвърти отдел бяха *патриотите по мода*. Под това знаме се групираха сичките лекомислени младежи, които пееха „Стани, стани, юнак балкански...“ с ръкодвижение, ходеха нарочно в Ромъния да се фотографират с гол нож в устата, купуваха си (за беля) по една-две книжки с левче на коричката, без да ги четат, разбира се, и пр. От тях най-много се пълнеше Диарбекир. Най-после дохождат петий сорт патриоти, на които не знаем какво име да турим. Думата ни е за ония щастливи същества, които носят на гърдите си султански петала, които клюмаха в някой *мезлиш* за по 500 гроша да казват само *евет* и да носят огън и въобще които бяха удостоени поне с късо пискюлче. „Трайте и търпете – казваха тие, – никой баща не мисли злото на чедата си.“

В днешно време последните три категории патриоти дигат най-много гюрултията, че сичко тие направили. Не ги слушайте!

че не съм такъв, но срам ги беше пък, от друга страна, да ми кажат, че им е добър гечинмекът, та затова няма нужда да въстават против султана, и за своя защита тие измислиха да ми прикачат позорното име шпионин, за да се махна по-скоро от селото им, както ми го казаха и по-после. Колкото за предаването ми на турските власти, то и аз сам не вярвах, че противниците ми ще да дойдат до подобна мярка, защото, както казах, познаваха ме много добре що съм за човек, следователно, ако ме оставеха да си ида свободно, отгдето съм дошел, никакво зло не ще бъда в състояние да им причиня. Опитах се да им предложа, че или трябаше да ме предадат на турското правителство, защото като агентин на това последното, според техните думи, можах да им направя пакост – или пък да ме припознаят за български революционерен апостол; но като се боят да вземат участие, да си кажат правото като секи честни хора.

Така или инак, но на моя верен Григор се порази куражът, убиха му предаността към мене двамата политици. Той стоеше като гръмнат, изглеждаше ме с недоумение, не знаеше кому да вярва; а между това, когато станах да си отивам и поисках сухо коматче хлебец от ступанина на къщата за секи случай, неговите очи се премрежиха от сълзи. Бедният той, покърти и мене.

– Смили се поне за мене, бае Драгане. Човек съм с жена и деца... Никакво зло не съм ти направил. Хляб и сол сме яли на едно място – говореше той с умилителен глас.

– Ще да се видим и втори път, ако сме живи – му отговорих аз и излязох на улицата, без да се опростя даже със святиня му и неговия другар учител, които не се мръднаха от местата си. И на тях стана съвестно.

От Дермендере до Пловдив е почти два часа, а часът можеше да има единадесят по турски, когато се отправих за последния тоя град, разбира се, апостолски. Другаде не можах да отида, защото ми беше прекъсана комуникацията. Отстъпах аз бързо от това село, поразен и оскърбен, като че да бя-

ха ме хванали с някоя кражба. Докато стигна до с. Коматево, обръщах се начесто да погледвам подиря си, да не би да ме следва от селото някоя врява, при сичко че си давах кураж да вярвам в противното.

Времето в полето беше прекрасно; прах се дигаше по пътя като през месяц май, а чучулигите трептяха и пееха по въздуха. Колкото и да бързах да се затуля от Дермендере, колкото и да се обръщах да го поглеждам, то и приближаването на пловдивските бели минарета не ме радваше особено, защото си мислех да не излезе някоя краста на пътя да ме пита за тескере, нещо твърде възможно, особено като за хора от моята категория с бедно облекло.

Под върбите край село Коматево застигнах една група весели младежи, които си допиваха под сянката, с цигулки и зурли, а няколко души от тях с широки каравани и с чорапи по модата на тепалтъ играяха на ръченици. За да не покажа хладнокръвие към тоя род увеселение, от една страна, а от друга, да ги почакам да тръгнат, за да вляза заедно с тях в града, аз поседнах там наблизо да им се порадвам отстрана. Но пиени глави оставят ли човека свободен? Един от тях се запусна при мене, хвана ме за ръката и ме потегли да съм играял хоро по селски. Аз отстъпих по-настрана.

В Пловдив щях да тегля право на апостолското писалище на Търнювия хан, гдето слязохме най-напред с Волова. Тоя хан обаче аз не можах да сполуча вечерта, понеже в краткото си пребивание в Пловдив не бях запомнил добре ни мястото, ни името на неговия притежател, а чаршията се беше затворила вече, рядко се виждаха хора по улиците. Питах тук, питах там, обиколих няколко пъти из Кършияка, а часът от Сахаттепе отдавна бе ударил един. Като не можах да намеря хана, то немислимо беше да търся къщата на Коча, две места, които познавах в тоя град.

Минах покрай един отворен хан (кемерлията), в който се слушаха смехове и песни и в който аз влязох да пренощувам, като мислех, че никой няма да обърне внимание на рупчен-

ските ми дрехи, за да ме пита за тескере. Щях да изляза да спя край града до някой плет, но дребен дъждец бе почнал да роси, а абичката ми не се спущаше по-надолу от пояса.

Ханът беше пълен с посетители, от разни ръце хора. Тук имаше и софийски шопи, и македонци, и цинцари, и разни други типове, насядали по голите рогозки на търкало, един от други разделени. Едни се разговаряха по алъш-вериша, други се мислеха как ще да си подпишат тескеретата, когато не ги каитили, през гдето минали; трети се караха с ханджията, че снел на конете им торбите, преди да си изядат ячимика; а четвърти, на които само гласът се чуваше и до които слабата светлина на лоената свещ едвам достигаше, бяха се прегърнали един други през рамо и пееха жално-жално: „Пий, братко, пий, двама да пием."

Хитрият слуга на хана най-много се въртеше около последната група, която по сяка вероятност допиваше сетната си парица, а на шопите се караше, че само за по десят пари оцет си купили и нищо друго.

Аз се сложих мълчешката при македонците и не се забавих да си дам заповедта за половина ока, дано да придобия благоволението на съдържателя, да не бъде взискателен към мене по въпроса за тескеретата. Но момчето, което ми донесе поръчаната половница, не забрави да ме попита кой съм. Тука ли ще да пренощувам? Имам ли тескере?

– Какво тескере те е наело, моето село е една крачка от Пловдив – отговорих аз. – От Бойково съм.

Готвачът, който в това време чистеше своите тенджери на огъня, обърна се към нас.

– Кой е от Бойково? – попита той.

– Ей тоя аратлик – отговори момчето.

Готвачът ми каза да стана и да се доближа до свещта, за да ме види по-добре.

– На кого продаваш ти тие краставици? – каза той. – Аз съм бойковченин, познавам на хората му и зъбите, гдето се е казало.

Казах, че отдавна съм излязъл от селото, не се удадох от един път, наредих на няколко хора от селото имената, които бях запомнил, нарекох едного и баща, но нищо не струваше пари, защото проклетият готвач започна да ме изпитва изтънко, като викаше и нависоко, с което обърна вниманието и на присъствующите.

Аз обърках конците; доволно беше да надникне някое заптие в това време из вратата, и работата бе свършена.

– Простете ме, аджамалък направих. Не от Бойково съм, а от с. Сеймен – казах аз.

– Гледай, гледай дебела глава, как ще да си спечели беля – каза ханджията и ми поиска тескере, тъй като Сеймен е от друга кааза.

– Ти не знаеш ли кои са времена сега бе, серсем? – прибави той.

Нямаше що да се прави. Вих, трих, извадих тескерето на приятеля си Никола, което носех от Харманлий, като си казах и името Никола, работник по железницата.

Ханджията се успокои, като ми взе тескерето и го тури в долапчето при тефтера си. Според тогавашните полицейски правила един съдържател на хан може да се каже, че е полицейски агентин. От него зависеше много; той имаше най-голямата възможност да хване сички празноскитающи се личности, особено зимно време. Сяка заран отиваше на конака да подписва тескеретата на пътниците под своя гаранция.

Нямаше съмнение, че в числото на другите тескерета заранта и моето тескере щеше да влезе, а то не чинеше нищо, от Хасково беше *каитено* за Русчук, следователно реших да не дочакам в хана това време, когато ще отиде ханджийският човек на конака.

През нощта, по нямание друго място, туриха ме да спя при едни мечкари от Карнобатско Сеймен, българе, двете мечки на които бяха вързани в същата стая. Тая стая само името ѝ бе стая, а всъщност тя се не различаваше от чирпанския затвор. Светлина проникваше вътре само през едно допотопно

прозорче, а отдолу беше гола и мокра земя, подаваше се зелена трева тук-там измежду стените. Покритият с паяжина таван беше нашарен цял-целниничък със собствени имена на пътниците, написани посредством пламъка на лоената свещ. Съвсем не беше в мой интерес да претендирам за по-добро жилище, та затова се примирих с мократа земя, като постлах абата си, а цървулите турих за възглавница.

Другарите ми мечкари, като секи мечкари, бяха забравили кахъри и мъчни гечинмеци. Пълният с вино пукал, който не падаше от ръцете им, от минута на минута придаваше по-голяма живост на техния разговор. От тоя свят тие преминаха на оня, оставиха живите и наумиха си за съдбата на своите умрели родители и роднини. Един от тях го удари на плач; хълцаше той и се подземваше като годиначе дете, а сълзите се спущаха по загорялото му лице като капчук.

– Не си късай сърцето, братко! Стига толкова, сички ще отидем там; бог да ги прости, гдето са легнали... – говореше другарят на своя нажален приятел, когото се мъчеше да умири, като го прегръщаше с ръката си.

– Ох, как да млъкна, клето сираче, нигде никого си нямам!... Помня я горката като днес, когато береше душа и си превиваше очите мене да търси... Ох, бог да я прости!

Тряба да знаете, че това клето сираче носеше на гърба си около петдесят лазарника; а *горката*, под което име разбираше майка си, била умряла на дните на султан Махмуда!

Щом се съмнеше на другия ден, разбира се, че аз трябаше да бягам от кемерлията хан, което не беше някоя голяма мъчнотия, но мене се искаше още да си взема и тескерето, което, ако минеше в ръцете на тескереджията, едно, че щяха да ме потърсят, а друго, че приятелят ми Никола трябаше да пострадае. Благодарение обаче на това просто обстоятелство, че много полицейски тънкости в Турция не са съблюдени, както казах, аз можах да си измъкна тескерето от долапчето на заранта и станах невидим из пловдивските криви улици.

Минах през моста на Марица и отидох на Кочова дюген,

близо при Гаваз хан, който знаях от по-напред. Разправих му хала си и той побърза да ми даде едно момче, което ме заведе на метоха на манастира „Св. Врач“, находящ се в махалата Мараш. Тоя метох, в който имаше само една стара бабичка и един ученик от пловдивското училище, Петко Машев, на разположение на който се намираше, беше избран така също като сгодно място за пребивание на апостолите.

Тук аз престоях един-два деня. Старата бабичка попита няколко пъти Петка що съм за човек, но той ѝ каза, че съм катърджия от манастира. Тя повярва и се услови даже с мене да съм ѝ наберял някакви билки трева, от които щяла да прави церове.

VI

На втория ден аз заминах за Царацово с водач Найден Прасето, от същото това село, защото според неговите думи там, около тяхното село, искали да им отиде апостол.

Няколко думи за с. Царацово. То е селце чисто българско, от 50–60 къщи, на 1–1 ½ час далеч от Пловдив към северната страна. Най-напред ще предупредя читателите да не би да помисли някой, че аз съм отишел в това село да пропагандирам, да съставлявам общество, както в другите села. Боже съхрани! Тук в това село живее бай Иван Атанасов, наречен Арабаджията, който се занимаваше с правение на кола, т.е. това му е занаятът, който е ходил само до Букурещ два пъти по крака, който е бил на Левски дясната ръка[1] още от 1864 година, при когото са дохождали за съвети Димитър Общият, Ангел Кънчев, Ст. Стамболов, Бенковски, Волов и пр. Бай Иван Арабаджията! Дали има събитие, извършено в Тракия от 1862 година за нашето освобождение, в което той да не

[1] Виж „Биографията на Левски“, написана от мене.

е вземал участие! Бай Иван е едничкият селенин по цяла България и Тракия, който е работил най-деятелно и усърдно, който е стълб на българските движения. Село Царацово е *столицата* на българските революционерни апостоли, бай Иван Арабаджията им е баща или съветник, а скромната му къщица е тяхно прибежище! Цели пет години през месяц, през два Левски ни в туй, ни в онуй време е посещавал Царацово, преседявал е при бай Ивана или у верния му съсед Божила по няколко деня, а много пъти и по неделя, щом е имало да се върши нещо сериозно. Левски е вземал със себе си ако не бай Ивана, то поне неговите съвети. Ако някое заптие или шпионин са подозирали преоблечения апостол в Пловдив, то той е имал средство: да отиде при бай Ивана на Царацово, а оттам ще да му се търси вече лесninата. Ако някой апостол после Левски се явяваше на селените в епархията на бай Ивана, то най-напред му се предлагаше следующият въпрос: „Беше ли в Царацово? Познаваш ли Иван Арабаджията?“

Ето защо аз не отидох в Царацово да агитирам, но да видя бай Ивана, за когото бях слушал невероятни анекдоти, отидох да се посъветвам с него, да му взема благословията, така да се каже.

Вечер беше, когато аз се изправих пред къщата му заедно с проводача си Найдена Прасето. Бай Иван бръснеше цървули пред вратата на къщата си, седнал на една изтрита рогозчица. Ние го поздравихме, той си дигна главата да ни погледне, но следваше да си стърже, защото върху мене нямаше нищо, което да ме показва, че съм проповедник на свободата. Когато Найден Прасето му каза: „*Тоя аманет* ми е предаден от Пловдив, от страна на нашите, за да го сторя теслим на тебе“ – чак тогава той ме погледна втори път, остави си работата и ме заповяда вътре.

Скромното жилище на бай Ивана, състояще само от една ниска стаица, лишена и от най-обикновените селски мобили, страшно ме порази. Нима тук, в тая мрачна дупка, са се

събирали по трима апостоли от един път, нима в тая колиба се е решавала съдбата на България, питах аз сам себе си и поглеждах крадешком на бай Ивана, за да се уверя дали и той подсещаше онова, което аз си мислех. Тихото и спокойно лице обаче на стария патриотин, на което сяко виражение показваше смелост и твърдо убеждение в делото, на минута се не изменяваше.

Няма ония лекомислени питания, както това се случваше с много развити хора, да те питат отгде си, какъв ще да станеш след освобождението, какво мисли Русия, ще да изпрати ли помощ Сърбия, Ромъния, дали няма да станат зян селата и добитъкът, жално ще да бъде, ако се пролее много кръв, и пр., и пр. Бай Иван не се вълнуваше и стряскаше от нищо. За да му се препоръчам, аз говорех умерено и сериозно, разказвах му как простият народ слуша апостолите, как се бои, радва и вълнува, продава мило и драго, за да се приготви по-добре за уречения ден, с една реч, исках да го уверя, че катастрофата ще да бъде страшна, надеждата е голяма. Ни чудение, ни прехласване, ни пък нещо необикновено се не сториха моите разкази в очите на бай Ивана.

– Да, като тая година друг път народът не е вземал дотолкова участие в приготовлението, но ние не тряба да мислиме, че сичко е свършено, че това вдъхновение ще да остане вечно – забележи бай Иван твърде хладнокръвно.

Напразно аз чаках да заговори той: „Така каза Левски, който дохождаше секи месяц на къщата ми; тъй мислеше Димитър Общият, с когото ходех по селата да проповядваме заедно; много ми хареса Ангел Кънчев; не пада по-долу и Стамболов; Волов е по-учен от Бенковски“ – и пр., и пр. думи, с които той трябаше да препоръча себе си чрез другите, за да познае с какъв човек има работа. Напразно, казвам; бай Иван не беше от ония самохвалци, нищо не говореше той за себе си, не обичаше да казва: „Аз направих това и онова, ние мислехме тъй или инак.“

– Ех, тие са минали работи; да гледаме ние настоящето – отговаряше той на моите въпроси, като го запитах нещо за Левски и за неговия план. – Слушам – прибави той, – че вие, апостолите, сте говорили по селата, че сте проводени от руския цар, казвали сте, че Сърбия и Ромъния щели да ни изпратят по няколко топове, щом сме дигнели въстанието. Това според мене не е честно, няма успех там, гдето има лъжа, употребена тя с каквато и да е цел; развращава се населението, като слуша, че други ще да се грижи за неговата съдбина, малко надежда ще да захване да възлага той на собствените свои мишци.

Бай Иван Атанасов Арабаджията е роден в с. Каратопрак, Пловдивска околия, а отпосле се е преселил в Царацово. Той беше на възраст по него време около на 45–47 години, среден ръст, със сини очи, коса и мустаки русожълтеникави, с чърти доволно правилни, чело изпъкнало, под което се редяха дебели вежди; говори малко, рядко се засмива, повечето мисли, не го е срам да пита за онова, което не знае. Дрехите му бяха обикновени селски дрехи: аба и потури и български калпак от сива кожа. На книга бай Иван се учил твърде малко в своето родно село при някого си поп. Отпосле, крадешката, оттук-оттам той притурил нещо повечко на своите знания. Слушал и внимавал какво говорят по-развитичките хора и с помощта на силната си памят усвоявал сичко.

Арабаджийският занаят (да прави прости кола), който той изучил специално, захванал да му натегва в тие именно времена, когато той слушал да се говори в Пловдив и Карлово, че по Влашко и Богданско има много българе, които живеят добре, които се готвят да превземат турското царство. Това било в епохата на Раковски, когато той противопостави в събранието на богатите български чокои за пръв път, че и ония сиромаси българе, които не се познават с Росети и които нямат мошия, така също са хора, не е унижение, ако им се подаде ръка.

Минал бай Иван Дунава, преживял няколко месяца в Одеса, бил в Бесарабията, посетил Галац и Браила, поскитал се из калния Букурещ, видял много добри и зли хора, запознал се с разни дьонмета българе и след като разбрал, че в България, макар и да колят турците, но пак се срещат хора, на които може да изплаче човек и които, при сичко че няма да кажат: „Животът на турците е до напролет“, както казват влашките българе, ще да разберат болката ти много по-добре и без големи думи.

Бай Иван не се завърнал от свободните страни бос, както отишел оттука.

– Там аз можах да видя защо човек се ражда на тоя свят – говореше той.

Наскоро, когато се върнал в България, срещнал се с В. Левски, в Карлово, който не бил още заподозрян от турското правителство, и започнали да работят из България по организирането на революционерните комитети.

Подир малко в къщицата на бай Ивана дойде друг селенин, по-млад на възраст от бай Ивана, който с влязването си заедно подаде ми ръка да ме поздрави. Освен че селените в турско време си подаваха ръка за здрависване твърде нарядко, моите дрехи, които, макар и да бяха селски, не заслужаваха подобна почит, следователно аз разбрах, че непознатият селенин, който дойде при нас, беше вътрешен човек на бай Ивана, имал е случай и други път да види в къщата на тоя последния съмнителни като мене личности.

Тоя непознатият беше Божил Георгев от същото село, верен съсед и другар на бай Ивана в народните работи, комуто къщата, като по-голяма, станала е по-после прибежище на апостолите.

– Бабо, виж, ако се намира още сланинка, претърси и полозите на кокошките, за да приготвим нещо за хапване – каза бай Иван, като наближи време за вечеря.

Тряба да знаете, че това беше през Великите пости, на

средопостната неделя, когато не само селените, но и мнозина граждани не ядат даже и хляб[1].

Ступаницата на бай Ивана не възрази нищо, тя изслуша хладнокръвно поръчката, без учудване. От сичко това се виждаше, че домовладиката не пръв път нарушаваше постановленията на вселенските събори. При сичката своя вярност и преданост бабичката на бай Ивана била осъдена на смърт по следующите причини: като сяка сиромахкиня с няколко дребни деца тя си позволявала да казва на бай Ивана, че той тряба да си гледа работата, децата му заспиват гладни. Казала тя и на Левски, че той тряба да си търси другар без жена и деца. „Да я очистим“ – казал Левски. „Съгласен съм“ – отговорил бай Иван. Работата била нагласена, че Левски ще да дойде една заран да се *разпореди*, а бай Иван ще нададе вик: „Тичайте, комшии, избиха ни!...“ Страшното решение било отложено.

Бай Иван живее и до днешен ден в с. Царацово. Аз го посетих след 3–4 години, когато България беше свободна вече. Сварих го пак на това същото място, потънал в трески, с теслата в ръка, с която дълбаеше главина за колело, а насреща

---

[1] Бай Иван, както и други много бунтовници, не беше чист християнин, строг последовател на вселенските събори, искам да кажа. Освен сряда и петък той мърсеше още заедно с Божил Георгев и Великите пости, а тая дързост не беше малка по него време от страна на един селенин. Много пъти депутации от околните села са ходили в Пловдив да ковладят на българския владика бай Иван, че не ходел на черкова и не постел. „Ние не можем да го търпим вече“ – говорели лицемерните селски капзамали, които секи ден биели турските заптии. Думанлийчени, българско село в околността на Царацово, още не можат да забравят една постъпка на бай Ивана, която той извършил в селото им в надвечерието на Априлското въстание. Тая негова постъпка се заключавала в това, че той ял яйца през Великата неделя на селския дюген. „Май с чиляк, как го стърпя Господ“ – говорят тие. После поражението на въстанието на бай Ивана се родило дете. Никой от свещениците из околните села не искали да го кръстят, по причина че баща му бил неверник и царски душманин.

му бе седнал верният му другар Божил. Мъчениците! Тие бяха дрипави много повече, отколкото в турско време, набръчканите им почернели лица показваха, че гечинмекът им е станал по-труден; къщицата на бай Ивана, която е била свидетел на толкова пламенни надежди, в която се е криела някога славата на България, тая историческа къщица беше опустяла, буен пелин и черно бъзе закриваха ниските ѝ стеници, сичко наоколо показваше, че тук владее отчаяние, няма вече живот, никой се не интересува вече да знае кой е Иван Арабаджията...

Дълго време гледах аз на тая картина, помислих от най-напред да не се лъжа, т.е. да не се намирам на друго място, повърнах се четири години назад, въобразих си 1876 година, припомних си бае Ивана в пловдивския затвор, с четиридесятте оки синджир на врата, когато го удряха с юмруци заптиите, напълниха ми се очите със сълзи и като се обърнах към Пловдив, за да ме не съгледат двамата другари, които не бяха си дигнали още очите да ме погледнат – представи ми се на очите кривият Пловдив със своите нови къщи, направени после освобождението, на различни стилове и вкусове, притежателите на които в турско време бесеха българете и си бяха пак така добре, както и днес!...

Тие някогашни пламенни патриоти малко се интересуваха сега от хода на българските работи, равнодушно гледаха на сичко, като че да бяха гости в страната, а България им беше чужда. Много се аз трудих да възбудя в тях старото патриотическо чувство, казвах им, че българският народ и сега, и в бъдеще ще да оцени техните трудове, припомних им Левски, Кънчев, Волов, Бенковски и пр., давах им обещание, да не мислят, че честността и сиромашията са станали вече порок, а блюдолизството и шпионството тържествуват; но сичко това са празни думи, не държи сито пустата риторика, не вярва гладният на сития.

– Ти чиновник ли си? – попита ме бай Иван и като полу-

чи утвърдителния отговор, още по-малко внимание почна да обръща на моята риторика.

Никой от тях не чух да говори обаче, както това вършат мнозина днешни поборници и комити с червени калпаци, че българският народ трябало да ги носи на ръцете си, хазната трябало да бъде на тяхното патриотическо разположение, тие свършили сичко, мало и голямо трябало да падне напредя им на колене. Онова, което чух да говорят тие забравени патриоти, бе това, че във време на „зеленото парцалче“, когато върлувал в Пловдив хаджи Шабанаа и Арифаа, техният гечинмек бил по-добър, защото тие капасъзи, при сичката своя необузданост, пак не се осмелили да турят ръка на техните ниви, както това направили в днешно време някои пловдивски, бивши в турско време еветчии, а днес „уважаеми“, „достойни“, ако щете, и патриоти даже.

– Мина се вече нашето време; днес голият патриотизъм не чини лула тютюн; тряба се най-напред, за да бъдеш патриот, да имаш няколко нови къщи, да си притежател на един чифлик, да имаш поне триста дюлюма турски ниви – говореха забравените.

Не ми оставаше що да говоря; фактите и действителността запушваха устата ми; простих се и си тръгнах с убит кураж...

Да се върнем пак назад, преди четири години, в епохата на идеализацията и въодушевлението. Преспах в къщата на бай Ивана и на другия ден, когато се сипваше зората, заминах за селата Мързян, Карамфоля и пр., придружен от нарочен проводач, който ми намери бай Иван. В с. Карамфоля осъмнахме, похлопахме в къщата на някого си дядо Лазар, който ни и прие. Водачът ми се върна, а мене поканиха в тъмната изба, гдето прекарах деня върху винените бъчови и зелени каци.

Тук, по тие села, твърде лесно можах да съставя, или подобре, да подновя старите революционни общества, защото преди мене кракът на Дякона е посещавал тие села, той най-напред е наелектризирал тукашното население.

– Ти само им напомни клетвата, която са дали преди четири години, покажи им новите приготовления и нищо повече – говореше бай Иван на изпровождане от Царацово.

Тук съм длъжен да кажа и това, че апостолите после Левски не срещаха големи затруднения в пропагандата, с твърде малки изключения, защото тоя знаменит агитатор беше отворил насякъде път в по-главните градове и села. Ние вървяхме из неговите пътеки. Щом се опознаеш с работниците в някое село или град, наготви се вече да слушаш анекдоти из неговия бурен живот.

– Весел човек беше, бог да го прости; как не го видях един път да се замисли и той! Сѐ засмян, сѐ радостен, като че ходеше да калесва за сватба.

– Пъргава гадина беше той. Цяла нощ стоеше, а гледаш го заран, станал и се разхожда – казва втори.

– А знаете ли как милваше и целуваше децата, като казваше: „Тие ще да ни умият лицето, ние не чиниме нищо“ – разказваше трети.

– Не зная защо мразеше той дотолкова имотните хора, а особено гражданите. „Тие са празни толуми, кърлежи, десят пъти по-лошави от турците“ – говореше той.

– На учението не беше дотолкова силен. Зная един път, като се препираха с А. Кънчева за ветровете и за влажния въздух, тоя последният излезе отгоря му.

– Като беше по-учен, защо говореше по-малко и за сичко питаше Василя? – казваше други.

Подобни хиляди възпоминания още приказват селените по ония села за Левски, гдето се е скитал тоя достоен син на България. Покрай своята апостолска мисия той е изпълнявал и други много обязаности в отношение на селените, като: да живеят по-човешки, да си дават децата в училището и пр. Нямах тогава намерение да пиша биографията на В. Дякона, та затова и не се разпространявах надълго да събирам сведения.

– Ти ни говориш да се въоръжаваме против турците; а

ще дойде ли един ден да се отървем и от чорбаджиите? – питаха те.

После 5–6 деня аз се завърнах изново в Пловдив, за да науча решението на голямото събрание в Панагюрище от Димитра Златанов, който беше изпратен там за представител от Пловдив. Най-напред се срещнах в града с Хр. Търнев, който изтръпна на мястото си, като ме видя, защото от двати деня полицията обикаляла по ханищата да лови странни лица, без тескерета и занятие. Причината на тая бдителност беше хващанието на Славкова, апостол от III окръг, от когото турците бяха вече узнали, че България е пълна с други като него апостоли.

Това беше около 20 март, ако помня добре.

Върнах се обратно в с. Царацово, без да се срещна с Д. Златанова, от когото получих на другия ден известие, че тряба да се отправя към Панагюрище, гдето ще да се събират после няколко деня апостолите, за да планират въстанието по-скоро, докато не се е открила още работата и тука; а в такъв случай сичко пропада. Агитацията по селата трябаше да се прекъсне вече или пък, гдето е необходимо, да става предпазливо.

На другия ден от Пловдив пристигна нарочно човек, който ми извести да вървя на с. Цалапица, два часа далеч от с. Царацово, на панагюрския път, отгдето щяла да мине една талига за Панагюрище, с която да съм заминел и аз. Определеното място беше кръчмата в Цалапица, при черковата, съдържателят на която беше наш човек.

Дадоха ми от Царацово нужния проводач и един гол кон, с който се отправих за Цалапица, гдето стигнахме надвечер. Кръчмаринът ни извести, че талигата, която щяхме да чакаме, не беше минала още. Тоя последният ни прие, както обикновено се приемаха него време *народните хора*. Не се стърпя той от да не ни покаже своето оръжие и паласката си, идеал най-више по това време за секи българин, както съм казал досега на стотина места. По тие села, гдето оръжието не е било твърде в употребление от по-старо време по при-

чина на полето, мнозина българе бяха употребили наместо ножове, сабли и ками – косите и кръклигите, на които бяха направили приличните дръжки.

Часа по 12 вечерта (турски) из пловдивския път се зачу дрънканието на талига. Кръчмарят излезе на пътя да погледне и каза: „*Тя* е.“

Талигата застана пред кръчмата; освен талигаджията от нея излязоха още двама души *кабадаита* със засукани мустаки, с кривнати до ухото калпаци, с писани колчаклии потури и с къси ментани, под които се подаваха жълтите калъфи на револверите. Сичките техни движения, жестове и обръщение показваха, че в тие хора тлее нещо високо и идеално. Ако бяха млади, щях да кажа, че са годени, една неделя е останало до сватбата им, дошле са в града да пазаруват едно-друго и мисълта, че ще да зарадват своята бъдеща ступанка, караше ги да бъдат весели. Това обаче бе немислимо, защото поменатите двама имаха възраст около на 35–40 години.

Тие обърнаха по сто драма вино, тръшнаха чашите на тезгяха, подиграха кръчмарина, че се пипал, като налива вино, казаха няколко шеги на събравшите се там двама-трима други селени освен нас, но в това същото време изглеждаха сичките присъствующи няма ли да познаят оногова, за когото им беше поръчано от града.

Аз не можах да се нагледам на тие разпалени юнаци, каквито не бях виждал досега; въобразявах си, ако хиляда души като тях се събереха на едно място, що биха направили... Два-три пъти извикаха тие нависоко: „Хайде да вървим“ – за да ги чуя и тръгна. Кръчмаринът ми смигна с око да ставам, смигна и на талигаджията, като показваше мене.

Тие двама юнаци бяха Павел хаджи Симеонов и Дончо, а талигаджията не бе други никой, но познатият бачо Райно, тайната поща от Панагюрище до Пазарджик и Пловдив. Сичките бяха родом от Панагюрище. Аз седнах мълчешката в талигата, мълчаха и другарите ми и чак когато излязохме вън от селото, поздравихме се един други.

Двамата ми другари, както и бачо Райно, бяха от панагюрските съзаклятници, ходили в Пловдив да купуват пушки и куршум. Отдолу под сеното в скромната талига на бача Райна бяха наредени тие пушки, на число тридесят.

Ние пътувахме цяла нощ, благодарение на хубавото време и на сухия път. Темата на разговора ни не можеше да бъде друга, освен приготовлението, бъдещето въстание, неговото следствие и пр., но дума не ставаше, че няма да сполучим, издадник трябаше да си спечели име оня, който се осмелеше да противопостави несполука. Големи бяха надеждите него време!

По първи петли стигнахме на село Черногорово, на хана на дяда Королея. И тоя стар белобрадат човек, съзаклятник, член на тайното общество, който подскачаше от радост, че е доживял деня на отмъщението! И тук предметът на разговора ни беше въстанието. Цялата нощ другарите ми играха с ножове, а най-после му търтиха едно хоро, което водеше дядо Королея. Сички радостни, сички весели, пеят и играят като малките деца срещу Великден. Ех, епоха, славна епоха!!...

Другарите ми по пътя за Панагюрище не можаха да се стърпят от да не чуят гласа на своите нови пушки, да се уверят на какво разстояние караха куршум. Поставиха нишан на едно място в гората и куршумите запищяха по въздуха; те не можаха да достигват определената точка, защото бяха от калпавата система. Тях продаваха братия Дренски в Пловдив, за които мнозина говореха по онова време, че нарочно изписвали подобни калпави пушки. Като наближихме Панагюрище, колкото лица срещнахме по пътя, за сичките другарите ми казаха, че биле *лизнати*, т.е. покръстени или съзаклятници, както наричаха по онова време сичките работници; а на апостолите думаха *един от дванайсетте.*

VII

ПЪРВА СРЕЩА С БЕНКОВСКИ

Щом стигнахме в Панагюрище и се спряхме в къщата на Павел Симеонов, дойде при мене Найден Дринов, един от по-първите организатори в това село. От него се известих, че ни един от апостолите не се намира в селото. Волов отдавна не бил се явявал, а Бенковски излязъл за няколко деня по околните села, гдето присъствието му било необходимо, като поръчал, че докато не се видя с него, наникъде да не заминувам. В кое именно село се намираше той, Дринов не може да ми определи, но каза, че скоро ще да се научи, като събере куриерите, пристигнали него ден от окръга.

Едно аз не можах да разбера, а именно, че по думите на Дринова, „така каза Бенковски“, „тъй заповяда да стане едикоя си работа“ и пр., без да се спомене името на Волова, излизаше, че не тоя последният управлява приготовлението, а неговият подчинен Бенковски.

– Ние него познаваме за такъв; той ни пробуди и съедини на едно – отговори Дринов на моя въпрос относително първенството на апостолите.

Дринов не стоя при мене дълго време. „Цял ден не съм се запрял – говореше той, – на десят части да се разделя, пак не ще се свърши работа. За да тичам нагоре-надолу, нищо не съм приготвил още за себе си, десят фишека нямам готови; а въстанието е вече на прага.“

От сичко това читателят ще бъде в състояние да разбере като каква деятелност е кипяла в Панагюрище още в първите числа на месяц априлий. После малко Дринов ме извести, че тая нощ Бенковски ще пристигне в с. Баня, на час и половина далеч от Панагюрище, към югозападната страна. Той ми изпрати един човек за проводач, с когото начаса заминах за казаното село.

Тук аз си прекръстих името от Драган на Юрданчо.

Водачът ми се казваше дядо Стоян, един от куриерите на

панагюрския комитет. Преди два часа време той беше пристигнал от I окръг (Търново), гдето беше ходил с писма.

– Там е страшна работата; а тука ние сме нищо – говореше той, когато аз го запитах какво има към Велико Търново. – В Горна Оряховица (седалището на апостолите) введоха ме при големците, които, като видях, замръзнах на мястото си. Около седем-осем души брадати момци, насядали около една маса, размишляваха дълбоко. Сичките говореха на руски язик[1]. Вътре в стаята имаше окачени много револвери и пушки и два зелени байряка, а вън до вратата вардеше многобройна стража. Царски работи! – прибави той.

Докато излезем от селото, ние вървяхме по сянката покрай панагюрската река Луда Яна, а после, когато излязохме на края, прескочихме през заградените плетища, за да излезем на банския път.

– Кой живее? – извика непознат човек там наблизо зад едно дърво и тетиците на пушката му изплющяха.

Според хайдушките правила ние се стоварихме на земята с водача си, с очи надолу, и наместо отговор изплющяха тетиците и на нашите револвери. Положението ни не беше опасно, при сичко че не знаехме силата на противника си. Който е запознат малко-много с подобни нощни срещи, той знае, че щом се обади противникът, работата е лесна вече, стига и двете страни да имат оръжие. Пространството, което разделя жертвата от нападателя и обратно, става неприкосновено повече от жилището на английския свободен гражданин. Който наруши това нощно правило, т.е. който се осмели да пристъпи, без да се обади, тряба да изпита действието на горещия куршум. Изключват се от тоя случай страхливите натури, които обърнат на бяг.

---

[1] Освен Стамболов, Георги Измирлиев в I окръг бяха още Пармаков, Хр. Донев и др., руски възпитаници, които моят водач е чул, като говорили на руски. Да живеят руските възпитаници! Най-голяма пропорция от тях взеха участие във въстанията. Но за това на особно.

Като нов аз не знаях още организацията на Панагюрище, та затова прекарах през ума си разни предположения, а най-повече помислих, че сме връхлетели на някоя разбойническа дружина.

– Да не бъдат някои от нашите момчета? – пошепна водачът ми.

Непознатият глас повтори своето питание, отговори му и моят водач, размениха се няколко думи и от двете страни, които разясниха най-после работата.

Ето кои са биле непознатите: Панагюрище и околните чисто български села Мечка, Поибрене, Мухово, Петрич и пр. отдавна бяха престанали да съществуват de facto за славната Отоманска империя. Полицейските наредби, събирането на данока, раздаването на правосъдието, градските разпореждания и пр., и пр. бяха напълно преминали под ведомството на революционерний комитет. Аз държа парола, че него време по-добре можеше да пропътува човек из района на IV окръг, особено в западната част, със свободен билет, издаден от някоя приготовителна комисия, отколкото ако той беше снабден с *туралия* тескере, издадено в името на н. в. султана. Насякъде – по села, по пътища, имаше поставени комитетски караули за секи случай.

Полицейското отделение на панагюрския комитет беше наредило, щото нощно време да излязва въоръжена стража край селото, за да завардува сичките главни пътища, да гледа кой влязва и кой излязва от селото, разбира се – от хората на противната страна. Тие стражи имаха още за цел да посрещат тайните пощи, апостолите и други различни пратеници на комитетите, които да отвождат на назначеното място в селото и да им оказват нужните потребности. Тие имаха заповед да спират секиго, който влязва и излязва нощно време. Куриерите от ближните села имаха парола. Ония пътници, които не бяха съзаклятници, тие ги само питаха що са за хора и като разумяваха от отговорите им, че не са опасни, казваха им да си вървят, като препоръчаха себе си за общи селски караул.

Една нощ тая стража извикала да спрат няколко души непознати човеци, които идели из пазарджикския път за Панагюрище. Наместо отговор непознатите хукнали да бягат назад, а стражата изпразнила няколко пушки подиря им, без да удари някого. Отпосле говореха, че пропъдените по тоя начин биле турци от Пазарджик, проводени да произведат някаква си тревога. По-после аз придружих една нощ Иван Попова, с когото ходихме да ревизираме тие стражи. Сичките намерихме на крака, с шишенетата в ръце, усещаха ни още отдалеч, че се приближаваме, изпълниха сичките правила, като че да бяха редовна войска.

Стражата, при която се бяхме спрели на банския път, или по-добре, която ни спря, се състоеше от четирма души черномустакати панагюрци с къси шишенета в ръце и с дълги ятагани. С първо срещание още тие отвориха уста да ни питат, понеже и двама бяхме дошле от ябана, какво правят другите братия, готвят ли се и тие да развият байряка напролет, имат ли опитни войводи и пр. Сяка наша дума, сяка наша новинка за състоянието и приготовлението на другите градове и села се гълташе с ентусиазъм от разпалените юнаци.

– Ох, боже, кога ще дойде определеният ден, за да тръснем от гърба си тежкото бреме и да турим в действие шишенетата, които сме бактисали да триеме и чистиме вече – говореха те.

Според думите на стражата, малко пò към Баня имало едно отделение други юнаци, които, като не им се спяло, възползувани от хубавото време и ясната месячина, излезли на обучение със своя бъдещи стотник. За да не стане някой сакатлък, стражата ни обади паролата, която беше *петел* и която ние трябаше да дадем на поменатите юнаци, понеже аз изявих желание, че искам да ги погледам. Подир няколко минути ние разменявахме паролата помежду си с казаното отделение, стояхме един срещу други на двадесят крачки разстояние.

Буйните разпалени глави бяха се установили в една долина, разделени на няколко малки отделения – едни приятели,

други неприятели, – секи с гол нож в ръката, кой коленичил, кой прав, нападаха един другиго с голите железа в ръце, а ясната месячинка им се радваше от небесните сводове! Казах, гдето му беше мястото, пак го казвам и сега – няма кусур, – подобни картини са в състояние да възвишат и най-слабата натура, да вдъхнат кураж и на беззъбите бабички. Натура, малко-много необикновена, надарена с повечко вдъхновение, отколкото простите смъртни, в една подобна среда, ето ти че станала херой! Аз не зная що биха сторили ония надути педанти, които се осмеляват да дращат в своите истории, разкази и възпоминания, че българското въстание било възбудено от чужди агенти и неразбрани младежи – ако тяхна високоучена милост попаднеше през м. март и априлий в Панагюрския окръг! Питам ги аз тях, дали биха се наели тие да възпрат течението на времето, да вдъхнат умереност, благоразумие в населението да захвърли на една страна шишенето и да почне своята полска и домашна работа? Идиоти! От сичко това се разбира, че тие хора мерят народните понятия и стремления с аршина на своята собствена рутина. Въобразяват си тие, че историческите течения, приготвени от много стотини години, биха се спрели или подтикнали от няколко изтъркани фрази.

Въобще ретроградистите, които изучват народите по правилото и формата на професорската лекция и из богатите библиотеки, не им се иска да признаят, че историческите увлечения не можат да бъдат победени в самото си начало със своите отвлечени разсъждения. Само тогава се отхвърлят тие от обществото, когато плодовете им излязат вече наяве, по които се узнава тяхното вредно и погрешно направление. С други думи, неизбежни са увлеченията и погрешките в историческите развития.

Секи обскурантин със закоренели понятия, който се би опитал да спре тие течения, спрял би с тях заедно сяко понататъшно развитие, убил би и самия живот.

Оставихме юнаците да въртят своите остри ножове, които

звънтяха и тракаха още по-живо, по причина че им съобщихме няколко благоприятни новини, и заминахме с бая Стояна по пътя си за Баня. Среднощ се преполовяваше вече, когато ние се покачихме на един от величествените средньогорски клонове, който дели Панагюрище от Баня. Тих прохладен ветрец ни посрещна откъм южната страна, който ни напомняше още следи от зимата. Като слязахме в малката долчинка, от която до селото остава няколко крачки място, от дясна страна в шумака изрева гърлестият юнак: „Кои сте?“ „Ваши братия българе из Панагюрище“ – отговорихме ние, понеже знаехме вече с какви хора имаме работа.

Още няколко обяснения и при нас се изтърсиха трима души горски пилета, по които оръжието трепереше като телледисана китка. И при тях трябаше да се спрем няколко минути, за да отговорим на хилядите въпроси, които тие ни задаваха, за да им кажем, че денят не е вече далеч. На росясалата моравка, там близо до една шумка, ние петима едномисленици образувахме колело и си срещнахме главите една до друга, за да не би да остане някоя дума нечута и неразбрана.

– Не беше тая вечер наш ред да излезем на стража, но що да правим затворени вкъщи? – каза един от банските стражари. – Нито сън те хваща, нито работа ти се върши; излязохме да се порадваме на гората, да ѝ се научим отсега.

От Панагюрище ни казаха, че свърталището на апостолите в с. Баня е къщата на някого си поп Грую[30], която водачът ми казваше, че знае в коя махала се намира.

Нека читателите забележат това име – поп Грую, който ще да бъде предмет на разказа ми оттук нататък няколко пъти.

Прегазихме банската река, понеже не можахме да улучим дървеното мостче, и влязохме в селото. Селската будна стража ни поздрави единогласно от сичките плетища, като че водехме със себе си няколко мечки. Аз говоря пак за кучетата. Тук бутнахме, там опряхме, докато най-после старичкият ми водач си призна чистосърдечно, че като не бил дохождал отдавна в селото, в разстояние на което време станали мно-

го променения, не му е възможно да налучи къщата на поп Грую, а селските улици бяха пусти.

Похлопахме на една голяма къща, за която водачът беше полууверен, че тя е попската къща, и в която светеше още свещ. Наместо да ни се отвори вратата, отвори се едно малко прозорче над главите ни, отгдето се подаде половин глава, която ни попита кои сме и кого търсим. Ние не отговорихме удовлетворително, което даде повод за съмнение на ступанина.

– Угасете свещта и ми подайте шишенето – каза главата на своите домашни, след като полузатвори прозорчето.

Ние от своя страна се наведохме покрай плета и захванахме да тъпчем земята на дължина, т.е. отстъпихме от спорната точка, за да не би да ни натовари неразбраният ступанин с някой куршум по гърба; а селската стража ни съпровождаше и от двете страни на улицата. По това време, когато ходеха обезпокоителни слухове, че днес-утре ще да нападнат турците, че Великден или Гергьовден ще да бъде определеният ден за развиването на байряка, окото на българина не мигаше вече, малко щеше да му мисли дали да дръпне или не, когато насочи един път изтритото шишене.

Докато се питахме пред една голяма порта, над която се издигаха две клонести върби, дали тя е оная, която ние търсиме, „Тук е“ – обади се непознат женски глас от вътрешната страна на двора. Портата се отвори, колкото да се пропъхнеме, без да се види лицето, което ни отваряше, и след като влязохме вече в двора, пак се затръшна изподиря ни. Младият *капуджия*, който беше наметнат с бозов ямурлук, не бе някой мустакат юнак, но 18-годишната дъщеря на поп Груя, която от вечерта още чакала на портите да посрещне високия гост – Бенковски, – за идването на когото бе известени.

Според разказването на баба попадия и на други някои лица тая доблестна мома от дохождането още на апостолите нея зима престанала да се занимава със своята моминска работа. Главното ѝ занимание е било да приготовлява на баща

си книжни фишеци, а нощно време обикаляла по двора, за да отваря портите на апостолите и другите посланици, които често посещаваха къщата на баща ѝ. Ето защо нам се отвориха портите на поп Груювата къща, преди да похлопаме.

Две пъстри кучета вътре в двора се изправяха на задните си крака, готови да ни издерат очите, но революционерката беше разпоредила още от вечерта да тури на вратовете им приготвените синджири, понеже, както казах, чакаше гости.

Влязохме вътре вкъщи. Освен баба попадия, която кърпеше при огъня някакви дрешки, нямаше ни Бенковски, ни поп Груя, който така също заминал с първия по околните села. Разбира се, че баба попадия не можеше да знае движенията на Бенковски, но според думите на ступанина ѝ, който ѝ казал, че тая нощ ще да се завърне, и тя се надееше да дойдат наскоро.

Кажи-речи, това и онова, аз започнах да задрямвам около огъня, понеже няколко деня ставаше вече как бъхтя път и не можа никак да си доспя. Щом залаяха кучетата, момичето на баба попадия изхвръкваше из вратата да отвори на гостите, но сѐ само се връщаше.

– Баща ѝ ще да я прави байрактарка – говореше майката на дъщерята не без ирония.

– Аз ще да хвана Ахмедаа[1] – каза българската амазонка причервена и кихна да се смее, като си затуляше в същото време лицето с ръката.

Аз, в качеството си на 25-годишен ергенин, разбира се, че не останах хладнокръвен пред яростната конкурентка, казах няколко благи думи вън от програмата си, потрудих се да докажа, доколкото го изискваше мисията ми, че от немайкъде съм навлякъл на себе си дрипавите рупалански дрехи, подсуках си едното мустаче и захванах да си кривя окото към дядовата попова дъщеря... Младини!

---

[1] Прочут забитин по своята строгост, който обикаляше в него време из околията.

Заспал съм по едно време, без да искам; усетих само баба попадия, като метна отгоре ми едно пъстро чердже и говореше сама на себе си: „Потен е, да не настине." Колко време съм спал; какво е станало после около ми, аз не зная. Онова, което се представи на очите ми след тоя кратък сън, бе следующето:

– Ей, я ставай да те видя що си за човек, та си се разположил така господарски в чуждата къща! – чух аз непознат глас в съня си и докато сваля от гърба си пъстрата чергица, тя подхвръкна настрана, като да я дигна вихрушка.

Ужас! Аз скочих на крака в съня си като луд, вследствие на това грубо събуждание; станах още по-омаян и зашеметен от онова, що гледах напредя си. Висок непознат човек, с морав фес на главата, наметнат с черна мушама на гърба си, с високи ботуши на краката, опетлан по гърдите с много ремъци, на които висяха два револвера, кама, чанта, телескоп, с една реч – човек страшен стоеше напредя ми. Но само той ли беше! Имаше нещо повече! Зад гърба на страшния човек към вратата слабата светлина на ламбичката осветляваше мустакатите фигури още на мнозина непознати – аз да ги кажа, читателю, десят души, а ти кажи – двайсе, пак няма да сбъркаш. Тие последните бяха облечени с черни колчаклии потури, с чифте пищови и дълги ятагани на пояса, с шишенета в ръце, едни от тях влезли в стаята, а други надничаха от вратата, на които се подаваха само единът мустак и дръжките на ножовете им, широки на края като просорник.

– Кой си? Говори! – извика още по-строго първият непознат и тропна с крака си.

Аз не можах да се усетя още кой е тоя човек, който води подиря си толкова души; замаян още отначало, не знаях на какъв язик да му говоря, т.е. по кой начин; дали не е дошло време да се мре, казах в себе си и похванах се на кръста да опитам стои ли револверът ми, който бях забравил.

– Пътник съм!... Работа търся... – изкривих аз устата си да отговоря.

– Какво викате на човека? Вас е дошел да търси – каза баба попадия, която най-напред разбра моето положение.

Слава тебе Господи! Чак сега дойдох аз на себе си и наименувах своето име.

– Ти ли си? Тогава *можеш* да седнеш – отговори по-меко непознатият. – На караул около къщата! – каза той, като се обърна към своите мустакати другари. – Кафе, бабо! – извика на попадията, като че тая последната му беше девятгодишна слугиня. – Ячимик на коня, момне! Стига си зяпала – заповяда той на поп Груювата дъщеря. – Излез навън! – извика на моя водач, като че беше солдатин, и чак тогава седна насреща ми при огъня.

Няма нужда да обяснявам на читателите, които и така са разбрали вече, че тоя непознат с феса и наметнатата мушама не беше други никой освен сам Георги Бенковски; а ония, които стояха на вратата и на които той извика: „На караул“ – негови телопазители, верни другари, събрани от селата Панагюрище, Мечка и Петрич.

Бенковски дошел, когато аз съм заспал. Той се научил още на двора, че го чакат двама души, които, макар и да не познаваше именно, бил уверен, че не са лоши хора. Аз бях заръчал на моя водач да ме събуди, когато се зададе Бенковски, но и водачът ми, който беше пътувал цели десят дена, не можал да противостои на сладкия сън.

Докато Бенковски даваше заповеди на четири страни, аз успях да го разгледам от краката до главата. Той можеше да има възраст приблизително 28–30 години, ръст тънък, висок, гърди изпъкнали нанапред, глава вирната наназад, с дълъг врат, лице прилично, малко сухо, усмивка сдържана и увлекателна, руси мустаки, тънки и доволно дълги, закривени от само себе си нагоре към очите, които придаваха особена представителност на лицето му; очи ясносини, поглед проницателен, коса и вежди руси, както и мустаките му, въобще човек личен и представителен, човек, който беше в състояние да привлече секиго смъртен само с външните си качест-

ва. При това, като се прибавят още неговите движения, пъргавината му, строгата му реч, разправянието с ръкомахание, обръщенията му с хората, които не оставаше да се почесват и да излагат своите мнения напространно и да го учат на ум, което е взаимна отстъпка, и пр., вие ще да имате горе-долу повърхностно понятие за портрета на Бенковски.

Преди да го видя още лично, аз го знаях кой е, видях писмата му в Пловдив, в които на сяко *и* се мъдреше кратката, знаях го, че е взет апостол по милости, турен под личното наблюдение на Волова; но не зная защо, по вътрешно някое настроение, аз благоговеех напредя му, чаках да ме попита, та тогава да се обадя, доброволно признавах, че той е велик, с една реч – изповядвам се чистосърдечно, – аз бях омаян от Георгя Бенковски.

„И ние сме биле апостоли; ако захванеха да бесят тие последните, то наша скромност щеше да отиде на вересия“ – казах аз на ума си, като гледах с колко души пътува той, как е силен и самонадеян.

Не само в нашия IV окръг, но по сичките други окръзи из България не е имало апостол, който да се държи като Бенковски, да се явява по селата, накичен с оръжие и заобиколен от 10–15 души адютанти; а секи е в състояние да разбере като какво впечатление е произвеждал той и на така въодушевеното население. Ето едно главно условие за неговия успех.

След като направи Бенковски горните разпоряжения и след като се разпореди със своя тоалет, от който само мушамата остави настрана, а тежките железа, револвери, кама и патрони, не сне от себе си – нещо обикновено у него, – той се обърна към мене.

– Е, казвай да видим що си направил, накъдето си ходил – каза той, след като допи първата чашка кафе и заповяда да направят още по едно.

Аз му разказах сичко, где какво съм направил, което е известно вече на читателите, показах му статистиките си, не

зная как стана реч и за пълномощното писмо, което ми даде Волов в Пловдив и което Бенковски поиска да види.

– Тие хора не искат да разберат, че с граматика не се освобождава отечество – каза той разсърден и след като сви в ръката си моето пълномощно, което аз пазех като очите си, хвърли го в огъня.

– Учил ли си се в Европа? – прибави той, като ме изглеждаше със съмнителен поглед.

Според неговите думи нямало нужда да се дават пълномощни от апостолите, защото това право имал само апостолският комитет. Всъщност обаче работата не бе така, не само по тая причина предаде той на огъня моето пълномощие. Най-много го ядоса него, че Волов се подписал *главен двигател на Западна Тракия*, която титла, се виждаше работата, да гъделичка неговото честолюбие, както ще стане явно в понататъшния ми разказ. Аз можах да заключа, че отношенията между тие двама братия другари, които бяха минали Дунава не да делят първенство, но да си проливат кръвта, бяха твърде обтегнати, още повече че когато Бенковски чу, че не съм се учил в Европа, захвана да се оплаква от Волова и да го напада в неизпълнение на своите апостолски обязаности.

Останалите въпроси по приготовлението Бенковски ги разискваше и критикуваше с дълбоко знание на делото. Той отвори уста и не искаше вече да млъкне, като че четеше по книга сичко онова, което говореше.

– Пет хиляди *чакмака*[1] да видя напредя си един път, ще да се успокоя – казваше той.

На сяка минута казваше, че го болят гърдите от много говорение, уверяваше, че в разстояние на десят деня надали щяло да се набират да е спал десят часа; а черното кафе вървеше чаша подир чаша.

– Ако да не е и то, не зная какво ще да правя – прибави той.

Съгласихме се да се върна аз пак обратно в Панагюрище,

[1] Любима дума на Бенковски. Той никога не казваше хора, юнаци, хъшове, въстаници и пр., но *чакмаци*, което значи пушки.

отгдето да замина за Пирдоп, да се помъча да основа комитет, защото според неговите думи в това село не бил ходил още никой от апостолите; а той щеше да заминува за Ветрен и оттам ще да се завърне в Панагюрище, за да се свика голямо събрание. Хващанието на Славков действително ускори въстанието. Бенковски се боеше да не би да ни превари някое предателство неприготвени още, та затова бързаше да се прибираме вече. Волов се намираше по това време из гьопсенските села, който така също бил известен да побърза.

Преди да се отправя за Панагюрище, отидохме с Бенковски да се окъпем на минералните бани, находящи се край това село, отгдето той се върна пак в къщата на поп Груя, а аз и водачът ми хванахме панагюрския път.

– Аз се радвам, че ти поне не си ходил в Европа, а в такъв случай вярвам, че в главата ти няма никакви граматики и запетаи, които най-много бъркат нашите работници – каза той на прощавание.

VIII

Петлите два пъти бяха пели, месяцът поздравляваше Стара планина от величествените върхове на историческия Доспат, когато ние се покачихме на средньогорската рътлина и седнахме да запушим по една цигара при малката чешмичка, находяща се на това място до пътя, над която се издигат няколко бели тополи.

– Да се не маеме, че ще да осъмнем – каза водачът ми, който познаваше времето по звездите.

В Панагюрище пристигнахме капнали за сън, когато се разсъмваше. Решението да замина за Пирдоп се изостави него ден, защото според думите на лица, които познаваха отблизо това село, малко надежда имало да се направи там нещо добро. Аз не щях да се поколебая от тие неприятни известия, ако да не бях се срещнал на другия вечер с игумена

от калугеровския манастир „Св. Никола“ – отец Кирил[31], съзаклятник в комитета, който ми обади, че в околните на манастира села Славовица, Съртхарман и пр. трябало да отиде един апостол, защото той сам не можал да ги убеди.

И така, аз предпочетох да отида на Калугерово, гдето ме викаха, отколкото в Пирдоп, гдето не бях убеден дали ще можа да направя нещо. Вечерта, преди да тръгнем, преспах на метоха в Панагюрище, принадлежащ на поменатия манастир. И в това общо богоугодно заведение, гдето служат най-безцветните личности, сварихме в една стая няколко души, които се занимаваха с правението на фишеци.

Като влязохме вътре, отец Кирил се изгуби по едно време. После малко той се подаде в стаята с препасана сабля през кръста, с два пищова отстрана, с левче на калимявката, със спуснати коси по раменете, мешинено толумче за вода, провесено отзадя му, с кръст в ръката, с една реч – цял бунтовник. Подиря му вървеше целият персонал от метоха.

С това той искаше да ми се покаже, че е в сърце и душа бунтовник, приготвил си е сичко нужно за в Балкана.

– Цървулите ми, както и други някои принадлежности, се намират на манастира – каза той.

На другия ден пак трябаше да се бъхти път към село Баня, отгдето е пътят за калугеровския манастир, 4 ¾ час далеч от Панагюрище. Един час докато имаше да се съмне, ние излязохме от последното село, възседнали на мулета. Според уверението на отец Кирила не трябало да се боя от нищо, защото той често пътувал с хора като мене, секи щял да си помисли, че съм слуга от неговия манастир. Преди да тръгнеме от къщата, в която бяхме влезли, дойде един българин да се изповяда. О. Кирил го викна в стаята, гдето бях и аз, и почна своите свещенически обязаности в мое присъствие. „До колко турци мислиш да заколиш? – беше първият въпрос, който зададе на грешника о. Кирил в качеството си на изповедник. – Колко фишека си направил? Ако нямаш 300, то за тебе няма комка. Ножът ти намазан ли е с масло? Ами пушка

и пищови имаш ли? Сухари приготви ли си?“ Българинът преглъщаше от най-напред не че го смущаваха зададените въпроси, но че не очакваше да ги чуе във време на изповядването. „Ако сички тие неща не си приготвил, повтарям, за тебе няма комка – свърши той. – От два месяца насам аз така си изповядвам“ – каза той на мене.

Оттатък Баня се намира висок средньогорски рът, покрит с гъста церова гора, отгдето е пътят за Калугерово. По-нататък, от другата страна на планината, са турските махали, на брой три-четири, наречени Юруци. Мнозина от тие последните ни срещнаха, които познаваха отец Кирила, като познат съсед, и си заминуваха из пътя. Един даже се смеси с нас, с когото пътувахме доста време. Той не се забави да отвори страшния въпрос: „Какво ново се чува“ – въпрос, който занимаваше по него време и турци, и българе.

– Не зная, папаз ефенди, какво ще да ни дойде на главите – говореше той. – Орем, копаем, както и други път, но ръцете ни са пребити. Едни казват, московец ще да дойде, други – сърбин, трети – не знам кой си; а сиромашта се безпокои не на шега. Отидеш в града (Пазарджик), и там същото безпокойствие, и там агите шепнат нещо.

И действително, аз констатирам, че по това време българете тържествуваха, а турският елемент въздишаше. Клокочението на вулкана, който от ден на ден сѐ повече се увеличаваше, не можеше да не смущава мусулманските ни братия. Пролет като рай, сичко живо – въодушевено и невъодушевено – се размърдало, а нивите на българина обрасли в бурен, никой се от тях не интересува, ръката, която ги е плевяла и чистила, сега виеше туплест фишек.

– Сичко това го е рекъл Господ, господинчо, с негова воля става това – говореше въодушевеният селенин. – Ний, старите, да кажем, че знаем и разбираме, но кой кара малките деца да играят по улиците на талим, да си правят пушки от пищелки, ножове от дърво и пр.? Защо тие оставиха своите заветни игри: челика, топката, ким-пенди и други? Сичко

показва, че е дошло време да се превземе изгубено царство, да се прогонва поганский народ, отгдето е дошел.

Въпросът не беше от трудните. Доволно бе за наблюдателния баща да попита сам себе си с какво се той занимава, и работата ставаше ясна, т.е. искам да кажа, че ако той със ступаницата си заедно правеха фишеци от святогорските икони по цяла нощ, то и малкият Иванчо или Колчо трябаше да прави същото.

Така или инак, но турците и тяхното правителство не си доспиваха. Когато ходжата излазяше да вика на джамията, гласът му трепереше като лист, викаше той жално-жално, призоваваше от това високо място божията благодат върху мусулманския свят. Силното султаново правителство беше събрало цяла банда босоноги циганки, които под вид на просекини бе изпроводило по българските села да шпионират. Около средата на месяц марта излезе заповед никой търговец да не донася от Цариград и от другаде куршум (на дъски). Има примери, че по това време железницата Одрин–Сарамбей отиваше и се връщаше празна, като кола сламеница, само с няколко души окъсани ходжи и турски чиновници. Наближи времето Джума – славен панаир в турската комерческа хронология, а железницата на Хирша скрибуца към Ямбол и Керменли само с няколко коша турски емении и сандъци с едринска халва; комарджии гърци и ерменци бяха търговците, които бързаха към прочутата Джума, да представляват мелодрамата *Хаджи Айват*. Няма българе търговци, няма денкове от коприщенски и панагюрски шаяци. И се събраха тогава сичките инспектори, шефове и съветници на това еврейско експлоататорско дружество, Chemines de fer de la Turquie d'Europe, да размишляват и търсят истинските причини на това упадвание.

Наскоро тие издадоха на български язик, понеже познаха, че тоя елемент се радва на най-голямо болшинство, при сичките уверения на елинските патриоти и на описанието на пловдивския географ Цукала, по-главните правилници и циркуляри, напечатани с едри букви, които налепиха по

станциите, дано удовлетворят уж разсърдените българе. От друга страна, същата тая компания постави свои агенти по главните пътища и покрай Марица да наблюдават да не би по сухо и вода да изпровождат българете своите стоки; но сичко напусто! И тие спекулативни мерки не доведоха компанията до желаемата цел, при сичко че тя намали най-после цените на транспорта твърде ниско.

Но не беше само това. През цялата зима (1875–76 г.) едва ли можат да се наброят до десятина сватби, станали между българете. Общото патриотическо течение беше турило ръка на сичко. Само в един Русчук избягаха нея зима до 7–8 момчета от търговската класа, като завлякоха на своите господари кой по стотина, кой по 200–500 лири и минаха с тях в святата Ромъния да помагат на братията хъшове. Митю Цветков, търговец от Враца, взел на кредит лойта на някого си турчин и преминал във Влашко да я продава. В Гюргево той залага тая лой на хъшовете, които ѝ прибраха парите и купиха с тях пушки за Ботйовата чета.

Съпътникът ни турчин се отби в една от казаните турски махали, а ние последвахме пътя си с отец Кирила към манастира. Минахме р. Тополница, над левия бряг на която се намира тоя манастир, срещу селото Калугерово. Пладне беше минало, когато ние влязохме във високите порти на „Св. Никола“. Там заварихме един гост, мисля, от Т. Пазарджик, учител по селата, млад момък, с фес и панталони и с броеница в ръката, познат на отец Кирила. С първо виждание още той запита тоя последния какво ново се чува в Панагюрище, без да обърне внимание на моето присъствие, понеже, както казах, дрехите ми не ме препоръчаха за интересующи се човек от подобни работи.

– Време е, отче! Ти тряба да станеш български поп Жарко[1], ти тряба да поведеш своето стадо *яко пастир добрий* –

[1] Лице, за което се слушаше по него време, че води бунтовниците в Херцеговина с кръст в ръка.

говореше разпаленият младеж, като беше се обърнал с гърба към мене.

Както се виждаше, милостта му не беше се срещал още с някой революционерин апостол, но само така, по общо настроение на населението, изразяваше онова, което въодушевяваше секи малко-много развитичък българин в надвечерието на избухването.

– Тряба, отче, тряба! Минутата е една от най-сгодните – продължаваше учителят. – Сън не ме хваща вече, иска ми се и мен... разбираш я! Да я препаша...

Отец Кирил ми смигна, т.е. даде ми знак да введем заблудения в кошарата, да го кръщаваме помежду си, за която цел той стана и затвори вратата. Учителят не подозряваше още нищо; той се разхождаше по стаята и тананикаше гласа на една юнашка песен с вирната глава.

– Байно, приближи се до масата да засвидетелствуваш с клетва и с подпис ония огнени думи, които ти изказа пред малко! Напредя ти стои български апостол – казах аз и извадих револвера си, а отец Кирил разпусна червения патрахил по гърдите си и запя „Крещает ся раб божий!“

Сбъркахме конците начаса още! Вирнатата глава на разпаления учител клюмна надолу като отсечена; той се сбърка от онова, що гледаше напредя си, парализира му се и кураж, и идея, забрави и поп Жарка, и сичко друго.

– Ама чакайте. Аз не мислех за това! Аз не съм още приготвен... Аз тряба да се допитам... – говореше той, а долнята част на устата му играеше като циганский лък.

Надве-натри закълнахме тоя обожател на поп Жарка. Докато седяхме в стаята, той не стана вече да се разхожда извътре, не си подигна главата нагоре, а свит на една страна в кьошенцето, очакваше да не го подложим на други нови изтезания.

В това време в широкия манастирски двор влезе въоръжен конник, който с първото си влизание още попита за игумена. Непознатият бе гавазин или друго нещо при българската

община в Т. Пазарджик; той донесе писмо от архиерейския наместник в тоя град, който му предписваше, че щом приеме това писмо, незабавно да тръгне за града заедно с гавазина. От подобна бърза заповед, така ненадейно, отец Кирил се уплаши. „Има нещо“ – каза той и се метна на уморения си добитък, който не бяха вкарали още в яхъра. На тръгване аз му казах да ме препоръча на своите верни хора от манастира, че не съм работник, дошел да търся работа, както беше казал, когато дойдохме най-напред, пред някои от манастирските хора, понеже предвиждах, че с тая рекомандация ще да изпатя нещо; но той ми отговори, че не е нужно, ще да се завърне на другия ден. Учителят, новопокръстеният, на когото тая случка беше най-благоприятна, намери сгоден случай да отстъпи, без да се обади някому: видях гърба му, като излезе из портите и взе пътя към Калугерово. Че ще да предаде онова, което пати в манастирската килия, аз не вярвах; отец Кирил поне гарантираше.

Малко подир учителя замина и отец Кирил заедно с гавазина от пазарджишката община, а аз останах в богоугодното заведение под вид на работник, само под защитата на свети Никола. Не беше си се затулил игуменът, когато някои от манастирските работници и слуги предложиха обикновеното питание: „Откъде беше бе, аратлик?“

В манастира „Св. Никола“, старо грамадно здание, несъществующе сега – опозорено и унищожено от немилостива башибозушка ръка в Априлското въстание, – освен игумена отец Кирил имаше още двама калугери: Софрония, родом от Сопот, жилав калугер с рядка брада, на която космите можеха да се прочетат от пет разкрача, с окъсани дрехи, като че да беше минувал през пожар, и още един брат, преподобний Хараламбия от ближното село Калугерово, който беше се затворил в манастира преди няколко години, ядеше, когато му дадат, и излязваше по двора в дълбока нощ, когато заспят сичките, само един или два пъти в неделята. Случи ми се да го видя само един път на месячината, когато се молеше

богу върху голите камъци. Той приличаше повечето на страшилище, отколкото на човек. Според разказването на слугите косата му била дълга до плещите, никога не се миел и чешел, два-три пъти се преобличал в няколко години, бягал от подобните си, никой не знаял какво има в стаята му, която стоеше завинаги заключена. Казваха още, че една гладна година, когато имало много мишки, манастирските паткани (плъхове) му биле изгризали ушите като пастърма. Когато нападнали башибозуците манастира и го запалили, нещастникът отец Хараламби изгорял жив в килийката си!

Манастирът „Св. Никола“ беше здание на два ката, с около 50–70 стаи, на които стените, описани с въглища и мастило, свидетелствуваха, че той е бил посещаван в епохата на набожността от многобройно число гости, христолюбиви българе. „Да се знае, че на сами ден Св. Никола, 1843 г., кожухарският еснаф от Татар Пазарджик, като беше дошел да се весели, нападна се от 15–20 души турци. Стана страшен *дженк* (сражение), в който еснафът надви, турските чапкъни избягаха, като оставиха три ножа и два чифта емении. От еснафа на един калфа само пулнаха главата.“ Това събитие бе написано в голяма стая срещу Калугерово, над портите. Сичките други стаи стените им бяха изпълнени с надписи, написани повечето от страна на царствующите тогава неприкосновени еснафи: абаджийски, кожухарски, терзийски, сапунджийски и пр., събитията на които бяха или че някой се беше произвел от калфа на майстор, та се изпило толкова и толкова оки вино, или пък че угощението (моабетът) траял цели три деня и три нощи. Но по онова време, когато аз посетих тоя стар манастир, стаите, които са биле свидетели на тогавашното еснафско могъщество, някои бяха пълни със сено, други нямаха врата и прозорци, на трети бе се продънил таванът, по който люпеха кресливите гарги и жълтооки кукумявки.

Малката манастирска черковица, скромно и старичко здание, почти равно със земята, се намираше сред двора, срещу

вратата на която е буйната студена чешма. Само вънкашните стени на манастира, които приличаха на съща крепост, бяха запазили своето първобитно положение. Освен другите домашни хвърковати гадове тук имаше до петдесят и повече пауни, които украсяваха със своите златни пера опустялото здание.

Останалите манастирски хора бяха работници вътрешни слуги, пазачи, овчари, козари и пр. Имаше и един-двама мустакати ученици, кандидати за свещеници от околните села, които бяха дошли в манастира да изучват черковния ред.

Калугеринът отец Софрония завеждаше ступанската част на манастира. От сутрина до вечер тичаше той по нивята и лозята, между които имаше няколко парчета негово собствено притежание. Щом се свършеше полската работа, той нарамваше дисагите и тръгваше от село на село да събира за „бог да прости“ и за подновявание храма „Св. Никола“; а всъщност, според думите на старите слуги, сиромашката лепта изчезвала в бездънните джебове на отче Софрониевото расо, когото оценяваха да е човек от стотина опашки. Един негов роден брат, на име Фрати, родом от Сопот, беше дошел по това време при богатия си брат калугер за помощ, заедно със ступанката си и с полуголите си дечица. Тоя последният имал злочестината да мисли, по старо предание, вижда се, че и от калугер може да бъде човек; но като постоя десетина деня в манастира, като пояде черния суров като кал хляб заедно с аргатите, замина си една заран със сълзи на очите, като викаше нависоко: „Брат! Брадва главата ти да отсече!“

Според своето положение като човек, дошел да търси работа, както беше ме препоръчал о. Кирил – дадоха ми вечерта място за спание, по милости, не при аргатите, което щеше да бъде за мене гордост, но при други божи създания, много по-долни същества: един 65-годишен старец, от 15 години свинар на манастира, който бил дошел да слугува на св. Никола за душата си, без никакво възнаграждение, само за хляба и за по три-четири оки тютюн в годината. Скъперни-

къ калугер не се погрижил в разстояние на толкова време да даде на тоя серсем старец, слуга на св. Никола, ако не друга дрешка, то поне една ризица. Наместо риза той носеше една окъсана аба, а горните му дрехи се състояха от кози кожи, с които се тътреше и зимно, и лятно време.

Да не помислите, че тоя св. Николов човек беше неблагодарен от скотското си положение? Боже съхрани! По цели нощи той ми се оплакваше не против калугерската неблагодарност, а срещу немирното человечество, което изсякло гората и по тая причина лишило любезните му другари – свинете – от едновремешния едър жълъд.

– Горките хайванчета! Сичкия ден тичат, сковичат, ровят и пак гладни! – говореше това кречетало от сърце и душа. – Сърцето ми се къса, като гледам, но що да чиниш!

Нашето общество се допълняше още от две сополиви козарчета, които приличаха на орангутани и които се разговаряха около огъня за шутата коза и пъстрото чипихче, че и тая година останали ялови. Стаята беше една от най-окадените и нечистите, неметена, откак се направил манастирът; а ядение даваха онова, що беше останало от ратаите и гостите: боб, леща и зеле, изсипано в един чебур едно въз друго, отгдето го подаваха изново.

Заранта на другия ден не бях станал още, когато дойде да ме извика един слуга, да съм отишел при отче Софрония.

– Брациговчени (аз се казах, че съм от това село) са майстори – каза тоя последният и ми подаде една букова цепеница да съм направил топоришки на няколко мотики, защото на другия ден се стягаха да копаят лозята.

Аз казах, че не разбирам от тоя занаят.

– А какъв занаят знаеш? – попита втренчено Софроний, като че да бе изгубил сичкото си богатство.

– Никакъв – отговорих аз, като се надявах, че до вечерта ще да пристигне игуменът от Пазарджик, а от друга страна, ако кажех, че съм овчар, щяха да ме накарат да подстригвам похабени шилета.

– Да копаш на лозе поне не знаеш ли? Тук е манастир, грехота е да се яде хляба току-тъй – говореше убедително Софроний.

Вих, трих – нямаше що да се прави. На другия ден в числото на работниците, момчета и момичета от селото Калугерово, които отиваха да копаят и режат начело със Софрония, и аз правех част с търнокоп на рамото. Като незнаещи, туриха ме да копая дълбоки дупки на дължина, да заравят вътре лозови пръчки, което се казва далдърми.

– И това работа ли го считаш, бай Хараламбе (името ми)? Това е играчка – говореше скъперникът калугер. – Ей такива малки дупчици ще да правиш, колкото да не стоиш без работа. Сичко това (т.е. трудът) няма да отиде напусто, св. Никола е чудотворец, той ще ти помогне...

Малки, големи дупчиците, но после два-три часа на моите ръце имаше пришки на големина колкото един лешник, а кръстът ми се пребиваше от навождание. Три пъти копвах и два поглеждах на слънцето, няма ли да клюмне то към сините върхове на Доспат-дага, за да тури край на моите мъки, за да ме отърве от ноктите на отвратителния калугер. Останалите ми другари копачи, широкоплещести селени и здрави селенки, червените крака на които мятаха жълтата пръст по гърба си като кобили, пееха и се смееха помежду си. Скоро тие обърнаха внимание на моята изнеженост и некадърност да извивам мотиката и така станах им добър предмет за забавление.

– Ей че калпав свят имало, брей! – говореше един селенин и плюеше на ръцете си, за да се не хлъзва гладкият сап на мотиката.

– Ти кокали нямаш ли по тялото си бе, аратлик? – питаше друг един, който копаеше наред с една мома, вероятно негова любовница, пред която искаше да покаже своето остроумие.

– Не ми закачайте любовника, аз ще да се оженя за него – каза на присмех една остаряла мома, заднята част на която приличаше на кундураджийски тезгях.

Това каза тя и кихна да се смее, кихнаха и другите присъствующи, а аз се потях с мотиката в ръка. Никога няма да забравя тоя ден. За сичко имаше да благодаря на о. Кирила, който не ме препоръча, преди да тръгне за Пазарджик. Впрочем, имаше и това, че той бе много смутен, кога да тръгне. На калугера Софрония, който беше единственото самостоятелно лице в манастира, аз не смеех да се изкажа. На втория ден се отказах да отида на лозята, избягнах още от заранта в ближната гора над манастира. Разбира се, че вечерта ми дадоха хляб след дълги мъмрения. Сичките викаха отгоря ми.

Един неделен ден кандидатите за свещеници бяха събрали около си сичките слуги от манастира да им четат нещо. Тие четоха наред сичко, каквото им се попаднеше подръка. Сега единът от тях четеше с глас книжката на А. Цанова „Напредък“, в отдела за образованието в Германия. Между слушателите държах място и аз. Не можах да се стърпя от да не се подиграя с многознающия кандидат, за когото бях уверен, че нищо положително не разбира от онова, което четеше на другите. В поменатия отдел на книжката „Напредък“ често се срещаше думата Германия.

– Да ми бъде простено, отче, ще те попитам какво е това *Германия*? – казах аз с подобающа смиреност и напрегнато любопитство. Пред бъдещия пастир се изпречи дълбокият океан. Спря той четението и гордо подигна глава към тавана, гдето погледнаха сичките слушатели манастирски слуги, като че *Германия* се намираше на тавана.

– Германия... то ще се рече... такова... санким хора, го кажи, като нас. По-просто, *германи* ще каже разбойници – избухна най-после кандидатът и почна да си чете преспокойно, още с по-висок глас.

– Храни боже, като нашите черкези – отговориха няколко от слушателите.

– Също! – потвърди кандидатът, без да си дигне главата.

Тук се приемаше и полицейският вестник *Едирне*, събрат на в. *Дунав*, който стоеше свързан на полицата и с който Турция просветяваше населението. Аз го развързах, но що да видиш?

Сичките листове бяха от един брой. Според събраните ми сведения редакцията на това гюбре чакала да се изтече годината, па тогава изпращала вестника изцяло, който брой се попадне. На манастира „Св. Никола“ се случило да изпратят 50–60 листа само от един брой. Кой си криви устата да казва, че султановото правителство не разпространявало просвещение!...

Отец Кирила го нямаше още никакъв. Тук в манастира се научих за една негова постъпка, която характеризираше твърде нагледно началника на богоугодното заведение. Между манастирските слуги имаше един, който едвам си влечеше крака. На въпрос, от какво е болен, разказаха ми следующето: Една нощ отец Кирил проваждал болния субект да извърши някаква си работа, която била съпрежена с очевиден риск.

– Не отивам, дядо – отговорил слугата. – И аз нося душа.

– Върви! Няма да патиш добре – продължавал решително дядо Кирил.

– Убий ме! – твърдял якоглавият подчинен.

Отец Кирил снел от стената дългата филинтра, кондакът на която се скрил под гъстата му брада.

– Върви, ще да те опаря! – следвал той да убеждава за последен път якоглавия.

Тоя последният мислел, че работата е шега, и по тая причина не мърдал от мястото си.

Пушката се запалила и слугата се сгърчил на два ката, започнал той да си къса парцалите.

– Олеле, дядо попе – изгори ме! Скоро давайте вода, запалих се цял! – викал отчаяно нещастникът, а дядо поп гледал спокойно на дима, който влечал от брадата му като мъгла след изгърмяването.

– Няма ли да се тъжиш на конака? – попитах аз пострадалия.

– Той си е наш: вчера ме ударил, днес ме обича – отговори той.

Цели пет деня стоях аз на манастира да чакам о. Кири-

ла, от когото нямаше още никакво известие. Чаках аз затова, защото без поръчка на местни хора никъде не можех да се мръдна. Това е поразителен факт, че без участието на населението апостолите не чинеха нищо.

Покрай другите неудобства най-осезателно бе това, че като бягах от работата, не ми даваха храна манастирските слуги да си доядам. Бях съзрял един път, че в една стая, зад вратата, имаше грамаден сноп със сухи свински суджуци. Оттогава търсех сгоден случай как да си доближа ръката до тях, за да подкрепя гладния си стомах. Тоя случай ми се представи една вечер, срещу някакъв си празник, когато сичките находящи се в манастира влязоха в черкова на бдение. Когато си пълнех със сухите суджуци джебовете, пояса и пазвите, в тая именно критическа минута, която, ако се откриеше, снемаше вече маската на моята тайнственост, друга една компрометирана личност – Петко Радев от Пазарджик, убиецът на един бей пред няколко месяца, който се търсеше и под земята, следял с бодро око сичките мои действия около вързопа на суджуците. Той се намирал в същата стая, затворен в долапите, отгдето ме и гледал. Разбира се, че сичко това от игла до конец било изказано още същия ден от Петка на калугера Софрония. „Човек, който яде свински суджуци през Великите пости, не му е чиста работата“ – казали тие. Петко, на когото въжето стоеше намазано в Пазарджик, дръпнал огъня откъм себе си, т.е. той помислил, че съм турски шпионин, дошел съм да издирвам неговото прибежище[1].

Гледам аз о. Софрония, върти се около ми и ми говори съвсем на друг язик, но кой знаеше, че припознаването ми за шпионин обърнало най-после неговото внимание върху ми.

През същата нощ ни в туй, ни в онуй време, когато се-

[1] Разбира се, че от сичко това аз не знаях нищо. Но когато се дигна въстанието, на първия още ден като срещнахме калугерските въстаници, гледам млад момък, когото за пръв път виждах, върти коня си около ми и иска да ме прегръща. „Сладки ли бяха суджуците?“ – питаше той и умира да се смее. Това лице бе Петко Радев, който следваше в редовете на въстаниците.

ки почиваше в обятието на сладкия сън, жален женски глас, който се отражаваше още по-жално из порутените манастирски развалини, разбуди мало и голямо. Това бе гласът на баба хаджийка, старата майка на о. Кирила. Тя беше седнала на колене вън в манастирския коридор, гдето се заливаше със сълзи. Сичките слуги бяха се събрали около ѝ да я питат защо плаче, но тя не отговаряше никому. „Майка, майка, мила рожбо! Защо ме не послуша и тръгна в тоя път? Кой ще сега да ти помогне!“ – нареждаше тя и нищо повече. Макар да нямаше по-точни сведения какво се е случило с рожбата, но и това бе достатъчно за мене, за да взема мерки овреме, защото ако отец Кирил беше затворен, то претърсването на манастира ставаше неизбежно.

IX

После това произшествие с баба хаджийка аз не можах да затворя вече очи; ослушвах се от минута на минута кога ще да се похлопат пътните врата, за да си търся леснината. Аз се боях от бастисване на манастира. Щом обаче се съмна и синджирите на портата придрънчаха, първи аз изхвръкнах от това опасно гнездо и хванах през гората към Панагюрище, без да се обадя някому от манастирските хора. Само пред мътната Тополница се спрях малко, за да измеря с очи нейния брод, която отпосле прегазих с дрехите си, и хванах пътя към турските махали. В една от тие последните гърмяха тъпани, а край селото се виждаше много събран народ, повечето с коне. Полюбопитствувах и узнах, че имало турска сватба, най-сгоден момент да се нахраня и да премина безопасно.

Агите бяха излезли да правят кушия (надпрепускване на коне) при звуковете на техните любими тъпани и зурни. Постарите и богатите от тях бяха насядали на постлани рогозки с дълги чибуци в ръка, за да инспектират кушията и да се произнесат кому именно трябаше да се падне най-скъпоцен-

ният бакшиш. В качеството си на прост зрител на отоманското величие аз не само че не бях заподозрян, но станах даже и вътрешно лице; докато ме накарат да взема уморените коне да ги разхождам, аз се впуснах раболепно и поех два попотени ата от ръцете на едного. За да се представя същи покорен рая, свирех с устата си, както това се прави обикновено когато се разхождат уморени коне, и гладех тие последните с ръката си по главата и гривите.

Нахраних се на гостолюбивата турска софра, пих еднидва пъти от сладкия *шербет*, който заместя руйното вино между турците, и си заминах по пътя задоволен и благодарен. Докато бях още в селото, един стар турчин, който пушеше с лула, с цигара и теглеше емфие в същото време, които употребляваше едно подир друго, опита се да ме хване за слуга, за да му паса овцете. Пазарлъкът ни не можа да стане, защото аз поисках освен годишната заплата да бъдат от него още цървулите и тютюнът.

На върха на планината, която е между турските махали и с. Баня, аз се изгубих, по причина че беше паднала гъста пролетна мъгла. Благодарение обаче на един говедар турчин, който хокаше там наблизо подир говедата, можах да се оправя пак из правия път за към Панагюрище.

В последното това село, кратерът на димящия се вулкан, аз пристигнах същия ден, щом се притъмня. Отидох право при Ивана П. Луков на Гешенова хан. Вечерта, когато се опразни вече кавенето и когато се борех със скромната си вечеря, млад 25-годишен момък влезе при мене. Без да ме поздрави даже, което не заслужавах като секи простак, той се намести напредя ми, сякаш че да беше определен да ми чете хапките, и почна да ме запитва за това и онова, като например: орем ли по селата, скъпо ли е житото, има ли алъш-вериш и пр. Виждаше се, че милостта му е *лизнат*, т.е. работник, защото и нему се пощя най-после да си продаде гроша. „Ами страшно чува ли се по вашите села? Бият ли ви турците“ – питаше той отдалеч-отдалеч.

Аз го изгледах няколко пъти под вежди, отговарях му нарядко, каза му и Иван Луков: „Остави сиромаха да си дояде“ – но разбира ли дебела глава подобни неща!

По едно време той се усети; стана като попарен от мястото си, приближи се до Ивана, когото попита нещо, обърна се да ме изгледа още един път, тръгна към вратата, а после се върна да поиска извинение.

– Прости ме, господине! Много сбърках – говореше той с прекалено благоговение.

В Панагюрище не бяха се завърнали още ни Волов, ни Бенковски. Па нямаше и нужда от тях в това село – огънят гореше и така, без пламъка на чуждо раздухване.

Чаках аз тяхното пристигание няколко деня. В разстояние на това време бях честит да се сподобия да копая дупка в Гешенова хан за турение на вар и да варя ракия, разбира се, не наистина, както на манастира, но само да се намирам на работа. Когато копаехме дупката за вара, имах за другар някого си Иван Кобилата, който беше се условил с Гешенова векилин по него време в конака, че по наступающите празници, Възкресение, щял да му даде нож, сребърни пищови и арнаутска риза, за да вземе участие в селската стража, която се приготовляваше да пази тишината около хорото.

Наближаваше Възкресение. Едва ли панагюрци бяха посрещали така тържествено и така весело тоя християнски празник от съществуването на селото им и досега. Още от Разпетия петък въоръжена стража, на брой до 20–25 души, сичките горещи съзаклятници в революционерния комитет, въоръжени, както се следва, със светли като огледало оръжия, с подсукани мустаки и кривнати калпаци, пречеха тържествено из улиците; мало и голямо се трупаше по портите да изгледва пазителите уж на тишината не като селски стражари, а бъдещи бунтовници, понеже секи ги знаеше на кой господ слугуват. Мина се Възкресение, ред дойде да се отпразнува Великият петък, в който ден става сбор на Панагюрище, на мястото на „Св. Петка“, малък параклисец, на-

ходящи се над селото отгоре, на едно високо място. То не бе сбор в пълна смисъл на тая дума, но нещо много по-велико, много по-тържествено. После пладне писнаха около 20–30 гайди, загърмяха циганските тъпани, като че всесилният султан отиваше на лов; народът от Панагюрище и околията, мало и голямо, старо и младо, на тумби, тумби, пъплеше въз баира над селото отгоре към гореказания храм. Сяко отделение, сяка избрана дружина приятели и едномисленици се предвождаше от една-две гайди или поне от един тъпан. Подир тях вървяха малки момчета или цигани, които носеха големите бъклици и едно-друго за ядение. Друго едно отделение идеше, състояще от разгърдени цигани с червени антерии и лисичи опашки на главите им, които предвождаха няколко ясногласи зурни. Тоя отдел съставляваше пехливанското тяло, т.е. гладиаторите, казано учено, които нарочно бяха дошле от околните села да увеличат удоволствието на панагюрци с трошението на собствените свои кости. Това отделение дигаше най-големия шум, като че се състоеше от хиляди души.

Най-после се зададаха и наместниците на панагюрския мюдюр, или селските векили, заедно със сичките останали панагюрски първенци, до един членове на приготовителната комисия за бъдещето въстание. Тие пристъпаха като същи български велможи, тях съпровождаше най-голямо число въоръжени стражари, които под звуковете на разнообразните свирни стъпаха като същински солдати. Облечен в почистички местни дрехи, изтрити колчаклии потури, панагюрска гугла и пр., присъствувах и аз на това общо веселие, придружен от няколко другари.

След божествената литургия постлаха се няколко килима върху зелената морава, върху които насядаха първенците във вид на полукръг, за да можат да гледат сичките на различните увеселения. Най-напред се изстъпиха пред лицето на панагюрските слънца пехливаните цигани, почти полуголи. Техните вратове, ръцете им до рамената, опърлените им ка-

то чукани крака и пр. бяха намазани с дървено масло, което, нагряно от слънчовите лучи, придаваше на кожата им цвета на лустросана кожа. Бързо и отчаяно заплющяха тие ръце, гордо и наперено деляха мегдана със своите противници, изкусно покляквaха и се движеха; а тъпаните и зурните гърмяха непрестанно. Зурнаджиите цигани надуваха своите пискуни с такава охота, щото големите им очи бяха ударили навън, като че да бяха притиснати между воденичерски камъци, а зад ушите им се издигаха две изпъкналости като яйца, които се дигаха и слагаха. Когато вече се срещаха двама борци гърди срещу гърди, тие удряха един другиго немилостиво, най-повече по отворените космати гърди и по потените вратове. Когато един от двамата паднеше, тъпаните и зурните засвирваха особен марш, победителят си издигаше гордо дясната ръка, под която победеният трябаше да мине, като произнасяше в същото време и думата *еваллаха*, и двамата се отправяха към първенците с ниски теманета, целуваха им скутовете, които им даваха от своя страна по някоя пара бакшиш.

По-нататък на същата поляна бе се залюляло пъстро хоро – ред колчаклии потури и черни скромни фистани от шаячен плат. Тропаха младите от сичкото си сърце и душа, охкаше младата тревица под техните крака; а наежената стража, с една ръка турена върху ножа и с друга на черното мустаче, което се пропъхваше и увиваше между двата пръста, обикаляха извътре и вън. Угодливите фараонови синове, които имаха злочестината да мислят, че тяхната циганска мелодия е главната причина на въодушевленото хоро, напрягаха още по-силно своите гърди. Но панагюрският момък не скачаше ни за хатъра на св. Петка, ни за черните очи на своята любовница. Него въодушевляваше съвсем друго нещо, пленеше се той от мисълта, че определеният ден наближава; въобразяваше си той, ако днес скача на хорото под изпитателния поглед на Даут онбаши, мирен и скромен като жена, то като какво ще да бъде, когато байрактарят поведе това хоро и ако аккапзалиите ножове дойдат на една линия? Каква минута!

– Ако се дигне прахът откъм „Св. Никола“ ей сега, в тая минута, ако чуем, че два пищова изгърмят и двама души на коне довтасат да ни известят, че Пловдив или други някой град е въстанал, то как ще да постъпи населението? – попитах аз един от съзаклятниците.

– Най-напред ще се причастим с кръвта на ония, които са насядали там под дървото; а после ще да се обявим още тук, на това място, за независими – отговори моят приятел.

Ония, които показваше под дървото, бяха конашките хора от Панагюрище, т.е. турските заптиета, които бяха се свили настрана не като господствующа полиция в страната, а като някои пленници. Никой се не боеше от тях, никой ги не питаше колко пари им струват късите пискюлчета.

По това време именно беше разгласено измежду сичките съзаклятници онова остроумно откритие, което немалко обърна някои скептически умове и даде поразителен подтик на пропагандата в 1876 г. Аз говоря за математическата истина, която се срещаше с думите: „Турція ке падне.“

Ето това философско откритие, в което, като се обърнат буквите на идеалното изречение в черковни цифри, излязва годината *1876*.

т = 300	*к* = 20	*п* = 80
у = 400	*е* = 5	*а* = 1
р = 100		*д* = 4
ц = 900		*н* = 50
і = 10		*е* = 5
а = 1		
1711	+ 25	+ 140 = 1876

И така, *Турція ке падне*! Ке падне тя именно през 1876 година. При сичките ми питания и издирвания както тогава, така и по-после, аз не можах да се добия до името на гениал-

ния автор на това знаменито откритие. Ако това лице, което и да е било то, живо или умряло – беше написало хиляда дебели томове, не щеше да подпали толкова огъня в сърцата на българския народ, отколкото можа да достигне това само с три думи.

Аз предполагам обаче, че авторът на *Турція ке падне* не е само едно лице, но целият български народ, на който божественото огнено въодушевление по това време откри едновременно това съвпадение. Секи знающи да чете и да пише съзаклятник е писал това изречение по онова време със собствената си ръка, за да се увери по-нагледно в неговата истинност.

По това време Бенковски се завърна в Панагюрище на 3 априлий и слезе в къщата на баба Стойковица Сапунджийката. Колкото работите отиваха по-добре от ден на ден, толкова той ставаше по-силен и по-неограничен в своите действия. Който се приемаше от него на аудиенция, считаше го това за особна милост. Нищо не одобряваше той, сичките бяха лошави пред очите му. Едни обвиняваше в нерешителност, други в скъперничество, трети не биле горещи патриоти и т.н. Една нощ, когато влязваше в Панагюрище с другари, излезли напредя му случайно турските заптии, които, като видели непознат човек, поискали да го спрат. Той се бе разсърдил на панагюрци, че не са разпоредили да предупредят тая среща, като че и заптиите да бяха длъжни да се покоряват на революц. комитет; поиска да се осъди на смърт един от заптиите, на име Хасан, мисля, който най-много постоянствувал да се хване непознатият.

Освен че работите отиваха много добре с IV окръг, апостолските писма от останалите три окръга говореха неща невероятни, които раздражаваха Бенковски още повече. Според надутото съдържание на тие писма наистина човек се би отчаял, като гледа колко напред са отишле нашите братия от другите краища на отечеството ни. „Вий, байновци, следвате да броите още вашите работници със *стотини* – пише-

ха от I окръг в едно писмо, – а ние отдавна време ги имаме готови с хиляди. Само кавалерията ни, която е определена да обикаля по търновските полета (?!), надминува числото хиляда, ако не и повече...“ От хайдушкия Сливен, гнездото на юнаците, към който бяха обърнати очите на останалите окръзи, пишеха, че сичките въстанически потребности биле изнесени в планината още през месяц март; войводите им биле назначени кой на коя страна ще да действува и една чета нетърпеливи юнаци обикаляли вече из коджа Балкан. „Както ни се види, братия, вие ще останите заедно с окръга си да дигате въстание идущата пролет“ – явяваше първият апостол Стоян Заимов от III окръг; а когато се яви Ботйов при Враца, когато пушките загърмяха не на шега, то благоразумният Заимов се намери на тавана, облечен с женски сукман.

Кой кого чака, колко души търновска кавалерия излезе, где потънаха сливенските нетърпеливи юнаци, читателят вече знае и без нашите сведения, поместени във втората част на настоящата ни книга, относително до действията на апостолите в I, II и III окръг! Апостолският комитет в Гюргево беше забранил уж твърде строго да няма преувеличения в работите, поне между апостолите, но малцина съблюдаваха това важно обстоятелство.

Естествено бе, че след подобни бомбардирания на незначителния Панагюрски окръг от места като Велико Търново и юнашки Сливен на апостолите от нашия окръг не оставаше друго нищо, освен да се обвиняват един други в недеятелност, да се карат помежду си и да бързат, доколкото е възможно по-скоро, да дигнат байряка заедно с другите.

– Сичко Волов сбърка със своята граматика – викаше Бенковски вън от себе си след получването на някое писмо, изпълнено с поезия.

Затова по едно време той се отказа да дава писмата, пристигнали от другите окръзи, на панагюрските комисари, като мотивираше своята постъпка с това, че тие писма са частна кореспонденция само между апостолите, следователно тие

тряба да останат дълбока тайна за сяко друго лице. Всъщност обаче той не искаше да знаят комисарите какво се вършеше в другите окръзи, а най-главното – ревнеше му се да диктаторствува.

Комисарите от своя страна немалко се бяха докачили. За да си отвърнат на апостолите, тие бяха задържали пристигналите наскоро от Европа карти на Европейска Турция, телескопи и компаси.

Бенковски, който ненавиждаше сички малко-много развити хора начело с Волова, на когото беше узурпирал правдините като пръв апостол в IV окръг, за да има повече хора на своя страна, под разни предлози писа на Георги Икономов в Сливен, така също апостол, да дойде в Панагюрище, уж за войвода в Старо Ново село. Икономов така също бе гонител на учените авторитети.

Тук съм длъжен да ви кажа, че сички тие неспоразумения бяха дребнави, от второстепенна важност. Главната цел, приготовлението, се вършеше гигантски от страната на сичките, независимо от различни неспоразумения и несъгласия. Приготовителната комисия в Панагюрище, състояща от панагюрските граждани: двамата селски векили Ф. Щърбанов и К. Гешенов, Н. Дринов, Г. Нейчев, Симеон х. Кирилов, З. Койчев, И. Мачев, Т. Влайков, П. Мачев и Марин Шишков, заседаваше катадневно. От друга страна, апостолите правеха деня на нощ и нощта – на ден. Бенковски не лягаше да спи. Той задрямваше по няколко минути на стола против волята си и щом се събудеше, викаше на ступанката на къщата да прави кафе. Според разказването на баба Стойковица в една нощ той изпил около 20–23 кафета и цялата нощ се разхождал из стаята.

По няколко писари постоянно работеха в апостолския кабинет. Замечателно бе и това, че Бенковски от един път диктуваше на двама-трима души да пишат писма с разнообразно съдържание. Когато писарят свършваше писмото, Бенковски го накарваше да го прочете. Ако имаше нещо притурено или

изоставено, той познаваше начаса и се втренчваше да пита защо е станало това.

– Имаше повтаряние или неясна смисъл – отговаряше *виновният*.

– В такъв случаи ти скъсай това писмо и напиши друго – казваше Бенковски. – Граматически можеш да пишеш, когато си у вас.

В това време той крачеше назад и напред из стаята, а писачите си извиваха главите да го запитват що да пишат. Най-верният му секретар бе Тома Георгиев, още от началото на приготовлението. Много пъти обаче, в извънредни случаи, хора с редовно образование и стари учители като Волов, Бобеков, Н. п. Стоянов и пр. навеждаха врат да пишат под негова диктовка. За да им се подиграй, да ги сконфузи пред хората, той се взираше най-много в техните писма, късаше ги понякога, а тие червяха лице.

Други второстепенни писари, по заповед на тоя последния, бяха се завзели с преписването на книжката *Четование*[1], единствено ръководство за бунтовническите правила, което имахме на ръка, само в един екземпляр. На секи от поглавните пунктове – Коприщица, Клисура, Батак, Перущица и пр., се изпрати по един препис.

Въстаниците в Панагюрище бяха организирани по следующия начин: Бобеков – хилядник; Ив. Ворчо, Крайчо Самоходов, Стоян Пъков, Рад Клисарят, Илия Илиев, Никола х. Георгиев, Кръстю Томов, Стоян Тропчев, Павел Симеонов и Рад Джунов – стотници. Тие последните имаха секи по десят души свои десятници, а останалите бяха прости ратници. Тая същата организация съществуваше и по селата в IV окръг. Секи стотник и десятник беше длъжен да изважда на обучение, когато му прилегне и когато намери за добре, своите подчинени другари и приятели. Тие обучения ставаха

[1] Написана на сръбски от Любомир Ивановича, а преведена от Л. Каравелова.

повечето нощно време, както имах вече случай да запозная читателите с техния лагер, когато отивахме на с. Баня.

Приготовлението на панагюрските въстаници обаче не се ограничаваше само между апостолите, комисията, стотниците и пр. То бе общо измежду сичките – не само между достойните да носят шишенета, но и в средата на килавите бабички. Секи вършеше онова, което му идеше отръки. Буйните натури се държаха най-много от любимото шишене, ножа и пищовите; младите моми и булки тъчаха навуща, предяха черни върви, някои от тях правеха даже фишеци и лееха куршуми; старите баби месеха и печеха сухари, с една реч – деятелност кипеше насякъде. Ботушарският еснаф отдавна бе престанал да работи кундури с високи токове, мода по него време, и широки като дикани турски калеври. Майсторите съзаклятници заедно с чирачетата и калфите приготовляваха чанти, цървули, паласки и други бунтовнически принадлежности. Освен многобройните поръчки тие работеха и *готово*, резерва за нуждающите се бедни братия. Та кой еснаф не работеше за бъдещето движение? Аз утвърждавам, че в Панагюрище, като изключим Даут онбаши, сички останали, богати и сиромаси, стари и млади, знаяха ако не на вярно, то по слух поне, че в селото има апостоли и съществува комитет. Даже и кръстеният турчин, именуем Сараф Чира, от шпионството на когото се бояха сички честни работници, беше говорил пред едного от съзаклятниците: „Не в добър път са тръгнали нашите панагюрци, па да видим где ще да му излезе краят."

Аз казвам, че Даут онбаши правеше изключение, но и това не е вярно, защото и той подушваше нещо, усещаше, според както се говореше него време, че не мирише на добро; но не бе в състояние да отгадае где именно се вртеше шишът. Горепоменатите двама векили в селото, Щърбанов и Гешенов, които представляваха султанската власт във войнишкото Панагюрище, както казах, не само че бяха съучастници

в приготовлението на въстанието, но бяха едни от първите деятели на комитета, членове в комисията.

Тоя факт и други още много са достатъчни да потвърдят общото настроение и ревностното участие на народа в святото дело. Старият Симеон хаджи Кирилов, човек с почтена възраст, с многобройно семейство и незавидно положение, който през целия си живот едва ли беше отворил уста да напсува някой турчин – избран бе да завежда касата на комитета.

Голямото знаме, което щеше да представлява Панагюрския окръг, бе поръчано да се работи от учителката Райна поп Георгиева, толкова злощастна впоследствие. Това знаме костисваше на Панагюрския окръг около 15–20 лири, защото беше от чисто копринено кадифе, от едната страна зелено, а от другата червено, с български лев по средата, ушит със сърма. Освен обикновеното *Свобода или смърт* отдолу под лева имаше написано и тие слова: „IV Панагюрски окръг“. Друго едно знаме имаше вече готово, направено от калугерките в Карлово, което беше поръчал Волов; то бе от зелен атлаз, така също изработено със сърма. На банския живопис Стоенче бяха поръчани други дванадесят познамена.

Барут, куршуми, оръжие и други потребности се набавяха с голяма деятелност. Няколко души турци пренасяха барут не с торбички, с кратуни или тагарчуци, но с брашнени чували. Тие правоверни мохамедани, защитници на ибрика, бяха се побратимили с Георгя Стойков, който приемаше барута, че червата си да видят на земята, пак нищо няма да изкажат. Тие опазиха клетвата си, както ще да се види във втората част на настоящата книга. В едно отношение постъпиха само тие безсъвестно, че отпосле захванаха да донасят калпав барут, който не чинеше нищо.

X

ВЕЛИКО НАРОДНО СЪБРАНИЕ В ОБОРИЩЕ

Предвид на гореизложените благоприятни известия от революционерните окръзи, че сичко там е готово, IV Панагюрски окръг, който се считаше за най-долен и неприготвен, не искаше да претърпи това унижение, намираше за опасно, ако не се приготви, за да въстане в определения ден. Ето защо стана бързо разпоряжение да се свика Велико събрание в Панагюрище от сичките села, на което щеше да се предложи да реши: време ли е да въстане българският народ против султановото правителство и дали това въстание е единствената мярка за освобождението на поробена България? Написа се окръжно до сичките села в IV окръг, гдето съществуваше вече устроен комитет, в което се известяваше целта на събранието, означаваше се денят, в който ще да се отвори събрание, и начинът как да се избират представители. Около стотина и повече писма с еднообразно съдържание се написаха. Многобройно число тайни куриери се изпратиха по четирите страни на окръга, за да съобщят тие писма. Мястото, в което щеше да заседава събранието, както казах, бе избрано Панагюрище; а ден за отваряние се назначаваше 13 април.

Особени инструкции се дадоха още за избраните депутати, че тие тряба да влязат в Панагюрище един по един, секи да се нарече, че е дошел уж да върши някоя частна работа, тъй щото да не привличат вниманието на дяволития Даут онбаши, който, макар и да беше положителна нула в селото, но сѐ можеше пак да направи някоя беля. По тая причина, когато започнаха да капят депутатите след няколко деня, любопитно бе да слуша човек техните *официални* отговори защо са дошле в Панагюрище.

Един носеше на гърба си кожи, други няколко топа шаяк, трети беше си вързал главата, че го боли уж зъбът, четвърти

продаваше нещо и т.н. Тяхното свърталище беше ханът на братия Дринови, близо до селския мост.

Мнозина от представителите или по тяхно собствено желание, или че нарочно ги викаше Бенковски за някои сведения, явяваха се при него, които той запитваше за разни неща. Двама от тие последните, доволно развити хора, много по-горе от селените, когато бяха се представили, той ги попита между другото има ли в селото им тайна полиция.

– Имаме си – отговориха двамата представители, които стояха на крака, като че да бяха дошле да си подписват тескеретата.

– А каква е най-голямата длъжност на тая ваша тайна полиция? – запита Бенковски втори път, понеже от отговора на представителите се виждаше, че тие казаха „имаме си“ само да удовлетворят строгия запитвач.

– Полека-лека, сега се учим – отговориха представителите заедно с подигание на рамената си.

– Каква е длъжността на тайната ви полиция, питам аз! – извика Бенковски не вече с приятелски тон.

Двамата гости започнаха да се гледат един други, като да искаха да се обвиняват взаимно.

– Прости ни, господине. Ние не знаем що ще да каже тайна полиция – отговориха тие с умоляющи глас.

Това бе в характера на Бенковски – да конфузи своите посетители, биле тие богати или сиромаси, учени или прости. Помня един ден, когато бяха дошле двама души богаташи от джелепския еснаф, нарочно изпратени от панагюрския комитет, за да им се вземе някоя пара, за което беше известен и Бенковски.

Тие влязоха в стаята и се спряха до вратата.

– Защо сте дошле? – попита Бенковски, който в това време крачеше из стаята назад-напред, въоръжен с два револвера и с аджемска кама.

– Ех, да ви се порадваме – отговори единът от джелепите с нелицемерна наивност.

– Как да ни се порадвате? Нима ний сме писани яйца? Гледайте ме де! – питаше той диктаторски невинните хорица и със скръстени ръце застана напредя им да го гледат. Тие се смутиха; чупеха ръце неволно и не знаяха що да отговарят на тоя български деребей.

– Като чухме, че сте дошле да освобождавате народа и искате щото секи българин да нарами пушката, за което ние не сме достойни, то дойдохме да ви питаме не е ли възможно да спомогнем за тая работа с някоя пара – каза най-после един от двамата.

– Само това ли е било? – отговори Бенковски, като се преструваше, че нищо не знае. – Вие можахте да се отнесете за тая цел и до Кирила хаджи Симеонов (касиерът на панагюрския комитет); но като сте дошле, казвайте, какво ще дадете?

– Знаете, че засега алъш-веришът не върви добре – започна другият джелепин малко по-свободно.

– Аз те не питам тебе що си ял вчера! – извика Бенковски и тропна с крака си. – Казвайте колко пари ще дадете!...

Пожертвованието на джелепите надминуваше сумата сто турски лири, с прибавление и на два ата, които един от тях обеща да подари на комитета.

– Тряба да знаете, господа, че ние не сме дошле да просим за черкова или за поправянието на някой съборен манастир, но царство ще да освобождаваме – говореше той. – Сичко, що дадете, ще да ви се върне двойно и тройно от бъдещето българско съкровище.

В продължение на това време двамата първенци, които са имали известно уважение и пред турския мютесарифин, не само че не бяха поканени да седнат, но стояха прави до вратата, а Бенковски висеше отгоре им като орел. На много души е развалял той още куража. Първия секретар Т. Георгев той изпъди един път навън само затова, че като си лягахме, тоя последният поиска да се разблече.

– Срам и позор е за бунтовник човек да спи по бели гащи – казваше той.

Други едного измежду апостолите той нарече „халваджи“ за това тежко престъпление, защото се обръщал към ступаните на къщата, в която се намирахме, учтиво и им казвал „моля ви“...

– Ако ти казваш на роба „моля ви“ и не знам що си още, то той ще да ти каже утре хайдутин и нехранимайко, а може би и почтено да те изтика из селото си. Има време да се говорят и подобни комплименти, но това време не е дошло още – говореше той.

Най-много нападаше Бенковски Волова и Бобекова – първият се учил в Николаев, както казах, а вторият – в цариградското медицинско училище. Тях той наричаше граматици и философи и открито им говореше, че тие ще да докарат някое препятствие на въстанието, защото според него между граматиката и барута не можало да има нищо общо, и че философите вършили работа само с думи; а щом замиришело на барут, то тие трябало да се запрат при старите бабички.

За да покаже по-голямо презрение към тоя клас хора, т.е. граматиците, той не обръщаше никакво внимание на сички ония писма, дошле отвън, които бяха написани калиграфически.

– Главната цел на техния автор е била – говореше той – не да изкаже истината, но как по-добре да съчини и нареди писмото с точки и запетаи, според правилата на граматиката.

Тоя род писма той предаваше на писарите да ги имат за сведение, които отпосле му доклаждаха съдържанието им. Другите писма обаче, които бяха писани с попски слова, той ги цалуваше най-напред, отваряше ги с благоговение и ги четеше на всеуслишание.

– Я гледайте бе, брате! Как вразумително, как чистичко и скромно пишат сиромасите селени! Как да не отиваш да мреш за тие хорица? Ето нà, ясно се вижда, че тоя народ желае да се отърве. Вярва в тебе като в Бога, открива ти сърцето си, стига само да му помогнеш. Колко пушчици имат сиромасите, куршуми, барутец, храна, добитък, имат ли си

войвода – сичко ти го изложили така, като че го гледаш напредя си. Мили братия! – възклицаваше най-после Бенковски и сгъваше писмото.

До тоя фетишизъм прибягваше той най-много, ако присъствуваха и други в стаята, а Волов, Бобеков и други червяха се и преглътваха. Нямаше що да чинят: Бенковски ставаше малко по малко самодържавен! Волов бил главен апостол, а Бенковски му изпратен за помощник – кой пита? Това било, докато тие биле в Гюргево, докато способностите и достойнствата се ценили по диплома и атестат. Практиката изменила сичко, съприкосновението с действителността определило верни граници кой какъв тряба да бъде.

Аз питах Волова на особено, защо тъй мълчи и оставя сичко на Бенковски, когато нему е поръчано да организира IV окръг, той е отговорен за сичко и пред лицето на народа, и пред своите другари.

– Аз му отстъпих доброволно, защото е по-достоен от мене – отговори добродушният Волов.

И действително това бе така. Волов, при сичките свои знания, беше слаб между народа, не бе го надарила природата с оня божествен огън, който се изискваше тогава от проповедниците на свободата. Най-главно, че той не можеше да се изразява на чисто народния говор. Той не беше в състояние да заплашва, да заповядва и пр. Две думи кажеше и се причервяваше като мома. Секи ще да признае, че не беше негова вина, загдето от учител и кабинетен човек той се увлече от силно желание да спомогне на народа си и стана бунтовник. По тая причина Бенковски узурпира неговите правдини, възползуван от тихия му характер, той искаше да го смаже окончателно, за да може да блесне по-тържествено; защото, колкото и да беше силен, в много случаи Волов го обуздаваше.

Каква е била целта на Бенковски в строгите му отношения с Волова, може да се констатира най-добре от следующия факт. В един правилник, съставен само от него, без знанието на другите апостоли, в който се означаваха длъжностите

на стотниците, десятниците, икономите, куриерите и пр. във време на въстанието, той беше изложил в няколко параграфа и дисциплината. В един от тие параграфи се говореше по кой начин тряба да стават поздравленията между високите и ниски чинове. Помня добре да се казваше на едно място кой има право да си подава ръката на войводата и кой не. В друг един параграф се говореше, че той, войводата, като види за прилично, свободен е от своя страна да си подаде ръката комуто пожелае. Бяха означени така също титлите и думите, с които трябаше да се називаат и поздравляват по-първите лица[1].

Кой беше вдъхнал на Бенковски тие стеснителни мерки, отгде беше ги заел той и като какво желаеше да постигне с тях, аз не мога да се произнеса. По сяка вероятност той искаше да диктаторствува. Повечето съм уверен, че това го правеше от добро намерение за успеха на делото, което ще да се види по-нататък от самите му действия, отколкото със злонамерена цел. Той беше убеден, че волност и лични права тряба да бъдат ограничени във време на въстанието.

Между това пристигналите отвън представители захванаха да се забелязват тук-там из Панагюрище. Даут онбаши не можа да се стърпи вече:

– Аз не зная каква е тая работа. Толкова години ще стане как живея в това село, досега не съм виждал такова число странни хора – беше се изразил той пред един панагюрец.

---

[1] Тоя важен документ, който се изпрати в препис по сичките села, запазил се е един екземпляр у многострадалния свещеник Михаил в г. Белово. Аз го не видях с очите си, но според разказването на тоя последния и на други лица, които го чели, излязва същият. Писах няколко пъти на святиня му, молих го лично да ми даде едно копие от тоя документ, обещах му се, че ще да пиша от кого ми е даден той, но нищо не спомогна да го убеди. Единствената причина, за която дядо поп не ми изпълни желанието, бе тая, че като дам гласност на тоя документ, щяло да му се намали значението. Много още собственоръчни писма на разни деятели са се запазили у някои лица, които отказват да ги дадат.

Но това беше още нищо; взеха се òвреме мерки и мнозина депутати се изпратиха да чакат по гората и околните села до определения ден. Работата излезе съвсем наяве, когато пристигна Волов. Облечен с турски дрехи, с цигански шал на главата и конят му с рязана опашка, той дохтаса по пладне в Панагюрище и право на Найденова хан теглеше. Подиря му вървяха около 15 души депутати, повечето попове откъм Гьопската околия. Щом Найден вижда, че ханът му се изпълнил с коне и хора, които познал какви са, примъкнал се през другите врата и избягнал, а нашите приятели останали да се разполагат сами из хана му.

Той съобщи за сичко това на Бенковски и казваше, че работата е опасна, да не би да извести Даут онбаши в Пазарджик. Бенковски намери случай да излее своя яд против Волова и поиска наказанието му. Последствие на това направиха се нови разпоряжения, че сичките представители, които бяха дошле отвън, тряба да се отправят за меченската гора до второ разпоряжение, понеже в Панагюрище не бе възможно вече да заседава събранието. На комитета в с. Мечка се писа да изпрати хора, които да намерят сгодно място в гората за заседавание на събранието.

Много депутати имаше, които Бенковски върна още от Панагюрище и Баня, понеже пълномощията им не бяха законни. Разбира се, че тук той най-много се придиряше на ония депутати, които представляваха градовете и които бяха от *учените*.

– На селските си братия можем да направим някои отстъпки в неизпълнението на формалностите, но на градските никак – говореше той.

Карловския депутат В. Платнарева той не само повърна по причина, че не му бяха пълни статистиките, но така грубо го нападна, щото бедният момък потъна в земята и малко остана да заплаче. А Карлово се лиши от своя представител в Оборище.

На втория ден после новите разпоряжения, да стане съ-

бранието в гората, тайните пощи от меченския комитет известиха, че мястото е вече избрано и сичките представители са събрани там. Това място се наричало *Оборище*.

Късно вечерта на 14 априлий тръгна и Бенковски из Панагюрище, от къщата на Георги Нейчов за меченската гора заедно с панагюрските представители Георги Нейчов и И. Мачев, в числото на които бях и аз. С нас заедно дойде и банският представител свещеник Грую, когото читателите познават вече. Придружаваше ни и Крайчо войвода с пет-шестина избрани юнаци, готови на сичко. На края на селото ни чакаха около 15–20 души момци, сичките конници, които трябаше да увеличат свитата на бъдещия войвода. Разбира се, че тие последните блещяха от оръжие, блещяхме синца, но свещеник Грую надминуваше сички. Той влечеше дълга сабля, останала от времето на султан Селима, която час по час вадеше да я върти над главата си, като свиваше в същото време и своя кон назад и напред. Два пищова с жълти тапанджи, на големина като турски часовник, подигаха от двете страни пастирското джубе. Кръстът му бе пристегнат с мешинен силяхлък, на който имаше нанизани различни паласки, арнаутски пиринчени кутии, съдържающи сякакви потребности за оръжията. Над силяхлъка отгоре се подаваше червеният патрахил, който държеше мястото на сърмалията джевре, което се употребява от бабаитите за украшение. Между пищова и харбията гордо завземаше мястото черковният требник, дървените кори на който бяха охлузени като лопата.

Весел човек бе свещеник Грую, не се той стесняваше в израженията си от своята натрапена калимявка, духом и телом се беше предал на святото дело, не обичаше твърде дълбокото учение, та затова именно го уважаваше Бенковски твърде много. Откогато се бяха явили апостолите в IV окръг, оттогава святиня му беше се опростил окончателно със своите пастирски обязаности. Много той обичаше да съпровожда Бенковски в пропагандата и аз предполагам, че неговият патрахил е бил едно от условията за успеха на последния.

– Когато се освободи България, тебе ще да направим български екзарх в разбунтуваната област с титла „Поп Грую Бански, II екзарх български“ – казваше му Бенковски на смях.

– Две слънца не можат да греят под едно небе – отговаряше нашият свещеник, а после прибавяше: – Който ме е направил поп, грях да му е на душата...

Това изражение той казваше в друга форма, но аз го облагородих.

Твърде драго биваше на поп Грую да кръщава нововведени членове на революционерния комитет. Щом станеше дума, че има да се кълнат нови работници, той изтегляше патрахила из паласката, смачкан и огърчен, обесваше го на врата си, дръпваше и дългата си сабля, ако това ставаше нощно време, и заставаше пред мустакатия кръщелник.

– Хубаво си опичай ума, че клетвата е страшна или не, но виждаш ли тая? – говореше той после обреда, като показваше широкото острило на саблята си на оногова, когото кръщаваше.

Разказваха, че един път, когато той причестявал благословени християни в черкова през Великите пости, научава се, че има няколко души, които искат да се кълнат. На минутата той слага святата комка настрана, вика просителите в олтара и скоро-скоро ги привежда под клетва.

По-нататък аз се задължавам да позапознавам сегиз-тогиз читателите със свещеник Груя; а сега ще да продължа своя разказ.

Докато отминем от Панагюрище, ние мълчахме, но щом настъпихме в раззеленената вече гора, дружината се провикна да пее, като че да бяхме не бунтовници, а привилегировани бегличчии. Бенковски, който се беше карал с панагюрци до тръгването ни от селото за различни неспоразумения, при величествения вид на гората, осветена от ясната месячинка – сичко бе забравил. Нощта беше една от най-прелестните; радвахме се ние, драго ставаше и на конете, които пръхтяха, понавеждаха глава надолу и отскачаха нанапред. Тих ветрец,

изпълнен с благоуханна миризма, който пристигаше до нас, след като препътуваше през средньогорските разкошни поляни, играеше си с гривите на нашите коне; а хитрият кос – черна птица – свиреше като хайдутин татък нейде из тъмното усое.

Според разказването на нашите водачи, които нарочно бяха изпратени да ни отведат на *Оборище*, само през еднадве хайдушки пътеки можало да се достигне до това чудно място. Тие пътеки биле завардени от силна стража на няколко места. Тук съм длъжен да ви кажа, че освен депутатите, стражарите и пр. тая нощ можаше да има из гората в околността на Оборище до 500 души хора, надошле от околните села. Пътеката, през която трябаше да минем ние, се пазеше от три стражи, поставени на различни точки, на които бяха дадени особени пароли. Другояче бе невъзможно да се премине, ставаше човек на решето от мечкарските шишенета.

Щом се отбихме от големия път и нагазихме в гората из една малка пътечка, която действително беше хайдушка, защото шумките ни закачаха и от двете страни, чу се глас из краището, без да се види човекът, който ни питаше: „Кой живей?“ (Това беше първата стража.) Ние дадохме съответствующата парола и около 25–30 души въоръжени момци изскочиха от пусиите си, които представиха почетно оръжие на войводата, когото познаваха, като си държаха пушките не по солдашки, а на рамо. Тие ни поздравиха с думите „Да живее България!“ (тогава нямаше *ура*) и се върнаха пак на първото си място – гъстата шума. Това същото се случи и на останалите две стражи, които бяха поставени в едно разстояние от половин час място. Колкото потъвахме по-надълбоко в усоето, толкова гората ставаше по-гъста и пътеката тясна. Когато преминахме и третата стража, ние трябаше да оставим вече равнината и да тръгнем без никакъв път от лявата страна на една стръмна долина, из която шумтеше монотонно малка балканска речичка. Тук, на това място, сички трябаше да слезем от конете, защото яздението ставаше решително невъзможно. Освен че гората беше достатъчно гъста, имаше

и много дървета, нападали по земята от времето и вятъра, които ни задръстяха пътя със своите сухи клони, вирнати нагоре. Лучите на нощната месячина не можаха да проникнат в това затънтено място и по тая причина пътуването ни ставаше още по-трудно, защото не можахме да видим где стъпаме и какво има напредя ни.

После малко обаче съгледахме напредя си слаба светлина, която едвам можаше да се зърне през листето на гората. Мнозина помислиха, че сме вече стигнали на мястото на събранието, но водачите отговориха, че има още около половина час място; а светлината, която гледахме, не беше друго нищо освен фенери, покачени по дърветата, за да ни показват пътя и лошите места, гдето тряба да бъдем предпазливи. И действително тук имаше такива стръмнини, в които твърде лесно можаше да се сгромоляса човек, а особено конете. Преди да минем ние, един от депутатите паднал по тие места, на когото главата се пукнала на две половини; мисля, че той почина на втория ден още, преди да види нещастникът развяването на българския байряк! Имаше и много коне, които станаха жертва на това място.

Скоро ние достигнахме до зеленото буково дърво, на което беше окачено малко книжно фенерче. Гореше то преспокойно между другите колосални букове, на които слабата му светлина придаваше фантастически вид. Оттук нататък се виждаха напредя ни ред други фенери по левия бряг на долината, които образуваха крива линия и представляваха една градска улица, само с тая разлика, че наместо къщи тук имаше дебели букове с бяла кора, като че да бяха мряморни колони. Ние се провирахме измежду гъстите шумки, които ни шибаха по лицата.

До дървото на първия фенер стояха трима-четирма души, нарочно изпратени да ни посрещнат, понеже в Оборище знаяха вече за нашето идване. Тие последните не ни попитаха кои сме, понеже знаяха, че ако бяхме лошави хора, по никой начин не можахме да достигнем до дървото на първия фе-

нер. След като ни поздравиха с обикновеното „да живей!“, на което ехото се отражи в кичестите клонове на буковете, тие се изгубиха отпредя ни като вихрушка. Бенковски и тука не можа да се въздържи от своето буйство, без да гледа на поздравленията, които се правеха повечето за него. Той забележи със свойствения нему диктаторски тон на тримата нови водачи, че само на мечки се вика с такъв висок глас и че тие тряба да знаят, че султанът е още господар на тие места. Водачите отговориха, че тие се намират на такова място, гдето и умрелите султани да дойдат, пак не ще можат да ги намерят. Тие последните носеха със себе си друг един фенер, който въртяха във вид на колело, за да ни показват где са.

Синца горяхме от любопитство да стигнем по-скоро на това чудно Оборище, което вместяваше върховната власт на половината от Пловдивския санджак.

– Ето Оборище! Гледайте там долу в трапа, гдето светят огньовете – каза един от тримата водачи, които се бяха спрели на едно високо място.

Напредя ни се представи такава очарователна картина, на която дълго време не можахме да се нагледаме. Посред гъстата шума на високите букови дървета, находяще се между две високи бърда, в най-ниското място, там, гдето тъмнееше като в рог, издигаше се между двете теснини на бърдата голямо светливо кълбо, като че долу на земята да имаше да гори някое здание, на което се отражаваха сами лучите.

– Тая светлина е от фенерите и от накладените огньове – прибавиха водачите.

Колкото се доближавахме до светлото кълбо, толкова то ни се виждаше по-голямо и величествено. След малко, когато се навалихме вече към речичката, захванаха да достигат до нас гласовете на депутатите, като се разговаряха помежду си. Един от тримата ни водачи се затече нанапред да извести в събранието за пристиганието ни.

Когато се доближихме вече до същото Оборище, което стоеше напредя ни в сичкото свое величие, осветено с много

огньове и фенери, закачени по дърветата, като че да беше театър, и когато видяхме, че депутатите се строят в ред, за да отдадат приличните почести на войводата (т.е. на Бенковски), то и той заповяда на своята свита да тръгне в ред, двама по двама. Както виждате, случаят бе твърде сгоден за свещеник Груя, за да продаде един чалъм, а особено като знаеше, че измежду депутатите имаше мнозина негови събратия свещеници. Бързо той извади патрахила си, постъкми своите жълтоглави пищови, извади си косата навън, която разпусна по плещите си, изтегли саблята си навън и с кръст в едната ръка смахмузи коня си към Оборище, гдето чакаха стотина развълнувани сърца. Дружината запя бунтовен марш и последва поп Груя, който стъпи най-напред в Оборище с кръста в ръка... Блажени минути!...

Щом нашата дружина прегази малката речичка, за която споменах по-горе, и стъпи вече в землището на Оборище, оглушително „да живей!“, което се даде от сичките депутати, разтрепера гората. Това „да живей!“ се придружи с изгърмяването на няколко пушки, куршумите на които, подплеснати от клонищата на някое дърво, грозно пищяха над главите ни. Ние преминахме тържествено покрай два реда депутати, с голи ножове в ръка, всеобщо цалуване и „добре дошле“ приехме от сичките. И в тая минута, когато здравият разум мълчеше пред самодържавието на чувствата, Бенковски не закъсня да забележи на депутатите, че тие не правят добре, като си хабят куршумите на вятъра, които ще да дойде време да струват по една жълтица единът.

И сичко това се вършеше в турско време, когато числото на шпионската глутница беше увеличено, а правителството бдеше много повече за поведението на своята рая, отколкото други път! По сяка вероятност читателите може би да се заинтересуват да узнаят нещо повече за местоположението на *Оборище*; а колкото за духовете на населението, то вярвам, че съм ги запознал вече. Аз не можа обаче да кажа повече от онова, което съм можал да видя и което е останало в памятта

ми от него време – отпреди шест години. Желаех да направя нещо по-обширно и по-пълно, но сиромашията не ми позволи да видя втори път Оборище[1]. Това място се намира в Средня гора на северозапад от Панагюрище, на разстояние 2 ½ часа. Наоколо са селата Мечка, Поибрене и Петрич. Самото място Оборище е между две високи бърда в долината, от дясна страна на малката речичка, която го мие от едната страна със своята бистро-студена водица. То представлява един трап, голям колкото един обикновен харман, като че нарочно да беше копано в брега за нашата цел. Наоколо е заобиколено с гора, повечето гъсти букови шубраки, а посред е поляна с три-четири високи бука. Освен върха на противоположното бърдо, което се съзираше тук-там измежду шумата, и една малка част от небосклона, нищо друго не можаше да се види от Оборище, като че да беше то гробница.

Според свидетелствуването на Димитра Гайдарджията от с. Мечка Оборище било познато на околните люде само на някои хайдути и ловджии.

Да кажа няколко думи и за изкуствената декорация на Оборище или по-добре, залата на *Великото народно събрание*, гдето после няколко часа щеше да се реши съдбата на стотина хиляди хора. По разпоряжението на Волова и със старанията на някои от депутатите треволигата и попадалите букови листи бяха очистени извътре, а посред Оборище беше построена четвъроъгълна маса за писване, направена на самото място от доволно гладки букови дъски. Около масата и от четиритях страни бяха направени канапета, така също от букови дървета, отгоре на които беше постлана зелена шума от същото дърво. Върху масата отгоре бяха кръстосани сабля и револвер, между които завзе първо място и кръстът на свещеник Груя. На канапетата насядаха апостолите и някои от по-първите интелигентни депутати заедно с поп Груя. Вътрешността на тъмното Оборище се осветляваше

[1] Казват, че имало още много следи, останали от онова време.

от 10–15 фенера, покачени по зелените дървета, които даваха най-привлекателната грандиозност на картината. Малко по-настрана, близо до речичката, горяха пет-шест огньове, върху които се въртяха млади ягънца и които със своята топлина движеха постоянно дребните още листовце на дърветата. Скромната речица, която беше единственият приходящ свидетел на нашите действия и която бе известила вече баба си Марица за сичко чуто и видено в Оборище, шуртеше си по обикновено. Студен ветрец, който идеше откъм нейните източници, там далеч от непроходимите тъмни усои, напомняше ни, че тряба да правим разлика между полето и влажната долина, между белия бук и деликатите череши.

Но да оставим историческото Оборище, което си е сѐ Оборище и което секи интересующи се може да посети, когато пожелае. Нека продължим своя разказ за ония събития и лица, които днес не съществуват на белия свят вече, отдавна са се преобърнали на черна пръст, па малцина са известни.

Може би след време, когато Оборище стане известно, да полюбопитствува някой по-даровит изследователь, който ще опише това священо място с подобающите му подробности, ще измери неговата височина, ширина и дължина; а сега нека читателите се задоволят и с моите скромни сведения.

XI

Нека захванем най-напред от ония личности, които бяха най-главните виновници на това събрание. Освен много познатите вече на читателите апостоли Георги Бенковски и Панайот Волов тук беше пристигнал преди два деня нещо и един от сливенските апостоли, Георги Икономов, който беше викан нарочно от Бенковски за войвода в Ново село (старо), както казах вече по-горе. После апостолите идеха депутатите от около шестдесят села на IV окръг. Аз ще дам на някои от тях имената, защото се лаская да вярвам, че историята ще да приеме ако не

сичките, то поне една незначителна част от тях. Пред тие депутатите, избрани и назначени по кьошетата и плевниците, аз ги обожавам сто пъти повече, отколкото днешните белоръкавични депутати, които, докато се изберат, продават и майка и баща, и чест и съвест; които не народът избира, както тие обичат да казват, но техните пиени агитатори, безсъвестните лъжи и подкупвания. Моите оборищки депутати са ангели, най-честните, идеални личности измежду народа, единствените възнаграждения – искам да кажа прогонни и дневни пари – на които бяха грозната бесилка и заптийският камчик. Подобни депутати българският народ няма да види вече, докато свят пребъде.

Ето имената на народните представители в Оборище:

Панагюрище	–	Георги Нейчов (умрял в заточение) Искрю Мачев
Батак	–	Петър Горанов
Перущица	–	Д-р Васил Соколски[1] (обесен)
Брацигово	–	Д-р Васил Петлешков (опечен на огъня)
Клисура	–	Никола Караджов (убит) Антон Стоянов[2]
Коприщица	–	Найден п. Стоянов (умрял от бой) Тодор Душанцалията (обесен)
Поибрене	–	Делчо Ливер Влад Пашев
Петрич	–	Нено Лулчев Гугов
Мечка	–	Димитър Павлов (Гайдарджията)
Старо Ново село	–	Ненчо Искрев Михо Мишков (обесен)
Синджирлий	–	Андон Стоилов
Пещера	–	Стоян И. Попов
Пловдив	–	Христо В. Търнев

[1] От Перущица беше изпратен за депутат и Спас Ганев, но го върнаха по причина, че нямаше добро пълномощно.

[2] А. Стоянов беше упълномощен и от В. Андонова.

Т. Пазарджик	–	Иван Соколов
Радилово	–	Георги Петров
Калугерово	–	Теофил Бойков (обесен)
Бошуля	–	Митар Стоянов Пеню Митров
Ерелий	–	Иван П. Христов
Душанца	–	Теодор
Церово	–	Гено Ангелов Теллията (заклан)
Каратопрак	–	Петър Атанасов
Ръжево Конаре	–	Васил Пенюв
Елешница	–	Генчо Димчев
Паничери	–	Колю Генчов
Крастово	–	Стоян Литов
Демирджилери	–	Танчо Стоянов
Сопот	–	Ганчо П. Николов
Геренето	–	Атанас Георгиев
Чардаклий	–	Златан Узунов
Славовица	–	Георги Станчев
Карамусал	–	Стоян Пенчев
Горна махала	–	Митю Минков
Ветрен	–	Георги Цвятков
Буново	–	Митю Пранов
Попинци	–	Петър Тодоров
Балдьово	–	Ненко[1]

[1] Тоя списък на оборищките представители попадна в турски ръце след убийството на писаря от четата Тодор Белопитов над Златица, който носеше на коня си сичките кореспонденции. Изпитателната комисия в Пловдив уверяваше, че той бил хванат у Бенковски; но това не е истина. Както и да е, но чудното е това, че балдьовският представител *Ненко*, който предаде на турците Оборищкото събрание, в списъка е поименуван *Петър Стоянов*. Дали това той е направил нарочно, т.е. да си запише името другояче, като се е готвил още отрано да прави гнъсно предателство – аз не зная. В рапорта на турската комисия е казано, че лицето, което е направило предателството, е някой си Petko, което по сяка вероятност е *Ненко*; но побъркано в преводите (от български на турски, френски и най-после английски).

Кавакдере	–	Ангел Лулчев
Каразлий	–	Тодор Найденов Пеню Борчев К. Пенчев
Стрелча	–	Иван Ангелов Сава П. Евстатев
Саръгьол	–	Иван Нейков
Калаглари	–	Иван Петров
Карабунар	–	Атанас Георгев
Г. Конаре	–	Атанас П. Пенюв Спас Попов
Дудин	–	Стойчо Дамянов
Думанлий	–	Георги Петков
Радиново Строюво Черпелий Царацово Мързян		Иван Атанасов Арабаджията, упълномощен от петтях села

Както виждате, числото на депутатите е достатъчно, много по-голямо, отколкото съставът на различни европейски камари в малките държавици. Четвъртият апостол от Панагюрския окръг, Тодор Каблешков, който по право трябаше да присъствува в Оборище, не дойде. Прочете се едно негово писмо, в което той известяваше, че по причина на болест не ще може да присъствува.

Но не бяха само апостолите и поименуваните представители, които присъствуваха на Оборище. Тук имаше два пъти повече странни лица, разбира се, работници, но не и представители, които изпълняваха разни обязаности. Едни от тях бяха куриери както за главните пунктове в Панагюрския окръг, така и за другите окръзи; други – водачи, трети – стражари, четвърти – готвачи, пети – любопитни, повечето свещеници, така също работници и пр. Не зная доколко ще да бъде вярно, но според събраните ми отпосле сведения само

в Оборище е имало около 300–350 души, без да се смятат отдалечените из гората караули.

В разстояние на три деня[1], откогато се бяха събрали представителите, Волов се беше разпоредил да запази реда и тишината в Оборище, които, разбира се само по себе си, твърде лесно можаха да се нарушат между толкова хора, които един с един се не познаваха, с някои малки изключения. Той беше устроил полиция под началството на Васил Соколски, който имаше и своите *квестори*, или заптии по тогавашната терминология. Сички пътеки, долчини и проходи бяха завзети и запазени така строго, щото птичка да прехвръкнеше, трябаше да се усети. Ония, които се изпроваждаха от събранието навън с някои наставления, куриерите и проводачите, даваха им се особени билети с печата и подписа на Волов, в които билети се пишеше: „Свободен да излезе“. А вънкашните пощи, т.е. ония, които пристигаха от други градове, спираха се от стражата, гдето особен пълномощник от събранието отиваше да приеме кореспонденцията и устните поръчки.

Имаше определени хора да вършат и ступанската част около огньовете, гдето се въртяха ягнетата, както казах, и вряха на огъня няколко казана, донесени от Панагюрище и Мечка. Ония, които изпълняваха тая длъжност, т.е. готвачите, за да покажат, че не са прости слуги, но така също бъдещи борци за освобождението на своето отечество, не хвърляха от кръста си дългия нож и любимото шишене от гърба си, при сичко че им пречеха твърде много. По-нататък, около допотопния дънер на един бук, беше струпана провизията, под надзора на особено лице, както за нас, така и за конете: хляб, ячимик, тютюн и пр. бяха в изобилие. Нямаше само вино и ракия, без които българинът не може да се развесели, както тряба, но никой не смееше да спомене за тоя недостатък, понеже казах вече, че питието беше забранено. Боже мой, как двама-трима

[1] Събранието на Оборище трая, докато се събере и разтури, от 12–16 априлий, т.е. четири деня пред въстанието.

несвестни младежи (според мнението на учените) можаха да привлекат толкова народ!

Беше късно вече – среднощ, – по тая причина никаква работа не можаше да се почне, докато не се захванеше идущий ден. Около апостолите и другите по-интелигентни депутати се събраха останалите присъствующи, за да се нагледат на своите бъдещи освободители. Най-много гърмеше гласът на Бенковски. Неговите скъпи оръжия и представителната му физиономия привличаше най-много погледите на зрителите. Разговорът се въртеше около слабите страни на Турция, как нейните солдати ходели боси, как тие биле победени в Херцеговина и други такива агитационни факти, които действуваха изумително на депутатите. Ако един критик по военната част на Турция млъкваше, то друг поемаше речта и пламенно описваше сраженията на Хаджи Димитровата чета, хитростите на Левски, страха на днешното турско правителство и въобще на населението и най-после сключваше своята реч с пълна самоувереност, че победата е наша още в начало.

– Амин! – отговаряха присъствующите с възхитен поглед.

– До нашите братия апостоли в I окръг се е получило писмо от генерал Киселски, българин на руска служба, който иска да прави съюз с апостолите за взаимни действия против общия неприятел – прибави Г. Икономов[1].

– Колко такива генерали ще да се явят още, но ние тряба да бъдем осторожни с тяхното приемание – забележи Бенковски, който се виждаше явно, че не храни особена симпатия към генералите. – Ние тряба да се надяваме най-много на нашите *чакмаци*, а генералите авантюристи да туряме на заден план. Може би като лица, вещи във военното изкуство, да ги приемеме да ни служат с определена заплата и нищо повече – допълни той.

И сичко това, боже мой, се говореше сериозно, секи беше уверен в думата си, че правото и победата принадлежат

[1] Това е истина.

нам! Уверен щеше да бъде – утвърждавам аз – и най-новият скептик.

Да, във въстанията няма благоразумие. Способността да се различава доброто от злото и полезното от неполезното, разумното от неразумното може да си има мястото само при пълнейшето спокойствие на духовете. В противен случай – при възбужданието чувствата и енергията – здравият разсъдък слабее и се подчинява на господствующето чувство. Само надутият пълководец, когото принуждават против волята му да се бие и който смята да остане жив, за да получи награда и пенсия, мисли надълбоко и разсъждава; а народите, които ламтят за свобода и на които програмата на действия е начъртана от самата история, щяха да противоречат на една велика истина, ако бяха седнали да смятат това и онова...

Никому не идеше сън в тая тържествена минута, в тая независима държава, гдето соколите пишеха закони, гдето нямаше ни турски заптии, ни коварен фанариотин, ни пък изедник чорбаджия. Изказаха се желания от няколко любители на юнашки песни – няма ли кой да развесели събранието с някой бунтовен марш.

Това чакаше и Георги Икономов, познат песнопоец измежду своите другари и прочут актьор да играе ролята на Желя в *Изгубена Станка*, с която той беше запалил русчукските младежи. Поизкашля се Икономов, подпря се с едната си ръка на пушката и викна, та запя „Горо льо, горо зелена, и ти, водо льо студена“... Сичките депутати, които бяха образували колело около певеца, заедно с апостолите, малко по малко, от най-напред само с тананикание, а отпосле запяха с висок глас да пригласят на Икономова, понеже песента им бе известна, тъй щото нагласи се цял един хор от 150 гърла! Тихата нощ, стръмните непроходими околности на Оборище повтаряха и потретяха ехото на хайдушката песен, която гърмеше и страшно се отражаваше из гората. Три-четири чакмаклии шишенета изреваха между депутатите и едно *„да*

живей!*“* се изтръгна от гърдите на сичките. Иди после това и недей става бунтовник!

После Икономов, придружен от другите апостоли, изпя ред нови бунтовнически песни, които се възприемаха от слушателите като небесна манна. Най им се хареса на тях новата песен на Стамболова:

... Паши, чорбаджии,
аптии, кадии,
келяви султани
кръвта ти пият –
Ха! ха! ха! –
и пр.

Когато свърши Икономов, около двадесят души го наобиколиха да им изпише тая чудна песен. Така весело прекарахме ние първата нощ на Оборище.

Сега, после седем месяца скитание, тук на Оборище се срещнахме ние с Георгя Икономов, с когото не можахме да изкажем един на други своите мъки и неволи след Заарското въстание. Ние се оттеглихме с приятеля си настрана да разказваме свои работи, оттегли се и Волов при своите синджирлийци; но Бенковски не се мръдна от мястото си, докато изгря слънце на другия ден. Той беше събрал около си панагюрските и т. пазарджикските депутати, които съдеше и навикваше за разни въпроси. На панагюрските депутати говореше той, че няма да ги пусне да заседават, докато не му се представят в Оборище сичките комисари от Панагюрище, да ги предаде на съд на народните представители, за което беше съчинил цял обвинителен акт; а пазарджикския депутат Соколов провождаше да отиде чак в Пазарджик, за да си донесе статистиките, понеже ония, които представи, не бяха удовлетворителни.

Първите изпратиха Крайча Байрактаря да извести в Панагюрище на комисарите да се явят в Оборище в качеството на

подсъдими, комуто тие отговориха, че си имат свои депутати да отговарят за тях; а Соколов заплати една лира на един куриер, когото проводи в Пазарджик да иска статистики. Думата на самозвания диктатор трябаше да се изпълни. Разбира се, че ако Соколов и панагюрските депутати бяха селени, то Бенковски не щеше да бъде към тях толкова взискателен.

XII

Съмна се. Пролетното слънце отдавна бе позлатило с лучите си източната страна на бърдото и горните клонове на някои високи букове. Нетърпеливите представители, сичките тръгнали от селото си под предлог на разни измислици само за два деня уж, а тие ставаха четири, бяха се разшавали около бистрата речичка, на която се миеха, след като се прекръстяха по няколко пъти, обърнати към изток. Тие бързаха да свършат по-скоро, за да се върнат в селото си; но Бенковски не предприемаше още нищо. Няколко депутати напомниха, че е време да се пристъпи към отварянието на събранието. Наместо отговор Бенковски извика другите апостоли настрана в гората да им говори нещо тайно, не касающе се до депутатите. Някои от тие последните поискаха да дойдат подиря ни, но той ги отстрани, като им казваше, че не е тяхна работа да знаят тайните на апостолите.

Тук Бенковски пое най-напред думата и с едно дълго предисловие очърта действията на апостолите от стъпването им в България и до днес, отношенията на народа към тях, разните трудности и страдания, настоящето положение на работите и бъдещите следствия.

– Когато ние минахме по замръзналия Дунав – продължи той – и стъпихме на своето царство, то без да ни познава народът дали ние бяхме истински негови доброжелатели, или турски шпиони, той ни прие с отворени обятия, повери си съдбата в нашите ръце.

Ние не знаехме какво иска да каже Бенковски с това, затуй потвърждавахме думите му.

– Въобразете си сега – продължи той, – когато нас, бедни и компрометирани емигранти, посрещаха така гостолюбиво, то какви почести ще да окаже тоя същият народ на ония авантюристи и философи, българе, руси, сърби и други славяни, които, като чуят за успеха на нашето дело, с батальони ще да нахлуят в България и ще да вземат сичко от ръцете ни, което ще опропастят. Заради това, преди да се отвори заседанието, тряба да вземем от депутатите едно *пълномощно*, в което да се говори, че само апостолите имат право да дигат въстание, когато намерят за добро, от тях да зависи да избират войводи, с една реч – тие да се разполагат със съдбата на населението... Ако ние не направим това, тие, които са се събрали тук по наша заповед, при най-малката несполука ще да ни натирят и ще да си поверят съдбата другиму. Наистина, че русите, сърбите и пр. са наши братия, славяни, но твърде е възможно да дадат друг характер на чисто народното дело; а особено като знаеме, че нашият българин е наклонен да отдава по-големи предпочитания на чужденеца и лъскавата форма. Аз, от своя страна, обичам сичките славяни, славянин съм в сърце и душа, но никой път няма да се съглася и предателство ще да бъде от наша страна, ако допуснем да се развее пряпорецът на някоя от горепоменатите народности над историческото Търново или по върховете на стария Балкан. Ние сме славяни, но по-напред тряба да бъдем българе, да изкърпим своята съдрана черга, па тогава да мислим за великата идея!...

Много говори още Бенковски, с всевъзможни факти и доводи доказа той, че пълномощното за апостолите е необходимо.

От останалите трима апостоли само Георги Икономов се съгласи с Бенковски, което и трябаше да се чака; а ние двама с Волова се възпротивихме, че с подобни работи ще да развълнуваме представителите и населението.

– Няма нужда да искаме подобно пълномощие от народа – говореше Волов. – Нашата апостолска длъжност е само да организираме въстанието и да подигнем знамето на бунта, а после нека народът си избира за предводители такива лица, на които той доверява.

– А защо ние да нямаме право да избираме тие водачи и да контролираме сичко? – извика Бенковски, малко разсърден. – Наистина ние не сме някои прочути войводи, малко познаваме правилата на четованието, но и от нас по-добри засега няма между българете. Ако и да има някои честни и способни хора да вземат командата на действията, тях пак ние ще да познаем. Народът е неопитен.

След малки препирни и възражения съгласихме се найпосле с упорития Бенковски да вземем пълномощно от депутатите в смисъл на горните негови думи, т.е. че апостолите само, от IV окръг, имат право да се разполагат с работите на въстанието. Пълномощното се съчини от Волова, което Бенковски допълни тук-там.

Когато се свърши сичко това, ние слязахме пак в Оборище и любопитните представители ни заобиколиха. Привременният секретар на събранието Н. п. Стоянов преписа на чисто съставеното вече пълномощно. Бенковски обяви на представителите, че преди да се отвори събранието, най-напред тряба представителите да се подпишат на едно *писмо*, та тогава ще се почнат разглежданията на други въпроси. Мнозина, които отдавна бяха поверили своята съдба в ръцете на апостолите, малко внимание обърнаха на това ничтожно *писмо*, което според думите на Бенковски е нещо обикновено. По-развитите обаче представители, или „философите“, както ги наричаше той, поискаха да чуят съдържанието на това писмо, па тогава да го подписват. Волов го прочете и секи можѐ да чуе какво гласеше това писмо; но пак имаше мнозина, които не разбраха неговата цел и пристъпиха да го подпишат само работа да се върши. Време ли беше да се взират хората в такива дребни работи, писани на книга от

апостолите, когато бесилката се мяркаше на секиго в очите! Представителите, пловдивски и перущенски, подписаха найнапред пълномощното.

Не погледнаха обаче с подобно хладнокръвие на това пълномощно по-интелигентните депутати от Панагюрище и Пазарджик. Първият бе Иван Соколов, който си издигна гласа и живо протестира против исканията на каквото и да било пълномощие от страна на апостолите. Той описа твърде мрачно лошите следствия, които може да има едно подобно пълномощие.

– Българският народ ламти да се освободи от един тиранин, а ще да налети на други – каза той.

Соколов се поддържа от депутатите Нейчов и Мачев, които говориха в същия смисъл, викаха, доколкото им стига сила, че постъпката на апостолите е произвол и похищение на святите народни правдини. Около ораторите се събраха сичките селски представители, да разберат по-изтънко в що се състои работата; а ония, които бяха подписали вече пълномощното, наприбраха се около масата, за да искат своите подписи, понеже ораторите бяха поклатили тяхното доверие.

Бенковски пое думата и даде второ разяснение на пълномощното, за което каза, че се иска пак за доброто на угнетените братия.

– Може би на някои философи да не е на волята, но аз не съм дошел да работя за тяхна полза – прибави той.

Опозицията викаше още по-силно. Страшна размирица се подигна в средата на депутатите; викове и незадоволствия се слушаха отсякъде; мнозина представители поискаха да си отидат по селата, а някои започнаха да гледат апостолите с подозрение.

– Ние не искаме тиранин, бил той турчин или християнин – разлика не съществува – се чуваха гласове.

Волов, който макар и да се бе съгласил да се иска пълномощно, което направи повечето от точка зрение да се вършат работите по-скоро, не можаше да гледа хладнокръвно на тие

раздори и несъгласия, които се пораждаха между патриотите още в началото на действията. Нажален от сичко това, той се оттегли настрана в шумата и продължаваше да плаче като малко дете. Бедният Волов! Благородна душа беше той, но не бе роден за бунтовник. Около му се събраха неговите верни новоселци и синджирлийци, които го гледаха със страхопочитание, питаха го с развълнуван глас, да им обясни от какво се появи несъгласието.

Само Бенковски стоеше на своето място, подпрян на саблята си, равнодушен и спокоен, като че да се вършеха напредя му твърде обикновени неща. Едно от двете: или той малко искаше да знае за онова, което ставаше напредя му, или пък не беше измислил още достатъчно мотиви, за да защищава своето пълномощно. Само от време на време казваше той на представителите да се съгласят по-скоро какво ще правят, защото многоглаголението и философските фрази се позволяват само в гръцката камара, а бунтовническите събрания често се затварят и прекъсват с пуканието на пушките и със звънтението на ножовете.

– Вишегласие, вишегласие! Въпросът само по тоя начин ще може да се разреши – тогава ще да се познае кой е за и против пълномощното – викаше опозицията, която начело със своите оратори приближи се до масата, гдето стоеше Бенковски.

– По-добре е да стоим под турския ятаган още петстотин години, отколкото да приемем това пълномощно, което ни върже ръцете и ни прави прости оръдия във време на въстанието – ораторствуваше Соколов.

Друг един депутат – Георги Нейчов, – от гняв или от жалост, така също оплакваше с глас лошите съдбини на България, на която не стигало петвековните теглила, а и сега трябало да тегли още от своите синове.

Коравото сърце на Бенковски не отстъпаше ни йота. Той изслуша съвсем обикновено желанията на депутата, после се отстъпи няколко крачки настрана и помоли противниците да

му позволят да направи той по-напред своето „вишогласи“, което нямало да трае дълго време – па тогава нека върши кой що ще.

Множеството, като не знаеше какво ще да бъде това негово вишегласие, изново захвана да роптае и да негодува против произволната мярка; но след малко пак утихна, разбира се, не за дълго време. На сичките ръцете бяха турени на ножовете, кръвопролитието ставаше неизбежно. Тогава Бенковски се покачи на едно възвишено място, изтегли саблята си, което той правеше завинаги, щом има да се решават някои трудни въпроси, и извика колкото му е силата:

– Петричени! Мечени и вие, муховци с мечкарските шишенета! Тук ли сте, братия? Дойдете ми ако не на помощ, то поне да се простим за последен път!... Аз отивам!

Тие думи на Бенковски, които той произнесе с такъв тържествен и състрадателен тон, на минутата още произведоха своето действие. Той трепереше цял-целниничък, гърдите му се подигаха и слагаха, а лицето му прие необикновено виражение. От сичко това се виждаше, че той беше решен да дойде до крайности.

– Тук сме! Тук сме! – се чуха гласове наоколо из гората и сички като вихрушка тичаха да се приближат около Бенковски.

Гробна тишина настана отведнъж измежду сичките представители и на секиго очите бяха обърнати към разярения оратор, който приличаше в това време на свръхестествена сила. И готвачите даже, с една ръка на ножа отгоре, а в друга с лъжицата, взеха ред най-отзад.

– Братия! – захвана Бенковски отново. – Около три месяца се изминават вече, откогато аз ви дойдох на гости, откогато се запознахме един други. Тежки времена бяха тогава, братия! Когато чухте най-напред да излезе от моята уста ужасното слово „да въстанем против душманина“, вие имахте пълно право да ме предадете на тоя последния още тогава, защото не ме познавахте що съм за човек!... Хиляди пъти

щях да бъда по-благодарен, братия, ако бяхте ме предали тогава на турците, отколкото да слушам сега, да бъда свидетел, да гледам, че нямате на мене и на моите другари и апостоли за пара доверие. Сега именно, когато дойде време да ви се отплатим и ние, да познаете дали от сърце и душа сме биле ваши братия и доброжелатели, да ви помогнем в тая критическа минута, когато имате най-много нужда от помощ, аз съм принуден за кефа на няколко тук присъствующи братия *философи* да ви напусна против волята си заедно със своите другари! Сбогом, мили братия! Благодаря ви за гостоприемството, което показахте към мене! Простете ме, ако съм оскърбил някого, което е твърде възможно. Аз отивам в Батак да дигам въстание, а вие правете, щото знаете. Нека Господ ви помогне. Сбогом!...

Това каза Бенковски и тури крак да се преметне на коня си, който беше приготвен от по-напред и който държаха двама души малко настрана. Силно вълнение се подигна изново между депутатите, но не против пълномощието, а за това, че Бенковски си отива. Мнозина заобиколиха коня му, да не може да потегли, и отсякъде се чуваха гласове: „На кого ни оставяш, войводо? Ние без тебе не чиним нищо!“

– Право да ви кажа, братия, аз не можа да си обясня що сте за хора вие – каза Бенковски, след като изгледа по-напред сичките. – Предложих ви да подпишете едно невинно парче книга, което е пак за вашето добро и без което е нищо невъзможно да стане, вие подигнахте врява до небесата и поискахте даже да си отидете. Сега аз сам искам да си отида, вие казвате: „На кого ни оставяш?“ С подобни хора аз се не наемам да дигам бунт, заради това пуснете ме да вървя.

– Кой не иска да подпише? – се чуха гласове.

– Вие и вашите учени граматици – отговори Бенковски.

– Ние сме готови да подпишем сичко, което се предлага от тебе – отговориха гласовете.

Бенковски мина изново на първото си място и пак изтегли саблята.

– Аз искам да ми отговорите право, искате ли вие бунт, или желаете да останете мирна рая на султана? – питаше той.

– Бунт, бунт! Бунт и свобода желаеме ние! – извикаха сичките представители, с изключение на опозицията, от гласа на които екна цялата околия.

– Който иска да върви с мене и да изпълнява сичките ми заповеди безпрекословно – каза втори път Бенковски, – то нека си извади ножа!

Около стотина и повече изтрити и намазани с дървено масло ножове лъснаха по въздуха. Лицата, които ги държаха, гледаха в очите на Бенковски, тие бяха готови в сичко, каквото им той кажеше.

– Но аз искам най-напред да подпишете пълномощието – каза той не толкова настойчиво, понеже знаеше, че сичко е в ръката му.

– Сички сме готови да го подпишем – отговориха представителите. – От по-напред ние се колебаехме, понеже ни увериха, че с неговото съдържание се връзват нашите ръце, без наше съгласие щяло да се върши сичко. Сега сме готови да подпишем не едно, а десят; а кой е против, то нека излезе напредя ни, да се разговаря с нас.

Лицето на Бенковски светна от радост. Той изгледа диктаторски на послушните представители; хвърли тържествующ поглед към опозицията, която и така беше вече поражена, защото едно махване на Бенковски можеше да ги погуби; на първите каза „благодаря ви за предаността“, а вторите (опозицията) покани иронически да пристъпят вече към *вишегласието си*, защото било време.

– Свободни сте, господа учени – каза той, – да подложите въпроса на вишегласие!

Разбира се, че тие последните напълно бяха разбрали вече, че е невъзможно да се борят с влиянието на Бенковски и с грубата сила. Там, гдето звънтят ножовете, слабото слово си няма мястото. При сичко това обаче, хвала на оборищките

депутати, макар измежду тях да нямаше юристи, дипломирани правоведци и пр., макар събранието да заседаваше между букака, тие пак не приеха *пълномощията* с френетически *ура*, както това направиха по-после няколко учени лакеи, за срам и позор на човещината!...

Пълномощното, което от по-напред се оказа дотолкова страшно, сега вървеше от ръка на ръка между представителите за подписване.

– Между нас, които сме синове на едно отечество, които имаме едни и същи цели, не тряба да има такива недоверия – говореше Бенковски с много по-мек тон.

Но не само селските представители подписаха това пълномощно. То се подписа и от противниците начело със Соколова. Тоя последният го подписа и държа реч твърде трогателна, в която поиска извинение от апостолите за своето упорство и доказа, че действително тие последните имали нужда да имат на ръката си едно подобно пълномощие. За да докаже, че е чистосърдечен, той се приближи до Бенковски, когото цалуна по устата. Може би възхищението на представителите към сяко нещо, което имаше за цел да спомогне на святото дело, подействува на Соколовите взглядове. Така или инак, но неспоразуменията в Оборищкото събрание се изравниха вече. Бенковски тури в пазвата си пълномощното; той се увери още един път, че действително е силен измежду населението, доказа това на дело и на ония, които се още съмняваха в това.

XIII

Два часа пред пладне, до което време слънцето не беше ни удостоило още със своите лучи по причина на местоположението, поканиха се представителите да се събират за отваряние на събранието. Тие се наредиха двама по двама около масата във вид на колело, начело с апостолите. Двама

души упълномощени прегледаха втори път пълномощните писма на секи представител, да не би да се е вмъкнал някой шпионин. По предложението на Волова отварянието на събранието трябало да се предшествува от един водосвет или литургия, за да призовем Божията благодат в своите действия. Поп Грую, придружен от много други свещеници, облечен в своите черковни одежди, с кръстове и евангелия в ръцете, не закъсня да завземе място в средата на депутатите, гордо и величествено. Опита се той да изтегли и широката си сабля, да се уравновеси с кръста; но не можа, защото отвореният требник запразни ръцете му. Останалите свещеници следваха по негова команда; той завземаше мястото ако не на български екзарх, то поне на архиерей.

Щом се появиха емблемите на християнското величие пред лицата на депутатите, Бенковски и другите апостоли наведоха саблите си надолу в земята и клюмнаха глави в знак на благоговение и страхопочитание към божествената служба. Колкото и да бях уверен, че измежду апостолите нямаше хора със строга набожност, в тоя случай обаче съм готов да засвидетелствувам, че тие благоговееха с чисто сърце, без никакво лицемерие и фарисейство.

Представителите, сичките гологлави, със запалени свещи в ръцете посред белия ден, стояха неподвижни около свещениците, няколко крачки настрана. Гробна тишина настана; само гръмливият глас на свещеник Груя ехтеше из букака. Той четеше, както му скимне; в сичките молитви, гдето имаше да се казва „наши врази“, той прибавяше от себе си на висок глас: „Наши врази неверни агаряни да разточат ся.“ Най-оригинално четеше той „Верую во единаго“, което беше преправено твърде масторски, но не от поп Груя, а от друга някоя по-талантлива глава. Помня само, че то се захващаше така: „Верую во единаго хъша балканскаго, яко той есть твой бог и спасител.“ Жал ми е, че нямам на ръка тоя документ, който не можах да намеря при сичките ми търсения. Справих се и при дядо поп Груя, но и той каза, че го забравил.

Това „Верую“ дотолкова се хареса на депутатите, щото мнозина пожелаха да го изучат наизуст. Останалите свещеници, които служеха заедно с поп Грую и които стояха отзадя му, като чуха, че тоя техен духовен началник употребява „наши врази агарянци“, започнаха да надничат през рамото му в требника, за да се уверят с очите си дали действително така се пишеше в книгата.

– Вие тая книга не сте чели още – каза той на своите събратия гордо и строго.

Когато захвана да се чете Евангелието, апостолите паднаха на земята да направят поклон; техният пример се последва от сичките. След свършването на божествената служба, щом поп Грую затвори требника, тури ръката на двата си арнаутски пищова, които изпразни на въздуха. Това служеше като знак, че службата се е свършила и че време е вече да се отвори събранието.

Бенковски представи на Волов да отвори събранието с едно слово, в което той изложи накратце целта на това патриотическо събрание и въпросите, които трябаше да разгледа то.

– Аз предлагам най-напред – каза Волов, – щото апостолите, както и представителите, преди да почнат работата, да се закълнат, че ще бъдат верни на своето отечество.

Предложението на Волова се прие от сичките. Депутатите и свещениците пак станаха на крака и заеха първото си положение. Апостолите произнесоха клетвата един по един с револвер в ръка, обърнат срещу гърдите им; секи каза по няколко думи, които се изискваха в тоя случай. Георги Икономов поиска да се разпространи по-надълго, но отведнъж се засече и нищо не можа да каже.

Бенковски му дойде на помощ от противната страна с единствена цел да не даде материал на *учените* да се гордеят, че без образование нищо не става.

– Доволно, братко! – каза той. – Нож и граматика са невместими на едно място! Ти си човек бунтовник...

Клетвата на Бенковски обаче не беше проста клетва. Той

държа цяла реч, която се продължи около един час. В сяка фраза от тая негова реч, с която се описваха страданията и теглилата на българския народ, той се удряше в гърдите, охкаше и ахаше, пламък и огън хвърчеха от очите му. Когато извика с просълзени очи и с болезнен глас: „Многострадални братия! Земята, която ние тъпчем, е напоена с невинна българска кръв, проляна от нашите петстотингодишни душмани...“ – сичките представители паднаха на колене и очите им се премрежиха от сълзи...

– Как да не отидеш да умреш за такъв човек? Я го погледнете как той се удря в гърдите, как се мъчи да вика по-високо, за да го чуем сички; устата му са вече изсъхнали, а той не спира още – говореха мнозина от представителите и ронеха сълзи...

Аз вярвам, че ако Бенковски в тая минута се покачеше на коня си и извикаше „Напред!“ – то сичките присъствующи щяха да го придружат, макар той да ги поведеше вдън земя!

След клетвата секи зае своето място. Разбира се, че както апостолите, така и другите депутати принесоха клетва, че ще да служат вярно на своето отечество. Писарите Караджов и Н. п. Стоянов държаха перата, потопени в мастило; но Бенковски им уби куража, като изказа мнение, че най-добре би било да се не държат никакви протоколи, защото, според неговото казвание, там, гдето имало много формалности, нищо се не вършело. При сичко това много неща ставаха писмено. Разгледаха се най-напред статистиките на сяко село отделно, които се вписваха в нарочно определена книга. В тоя случай най-много ни спомогна безсмъртното съчинение на Ст. Захариева от Т. Пазарджик „Описание на Татар Пазарджикската кааза.“ Броят на въстаниците според тие статистики от IV окръг възлизаше на 73 532 души.

В разискването за въстанието, по кой начин да стане, две мнения се породиха в средата на депутатите (по-добре делегатите можат да се кажат). Едни от тях изказаха желание, че много по-добре ще да бъде, ако се образуват юнашки чети,

които да набият из планината, а населението да си остане мирно, да спомага само доколкото му е възможно. На това мнение бяха и няколко от апостолите. Но болшинството мислеше другояче. То не можеше да допусне, щото мъжете да тръгнат по гората, а семействата да останат беззащитни в селата, изложени на ятаганския произвол. И едните, и другите имаха право, но първото предложение беше по-практично.

Болшинството, т.е. ония, които желаяха щото да въстане мало и голямо, говореха, че ако се допуснат чети в Балкана, турското правителство ще да се възползува да нарича тие последните разбойници и по тоя начин ще да има по-голяма възможност да ги преследва с многобройна войска; ще да ги избие и излови – и нищо повече. А когато въстане цялото население, села и градове, вниманието на человеколюбива Европа ще да се възбуди. Нашите невинни депутати вярваха по него време в искреността на Бисмарка и в добросъвестността на Дизраели; тие не знаяха, че ръцете на тие европейски светила са потънали в кръв, че между тях и Тосун бея съществува само една разлика: че тоя последният се бори кавалерски, с нож в ръката, а европейските башибозуци действуват чрез перо, но перо, натопено в алена кръв.

Сичките тие неща обаче бяха подробности; а въпросът дали тряба да въстане българският народ, или не, прие се едногласно от сичките депутати.

Дълги и широки разяснения се дадоха на представителите по кой начин тряба да стане въстанието и на сяко село наотделно се състави план, где тряба да отиде населението, след като стане въстанието. На секи депутат се вземаше на особено мнението ще може ли селото, което той представляваше, да се запази само, или ще да стане нужда да му се отиде на помощ от друго място. За център на въстанието се избра Панагюрище, гдето ще заседава главният военен съвет, който ще да ръководи движението. Коприщенските депутати предложиха да се избира за средоточие тяхното село, но това предложение се отхвърли както от другите представите-

ли, така и от Бенковски. Тоя последният, при сичко че беше коприщенец, хранеше голяма ненавист към жителите на тоя градец. В разстояние на три месяца той отиде в Коприщица само един път, и то нощно време, без да го види друг някой освен Каблешков и други още двама-трима души[1].

Но, боже мой, дали имаше поне пет души измежду депутатите, които да слушат с внимание наставленията, давани от апостолите и другите по-опитни представители? Аз не вярвам. Народът дотолкова бе убеден в своето божествено могущество, в паданието на Турция, щото нямаше нужда да готви някакви предварителни мерки. „Ще да победим“, се слушаха насякъде гласове. Едно желаяха да чуят представителите, а именно кой ден ще да се развеят народните байряци, кога ще да се свършат нашите теглила. Тук апостолите се затруднаваха да отговарят положително. Затруднаваха се тие само затова, защото се бояха да изкажат тая страшна тайна пред 200 души, между които невъзможо бе да се не намери някой лековерен, ако не чист шпионин, който ще да я разнесе предварително. Преди един месяц още апостолите от другите окръзи предлагаха деня 1 май, който се беше приел и от панагюрските апостоли; но депутатите не го знаяха още, с изключение на няколко души по-верни хора.

Надвечер, дордето траеше още заседанието, отведнъж черни облаци покриха небесното пространство, които пъплеха по средньогорското бърдо откъм западната страна; загърмя, затрещя, силна буря забуча, която превиваше буковите клони към земята. Притъмня като нощ и силен дъжд, който се изливаше като из ведро, почна да вали. В това време една

[1] Тряба да ви кажа, че Бенковски криеше своето произхождение и родното си място. Във време на агитацията едва ли имаше няколко души, които го знаяха, че той е от Коприщица. Това той правеше нарочно, за да има по-голяма тежест, защото неизвестното и мистериозното завинаги повече се уважава. Зная, че той се обади само на Н. поп Стоянов. После, когато останахме в Тетевенската планина само двама, той се изказа пред мене напространно кой е и що е.

черна като катран змия се подаде откъм източната страна из гората и преспокойно излезе на поляната сред самото Оборище, гдето заседаваше събранието.

Волов, който обичаше да привожда науката в практика, спусна се и хвана змията с ръката си и пред очите на представителите остави се да го клъвне студената усойница за пръста.

– Гледайте как нас, апостолите, не ни повреждат и змиите – каза той, когато игленото язиче беше лизнало големия му пръст.

После той отпусна на земята черната усойница и захвана да си смучи пръста. Тя биде убита. Тая решителност на Волова обаче не възпря някои от суеверните представители от да не изтълкуват появяването на тая змия като недобро следствие за бъдещето движение.

– Това никак не ме радва – казваше един белобрад депутат на някои свои другари, като си люлееше в същото време главата.

А небесният гръм се увеличаваше още повече и дъждът се изливаше непрестанно. Големите огньове, върху които вряха казаните и се печаха ягнетата, не само че угаснаха като цигара, но и пепелта им се завлече от бързия порой. Сичките представители се изпокриха около дънерите на кичестите букове. С една реч, невъзможно ставаше вече да се заседава в Оборище. Заради това стана предложение да се избере една комисия, която същия ден да замине за Панагюрище и там да се занимае с изработването устава и програмата на въстанието, както и да определи деня, в който ще избухне бунтът.

Селските депутати, понеже знаяха, че никой няма да попадне в тая комисия, възпротивиха се за нейното избирание, като казваха, че без тяхно знание ще да стане сичко; но Волов успя да ги убеди, че целта на комисията ще бъде съвсем друга, тя ще да работи за общо добро. За членове на тая комисия се избраха: В. Петлешков, Найден поп Стоянов, Тодор Душанченинът, Васил Соколски, Никола Караджов, Георги Нейчов, Искрю Мачев, поп Грую, Нено Манев и апостолите.

При затварянието на събранието пристигна куриерът от Враца. Той донесе писмо от тамошните апостоли, в което се говореше между друго и следнього: „Ние сме вече готови, братия. Ако днес ни се представи случай, т.е. че и другите окръзи са така също готови, то ние ще да развеем знамето за свободата (!?).“

Това писмо се прочете на висок глас от самия Бенковски, съдържанието на което сичките представители изслушаха с възхищение. Вижда се, че тие бяха забравили вече появяването на черната змия. Последствие на това писмо, подписано от славния Заимов, което раздуха още повече огъня, апостолите мислеха, че е излишно вече да се държат работите толкова строго. Ето защо Бенковски обяви на представителите, че денят, в който ще да се развие байрякът в IV окръг, не е твърде далеч. А в противен случай, прибави той, ако турското правителство подуши работата и посегне да хване някого от работниците, то селото, в което се случи това нещастие, тряба да въстане, за да отърве своя брат, и бързо да извести за това в *главната квартира* (Панагюрище), отгдето ще да се провъзгласи бунтът.

Тая мярка апостолите мотивираха така: ако правителството открие съзаклятието и хване някое лице от работниците, то твърде е възможно да се случат между тие последните някои малодушни хора, които от мъки ще да бъдат принудени да изповядат тайната, и в разстояние на няколко деня сичко ще да бъде потушено, тъй щото ще тряба изново, след няколко години вече, да се приготовлява ново въстание. По тая причина да се дига знамето, па каквото Бог помогне. Така се и случи, както ще видят читателите от по-нататъшните ми разкази.

XIV

Щом комисията се избра и депутатите получиха горните удовлетворителни инструкции, секи от тях начаса още за-

мина за селото си; замина и комисията за Панагюрище да продължава своята работа заедно с апостолите. Късно вечерта ние пристигнахме и слязахме в дома на Стоян Пъков. На другия ден комисията почна вече да гласува въстанието; но и турското правителство знаеше вече сичко, имаше сичките подробности за станалото на Оборище. То се известило по следующия начин.

Балдьовският представител Ненко от Оборище, наместо да отиде да даде отчет на своите избиратели, отива право в Пазарджик при Али бея, комуто съобщава сичко чуто и видено в Оборище. Вижда се работата, че тая черна душа още в първите дни на събранието е мислела да стане Иуда предател, да вземе ролята на гнусен шпионин. Той се е борил с мръсната си съвест дълго време, защото според разказването на очевидци (Иван Арабаджията и Крайчо Самоходов) една нощ в Оборище той ставал три пъти да пита другите находящи се там наоколо му депутати: „Ами ако някой измежду нас отиде и предаде на турците, че българете се готвят да въстанат, то какво има да стане? Голяма награда ще да даде правителството на тоя човек – говорил предателят, – но той не може живя вече между българете“ (т.е. предателят).

Когато Ненко изказал сичко на Али бея, разбира се по само себе си, че в същата още минута телеграфът е прибръмчал в Пловдив, Одрин, па даже и в Стамбул. Вижда се работата, че турското правителство не се е решило от един път на строги мерки, па и не е повярвало даже на предателя. В това същото време, малко по-напред, в Пловдив се е намирал и Черню, из Коприщица, когото мало и голямо обвинява, че и той е отишел да предава не Оборище, но Коприщица, гдето така също движението беше захванало да се усеща.

За да констатирам по-добре на кой предател са се взели най-много думите във внимание от страна на турското правителство, което наскоро, после Оборищкото събрание, изпрати двама свои агенти, пазарджишкия юзбашия Ахмедаа – в Панагюрище, а Неджиб ага – в Коприщица, за да

узнаят работата по-отблизо, питах същия Черня, говорих с Яковаки Пападопуло, таен агентин при пловдивското правителство, срещнах се и със самия Неджиб ага, който можѐ да избяга от Коприщица на 20 априлий без сабля.

Според думите на Черня той дошел в Пловдив само да избегне опасността на бъдещето движение. По-напред в Коприщица събрали се биле няколко мрачни бухала: хеким Спас, хаджи Рали Каравелов, хаджи Иванчо, Тодор Каблешков, Петко и хаджи Лало Кесякови, Цървулджията и пр., които, като гледали, че младите са вирнали глава, помислили да предадат работата на правителството, за която цел и повикали Черня, да отиде в Пловдив; но така си и останали само с думите си. Като пристигнал в Пловдив Черню, повикали го нощно време от Панаир хан в конака, гдето го държали цяла нощ под изпит, т.е. да каже какво се приготовлява в Коприщица. Упорствувал Черню няколко време, но най-после бил принуден (това са негови думи) да каже, че село без чапкъни не бива, следователно и в Коприщица имало няколко такива, сиреч *комити*. Своето хващание от Панаир хан Черню отдава на това, че в Златица имало хванати двама овчари, изпратени в София, които го предали уж като бунтовник. Чудното е защо тие овчари да предадат именно Черня, който не беше бунтовник? Че той е показал няколко лица в Коприщица като опасни за Отоманската империя, няма никакво съмнение. Но че и турското правителство не го е повярвало, така също е факт неопровержим, защото Черню не само че не беше награден като Ненка Балдьовченина, но биде затворен и пратен на заточение заедно с другите бунтовници. Черню е излязъл от Коприщица на 13 априлий, придружен от 5 души цигани. Съзаклятниците, които узнали неговата цел, изпратили няколко души да го пребият. Той избягал, като си и строшил крака. Но за това наподробно ще да говоря аз в отдела за Коприщица.

Яковаки Пападопуло и Неджиб ага казват, че турското

правителство се е уверило най-добре за съществуването на българското движение от Ненка Балдьовченина[1].

Тие за Черня не знаят почти нищо. Неджибаа казва, че когато го изпратили в Коприщица, поръчали му да действува, доколкото е възможно, повече осторожно. Името на Каблешкова той знаял вече преди да тръгне от Пловдив; а това име по предположение, може да се каже, че е показано от Черня, защото и Ненко Балдьовченинът от своя страна никога не беше виждал Каблешкова и неговите другари в Коприщица.

Както и да е, но когато избраната комисия почна да заседава в Панагюрище, турското правителство е вземало вече мерки, знаяло е имената на апостолите и плана на въстанието. И така Ненко излязва предател на Оборище[2].

Когато панагюрските комисари се научили от своите депутати в Оборище, че денят 1 май се е определил да стане въстанието и че Бенковски е взел някакво си пълномощно, възнегодуваха твърде много. Особено се възмущаваха тие от онова необикновено решение, че селените трябало да въстанат, ако се случи да се хване някой от тях. Тие решили да

---

[1] Това същото се говори и в рапорта на пловдивското извънредно съдилище. A ce conseil (т.е. на Оборище), казва реченият рапорт, assistait le nommé *Petko* (побъркано от Ненко в превода), rapporteur fidèle, qui pour se soustraire aux dangers d'une situation périlleuse avait signé de sa main l'acte précité, mais qui ce hâté, une fois le conseil terminé d'accourir à Bazarjik, où il rapporta les choses telles qu'elles s'étaient passés. L'autorité, prévenue par cet homme, s'empressa d'envoyer à Otlouk-Keuy (Панагюрище) l'officier de police Ahmed Agha, accompagné de quelques hommes, et ordonna en même tempes a Nedjibe Agha, autre officier de gendarmerie, de se rendre à Avrat-Alan (Коприщица). Ces deux officiers étaint chargés de s'enquérir minutiesement de ce qui se passâit dans ces localitès et de surveiller les faits, des gestes des habitants...

[2] Народното предание е успяло вече да притури и нещо поетическо при действителността относително предателя Ненка. По сичките разорени села през 1876 г. се разказва като истина, че черната змия, която излязла на Оборище, отивала направо към Ненка Балдьовченина, когото искала да клъвне...

не дават вече прибежище на апостолите в Панагюрище. Още повече: по предложението на Бобекова станало дума не може ли да се убие Бенковски, който е вирнал глава и никого не иска да слуша!

Вижда се работата, че това решение не се е одобрило от сичките комисари, защото на 17 април, когато бяхме отишли в дома на Коля Венков, дойдоха при нас няколко души от тие последните с особена мисия. Тие бяха сърдити и умислени.

– Като се научихме от нашите за решението, което е станало на Оборище относително IV окръг, от който и ние правиме част, дойдохме да ви попитаме дали са се взели във внимание някои важни неща, без които ние се не решаваме да въстанем – каза един от панагюрските пратеници.

– Разбира се, че за сичко това вие имате пълно право – отговори Бенковски. – Мен е твърде драго, като виждам, че нашите братия се интересуват от сяко едно решение по общите ни работи – прибави той и се приготви да отговори на зададените въпроси, които и така знаеше от какво естество ще да бъдат тие.

Захария Койчев, един от поменатите комисари, извади една хартия и започна да чете следующата интерпелация:

– Питаме господа апостолите да ни кажат: a) като се е решило да дигат въстание на 1 май в IV окръг, знаят ли за това тяхно решение и по другите градове из България и Тракия и съгласни ли са тие последните да въстанат именно в тоя ден, b) искаме обяснение от г-да апостолите да ни кажат на какво са се основали, когато казали на селените, че ако дойдат в което и да е село турците да хващат някого, то да се дига знамето на въстанието и c) дали се е взело във внимание нуждата, че като се дигне въстанието, тряба да изпратим един или двама делегати в Европа, които да представят нашите праведни желания пред тамошните дворове и да действуват за по-скорошното ни освобождение?

Това питаха панагюрските граждани; питаха тие по простата причина, защото не можаха така слепешката от един път

да се хвърлят в огъня и да се доверят в ръцете на няколко непознати искатели на приключения. Но апостолите, към които се отправяха горните питания, а особено Бенковски, които пак техните пламенни желания и ламтения за свобода бяха способствували да станат силни и не твърде покорни, отговориха на горните въпроси не толкова удовлетворително, па даже и иронически, ако щете.

– Не се грижете, господа; ние направихме сичко, което се изисква в тоя случай – отговори Волов.

– Колкото за третия въпрос, т.е. да се изпратят хора в подлата Европа – повтори Бенковски, – това не може да стане отсега, докато не опитаме щастието на нашите шишенета. Освен това аз съм наздраво уверен, че тая идея е дошла найнапред в многоучената глава на г. Бобекова, който, като запознат с френски язик, навярно той ще да се удостои с тая мисия и по тоя начин ще има възможност да се отстрани, за да не помирише грозния барут. Кажете му да възгещиса от тая севда.

И тук комисарите удариха в камък, при сичко че от найнапред като влязоха, виждаше се, че ще дойдат до крайност. Малко по малко тие захванаха да стават отстъпчиви. Тие бяха докачени както сега, така и в други много случаи от дръзкото поведение на Бенковски, но вътрешно тие не можеха да го мразят.

– Няма що да се каже; виждам го, че е човек достоен, роден да бъде бунтовник – казваше комисарят Щърбанов. – Тряба да коленичим пред неговия талант, той ще да ни умие очите.

Разбира се, че за панагюрци беше твърде лесно да се отърват и от Бенковски, и от сичките други апостоли. Тие последните бяха само четирма души, а в Панагюрище се брояха работници, единодушни граждани, със стотини. Освен това там имаше още и няколко души турски заптии с ястъклии мустаки; там беше, ако щете, и ревностният Даут онбаши, който помирисваше нещо в селото, но като не можеше да открие нищо, както казах, питаше децата по края и из улиците

правят ли бащите им нощно време *някакви си книжни игралца*.

– Ей такива – казваше той, като посочваше своята паласка, пълна с книжни фишеци.

Достатъчно, казвам, беше да се пошушне издалеч на поменатия строг забитин, и работата беше свършена. Но защо да смесваме тук Даут онбаши? Панагюрци можеха да се разпоредят и без него. Ако тие се наемаха да се борят с една царщина, то колко отръки им беше да противостоят на четирма изгнаници! Работата е, че кой би се решил да направи подобно нещо. Да се погуби Бенковски или поне някой от другарите му, значеше да се убие свободата, стремлението към която беше в своята апогея през пролетта на 1876 година. Бенковски сам по себе си не беше друго нищо освен въплъщение или по-добре, оръдие на тая идея – общо стремление на сички българе по него време. Не той създаде въстанието, но духовете и общото историческо течение създаде него. Разбира се, че и неговата буйна натура е имала решающ глас в много важни случаи; но ако той се беше явил преди две години или по-после в България, той не щеше да бъде вече Бенковски, а прост коприщенски караабаджия. Видях го аз и след поражението на въстанието в Тетювенската планина; но кой можеше да каже, че е той същият упорит и постоян Бенковски, какъвто беше преди един месяц? Сега той мълчеше, въздишаше, слушаше секиго, а понякога даже и плачеше, когато се отваряше дума за Панагюрското въстание.

Секи признава, че покойният Раковски е притежавал поголеми агитаторски способности (което ние не можем да потвърдим); но като се явил за пръв път между своите съотечественици и казал, че османлиите не са проводени от Бога да ни мъчат, бил принуден да избяга в планината с женски дрехи, гдето малко останало да умре гладен. Не било още време – повечето българе него време мислели още, че Господ знае само староелински.

Въобразете си, че Бенковски се явява в днешно време

между панагюрци, окачен с оръжие, и иска да състави революционерни комитети, да се бори срещу тиранина. Освен смях и съжаление за умствените му способности той не щеше да произведе друго нищо. Поклонниците на мрачната рутина, тиранствующите деспоти и сички ония доктринери глупци, които лаят непрестанно и обвиняват отделни личности, че уж тие последните вълнували народите и ги цепели на партии – нещо нежелателно за сички паразити и готовановци, – тряба да млъкнат веднъж засякога, защото народите не са говеда, не са стадо, нищо не става без тяхното участие.

Недоразуменията между апостолите и панагюрския комитет обаче скоро се изравниха, нещо, което и трябаше да се чака. Избраната комисия от Оборище и апостолите работеха деятелно. Два вечера не оставахме ние на една къща да пренощуваме, което се правеше от точка зрение на предпазливост. Секретар на тая комисия се избра Тома Георгев.

Ето един протокол от заседанията на тая комисия, написан според правописанието на същия Бенковски, който диктуваше по кой начин да се пише секи параграф, след като се гласуваше вече той от сичките. Няма съмнение, че повечето предложения се правеха пак от него.

ПРОТОКОЛ
на
ЗАСЕДАНИЕТО ОТ 17 АПРИЛИЙ, СТАНАЛО В ПАНАГЮРИЩЕ ПОД ПРЕДСЕДАТЕЛСТВОТО НА ГЕОРГИ БЕНКОВСКИ

1. Питат апостолите: съгласни ли сте да се дигне знамето на въстанието на 1-й май?

О. Да, съгласни сме, но предварително тряба да се извести за това на 25 априлий.

2. П. Нужно ли е да се изгорят градовете Одрин, Пловдив и Т. Пазарджик?

О. Да, тряба да се изгорят.

3. П. Нужно ли е да се развалят железниците и телеграфическите жици?

О. Да, нужно е.

4. П. Тряба ли да се съсипят градовете Карлово, Златица и Ихтиман?

О. Да.

5. П. Тряба ли, или не, да се горят селата?

О. Да, тряба.

6. П. Но сичките ли села тряба да се горят?

О. Не сичките.

7. П. Кои са прочее селата, които тряба да се изгорят?

О. Сички ония села, съществуването на които пречи и може да принесе вреда на нашето дело, непременно тряба да се изгорят.

8. П. Как тряба да постъпим с ония българе, които не въстанат на пръв позив?

О. Тряба да ги принудим да направят това, чрез различни средства.

9. П. Какво действие тряба да държим към смесените, т.е. ония, които са населени с българе и мусулмани? Тряба ли българете от тие села да въстанат на оръжие, или да се оставят на турското благоволение?

О. Организирани въстанически чети и от изключително българските села, находящи се наблизо около смесените села, тряба да отидат незабавно в тие последните да освободят българете от турските ръце; а после ще да ги отведат на определените места.

10. П. Какво поведение тряба да държим към ония турци от смесените села, които се съпротивят на нашите желания?

О. Клане и съвършено разорявание на техните жилища.

11. П. Как тряба да се отнесем с турското население в селата?

О. Въстаниците, без да губят време, тряба да ги нападнат и чрез огън и меч да ги накарат да стоят мирни.

12. П. Какво тряба да правим с ония мусулмани, които се покорят?

О. Начаса ще тряба да им се събират оръжията, муниците и имуществата, срещу които ще да им се дава по една разписка, подписана от главатаря на въстанието. Тие техни имущества ще да се пазят в българските съкровища и по никакъв случай не можат да се злоупотребят, защото принадлежат на мирното население.

13. П. Где тряба да държим покорните мусулмани?

О. Тие ще да се поверят на нашите стареи най-напред, които ще да ги отведат във въстаническите пунктове. Оттам ще да се изпроводят заедно с фамилиите си, децата си и старците към ония избрани места, които служат за прибежище на собствените наши семейства; тие тряба да живеят заедно, като същи братия. Наша свята длъжност е да надзираваме за тяхното благоденствие, за честта и живота им, така също, както и за нашите фамилии. *Ако някой се осмели да закачи на честта жена или момиче, биле тие от коя и да е народност и вяра, ще бъде застрелен с шест куршума*[1]. Ония млади мусулмани, които са способни да носят оръжие, ще се държат под българската стража.

14. П. Какво тряба да правим с къщите, които принадлежат на покорните турци?

О. Тряба да се съобразим в тоя случай с онова, което е казано в 7-ий член от настоящия протокол.

---

[1] В копието от настоящия протокол, който е даден до европейските вестници от турски източник, предложението, турено в курсив, е изхвърлено. Тряба да знаете, че и тоя протокол, който беше написан на един голям тефтер, падна в ръцете на турците след поражението на въстанието и след убийството на Тодора Белопитов, който носеше сичката кореспонденция. Турците и за него казват, че го намерили у Бенковски. После това той се публикува на много европейски язици, но с твърде големи погрешки. Доколкото ми бе възможно, аз се помъчих да го поправя. Погрешени са най-много собствените имена и селата. Читателите можат да го намерят в английската Синя книга от 1876 год., стр. 183–186.

15. П. Кои са градовете, които тряба да бъдат изгорени? Нужно ли е да се постъпи, според както е казано в член 2-й?

О. Тряба да се съобразим с това, но ако ни позволява местоположението и ако наистина се докаже, че чрез това ще може да се помогне на жителите.

16. П. Как тряба да се постъпи с ония българе, които живеят в градищата?

О. Тряба да им се помогне.

17. П. След като се изгори Пловдив, как тряба да се направи, щото да можем да спасим българското население?

О. Ще им се отиде на помощ от две страни с толкова сила, колкото разполагаме него време.

18. П. Какво ще да се направи с Одрин?

О. Апостолите: понеже нямаме свои хора в тоя град, засега е невъзможно да вземаме никакво решение по тоя въпрос.

19. П. След като изгорим Татар Пазарджик, чрез какъв начин ще можем да спомогнем на българското население в тоя град?

О. Тряба да им проводим подкрепление и да ги защитим.

20. П. По кой начин може да му се помогне и отгде именно ще да може да се проводи въоръжена сила?

О. Наша свята длъжност е да съберем и усилим, колкото е възможно, повече чети от околните села, които ще да се присъединят на панагюрската чета, която ще да тръгне от последното това място за Пазарджик под предводителството на Бенковски войвода. Четиридесят пожара[1], произведени вътре в града, тряба да предшествуват влизането на четата в града. Населението самò тряба да подпали града. Двадесят души се определят, за да запалят Пловдив, и други десят, за

[1] Това беше условие, направено между Бенковски и т. пазарджикския депутат Соколова след дълги препирни. Последният се задължаваше да запали града, а Бенковски ще отиде на помощ; но само тогава ще да нападне, като види с очите си, че пламнат огньовете. Бенковски не вярваше, че пазарджичени ще да можат да направят нещо, защото и между тях имаше много учени доктринери.

да запалят Одрин. Пазарджикският депутат Соколов се задължава да изпрати тие тридесят души, назначени за горепоменатите места; никакво ново решение не ще да се предприеме, докато не се изпълни това постановление.

21. П. По кой начин тряба да изгорим Ихтиман, ако не можем да изпратим свои агенти в тоя град?

О. Половината жители от селата Мухово, Василица и Декрал (?) тряба да нападнат на черкезките села, находящи се между Мухово и Василица; а другата половина тряба да нападне на Ихтиман, който ще да се предаде на огън и грабеж. После това казаните жители ще отидат на Ветрен, за да прекъснат телеграфическите жици, а оттам на Маркова врата с цел да завардят прохода. Едно отделение от 50 души ще потегли за Ветрен да го запали заедно със сичките други села, които се намират към Т. Пазарджик, а след това реченото отделение ще да се отправи към с. Калугерово, за да заварди панагюрския път, който води за Пазарджик.

22. П. В случай че не можем да изпратим свои хора в Златица, що тряба да се направи с тоя град?

О. 100 души бунтовници от Коприщица под предводителството на войвода Илю (?); 200 души панагюрци под началството на Стоян Тропчев; други 100 души петричени под началството на Нено Гугов и Крайчо войвода тряба незабавно да потеглят предварително за Пирдоп, гдето ще да оставят до 50 души от четата, които ще имат за длъжност да подигнат на въстание околните български села; друго едно отделение от тая чета ще тръгне към София. Четата, която ще да се управлява от странни войводи, ще да заварди прохода Таш-Кесен. Останалата част от четата ще бъде разделена на малки банди, които ще обикалят по турските села и ще подигнат златишките българе, които отпосле ще отведат в Петрич.

23. П. Какво значение тряба да имат Коприщица и Панагюрище?

О. Тие тряба да се поставят в отбранително положение, тъй щото да можат да послужат за прибежище на околните села.

24. П. А с Клисура какво тряба да се направи?

О. Жителите на тоя градец тряба да се съберат с въстаниците от Слатина, а после ще се разделят на две части. Едната от тях ще да се натовари да пази Златишкия проход откъм югозападна страна; а другата част ще да отиде на помощ със 100 души работници, снабдени с мотики и лопати, за да затулят пътя откъм Слатина. Тие последните ще да се управляват от Икономова, а Пешо (?) ще предвожда първото отделение на запад и ако поиска помощ, ще да му се изпрати, както и оръжие за 100 души.

25. П. Какво тряба да се направи за Балкана? (Средногорския.)

О. Нужно е и неизбежно е да се защитят неговите три прохода на селата Чукурлий, Калофер и Крушеджии. 300 души бунтовници, след като изгорят селата: Паничери, Демирджилери, Хисар-Кеселери, Каратопрак, Горня и Долня махала и пр., тряба да завардят прохода на Чукурлий; 500 души с мотики и лопати ще отидат на последното място; тие ще да се управляват от Вълка из с. Кеселери; така също тряба да се запазят селата: Соботжелии, Кочмарлари и Бераджик. Жителите от селата Маджари и Богазлари са длъжни да отидат в Калофер, за да запазят прохода. Жителите от Медресе-Ова и Арапово, след като покорят околните села, ще отидат със своите фамилии в Калофер. Войводите Стоян и Андон, които ще имат под началството си 500 души юнаци, ще наблюдават за балканските проходи. Селените от Заарско и Чирпанско така също ще да се съсредоточат към Балкана...

26. П. Как ще да се гарантира безопасността на фамилиите и тяхното отивание в определените пунктове?

О. Селените са длъжни да натоварят своите семейства на кола или на коние, които в продължение на това време, дордето пристигнат на определените места, ще се запазят от четире отделения вардачи. Тие, които ще да се намират напред или отзад, ще се придружават от избрана конница, а средата ще да се пази от въоръжени пешаци, така също и керванът с провизиите ще да се пази от въоръжена сила. Една малка

чета ще бъде определена, за да обикаля по селата, които не са се още изпразнили и принесле. Сичките села, след като се изпразнят, ще се предават на огън.

27. П. Где именно тряба да се поставят жените, децата и провизиите?

О. Жителите, които се намират от с. Сотир нагоре, ще отидат към Ахъ̀-Челеби из планината.

28. Сичките жители от югозападната страна на р. Марица от Перущица до Костенец тряба да отидат в Доспат чрез Батак; в средоточието на Батак ще да се намират още други 12 села, находящи се в Разлошкия окръг.

29. Сичките села около Коюнтепе, заедно с ония, които се намират от Пловдив на един час разстояние, тряба да отидат в Коприщица.

30. А селата, които се намират от другата страна на Марица до Панагюрище, Мечка, Поибрене и Петрич, тряба да се изпразнят и жителите им ще да отидат в Балкана.

31. Изпразването ще да стане, както е казано в чл. 26.

32. П. Нужно ли е, или не, да се изгори София?

О. Да.

33. П. Как тряба да стане това?

О. 10 души панагюрци, 5 души перущени, 5 души брациговчени и 10 души от селата Петрич, Мечка и Поибрене, сички 30 души, снабдени с фитили, газ и други запалителни вещества, ще бъдат натоварени да предадат на огън тоя град.

34. П. Нужно ли е да се прекъсат телеграфите?

О. Да.

35. П. Как тряба да се развалят железниците между Белово и Катуница?

О. Тряба да се съсипат сичките мостове, тулумбите и ония локомотиви, които се намират в резерва на сарамбейската станция. Захария се задължава да бди за изпълнението на тая мярка.

36. П. Тряба ли да се чака условният ден за въстание?

О. Тряба да се чака, доколкото обстоятелствата ни позволяват.

Горните параграфи се одобриха от болшинството, от апостолите, от избраните комисари и от централното събрание на Западна Тракия.

(Подписани)

В. Петлешков В. Соколски Ив. Соколов Н. п. Стоянов Н. Караджов Хр. В. Търнев Г. Нейчов И. Мачев П. Грую	Комисари
Г. Бенковски П. Волов Г. Икономов	Апостоли

XV

Тоя протокол, или по-добре катехизис, не можѐ да се тури в действие в сичките параграфи, понеже въстанието го превари по-напред. Щом се реши вече, че байряците на въстанието в IV окръг ще да се дигнат на 1 май, изпратиха се бързи куриери до останалите три окръзи с писма, с които им се известяваше за нашето решение. Ние бързахме да се похвалим на другите апостоли, че сме сколасали да наредим работите криво-ляво.

Тая същата комисия съчини и други още правилници, които за жалост не съществуват вече. Тя написа и прокламацията към българския народ, с която тоя последният се призоваваше на въстанието и която трябаше да бъде изпратена на 25 априлий. Когато дойде ред да се пише тая прокламация, големи препирни се породиха между апостолите за нейната редакция. И в тоя случай Бенковски не остана долу, т.е. искам

да кажа, не се стърпя от да не наложи своята воля. Понеже секи от по-грамотните апостоли и комисари бяха написали по един проект за възванието, то Бенковски настояваше, щото да се приеме неговата редакция, без никакво изменение и употребление на омразните точки и запетаи. Тая прокламация на Бенковски захващаше така: „Братия българе! Христос възкръсна и в нашата земя после 500 години..."

Волов, Соколов и други възразиха, че образованият свят ще съди за нас само по възванието ни, заради това то тряба да бъде написано твърде внимателно.

– Аз нямам нищо общо с евреите и с коварните дипломации – каза Бенковски. – Българин съм, апостол съм на свободата, искам да ме разбират само ония, на които съм дошел да помагам; а какво щели да кажат редакторите на „Най Фрай Пресс", малко ме е грижа.

Ето съдържанието на това възвание:

„БРАТИЯ БЪЛГАРЕ! Дойде вече краят на зверските злодеяния, които от пет века насам търпи нашият народ под омразната турска власт! Секи от нас с нетърпение очакваше тоя момент. На ... Маий започва вече денят на българското народно въстание – в България, Тракия и Македония. Секи честен българин, в жилите на който тече чиста българска кръв, както е текла тя и в жилите на нашите български кралие Крум, Борис, Симеон и Ясен[404], тряба да грабне оръжието в ръце, за да въстанем като един човек, и по тоя начин, с първия още удар, да смутим неприятеля.

Нашите юнаци българе не тряба да се боят от смъртта и разните други опасности. Тие тряба да се не страхуват от това само по себе си изгнило турско правителство, което отдавна очаква своето опропастявание. Напред, братия! Дигайте пушките в ръце, да се срещнем един други против неприятеля, да запазим своето, да придобием свободата си!

О, българино! Докажи, че живееш и ти, покажи как знаеш да цениш скъпата свобода.

Чрез днешното си въстание ти ще да добиеш свобода с бой и със собствената своя кръв. Счюпи хомота, който сече твоя врат като с трион!

Ти, който търсиш свобода, чест и човешко право за себе си, пази така също свободата, честта и правото на оногова, който ги потърси при тебе. Защити го!

Бъди юнак неустрашим срещу неприятеля, сражавай се, боювай херойски, но не отказвай благоволението си и към роба!

От днес в името на българския народ ние обявяваме пред целия свят, че желаеме: ИЛИ СВОБОДА, ИЛИ СМЪРТ НА СИЧКОТО НАСЕЛЕНИЕ.

НАПРЕД, НАПРЕД, БРАТИЯ! БОГ Е С НАС!

Забележка: Въстанието ненадейно се дигна.

Издадена от страна на българските апостоли в Западна Тракия, отправена за Батак.

(Подп.) ВАСИЛЮ.“

(Отдолу на прокламацията е написано кръст с кръв.)[1]

---

[1] Аз съм длъжен да кажа няколко думи за историята на тая прокламация, как тя попадна в моите ръце после поражението на въстанието. Това аз правя с единствена цел да докажа, че тя е същата наша прокламация, която издадохме в Панагюрище. Като се дигна въстанието в Панагюрище преждевременно, на 20 априлий, както ще видят читателите, по само себе си се разбира, че гласът на пушките беше най-доброто възвание, та затова мъртвите екземпляри си останаха така, без обозначение на датата, за което свидетелствува и настоящето копие. После вече някои се сетиха за тие възвания и Васил Петлешков бе упълномощен да ги разпрати по селата без подписа на апостолите, като им удари по един кръст отдолу с кръв от труповете на убитите турци, а може да подписва и своето име: *за апостолите.*

Същата вечер В. Петлешков се отправи за селото си Брацигово, като взе със себе си и няколко екземпляра от възванието. В Т. Пазарджик той оставил едно, друго задържал за себе си, а две изпратил в Пещера до Стояна Попов, когото задължил да прати едното до Батак. Стоян

Тази прокламация се състави в къщата на Ивана Ликова. Пет-шест души бързописци бяха повикани да изготвят преписи за сяко село в IV окръг. Датата 1 май не се пишеше, уж да не научат писарите тоя страшен ден; но може ли да вярва някой в това? Не само писарите, но сичките работници знаяха вече 1 май, който тие произнасяха на ухото на своя приятел, уж да не чуе някой, с радост и тържество.

Между това заседанията на приготовителната комисия и на апостолите следваха непреривно, деня и нощя. До определения ден оставаше още десятина деня, а в цялото село едва ли имаше някоя свястна пушка, като изключим винчестера на Бенковски, шаспото на Волова, купени от Цариград за по 15 лири, 3–4 други пушки, няколко лафошета и 150–200 револвера от много проста система, които продават евреите по дюгените си заедно с кибритени кутийки. По тая причина в

Попов го дал на баща си поп Ивана, тоя последният – на пещереца Георги Вълчанов, който от своя страна го поверил на слугата си – Митю Тумбев от Батак, – за да го занесе в селото си. Тумбев тръгнал за Батак, но като минувал покрай турското кавене, някой си Махмуд Щърбият му хванал коня и като го разтърсил, намерил кървавото възвание. Той бе докаран в Пловдив, а възванието било предадено в турската комисия, гдето било преведено от български на турски неизвестно от кого. На Як. Груев това същото възвание било показано само да го прочете, но нему се не доверили да го преведе. Някои любопитни ерменци, кетипи в комисията, снели си по един препис от турския превод. С един от тие преписи именно аз можах да се снабдя, за което има да благодаря на г. Петър Попов. Оказа се, че тоя препис е преписан с ръката на Ованес Шишманиян, писец в него време в комисията. Както той, така Яковаки Пападопуло, преводчик в комисията, потвърдяват подлинността на превода и знаят, че кървавото писмо било хванато в Пещера. Последният казва, че видял с очите си българския оригинал, който бил занесен от Исмаил ефенди в Цариград. На турския превод се намира следующата забележка: „Копие от кървавото писмо (*канлъ мерекеп мектюбю*), издадено от българските апостоли в Турско към българския народ.“ Подписът *Василю* е на Петлешкова по сяка вероятност. Неизвестно защо той не си е подписал и фамилията, а може би и турците да не са можли да я прочетат.

едно заседание реши се едногласно да се пратят двама души за оръжие в Цариград, за което им се отпуснаха и 950–1000 турски лири. За такива се избраха Иван Джуджов и Андон Баталов. Тие заминаха още на другия ден за Цариград, но нито Панагюрище видя тяхното оръжие, нито тие видяха Панагюрското въстание.

Страст беше това време за оръжие; за да се купи едно шишене, и то пък от някой старец или килав мъж, трябаше да стане източен въпрос. Мнозина жедни, но сиромаси юнаци имаше, които не бяха се снабдили още ни с един пищовец.

Писаря Белопитова го сварих един път, че плаче и съчинява стихове, в които той изливаше своите тъги. На въпрос защо той плаче, когато целият български народ се смее и весели, отговори, че е намислил да се самоубие. Щеше да се самоубие той за това само, защото останал без оръжие, никой не го зачел да му подари или заеме поне едно капсулия пищовче. Той продаваше мило и драго, задължаваше се да робува само да се намери някой майчин и бащин, който да го въоръжи. Бедният момък! Неговите сълзи не бяха крокодилски, не плачеше той от фарисейско лицемерие...

В къщата на същия Иван Личев бяха повикани терзията (Деян) – да скрои на апостолите униформа, берберин – да ги обръсне за последен път, фотографинът Станчо, да ни фотографира за спомен, защото никой не вярваше, че ще да останем живи.

Най-после и апостолите разпределиха IV окръг на пунктове, в които щеше да отиде по един, както следва: Бенковски щеше да остане в Панагюрище; Волов ще отиде в Клисура; Икономов – в Старо Ново село; Каблешков – в Копривица, а аз – в г. Белово, гдето щях да имам за помощник отец Кирила от Калугеровския манастир. Секи беше длъжен да дигне байряка на 1 май сутринта, подир черкова.

Отец Кирил чак сега, на 19 априлий, се завърна от Пазарджик. Бенковски го нападна твърде грубо, загдето беше постъпил така с мене, когато бях в манастира. Той се извиняваше,

че и нему дошла беля на главата, като отишел в Пазарджик. Там той бил арестуван от своето духовно началство, загдето бил преобърнал манастира на бунтовно свърталище, т.е. обвинили го, че приемал под стряхата на „Св. Никола“ царските душмани. Един от тие духовни началници – името му замълчавам, да не би да пострада авторитетът на православието, както се виражават набожните пасквили – предложил на отца Кирила, че ако не му даде 30 лири, ще го предаде в името на Христа на турското правителство[1]. С молби и обещания о. Кирил сполучи да се освободи от своя во Христе брат.

По особено разпоряжение на панагюрския комитет бяха довели при нас и прочутия радиловски хайдутин Тодор, който беше станал анекдотичен със своето юначество. Когато му се предложи може ли той да изгори Пазарджик с 600 души юнаци, отговори, че 300 души му стигат, но да си избере той такива хора, каквито знае, и че не е нужно да прави това нощно време, а по пладне се наема да влезе вътре в града.

Дядо Тодор говореше така самоуверено, щото не оставаше никакво съмнение да мисли човек, че Пазарджик може да остане за турците. Той не си дигаше даже главата да погледне на присъствующите, а само надуваше своето късо чибуче. Беше излязъл вече да си върви, след като му се дадоха нужните инструкции, но гледаме го, че пак се връща.

– Като вляза в Пазарджик, има ли дозволение да коля и кадъни? – питаше той невинно.

Сички кихнаха да се смеят, а дядо Тодор изглежда сериозно и чака отговор на питанието си. Волов му обясни, че не само кадъни няма той да коли, но и секи един човек, бил той турчин или евреин, щом изяви желание, че е покорен, тряба да бъде защитен. Че дядо Тодор е говорил сичко от сърце и душа, че той е нямал нищо театрално, за това служи най-поразителен пример неговото нечуто херойство, което

[1] Това, същото, отец Кирил е изповядал в цариградския затвор пред Заимова, К. Ботйова и Н. Обретенова.

той показа в Панагюрище и което ще да бъде разказано във втората част.

Няма нужда да ви разказвам надълго и широко, че духовете от ден на ден се вълнуваха сѐ повече и повече. Няма вече оная предпазливост, която съществуваше от по-напред. Секи се ослушваше да чуе няма ли да припукат пушките отнякъде, няма ли да пристигне известие, че байрякът се е дигнал в някое село или град. Сънят бягаше от нас; много нощи се преминаха, без да затвори някой очи. Особено се безпокоеше Бенковски, той спеше върху стола; гласът му бе пресипнал вече от викание и убеждавание. Освен нуждата за оръжие, муниции и пр. комисията нареждаше вече и въпроса за провизията, укреплението на Панагюрище и пр.

Вечерта на 19 априлий ние се преместихме в дома на Иван Тотюв. Тоя последният, предизвестен за нашето дохождание, посрещна ни още на портите със засмяно лице и неизказана радост заедно с цялото си семейство. За гордост го считаха сичките ония панагюрци, в къщата на когото отидеха апостолите. В нарочно определената за нас стая, накитена и наредена, зае място и бай Иван Тотюв със съпругата си, при сичко че Бенковски не беше доволен от тая визита. Бай Иван беше възхитен; той се въртеше на пета, чудеше се с какво да ни почерпи, с що да ни задоволи, колкото е възможно повече.

– Живи бяхме най-после, високи господиновци, да видим с очите си тоя светъл ден, тая обща за секи християнин сватба, за която сме чакали толкова време – говореше той. – Малко дете бях още – продължи той, – когато тая божествена искра пламна в моите гърди. Ходих по Цариград, турих настрана някоя пара, ожених се, подари ми бог дечица, станах къщовен човек, както се е казало; но аз съм си пак аз. Пусто сърце не остарява: едното ми око сѐ в шумата гледа; не ми се върши работата.

– Ох, малко съм брала страха с тие твои луди работи, да ме не оставиш накрай време и да вземеш гората – каза съ-

пругата на нашия бай Иван, която искаше да потвърди с това думите на ступанина си.

– Страшното се измина вече, жена – отговори домовладиката и погледна горделиво към нас. – Сега няма вече от що да се боим, като имаме в къщата си тие високи гости.

После това бай Иван ни показа своето приготвено оръжие, фишеците, турени в две конски торби, цървулите, пексимета и пр.

– А тая малката пушчица съм приготвил за жената – продължаваше той, като показваше една ловджийска пушка.

Бедният бай Иван! Той не знаеше какво ще да му дойде на главата на другия ден.

След богатата вечеря, с която ни нагости добродушният бай Иван Тотюв, понеже нямаше никоя бърза работа, ние излязохме навън сред двора, за да погълтаме чистия средногорски въздух и да се понагледаме на хубавата пролетна нощ, която ни служеше за ден. Небето беше ясно, милиони звездици красяха неговия свод, които трепереха пред простото око, като че угасваха и пак се запалваха. Прохладен ветрец вееше откъм побелелите върхове на Рила и сладко-сладко приспиваше за последен път жителите на Панагюрище, които кой знае дали поне сънуваха, че на другия ден ще да се започне кървавата тракийска драма, че тая нощ е последната вече от техния мирен и апатичен живот! Наистина тие знаяха, че един ден, рано или късно, ще да се обявят за непокорни *итаятсъзи* на петстотингодишния свой баща цар; но никой нямаше да знае, че тоя ден ще бъде следующият – *20 априлий*. Пуста тишина царуваше по сичкото село; няма отчаяни пиеници в чисто българското село Панагюрище, не съществуват тук мрачни вертепи – кръчми, не е родило още трудолюбивото Панагюрище херои за последните тие заведения. Може би мнозина още въодушевени юнаци и разпалени патриотки да бдяха – първите да стягат своите паласки, а вторите да леят куршуми или да пекат пексимет, но тие вършеха мълчеливо своята работа.

Бай Иван подскачаше около плета на двора си като 16-годишно момче, за да запушва малките дупчици, нас да запази от любопитното око на своите подозрителни съседи. На четири места из двора пазеше стража с дебели шишенета в ръце, под началството на храбрия стотник Ив. Ворчо, който обикаляше мълчеливо ту едната, ту другата. Нему беше поръчано никого да не пропуща ни отвън, ни отвътре, даже и домашните на бай Ивана.

Тая вечер при нас се намираше и Петко Королев, който беше дошел да ни помага в някои работи. Нему се искаше да си отиде на къщата при децата тая вечер, за което отдавна си правеше устата да поиска позволение – не от сичките апостоли, но само от Бенковски, като че тоя последният да му заплащаше. Въртя се той нагоре, сука надолу, триеше си ръцете една от друга, реши се най-после да изкаже своето желание.

– А че аз ще да си поотида, бае Георги, а утре пак ще ви забиколя – каза той, като си подаваше и ръката.

– Можеш да си отидеш, но можеш и да не дохождаш, защото не ми си потрябал твърде – отговори Бенковски по своему, без да си подаде ръката.

Королев остана като гръмнат. Тряба да знаете, че той беше един от първите интелигенти в Панагюрище, човек с образование.

Започна се денят 20 априлий, ден вторник, три деня преди Гергьовден. Рано още сутринта, докато не беше изгряло слънцето, Бенковски се разхождаше из широкия двор на бай Ивана, а стражата му държеше почетно оръжие. Времето си беше така също тихо, небето ясно като огледало. Много работници и овчари пъплеха вече въз околните голи бърда, които бъдещият войвода измерваше с дългия си телескоп.

– Аз се чудя как можете вие да спите в такова време, когато сичко живо се е събудило – говореше той на другите апостоли.

Тоя ден нямаше заседание; то беше се отложило да стане за вечерта. До обед се написаха писма за разни лица, уча-

ствующи в съзаклятието. На П. Наботков се писа, учител в Пловдив, да побърза с приготовлението на динамита, който той беше обещал да прави още отдавна; на Р. Иванова и на Ив. Цанкова, чиновници на Хиршовата железница, първият – в Харманлий, а вторият – в Ямбол, да скъсат линията в данния момент, и на Илариона Драгостинов, апостол във II окръг, комуто се препоръчаше Хр. Търнев.

Но стига вече толкова; доволно е за приготовлението. Наближава време да припукат пушките, да зазвънтят камбаните, да се развият байряците, та затова тряба да свърша... Прощавайте!...

Край на I том

ЗАПИСКИ
ПО
БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ

РАЗКАЗ НА ОЧЕВИДЦИ

1870–1876

ТОМ ВТОРИ

ПРЕДИСЛОВИЕ

Няма никакво съмнение, че от сички български въстания и движения за политическа свобода, против Турция, най-голямо и най-прочуто е Априлското през 1876 година, станало в Пловдивски и Татарпазарджишки окръзи. В настоящия том на нашите *Записки* е описано една част от това въстание, най-важното и най-общото – действията на главния негов деятел – Бенковски войвода.

Националната гордост на нашите български читатели няма да бъде напълно удовлетворена от хода и края на това народно движение, което по сички линии се свърши с пълно тържество за неприятеля, а с окончателно поражение за нас. Така също и чуждите читатели, които познават въстанията на съседна Сърбия и Гърция, техните многогодишни борби и истински херойства, недобри понятия и заключения ще да си съставят за достойнствата и способностите на българския народ под турско.

Две думи искаме за оправдания, не като лице заинтересувано, а като изразител на истината. Между Сърбия и Гърция, от една страна, и България, от друга, в началото на тоя век и в края съществува пропаст, никакво сравнение е невъзможно. Първо, че първите две бяха на края на Турската империя и по тая причина самото им географическо положение ги улесняваше в народните им стремления, не подлежеха толкова на контрола и на наблюденията на централните власти. Оръжия, припаси, съобщения с цяла Европа, отивания и дохождания на различни главатари и агитатори едва ли не ставаше без сякакви препятствия. Не говорим за съобщенията по онова време в турската държава, административната централизация, низама, военните етапи и гарнизони, пътищата и други изкуства, в които Турция начало не бе направила още. Сичко това заменяваха и изпълняваха бунтовниците паши, аени, спахии, бегове, еничер-агаларите и техните бас-

нословни орти, на които днес виждаме развалините по пътя между Цариград и Белград. Секи почти град по онова време в Турция е съставлявал нещо отделно и независимо от централното правителство. Редовно войска е имало сичко около 10–15 000 души.

По тоя начин, когато се приели първите известия на В. порта за въстанията на раите в Сърбия и в Гърция, то омаломощеното повече от вътрешни раздори турско правителство твърде сънливо погледнало на тие обикновени бъркотии. Въпрос е дали по онова време в Цариград е имало такава глава, която да подозира даже, че ничтожните раи от Сава и от Пелопонес ще да се въздигнат в степен на независими княжества. Нямало е още по онова време сериозни причини да се бои горделивата Отоманска империя от забравените вече раи. Ако Пазвантооглу във Видин, Али паша – в Янина, в Египет – Мехмед Али, в Акия – Джезар паша, и др. са дигали глава срещу империята сѐ по това време, то какво станало, че подобни на тях двама души: Кара Георги в Сърбия, а Калокотрони в Мората направили същото? Тряба да забележим и това важно обстоятелство, че на въстаналите в Сърбия и Гърция девизът не е бил дотолкова ясен и определен, както на българските въстаници по-после. Техните първи движения са имали чисто местен и ограничен характер – против известни паши, беювци и други зулумджии, които са биле в немилост и пред самата Порта. Нямало е *свобода или смърт, долу султанът и тиранското правителство*, както това беше в нашите въстания. Кореспонденцията, разменена между В. порта и Кара Георгевича, състояща от фермани и верноподанически уж изложения, най-добре свидетелствува за това. А с Гърция е било още по-чудно, даже и смешно. Янинският Али паша дълго време е помагал на гръцките въстаници срещу войските на султана, т.е. бил е съюзник на въстаналите против османлиите християни! После той се е сетил вече, когато пратениците му видели с очите си в Гърция, че ем-

блемата на борците е кръст, че тие убиват немилостиво секи османлия, който им се попадне в ръцете.

Така ли беше и в България? Где пукнали още пушките, где не на българските въстаници, освен тръгването на редовните войски от няколко пункта от един път, известени по телеграф, а не с *татарин сюреджия*, както е било в 1805–1825 г., самото турско население тичаше срещу въстаниците с кучетата си заедно. В разстояние на няколко деня само в едно Панагюрище се събраха от двадесят каази беюовците, султаните и агите, секи с отделен байряк, секи със своята тайфа. Кьоравото време е било за нашите братия сърби и гърци, на които ни най-малко не завиждаме. Веднаж яла Турция тяхната попара, не можаше да се церемони с българете, които сто пъти бяха по-важни за нейното съществувание.

Гърция имаше още оръжие, топове и флота, богати и влиятелни хора като Каподистрия и други, които ѝ помагаха отвън. В 1805 и 1825 г. и на турците, и на сърбите, и на гърците пушките бяха: шишенета, филинтри, кърджелийки, геги, кавали и пр. В българските въстания българете имаха на десят души по една такава стара пушка, а турците притежаваха шнайдери, винчестери по 16 огъня и белгийки, които удряха на 1000 крачки! На Гърция отвътре ѝ помагаше още икономическото състояние на населението. Голите майнати и клефтета, които се биеха най-много, нямаха педя земя и забит кол. За тях беше сѐ едно, било мирно или разбъркано, защото тие се скитаха по планините, за нищо не жалеха. Може ли да бъде сравнение между тях и между нашите заможни българе, господари на ниви, лозя, къщи, покъщнини и пр.? Човек, който има, който владее, който не е петимен, мъчно се решава да грабне пушката. Читателите ще да видят това обстоятелство от нашите разкази.

Настоящата книга е написана в най-тежките минути за България, когато нейното съществувание и онова на секи *българин* се четеше не на години, а на часове. Ние написвахме по няколко реда и излязвахме да се ослушваме не се ли чува

песента „Казак загулялся в турецкой земле“. Прочее, читателите ще да ни опростят сичките неволни погрешки и недостатъци. Доколко ние сме биле добросъвестни, безпристрастни и изразители на истината в нашето изложение, оставаме да съдят и се произнесат живите съвременници на събитията и другарите ни, които са няколко стотини. Там, гдето срещнат някои събития и факти криво предадени или неспоменати, нека бъдат уверени, че това е сторено неволно.

Русе, октомврий 1887

Глава I

ВЪСТАНИЕТО В 1876 Г. ПАНАГЮРИЩЕ

I

Помнят читателите, че ние ги оставихме в дома на бае Ивана Тотюв, всред Панагюрище; помнят още тие, че тоя български патриот нямаше где да ни тури от радост. Радваше се той само затова, защото скромната му стряха се удостоила да приеме за 24 часа революционерните апостоли, носителите на свободата, които по онова време бяха предмет на разговор в сяко семейство.

Денят бе, както казах, 20 априлий.

Нищо необикновено. Часа по 6 на турски обядвахме; после захванахме да разискваме нещо по специалния си предмет, бае Иван си намираше работа да надникне в стаята ни; началникът на стражата, Ворчо войвода, си сучеше мустака по войводски около портата; писарите за преписване прокламациите се надпреваряха кой повече екземпляри да свърши; денят беше един от най-прекрасните, дълбока тишина владееше из селото.

Часа към 8 ½ обаче, пак на турски, портите на бае Ивановата къща, т.е. вънкашните, се отвориха. Ворчо почака малко да види кой хлопа, но като се увери, че гостите му са хора познати, отвори им. Удивително! Когато сичките работници знаяха, че в тая къща, гдето се намират апостолите, двама души заедно не тряба да влизат деня, за да не се турят в подозрение хората и да не научат где живеят страшните хора, можете да си въобразите до каква степен бяхме зачудени ние, когато видяхме, че не един или двама души влязват в нашето неприкосновено жилище, но сичките почти панагюрски ко-

мисари, на брой около 10–12 души. В числото на тие последните се мяркаше млад 25-годишен момък, непознат нам, на когото от почернялото и опрашено лице и от покритото му с пот чело твърде лесно можаше да се види, че той ще иде от дълъг път и твърде много е бързал[1]. Комисарите вървяха с наведени глави; тие бяха умислени и от лицата им ясно можаше да се констатира, че работата не е чиста, има да се е случило нещо *важно*.

– Готови револверите! – извика Икономов и синца, скочили на крака, посрещнахме комисарите още на вратата.

– Какво се е случило, господа? Какво е това от вас? Защо сте се събрали толкова? – питахме ние с един глас. – Да няма предателство?...

– Такова нещо няма... Но работата се е свършила вече... – отговориха комисарите след няколкоминутно мълчание.

– Не ме мъчете! Казвайте скоро – викаше Бенковски гръмогласно.

Комисарите се споглеждаха един други, като да бяха виновати в нещо. Тие мълчаха, лицата им вземаха различни виражения и бои; а това беше знак, че действително работата не е чиста. Ние помислихме, че се е случило предателство[2].

– Три часа става вече, откак в Коприщица гърмят пушките!...

– Въстанието е дигнато – отговори Бобеков с развълнуван глас.

---

[1] Това лице беше куриерът из Коприщица, изпратен от Каблешкова с писмо да извести за станалото.

[2] Пратеникът на Каблешкова из Коприщица пристигнал в Панагюрище по-рано, но бил задържан от комисарите. Дълго време тие последните мислели какво да правят, защото биле уверени, че щом апостолите получат писмо, начаса ще да провъзгласят въстанието. Най-после тие се събрали сичките да дойдат при нас у бае Иванови, като мислели да убедят Бенковски да не дига въстание. А куриерът пристигнал от Коприщица до Панагюрище (5 часа разстояние) за 2 часа. Мисля, че името на тоя дързостен човек беше Никола Салкин.

– Кой е видял това?... Казвайте, братия, ако сте истински българе! – викаха апостолите.

– Писмо носим от Каблешкова, подписано с кръв – отговориха няколко души от комисарите.

Едри сълзи като дъжд потекоха от очите на синца ни: сички в един глас извикахме: „Бунт! На оръжие!“ После Бенковски се хвърли върху П. Бобекова, който произнесе най-напред думата *въстание*, цалуна го по устата и без да каже дума, което му бе невъзможно, обърна се да прегърне и своите другари, които така също се заливаха със сълзи... Трагическа беше минутата! Панагюрските комисари гледаха със страхопочитание на сцената, никой не смееше да шавне, сички мълчаха! За говорение имаше много, но чувствата не позволяваха, тие тържествуваха и над благоразумието, и над куража.

Аз не съм в състояние да предам сичкото величие на тая картина.

– Писмото на Каблешкова! Скоро писмото! – викахме ние в един глас и секи си протягаше ръката да грабне това писмо.

То се попадна в ръката на Волова, но той не можа да го разпечати, защото ръцете му се разтрепераха. От неговите ръце го пое Икономов и захвана да го чете, но щом произнесе думата „Мили братия“, язикът му се преплете и нищо не можа да се разумее от онова, което той четеше.

Съдържанието на това писмо, което най-после Бенковски прочете с висок глас, гласеше следующето:

„Братия!

Вчера пристигна в село Неджеб ага из Пловдив, който поиска да затвори няколко души заедно с мене. Като бях известен за вашето решение, станало в Оборищкото събрание, повиках няколко души юнаци и след като се въоръжихме, отправихме се към конака, който нападнахме и убихме мюдюра, с няколко заптии... Сега, когато ви пиша това писмо, знамето се развява пред конака, пушките гърмят, придру-

жени от ека на черковните камбани, и юнаците се цалуват един други по улиците!... Ако вие, братия, сте биле истински патриоти и апостоли на свободата, то последвайте нашия пример и в Панагюрище...[1]

Коприщица, 20 април 1876 г.

Т. Каблешков“

Отдолу на писмото стоеше следующата забележка:

„Бях очевидец, когато се извърши сичко гореказано в писмото на Тодора. Тръгвам за Клисура, за да направя същото.

Н. Караджов“

– Бунт! Въстание! Скоро, Бобеков, свикай стотниците, удряйте камбаните! Изгърмете няколко пушки да се обяви вече въстанието! На оръжие! Какво чакате? Нашите братия се бият вече – ревеше Бенковски, колкото му стига силата, ревяхме синца...

– Да почакаме малко!... Да разберем по-добре работата... Не му е още времето, нямаме нищо приготвено – опитаха се да възразят комисарите, т.е. панагюрските граждани.

Техният слаб, но справедлив глас не можа да подействува. Той остана глас, вопиещ в пустиня, между грозното изгърмяване на няколко пушки сред двора на бае Ивана, куршумите на които грозно цепеха въздуха. Любопитно бе и това, че първата пушка, ловджийско чифте, с което аз излязах най-напред да гръмна сред двора – не хвана и с двата масура. После мене излезе Волов, с пушка шаспо, която изпразни два пъти един подир други и която наруши вече тишината със своя рев в мирното до тоя час село[2].

---

[1] Това писмо се хвана в чантата на Бенковски заедно с пълномощното от Оборище и други още документи след смъртта му.

[2] Помнят читателите, че след предателството на Ненко Балдьовченина турското правителство изпрати двама души забити: Неджибаа в Коприщица, а Ахмедаа – в Панагюрище, за да узнаят работата. Тоя последният се надвесвал вече над Панагюрище из банския път с ня-

Комисарите не упорствуваха вече; жребието бе хвърлено; тие излязаха набързо из къщата на бае Ивана, като казаха, че отиват да се приготвят и въоръжат. Излязаха тие не така смирено и боязливо, както дойдоха преди няколко минути. Виждаше се работата, че гърмежът на пушките и нашето горещо въодушевление беше ги насърчило. С тях заедно излезе и стражата, излязаха и секретарите Белопитов и Т. Георгев, които така също отидоха да се приготовят, да хвърлят омразните фесове и да турят на тяхното място народната гугла. В дома на бае Ивана останахме само ние, четирмата апостоли, и перущенският представител – В. Соколски.

Впуснахме се и ние от своя страна да се приготовляваме, да се пременим в апостолска форма, но где да я намерим, когато никой нямаше още нищо наредено? По тая причина ние се лутахме из стаята, из цялата къща на бае Ивана да търсим едно-друго. Само Бенковски измежду ни имаше калпак, а ние синца бяхме още с фесове; но да излезеш на улицата да дигаш бунт против турците, разбира се само по себе си, че късото пискюлче не щеше да произведе добро впечатление. Прочее, решихме да излезем гологлави, отколкото с червени фесове. За щастие карловското знаме се намираше при нас, но без дръжка. Намерихме набързо едно неокастрено дърво, на което Икономов го привърза надве-натри, понеже нямаше и гвоздеи да го заковем.

Ние тичахме като вихрушка из стая в стая в бае Ивановата къща, викахме, дори и плачехме, че няма нищо готово, хвърляхме и блъскахме врати и долапи, като че къщата гореше на огън!

Не беше прилично така също за един бунтовник да изле-

колко души заптии. Той бил стигнал вече до високите дървета в тая същата минута, когато изгърмяха нашите пушки от бае Ивановия двор. Той се върнал. Според разказването на очевидци той не бягал към Пазарджик, не отстъпвал, но хвърчал. Той е първият, който произведе в тоя град ужасния паник, вследствие на който се затвори чаршията.

зе на улицата с кундури на краката. Но где да се намерят в нея минута меки приготвени цървули? Освен това кое сърце щеше да търпи да се привързват цървули, навои и ремъчки? Който свари да намери цървули из къщата на бае Ивана, в която, както казах, бяхме станали пълни стопани, навлече ги на краката си сухи-корави, а някои останаха да излязат по калцуни и чорапи.

И сабли се дрънкаха, и револвери се опасваха, и пушки се тракаха, а знамето стоеше вече подпряно на сундурмата.

Нашето приготовление не трая повече от десятина минути, откак заминаха комисарите.

Икономов държеше вече байряка посред двора и ние, с голи сабли в ръката, скоро се намерихме при него, като оставихме къщата на бае Ивана разхвърлена извътре, сякаш че беше претърпяла обир. Прокламациите, които се пишеха от няколко деня, хвърчеха из стаите и из двора като халваджийска книга. Когато говорят делата, когато гърмят пушките, то каква нужда от мъртвото, от сухото и безжизненото?

Синца треперехме като лист. Бенковски беше се изменил в лицето; той ревеше в своите заповеди като същи лев; едър пот покриваше високото му чело, хвръкнал би той като орел из двора на бае Ивана, ако да имаше възможност за това; а благородната душа Волов проливаше сълзи и викаше: „Скоро, братия! Отваряйте портите да излезем! Ние да станем най-напред жертва...“

Малко хора из Панагюрище знаяха още нашето приготовление. Двете пушки, с които провозгласихме въстанието, едва ли бяха достатъчни да събудят петстотингодишния роб. Но тие са малки работи; готови-неготови панагюрци, ние трябаше да излезем на улицата с байряка в ръка, трябаше да изпълниме свята клетва и тържествени думи.

А где беше бае Иван, когото видяхме миналата вечер как горещо се отзовава за въстанието? Как ли трептеше в тая минута негово юнашко сърце, гладно за шумата? – може да попита някой от читателите по любопитство. Почакайте малко и ще да видите, отговаряме ние.

Бае Иван беше от ония хора, които се срещат твърде много из България и които са бунтовници само дотогава, докато не е замирисало на барут, дордето работата се върши на бяла книга. Ако той говореше преди няколко часа, че едното му око гледа сѐ в шумата, той изпълняваше една обязаност, обща по него време за секиго българина, като си мислеше, че една вечер ще постоим само в къщата му, а после ще да си отидем, както секи гости. Той не сънуваше даже, че първата пушка на Панагюрското въстание ще да припука от неговата къща.

Далеч от мене сяка мисъл да обвинявам бае Ивана в нерешителност. Както той, така и панагюрските граждани, които искаха *да почакаме още малко*, хора еснафлии, с тежки семейства и известен имот – не им беше така лесно да презрат сичко това и да грабнат пушката заедно с отчаяните и компрометирани апостоли, за които отдавна нямаше прибежище в България. Не така бе лесно за един довчерашен мирен гражданин да стане от един път бунтовник.

Тая обща характеристика, както са видели читателите и още има да видят по-нататък, не се отнася само за панагюрци. Но какво говоря аз за панагюрци? Възможно ли е да ги сравняваме тях с цинцарохарактерните котленци, с търновските аристократи, с *хайдушкото* Сливен и с коприщенските дипломати? В горните градове ние уважаваме само отделни личности, а в Панагюрище, както и в Батак, Перущица, Брацигово, Петрич, Клисура и пр. – цялото население, което въстана за своите човешки права като един човек[1]. Разбира

[1] Аз мисля, че най-главната причина, загдето в големите градове като Пловдив, Търново, Сливен, Враца, Т. Пазарджик и пр. не можа да се приготви никакво въстание, освен многочислеността на турското население пречеха още и дипломираните знаменитости. Тие последните, както казах, гдето му беше мястото, не че не обичат свободата, но желаят да им я извоюва други, а тие да викат само „ура!“ и „да живей!“. Не са се учили тие хамен така напусто да отидат да си изгубят душицата за нищо и никакво.

се, че това предпочитание ние отдаваме само за 1876 г., т.е. не казваме, че Котел и Търново не са в състояние да направят нещо по-велико.

Но да продължим своя оставен разказ. Ние бяхме вече готови криво-ляво да излезем навън из града. Когато Бенковски извика: „Отваряйте портите до назад, за да излезем по-тържествено на улицата“ – в къщата на бае Ивана се зачу женски плач, който не приличаше да е вследствие на радост. Скоро застана напредя ни и бае Иван, не в твърде завидно положение. Виждаше се работата, че той искаше да ни говори нещо, но стечението на разни обстоятелства отдавна бяха завързали язика му.

– Къщата ми!... Къщата ми запалихте! Моля поне за децата ми се смилете – бърбореше той.

Време ли беше да се вземат във внимание подобни невинни желания! Икономов, на когото хайдушката натура бе пламнала вече, тури ръка на револвера си, да промуши бае Ивана, не на шега, и тоя последният беше принуден да отвори своите големи порти, през които свободно можеше да мине Хиршовата железница[1].

II

Слънцето бележеше на запад икиндия, когато ние изхвръкнахме на улицата като вихрушка, с голи сабли в ръцете, със зелен байряк, боси и гологлави, само четирма души (апостолите). Щом стъпихме на улицата, и запяхме бунтовната песен:

[1] В България секи малко-много имотен човек, за да мине наред с първата ръка хора, за да му казва секи „добро утро“, между другото тряба да има и голяма порта, много по-висока от къщата му.

Ха, народ поробен,
Що си тъй заспал,
Ил живот свободен
Теб не ти е мил! –
и пр.

Секи може да си въобрази като какво впечатление трябаше да произведе нашето появлявание на улицата не само на жените, на децата, на ония, които не бяха ни виждали, но и на някои от ближните ни познайници. Улицата, през която вървехме, беше пуста; тук-там се чуваше силното затваряние на портите; напредя ни се виждаха да препречват по улицата някои жени, които потъваха в дворовете, а после си подаваха главите през стените, за да ни гледат.

Ние крачехме, като че носехме глава, гдето се е рекло, и на секи две минути песента ни се прекъсваше, за да викаме синца в един глас: „Бунт! Бунт! На оръжие сички!“... Първото лице, което се осмели да излезе насреща ни, за да ни поздрави и да пожелае добър успех на святото дело, бе съпругата на Ф. Щърбанов. Тая доблестна жена беше сварила да откъсне и няколко стръка здравчец, от който подаде на секиго от нас по един, и бързо се върна пак в къщата си.

Ние отивахме към чаршията. След няколко минути бяхме вече до моста на Луда Яна, отгдето се вижда конакът на 200–300 крачки разстояние през реката. Пазителите на тишината или по-добре, представителите на султановата власт се обтягаха преспокойно отпред конака, легнали на припек по гърбовете си върху канапетата, с вирнати нагоре крака. И тях така също гърмежите в дома на бае Ивана не бяха ги стреснали още. Сега, когато ние стояхме вече напредя им, лице срещу лице, разбудени от песните ни и от вика, тие гледаха втренчено към нас, не можаха да си обяснят що сме за хора ние. Вероятно тие са си помислили, че ние не сме друго нищо освен комедаджии, които заобикалят из селата по празниците и ходят из улиците с байряк и тъпан да събират

публика. Това се обяснява още и по това обстоятелство, че тие, заптиите, от най-напред, за да не си нарушат рахатлъка като секи аги, не приеха даже и да станат на крака, но подпрени на двете си ръце, издигаха си само половината част от тялото и ни гледаха презглава.

Волов поклекна на коляно и изпразни своето шаспо към заптиите, изпразнихме и ние своите. Когато припукаха нашите пушки и куршумите дигнаха праха около налягалите заптии, ние не виждахме вече напредя си хора, а някакви си сенки, които пълзяха по високите конашки дувари, а късите сини ментани държаха поза на орлово крило, върху които свободно можаше да се брои сякаква монета. Искам да кажа, че тие не бягаха, но хвърчаха. По-нагоре из реката, към която страна бягаше един от уплашените заптии, изгърмя и друга пушка, която още повече смути клетите заптии. Тая пушка бе хвърлена от нашия секретар Т. Георгев, който се връщаше вече от дома си, приготвен, както тряба. Заптиите падаха и ставаха; тие бягаха без никакво оръжие, само с ръждивите си касатури, които затрудняваха още повече отстъпването им, защото се преплитаха из краката им. Разбира се, че ние твърде лесно можахме да избием тие заптии; но кое беше онова сърце, което щеше да чака по-дълго време? Казах, че благоразумието липсува в подобни минути.

На дясна страна се простираше чаршията на Панагюрище, пълна с хора, българе и турци; последните бяха дошле от селата. Щом изгърмяха нашите пушки на заптиите и ние взехме направление към чаршията, цяла маса народ търти да бяга към пазарджикския път, повечето калпаци, а само туктам се виждаха бели чалми, като лебеди, които отстъпаха твърде сърдчено, като оставиха сред улицата и кола, и добитък. Вратите и кюпенците на дюгените заплющяха ужасно, като че сичката чаршия да беше изпълнена с ковачи, и в две или три минути сичко опустя напредя ни. Няколко души от съзаклятниците, които минуваха покрай нас като вятър, казваха ни само: „Отивам да си взема оръжието.“

– Бунт, бунт! Хайде излязвайте! Пет часа става, как се бият коприщени! – викахме ние и разделени двама по двама, навлязахме в махалата, Бенковски и Волов от една страна, а ние двама с Икономова от друга – из пазарджикския път.

Напусто си деряхме гърлата да викаме „бунт“ и „на оръжие!“. Ни един мъж се не виждаше по улиците; само любопитни жени и деца се трупаха по стените, които ни изглеждаха с голямо внимание. Сичко живо беше успяло вече да се прибере на къщата си, секи бягаше от гласа ни, като че да бяхме зли духове. Женски викове: „Иванчо, Марийке, ела си, рожбо, че лошаво стана“ – се слушаха насякъде. Къде края на града срещнахме двама души гърци, на коне, с накривени фесове и чадъри, които влязваха в селото горделиво, като тананикаха в същото време и една песен. Тие ни видяха още отдалеч, но не можаха да си обяснят що сме за хора, що значеше нашето тичание гологлави и с голи сабли в ръце. Като хванахме обаче конете им за юздите и ги поканихме да ни ги отстъпят, тие разбраха твърде добре в що се състои работата и останаха сред пътя само с чадърите в ръка. Един от тях поиска да се съпротиви, но докато се усети, фесът му дигна праха на пътя, т.е. искам да кажа, че не твърде деликато постъпихме в своите земания-давания.

Дълго време ние тичахме още из панагюрските улици и следвахме да викаме „бунт“ и „на оръжие“, но освен пресипналите гласове на Волова и на Бенковски, които така също повтаряха нашите думи малко по-настрана, нищо друго се не чуваше.

– Възможно ли е да излезе и тук заарска работа? – питаше ме Икономов, а после ми предложи, че ако до един час време не стане нещо, т.е. не ни се обадят панагюрци да въстанат, то да набием из шумата, докато е рано.

Но юначните панагюрци не мислеха така. Тие не бяха се окопитили още, не бяха се приготвили, не знаяха кой път да хванат. След половин час ходение из опустелите улици ние бяхме честити да чуем тук-там из селото няколко гърме-

жи, които идеха откъде горнята махала; но каква беше целта на тие гърмежи, за нас бе положително неизвестно. Подир няколко минути ние се срещнахме на улицата с Иван Попов, един от първите работници в Панагюрище, въоръжен от петите до зъбите, с влашки калпак на главата и със зелен здравец до ухото.

– Да живей България! – извика той и изтегли дългия си нож.

Ние му отговорихме с приличните поздравления. Иван Попов беше излязъл да търси другари; той уверяваше, че мнозина има да излязат, но не биле още приготвени. Ние от своя страна взехме малко кураж и почнахме да викаме още по-нависоко, като изпразнихме и няколко пушки на въздуха. По-нататък в същата улица излезе насреща ни пазарджикският депутатин Соколов, който не беше си отишел още, разпъхтян и потънал в пот.

– Цалувайте, братия, по-напред револвера ми, а тогава мене – говореше той и поднасяше напредя ни кървавото желязо на тоя свой револвер, с който – казваше – бил убил турчин, малко по-нагоре.

– Честито, млади момчета, честито! Нека Бог и св. Богородица да ви помогнат! – извикаха няколко жени от една порта, покрай която минахме.

В това време, докато ние се съмнявахме още дали панагюрци са биле истински бунтовници, или не, една от черковните камбани заехтя необикновено. Нейният глас, който се отражаваше жално и монотонно посред пуканието на пушките, се придружи и от глухото тънтение на дървените клепала. Гърменето на пушките се увеличаваше още в по-голям размер и северният вятър носеше ехото на различни юнашки песни из селото, които се прекъсваха от минута на минута от гръмогласни викове „да живей“. Минутата ставаше постепенно по-тържествена. Двама души тръгнахме ние от моста, а на завръщание се брояхме вече 20–30 души. Всеобщи цалувания, братски прегръщания, сълзи не от фалшив

източник замрежваха очите на секиго. „Да живей“, „Да ви поживи Господ“, „Да ви помогне честният кръст“ и пр. бяха първите думи на секиго, особено на жените, които захванаха да се явяват по-често.

– Удряйте! Избягна! Пазете се, револвер вади! – се слушаха по-нататък други гласове и около десятина пушки изгърмяваха от един път.

Това беше някой турчин, който, подплашен от движението, бягаше безсъзнателно, накъдето му видят очите.

Когато наближихме около мегдана при моста, цялото Панагюрище гръмна вече от песни и от „да живей!“. Двама юнаци, събрани на едно място, щом излязваха от къщите си на улицата, почваха да пеят и да викат: „Да живей!“ На мегдана сварихме така също едно множество въоръжени юнаци. Тук бяха и панагюрските комисари, тук бяха Волов и Бенковски. Възхищението и радостта нямаха граници. На земята се търкаляха 5–6 турски трупове, избити по разни махали в селото. Тие бяха накълцани и обезобразени като фурнаджийска четеля, защото кой как пристигнеше, за да си накървави ножа, забиваше го немилостиво в отдавна изстиналия вече труп. Имаше мнозина, които си увираха пръста в кръвта и го облизваха, като казваха, че това ще да им служи за комка. П. Х. С. не се задоволи само с близване. Той се наведе над един труп, грабна кръв с кривача си от раната, която изпи като шербет! Разбира се, че неговата постъпка докара болезнено отвращение на присъствующите там; но нямаше що да се прави, напусто навикваха звероподобния П. Х. С. Той не правеше това само за кеф, но че му беше изгоряла душата. Той изливаше оная ненавист и омраза, която е тежала на многострадалния български народ цели петстотин години и за която не той е виновен, но позорното робско състояние, вековете и теглилата.

Може би нежните филантропи от цивилизована Европа да се възмутят от действията на българските въстаници; но нека се не стряскат дотолкова, нека по-напред се огледат на-

около си. Ние познаваме историята и на техните революции, знаем хуманността не само на техните бунтовници, но и на пазителите им за публичната безопасност, които са убивали своите братия граждани като кучета, душили са ги из тъмните зандани, тровили са ги по начин твърде възмутителен. Така са тие постъпали не към един враждебен елемент, не към тиранина друговерец, както ставаше това с нашите българе, но към своите братия, както казах, и то не да отмъстят за някакви си исторически злини; а така просто за вагабонтски цели, за хищничество, за святата верица, ако щете, или пък за славата на короната, украсена с кръстове и текстове от святото Евангелие... Нека отговарят за тая невинно проляна кръв, не само у нас, но по сичкия свят, венценосните богопомазници и техните безсъвестни дипломати.

Множеството на мегдана се увеличаваше от минута на минута; млади момци, накичени със зелен здравец и въоръжени, както се следва, прииждаха от сяка страна на мегдана; цалувания и прегръщания се гледаха насякъде, камбаните не млъкваха още, песни патриотически заглушаваха въздуха, куршумите свиреха над селото, защото секи юнак желаеше да си опита шишенето; тънка мъглица от барутния дим се образуваше над селото, кучетата бягаха с подгънати опашки, жени и деца искаха да видят кой е убит от турците, но не им се позволяваше още, с една реч – огънят пламна вече в Панагюрище не на шега.

Ратниците, кой с кон, кой пеша, надминаваха вече числото 500 души. Никой не можа да усети как и по кой начин стана въстанието, с коя команда и под страха на каква дисциплина можа да се събере толкова народ в твърде късо време. Сичките ораторствуваха, секи даваше команда и своето мнение, ахаше и охаше, псуваше и благославяше, при сичко че помежду ни нямаше червени фесове. Мнозина оратори, в числото на които беше и Бенковски, поискаха речта да говорят, но кой слуша?... 500 души говореха от един път! В числото на тие последните беше и наш бае Иван, когото читателите познават

вече и на когото треската бе преминала. Той уверяваше, че от по-напред не можал да разбере каква е работата.

Повече от един час юнаците стояха на мегдана почти без действия. Това бе наистина необходимо, за да се понарадват един на други, да си поговорят на свободно, да се видят и опознаят в новия си кайфет. Брациговският депутат В. Петлешков, който така също не беше се върнал още, натовари се да събере прокламациите от двора на бае Ивана и да ги подпише с кръв. После малко на мегдана около турските трупове стояха вече няколко писари, които си топяха указателния пръст в изтеклата вече кръв и правеха на бялата хартия червени кръстове. Празното място, което бяхме оставили за датата, така си и остана недопълнено; така също не се и подписа никой на прокламацията; червеният кръст беше достатъчно гаранция за сичко. Селените от околните села, които се намериха в Панагюрище и които бързаха да си вървят по селата, за да дигат и тие въстание, бяха наобиколили оригиналните писари с по няколко възвания в ръка, като ги молеха по-скоро да подпишат и тяхната *книга*. Но като видяха, че тук не играе перото, а указателният пръст, престанаха вече да се молят и сами започнаха да подписват.

Бързи куриери полетяха да отнесат тие прокламации на четирте страни, както в района на IV окръг, така и по другите: Търновски, Врачански и Сливенски окръзи[1].

---

[1] Да ви разкажа един оригинален случай, който стана с едного от тие куриери – разпространители на прокламациите, изпратен до II Врачански окръг. Той имал хубава изработена тояга, издълбана вътре като шишене, в която туря кървавото писмо, и се отправя за определеното място. Отсам Златица срещат го на пътя няколко души османлии, които го претърсили за едно, за друго из пояса и джебовете, взели му тютюневата кесия, ножчето, няколко гроша пари, които имал отгоре си, и след като му ударили една плесница, пуснали го да си върви. Няма съмнение, че нашият куриер е останал благодарен от тая османлийска ш е г а. На едного обаче от тие турци станало желно защо той да не опита такава изгладена тояга от гърба на нейния притежател. „Чакай бе, пезевенк“ (в турско време тая дума съответ-

Преди да тръгнат селените за своите села, Бенковски ги събра на едно място и им прочете следующите наставления:

– Щом пристигнете в селото си, първата ви длъжност ще бъде да разкажете сичко на комитета, каквото видяхте да стана в Панагюрище! После ще изколите селските пъдари (които обикновено биват турци), ще забийте черковните клепала, да се приберат сичките хора в черкова, на които дядо поп тряба да прочете накървавеното писмо.

Когато забележих на Бенковски защо той дава подобни заповеди да убиват сичките пъдари без разлика – между които твърде е възможно да има и добри хора, – той отговори, че това е една бунтовническа тънкост, недостъпна за секи ум.

– Аз съм уверен – прибави той, без да го чуе някой отстрана, – че при най-малката несполука от наша страна тие, които гледаш да се прегръщат напредя ни, ще захвърлят пушката и изново ще да преклонят глава пред ятагана на тиранина, а особено селските ни бунтовници. Друга е работата, когато се намърси селото им с няколко трупове. Като виновати, тие ще бъдат по-ревностни от тебе и от мене. Има и друго: докато окото на петстотингодишния роб не се накървави, докато не се възбуди в него жаждата за отмъщение, той не върши работа. Тежко нещо е да бъде човек бунтовник!...

– Пазете се, турци има в хамбара, с оръжие! – извикаха в това време много гласове, като обърнаха срещу хамбарските врата своите пушки.

ствуваше наместо господин в отношение на българете) – казва той и куриерът се спрял да чака, облян като с гореща вода. Какво е било опитването, секи може да си въобрази от това само обстоятелство, че дряновата тояга се пречупила още на първия удар и кървавото писмо отскочило настрана. „Спрете се, аркадашлар“ – извикал опитвачът на своите другари, за да се повърнат тие изново. Като какво е станало отпосле с бедния куриер, може да си представи само оня, който е имал честта да бъде бунтовник в турско време. Името на тоя злощастник, ако помня добре, е Тодор Москов, изпратен от Коприщица. Той биде осъден на заточение за куриерската си постъпка.

– Брадви, брадви! Скоро донесете брадви, за да строшим вратата! – викаше разпалената тълпа, като че сам султанът да беше се затворил в казаните хамбари.

Тие хамбари са срещу моста на кьошето.

Брадвите се донесоха начаса, с които няколко души на минутата още търкулнаха вратата на земята. Около стотина шишенета, насочени към зяпналата вече врата, изплюха своите нажежени куршуми, които приплющяха в сухите дъски. Болезнено охкание се издаде из хамбарските тъмни кьошета, между които, за разнообразие, чу се и български глас.

– Олеле, майчице! Отидох! – говореше тоя глас.

Последният нещастник действително излезе наш българин, когото един куршум беше лизнал така безпощадно, щото едното му ухо бе увиснало като обица.

– Що търсиш, скатино, из тъмните кьошета заедно с душманите, когато се весели целият християнски свят? – питаше Бенковски малодушната жертва.

– Уплаших се, чорбаджи – отговаряше той, като гледаше повечето на алената кръв, която шуртеше по дрехите му.

Останалите жертви, които бяха турци, мерили от по-напред ячимик в хамбара, гдето и сполучили да се изкрият сиромасите след нашето появяване. Тие бяха невинна жертва на пламналите страсти; но кой им бе крив? Историческите събития нямат милост...

Между това слънцето наближаваше да се скрие на запад и секи мислеше, че с него заедно си отива и омразното робство. Наближаваше часът 12 по турски, а броят на въстаниците се увеличаваше постъпенно, възхищението вземаше по-голям размер, „да живей“ се произнасяше по-гръмогласно. Народ, мъже и жени, от разни възрасти, пълнеше мегдана. На сичките главите бяха украсени със здравец, пушките им, ножовете, тъй щото отдалеч представляваха раззеленена гора. Секи искаше да излезе навън, да подиша свободно и да види българските юнаци. Едни пееха, други плачеха (от радост, разбира се), трети декламираха и ораторствуваха, като

описваха с най-черни краски нашите теглила и страдания и успеха ни за в бъдеще; а евтиното „да живей!“ и „смърт на тиранина!“ кънтяха по четирте краища на селото.

Народът и въстаниците, които се натискаха по мегдана, приличаха на развълнувано море. Тие не щяха да знаят от нищо, двама души нямаше, които да разсъждават сериозно, сичките кълняха турското царство и оплакваха миналите тежки съдбини на България като човек, който довчера е стоял вързан в синджири неправедно и чак сега се е освободил. Предвид на сичко това неволно се замисляше човек как ще да бъде възможно да се турят в ред тие разпалени глави, които дотолкова се пръскаха и вълнуваха, щото който и да излезеше напредя им, малко щеше да им подействува.

Пак повтарям да кажа: грях да бъде на душата на оня доктринар педант, който си криви устата да иска благоразумие от въстаналия за священи права и свобода народ. Народите в своите общи стремления не приличат на сбирщина солдати, не са хайдушка тайфа, да кроят и планират какви хитрости и измами да употреблят, за да нападнат по-безопасно на своята жертва.

Няколко души изпомежду по-флегматичните главатари бяха се събрали сред тълпата на купчинка, под открито небе, с пушки в ръце, за да се съветват кой тряба да отиде от апостолите привременно на някой пункт, кои именно села да се нападнат, кои пътища да се завземат и пр. Но докато успеят събравшите се да разменят помежду си по една дума, тишината пак се наруши изново.

– Тичайте! Турска бричка, покрита с бяло платно, иде откъм Пазарджик! – извика един гърлест въстаник, от гласа на който се втревожиха сичките и хукнаха да бягат към т. пазарджикския път, като оставиха и съвет, и събрание. И сичко това за една талига, за един турчин!...

Пътят се задръстяше от любопитни жени, които се трупаха да гледат юнаците, а най-много апостолите, на които подаваха цвете, благославяха, а старите баби се кръстеха и

правеха по земята метани, като че минуваха Исус Христовите апостоли. Тие любопитни обаче не можаха да видят добре, защото, както казах, наближаваше да се мръкне.

Тълпата се спря край селото, до моста. Действително откъм Пазарджик се търкаляше една проста талига с един червен кон, покрита с бяло платно. Около стотина гласа викаха от един път: „Тя е българска, пазете да не направите някой сакатлък“; а други отговаряха противното: „Турска е.“

– Турска, турска! – повтори тълпата единогласно и се раздели на две части от дясна и лява страна на пътя.

Около 150–200 души въоръжени въстаници стискаха в ръцете си пушките и чакаха с нетърпение приближаването на талигата. Тя носеше турчин[1], който си издаваше чалмоносната глава из прозореца на талигата и с любопитство гледаше събравшето се множество. Той можаше да избегне твърде лесно, но не се сети да направи това с време. Може би да си въобразяваше сиромахът, че народът е излязъл него да посреща като секи ага. Условието уж беше да го хванем жив, но щом се спря талигата по заповед, дадена от страна на въстаниците, и талигаджията слезе да възпре конете, от двете страни на пътя пламнаха около стотина пушки и жертвата падна на земята с пукната на две части глава от удара на куршумите.

– Спрете! Не тряба да ги убиваме! – викаха мнозина; но кой слуша!

– Кръв! Кръв! Стига вече, доволно е петстотин години! – извика тълпата из едно гърло.

Агата, който по сяка вероятност беше съшибан вътре в бричката от много куршуми, виждаше се работата, че не искаше да умре като мокра кокошка. Той изпъшка из дълбочините на своето сърце и подигна с агонически жест другарката си – филинтра, – за да гърми върху ни; но ръцете му бяха

[1] Мисля, че той беше гюмрюкчия, новоназначен за такъв в Панагюрище, и сега идеше да си заеме поста.

пресечени от Марин Шишкова, който го накастри със своята сабля. Върху му се намериха множество готови фишеци и барут.

Притъмня вече, а страстите не бяха утихнали още.

– Да нападнем Стрелча! – викаха едни.

– Да се отправим към Пазарджик! – отговаряха други, които разчитаха повече на своите сили.

– Смърт на тиранина! – декламираха трети, като че да бяха се върнали от победа.

Иди, че ввеждай ред и порядок в това развълнувано море, ако си нямаш работа!

Изново се събра военен съвет тука, на това място, около двата издихающи трупове, които се валяха из кръвта си в краката ни. Решиха и постановиха Волов и Икономов да заминат през Коприщица, първият – за Гьопсата, а вторият – за Старо Ново село.

– Никой никъде не тряба да отива – изрева един въстаник измежду тълпата. – Най-много войводи тряба да останат в Панагюрище – прибави той и съветът измени своето решение! Сичко е трудно в социалния живот, но надали има по-трудно от това, да управляваш и нареждаш тълпа, която е останала без правителство, от която секи да се мисли, че не е отговорен пред никого. Крайностите са две: или никого не слушат, или пък слагат глава пред секиго авантюриста, който знае да дига гюрюлтията, да лъже и омайва. Благодарение, че панагюрци не са шопи, сами са в състояние да се нареждат.

При сичко това двамата апостоли, Волов и Икономов, заминаха за гореозначените места. И аз поисках да отида с тях, но Бенковски ме не пущаше. Заедно с Волова потегли и Ворчо войвода за с. Стрелча със стотина души бунтовници. Той отиваше да събере оръжията на тамошните турци, които са пили кръвта на околната рая много векове.

Иван Ворчо, един от най-храбрите панагюрски борци, който се избра предводител на тая чета и който действително

представляваше бунтовнически войвода, цепеше тълпата на две половини със своя черен ат, за да премине дружината му, която пееше в един глас. Той се спираше от време на време от жените, които кичеха него и коня му със здравец. За комендантин на града остана Иван Соколов, който не можаше вече да се върне в Пазарджик. Нему се повери още да укрепи града, понеже беше запознат отчасти с военните науки, които научил в българската легия в Белград.

– Да живей България, да живеят апостолите, да живеят юнаците, смърт на душманите! – бяха думите, с които се свърши 20 априлий.

Глава II

ЧЕТАТА НА БЕНКОВСКИ ПО СЕЛАТА (Мечка, Поибрене, Мухово и Махалите)

I

Тоя ден не оставаше време да се планират много неща, нямаше още обистрени мозъци да разсъждават по-изтънко, та затова Бенковски намери за по-добро да отиде сам в околните села, които да подигне на оръжие през нощта, и на другия ден пак да се завърне в Панагюрище. Той си избра малка четица или по-добре, главен щаб измежду панагюрските юнаци, който се състоеше от следующите лица: Крайчо Самоходов – байрактар, Т. Георгев и Т. Белопитов – секретари, В. Соколски – доктор, М. Шишков – стотник, П. Мачев – икономом, и десятина души още юнаци.

Тая четица, която се състоеше сѐ от конница, потегли от Панагюрище за селото Мечка вечерта на 20 априлий, часа по два по турски.

Наместо мене за Белово замина отец Кирил с други още двама души; тие щяха да разбунтуват българските села, през гдето преминат.

След малко ние бяхме вече наблизо до с. Мечка, което е далеч от Панагюрище около два часа. Двама души от дружината отидоха напред в селото, за да се уверят с очите си дали жителите са въстанали и няма ли някоя опасност за нашето влизание. По пътя ние вървяхме без никакъв страх, понеже знаехме, че в тая местност никога не е владеял турчинът от покоряването на България: пеехме, говорехме нависоко и се смеехме, като че да не бяхме въстаници.

Двамата пратеници дотърчаха от Мечка скоро-скоро.

– Вън от селото ни чакат сичките мечени, с черковните байряци и свещениците – казаха тие. – Поздравляват войводата, да заповяда.

Разбира се, че ние потреперахме от радост. Песента „Ха, народ заробен“ се раздаде из средногорските долини. И действително, мечени бяха излезли мало и голямо вън от селото покрай пътя. Черковните байряци, с окачени фенери на върха, стърчаха между множеството. Свещениците, облечени с черковните си дрехи, с кандилници в ръка, предвождаха населението и пееха духовни песни. Благоуханната миризма на тамяна произвеждаше своето действие посред тихата нощ. Ние, наредени двама по двама, приближихме се до шествието, като пеехме своята бунтовна песен, която запяха и учениците от селото, които така също правеха част от множеството. Много селени, мъже и жени, правеха поклони в краката на конете и се трупаха да ни целуват ръка. Не ще дума, че евтиното „да живей“ цепеше околията. Бенковски държа реч, без да слезе от коня си, от която още повече се трогнаха и така възвълнованите мечески юнаци, които Бенковски най-много обичаше.

Така тържествено влязохме ние в селото с песни и молитви. Духовенството поиска да отидем в черковата, за да се отслужи литургия, но ние се отказахме по причина, че не оставаше време. Жива душа нямаше в Мечка, която да не беше будна в това време. Цялото село се събра на селския мегдан, гдето имаше накладени големи огньове. Сичките способни да въртят нож бяха натъкнати с оръжие и чакаха заповед що да правят.

На въпрос от страна на Бенковски заклали ли са пъдарина си турчин, според както им се беше изпратило известие от Панагюрище, черноок един българин, на възраст около 40 години, разблъска натрупаното множество, да си проправи път, и изскочи напредя ни гордо-гордо.

– Аз му светих маслото, войводо! И ако не вярваш, ето му

ножа – каза той, като се пъчеше и тупкаше с ръката си белочиренния нож, затъкнат на кръста му.

Името на тоя българин беше Димитър Гайдаржията, който следва нашата чета чак до поражението на въстанието.

– Не се ли противи той нещо, когато видя, че искате да го заколите? – попитаха няколко души от нашата чета.

– А, той искаше даже и да се кръсти биля, но кой го слуша? Проклето куче беше тоя наш пъдарин – продължи Димитър. – Колкото и да се криехме от него, когато отивахме по гората да си опитваме пушките и когато си приготовлявахме едно-друго, той сè ни усещаше и махаше с глава. Когато приехме известие, че въстанието станало вече в Панагюрище и че той тряба да се заколи, събрахме се няколко души и отидохме при него. Той си мажеше ножа и пищовите с масло. Ние го излъгахме, че Ахмед юзбаши иде уж в селото ни, та затова да дойде и той уж с нас, да отидем да го посрещнем. „Ех, пезевенклер, чак сега ще да ви кажа аз кой е вирнал глава да си оставя работата и да ходи из гората да мери нишан! – каза нашият пъдар и скочи да се въоръжава, да отиде да посреща Ахмедаа. – Един от вас нека отиде да приготви добър конак, а другите да дойдат с мене“ – прибави той. Ние се спогледахме и тръгнахме подир наежения пъдарин. Ножовете ни бяха под абите отдолу. Изминахме доволно място от селото навън, а никой се от нас не решава да каже истината, да дигне ръка. Не е лесно нещо да се пролива кръв! А пъдарят псува ли, псува и вяра, и кръст. Не можаше вече да се търпи. Спря се той да ни учи как тряба да стоим, когато наближи Ахмедаа. В това време аз излязах напредя му, извадих своя скрит нож и му казах: „Вашето царство се свърши вече; ти тряба да умреш, ага, затова ставай теслим!...“ Неустрашимият ага, който до това време бълваше псувни и сякакви проклетии, отведнъж потрепера, отпусна ръце от любимото си оръжие и посегна да ме прегръща, за да го простя. Беше вече късно. Брадвата на едного от другарите ми, които стояха отзадя му, сложи се върху черепа на главата му.

От село Мечка ние изпратихме 20–25 души работници за Панагюрище, за да работят на укрепленията около последното това село, а други 25 души въоръжени взехме със своята чета. Натоварихме и няколко коня с ячимик и хляб за секи случай. На останалите селени се заповяда да си изнисат семействата в гората заедно с храните и добитъка, а в селото да останат няколко души само като стражари.

От това село ние трябаше да се отправим за с. Поибрене, с чисто българско население, както и Мечка, на два часа разстояние от последното, разложено върху левия бряг на р. Тополница. Взетите 25 души въстаници от Мечка следваха с нашата чета, кой с кон, кой по крака, но повечето без коне. Тие не показаха никакво незадоволство, че ги отнемаме от огнището на семействата им; напротив, тие се радваха даже, че се сподобили да бъдат предпочетени от своето село, за да придружават нашата чета. С песни и „да живей“ излязахме ние от Мечка.

В това време, близо среднощ кажи, месяцът ни поздрави от средногорските върхове. Зелената вече гора и цъфналите пролетни кокичета издаваха своите аромати. Нощта бе една от най-поетичните. Дружината, наместо да се умълчи по причина на безсъница, от минута на минута ставаше по-весела.

Първа стража не бяхме изпратили още да обиколи какво има в Поибрене, когато водачите ни бяха принудени да се спрат сред пътя, за да привлекат и нашето внимание пред поразителната картина, която стоеше напредя ни. Тая картина не беше ни някое неприятелско отделение, ни друго нещо из обикновените нощни и горски предмети. Напредя ни светеше гората около пътя, находящата се там долина бе осветена като градска улица.

– Какво ли ще да бъде това? – попитаха няколко души от дружината.

Никой не можѐ да даде съответствующия отговор.

– Това е населението, поибренчени, излезли от селото да

посрещнат войводата; а огънят е запалени борики и други дървета в чест на гостите – казаха пратениците, които ние бяхме изпроводили пред малко.

Ние наближихме. Дървеното клепало от селото зачука тържествено, шествието извика „да живей“. Картината напредя ни беше величествена. Поибренчени, които така също бяха излезли да ни посрещнат начело със своя свещеник Неделю, падаха напредя ни на колене.

– Доживяхме, боже, да видим бял ден! Честити сме биле да посрещаме български аскер!... Сега и да умреме вече, няма ни останат очите отворени... – говореха със сълзи на очите трогнатите селени.

Бенковски и тук не можа да се стърпи. Отвориха се неговите уста и никак не искаха вече да млъкнат. Огън и пламък излязваше от него. Сичко живо, което имаше що-годе слаба проницателност, трябаше да напуща и жена и деца, и къща и огнище, за да го последва. На сичките момчета от четата бяха подадени китки от паунови пера, с които тие украсиха своите калпаци. Както казах, среднощ беше вече, а хората не бяха си легнали още.

В Поибрене ние се запряхме за малко време, да си починем и да нахраним малко конете, които навързахме в дюгена на даскала. И в това село така също бяха заклали вече пъдарина си, помак. При сичката своя килавщина той не бил чужд на отличителните турски качества – бабаитлик и фанатизъм. Сам живял в това село, но общото настроение и ненавистта, които достигнаха нея пролет до максимум между двата народа, въоръжили и Рамча ага (така се казваше поибренският пъдар). Като забележвал той, че българете стягат своите стари оръжия и не ходят вече да работят, щом виждал няколко селени, събрани на едно място, отивал при тях да ги плаши и да продава своя бабаитлък. Нарочно изкривявал капията на ножа си, така щото, както вървял или стоял, ножът му излязвал навън от само себе си.

– Българе! Я го погледайте бумбарека, как му се иска да

излезе навън, дошло му вече времето да шета, иска му се да се понамокри... с червена кръвчица...

– Абе, Рамчо ага, какво сме те разсърдили дотолкова – казвали мирните уж българе за свое оправдание пред бабаитина Рамча.

– Аз не зная нищо – отговарял той. – Питайте аккапзалията (т.е. ножа му). Да не бъде на зъл час казано, но като му дойде времето, петдесят души българе за мезе само няма ми стигнат.

Това казвал злочестият Рамчо и дръпвал ножа си, който захващал да върти, а българете мигали напредя му като кокошки[1].

Когато се приело в Поибрене кървавото писмо, то въстаниците от селото преди сичко отишли да посетят Рамча.

– Рамчо ага, дойде вече време за клане, хайде изваждай ножа! Ние ти дойдохме на крака – казали българете и турили ръка на ножовете си.

Дълго време страшният Рамчо гледал като заклан, без да може да се обади нещо. Той не можал да си въобрази що значело това, как подобно нещо е можало да се върши на неговите дни, без неговото отеческо знание! Наместо да грабне ножа, той махнал с ръката си да се прекръсти; но късно било вече. Въстаниците му казали, че го простяват уж, и го пуснали да бяга през реката; но докато прекрачи няколко пъти, шишенета изревали подиря му и той се захлупил на земята по очите си. Първенците на селото, които бяха в същото вре-

[1] Да не се види чудно на читателите, че един пъдарин е имал такава власт. Турските пъдари по българските села не бяха само пъдари. Тие имаха властта на субаш, на ага и мюдюрин. Разхвърлянието на данока, пазаряването на учител и други селски работи не ставаха без неговото знание. Неговата специална длъжност е да пази гората, нивите и ливадите, но той поверяваше тая длъжност пак на някой българин, а сам стоеше по цял ден в кавенето, с чибука в ръка, да заповяда. Тях ги подкрепяше турското правителство, защото правеха и шпионство против своите господари, на които ядяха хляба.

ме и съзаклятници, за хаир си, скритом отишле да му кажат да се чисти, защото лоши работи се чуват, но той сѐ не вярвал, утешавал ги да не вярват на подобни *фесати*. По едно време се съгласил да бяга, но като му дошло на ума, че има ризи в селото, дадени за пране, пак се повърнал.

На поибренчени ние казахме да си изнесат семействата на онова място, което са избрали мечени, но тие отговориха, че имат по-добра позиция, от дясна страна на Тополница, на мястото, наѕиваемо *Харамлиец*. И оттук така също ние взехме 30–40 души момчета, един налбантин със сичките принадлежности за кование на коне и свещеника им поп Неделю заедно с хубавия кръст от поибренската черкова, който той трябаше да носи в ръка пред четата.

Първи петли пееха, когато нашата чета, състояща вече от около 80–100 души, наредена двама по двама, тръгна от Поибрене с песни за с. Мухово, така също чисто българско село, на час и половина разстояние далеч от Поибрене, в коритото на р. Тополница. На три-четири места трябаше да газим тая река, което съставляваше най-голяма мъчнотия за ония наши другари, които нямаха коне.

Зората се сипваше вече, когато ние пристигнахме в Мухово, гдето така също населението беше приело вече проклама-цията и въстанало още начаса. Най-напред се разпоредихме да се извържат турските цигани в това село, които, като се подплашеха от нашето влязване, щяха да се разбягат наоколо и по тоя начин ще известят турските власти за действията ни. Събравшите се там муховчени с ярост разказаха, че имало в селото им един циганин на име Хасан, който подпомагал турците да грабят българските жени и момичета от къщите им, които отнасяли в гората, гдето ги държели по няколко деня. Напоследък тоя същият циганин беше предал няколко работници на турските власти, които оплакваха своите дни в ихтиманския затвор. С една реч, тоя фараонов син бил бич на селото.

– Да се застрели за пример на другите! – извика Бенковски.

Много селени, а заедно с тях и някои наши луди момчета, в числото на които беше и доктор Васил, се затекоха към бордея на циганина Хасана, който си отспиваше още в прекрасната пролетна нощ и който не знаеше, че български комити са напълнили селото. Муховчени едвам-що бяха въстанали преди няколко минути, защото късно получили кървавото писмо.

– Ние отдавна щяхме да го премахнем, но се боехме да не ни намерите махана – говореха селените, когато видяха, че желанието им се удовлетвори от наша страна.

– Отваряй вратата бе, шопар! – викаха нашите въстаници, които бяха отишле да хващат Хасана циганина.

– Махвайте се оттука бе, пезевенклер! – крещеше отвътре отсъдената вече жертва, като се сърдеше, че му нарушили съня. – Хората не са си пили още утринното кафе, а вие сте подранили...

Клетникът! Той мислеше, че някои мющерии са дошле да го викат, за да им прави едно-друго. Вратата пригърмяха от ритването на няколко крака. „Баскън, тичайте на помощ, съседи!“ – последва глас от бордея на Хасана после строшаването на вратата... Никакъв други шум. Хасан бе доведен при нас с вързани отзад ръце. Твърд циганин излезе той, устата си не отвори да каже дума, да поиска прошка, а това въоръжаваше още повече бунтовниците. Може би той да съзнаваше своите погрешки за лошето си минало, та затова не смееше да отвори дума за пощада. Така или инак, но неговото хладнокръвие беше убийствено. Когато го поведоха над високия бряг на р. Тополница, за да го колят, от бордея му, който беше там наблизо, изпищяха голите му циганчета заедно с майка си. Хасан се стресна, като че го прободоха, и поиска да се обърне, но един въстанически нож се заби в сухите му плещи. Тежко и възмутително!...

Много още други цигани от селото докараха при нас, така също навързани; но на никого от тях не казахме нищо. Муховчени засвидетелствуваха, че тие не само биле добри *майс-*

тори, но и направили много ножове и пушки на българете, без да издадат една дума на турците.

– Живейте и се радвайте на пълна свобода – каза Бенковски на българофилите майстори.

– Нека бог ви подари широко царство, *пашаларъм*!... Да достигнете до Стамбул – говореха клетите изпоплашени цигани.

– Пашам! Аз искам да стана християнин заедно с циганката си и с дребните си шопарчета (деца) – каза един почти белобрадат циганин, брадата на когото се люлееше като талига.

– По-добре е да си останеш циганин – казаха някои от дружината.

Муховчени, макар и скоро да бяха въстанали, но успели вече да се накървят. На 20 априлий вечерта имало в селото им трима-четирма души турци, дошле да събират беглика и данока в селото. Тие биле много строги; няколко души селени, които не можали да си платят, биле арестувани в една плевница.

– Който не заплати до утре парите, вързан ще отиде на Ихтиман – говорели агите и се оттеглили в приготвения си конак, за да се сражат с меката баница и тлъстите кокошки.

В тоя сгоден момент именно пристига кървавото писмо. Събрали се по-решителните селени, с мечкарските шишенета, както ги наричаше Бенковски, и се отправили при агите на гости. Разбира се, че тие последните се излягали вече около огъня по бели гащи, без никакво предпазване. Българете заловили сичките врата и прозорци, а няколко души се показали на вратата със запрегнати шишенета и извикали: „Да не сте шавнали!“

Сичко се разбрало вече.

– Ей, чорбаджилар! Какво зло сте видели от нас? – казали царските хора с пресипнал глас. – Вземете ни сичко, правете, щото щете – само живота ни харижете...

Вижда се работата, че сърцето на полуубиените роби не се

е умилостивило, защото сребърните паласки, аккапзалиите ножове и белезиклиите пушки красяха гърдите на някои от присъствующите там муховци. Бегликчиите биле избити в стаите си. Събраните от тях пари, около 800 бели меджидии, се прибраха от нашия съкровищник, който даде разписка на селените за приетото количество.

Муховци, които и така са горски пилета, защото повечето живеят по своите горски кошари, бяха натоварили едно-друго да вървят на определеното място – *Еледжик*, или *Градището*, естествено укрепление, находяще се близо до Трояновата врата.

Цяла нощ ние не слязахме от конете; на мнозина се искаше да починем малко; но Бенковски не мислеше така. Той изкомандува да се прибира четата. Ние потеглихме пред изгряването на слънцето надолу по течението на Тополница за селата Лесичево, Церово и Калугерово. От Мухово тръгнаха подиря ни 30–35 момчета, така щото нашата чета можаше да изпълни вече секиму очите.

II

Първият ден на нашето царство бе 21 априлий. Половин час път бяхме изминали от с. Мухово, когато преднята стража дотърча бързо назад и ни извести, че напредя ни по пътя се слуша голям шум от хора, от скърцание на кола и от лаение на кучета. Ние не взехме в сериозно внимание това известие на стражата и следвахме своя път надолу по реката. Като се покачихме на едно възвишено място, отгдето се виждаше напредя ни дълга равнина – коритото на Тополница, ние трябаше да прехапем язик, трябаше да спреме марша си за няколко минути. Нещо невероятно! Равнината напредя ни представляваше море от хора, от кола, от добитък, стада овци, хвърковати гадини: патки и кокошки, които грачеха и хвърчаха над това море от хора. По причина на слънцето,

което едвам-що беше изгряло насреща ни, ние не можахме да познаем от един път тоя подвижен град и при помощта на телескопите.

– Сичките са българе бунтовници, оставили селата си и тръгнали за Балкана с жените си и децата си – известиха стражарите, които бяха изпратени при непознатото множество.

Ние се приближихме. Наистина множеството беше жителите от три села: Лесичево, Калугерово, мисля и Церово. Когато тие приели кървавото писмо, без да му мислят надълго и широко, навпрягали колата, надигнали сичко, каквото можат, подкарали добитъка си и заедно със семействата си, въоръжени, потеглили за определения пункт – гората Еледжик – още през нощта. До петстотин кола само можаше да има натоварени с едно-друго. Пред тоя голям керван вървяха няколко момичета, заловени за ръцете, на редове, които се надпреварваха да пеят. Други се обръщаха към посоката на своето село и жално-жално плачеха, че няма да го видят вече; трети ги усмиряваха, да си не късат сърцето, защото така трябало да стане; четвърти приспиваха своите малки деца, които пищяха за любимата си люлка; пети, от радост или от скръб го кажи, свиреха с гайди и пр. Викове: „Хайде, карайте по-бързо да наближим гората“, „Вардете даначетата да не избягат!“, „Теглете пушката на ония, които се връщат, да не останат на душманите“ и пр. – заглушаваха скърцанието на колата и плачовете на малките деца. Прибавете при това отчаяното лаение на кучетата, блеението на овцете, рева на говедата, и вие ще да имате пълна картина на тие бунтовници с кола и дребни дечица!

Сичко беше трагическо. Нямаше ни един от нашата дружина, на когото да не се намокрят очите. Нещо повече. Тук аз видях да плаче и Бенковски; тоя Бенковски, когото майка му беше родила да бъде бунтовник, за когото нямаше нищо свято от съществующето досега, освен свободата на българския народ. Той се обърна с коня си на друга страна, да няма

свидетели за тая му слабост, срам го беше да плаче в качеството си на бунтовник и войвода.

– Питайте ги от кого бягат и где са тръгнали да отиват – каза той.

Двама с Крайчо Байрактар се приближихме ние до бежанците, за да им предложим горните въпроси.

– Бягаме от неволия, господине, и от душмани турци; а отиваме на гората да търсим свобода... – отговориха бежанците.

Кое сърце можаше да остане равнодушно и да се не трогне от тие думи, изказани от простодушните селени? Сега, когато сме видели вече не само беженци, но поражението на цели градове и страни, разбира се, че диганието на няколко села никого не може да покърти, никому няма се види чудно; но тогава не беше така. Едничкото просто обстоятелство, че хора селени, мирни земледелци, за нищо непетимни, напущаха своето любимо село и милото си бащино огнище и отиваха в неизвестност, по пустите гори, да се скитат из студените усои, под открито небе, само и само да метнат от гърба си тежкия товар – робството. Това само обстоятелство, казвам, беше достатъчно да въодушеви и да трогне чувствителния човек.

Царските хора, ония, които облизват саханите на тиранина и които мислят, че шпионите са ангели, а жандарите – святци, които мерят съдбата на народите с аршина на своя кръвожеден господар, ще да възразят, че тие селени са биле отклонени от правия път чрез подбуждението на недоброжелатели. Не ги слушайте! Тие са лицемери и заклети врагове на сичко, що е самостоятелно и що иска да живей за себе си. В техните уста се търкалят твърде често думите: бог, християнство и вяра; но вие бягайте от тях, защото който си служи с тие идеали, той е най-големият харсъзин. Нека тяхна милост заповядат днес в горепоменатите села, да се опитат и подигнат жителите им да оставят селото си, т.е. да тръгнат в кривия път! Аз вярвам, че тие няма да направят

друго нищо, освен да изпитат най-горчивите разочарования. Не само живият и словесният човек се не бунтува без сериозни причини, но и дълготърпеливият вол не направя тая глупост, докато не му е напукана кожата. Колкото за тираните, които се боят от бунтовете като от чумата, тях вие оставете настрана. Тие ще да се орахатят и успокоят само тогава, когато народите захванат да пасат трева и онемеят... Наистина, че в последно време, когато сам руският цар стана бунтовник, когато той започна да краде князове и короновани като него глави, с помощта на своите рубли, подлости и подкупи, той можа да възбунтува няколко местности в България, или по-добре няколко офицерчета; но тие царьови бунтове траяха или дордето изтрезнее пияната тълпа, или докато самите солдати напукат гърба на своя продаден началник. Рублите на Александра III успяха по едно време (9-й август) да наредят в България и правителство от своите гнусни бунтовници, но като им цапнаха по една плесница, на прах и на пепел станаха, сам царя го заболя.

– Боже! Дай ми сила и недей ме оставя сам; помогни ми в святото предприятие да избавя тоя народ от железните нокти на тиранина! – каза Бенковски и сълзите му рукнаха още посилно...

Сички се умълчаха; никой не смееше да наруши въдворената тишина и от двете страни, секи признаваше, че въодушевлението беше свято, минутата – тържествена. После Бенковски се обърна към събравшите се вече селени и каза огнена реч. Селените си смъкнаха калпаците и започнаха да се кръстят, като че се служеше свята литургия, мнозина от тях нападаха по земята като пред Христа. Много им тям хареса речта на войводата, защото той им досегна в говорението си най-чувствителната струна.

След като дадохме нужните наставления на селените, тръгнахме към с. Калугерово, за да възбунтуваме и останалите български села, а турските махали, наречени Юруци – да нападнем. По-нататък срещнахме друга една чета с

червен байряк, повечето калугеровци, само мъже, които така също отиваха за гората Еледжик. И от тая чета ние взехме няколко души въстаници.

Турците от махалите мислеха още, че се намират под високото покровителство на султана. Искам да кажа, че тие нямаха още никакво известие, че е станало въстание, а спокойно продължаваха да си работят по полето. Наистина, че калугеровци имаха с тях стари сметки, но тие мислеха да ги разглеждат, след като изпратят вече на Балкана семействата си. Щом тие ни зърнаха в нивята си с червен байряк, от найнапред погледаха, погледаха, да се уверят по-добре действително ли сме с черни калпаци, па после вече хукнаха да бягат към селото си, което се намира наблизо. Някои от тях сполучиха да изпрегнат воловете си, които забраха напредя си, а повечето не успяха да направят и това. В късо време по полето не остана жива душа: от сички баири се виждаха да пъплят хора, мъже и кадъни, към селото. Страшна олелия се дигна след малко в селото от нашата чета, която, разпръсната един по един по поляната, представляваше коджамита армия. Тънките кадънски гласове: „евах анаджим“, „кайдалар бези“ и пр., събраха кучетата на едно място. Особено тие се уплашиха, когато препукаха нашите пушки подир ония турци, които бягаха напредя ни като кошути.

Два пищова изгърмяха в селото, което беше знак да се събират сичките правоверни за защита. Мало и голямо тичаше към белокаменното здание – джамията, в което се затвориха и подадоха пушките си из мазгалите, а ходжата излезе на викалото и жално-жално започна да призовава божата благодат върху стадото си. Нашите момчета достигнаха пълзешком до селските плетища, отгдето захванаха да бомбардират джамията със своите шишенета; но и турците не стояха мирни. Невъзможно беше така скоро да се приближим до джамията. Трябаше поне три деня да държим селото на обсада, та тогава да се предадат жителите му, а ползата от това наше измайвание не принасяше нещо особено. Затова именно

снехме обсадата на махалите и се отправихме към Елшица, след като запалихме няколко къщи и хванахме двама души пленници от турците.

На един висок връх отгоре над Елшица, близо до татарпазарджикския път, отгдето се виждаше почти цялата пазарджикска кааза, застанахме ние да си починем и похапнем след двадесят часа пътуване.

Върнахме се с Бенковски при стражата, която пазеше двамата пленници малко по-назад, които ние искахме да освободим, за да съобщят на своите съселени нашите добри намерения. Стражата беше седнала да обядва при едно студено изворче; от единствената си гозба, солена сланина, която тие бяха нарязали на малки резенчета, от точка зрение на славянско гостолюбие подаваха по едно парче и на двамата стари мусулмани. С гнуснаво отвращение тие последните едвам приближаваха до устата си противното за тях месо, което патриотите стражари караха да ядат. Като се подадохме ние, тие захванаха по-бързо да си местят челюстите, уж че дъвчат, да не би да ни разсърдят, но Бенковски ги освободи. Строго нападна той грубите стражари за глупата им постъпка.

– Върнете се в селото си и разкажете на своите съселени за нашите добри намерения и за братската ни любов, която храним към мирните мусулмани – говореше Бенковски. – Кажете им, че нашата цел не е да нападаме на сиромасите и угнетени селени, биле тие българе или турци. Ние сме въстанали не против мусулманството въобще, но против кръвопийците паши и кадии, които са общи врагове и на двата народа.

Дълго говори още Бенковски по тоя въпрос. Неговото дълбоко знание на турския язик[1] придаваше още по-голяма живост и интерес на предмета. Разбира се, че уплашените аги клюмаха глава на сяка негова дума, като че сичко това да беше тяхно мнение.

---

[1] Освен язиците турски, арабски, отчасти и персийски, Бенковски говореше още ромънски, гръцки, полски и малко италиански.

– Имате право, челеби – отговаряха тие.

Когато ги отпуснахме вече, докато бяха наблизо, вървяха полека; но щом изминаха разстоянието на един куршум *мензили*, станаха невидими, преобразиха се на млади сърнета, а чалмите им изгледваха, като че хвъркаше орел. Същата нощ турците от горепоменатите махали избягаха в Т. Пазарджик; вижда се работата, че нашите съвети не им подействуваха.

Часа до 8 ½ по турски стоехме ние на високия връх над селото Елшица. Тук-там из полето бяха захванали вече да горят селата, което се правеше повече от страна на българете. Турците не бяха се окопитили още от паниката; тие гледаха повечето да бягат. Най-гъсто кълбо дим се дигаше над селото Стрелча. Ние разбрахме, че Иван Ворчо е почнал вече своите неприятелски действия.

След непродължително съвещание ние решихме да се върнем в Панагюрище, а на другия ден да посетим Петрич, което беше изложено на златишките турци и черкези. Селата към Пазарджик: Попинци, Динката, Калаглари, Джумата и пр., според сведенията, които имахме, въстанали вече или се готвели да направят това, та затова нашето ходение по тая страна бе безполезно. Освен това отиването на Бенковски в Панагюрище беше неизбежно. Най-после, да си кажем правото, ние нямахме определен план на действие. За протокола от 17 април, който знаят вече читателите, едва ли помисляше някой. Сичко се вършеше театрално. Па и другояче бе невъзможно. Вчера едно, днес две. Нужни бяха поне няколко деня, докато утихнат страстите, докато населението се нарадва, докато най-после се изпълни определеният ход на събитията. Но варвари турци: чакат ли?...

За Панагюрище ние се спуснахме направо през гората, между селото Бъта и пазарджикското шосе, без никакъв път. В това време там не знаеше още никой за нашето движение и никому не минуваше през ума, че ние ще да се върнем него ден с такава голяма чета и от противоположната страна. Караулите, които пазеха откъм тая страна на шосето, щом ни

зярнали с телескопите да се смичаме през гората, помислили от най-напред, че тая многобройна чета не е друго нищо освен турски аскер, който иде да нападне селото. Начаса още бил изпратен бърз куриер до военния съвет в Панагюрище да извести за това нещастие. Лицето, което било натоварено с тая неблагоприятна мисия, не постъпило според въстаническите правила, да отиде право до *началството* и нему само да съобщи. Той препуснал коня, като че носи глава, което действие само по себе си трябало да произведе не твърде добро впечатление. Не стига и това. Той викал, колкото му е силата, да го чуе старо и младо: „Стягайте се, селени, мало и голямо да излязва на „Св. Никола“, защото силна турска войска настъпва – баирите са почернели!...“

Секи може да си въобрази после това до каква степен се е впаплачосало панагюрското население, което в своето възхищение отдавна беше забравило, че съществуват турци и султанска войска на няколко часа разстояние. Разказват, че в селото се подигнала голяма буря и неспоразумение. Пострахливите въстаници, в това число и жените, стягали вече едно-друго да бягат в гората, други просто не знаели що да чинат, а трети се разкаяли защо и за какво са въстанали, като ще бъдат нападнати така скоро.

Намерили се хора обаче, които погледнали на въпроса съвсем от друга страна. Начело на тие последните стоели панагюрските комисари. Тие решили, че каквото и да стане, който и да иде, ако ще би да е той и сам султанът, тие тряба да излезат насреща му и да докажат на дело защо са въстанали. Сполучили тие да съберат сички въоръжени и достойни мъже да носят оръжие, с които потеглили към „Св. Никола“ да срещнат неприятеля. Докато пристигнат до могилата, която е от селото навън под пътя, гледат, че насреща им иде други куриер, комуто глава слита от бързина.

– Радост, радост! Това не било турски аскер, но Бенковски войвода иде с 2000 (?) юнаци! – викал куриерът.

Това било достатъчно. Както преди малко се разпростра-

нила горчивата новина, че турци идат, така също и сега в късо време знаяло вече цялото село, че войводата се връща победоносно с голяма сила. Ако числото на защитниците, които преди малко тръгнали с цел да срещат турска войска, било 500 души, сега то се увеличило два пъти повече. Секи бързал да посрещне своите избавители, да засвидетелствува лично братските чувства и дълбоката признателност.

Часът имаше 12 вечерта, когато ние се надвесихме над Панагюрище. Четата, която възлизаше близо до 200 души, вървеше по следующия ред: най-напред идеше авангардата, състояща от осем души, която вървеше на стотина, сто и петдесят крачки разстояние пред четата. Подир тях следваше кръстоносецът на четата под Неделю с голям позлатен кръст в ръката, който дигаше наспоред главата си; той яздеше на кон. После него идеше байрактарят Крайчо и няколко души песнопойци, които пееха юнашки песни, а Бенковски, с гола сабля в ръката, вървеше отстрана. Той стъпаше на пара. С подсукани мустаки, с кривнат калпак и с ат, който от него повече се гордееше и чупеше. Той изглеждаше нито да е много радостен, нито пък замислен, с една реч – човек, достоен да заповяда и управлява. Момчетата бяха наредени двама по двама.

Най-напред ни срещна комендантинът на града Соколов, на обкопите, който беше наредил своята чета да ни отдаде военна чест; а после сичките граждани, мъже и жени, които се радваха и ликуваха, като че сичко беше вече свършено. Комендантинът Соколов, като човек, който виждал поне през плет, почетно застана пред войводата и му рапортира за състоянието на града, т.е. ние сега се сещаме, че е било подобно нещо. Панагюрци сочеха с пръст и се чудеха как така скоро се наредиха тие царски работи! С песни и с „да живей“ влязахме ние в града и се спряхме на главното мъжко училище. Сега панагюрци бяха много повече възхитени, отколкото първия ден. Мнозина, които не вярваха още, че може да се сполучи нещо с предивременното въстание, триеха ръце от радост.

– Кой се надяваше, кой мислеше, че народът е бил дотолкова готов – говореше вън от себе си И. Мачев, скептик и малодушен човечец до невероятна степен, който не можаше да си въобрази, че е възможно да се намерят хиляда души българе, които да мислят едно.

– Чак сега повярвах, че и ние сме биле народ, достоен за независимост – говореше други неверник Тома.

Ликуването, с една реч, беше без граници от страна на панагюрци; а Бенковски? – той беше Наполеон...

Училищата в Панагюрище бяха преобърнати на казарми за войниците. В главното мъжко училище, гдето слезе нашата чета, сред двора горяха няколко огньове, върху които вряха казани с гозба. Много стари и млади жени бяха напуснали своята работа и служеха на общото дело. Войниците останаха на училището, а Бенковски, заедно със своя щаб, отиде в къщата на П. х. Луков, гдето заседаваше военният съвет. Големият двор на тая джелепска къща беше пълен с жени, които лееха куршуми и виеха книжени фишеци. Купове с навуща, върви, цървули и пр. се намираха тука, които завеждаха особено избрани хора. Над къщата се развяваше голямото панагюрско знаме, приковано на дълга върлина. То показваше, че тук, в тая къща, се намира върховната глава на страната! Дали от по-напред беше то издигнато, или главата на Бенковски роди това, не зная на вярно. Знам само това, че на другия ден, като оставихме Панагюрище, т.е. като излезе държавният глава от това здание, нашият войвода заяви, че и знамето тряба да се смъкне, не му е вече мястото да се развява върху хаджи Луковата къща! Аз се чудех тогава, чудя се и сега повече, где тоя абаджия изучи тие тънки работи?

В Панагюрище бяха прибегнали на защита и следующите села: Баня, Бъта, Елшица, Калаглари, Джумата, Попинци, Балдьово, Кепелий, Ерелий, Айваджик, Стрелча, Саръгьол и Кавакдере. Тие бяха напуснали съвсем своите села.

Глава III

ОСВЯТЯВАНИЕ НА ПАНАГЮРСКОТО ЗНАМЕ

I

Това освятяване стана в четвъртък на 22 април. Рано сутринта камбаните и клепалата забиха от черковите. Тие известяваха на панагюрското и околното население извършването на тържествения акт. Скоро улиците около къщата на П. х. Луков се изпълниха с любопитни, повечето жени и деца, защото мъжете бяха по пунктовете. Тие бяха накичени с най-скъпите си дрехи. Въстаниците, кой на кон, кой по крака, въоръжени, както се следва, излязваха и влязваха в главната квартира, макар и без работа повечето. Секи искаше да блесне в очите на омаяното население; сички бързаха и заповядаха направо и наляво, никой не казваше: „Не зная“ – на многобройните въпроси, които тълпата задаваше за това и онова...

– Честито, братко! Да живей! Да живейме синца! Да е жив войводата Бенковски! Да живеят панагюрци! – бяха обикновените въпроси и отговори.

Името Бенковски вървеше от уста в уста. Той имаше вече авторитет на цар; нямаше човек, който да не си изкриви врата да го погледне. Къщата на хаджи Лукова представляваше същинска главна квартира. На големите порти, вътре в двора при стълбите и горе в салона пазеха силни караули. Но да не помислите, че тие караули бяха неми и безгласни истукани, както военните? Не. Тие си се разговаряха свободно, като че стояха на своя дюген, запитваха секиго, който минуваше покрай тях, за новини, викаха със сичките заедно „да живей“, даваха си мнението по текущи въпроси, спореха и така на-

татък. А населението се натискаше около зданието на „главната квартира“ и изказваше желание да се започне по-скоро освятяването на знамето. Нетърпеливият поп Грую Бански, с патрахил през врата и със спусната сабля на бедрото, сновеше надолу-нагоре. Както си мислеше той и както въобще се очакваше, негово благоговейнство щеше да застъпя мястото на архиерей в предстоящето тържество.

Не се мина много време, и няколко въоръжени въстаници извадиха една маса, която поставиха сред двора. Други двама въстаници въздраснаха по къщата на хаджи Лукова, за да снемат от върлината кадифяното знаме, което беше единственият виновник на тържеството. Оглушително „да живей“ поздрави това снемание. Трима-четирма души донесоха това знаме, което положиха със запазено благоговение върху приготвената маса. На първа линия, откъм портите, заеха място свещениците, на брой около 10–15 души, начело с поп Грую Бански, сичките облечени в черковните си одежди, с кръстове, евангелия и кандилници в ръка. На противоположната страна на масата се тури Бенковски, с гола сабля в ръка и с пълна униформа, която сега беше облякъл. Наоколо му стоеше неговият щаб, от дясна страна Крайчо Байрактар, комуто трябаше да се повери в ръцете знамето, от лява Райка (Райна) поп Георгева, от ръцете на която беше излязло кадифяното знаме. От двете страни между свещениците и главния щаб стояха наредени панагюрските комисари, или военният съвет, начело с хилядника Павел Бобеков. На втора линия зад духовния клир и щаба идеха въстаниците, наредени на колело, с пушки в ръцете, които държаха почетно. После тях идеше вече множеството, което се натискаше един през други кой да бъде по-близо. Мнозина бяха се накачили по къщите и стените да гледат отвисоко.

... Сичките присъствующи отложиха калпаци и наведоха глави към земята, когато се почна освятяването. Гласът на поп Груя Бански гърмеше. Едва ли той не хвърчеше; а охлузеният требник, който за очи държеше в ръцете си, не му

служеше за нищо, защото той четеше сичко, каквото му дойде на ума. Думите „проклети агарянци“, „зверове“, „поганци“ и пр. държаха първо място подир „господи помилуй“ и „пресвятая Богородице“. Щом се свърши божествената служба, дойде ред да се изкажат и различни патриотически вдъхновения. Много кратки, но огнени слова се изказаха, които се свършваха с гръмогласно „да живей“. В тие „да живей“ П. Бобеков спомена и целия Панагюрски окръг, който така също трябало да живей.

– Заедно с шпионите и с кръстените турци – прибави Бенковски на нисък глас, с явно негодувание против това незаслужено „да живей“. Не искаше Бенковски да се чува друго име в тържествата освен неговото. Гдето дойдеше дума да става въпрос за палмата на първенството, на славата и диктаторството, той преставаше да бъде хрисим.

Когато се свършиха вече сички духовни и граждански обряди, четирма души от щаба, заедно и с Бенковски, дигнаха знамето от масата и го внесоха вътре, за да се прикове на нарочно приготвената върлина. Райка Попова зашиваше наоколо му дебели копринени пискюли. После това Бенковски изказа желание, че знамето тряба да се пренесе тържествено през най-главната улица на селото заедно със сичката духовна и гражданска процесия. Разбира се, че против подобно желание, повечето театрално, лишено от сякакъв риск, не можаше да има никаква опозиция. Напротив, то имаше своите ползи и цели както за общото дело, така и за отделни личности. Около петстотин души конница само трябаше да придружи това шествие. Мнозина, на които конете не бяха тука, затекоха се да си ги докарат. Поп Грую с черковната мантия, която покриваше целия му кон, отдавна вече пречеше надолу-нагоре. Това право, да язди на кон с кандилницата в ръка, той казваше, че принадлежало само нему, а събратията му трябало да вървят апостолски.

Знамето, наместо да се повери да го носи *официално* назначеният вече байрактар – Крайчо Самоходов, – дадоха го

на Райка Попова, като мислеха, че с това ще да може да се произведе по-добро впечатление, от една страна, а от друга, че трябаше да се възнагради и нейният патриотически труд. Двама въстаника не закъсняха да доведат един черен като смола кон, който туриха на разположение на младата байрактарка, или по-добре *българска кралица*, както я прекръстиха от по-после на присмех турските ефендета. Докато тя стоеше на коня без знамето, представляваше нещо карикатурно със своето късо сукманче, но щом ѝ подадоха разкошното знаме, отведнъж се яви със своето величие на същинска хероиня.

– Да живей младата байрактарка! – извика одушевената тълпа.

Няколко души държаха коня на българската кралица.

Мустакатият Крайчо Самоходов, комуто сърцето естествено трябаше да ламти, за да пренесе той знамето през селото, беше поразен окончателно от тая несправедливост... Той бе обиден твърде чувствително, плачеше от гняв.

– Право ли е това бе, брате? Да се остави святото и неприкосновено знаме в ръцете на една нищо и никаква жена – говореше той на мене. – Да се кълна аз в бога и народа, че ще да пазя тая святиня до последната минута на живота си, а сега в тая тържествена минута да ми се отнема това право и да вървя със сгърнати ръце? За мене няма вече живот; аз съм убит.

Крайчо имаше право; но и думата на Бенковски, със съгласието на когото се повери знамето на Райка, беше закон. Имаше и други мнозина недоволни заедно с Крайча, които не погледнаха с добро око на това обстоятелство, гдето се предпочело жена за байрактарка.

Дигна се по едно време тежката процесия към т. пазарджикския път. Тя беше наредена така: най-напред стража (авангарда) от десетина души конници; после тях кръстоносецът на четата поп Неделю, така също възседнал на кон; подир него вървеше духовенството, облечено с черковната си

одежда, с кръстове и евангелие в ръцете, начело с архиерея поп Грую, който чупеше своя луд кон като кеседжия. След духовенството идеше Райка Попова с байряка, около която вървяха десятина души пазители на знамето с голи ножове в ръка. Близо до нея следваха певците, които пресиняваха да пеят бунтовен марш, сетне щабът, въстаниците, наредени двама по двама, и тогава множеството. Бенковски вървеше отстрана, възседнал на хранен ат, който се изправяше на задните си крака. Сичко добро, но проклети турци побъркаха!...

Аз не вярвам дали тоя ден имаше жива душа в Панагюрище, с изключение на въстаниците по укрепленията, която да не присъствува на тоя тържествен акт, какъвто Панагюрище не беше виждало още, па няма и да види занапред. Докато шествието излезе от селото навън, минаха се около два часа. На няколко места трябаше да се спираме, докато се разтъпче народът по улицата, който задръстяше свободния ход. Мъжете се надпреварваха и трупаха кой да върви по-близо до знаменосеца или до щаба на Бенковски, към които бяха обърнати сичките любопитни очи; младите моми и булки стояха наредени покрай пътя от двете страни с китки в ръцете, с които кичеха конете на юнаците и своите роднини и познайници, а някои ги хвърляха върху войводата и младата байрактарка; малките деца радостно и засмяно тичаха пред шествието като авангарди и късаха с ръцете си яростно който фес им се попадне, така щото улицата почервеня от османлийската емблема; най-после, старите баби, които бяха излезли по портите, мнозина със запалени великденски свещи, щом се приближаваше процесията, захващаха да се кръстят и струваха поклони пред войводата.

– Господ и свята Богородица да те поживи, синко – казваха тие. – Ти си проводен от небето да ни отървеш от мръсните некръстени кучета...

– Не са нужни толкова почитания и благоговения, защото и аз съм като вас човек и само с вашата помощ и с божата

ще да можем да си постигнеме желанието – отговаряше войводата важно и тържествено, не толкова да го чуят бабите, а стоящите около му.

Тряба ли да ви споменувам за възклицанията, за тържествените слова, виковете „да живей“ и пр.? Тие вървяха непреривно. Подобен тържествен акт аз видях, когато освободителните войски след две години време влязваха в ония български градове, гдето отоманска ръка беше избесила цвета на българския народ. Конакът, който довчера плашеше българете, сега служеше за затвор на пленниците заптии и турци, на число около десятина души, които въстаниците бяха успели да хванат тук-там.

По желанието на мнозина, а най-повече на поп Грую, процесията премина покрай това място, за да видят робите как се веселят българете и що знаят тие. Тая хвалба на другиго помогна или не, но за байрактарката и за самия поп Грую имаше най-лоши последствия, защото пленените турци известиха на Хавуз паша, когато той влезе в Панагюрище, кой е носил байряка на комитите и кой е държал в едната си ръка кръст, а в другата – нож. Най-после цялото тържество се спря отвън града на една зелена поляна над пазарджикския път. От това място се виждаха няколко караули по укрепленията, които стояха на караул в чест на шествието. Знамето биде побито сред поляната и множеството се нареди наоколо. Тогава Бенковски застана близо до него и като се обърна към въоръжените юнаци, почна да говори реч, с която между другото разясни и бъдещите действия на панагюрци и на неговата чета. Между другото той каза и следующето:

„Ние тряба да бъдем насякъде и нигде; най-важното ни действие ще бъде това, ако сполучим да действуваме по такъв начин, щото да смутим неприятеля още в началото на борбата... Секи признава, че това важно обстоятелство ние не можем достигна, ако действията ни се ограничат само на едно място, в един град или пункт. Най-голямо внимание тряба да се обърне на селата, към селските ни бунтовници,

които като по-прости и неразвити една най-малка несполука е в състояние да ги обезкуражи и да ги накара да сложат оръжие. А от сичко това вие разбирате като какви следствия ще да се породят. Ето защо става необходимо да се определи една подвижна чета от най-решителните юнаци, която да обикаля от село на село, да насърчава и поддържа духа на населението. На тая чета, за по-добро, аз мисля да ѝ стана предводител. Тя ще да бърза като вихрушка и начаса ще се намира там, гдето е нужно нейното присъствие...“

Тоя план на Бенковски се одобри от множеството. Той го предложи публично, за да предвари сякакви по-нататъшни тълкувания, като знаеше, че панагюрци желаеха, щото той и четата му да стоят постоянно в селото им.

„Виждате, че задачата на тая чета ще да бъде една от най-трудните – продължи той. – Тя ще да служи като образец и огледало на сичките въстаници, които има да посети и подпомогне в неприятелските действия. Прочее, аз искам измежду вас за нейното сформирание такива лица, които да бъдат достойни за тая цел и които се наемат да изпълнят следующите условия: първо, да бъдат добри куршумджии, така щото, гдето потеглят, да им не пада на сухо куршумът; второ, в случай на нужда, не дай боже, да търпят по няколко деня гладни и жедни; третьо, да бъдат добре изпечени на път, щото заедно с конете да вървят; и четвърто, да не спят по няколко нощи, да бъдат юнаци и решителни.“

Свършил-несвършил още Бенковски своята реч, отведнъж множеството, там надалеч, се разклати, да даде път на един непознат, който си държеше пушката в ръка, дигната нагоре над главите на множеството, и с кривнат калпак настрана, който затуляше едното му ухо – той застана с благоговение пред Бенковски, разпъхтян и почервенял.

– Войводо! Аз се наемам да изпълня сичките тие работи, за които ти говори по-напред – каза той. – Моля, вземи ме.

Силно ръкопляскание и „браво“ последва от страна на народа в чест на непознатия юнак, който засрами мнозина с

ястъклии мустаки. Напразно множеството се питаше кой е негова милост, как му е името и отгде е? Никой го не познаваше; дрехите му го показваха, че той е от далечни страни[1].

От хиляда и повече души въоръжени и млади въстаници, които се намираха на това място, само стотина се решиха да изпълнят условията на Бенковски; тие минуваха на една страна и писарите ги записваха един по един.

После малко процесията се завърна пак в селото със същото тържество, а избраната чета тръгна отделно.

До вечерта ние посетихме и арсенала, гдето между другите поправки на пушки и ножове работеха се твърде деятелно и прочутите от по-после черешови топове. Аз не зная кому дойде най-напред в главата тая мисъл, но предполагам, че тя се введе между нас по примера на Кара Георгя във време на сръбското въстание. Главният майстор на черешовите топове беше панагюрецът Никола Бинбашев. Тие топове имаха дължина 2–2 ½ метра, калибър като на горските топове, стегнати на три-четири места с яки железни халки и поставени върху две колелета, както обикновено биват същинските топове.

Понеже тая година, както казах по-горе, турското правителство беше забранило внасянието на куршума по българските градове и по тая причина той се намираше твърде малко сравнително с барута, то военната комисия се намираше в недоумение с какво друго вещество да запуши устата на тая

---

[1] Историята на тоя непознат въстаник, която аз научих отсетне, е следующата: той бил бакърджия, родом от одринските села, на име Господин. Нашето въстание на 20 априлий го сварило в Панагюрище, на един хан, с два коня бакър. Щом той чул пуканието на пушките и разбрал в що се състои работата, оставил своите коне, натоварени, в хана и грабнал своята тънка пушка. Както ще видят читателите от по-нататъшните ми разкази, той следва четата чак до Тетювенската планина и бе един от най-дързостните момчета и тогава, когато беше нашарен с няколко куршума. Него хванаха и изпратиха на заточение в Акия, отгдето той се завърна здрав и читав.

народна артилерия. Но за оногова, който е въстанал да превзема царство, има ли нещо мъчно? Скоро панагюрското население биде предизвестено от няколко гърлести люде, които обикаляха из улица в улица, като викаха, колкото им силата:

– Който има цариградски кантари, да им носи топузите в къщата на Пенча х. Луков! Чувате ли? Ха-ха!

– Защо ли им са топузите? – питаха любопитните жени.

– Царски работи – отговориха други.

Читателите разбират, че тие кантарски топузи не бяха за друго нищо, освен да се употребят наместо гюлета в черешовите топове. За да се не запали сухата череша[1] от барута, което е твърде възможно, някои опитни лица предложиха да се облече вътрешността на топовете с бакър, тенеке или друга някоя материя; но като нямаше нито едното, нито другото в Панагюрище, то военната комисия намери за добро да се употребят в тоя случай дългите лули от ракиджийските казани. Не знам обаче дали тая мярка се тури в действие, защото ние излязахме от Панагюрище още същата вечер.

Същия ден Бенковски пожела да види турските пленници, за които споменах по-горе, за да ги попита лично приемат ли си храната редовно и има ли да ги мъчи и безпокои някой, защото от вярно място бяхме се научили, че поп Грую Бански ходел при тях нощно време да ги кара да цалуват кръста и да ги насилва да се покръстят.

Когато ги доведоха при нас, тие бяха повече умрели, отколкото живи, защото не знаяха накъде ги водят, а твърде възможно беше да са си помислили, че след тържеството, на което и тие бяха свидетели, дошло е ред и за тях. Бенковски ги прие твърде любезно, увери ги да се не безпокоят, поръчаше им да се оплачат, ако ги закачи някой; но сичко напусто! Тие следваха да треперят като лист, бузите им бяха посинели

[1] Черешовото дърво се предпочиташе именно затова, защото според вещи хора то било най-твърдо. Любопитните и днес можат да видят един от тие топове, който се намира в Софийската народна библиотека. Мисля, че той е взет от Петрич.

като патладжан, две правилни думи не можаха да свържат. Виждаше се работата, че тие не обръщаха никакво внимание на нашите любезности, не можаха да помислят даже, че ние им говорим искрено.

И имаха право на това. Накъдето се обърнеха, срещаха противоречие. От една страна, отец Грую, който бълваше гущери, загдето оставяме поганците живи и се отнасяме с тях така учтиво, като с хора, изглеждаше тие последните с кръвнишки поглед. Щом някой от тях си дигнеше очите да го погледне, той скръцваше със зъби, туряше си ръката на саблята в знак, че с нея ще да ги изколи.

– Няма християнска любов между нас – говореше той сърдито. – Тие кучета отдавна трябаше да се помиросат или пък да отидат при своя пророк.

От друга страна, малките деца бяха се набрали около къщата, в която се ние намирахме, и следваха да викат на висок глас: „Тичайте да гледате, когато убиват турците!“ А тие турци разбираха български.

Между това Панагюрище се укрепяваше твърде деятелно. Сичките по-главни пътища и проходи около селото като Св. Никола, Каменица, Спасовден, Медетът, стрелченският път и пр. бяха запазени. Иван Соколов, комендантинът на града, пазеше на Св. Никола със стотниците Кръстьо х. Томов, Стоян Тропчев и Павел х. Симеонов. Единственият мост на татарпазарджикското шосе, близо до селото, биде развален. Насипите се правеха да противостоят само срещу куршуми. Тях копаеха жените, които от час на час оставяха мотиките и се залавяха за хоро. Въодушевлението нямаше още граница. Мнозина бяха пресипнали да викат „да живей“. Появяването на няколко само кола бежанци от околните села, които идеха в Панагюрище на защита, възбуждаше овации между населението. Бенковски свика панагюрските златари, на които даде 50 рубли *екатерини* да му обковат саблята и да направят голям печат – държавен!

Глава IV

ЧЕТАТА НА БЕНКОВСКИ В ПЕТРИЧ, ЕЛЕДЖИК, СЕСТРИМО И БЕЛОВО

I

... Късно вечерта получихме известие от Петрич, че околните турци и черкези се опитали да нападнат. Бенковски реши да отиде на последното това село, гдето неговото присъствие беше необходимо.

Преди да тръгнем за Петрич, той съветва панагюрските комисари (военния съвет) да накарат населението да си изнесе секи по малко храна и едно-друго в гората, която да служи като резерва за в нужно време, в случай на поражение. Военният съвет обаче не намери за нужно да се възползува от тие практически съвети.

– По-после ще да размислим за това – казаха няколко души от тях и работата така си остана.

Часа по 12 ½ вечерта сичко беше готово за път. Колкото по-добри коне имаше в селото, бяха отстъпени на нашата хвърковата чета от страна на панагюрските граждани. Тие последните сами бяха дошле да ги предадат на старейшините от четата, на които поръчаха в същото време да се грижат за тяхното добро хранение. Само на Бенковски бяха избрани 2–3 хранени ата, на които щеше да язди той.

Колко останаха зачудени обаче тие грижливи ступани, когато видяха, че излезе Бенковски с ножици в ръката и започна от една край да реже на чуждите коне опашките и гривите, за да се отличавали, че са бунтовнически коне! Няма съмнение, че красивите добичета ставаха твърде безобразни после тая операция; но така трябало да бъде. На сту-

паните се топяха сърцата; напразно тие присъствуваха при „пострижването“ да просят умилостявание.

– Моят кон, г. Бенковски, от само себе си има къса опашка, та затова аз мисля, че излишно ще да бъде да се реже – говореше един от тях, на когото конят се виждаше, че му е любим, защото гривата му и опашката бяха вчесани и накичени.

– Моето тайче никак не може да търпи мухите и ето защо добре би било да му се остави опашката дългичка, за да може да се брани – говореше втори.

Бенковски скърцаше с ножиците, без да обърне ни най-малко внимание на просителите.

– Приберете козината – говореше той на момчетата. – От нея стават добри върви (превивки).

На един и половина часа след вечеря ние се намятахме на своите коне и тръгнахме за с. Петрич. Избраната хвърковата чета, на число около 130 души, ни придружаваше. Няма да повтарям, че одушевлението и измежду тая четица нямаше граници. Щом излязахме от селото и помирисахме зелената гора, шумките на която ни шибаха по лицето, патриотическите песни, които бяха главната пища на сичките въстаници от априлското движение, гръмнаха. Пееха не само няколко души, но и стражите – предня и последня, щабът, сам Бенковски, цялата чета.

От дясна страна на пътя ни, там горе на един висок връх от Средня гора, гореше буен огън. Неговите синкави пламъци, облаците от светливи искри, които се възвишаваха и губеха в небесното пространство, паданието на изгорелите дървета, плюсъкът, трещението и пр., сичко, събрано наедно, само по себе си съставлява нещо бунтовно, анархическо и подигравка със собствеността – още повече развесели дружината. Предметът, който гореше, бе турско беклеме. Като такова, което е плашило българското население в разстояние на много години, беше подпалено от меченските въстаници.

Пътят ни за Петрич беше през Мечка. В последното това

село ние заварихме само няколко въоръжени селени, които бяха останали като стража; а останалите жители бяха се изнесли в гората, на мястото Вран камък. Селото представляваше пустотия. Нигде светлинка, нигде човечески глас, само верните ступани – кучетата, които не можаха да разберат още каква е работата, разхождаха се по улиците ожесточени, не можаха да се отделят така лесно от първото си жилище.

В Поибрене отпочинахме няколко часа, докато се разсъмне, защото според разказването на водачите пътят за Петрич, който така също върви покрай брега на Тополница, не е от добрите. Когато се пукна зората, ние тръгнахме по шумливата река, на която и двата бряга са покрити с гора. Петричени не бяха въстанали още както тряба. Само няколко души, въоръжени, обикаляха като стража по пътищата и нищо повече. Когато се отделихме на половин час разстояние от Поибрене, трима-четирма души въстаници от четата отидоха напред да узнаят намерението на селото и да известят приближаването на войводата. Скоро се уверихме ние като как тряба да бъдат разположени духовете в селото Петрич от следующия факт.

На разсъмвание пристигнахме до няколко воденици, които са на един час разстояние под селото, отдолу от дясна страна на пътя. Гледаме отдалеч, че брашнените воденичари тичат около воденицата към улеите, и гласът на кречеталото скоро замълча, знак, че въртението на камъците се спря. Това се правеше в чест на нашата чета. Воденичарите и сички ония, които се намираха на воденицата, застанаха около пътя наредени. Когато им блесна в очите скъпоценният кръст на кръстоносеца поп Неделю, тие си отложиха калпаците с благоговение.

– Да живейме, братия! – казаха тие и се впуснаха да цалуват ръка на свещеника и ония още лица от четата, които бяха облечени с по-добри дрехи.

На въпрос, какво има в Петрич, тие отговориха, че жителите ни чакат с нетърпение. Не закъсняха да пристигнат и

нашите пратеници в селото, препущец. С тях заедно дойдоха и няколко млади петричени, въоръжени, разбира се, за да ни посрещнат. Тие ни известиха, че петричени са на крак от два деня и чакат войводата с нетърпение. Па другояче не можаше и да бъде. Село Петрич, с жители около 1600, беше един от главните въстанически пунктове. Тук живееха и работеха хора решителни и умни като: Нено Гугов, Лулчо Гугов, Ив. Домусчиев, поп Христоско, Делчо Гугов, Филип Домусчиев и други. Тие са селени, но селени от Средня гора са парижани при софийските шопи!

Забравих да кажа, че тоя ден беше Гергьовден, 23 април. Слънцето наближаваше да се подаде, когато гласът на дървеното клепало се раздаде из коритото на бистрата Тополница. Бенковски се прекръсти набожно, който пример се последва и от четата. Прекрасно е тук местоположението. Двата бряга на Тополница в подножието на реката са покрити със зъбести скали до едно място, а нанагоре се захваща дребна горица, осен, дренак и дребен габър. Леглото на реката криволи като змия из белите камъци, по които се млъзга сякаква риба.

Още няколко минути пътуване, и ето напредя ни пъстро множество, мъже и жени, излезли из селото да ни посрещнат, не можали да се стърпят да дочакат своите избавители (!) в домовете си. Ние се наредихме двама по двама по чин и достойнство и певците запяха „Не щеме ний богатство“ и пр. Като наближихме до онова място, гдето беше се спряло множеството, сичките си отложиха калпаците и почнаха да се кръстят, а някои от тях коленичаха по земята и плачеха като малки деца, че ги сподобил най-сетне Господ да видят с очите си българска войска и български байряк. Когато един от нашите другари забележи на петричени, че не е време сега да се плаче и тъжи, но да се потрудят за приготовлението на нужните си неща, тие отговориха, че без сълзи е невъзможно. „Как да не плачем, господине? Забравя ли се така лесно сичко онова, което сме ние претеглили! – говореха тие. – Не е година, не са две, но цели стотини...“

Заедно с петришките жители беше излязъл и старият поп Христоско, с кръст и кандилница в ръка. Той благославяше надясно и ляво. Наместо да предлага за целувание своя кръст, той сам целуваше нашето знаме и дръжките на ножовете. Бенковски и щабът му слязаха в къщата на Иван Домусчолу, а четата, под предводителството на Крайча Байрактар, подмина селото и се спря на високата могила при гробищата, откъм Златица. Онова, което ставаше в Панагюрище, скоро се почна и тука. Жени и момичета, с песни и гайди, с мотики и лопати на рамо, излязаха от селото навън да копаят насипи. Сичките майстори, железари и дърводелци, бяха събрани на едно място, на които се дадоха наставления незабавно да приготвят 3–4 дървени топове, нуждата на които скоро щеше да се усети. Разшаваха се и петричени; секи напусна своята домашна работа и се притече на помощ към общото дело. Гърлестият селски кехая викаше от боклук на боклук[1]; той предаваше на всеослушение заповедите на петришката разпорядителна комисия.

– Толкова оки хляб, толкова агнета да бъдат готови – викаше той. – Жените да вървят с лопати и мотики на старите гробища, царство ще да се превземе...

Сичко доби бунтовнически характер.

– Жертва за бога и за българска свобода! – говореше горделиво селенинът, когато подлежеше да коли своето даначе или овне.

– Досега сме печелили за поганците; отсега нататък сичко да бъде за българските юнаци – говореше други.

– Жива бях, синко, да видя с очите си християнското... – говореха старите жени и триеха очите си с ръкава.

Както видите, и тука същата сцена, каквато в Панагюрище. Такава беше насякъде. После обяд и щабът, заедно с Бенковски, излезе из селото, за да посети укрепленията и лагера на четата при старите гробища. Работата кипеше. След свършва-

[1] Селският боклук е трибуна на кехаята.

нието на секи обкоп работниците се залавяха на хоро. Няма нужда да ви разказвам, че гайдите държаха първо място; тие не млъкваха. Нашата хвърковата чета беше побила байряк на върха на могилата, а заморените момчета късаха вълчешки крехките агнета на зелената морава, с възправени пушки на лявото рамо, готови на сяка минута да подскочат. Петричени, мъже и жени, се надпреварваха да им служат. Та може ли и другояче? Освободители! Но тие освободители, на минута останали сами, бяха преминали границата на бунтовническата чистота. Освен крехките агнета и бистрата студена водица, която малки момиченца носеха с разни съдове, трапезата се украсяваше и от няколко пръстени стомни, пълни с лозова жидкост, донесени от услужливите петричени.

Бенковски пламна. Той изгледа накриво петричени, заповяда им да излеят стомните, счупи няколко, като ги тръшна от земята, и арестува трима души, а на хвърковатата дружина запрети строго никой да не е турил оттук нататък вино или ракия в устата си. В противен случай наказанието ще да бъде смърт. Сам Бенковски даваше пример на това въздържание. Той наруши това правило, както ще видят читателите, когато остана гладен три деня.

В това време, когато войводата даваше всевъзможни заповеди и наставления, обезпокоителни гласове се разнесоха по насипите и две пушки изгърмяха от върха на ближната рътлина, гдето имаше поставен караул да наблюдава за появяването на неприятеля.

– Турци идат, черкези нападат! – викаха караулите.

Това бе достатъчно да смути бунтовническия лагер. Турците и черкезите, които ние бяхме забравили вече, за които в разстояние на три деня и три нощи само проклетии и псувни слушахме, за които най-после ние имахме смелостта да мислиме, че са се уплашили от нашите овации и викание „да живей“, за което уверявахме и населението – секи може да си въобрази като какво потресающе впечатление трябаше да произведе известието за тяхното появявание.

Колкото въоръжени селени имаше в старите гробища, сичките се нахвърляха в насипите, изтрещяха им пушките и се приготвиха за бой. Пехотата от нашата чета така също завзе един от приготвените обкопи, а конницата остана като резерва зад високата могила. Бенковски с гола сабля в ръка, възседнал на коня си, тичаше от едно укрепление на друго да насърчава юнаците.

– Удряйте мъжки и постоянствувайте до последна капка кръв, защото, ако покажем слабост още на първото сражение, ще да ободрим неприятеля! – говореше той.

Нападателите не се виждаха още отгде ще нападнат и какво им е числото. Тие не закъсняха обаче да се подадат откъм селото Колунлари, през високата ртълина зад реката; сичките бяха башибозуци от околните села, сичките пешаци. Щом се надвесиха над реката и дойдоха лице срещу лице с първия наш насип оттатък реката, гдето бяха само селени, отвори се огънят най-напред от страна на турците. И се подписа тържествено вече актът между роба и господаря. Първата пушка изгърмя. Секи може да си представи като какво страшно действие трябаше да произведе тя на петстотингодишния роб, който се е научил само да мълчи, да не възразява, да ласкае и да навежда врат раболепно. Сички горещи юнаци, които досега викаха и изказваха своята ненавист само на слова и с песни, без да се сетят от най-напред – онемяха в насипите, забележи се едно разкайвание в лицата им, пожълтяха и побледняха.

Между това турците нападаха стремително върху първото укрепление. Техните пушки – като същински топове, куршумите им свиреха много надалеч, а нашите бухаха, като кога се изтърся рогозка, и куршумите им дигаха праха из нивята, като че падаше камък. Причината беше калпавият барут, който пак турците ни продаваха. Турците, възползувани от това, нападаха още по-бързо.

Нашите се спогледаха нагоре-надолу и за голям срам, тръгтиха да бягат в голяма безредица... Башибозуците нападаха,

вик подиря им и още повече усилиха гърмежа. Куршумите им дигаха праха из краката им. Бенковски кипеше от яд. Както той, така и други викаха към отстъпившите да се спрат; той поиска да отиде при тях, но ние го не пуснахме, защото, ако той паднеше още на първото сражение, пропадаше и самото дело. И сам Бенковски не правеше изключение от общото настроение; и неговите устни бяха пресъхнали, както и на другите. На сичките присъствующи там въстаници очите бяха обърнати към нас; тие искаха да отгадаят на какво сме мнение ние, т.е. дали няма да последваме примера на първата стража, или, напротив, сме намерени да се биеме. Турците, насърчени от първото ни отстъпвание, обърнаха и към нас. Макар и да бяха още далеч, куршумите на военните им пушки (белгийски шишенета) свиреха над главите ни и падаха чак в селото. Безпокоителни женски гласове се чуха от селото, които още повече подействуваха на нашите въстаници.

Тогава Крайчо знаменосецът, по покана на Бенковски, възседна на своя кон и се обърна към въстаниците с гореща реч. „Напред, братия!“ – извика той и пусна коня си срещу турците. Около 20–25 души конница и толкова пешаци го последваха през нивите. Гъст прах от сухата пръст се дигна над главите им като вихрушка. Башибозуците налягаха по очите си и отвориха огън срещу нашите юнаци; но като видяха, че тие не бягат като първата стража, захванаха да се теглят назад. Почна се битката. Първата стража, която беше си оставила насипа, завзе го бързо-бързо и отвори огън в ребро на неприятеля, макар и безполезно.

Лицата на въстаниците, които останаха в старите гробища, захванаха да се зачервяват от една страна.

– Удряйте, братия! – викаха сички, като че да бяха сѐ войводи, и поискаха да последват храбрия Крайча, който се губеше на десния бряг на р. Тополница в гъстия дим.

Конницата удари по реката нагоре, за да заобиколи уж неприятеля, което бе невъзможно, понеже баирът, на който стояха турците, е твърде стръмен; а пехотата настъпаше с

гърмеж. Пушките на неприятеля замълчаха. Не се мина много време, и ние можахме да съгледаме между шумките, че той отстъпва пълзешката. Един от тях се рани: видяхме, като се прегъна на два ката, но другарите му го взеха на ръце. Радостен вик се изтръгна из гърдите на сичките въстаници, пушките запукаха още по-силно и неприятелят удари на бяг окончателно. От нашите не се нарани никой. Заедно с Крайча беше и Л. Гугов.

И така, ние бяхме вече победители. Кой може да опише радостта на обрадваното население и на четата? Чак сега българинът позна на дело, че и той чини нещо, че не е вярно сякодневното доказване на турците „гяур табансъздър“ (страхливи).

– Тичайте да избием тие кучета! – викаха сички.

– Ах, защо не са готови сега топовете, да изпроводим няколко кантарови топуза подир тие голи читаци! – говореше поп Христоско, на когото побелялата брада трепереше, като че го дърпаше някой отзад. – Да помнят и знаят крастите кога са нападали на петричени и на храбрия *Бенков* войвода.

Гайдите писнаха изново по сичките насипи и хорото се залюля напук на турците, които надничаха крадешком от върха на рътлината. На хорото се заловиха не само младите момци и моми, но и стари хора и бабички, които скачаха на пропала. Поп Христоско, на когото черковното правило не позволяваше да потропне, казваше, че никой път не би турил на главата си черната капа, ако знаел, че ще да се играе такова хоро. Крайчо Байрактар, на когото най-много се дължеше пропъждането на златишките читаци, завърна се вече в лагера със сичките преимущества на истински победител. Той се посрещна и прие тържествено, според както му се падаше. Работата на укрепленията се захвана още по-деятелно.

Когато се завърнахме в селото надвечер, сварихме няколко депутации от околните села Смолско, Каменица, Раково, Мирково и пр., които бяха дошле да се допитват до главния щаб, след като въстанат, в селото ли да стоят, или да дойдат

в Петрич? Както виждате, славата на въстаниците гърмеше. На раковчени се каза да отидат на мястото Харамлиец, а каменци и смолчени[1] да дойдат в Петрич. В числото на тие депутации имаше и две стари бабички от Мирково, българки, така също депутатки, които казваха, че са изпратени уж от своите съселени; но от собствените им думи се забележи, че техният косъм не е чист. Подложихме ги на изпитание в отделна стая, да кажат правото; употребихме различни средства освен мъки, а дъртите плашила постоянствуват. Отворихме две торби с бели меджидии отпредя им, като казахме, че на тях ще да ги дадеме, но пак напусто.

– Оставете ги на мене тие стари кошници, да им отрежа главите – каза Ворчо (той беше пристигнал) и потегли да извади своята сабля.

Старите баби забъркаха конците. При сичко че техните лица имаха образа и подобието на Баба Марта, изобразена в календара на Пенча Раданов Карловца, пак им беше мило за живота, на който срокът едва ли щеше да се продължи още няколко години.

– Ние сме християнки, синко – говореха тие и гледаха в очите на Ворчо, да го познаят наистина ли говори той.

Най-после бабите се изповядаха. Тие казаха, че биле изпратени от златишкия мюдюр до Г. Петрич, за да изучат що сме за хора и какво търсим по селата със зелен байряк. С една реч, тие изпълняваха ролята на шпионки. Наместо да ги задържиме и накажем, което вършат не само въстаническите главатари, но и сички воюващи, ние ги отпуснахме свободно да си отидат. Причината на това бе, че ние ги натоварихме с обратна мисия до златишкия мюдюрин. Писмо на турски язик, с български слова, издиктува Бенковски на секретаря Георгева до мюдюр ефенди, в което обясняваше надълго и широко целта на въстанието и отношенията ни спрямо мир-

[1] От с. Каменица само няколко души дойдоха в Петрич, а повечето отидоха на Харамлиец. Тук се намираше още и с. Колунлари.

ното мусулманско население. Най-после той му определяше rendez-vous, да се срещнат и разговарят на по-пространно за много текущи въпроси, като му обещаваше и честното си слово, че нищо няма да пострада.

II

Нашето присъствие ставаше необходимо в Петрич още за няколко деня. В противен случай, ако потеглехме за друго място, от една страна, че куражът на населението се убиваше, а от друга, че нападението на турците от Златишко беше неизбежно. Изпращанието на двете жени от страна на мюдюра показваше, че турците готвят нещо, но не знаят още с кого имат работа. А между селските въстаници едва ли биха се намерили няколко души, които да мислят, че нашето дело е възможно да се побърка. Тие продължаваха да се веселят и радват на свободата и българското царство. По цял ден и нощ не се спираха. Ту пътеки завардяха там нейде из планината, гдето имаха надежда, че ще да минат турци и черкези да ги нападнат, ту правеха различни нападения на турските села и кошари. По тоя начин около 2000 овци и кози бяха отървали от турците, от които колеха за обща сметка. Имаше хванати и около 400 глави едър добитък, сичко турска стока.

Един наш българин, който бил овчар при някой си ага от околните села и на когото момчетата взели овцете, не се забави да се яви пред войводата с протест. Турчин не смееше да направи тая дързост, но за българин – пътят бе отворен; кой не знаеше, че Петрич се намира в границите на българското царство? С твърде остро предисловие стъпи в селото поменатият българин, овчар на агата. Той псуваше и ругаеше още отдалеч не само петричени, които му бяха взели овците, но и ония, които не си гледат работата, които са тръгнали да се месят в царските разправии и които вадят сиромашията от ум.

Стражарите му дадоха някои обяснения да разбере, че

не се намира пред турски кърсердарин и че никой се не бои вече от неговия ага; но той подигна по-голяма олелия, като хулеше сичко християнско и свято по онова време за секи въстанал българин.

– Кой ви е тук черибашията (наместо войвода)? Кажете на тоя харсъзин да излезе, за да го питам аз него как се взема чужда мъка – викаше той сред двора.

Тоя българин беше от оня род потурчени аргати, които отиват да слугуват по турските врата от малки деца още. После няколко минути той стоеше вече вързан от едно дърво сред двора със собствения си пояс, а двама души петричени ги обикаляха със суровици в ръка, като бъчова, и удряха без милост.

Ако петричени играеха хорà на 20 априлий заедно със свещеника си, то на 24 пак наведоха глави, пак се усъмниха в своето бляскаво бъдеще. Сега аз разбрах, че Бенковски имал пълно право, когато говореше, че една най-малка несполука е в състояние да убие куража на нашите въстаници. Причината на това униние бе не на шега. Стражите от околните върхове известиха, че като се съмнало, забележили биле чадъри до софийското шосе, отдолу под с. Мирково, под които, по сяка вероятност, турска войска почиваше. Разбира се, че това известие не само едни петричени трябаше да смути. Навъзсядахме ние своите коне и скоро се намерихме на най-високия връх над селото, отгдето равното Златишко поле можаше да се гледа като тава. Стражарите имали право. С помощта на телескопите ние можахме да преброим и колко бяха чадърите на турския аскер, при сичко че разстоянието, което ни делеше, е повече от 2–3 часа. Тие бяха застанали до самия мост и самата им обстановка показваше, че и тие се безпокоят, разбират своето критическо положение. Много българе, мъже и жени, работеха около чадърите с мотики и лопати.

Предвид на тая сериозна опасност ние се разпоредихме начаса още да отидат куриери до Панагюрище и Коприщица

с писма до военните съвети, от които ние искахме въоръжена помощ. Казвам въоръжена, защото хора и ние имахме, но от тях само едната четвърт беше въоръжена с допотопни оръжия, а останалите нямаха даже и по една брадва на ръката. Това беше насякъде; ако ние имахме оръжие да раздадем на сичките въстанали българе от IV окръг, то поддържането на въстанието беше гарантирано поне за един месяц.

От друга страна, заповед се изпрати и до петришкия *арсенал*, да се свършват по-скоро черешовите топове, за които настана време да се турят в действие. Доколкото бе възможно, стараехме се да поддържим духовете на населението.

На мръквание обаче петришкото население пак потъна в отчаяно настроение. Ясният глас на една жена, която цепеше селото да плаче, стана причина да се събират петричени туктам на улицата по няколко души не като буйни бунтовници, но мирни съседи...

– Мъжо! Мил мъжо! Ступанино... Дали воловце си нямаше, или сюрия овце! За какво беше петимен на къщата си, та отиде да се биеш с турци и черкези? Пусто останало и българско царство... – и пр. нареждаше поменатата жена, на която бяха убили мъжа пред няколко часа.

– На аскерлика è туй сега не му е добро – говореха помежду си събравшите се селени, които трябаше да бъдат трогнати от жалния глас на своята съселенка и от смъртта на довчерашния си другар. – Сега на тая жена защо ѝ е свобода, какво тя ще да се ползува от българско царство?

– Чакай де! Ние какво сме видели още? Вчера едно, днес две. Оттук нататък секи ден ще да слушаме подобни плачове – потвърди втори селенин.

– Ние никак не размислихме по-изтънко, преди да въстанем, но да видим где ще да му излезе краят – заключи трети селенин, след като си издъхна твърде чувствително.

Да не се види чудно това колебание на нашите въстаници още в началото на борбата. Това е извинително за сички ония народи, които не са привикнали да гледат хладнокръвно на

своите жертви. Освен това възможно ли е там, гдето пукат пушки и се убиват хора, да присъствуват и нежни женски натури, дребни деца и пр.? Тие последните завинаги ще смущават и най-решителните юнаци.

Българинът, когото оплакваше жената в Петрич, беше убит от един черкезин вън от селото. Най-напред нашият българин ударил черкезина с куршум, разбира се, отдалеч. Зарадван от своята сполука, той се впуснал да отреже главата на своята жертва, но черкезинът и в своя смъртен час пак черкезин си останал. Щом нашият човек се надвесил над него да му отреже главата, той подигнал с разтреперана ръка револвера си, приготвен от по-напред, и два еднообразни куршума промушили гърдите на петришкия въстаник. Неговото тяло се донесе в града и славно биде погребано.

Един от черешовите топове беше готов вече надвечер. Бенковски заповяда на Нена Гугова, един от петришките въстанически главатари, да изкара през нощта готовия топ на най-ближната долина над Златишкото поле, т.е. гдето беше се разположила турската войска, и оттам да пусне няколко кантареви топузи, които немалко ще да смутят както войската, така и ближните турски села. Освен това трябаше и да се опитат тие топове на какво разстояние ще карат гюле и как ще да гърмят. Планът на Бенковски се одобри и петричени пак се окуражиха, щом обкованото с железни обръчи черешово дърво премина през селото, турено на две колелета и теглено от едно муле. Отпред на колелата беше турено брашовско сандъче, в което се съдържаше барут, пачаври и едно-друго. Топът бе накичен с разни цветя; а поп Христоско, с козенови дисаги на рамото, в които бяха турени кантарските топузи, тичаше напред, обрадван до ушите. И в тая минута той не забрави своето духовно стадо.

– Кажете на трудните жени да бъдат нащрек, т.е. да се не стреснат, когато изгърмят страшните гърмела – говореше той.

Топът потегли за Златица, изпровождан от голямо мно-

жество любопитни. Няколко души всадници, които придружиха топа, скоро изчезнаха в тъмнината, по реката нагоре. С тие последните заминаха и едно отделение въстаници под предводителството на Стояна (из Петрич), които отиваха да нападнат турското село Колунлари. Тие не можали обаче да сполучат, защото турците биле будни и отдавна обикаляли около своето село въоръжени и приготвени.

В първата мисия обаче пратениците сполучили. Когато тие извезли топа върху една ртлина, обърнали му устата към Златишко поле, именно към оная страна, гдето беше спряна войската, турили вътре около половин ока барут и един кантарев топуз и нощната тишина на ясната пролетна нощ била нарушена. Закривената желязна кукичка на топуза, подкарана от половината ока барут, грозно пропищяла из въздуха, като свирката на локомотив. Отчаян кучешки лай се подигнал из околните села. Неизвестно дали от тая наша игра, или от само себе си, но турската войска, която беше отворила чадъри под Мирково, беше очистила на заранта.

Рано сутринта пристигна и помощта от Панагюрище, за която бяхме писали. Тя се състоеше от 105 души въстаници, сичките въоръжени, под предводителството на стрелченския херой Иван Ворчо, който беше успял вече да разсипе това село, за което замина на 20 априлий вечерта, както знаят вече читателите. Освен това той бе разбил една турска чета от околните села и отървал обратно едно коприщенско знаме, което турците успели да отърват по-напред от коприщени. Иван Ворчо заслужаваше напълно титлата войвода.

А от Коприщица не ни се изпрати никаква помощ. Приехме само писмо, в което се извиняваха техните предводители, че понеже очаквали от ден на ден да се нападнат от силни турски чети, то имали голяма нужда от хора. От коприщенския куриер се научихме ние, че двамата ни другари, Волов и Икономов, не биле тръгнали още от Коприщица за определените пунктове, гдето трябаше да отидат да подигнат народа. Постъпката на двамата апостоли произведе негодувание

между нас. Разбира се, че тие щяха да извършат много по-голяма работа, ако отидеха между населението, отколкото да се помайват из Коприщица. Най-много се късаше от яд Бенковски.

– Измениха! Станаха клетвопрестъпници, развалиха святите ни планове! – говореше той отчаяно и изпущаше тежки въздишки. – За сичко Волов е виноват. Ако той се беше попаднал в друго село или град, иди-дойди, но копришките чорбаджии го развалиха окончателно[1]. Атлазените фустани и черните вежди, на които той е горещ поклонник, повлияха му... А Икономов? И той ли е бил женска свята Богородица? Аз му се не надявах. Аз не мислех, че и в неговата хайдушка натура е останало кьошенце за съчувствие на фустаните...

На 25 април, пред обед, ние бяхме нападнати втори път от башибозуците, в числото на които имаше и много черкези. Тие дойдоха откъм Златица по реката и ни нападнаха по сичките линии. Захвана се сериозна битка с пушки; турците, между които имаше много златишки агашетини, викаха и псуваха сичко, що е българско, и нападаха отчаяно. Тие бяха повечето конница, с хранени атове, които препускаха и разиграваха по долината. Предводителят на черкезката банда, възседнал на бял кон, дохождаше чак до нашата линия, изпразваше своя винчестер и пак се завръщаше в редовете на неприятеля. Ворчо войвода нагази в реката и отиде да се скрие в подмолите под левия бряг, гдето наблизо дохождаше черкезинът. Той не закъсня да се яви пак, но докато се накани да гърми, Ворчовото шишене дигна пушека измежду върба-

[1] Казах, че Бенковски никак не обичаше коприщени. Във време на въстанието аз го поканих няколко пъти да отидем в това село, но той сѐ отказваше. „Моето влизание в Коприщица тряба да се предшествува с отсичането на стотина глави“ – говореше той и се готвеше да прави списък кои чорбаджии именно тряба да се заколят; но това трябало да стане тогава, когато види под байряка си 2000 души чакмаци. Според него тарторбашиите на чорбаджилъка се намирали в Коприщица.

лака и черкезкият предводител увисна на коня си. Болезнен вик се чу от страна на черкезите, които полетяха с конете си напред и посрещнаха мъртвото вече тяло на главатаря си, когото конят отнесе обратно. Във време на битката Бенковски беше принуден да се затуля из шумака, защото, щом се яви възседнал на кон и почна да командува, неприятелите го познаха и куршуми като град се сипеха около му.

След половина час турците направиха начало на отстъпване. Воденицата, която им служеше за опора, се завзе от нашите въстаници, които на минутата още я запалиха. Сражението трая около два часа; то се свърши благополучно за нас, защото само едно момче, Захарий Спасов, имахме ранено в устата, когато от неприятеля паднаха десятина души, които тие отнесаха на конете си. Нашите ги гониха чак до края на прохода и колкото водениці имаше по реката, предадаха ги на огън. Тая битка стана в Смолската река. Артилерията, която чакаше като сокол върху една могила, не стана нужда да се употреби, при сичко че поп Христоско настояваше поне един топуз да изпратим на златишките читаци. В неделя ние бяхме нападнати от едно отделение черкези, но и тие бяха принудени да отстъпят след едно малко сражение. Както виждате, победите бяха сѐ на наша страна. Селските ни въстаници захванаха малко по малко да обръгват на пищението на куршумите. Наместо да им пожълтяват лицата, когато се кажеше, че турците нападат, напротив, тие ставаха сега по-куражлии. Бенковски тържествуваше; тържествувахме сички.

Един от най-главните въстанически пунктове, както казах по-горе, беше гората Еледжик. Там бяха избягнали селата Церово, Лесичево, Калугерово, Мухово, Веселиците и пр. От тоя пункт пристигна в неделя на 25 априлий депутация до войводата, която го призоваваше да отиде час по-скоро с четата си на Еледжик, защото при Маркова врата достигнала турска войска, а околните черкези отдавна насилвали да влязат в Еледжик. Депутацията уверяваше, че ако не им

отидем на помощ, то повечето население било се решило да сложи оръжие и да се предаде на турския комендантин, с когото нямали сила да се борят. В числото на тая депутация беше и познатият вече на читателите наш приятел поп Кирил, игуменът от Калугеровския манастир. Той се оплакваше, че голяма размирица владеела между еледжикските въстаници, които, като нямали главатар, бунтували се един срещу други. На него нападнали няколко лесичевски въстаници да го бият, защото ги бил излъгал, като им казвал от по-напред, че щом въстанат, щели да им дойдат на помощ казаците на Дяда Ивана.

Ако помнят читателите, поп Кирил беше изпратен от Панагюрище на 20 априлий, щом дигнахме въстанието, да отиде в Белово да разбунтува населението; но според неговото разказване той не можал да наближи до последньото село, защото полето било пълно с башибозуци и черкези, които малко останало да го хванат. После това той се върнал и останал на Еледжик. Бенковски не вярваше в извинението на поп Кирила. Той казваше, че страхът е бил главната причина да се върне, а башибозуци и черкези немислимо било да има! Така ние мислехме още по него време.

От само себе си се разбираше, че нашето отиване на гората Еледжик беше една от най-въпиющите нужди. Ако ние не сторехме това час по-скоро, то никакво съмнение не оставаше според уверението на депутацията, че няма да надвие партията, която искала да се предаде на турския комендантин Хасан паша. Собствено, наша длъжност беше да предварим злото; но чакай да видим какво казваха петричени, които, като се известили, че от друго място дошле да ни викат, начаса се събраха и дойдоха да заявят пред войводата своето негодувание.

– Ако вие ни оставите в това лошаво време, когато турците надничат в селото ни от четири места, то ние сме изгубени, заедно с кокошките – говореха тие.

– Ние не можем да противостоим на околните села нито

един ден; братията ни от Смолско и Каменица, наместо да ни помагат и да защищават главния пункт, по цяла нощ стоят в селото си, като оставят без позволение своите позиции. Без вас ние не чиним нищо, затова не ви пущаме...

Трудно положение.

– Ние не сме длъжни само вашето село да пазим и въобще в програмата ни няма да е казано, че ще да защищаваме някое село; нам са нужни хора, живи хора, а не села и добитък – отговори Бенковски. – Нашата най-първа длъжност е да обикаляме по сичките въстанали и невъстанали села, отгдето иде най-голямата опасност. А вие, ако се усещате, че не ще можете да се удържите в селото си, идете на Вран камък (час и половина разстояние от Петрич към Меченската гора), гдето ще бъдете на безопасно място.

Нищо не беше в състояние да убеди петричени. Никой от тях не желаеше да си напусне селото и да го гледа отдалеч, като потъва в пламък и пепел. Сега чак почувствувахме ние, че работата няма да върви сѐ така, като по мед и масло, но големи спънки ще има да се срещат в осъществуването на почнатото дело. Кого да слушаш по-напред и кому да изпълниш желанието? От едно място проваждат известие, че ако се не намери там войводата най-много до един ден при тях, да ги защити от неприятеля, то тие ще да сложат оръжие пред тоя последния. Други утвърждаваха, че ако тоя същият войвода не остане при тях, тие не са в състояние да изпразнят срещу неприятеля нито една пушка. Трети, панагюрската чета, която ни беше дошла на помощ с Ворча войвода, искат настоятелно позволение да се завърнат в своето родно място, гдето така също семействата им биле изложени на турския ятаган.

Но това беше още цвете; ние се намирахме в началото на мъчнотиите.

Най-после Бенковски сполучи със своето огнено слово, както и другите лица от щаба да убедят петричени, че тие и сами можат да останат за няколко деня, докато нашата чета осигури безопасността на населението в Еледжикската гора,

а после пак може да се завърне. И петричени пак се засмяха, пак дойдоха на себе си. Бедните! Тие държат първо място между ония села, които изградиха темела на българската свобода с пепелището на своето село!

Преди да заминем обаче от Петрич, ние решихме тайно помежду си, само двама с Бенковски, да направим няколко села насилствено бунтовници; ние решихме да изгорим селата Смолско, Каменица и Раково. Причината, за да направим тая жестокост, бе оплакването на петричени, че жителите от поменатите села твърде често оставяли своите позиции и отивали в селата си да нагледват добитъка и хамбарите си с житото, да не би да ги ограбят турците. Тая тяхна постъпка не водеше към добри следствия; тие можаха да напакостят на работата в най-критическите минути, а други средства нямаше за изкоренявание на злото. Никой не знаеше от нашия план, който аз щях да турям в действие. Взех със себе си дяда Цвятка от Церово, познат по своята храброст, и други още десятина души момчета от хвърковатата чета, сичките конници, с които се отправих за Смолско, без да им съобщя целта на нашето пътуване. В същото това време Бенковски потегли с двете чети – хвърковатата и оная на Ворча войвода – за Еледжик, през Поибрене. Пладне минуваше, когато ние тръгнахме от Петрич за Смолско. Времето беше хубаво, слънцето печеше на пропала. Много жени и деца срещнахме по пътя, от поменатото село, които пренасяха едно-друго за в Петрич.

– На добър час, синко! Като отивате нататък, заобиколете и нашето село да го запазите от душмани – говореха тие, като се отбиваха настрана да ни правят път.

Като минахме покрай укрепленията, мнозина смолчени поискаха да ни придружат – сгоден случай да заобиколят селото си, защото се научили, че имало наблизо черкези; но ние ги придумахме да останат, защото това е наша грижа. Село Смолско е чисто българско село, на един час разстояние от Петрич, откъм северна страна, със 150 къщи. То е

разположено над една долина в Средня гора; имаше си черковица, помазана със синя боя, и училище, доволно хубавичко здание, построено до самата черкова.

Ние го гледахме вече отдалеч и не можахме да се нарадваме на неговите спретнати къщици и заградени дворове, които след малко трябаше да рухнат под опустошителния огън. Жестока мисия!

Когато влязахме чак в селото, тогава аз съобщих на моята дружина где отиваме ние и що ни предстои да вършим. Мнозина от тях се стреснаха и поискаха да се откажат от тая работа, че било грехота и пр.

– Где ще да ни отидат нас душите – говореше един стар калугеровченин, – когато ние се осмелим да палим и християнските села заедно с черковите?

– Пък черкова ли е холам? Да ѝ се ненагледаш! – възрази други.

– Ох, по-добре да не съм се раждал на тоя свят, като ми е било писано да горя на брата си къщата! – каза трети и въздъхна от сичкото си сърце и душа.

Въздъхнахме синца.

Раздадох на сичките от приготвените запалителни вещества и се разпръснахме из разни улици на селото да палим наред, покрай която къща минем. Жива човешка душа не се виждаше из селото. Само разсърдените кучета тичаха по улицата и лаеха отчаяно. Моите другари, които аз мислех, че се решиха вече да палят, не смееха да турят още огън ни на едно здание. Тие не захванаха дотогава, докато аз не направих начало. Подир няколко минути в селото беше вече буря. Буйни червени пламъци, размесени с дим и сякакви прегорели материали, които затуляха ясното пролетно слънце, чупеха се надолу-нагоре и най-после вземаха направление към небето. Затрещя и заплющя, рухнаха да се събарят здания, потъмня сичкото село, уплашихме се и ние сами от своите действия! Сички животни, които се намериха още из нещастното село, бягаха напредя ни, уплашени от страшния пожар, към неподпалена-

та още махала; кучетата лаеха и виеха с дигнати към небето глави, които като да искаха пощада, жално и подозрително ни изглеждаха тие и с подгънати опашки между краката, знак на покорство, отстъпаха безсъзнателно. Биволи, биволици, волове, крави и телета, които, макар и да бяха откарани вече един път при техните ступани, но като не можаха да забравят така лесно своето жилище, бяха се върнали в селото, в старите си свърталища. Сега тичаха омаяни надолу-нагоре, ревяха сърцераздирателно и като не можаха да намерят изход, хвърляха се безсъзнателно в буйните пламъци. Видях един вол, когато се метна да прескочи през оградата, натъкна се в сърцето на един остър кол и увисна на земята заедно с плета, гдето си и остана. Патки, кокошки и други хвърковати гадини хвърчаха заедно с дима нависоко над пламъците, да търсят спасение, но задушени от гъстия дим и умалели, падаха с главата надолу в бучающия пламък.

По-нататък из улицата срещнахме двама души от другарите си, които ни съветваха да бягаме вече на края на селото, защото после малко пожарът ще да ни загради пътя и мъчно ще можем да намерим изход. Тръгнахме из една улица към другата махала, в която се намира черковата, и намерихме останалите си другари в един дюген, който тие бяха разбили и грабеха едно-друго, кому каквото хареса, повечето за ядение.

– Бог да прости! По-добре е да го вземем ние, отколкото да стане жертва на огъня – говореше един от тях.

Пълни бъчови с вино и ракия имаше в тоя дюген и дружината беше започнала да точи от една край. Аз им забраних, че не е време за пиянство, а дядо Цвятко потроши сичките съдове из дюгена, да няма в какво да наливат. Докато чаках навън на вратата, няколко зли кучета се бяха събрали наоколо и държаха нападателно положение. Аз извадих револвера си и прострях на земята няколко от тях[32].

– Вардете се, че черкезите нападат! – извика един от другарите ни, който идеше из улиците от лява страна.

Ние излязахме сред улицата пред дюгена и що да видиш! От другата улица, през която ние не бяхме минали още, около 10–15 души черкези, с голи сабли в ръцете, налитаха като кучета към дюгена и бяха се приближили до нас на стотина крачки. Щом ние се издадохме на улицата, черкезите пречупиха своята линия и се нахвърляха през един плет в един двор, вероятно да завземат позиция. На вярно нашата особена униформа, левовете на калпаците ни, пауновите китки, а най-главно оръжието ни уплаши нападателите. Тие са помислили, без съмнение, че ние не сме страхливи раи, а московци, както мислеха по него време сичките османлии. Ние се намятахме на конете и бързо препуснахме из противната улица, през която после няколко минути невъзможно ставаше да се премине по причина на огъня, а в такъв случай трябаше да преминем през черкезката позиция, единствено свободната улица. Двамата от другарите ни ги нямаше още никакви; тие бяха в пожара. Изгърмяхме няколко пъти и свирнахме с рога да ги призовем. Тие последните не бяха пристигнали още, когато съгледахме от другата страна на селото гъст облак от прах, който се дигаше из златишкия път. С помощта на телескопа ние можахме да узнаем нашите черкези, които видяхме в селото и които бягаха с коне, свързани от по-напред, както се види, край селото.

Изгърмяването на моя револвер върху кучетата спаси живота на дружината. Ако не бяха се появили черкезите, които кой знае за какво взеха тие гърмежи, то ние щяхме да минем през улицата, гдето бяха се спрели тие, т.е. през позицията им. Тие избягаха, защото не ни знаяха числото и се уплашиха от униформата ни.

Когато бягахме през селото, съгледахме в една къща, вън на сайвана, една стара бабичка, сляпа и с двете очи, както се виждаше, защото вървеше покрай стената и се подпираше с двете си ръце. Тя ни усети, като минувахме покрай нея, и попита кой гори селото и далеч ли е пожарът. Разбира се, че нямахме време да ѝ разправяме и да ѝ се притичаме на

помощ; а отпосле, когато видяхме, че черкезите избягаха, сичко беше вече напусто, защото къщата, в която се тя намираше, потънала бе в пламък и дим. И така нещастната баба стана жертва!...

На нас не оставаше друго нищо, освен да вървиме за друго село, защото мисията ни в Смолско беше вече свършена по бляскав начин. То гореше на много места и никаква надежда не оставаше за неговото спасение; но като сяко село с разредени къщи изгорели само ония от тях, които с ръката си подпалихме, т.е. 10–15. Черковата и училището останаха здрави. Село Каменица стоеше на пътя, с което така също трябаше да се разпоредим. Това село се намира така също в Средня гора, на 1 ½ час разстояние от Смолско, към югозападна страна; и то е чисто българско, от 84 къщи. Пътят минува през твърде стръмни планини, долчини и сипеи, така щото ние бяхме принудени на много места да слизаме от конете и да се провираме под шумки и гъсталаци. Гората изоколо беше пълна с наши въстаници, стражари, пътници, овчари и пр. След дълги озирания и наблюдения, да не бъдем черкезка или башибозушка банда, излязваха насреща ни туктам накрай пътя. Ония, които бяха от Смолско, със сълзи на очите ни разказваха по кой начин им изгоряло селото, запалено според тях от зверовете черкези, а нас поздравляваха, че сме си спасили живота от тие последните, понеже идехме откъм Смолско. Тие не можаха да си въобразят даже, че ние сме похитителите на селото им. А ония въстаници, които бяха от Каменица, радваха се при нашето появление, че ще да можат да запазят селото си по-добре с нашето присъствие. Бедните! Тие не знаяха, че ние сме най-страшните палачи.

Слязахме в Каменската река, която тече посред селото и покрай която върви пътят. Самото село се намира в такава стръмна долина, щото само от едно място може да се влезе в него, с кола. Слънчовите лучи, които пареха твърде горещо тук, в тая долина, обиколена с рътлини и гъста гора, ставаха по-чувствителни.

Подир пладне ние стигнахме в селото. Там заварихме мнозина селени, които прибираха още едно-друго, било добитъка, било покъщнина. От най-напред тие ни взеха за душмани и избягаха в гората, понеже сега за пръв път виждаха въстаници с униформа; но щом им дадохме паролата *Наполеон*[1], приближиха се да ни посрещнат и немалко се зарадваха. В селото имаше запалени няколко здания от самите селени, между които бяха селският хамбар и ковачницата на един циганин, ако помня добре. Значи селените са предразположени да гледат пожар, помислихме си ние; но когато загатнахме отдалеч, че по-добре би било, ако се подпалеха и други някои здания, то срещнахме съвсем противното, което и трябаше да се чака.

Сичките въстаници, които се намериха в селото, с първото ни още пристигание наобиколиха ни да разпитват за туйонуй по вървежа на въстанието, така щото никой не можаше от нашата дружина да се отдели от очите им и да отиде из селото, за да произведе пожар. Почакахме около един час и като видяхме, че с хитрост не ще може да се направи нищо, аз обявих открито на възхитените каменски въстаници своята мисия и целта на дохождането ни в селото им. Казахме им, че селото непременно тряба да се изгори, затова да си изнесат едно-друго, защото нямаме време да чакаме. Тая новина порази като гръмотевица нашите селски братия, които не можаха да си обяснят що значи това и дали сериозно говорим ние?

– Че и това имаше ли го в сметката – говореха тие нажалено и се споглеждаха един други. – Времето няма да бъде сѐ така топло; утре ще дойде зима, где ще да се приберем с дребните си деца?...

---

[1] Забравих да кажа, гдето му беше мястото, че във време на въстанието паролата за сичките въстаници в сяко село и пункт беше *Наполеон*, по която се познаваха въстаниците. Нейният автор пак Бенковски беше. Да е чел той нещо за Наполеона, не вярвам. Не зная по какви сведения му беше харесал дотолкова.

Ние им разправихме, че имало уж кой да се грижи за сичко това, а тие трябало да слушат само какво им се заповядва; че свободата била по-скъпа от къщите и добитъка и че ако сме оставили селата здрави, щели сме да спомогнем на неприятеля. Празни приказки! Българинът не се лъже. Смърт е за него сякаква свобода, която не е свързана с къща, покъщнина, нива, лози и дърт пелин.

Не бях свършил аз още своята убедителна реч, когато един от присъствующите селени, човек на 60-годишна възраст, извика със сълзи на очите: „Да бъде!“ Това каза той и изтърси запалената си лула върху покрива на своята собствена къща, гдето, като духна няколко пъти, сухата тръстика пламна опустошително.

– Жертва на бога и на християнията! – прибави той, когато заплющя вече зданието, и за да усили още повече огъня, плисна върху му котела с ракията, която държеше в ръката си и която беше изнесъл нас да черпи!

Ние бяхме поразени от патриотическата постъпка на тоя старец, който не беше прочитал ни едно патриотическо съчинение, който не знаеше ни защитата на Термопил, ни за поражението на Наполеона в 1812 г., нито пък се беше срещнал с някой учен през целия си живот, защото Каменица не е твърде от посещаемите села.

Нашият път беше вече отворен после това трогателно произшествие със стареца. Секи от нас надигна по една запалена главня и тръгна из селото да пали. Същата история, както и в Смолско, с това само изключение, че тука вършехме сичко в присъствието на свидетели. От дясна страна на реката имаше такова едно грамадно здание, каквито по селата въобще твърде нарядко се срещат. То имаше размера на една солдатска казарма, принадлежало, както казаха, на някой си богат селенин. Жената на тоя последния, която се намираше в селото, беше дошла при нас да се моли да пощадим поне нейната къща. Тя беше се обърнала с гърба си към реченото здание и не виждаше, че двама души от дружината увираха вече

главните под керемидите на къщата ѝ; но когато се обърна и видя пламъка, наместо сълзи и отчаяние тя си дигна ръцете нагоре и помоли Всевишния да приеме и нейната къща като дар от българския народ!... Невероятни работи.

След половин час време ние възвивахме по ртлината, от дясна страна на селото. Тук сварихме много жени и мъже, които оплакваха отдалеч своето село. Не е да не знаяха тие, че ние сме авторите на злото, но никой от тях не си отвори устата да ни каже неприятна дума. Хванахме пътя за с. Раковица, което така също отивахме да горим. Тук Средня гора е твърде буйна и стръмна. Немислимо беше да оправим ние пътя за поменатото село през сичките тие криви долини, непроходими урви и объркани пътеки, ако да не срещахме на сяка крачка въстаници от селата Поибрене, Каменица и пр. Паролата *Наполеон* много ясно се произнасяше от наша страна, защото мечкарските шишенета на местните въстаници, които се насочваха оттук-оттам из шумата, не се шегуваха. Тук наблизо се намира местността *Харамлиец*, както казах по-горе.

Ние отидохме да се срещнем най-напред с въстаниците от с. Раковица, които се намираха малко по-горе от Харамлиец в една прекрасна долина, покрита с бели високи букове, около един студен извор, из който плаваха букови листовце. Малко по-настрана горяха огньове, на които се въртяха агънца. Юнаците почиваха под дебелите сенки с шишенета в ръка. Тук, на това място, тие бяха твърде безопасни, защото немислимо беше да проникне в тая планина турчинът; по тая причина тие не се бяха погрижили даже да си поставят стража. От техните обяснения ние разбирахме, че тие са се изнесли от селото си Раковица, находяще се от планината на няколко часа разстояние, твърде скоро, така щото не бяха успели още да си донесат и най-необходимите неща като храна, дрехи и пр. Следователно тие ни помолиха да им не палим отсега селото, докато го опразнят. За тая цел тие поискаха три деня срок и се обещаваха с клетва, че ще да го запалят сами.

Ние отстъпихме.

За с. Вакарел, което така също щяхме да горим, пак раковци ни уведомиха, че ние нищо не можем свърши в това полутурско и развратно село, в което няма ни един свесен човек, с чисто народен дух. Впрочем аз знаях Вакарел и без обясненията на раковци.

От един гол връх на това място се виждаше цялото Софийско поле, Витоша, Ихтиман и пр. Виждаха се тие, защото атмосферата към тая страна беше чиста и прозрачна – знак, че шопите мируваха. Не беше така обаче към южната страна на високия Доспат. Тук се извиваха тъмни облаци от дим, които пъплеха тържествено и се цалуваха в небесното пространство със своите по прилика братия – сиви облаци. Какво ли ставаше там? Само Марица знаеше това!...

III

Слънцето отиваше да потъне в мрачния Доспат, когато ние оставихме лагера на раковчени и се навалихме из планината надолу към Поибрене. Няколко часа бяхме се отклонили ние от леглото на Тополница, гдето ни беше пътят за Еледжик, та затова трябаше да побързваме. Попитахме местните въстаници не е ли възможно да прекосаме за Еледжик направо през планината, по върха на Средня гора, без да слязваме в Тополница, но от сички получихме отрицателен отговор. Где бе възможно да премине човек през сички тие непроходими долини, урви и ртлини, гробната тишина на които нарушаваше само неустрашимият вълк? Часа на единадесят вечерта стигнахме ние в Поибрене. Още отдалеч, докато се скитахме из усоите, дохождаше от време на време до слуха ни гласът на много гайди откъм селото, което обстоятелство увеличаваше още повече напрегнатото ни любопитство. Стражите около селото ни известиха, че Бенковски войвода е в Поибрене, а гайдите свирят на хоро.

Пак при даскаловия дюген, на мегдана, беше се спряла четата уж на почивка; но гласът на гайдите не оставяше човека на мира. Голямо хоро беше се залюляло на това място не само от местните жители, моми и момци, но и от двете чети. Сам байрактарят Крайчо Самоходов със зеленото знаме в ръка водеше хорото с Ворча войвода. Бенковски стоеше на стол посред, заобиколен от поибренските първенци. Тържествуваше той в тая минута. Двамата въоръжени свещеници, които правеха част от четата – кръстоносецът поп Неделю и игуменът Кирил, – седяха от двете му страни. Сички участвующи в това тържество бяха в крайно възхищение от картината, за която поибренчени казваха, че и да изгори вече селото им, доволно му е тая слава. Юнаците, които тропаха от сичкото си сърце и душа, гордо и надменно кривяха своите накичени кръстове, за да държат ножовете им по-добра поза.

Притъмня вече, а никой не казваше стига, малко внимание обръщаше на попотеното си чело, като че сичките да бяха пророци за в бъдеще, че Априлското въстание ще да остави добри възпоминания само с тоя род картини, хора и песни и пр. Кой е крив?[1]... Въстаниците от Поибрене, както знаят вече читателите, бяха се изнесли в гората; но по случай на заминуването на четата и че тоя ден беше християнска свята неделя, мнозина бяха се върнали да обиколят своето село и да се черковат. Надалеч от селото дойдоха тие да ни изпроводят. Оттук нататък поп Неделю престана вече да бъде кръстоносец на хвърковатата чета, под предлог че бил уж болен, а всъщност нему се не искаше да рискова своя живот с нашата чета, действията на която бяха съпрежени с различни неминуеми опасности. Мястото на поп Неделя завзе отец Кирил, който поведе четата в качеството си на кръстоносец със същия кръст от поибренската черкова.

---

[1] От Поибрене се изпратиха писма до панагюрския военен съвет, в които се известяваше, че *победата е наша*.

Скоро ни прихлюпи мрачната нощ в долината на Тополница. Нищо друго се не чуваше освен шумтението на тая последната и непрестанното врякание на немирните жаби, които бяха наредили своите нощни концерти по раззелененните и обрасли в разни цветя и бурени подмоли на Тополница. Неволно ние трябаше да се опростиме с нашите крекливи певачки, защото пътят, или по-добре посоката към гората Еледжик, гдето отивахме, отделяше се на дясна страна от Тополница из една стръмна и каменлива долчина. Разбира се, че оттук нататък в тие непроходими места пътуването ни ставаше от минута на минута по-трудно. Макар и да слязвахме от конете, макар и да стягахме коланите им и да ги водехме за гемовете, пак тие се хлъзгаха по гладките камъци, не можаха да се подемат нагоре, къдрави искри изхвърчаха от железните петали, които се тракаха от камъците. На секи двадесят минути бяхме длъжни да поправяме седлата, които се смичаха под опашките на добитъка, а конят се спираше и захващаше да рита. Никакъв път нямаше тука. Слаби възпоминания са останали в паметта ми за околните предмети, които се състояха от паднали букове и други род дървета, от тъмни усои, тесни хайдушки пътеки, монотонни малки потоци и груби четвъртити камъци.

После много забикалки, падания и ставания, пропъхвания през гъсти и зелени шубраки и шуми, от които на мнозина бяха се изподрали лицата, пристигнахме по среднощ при стражата на еледжикските бунтовници, прибежище на много села. Макар да беше дълбока полунощ, но повече от местните въстаници, известени предварително за нашето дохождание, чакаха с нетърпение, сичките събрани на една полянка, гдето ни приветствуваха по начин, известен вече на читателите от много случаи. Богата и разкошна вечеря бяха сготвили тие за войводата и неговите хора. Там, на един висок връх, историческо свърталище от незапаметни времена на други угнетени сиромаси, каквито бяхме ние, храни боже – за което живо свидетелствуваха дебелите каменни сте-

ни на укрепленията, под четири-пет клонести бука беше наредена вечерята. За постелки служеха зелени букови листи, върху които ние насядахме. Освен печените агнета, белия мъж (хюшмир), първо място държеше и едно младо теленце, опечено по хайдушки[1].

Рано сутринта на 26 април, половин час пред изгряването на слънцето, докато сичките момчета спяха още, защото едва ли два часа се набираха, откогато си бяха легнали, Бенковски се беше събудил вече и продължаваше да се разхожда под клонестите букове и на онова място, гдето бяха навързани конете. Тие последните той обикаляше да види в какъв ред се намират. Ако той във време на въстанието спеше по един час на нощта върху стола, подпрян само на едната си ръка, то сега той дремеше или върху коня си, или подпрян до някое дърво.

Вечер, когато четата заставаше на становище, някои от момчетата пееха, други се разговаряха, трети се бореха и т.н., а Бенковски, ако нямаше нещо важно, лягаше малко да позаспи; но щом се умълчаваха другите, които от по-напред се веселяха, ставаше вече и тръгваше да обикаля наоколо, без да събуди другиго от четата. Най-много наглеждаше той конете, които заничаше един по един дали сичките ядат, няма ли някой да му е стегнат коланът, да е оставен с гема си или да не е напоен. Ако се случеше да забележи някой от поменатите недостатъци, той го поправляваше сам, без да вика ступанина му. Много пъти съм го виждал да носи храна на гладния кон. Беше захванал по едно време да се оплаква, че от много говорение и от безсъница гърдите го болели, задушавало го нещо на гърлото. Това не беше чудно; човек, който в три месяца разстояние запали цяла страна и я накара

[1] Това се приготовлява така: изкопават най-напред една полегата дупка в земята, която опалват добре с огън, като пещ. После турят вътре телето или агнето например, заедно с кожата му, като замажат отвън добре дупката, да не поема никакъв въздух. По тоя начин месото става твърде вкусно.

да въстане като един човек, от желязо тряба да бъдеше, за да остане здрав.

Когато се развидели добре, той разбуди четата и заповяда да му приготвят коня и да се стегнат 20–30 момчета, защото ще отиде да разгледа укрепленията и наместените стражи по върховете на планината. Същински държавен глава!

Като главатари над еледжикските въстаници бяха Теофил Бойков из Калугерово и Гено Теллията от Церово. Тоя последният беше прочут по сичката околия, па даже чак до Пловдив и София, по своя твърд характер и по юначеството си. Турците го наричаха Телли паша, защото имал власт и сила като такъв.

Заедно с тие последните и с други много още въстаници, освен 20 души от нашата чета, заминахме ние към върховете на планината. Мястото Еледжик, или Градище, не е ни село, ни пещера, ни пък някоя крепост. То е една местност в Средня гора откъм южната ѝ страна, над река Тополница, от лява страна на Маркова капия, като идеш откъм София. Най-ближни села до Еледжик са Мухово, Церово, Славовица, Веселиците и пр. Мястото е разнообразно: гори, долини, тук-там поляни и върхове. Откъм Ихтиман Еледжик е защитен от бърдото, в самото подножие на което се намира Маркова врата и шосето Т. Пазарджик–София; а от другите страни се брани от непроходими долини и усои. Пътници, които минуват по шосето София–Татар Пазарджик, па и по новата железница, най-добре можат да видят Еледжик. Над самата Троянова порта, при ханчетата, т.е. гдето се захваща вече слизанието из Ветренския проход, от северна страна, най-високият връх е Еледжик. Той се вижда по цялата линия от Вакарел до Паланка. Околните жители бяха избрали Еледжик от само себе си, по предание, че това място е служило за прибежище и на други угнетени братия, както забележих по-горе. На много високи върхове стърчаха развалините на стари крепости, дотолкова антични, щото върху

стените им отгоре бяха израсли букове, преживели своя век, паднали, съборени от времето и изгнили почти.

От върховете на Еледжик можаше да се види още по-надалеч, отколкото на Харамлиец. Ихтиманската равнина се гледаше напредя ни като тава; а побелялата Рила, на която върховете бяха покрити със сняг, не можаше да насити окото със своето горделиво величие. Откъм западна страна надничат голите хребети на Стара планина, които са отгоре над Златица; на юг тъмнеят височините на Доспата, които едвам можаха да се съзират, като пред мираж, през колосалните облаци, надвисени отгоре им. Към възбунтуваните села не можаше да се види друго нищо, както и по-първия ден, освен гъсти облаци от дим, който се издигаше отдолу нагоре и плуваше по хоризонта. Цели легиони орли и други хищни птици, подплашени от грозния пожар, извиваха се нависоко и събрани в куп, като покорно стадо, отиваха да търсят прибежище по голите скали на стария Хемус. Ние имахме смелостта да се блазниме, че сички тие пожари са произведени от немилостивата ръка на нашите решителни бунтовници. Какво заблуждение!

Стражите и укрепленията около Еледжик ние намерихме в добро положение, доколкото това бе възможно. При сичките налитания на черкезите, което се вършеше почти секи ден, победата оставаше сѐ на наша страна. Сега, когато пристигна вече нашата чета, когато гласът на Бенковски захвана да гърми измежду средата на местните въстаници, тие последните забравиха вече първото си настроение да сложат оръжие и опасността, която ги грозеше. Турската войска, за която тие разказваха, че се явила уж под планината на шосето, беше изчезнала неизвестно накъде. Много проходи и пътеки наоколо бяха засечени и запушени от въстаниците, така щото мъчно можаше от един път да влезе човек с кон в лагера.

Само Маркова капия се пазеше от сичките почти муховци, на които се изпрати помощ още 80 души въоръжени въстаници, понеже там най-много напираха черкезите. Гдето

имаше нужда да се правят укрепления, захванаха се, а гдето не беше поставена стража – постави се. След ревизията и еледжикските въстаници останаха благодарни от нас, и ние от тях. Та можеше ли да бъде другояче? Бащино наследство ли имахме да делим, за да се караме? Стигаше само гласът на турците да се не чува; тие ни разваляха съгласието...

За да се потвърди с тържествен акт това наше съгласие и споразумение върху вървежа на общото дело, залюля се пъстро хоро на върха на планината върху една зелена и росна полянка, покрита със сякакви балкански цветя.

Ех, че хоро ли пък беше, дявол да го вземе? Не зная на другите участвующи и присъствующи там как подействува, но колкото за мене, с гордост го изповядвам – благодарих се, считам се и досега за щастлив, че съм бил честит да присъствувам там.

Ще да ми възразите, че царските паради и смотрове, гдето присъствуват силнейшите сего мира, потъналите в злато и сърма пълководци и други знатности, гдето свири музика по ноти и правила, затъмняват със своя блясък хиляда ваши еледжикски хорà. Да, колкото тие и да са бляскави, колкото и да поразяват със своя разкош слабите натури – за което се и правят нарочно, – сè пак чужди и студени остават. Сички участвующи в тях мълчат като риба, мигат и стоят, принудени са да правят онова, което им се заповяда от по-силните, което не е тяхно, но чуждо. С една реч, тие са словесно стадо, привилегировани роби, бездушни кукли, повикани да развеселят другиго, когото може би и да ненавиждат в душата си.

Така също и осветлените салони на баловете със сичките белоръкавични кавалери и варакладосани дами, които дохождат за хатър, които лицемерничат и се преструват да говорят не онова, щото е на сърцето им, но онова, което ще да угоди, аз ги турям много по-долу от нашето цървуланско хоро, което тропаше върху бозалъка. Тук никой никого не лъжеше, нямаше преструвка, липсуваше лицемерието, не съществуваха правила и пусти етикеции. Играй ли ти се – скачай колкото

искаш; не желаеш ли – гледай отстрана; настъпи ли те някой по невнимание – кажи му: „Сляп ли си, та не виждаш!“ Знай, че никой няма да се докачи, че не си казал „пардон“ или фарисейското „извини“. Ония, които се сърдят, че им не казали „пардон“, които считат човека за грубиян, че не употребява тая дума, никак няма да им заплаче окото, когато се приготвят да ти изгорят душицата, да те направят нещастен.

Хорото на Еледжик стана много по-голямо, отколкото беше в Поибрене. И сам Бенковски не можа да се стърпи от да се не залови и обиколи няколко пъти. Когато скачаха юнаците и си забиваха краката в бозалъка, тоя последният отхвърчаше настрана, като че го вееха с вили.

После това ние слязахме в ниските места да обиколим лагера на семействата, арсенала, готвачниците и пр. Не само сяко село беше се прибрало въз една страна, но и на махали се деляха още, както са си биле в селото. Повечето от жителите бяха успели вече да си построят бъдещи жилища в планината от дървета и шума, колкото да не стоят под открито небе. Сичкият им почти добитък с твърде малки изключения беше прибран от полето и се намираше тука. Храна следваха още да принасят от оставените си села кой как може, така щото бяха се осигурили за през лятото. Жилищата бяха построени в една долина край малкия ѝ бистър поток.

От селата бяха избягали на Еледжик не само българете, но и колкото турски цигани ковачи се намирали в селото и спекуланти евреи, кръчмари и бакали.

Когато преминувахме покрай един от тие лагери, а именно покрай церовския, мисля, съгледахме на едно място, че бяха се събрали накуп пред една колиба множество жени, деца и няколко мъже.

– Да се отбием да видим какво става там – казаха няколко души от дружината.

– Днес ще да се кръсти в българска вяра един евреин заедно с децата си – отговори една стара бабичка, която бързаше да пристигне на мястото, гдето се береше множеството.

– Какъв евреин те е патило тебе, стара вещице, или си сънувала? – каза Ворчо войвода, понеже ние не знаехме още, че и евреите са дошле на Еледжик да търсят свобода!

– Ни сънувам, ни бълнувам – отговори бабата, без да се спре. – Днес още ще да се кръщава Аврам чифутинът, който беше в нашето село дюгенджия.

Ние се приближихме до тълпата, която, като ни видя, разстъпи се наоколо и мястото към вратата на колибата остана празно. Напредя ни се представи брадат човек на възраст около на 40 години, който ни гледаше уплашено и трепереше цял-целниничък. Той беше облечен с европейски дрехи, със селски калпак на главата, върху който бяха ушити много кръстове, а на челото му имаше залепен един от восчена свещ. Бенковски попита тълпата що се е събрала да прави, но като видя, че на сичко това е предмет човекът с многото кръстове на главата, обърна се към него.

– Ефендим, християнската вяра искам да сторя кабул – каза човекът още повече уплашен и захвана в същото време да се кръсти така неестествено, като че да мелеше кафе.

– Нима ти не си българин? – попитахме ние.

– Не, ефендим. Аз съм евреин, но не падам по-долу от българин. Живея братски с християните, а мразя и ненавиждам турците, като секи кучето, даже и самите евреи.

Селският поп, който наздраво беше уверен, че ние ще да похвалим постъпката на евреина, че желае да влезе в недрото на православието, което той правеше от страх, както и горещата ревност на ония, които се трудеха да приведат един заблуден в правия път, приближи се до нас и даде някои обяснения по повод на кръщаването. Той разказа, че сичко това се приготовлява с неговото съдействие и че отдавна щял да извърши кръщението, но липсували му някои нужни неща за в тоя случай.

– Ей сега ще да те кръщам аз тебе, като ти опаля два ножа по дългото расо – каза Бенковски на святиня му, който не очакваше да чуе подобен отговор за ревността си.

На уплашения евреин казахме да бъде свободен и да слуша какво му говорят, а вярата му никому не е потребна, целта ни не е да разпространяваме християнство. Гено Теллията се задължи да внимава оттук нататък, щото друговерците, находящи се на Еледжик, да не бъдат притеснявани. Евреинът обаче не ни заплати със същата монета, както ще видят читателите по-нататък.

Тряба ли да ви казвам, че в тукашния арсенал кипеше деятелност, че и тука се дълбяха черешови топове? Мисля, че дълги и широки описания не са нужни, понеже читателите познават вече много такива арсенали. Ще кажа само, че в тукашния арсенал работеха най-много майстори, повечето цигани, турски и български, сичките на брой около четиридесят души, на които главен майстор беше Стоян Иванов от с. Мухово. Тоя последният практически беше се научил да работи иглени пушки и пищови от системата *лафуше*. Аз видях един пищов от тая система, направен от него на Иван Ворча, с марка отгоре на желязото: „уста Стоян Муховченин на 1875 г. № 1“, който стреляше куршум на 400 крачки и биеше много по-добре, отколкото калпавите европейски револвери, които имахме.

Еледжикският арсенал бе устроен отделно от семействата, в същата долина, покрай бистрия поток. Да не помислите, че главите на майсторите турски цигани бяха обвити с пъстри шалове, както трябаше и да бъде? Тие бяха турили отдавна български калпаци, по свое желание, разбира се, и дотолкова се бяха влюбили в тях, познато от какви съображения, щото не приемаха да ги отложат на минута даже във време на тежката работа около огъня, когато българските им събратия не вардеха това правило. Още повече: в късо време тие дотолкова бяха обикнали нашето православие, щото собствените им имена Филджан, Рамадан, Мехрем и пр. бяха заменени с Никола, Христо, а най-много Васил, понеже, както е известно, циганите имат особена страст към святи Василя. Българските цигани ги викаха на турските им име-

на за подигравка, понеже знаяха новите им настроения към православието.

– Хем, Иван ага, стига вече толкова – казваха тие сърдито. – Шега-шега, но най-после ще ни принудите да хвърлиме харзувал на пашата (т.е. на войводата). Ние не сме вече турци...

Тие последните работеха най-усърдно – обща чърта на сичките дьонмета, които обичат да експлоатират. Не говоря за нашите еледжикски цигани с калпаците, от които не можем да искаме никаква доблест и които си продаваха вярата не от порок, а от неволя. Освен черешовите топове в еледжикския арсенал се работеха още стари пушки, ножове и пр. Чуковете и пилите денонощно бяха в движение.

Еледжик, гдето имаше около 2000 и повече семейства, отдавна беше обърнал вниманието на околните турци, наймного на Ихтиман, добил бе вече право на гражданство. Сношенията му с околията се подкачиха най-напред от шпионството; турците не се забавиха да изпратят такива, за да узнаят каква е работата: „Московци ли има на Еледжик, или само прости раи." За голямо съжаление е и това, че сичките шпиони бяха изключително наши българе от Ихтиман и от околните български села, гдето българщината е почти удавена и развратена от различни обстоятелства. Между другите стражарите бяха хванали едно 18-годишно момче, облечено в шопски дрехи, което казваше, че отивало към Вакарел, но се изгубило от пътя и попаднало в Еледжик. То беше облечено с черкезка риза, което ни даде повод да се съмняваме в неговото произхождение. След дълги скинджувания, бой и мъки то се призна най-после, че било проводено от черкезите да разгледа Еледжик, колко хора има там и няма ли брадати комити с къси чибучета, т.е. руси. Изпратихме го заедно с другите шпиони до панагюрския военен съвет, който щеше да им наложи приличното наказание.

Друг един шпионин, родом от Ихтиман, на 40 години, българин, хванахме вътре в лагера. На въпрос, що за човек е той и какво е дошел да търси, отговори ни, че името му е

Кольо, изпратен от ихтиманските българе да се допита уж от нас какво трябало да правят тие, т.е. да въстанат ли, или да чакат да дойдем да ги освободим? За уверение, че и той разделя нашите взглядове, беше натъкнал на кръста си два пищова. Доказа се обаче от другите еледжикски въстаници, че в разстояние на 2–3 деня това същото лице се явявало в лагера няколко пъти със същите въпроси и пак изчезвало. Още няколко събрани сведения, и шпионската мисия на ихтиманския пратеник блесна на позорното му чело. Той загуби в няколко минути и ума, и дума, когато страшният Ворчо войвода скръцна напредя му със зъби и тури ръка на револвера си, да му строши предателските гърди. Ние го задържахме.

И без разрешението на военния съвет ние решихме помежду си, пред очите му, да го застрелим на другия ден на върха на планината, така щото да имат случай да го видят и господарите му турци. Предадохме го на стражата да го пази вързан, но той успял да побегне през нощта!

– Кой го знаеше, че е такъв лошав човек – говореше за свое извинение невинната стража. – Помоли ни се да го отвържем, за да си направи цигара, а после гледаме, че избягал!...

Разбира се, че уплашените ни неприятели, които следяха нашите движения от един час разстояние като диви ястреби, бяха в пълно течение на сичките ни работи.

Събраните пари от разни даждия, които кметовете нарочно задържаваха още от по-напред да ги не дават на турското правителство, минаха в нашата каса, срещу приеманието на които Марин Шишков, съкровищник, даваше разписки. Тие ги даваха на нас, за да ги употребим за обща работа, а най-повече за купуване на оръжие.

Една неделя се изминуваше вече, откакто бяхме въстанали, а освен с Панагюрище, Копришица и други някои близни пунктове, с които се споразумявахме, нищо положително не знаяхме какво става по другите села и пунктове в IV окръг. Що ставаше например в Пловдив, Т. Пазарджик, Батак, Перу-

щица, Карлово и пр.? Дали тие бяха въстанали, или така са си останали прости зрители? И това ние не знаехме. Не говоря за останалите три окръзи: Търново, Сливен и Враца. Секи ден от нашия лагер тръгваха за разни страни множество куриери, но ни един от тях не достигаше назначеното място. Едни се връщаха от няколко часа разстояние, като казваха, че човек тряба да бъде птица, за да прехвръкне през турските пълчища, които пъплели като мрави насякъде, а други се не връщаха никакви, вероятно убити или избягнали. И така, пълна неизвестност на сяка крачка, от която можаха да се съставят неприятни заключения; но ние тълкувахме още сичко за в наша полза. Вярата и святата надежда царуваха още.

Вечерта на 26 априлий получихме известие от г. Белово, че околните български села са готови да дигнат оръжие; но нищо се не решавали да предприемат, дордето не видели с очите си външна сила и някой българска войвода.

В програмата на нашата чета влизаше да тръгнем за Белово незабавно.

Както в Петрич, така и тука еледжикските въстаници се възбунтуваха, щом чуха, че ще да ги оставиме и заминем за Белово. До среднощ се продължиха убеждаванията и придумването между тях и нас, че ако и да ги оставим сега, пак ще да се върнем на втория ден. На Гено Теллията и на Теофил Бойков беше поръчано да управляват еледжикския лагер до нашето възвръщание и да гледат да не се породи несъгласие.

В полунощ, когато чуковете в арсенала бяха млъкнали, когато сичките бяха заспали, с изключение на няколко души и на стражата, ние потеглихме за Белово с цялата чета. Тук-там из долините и измежду гъстите дървета около лагера светеха още огньове, около които белобрадати старци мислеха, с къси лулички в ръце. По-нататък се слушаха из влажната долина тънките гласовце на малките пеленачета, които не можаха да отърпят на студената балканска нощ. Напусто хрипливият глас на грижливата майка тананикаше: „Нани, нани, мама!“

Не без труд и мъки се смъкнахме ние от планината в полето. Колкото разработени, макар и хайдушки, пътеки водеха към Еледжик, бяха запушени и задръстени от въстаниците, както казах вече, и по тая причина ние трябаше да обикаляме из непроходимите долини. Като слязахме долу в полето и се преброихме, видяхме, че до десятина души другари липсуваха, които не че бяха избягали, но се изгубили из гората. Техните подсвирвания и викове, да ги чакаме и да им се обадим накъде сме, достигаха до нашия слух. Оставихме няколко души да ги дочакат, а четата се отправи за Ветрен, отгдето ни беше пътят за Белово.

Тайно от другите Бенковски поръча на Ворча войвода и на И. Мачева да запалят околните села Дереорман, Паланка, Славовица и пр., на които жителите се бяха изселили или избягали, както например турското село Паланка, а в някои стояха още по една част. Подир двадесят минути ние имахме вече изкуствена месячина. Запустелите села, в които от понапред се чуваше само виението на кучетата, които тъмнееха със своите вошки и стени и в които хъркаха само няколко сакати и ослепели старци и баби, пламнаха като катранен мях.

... Страшна и грозна, а някак си и величествена беше картината. Бученето на нощния пожар, съпровождан от жалното виение на няколко стотини кучета, трещението на сухия материал, огнените конусообразни стълбове от светли искри, които се издигаха до в сини небеса и се сееха нашироко по раззелененото поле и пр., поразяваха секиго. Околните предмети, почернелите доскоро точки, върховете на Средня гора, които до това време плашеха секиго със своята мрачна неизвестност, сега се виждаха в сичкото свое величие, служеха за украшение на тая нощна седянка. Бледните физиономии на нашата дружина, която, като не знаеше кой е авторът на пожара, мислеше, че неприятелят е наблизо, се познаваха отдалеч; игла, хвърлена на земята, можаше да се види. Огънят се увеличаваше от минута на минута и осветляваше нашия път за Белово.

Достигнахме до софийското шосе, по което и тръгнахме към Ветрен; но скоро трябаше да се простим с неговата равнина, защото трите жици на телеграфа между Т. Пазарджик и София, които бяха изпокъсани от местните въстаници още в първите дни на бунта и разхвърлени по пътя, плетяха се в краката на конете ни и плашеха тие последните с издаването на своите тънки звукове. Мнозина всадници за пръв път се намериха търколени на земята.

Пожарът малко по малко се закриваше зад гърбовете ни от височината на околните рътлини, така щото слабата му светлина, умалена от разстоянието, малко ни улесняваше в пътуването. Но не бе само това: мрачен облак, който още от вечерта се помайваше около върховете на Рила и качеството на който се познаваше от последователната светкавица, не се забави да покрие и нашия хоризонт. Силен дъжд плисна да вали и нашата дирекция към Белово се поколеба.

Забележителна е тая нощ между 26 и 27 априлий. Тя ще остане забележена с кървави слова в хронологията на априлските борци за свободата, както Вартоломеевската нощ за протестантите, защото тогава се отвори небето и даде воля на ония непрестанни порои дъжд, лапавица и най-после дебел сняг (8 май), които нанесаха последния удар на нашите и така неприготвени въстаници. Това бе ужасно, скверно и жестоко от страна на святи Илия и на неговото више началство. На 27 априлий почна тоя дъжд и чак на 10 юний престана (аз говоря за планината). Нему се дължи избиването до крак на сички находящи се тогава въстаници по Балкана, от Маркова врата до Чалъкавакския боаз. Разбити и разгонени отсякъде, по священо предание, потърсиха тие прибежище в стария Балкан, в неговата благословена „шумка“, която ставала уж майка на много юнаци. Вижда се работата, че тая същата „шумка“ е била жедна за червена кръв, и случай ѝ се представи през 1876 г., за да се напие. Кой как стъпи в благословения Балкан, не се върна вече назад. Не се върна той затова, защото студената мъгла, която квартирува по върхове-

те му цели два месяца, непрестанният дъжд, снегът, по който ловяха секи прибягнал като заец, чакмаклиите шишенета, в които барутът беше се преобърнал на вакса, и други ред препятствия, сички събрани на едно място – чинеха хиляди пъти повече, отколкото самите башибозуци. Тие последните скоро узнаха това и почнаха да нападат без ни най-малко предпазване.

Засега толкова. По-после ще да говоря по-напространно за това, а сега ще забележа за знание само тоя истински факт, че Априлското въстание се погаси не толкова от башибозуците, колкото от жестокото време. Разбира се, че на неприятеля това му не пречеше; неговите пушки бяха шаспо, шнайдер и винчестер.

После поражението и самите турци признаваха тая истина. Тие, както и някои от нашите заблудени братия, които обичат да вмесват Бога и в съдбата на своя алъш-вериш, говореха, где седнеха и паднеха, че омразните комити не биле угодни и Всевишному, който благоволил да даде сняг на 8 май, нещо нечуто и невидено до него време. Чудни заключения и понятия! Ако Всевишният творец, който гледа отвисоко на дребнавите земания и давания на грешното человечество, е дотолкова капризен, повече и от един земен монарх, нещо, за което утвърждават не само глупавите лицемерни фанатици, но и педантите теолози, то ние сме принудени да се поколебаем в неговото Божествено безпристрастие и да дойдем до следующите прискръбни заключения, че кърваво-то отмъщение, злобата, убийствата и пр., които се забраняват на слабия смъртен, изложен на гладория и сякакви други бедствия, и които се наказват от два кодекса – моралния и светския, – са позволителни за Всевишния и Всемогъщия!

IV

Ние отдавна бяхме се замотали в една гъста, но равна гора в околността на с. Ветрен, в която попаднахме почти безсъзнателно. В късо време един с един не се виждахме вече. Никой не знаеше накъде отива, секи вървеше към оная страна, накъдето го влечеше конят и накъдето гората беше по-рядка. Дружината се разпръсна като дребни пилета в това сухоземно море, а дъждът следваше своя път. Сички викаха за помощ, рогове и свирки пищяха на четири страни и няколко пушки се изгърмяха, които послужиха най-много за събирането на разпиляната чета. На разсъмване достигнахме р. Марица, която преминахме през дървения мост. Недалеч от левия ѝ бряг близо до пътя имаше турско беклеме или друго някое здание – не можа да си припомня сега добре, – което ние така също запалихме.

В Голямо Белово, село чисто българско, макар и да се намира от гората Еледжик на разстояние не повече от пет и половина часа, но по причина на времето ние пристигнахме там малко пред обед, измокрени и изморени. Преди да отидем в Белово, трябаше да минем през с. Сестримо, така също в полите на Родопите, населено само с българе, което беше на пътя ни. Както му е редът, изпратихме най-напред двама души депутати да известят, че българският войвода от Панагюрище желае да влезе в селото им и иска тяхното съгласие за това.

Около двадесят минути след заминуването на нашите двама пратеници за в село Сестримо ехото на черковното клепало се раздаде на дясна страна от пътя и водачите ни обясниха, че това е клепалото на с. Сестримо, което ние не можахме да видим по причина на гъстата мъгла, макар и да се намираше то твърде наблизо.

– Жителите на селото, мало и голямо, които се стекоха да излязат да ни посрещнат, запряха се край селото да чакат свещениците, дордето си облекат одеждата – извикаха

отдалеч двамата наши пратеници, които ни посрещнаха над селото.

Ние се наредихме парадно, двама по двама, певците запяха марша и Бенковски изтегли саблята. Населението ни срещна отвън селото по начин твърде тържествен, с духовенството начело и с черковните байряци. Сичко живо от Сестримо присъствуваше тука.

Нека ми бъде позволено да се не впущам тука в подробности, да не описвам сълзите на народа, възклицанията, радостта и пр. Читателите знаят вече това от посрещанието ни в Мечка, Поибрене и Петрич. Освен това Белово е наблизо, гдето си задържам правото да поговоря по-напространно. По желанието на жителите от селото ние се отправихме със сичкото население към божия храм, за да се отслужи литургия за успеха на българското оръжие. Байрактарят със знамето и момчетата, въоръжени, на които саблите дрънкаха по черковните тикли, влязаха вътре в храма, в който се натискаше народът.

– Ох, боже, Исусе Христе! Като насъня само чувахме, че в свята Русия христолюбивото войнство влязвало със сабли в черкова. Живи бяхме да видим това и в нашето село! Да живейте, братия! – говореше един старец от селото, вън от себе си.

Във време на богослужението Бенковски беше навел глава с кръстосани ръце пред иконата Божа матер и от минута на минута се кръстеше твърде благоговейно, което правеше още по-голямо впечатление на населението. Когато обаче се представи един от свещениците напредя му и го попита желае ли той да му се спомене името в свята литургия, благоговението пак се наруши и Бенковски си стана пак Бенковски.

– Когато умра, можете да направите това, а докато съм жив още, благодаря – отговори той по своему.

В Сестримо не се маяхме много. Щом се дадаха нужните наставления на жителите му, потеглихме за Белово, при сичките им молби да хапнем поне нещо според българския

обичай, за да имат право да ни считат за гости. С нас заедно тръгнаха мнозина въоръжени хора от Сестримо заедно и с двамата селски свещеници, Георги и Христо, и първенците Никола Георгев, Христо Янакиев, Христо Попов и др., които приемаха на драго сърце да вървят с четата не за друго – според мене, – освен да продадат малко чалъм пред своите съседи – беловчени.

Белово беше напредя ни. Неговите жители знаяха вече от изпроводените пратеници, че Бенковски войвода наближава да влезе в селото им. Както е известно на читателите, в това село има станция на Хиршовата железница, тук е краят на цириградската линия, тук е управлението на експлоатацията за горите, тук се намираха много изтънчени европейци: немци, италианци, френци, гърци и пр., най-после тука в това село ние щяхме да се съприкосновим с цивилизовани хора, които имат възможност да запознаят с нас целия образован свят. Ето защо ние трябаше да бъдем ангели в това село, да се вардим като от огъня, за да не дадем повод да ни нарекат варвари, плячкаджии и пр., което повечето иностранци са готови да направят за най-ничтожната причина, стига да им се обещай кора хляб и стига да можат да блестят между своите съотечественици в Европа с някои фантастически сцени от баснословния Изток.

За тая цел ние отидохме при Бенковски двама със секретаря Т. Георгева, когото посъветвахме да не бъде толкова строг пред европейците и да се предвардва въобще, защото сичките погледи на него ще бъдат обърнати.

– Сичките ще да ги извържа като кучета и никому няма да позволя да ме види в очите! – отговори Бенковски сърдито. – До един тие са наши неприятели и шпиони на Турция и на своите правителства.

После дълги убеждавания той уж се съгласи, че няма да прави никакви дързости, и почна да туря в порядък своята униформа, за която цел спря и дружината да направи същото.

Сега Бенковски заприлича на същи войвода по своите

дрехи, на което от по-напред не обръщаше твърде голямо внимание. Хвърли от себе си измокрения ямурлук и мушама и остана само по униформа, която състоеше от чер астраганен калпак, половината облечен с червено сукно, със златен лев отпред; китка от паунови пера, забодени над лева отгоре, жълт копринен кордон, вързан от рамото му и калпака; къс сюртюк от зелен шаяк, с червена яка и с жълти копчета, прищъпнат в тънката му снага; бели тесни беневреци, също от шаяк, с жълти сърмени ширити отстрана, и обут с високи ботуши до над коленете му. Оръжието му се състоеше от два револвера с бели кокалени дръжки, окачени на скъпи ремъци и гайтани от двете му страни, със сребърна сабля и с пушка от системата винчестер. През раменете му имаше още преметнати чанта за писма, бинокъл, компас и други дреболии. Сичко това, наредено, предаваше му съвършено бунтовнически изглед. Лицата от щаба имаха горе-долу същата униформа от по-просто качество.

Най-представителните момчета от четата, които се гордееха с черни каварджик мустаки – символ на юначеството, – разиграха своите коне и завзеха мястото на авангарда. Тие щяха да поразят най-напред беловчени и европейците със своята представителност. Няма нужда да ви разказвам, че техните мустаки отдавна стърчаха като рогчета. Подир тях потегли кръстоносецът отец Кирил с разчесана брада по гърдите му и с разплетени черни коси, закопчан и уреден с подобающето на сана му смиреномудрие. Той имаше брада, около половин аршин дълга. По-нататък Крайчо Байрактар, който съперничеше заслужено между дружината с ястъклите си руси мустаки, беше извадил малко огледалце и обърнат сгърбом, придаваше на любимите си мустаки гевреко-образна форма.

– Бае Крайчо, бягай настрана да ме не убодеш с рогчетата си – казваше един майтапчия въстаник, на когото под носа нямаше ни един косъм.

Наредени двама по двама, с голям такт и песни, тръгнах-

ме ние към Белово. Сивият ат на Бенковски, който той тук възседна за пръв път, изправяше се на задните си крака на сяка минута. Като се изпречиха вече напредя ни къщите на Белово, съгледахме през мъглата няколко души въоръжени, които, без да ни съгледат, тичаха насреща ни; но като ни видяха, спряха се на мястото си и бързо се разделиха на две колони от двете страни на пътя. Тие последните, на брой около 15–20 души, бяха депутация от славянската колония в Белово – далматинци, сърби и пр., – не от учените и ситите, но от работниците и идеалистите, хора от средна ръка. В тяхното число имаше и много италианци. Мнозина от тях бяха турили на главите си български калпаци с кръстове и левове. Тие бяха възвълнувани и трогнати от нас, цели-целнинички трепереха и съвършено по солдатски гледаха в очите на войводата, като че да беше той техен началник.

Щом ние ги наближихме на няколко крачки, оглушително *„живио“* и „*вива* капитан Бенковски!“ гръмна из въздуха. По-нататък ни срещнаха българските младежи, така също въоръжени и не по-малко възхитени. Мало и голямо беше трогнато от нашето внезапно появяване, сички тичаха насреща ни гологлави, червените фесове се хвърляха из калта, раздрани на парчета.

Но не бяха само българете и славянската колония в Белово, които се възхищаваха. В тяхното тържество взеха участие и другите европейци, даже и гърците. Тие последните, европейците, махаха отдалеч с шапките си, а жените им, които се трупаха по прозорците – с белите си кърпи. „Да живей“, „живио“, „вива“, „ура“ вървяха изедно.

... Четата тържествуваше, тя беше в апогеята на своята слава; мустакатите въстаници опъваха краищата на своите мустаци и вероятно съжаляваха, че не са по-дълги; певците напинаха своите гърди да привлекат повече очи върху си, други разиграваха конете си сѐ за същата цел; но сичко напусто: тие бяха съзвездие. Голямото светило беше Бенковски; той ставаше по-величествен от минута на минута, ко-

нят му настъпаше на парà, той беше предметът на овацията, той изпитваше най-устремителните и любопитни погледи, за него се извиваха много нежни вратове, да го изглеждат от петите до космите.

Помня още неговото виражение на лицето. Ако той беше натура слаба и отстъпчива, лесно можаше да изгуби присъствие на духа в тая шарена тълпа, която го зяпаше с отворена уста. Напротив, той не потърпя никакво изменение, а можа още и да поддържи своето подобающе достойнство. На сичките тие възклицания и приветствия той отговаряше хладнокръвно с клюмването на главата си и с махването на саблята си, която държеше в дясната си ръка. Може би да обърнеше той повече внимание на тие сърадвания, ако да беше пророк и знаеше, че това бляскаво посрещание в Белово на 27 април е последното от нашето царување!...

Четата премина през главната улица, или чаршия, посред множеството и се спря на мегдана пред дома на многострадалния отпосле отец Михаил Радулов. Бенковски и по-главните лица от щаба бяха поканени от далматинеца Иван Шутича в къщата му на закуска; а на конете се даде ячимик, който донесоха беловчени. Щом се спряхме, първа заповед се издаде към беловските въстаници да скъсат телеграфната жица на станцията, както и няколко мостове на линията. Каза им се още да изловят и сичките турци, находящи се в Белово, заедно със заптиите на станцията. Беловчени, както сички други хора, гдето се явяваше най-напред нашата чета, помислиха, че турското царство е струполено вече, няма от какво да му се боят, докато е в селото им Бенковски, та затова тие награбиха мотики, брадви, оръжия и се затекоха към станцията, която е наблизо към селото. С тях заедно отиде и Крайчо Самоходов.

Разбира се, че тая мярка нямаше в себе си нищо стратегическо, защото ако линията и телеграфът се скъсат на Белово, то до Сарамбей, три часа разстояние, си оставаха здрави; но или е работата да правим пакости? Сичко се оправдава.

После малко машините на телеграфа се търкаляха навън, мнозина отидоха по пътя към Сарамбей да развалят линията на железницата. Началникът на станцията, стар немец, с баронска титла, поиска да ни напомни някои параграфи от капитулациите и от регламентите на железницата, но Крайчо Самоходов го покани да има добрината да се не приближава, защото ще стане нужда да употребим и ние своите параграфи. И надутият немец отстъпи от своите увековечени права.

Заптиите от станцията се затвориха на горния етаж и дума не искаха да чуят, че ако се предадат, ще постъпят благоразумно.

– Да се запали станцията и да се избият сичките непокорни! – отговори Бенковски, когато отидоха няколко души беловчени да го питат как да постъпят с непокорните.

После малко пушките затрещяха на железницата и станцията пламна от четирте страни. Заптиите бидоха избити; но юначеството не оставаше на наша страна, а на тяхната, защото тие, макар да бяха *поганци*, пак умяха да измрат мъченически, не преклониха глава да се предадат. Един от тях, арапин, хвърли се от зданието на земята, но бе застрелян посред Марица, като бягаше. Неговият пъстър ат се подари на един немец, Албрехт, който тръгна с нашата чета и за когото ще говоря по-надолу.

Находящите се в Белово европейци, немци, италианци, гърци и пр., искрено или от страх и проста учтивост, не закъсняха да дойдат на посещение, облечени парадно, без да знаяха, че нямаше кой да обърне внимание на техните вратоврътзки и сетири. Тие ни поздравиха с успеха на въстанието, сърадваха ни и наглед се показваха, че повече са възхитени и от самите българе. Бенковски им отговаряше кое на италиански и полски, кое чрез други, които служеха за преводачи. Аз се много боях да не би тие пусти етикеции и маймунджулъци да дотегнат на Бенковски най-после, който ще оскърби гостите. Направо той не им каза нищо, но сѐ не можа да се стърпи от да не покаже някои дързости.

Във време на разговора с тях той надничаше от минута на минута през прозореца да гледа четата, която, както казах, се беше спряла пред дома на поп Михаила. Вижда се работата, че той забележи някоя нередовност между дружината и искаше да каже нещо, но прозорецът се не отваряше. Опъна той един път, опъна два, а прозорец се не отваря. Без никакви предварителни извинения и много-много мисление той си стисна юмрука и прасна стъклото колкото си можѐ, което попада на малки парчета. Пъхна си главата през дупката, изкомандува нещо със строг тон и като се обърна към уплашените гости, които се спогледаха под вежди, почна пак прекъснатия разговор, като че нищо да не се е случвало.

Понеже бяхме издали заповед, щото сичките находящи се в Белово турци да се хванат и обезоръжат, някой си Тратник, славянин, инспектор на горите, дългата брада на когото достигаше почти до пояса, поиска аудиенции от стражата, че иска да се види с войводата, комуто имал да говори за важни работи.

– Дойдох, госпòдин капитане, да искам пас за моя Саида, да се пусне от вашите стражи заедно със свое оръжие – каза Тратник с такъв тон, като че да искаше отпуск от своя шеф.

Саид беше турчин, гавазин при просителя.

– Кой си ти и на какво основание искаш да ти се даде това право? – попита Бенковски и стисна изново юмрука си.

– Я съм славонин, госпòдине, инспектор на горите и поданик на негово аустрийско величество – отговори Тратник, който употреби ударение над височайшата титла.

– Ако ти си немец и ако твоят господар е неограничен деспот в земята си, то аз съм българин и немилостив бунтовник в страната, на своето бащино огнище! Аз заповядам тука! – извика Бенковски по-страшно и сложи ръката си върху масата дотолкова силно, щото пълните с млечено кафе чаши изпопадаха на земята. – Скоро турчина да доведеш, че ей сега ще метна въжето на врата ти!...

– Слушам, госпòдин капитане... – отговори той и русата му брада се разлюля.

После малко Саид бе доведен при нас от двама беловчени, които му носеха оръжието.

Много подарки, състоящи от оръжия, телескопи, седла, коне и пр., приехме ние от европейците. Съкровищникът на четата М. Шишков, който беше изсипал една торба бели меджидии върху една маса, канеше сичките притежатели на подарените неща да им заплати, но тие не приеха по благороден начин, даже и за ония оръжия, които ние им поискахме да ни продадат, понеже голяма нужда имахме от тях.

Приеманието на посещенията се продължи около един час. Разни личности дойдоха да поздравят войводата. В тяхното число имаше и един сърбин, който дойде само за това, да прочете на Бенковски една ода, посвятена нему. Тя се захващаше така: че тъмен облак се подал от града Панагюрище, посред който летял орел с огнени крила. Облакът не бил друго нищо освен нашата хвърковата чета, а орелът – Бенковски, и пр. Докато сърбинът прочете тие стихове, три пъти се спира да си трие сълзите. Той казваше, че биле написани от него, но не вярвам да е живял някога в Белово поет.

Подир сърбина влезе при войводата един българин, облечен с панталони, на възраст около 45–50 години, който водеше за ръката си едно младо момче, хубаво като момиче, на възраст 20–23 години, с къса сабийка, обесена на лявото му бедро.

– Български велможи и войводи! – каза старият човек и тури ръката си върху главата на младото момче. – Това е моето скъпоценно богатство, това аз мога да дам само за в полза на милото ни отечество! Оставям го на вашите ръце; употребете го за каквато работа го намерите достоен. Името му е Владимирчо, мое любезно дете.

Бащата на Владимирча, който говори още много в патетически тон, се казваше Нено, стар учител в Пазарджик. Син му Владимирчо се прие в нашата чета за писар и преводач на френски язик, който той познаваше. Бенковски мислеше, че един ден, рано или късно, ще дойдат при нас европейски

кореспонденти и пратеници, както това ставаше с другите въстаници в Херцеговина и Босна.

Когато поискахме оръжието и на далматинеца Иван Шутича[33], хубаво лафоше и револвер, които се виждаха закачени на стената, за да ни ги продаде, то той отговори, че по-скоро би склонил да даде главата си, отколкото своето любимо оръжие.

– Защо ти е тебе оръжие, когато ти ще да вървиш за Одрин (повечето европейци от Белово бяха се наготвили да бягат в последния град, щом въстана и Белово)? – казаха няколко гласа от дружината.

– Да вървя за Одрин? Това е унижение за мене, господа! – извика Иван Шутич малко сърдито. – Да вървя за Одрин, значи да бягам от защитниците на свободата, от моите братия славяни! Аз напущам и къща, и работа и заедно с жена си ще дойда с вашата чета...

Бенковски, както сички, пламнахме от радост, като видяхме, че не само и чужденците съчувствуват на нашето дело, но и техните жени.

– Запиши, че днес, на 27 април, с нашата чета се присъединява и госпожата на Ив. Шутича, Мария Ангелова, родом наша българка, на която името ще остане записано в историята – каза Бенковски на мене тържествено, понеже знаяше, че държа забележки.

Мария Ангелова, или Йонка, млада жена на 17–18 години, е родом от Т. Пазарджик. Отдавна тя беше си свързала бохчичката, готова за път, да върви заедно с мъжа си Иван Шутича.

Но не беше само Ив. Шутич и неговата жена, които изявиха желание да дойдат с нашата чета. Кръстю Некланович, тоже далматинец, който се беше облякъл в българска хъшовска форма, с голям калпак на главата от еришка кожа и със сърмен кръст, отдавна чакаше за аудиенция, да му се запише името в числото на момчетата. Същото направиха и други далматинци: Сава Андреевич, Стефо, братът на Кръстя, Ге-

орги Некланович, Иван Некланович, един германец на име Албрехт и други, на които имената, за жалост, не помня. Тие бяха обрадвани от нас повече, че им се представил случай да дойдат с нашата чета, да прекарат няколко деня волен живот. Според думите им много славяни щели да дойдат още, но се намирали вън от Белово, по бичкийниците. Ние им дадохме добри коне и други потребности.

– За госпожата да изберете най-добрия ат, който да бъде кротък – заповяда Бенковски.

Не говоря тука и за нашите българе, които само по себе си се разбира колко трябаше да ламтят, за да дойдат и тие с нашата чета, когато това същото ставаше с чужденците.

Случайно в Белово се намираше по това време и Георги Консулов, из Т. Пазарджик, познат наш деец още по агитацията на Априлското въстание и по-отдавнашен приятел на Левски.

Няма нужда да ви разказвам, че когато чужденците и ония, които тоя ден се научиха за съществуването на комитет из България, се радваха, то какво приятно впечатление трябаше да изпита г. Консулов от появяването на ония, за които е бълнувал цели години. Той ни подари един кон и други още някои потребности. Едно само бъркаше на г. Консулов, а именно, че той се впадаше в оная категория патриоти, които аз нарекох *съчувствующи* в първата част на Записките си. Когато наближи време да тръгваме, г. Консулов захвана да чести ту навън, ту навътре. Нещо го безпокоеше него, което той не смееше да каже. „Да живейте, братия!“, „Дързост!“ – говореше той на влизание и излизание при нас.

– Вие, бае Консулов, какво току се смущавате, да няма някаква опасност? – попита Бенковски.

– Че или ще вървим уж, пък време не остава! – отговори той.

– Накъде ще вървите? Имаме още време – попита Бенковски втори път, като мислеше, че бае Консулов говори за тръгването на нашата чета.

– Вие въз една страна... а ние въз друга тряба да отидем... Насякъде трябат хора – отговори г. Консулов не без зачервяване и самопризнание, че той не е в състояние да се мери с буйните глави.

Той не смееше да поименува най-подходящето слово на своето заминување към Пазарджик, слово, което, както и да тълкуваше, все пак щеше да излезе: „Бягаме“...

Та крив ли беше бае Консулов в това? Можаше ли той да тръгне с нас? Неговото положение в обществото, авторитетът му и пр., които го правеха виден човек, говореха съвсем противното. Ако той напуснеше сичко това и тръгнеше под нашето знаме, щеше да наруши едно общо правило, една доказана истина: че богати и учени хора презират своя живот, нещо невъзможно и нечуто до него време. Аз молебствувам за сичките наши богати да бъдат като бае Консулова, да направят половината от онова, що е той извършил.

В стаята, в която се приемаха посещенията, освен Бенковски и щаба му присъствуваха още кръстоносецът на четата, поп Михаил и двамата свещеници от с. Сестримо. Сичките вардеха приличие, никой се не отпущаше да говори надълго. Тие последните скъпо заплатиха отпосле за своята ревност. Поп Михаил е бит толкова, колкото ни един българин. Поп Георгя от Сестримо обесиха в една воденица, а черковицата сестримска, в която влязахме със знамето, изгориха.

Глава V

ПОТЪПКВАНИЕ НА ВЪСТАНИЕТО

I

След два-три часа бавение в Белово хвърковатата чета потегли после пладне за с. Ветрен. Към друга страна, за Пазарджик, Батак или Брацигово, ние не отидохме по две причини. Първо, че на тая страна, според уверението на беловчени, не било възможно да се отиде, защото турците, башибозуци и войска, пъплели вече; а второ, че получихме писмо из Коприщица, подписано от Т. Каблешкова, в което ни се известяваше, че Клисура гори на огън – необходимо е нашето присъствие. Това горчиво известие, първо поражение на нашите действия, откогато бяхме въстанали, остана тайна само между няколко души. Няма съмнение, че ако то беше известно на сичките, убийствени щяха да бъдат впечатленията. След приеманието на това писмо много часове се изминаха, а Бенковски не му се иска да говори. Не очакваше той, не очаквахме синца да чуем така скоро подобни известия.

Четата хвана пътя за Акаджик, българското село Акаджик, от лява страна на Марица. Щом прегазихме тая последната и се покачихме на червения сипей над самата река, отгдето се вижда линията към Сарамбей, съгледахме, че тренът иде за Белово. Викове, че турска войска носел тоя трен, се разпръснаха от селените, защото тренът спрял недалеч от станцията, за да ги стоваря. Четата се раздели на две части и завзе позиции, но други по-верни гласове опровергаха първите слухове. Всъщност работата била така, че тренът спрял не да стовари турската войска, а защото излязъл от линията на онова място, гдето пред малко беловчени бяха развалили един мост. Вагоните носели работници.

Освен далматинците с четата дойдоха още много българе, между които беше и Тодор Хайдутинът, родом от Разлога, прочут харамия по Рила, на когото лицето беше накълцано като четеля. Той беше облечен с харамийски дрехи и оръжия – бяла долама и гегелия пушка.

Разбира се, че на беловчени, както на сичките други въстаници, при които отивахме и ги оставяхме твърде наскоро, не им стана добре, когато тръгнахме да си отидем. Техният ентусиазъм скоро бе възбуден, но и скоро угасна. При сичките ни уверения, че няма да ги забравиме, всъщност тие оставаха на произвола.

На пътя между Акаджик и Белово ненадейно излезе из гората едно малко момче, на 16-годишна възраст, босо и опърпано, щото с огниво да цъкнеш наоколо му, щеше да пламне като прахан. На кръста му се жълтееше ръждив пищовец без кремик, а конят му, без седло, беше вързан за врата само с пояса му, който служеше наместо юзда. На въпрос, какво то търси тука в гората, отговори ни, че взело скритом коня на господаря си от Белово и като узнало накъде ще вървим, излязло напред да ни чака в гората, за да се съедини с нас и дойде в Балкана, защото много желаело да коли турци. Ние му взехме коня, а на него казахме да се върне при господаря си, защото е още малко и не може да коли турци. Горкото, като изслуша тая заповед, заплака жално-жално и се впусна да целува ръка на присъствующите.

– Моля ви се, чичо! Аз ще да ви нося водица, ще да ви слушам, накъдето ме проводите – говореше то.

– Най-после оставете го да дойде с нас – каза Бенковски, който се беше спрял на минута. – Може би под тие скъсани дрипели да се крие нещо.

Това беше доволно за малкото момче, което дружината за смях нарече Мацко. То остави своя кон и припна напред по пътя пред конете като вихрушка. Същия още ден, до вечерта, Мацко показа, че притежава нещо артистическо, че обича да прави приключения. Уморен от пътя, той легнал в една нива

да чака четата, която щом се приближи (авангардата), скача от един път пред конете като заец и бяга напред. От това негово ненадейно изниквание от нивата конете се подплашиха и дълго време не можаха да дойдат в себе си. На някои от стражата калпаците паднаха, на други оръжията, а Тодор Хайдутинът, който нямал случай да се научи да язди кон по планините, стовари се като брашнян чувал отстрана на пътя, с вирнати крака нагоре.

– Дръжте го кучия син! – извика той и насочи подир палавия Мацка своята тънка гега. Дружината го възпря, а то Мацко отдавна би се окъпал в своята кръв.

Но той малко се грижеше, че на бача му Тодора се намести ли ребрата. Той подскачаше пред конете на един крак.

Преминахме през Ветрен и се спрехме откъм западна страна на селото върху една гола ртлина, називаема Стражарницата, за да си починем и нахраним малко конете. Храна ни се донесе от селото, което, макар и да беше избягало в гората, но бяха оставили една стража от 15–20 души, за да го пази. Далматинците и немецът Албрехт, които и други път бивали въстаници в своето цивилизовано отечество, оживяваха нашата чета със своето присъствие. Мадам Мария, с ръкавици, с черно чадърче в ръката и с капела на главата, подскачаше по зелената трева, като че да бе излязла да се разхожда. После ядение на същото това място четата направи упражнение, което се състоеше само в мерение на нишан. От сто пушки само половината можаха да пламнат от един път, а останалите се намериха измокрени от нощния дъжд, които и не можаха да се изпразнят с никакъв инструмент, понеже бяха пълни с фишеци, а не с пачаври.

Часа на 12 по турски ние потеглихме за гората Еледжик, отгдето мислехме да проводим помощ или сами да отидем на Клисура. Дъждът изново плисна, за да измокри и останалите пушки. По причина на лошото време и на нощния мрак много момчета се изгубиха из шумата, които продължаваха да викат. В тяхното число беше и писарят Белопитов, когото Тодор Хайдутинът намери чак на втория ден към Беловската гора.

На Еледжик ние стигнахме на разсъмване, убити и изморени, понеже две нощи ставаше как не бяхме затваряли очи. Мъглата беше дотолкова гъста, щото неприятелските пушки можаха да се приближат до очите ни и тогава да ги видим. Еледжикските въстаници бяха отпаднали духом, нещо, което и трябаше да се очаква. Тук беше прието вече известие, че Клисура е нападната от турците, изгорена, изгорили и Петрич, щом ние сме го оставили; а това същото днес или утре очакваше и Еледжик.

Тоя същия ден ние решихме да нападнем околните черкезки села, па и Ихтиман, гдето, според разказването на очевидци, имало дебой с оръжие и барут. Далматинците настояваха най-много да стане това, Шутич и Албрехт искаха да вземат началството на тоя поход. Нападението щеше да стане нощно време. Но така ли говореха еледжикските въстаници? Тие не искаха да знаят нищо повече от онова, щото се вършеше вън от тяхната ограда. Когато днес много градове, начело с учени глави, се делят на териториални жители и нищо не искат да знаят за други градове, пак с техни братия населени, то що оставаше за еледжикските въстаници, между които ни един нямаше да притежава по-отвлечено понятие за единицата на една държава или страна? Тие казваха, че тяхната длъжност е да пазят Еледжик само, да се грижат за безопасността на своите семейства и нищо повече.

– Ние скоро очакваме да ни последва онова, което патиха клисурци и петричени – говореха тие, – та затова не ни е в интереса да се отдалечаваме.

Напразно Бенковски и далматинците употребиха сичкото свое бунтовническо красноречие. Фактът, че нашето първо влияние отпадаше, ставаше поразителен.

– Где останаха иглените пушки, които щяха да идат от Влашко? Защо не пристигат още готовите момчета на дунавския бряг? – питаха много незадоволни гласове измежду средата на еледжикските въстаници.

А дъждът се изливаше като из ведро. Той парализираше

окончателно сичките наши предначертания; жени и деца, измокрени до костите, трепереха наоколо и гледаха на нас въпросително. Ако под открито небе дъждът мокреше, то и колибите, покрити с букова шума, препятствуваха твърде малко. Разликата беше само тая, че той се прецеждаше през зелените листи и по-наедро падаше върху голите вратове.

Втори път сичките находящи се на Еледжик въстаници бяха поканени да си опитат пушките. От 400 и повече кавала десят на стотях едвам можаха да гръмнат като хората и да ударят на определеното място. Другите изплюха куршумите си на няколко крачки отпредя ни, на трети пламна само подсипът, а четвърти тракаха като мандало. Отвратителна миризма от калпавия барут задуши околията, като че да бяха изсипани няколко каци с развалена армея. Тежкò и горко! Не бяха нужни топове да ни разбиват; достатъчно бе да излязат насреща ни петдесят души с шнайдери и двадесят души черкези с винчестери. Не говоря за книжните фишеци, турени в газови сандъци и мешинени чанти; на тях не трябаше да ги мокрят дъждовни капки; измокрените дрехи на въстаниците и острата влага, която беше в състояние да разкашкави и допотопните абанози, бяха достатъчни да преобърнат нашата скромна муниция на черно тесто!

Но надеждата, святата надежда, която крепи целия свят, поддържаше още в нас известна сила и кураж. А неизвестността? Липсуването на сякакви съобщения с останалите окръзи и пунктове, което ние тълкувахме все още в наша полза? А Велико Търново със своята тежка кавалерия? Хайдушкият Сливен и неговите юнаци с големите пояси, които от месяц марта още бяха напълнили гората? Ами Враца? Кървавите писма на нейния главен апостол, С. Заимов, който беше проглушил и Влашко, и Богданско, че окръгът му не може да търпи вече? Сичко това като прекараше човек през ума си, Петрич и Клисура му се представляваха като мравуняк. Освен това ние имахме слабостта да си въобразяваме, че едно сполучливо сражение с неприятеля щеше да ни снаб-

ди с по-добра система пушки, а в такъв случай печелехме немалко. Далматинците даваха надежди, основани повечето на нашите сведения, че главната победа ще да бъде на наша страна. И така, сами помежду си поддържахме едно заблудено положение.

И Бенковски сам беше убеден в противното, защото поръча тоя ден на майсторите да му направят една дамга от желязо, на която имаше две начални букви Б. В., което значеше *Бенковски войвода*. С тая дамга той удари знак на сичките коне, находящи се в Еледжик, които оттук нататък ставаха собственост на четата.

Заранта на другия ден двама стражари донесаха в щаба една къса сабийка и една хубава чанта за през рамо, които тие намерили сложени до едно дърво. Мнозина от присъствующите познаха, че малката сабийка и чантата са на Владимира Ненов, писарят за френски язик, когото, както знаят читателите, баща му ни беше дал тържествено в Белово, за да го употребим за каквато работа е достоен.

От най-напред помислихме, че това „богатство“, според както се изражаваше бащата, е убито, та затова се изпратиха хора да го търсят. От по-точни сведения обаче узна се от стражата, че на разсъмвание едно младо момче излязло от лагера и хванало пътя към Ветрен. Стражата не искала да го пусне, но като го познала, че то е от хората на войводата, дала му свободен пропуск.

Нямаше вече нужда за съмнение, че деликатният писар е избягал въпреки молитвите и благословиите на баща си. Вижда се работата, че постоянният дъжд, разните опасности, миризмата на барут и пр. бяха поколебали младата патриотическа душа, която си е въобразявала, че като е писар, ще има на разположението си кабинет и маса. Та и другояче можаше ли да бъде? Ако г. Консулов, който със своето избягвание към Пазарджик потвърди една истина в отношение към богатите и тежките търговци, че тяхна милост не желаят да умират за правото на другиго, то тая същата истина

трябаше да потвърди и Владимир Ненов към своите братия учени. Възможно ли е, или мислимо, че човек, който познава френски язик и пр., ще да се реши да даде своите меса на балканските орли? Ами утре, ако се освободи България, като потрябат министри, консули, паши и пр., кой ще заеме постовете им, ако не пак подобни патриоти?

Двама души муховци с мечкарски шишенета ощипаха пътя към Белово със заповед да донесат учената глава на френския писар, ако не можат да го хванат жив, защото, ако той попаднеше в неприятелски ръце, неволно трябаше да стане предател – но хваща ли се мамина син? Щом той излязъл от линията на стражата, късото му палто се преобразило на живо крило.

На 29-ий, надвечер, секи замръзна на мястото си, като донесе стражата известие, че близо до Капуджика (Трояновата врата) е пристигнала турска войска с топове. Силно движение се забележи начаса още във въстаническия лагер, чуковете от арсенала млъкнаха и на секиго погледът бе обърнат към върха на планината, гдето се пада Капуджикът. Ние се затекахме още начаса да излезем на рътлината, отгдето се виждаше това място, и се уверихме с очите си, че известието на стражарите е вярно. Казаната войска беше пехота, не повече от един табор; но около ѝ се виждаха много черкези и башибозуци. Тя беше се спряла на едно място, естествено укреплено, а освен това много българе и сичките солдати си правеха шанцове. Недалеч около лагера им имаше поставено стражи, а най-много откъм страната на Еледжик. В главния им лагер се виждаха с помощта на телескопите и два горски топове, които се лъщяха на слънцето. Ние гледахме свободно неприятеля, но и той гледаше нас.

Нямаше съмнение, че тая войска беше дошла собствено да удари на Еледжика. Немислимо бе от наша страна да нападнем на турския лагер с нашите осакатени пушки. Може би ние и да сполучехме в това нападение, ако станеше нощно време, за да произведем тревога, но малко последователи

щяхме да намерим. Повечето момчета от хвърковатата чета, като чуха, че селата им са изгорени или че скоро щели да бъдат нападнати, започнаха малко по малко да липсуват. Докато ние се двоумехме що тряба да правим пред належащата опасност, двама куриери един подир други пристигнаха от Панагюрище с писма от военния съвет, с които ни известяваха да сме се завърнели по-скоро в селото им, защото многочислена турска войска и башибозуци, която идела откъм Пловдив и Пазарджик, готвела се да нападне Панагюрище. Клисура нападната, Петрич изгорен, Панагюрище ще да се напада, Еледжика очаква същата съдба, въстаниците негодуват, насякъде отчаяние! Где да отидеш, кому да помогнеш най-напред? Въстаниците мълчеливо и замислено ходеха нагоре-надолу и захванаха да ни изглеждат с подозрение. Техните въздишки и жалните им погледи още повече обезкуражаваха останалата ни дружина...

На следующата нощ мъглата се дигна от върховете на планините и ние присъствувахме при нов свят. Цялото поле беше светнало от огньове; то представляваше вътрешността на една опалена пещ. По-нататък величествените Родопи представляваха северно сияние! На няколко места се издигаха огнени стълбове чак до небесата, които осветляваха и самия хоризонт. Ако някой скептик се появеше да оспори, че тоя огън гори не на земята, а на небето, то едва ли можаше да го убедиш в противното. Различни бяха мненията за тие огньове. Едни казваха, че въстанието е напреднало в Родопите и огънят, който се вижда, не е друго нищо освен помашките села, запалени от нашите въстаници. Неверниците Томовци обаче, които не обичаха да се залъгват с бабини девятини, говореха противното, а именно, че не помашките села горят, а българските: злочестият Батак, Перущица, Бойково, Сотир, Дядово и пр.

Само малкият Мацко не искаше да знае нищо от тие дребни работи. Час не минуваше да не направи той някое ново приключение, а особено когато видя себе си въоръжен с пуш-

ка и нож, които му бяха подарили момчетата за смях. През целия ден Мацко го нямаше никакъв; и хляб не дойде той да яде; мнозина питаха накъде е той отишел, но никой го не беше виждал. Чак когато го потърсиха нарочно, научихме се, че той бил слязъл в реката, гдето се занимавал да си изтрива оръжието с пясък. После отишел в циганските колиби и с гол нож в ръка събрал на едно място сичките цигани, които накарал да му поправят счупения пищов. Дълго време той усуквал тие клетници да му правят неща невъзможни и мнозина имали злочестината да се прегънат на два ката, защото Мацкова ятаган им посетил по няколко пъти голите гърбове. Но и с това се не задоволила неговата палава натура. За да покаже и на дело, че е достоен да употребява даденото нему оръжие, не се мина много време и Еледжикската гора екна от изгърмяването на една пушка, която стресна сичкия лагер. Сички помислиха да няма нападение от страна на неприятеля, защото никому не беше позволено да гърми за нищо и никакво освен в случай на нужда. Няколко души бяха се отправили вече към оная долина, накъдето гръмна пушката; но ето че насреща им се подаде из гората един циганин, гологлав и с разпасан пояс, който тичаше към нас с изплевян язик.

– Пашаларъм! Краката ви цалувам, недейте ме оставя да ме убие тоя човек, който е там долу в дола! – викаше циганинът. – Куршумът мина покрай ухото ми.

След като разпитахме циганина как е станала работата и видял ли е лицето, което му хвърлило, узнахме, че авторът на несполученото убийство не е друг никой освен Мацко.

– Отдавна аз ви говорех, че това копиле тряба да се убие – каза Тодор Хайдутинът, когото не бяха отболели още ребрата.

Мацко отказваше категорически да е гърмял с пищов, но бачо му Тодор не закъсня да го тури в капана. Пъхна си пръста в цевта на пищова му, който почерня и което беше знак, че наскоро е гърмян.

– Това какво е, кучи сине, а? – питаше Хайдутинът и опинаше Мацковото червено ухо.

– Ти не ми си чорбаджия – говореше Мацко и гледаше Бенковски в лицето.

Даде обещание, че уж ще да стои мирен; но същия още ден изгори гърдите на един селенин, като изсипа горещето ястие в пазвата му, че било солено. В тоя случай той биде наказан.

II

Освен огъня и гъстите облаци дим на 30 априлий, в петък, ние бяхме честити да чуеме и друго нещо. От време на време откъм Родопите бухтението на топовни гърмежи се слушаше, които ехтеха, като че да се хвърляха под земята. Намериха се хора изпомежду ни, които утвърдяваха, че това са черешовите топове на нашите въстаници в Батак, Перущица и пр; но тие заблудени патриоти се четяха на пръсти. Останалите въстаници поклатиха глава и при сяко раздаване на топовното ехо потрепераха на мястото си. Околните стражи, стреснати от гърлестите оръдия, оставяха своите постове и дохождаха в лагера да се научат за същността на работата, а най-главното – да утешат своите семейства поне с един отечески поглед. Няма нужда да ви разказвам, че тие бяха разбити вече окончателно. Няма гайди, няма хорà, няма вече патриотически песни!...

После пладне на южната страна от Еледжик, между голите върхове на Средня гора, се издигна тъмносив стълб от дим, който вървеше стремително нанагоре да подаде ръка на облаците; но като допря до известна точка, пò до силно течение на небесното пространство, от един път се пречупи нанадолу и бързо завзе друго направление. Виждаше се, че тоя дим е следствие на новозапалени здания; инак той не можеше да бъде дотолкова стремителен.

– Панагюрище гори! – се изтръгна болезнен вик от гърдите на сички ония панагюрци, които се намираха в нашата чета.

Тие стиснаха своите шишенета и поискаха да вървят за родното си село да видят що става с мила майка, беззащитна жена и деца; но ние ги уверявахме, че тие се лъжат, огънят не е в Панагюрище.

– Познаваме ние мястото, гдето сме се родили и пораснали – говореха тие, без да оттеглят просълзените си погледи от гъстите стълбове на дима. – Цял свят да се събере и уверява противното, няма да го послушаме.

– Ето где е Св. Никола, по-нататък Лисец, а огънят е помежду им – говореше Марин Шишков. – Затова сяко помайвание ще да бъде напусто. Да им се притечем на помощ, да запазим поне населението, ако не селото.

– Да вървим! – повториха панагюрци и се обърнаха да стягат своите коне, без да очакват заповед от войводата.

Сините пламъци над селото им бяха ги накарали да забравят и войвода, и обща цел, и сичко. Движението на панагюрци: да вървят към селото си, не остана незабележено от еледжикските въстаници. Малко ги тях грижеше било за Панагюрище, Петрич, било за друго някое място вън от техните граници. Тие се възмутиха открито против нашето заминуване.

– А нас кому оставяте? – говореха тие. – Ако в Панагюрище живеят българе, то нима ние сме от друга вяра!

Уплашени жени и деца се събраха наоколо ни, които говореха – сичките от един път, – че техните мъже не са в състояние да ги защитят, сичката им надежда на нас била, турската войска чакала на половин час разстояние, която ще да ги нападне, щом ние потеглим за Панагюрище. В същото това време пристигнаха и други куриери от Петрич и Белово с писма до войводата, с които му обаждаха, че селата им на огън горят, нападающите башибозуци нямат чет и пр., та затова час по-скоро трябва да вървим за селото им. Секи може да си въобрази като какво трескаво впечатление трябаше да произведат тие горчиви известия както на войводата и на щаба му, така и на сичките други находящи се там въстаници.

Святата надежда и куражът, възбуден от народното недълготрайно въодушевление, отстъпваха малко по малко място на мрачното отчаяние, на горчивото разкайване и безначалието – настъпающи вследствие после сяка една несполука.

Бенковски онемя; неговият глас, който със своето гърмение събуждаше где-щото е имало заспало до вчера, сега захвана да се чува по-малко. Няколкото куриери, надошле от разни места, които висяха над главата му за положителен отговор и които се надпреварваха кой да говори по-убедително и разпалено, за да го заведе в своето село, разбиваха още повече неговия кураж.

– Сичко е вече свършено – говореше той с наведена глава пред мене и пред няколко далматинци в края на ближната гора, гдето се бяхме оттеглили. – Загина хубавата Тракия заедно със своето население! Нас, а не другиго ще да кълне потомството за това страшно клание и опустошение... Че Панагюрище е разбито и огънят гори в него, няма никакво съмнение. Същото очаква и тие тука сиромаси; щом ние потеглим крак, то турската войска ще да ги нападне. Не зная – казвайте вие – где да отидем най-напред да предварим злото? То не иде само от едно място!... Кой знае дали в същото това положение не се намират и останалите три окръга, дали и там не са потънали в огън българските села! Но аз не вярвам това. Там агитацията беше по-силна, народът е повече приготвен още с време; а освен това там са пристигнали още на помощ чети от българските емигранти в Ромъния, които, щом са чули, че в отечеството им е пламнал бунт, по пладне тряба да са прецапали Дунава!...

Когато Бенковски отваряше дума не за онова, щото беше напреде ни, не за голия факт, а за работи по-отвлечени и съмнителни, като например за „чети от Влашко“ и пр., то гордият му поглед пак завземаше първото свое положение.

– Следователно, да се потрудим и ние, да се задържим още за няколко деня, па добър е Господ: отгдето най се не надяваме, оттам може да ни дойде помощ.

Нашите мечтания щяха да се продължат още повече, ако не беше Васил Соколски, който дойде при нас бежешком и извести, че трети куриер пристигнал от Панагюрище, който разказвал и надясно, и наляво измежду въстаниците, че селото е изгорено вече, а хората – заробени от турците. Това той говорил съвсем открито въпреки бунтовните правила, че сяко известие се съобщава най-напред на войводата. Реченият пратеник, на име Юрдан, разказа подробно за сичко, щото беше видял в Панагюрище пред 5–6 часа. Той не беше никакъв пратеник, а просто така избягал от ятагана и от свирението на куршумите. Храбрите панагюрци, след едно упорито сражение с многобройните нападатели, башибозуци, редовна войска и черкези, най-напред при Балабанов лес, а после около селото в укрепленията, биле принудени да отстъпят в неравната борба. Неприятелят нахлул в селото със страшни викове и почнал своето дело. На минутата още селото било предадено на огън от четирте краища, а после се захванал вече сечът без разлика на пол и на възраст... Най-после той ни разказа, че когато бягал към гората, обърнал се няколко пъти наназад и видял с очите си, когато ударили жена му с куршум, която бягала подиря му с малко дете на ръце и с глас се молела да я не оставя в душмански ръце. Той не се спрял.

– Мълчи и не говори вече, низка твар! Ти, когато не си бил достоен да помогнеш на своята жена, когато не те е заболяло на сърцето от нейните викове, не тряба да мърсиш тоя свят! – каза Бенковски. – Дръжте тоя дявол да му ударя петдесят тояги, за да знае втори път как тряба да се пази отечество, жена и деца – прибави той.

След няколко удара нещастникът биде обезоръжен и предаден на стражата. Същото стана и с другите беженци панагюрци, които пристигнаха тая нощ на Еледжик да търсят защита при войводата и неговата хвърковата чета. Бенковски на тях искаше да си извади гнева, че наместо да бягат, тие трябало да загинат в своето село. Тяхното число възлизаше на 20–24 души. На другия ден, събота, 1 май, свика се го-

лям военен съвет, на който присъствуваха освен главатарите на еледжикските въстаници и сичките още чужденци, които бяха ни последвали от Белово. След дълги препирни, които излязаха вън от сякакво благоприличие, едвам можахме да дойдем до едно споразумение, за което едва ли имаше двама души да вярват, че ще може то да се осъществи. Беше решено, че тряба да заминем за Панагюрище, да съберем разбитите там въстаници и нощно време да нападнем неприятелския лагер, за да възстановим първия ред на работите. За тая цел щяхме да вземем помощ от петричени и мечени, на които се и изпрати известие да бъдат готови, когато преминем покрай лагерите им с четата си; а от Еледжик не щяхме да вземем ни един човек, по причина че и тяхното положение беше критическо, както казах. За последен път изпратихме няколко куриери до окръзите: Търновски, Врачански, които по какъвто и да е начин трябаше да узнаят вървежа на работите. Началството над еледжикските въстаници пак се повери на известните Теофил Бойков, Стоян Муховченина, Гено Теллията и др. Преди да тръгнем, Бенковски държа реч с цел да посмири що-годе развълнуваните духове...

– Важна и бърза работа ме заставлява, мили братия – каза той, – да ви оставя за няколко деня на своята съдба. Аз тръгвам днес заедно с юнаците си за Панагюрище, за да помогна на тамошните братия. Както ви е известно, там върлува вече турският ятаган, мнозина наши братия и сестри се намират вече роби под турските чадъри. Питам ви, братия, не е ли това свята християнска длъжност на секиго от нас, да се притечем на помощ на страдающите? Щом ние сполучим с божата воля да отблъснем неприятеля, незабавно ще да се върнем пак при вас... В разстояние на това време вие се слушайте един други братски, трудете се изедно за успеха на общото дело и се надявайте богу...

Тая реч на Бенковски беше за последно виждание. Ако някои от слушателите вярваха, че ще да ни видят втори път, то за Бенковски не може да се каже това същото.

Вижда се работата обаче, че речта не произвела еднакво впечатление на сичките еледжикски въстаници. Щом ние сме заминали за Поибрене, няколко души въстаници, повечето от муховци – най-големите обожатели на Бенковски, – впуснали се да ни изпреварят през криви пътеки и се наместили на едно място, отгдето ще да минем, за да убият войводата и по-главните негови другари. Причината на това била, че сме оставили Еледжик в най-критическата минута. Съзаклятниците стоели вече на тясната пътека със запрегнати шишенета, насочени към пътя, но щом се появил Бенковски, върху когото трябало да се сипят куршумите, натъкмените указателни пръсти на коркулуците не се помръднали.

– На мястото си замръзнахме, когато го погледнахме в лицето – говореше ми след няколко години един от тие съзаклятници. – Уплашихме се, дожаля ни да теглим куршум на тогова, който ни направи най-напред да познаем, че сме българе и че тряба да си имаме свое царство.

Освен това немалко са повлияли и далматинците, за да не се извърши убийството, защото съзаклятниците знаяха, че тие държат страната на Бенковски.

При захождането на слънцето ние пристигнахме в Поибрене, което беше съвсем пусто от хора, без да знае някой от нас, че по пътя сме биле изложени на няколко шишенета (съзаклятниците се биле наредили на десния бряг на р. Тополница, между Еледжик и Мухово). В дюгена на даскала намерихме само един селенин, пиян до безсъзнателност. От лична вражда към съдържателя на дюгена и че имал да дава на тоя последния, сега той беше намерил време да си отмъсти. След като изкъсал сичките негови записи и тефтери, напил се и пуснал на земята бъчовите с вино и ракия. Зимникът беше станал до колене от пуснатата жидкост, а нашият човек плаваше отгоре му като по океана. Бенковски заповяда да го изтеглят навън и след няколко въпроси, на които той не можа да отговори, ритна го с крак два пъти в гърдите и жертвата се простря на земята в несвестно състояние.

„Хората правят пазарлък за живот или смърт, а ти, свиня, си се напил като на Заговезни!“ – говореше му той.

Тая вечер ние замръкнахме на една висока ртлина в Меченската гора, недалеч от въстаническия лагер на последното това село, отгдето и се снабдихме с храна както за нас, така и за конете, защото в Поибрене не намерихме жива душа, както казах, а от Еледжик нямаше що да вземаме. За помощ от хора тие казаха, че ще изпратят направо в Панагюрище. Ние преспахме под открито небе, около зелените шумки. Времето беше се изяснило, дъждът отдавна бе престанал. Макар и да нямаше месячина по небесния свод, но запалените наоколо села удовлетворяваха тая нужда. Първо място между тие земни огнени кълба държеше Панагюрище, като най-голямо и най-близко до нашия лагер. Не само че то светеше, но и нагряваше още. Вълшебно и величествено се подигаха неговите пламъци над зелените средногорски дървета, като че да излязваха от ада. Тие осветляваха богато сичката околия, която в това време беше пълна с множество нещастници, любители на свободата и на своите човешки права, които гледаха отвисоко как заклетият им петстотингодишен душманин уничтожаваше сичко мило и свято за българина. От гърмежа на пушките, от бученето на пожара и избягването на сичкото население из гората зверовете, обитатели на тая последната – вълци, лисици, свини и пр., – бяха се подплашили и хукнали да бягат накъдето им видят очите. С много от тях ние се срещнахме в пътуването си, които, щом ни виждаха, дръпваха да бягат на друга страна. Една върволица сърни, на брой 5–6, излязаха напредя ни твърде наблизо, за което мнозина от другарите казаха, че срещата с тие невинни животни предвещавала добри сетнини.

Другарите бяха насядали умислено около шумките, по няколко души на едно място, които въздишаха и си приказваха за едно-друго по работите на твърде нисък глас, като че да правеха съзаклятие. В същото положение се намираше и Бенковски; той беше си опрял гърба на една шумка, с едната

си ръка държеше коня, с другата сухо коматче хляб, от което гризеше малко по малко. Наникъде нямаше да се чуе весела думица. Меченските въстаници, огньовете на които светеха в една близна долчина, гдето тие бяха заедно с фамилиите си, никой не дойде при нас, както това ставаше от по-напред. Момчетата, които бяха от Панагюрище, поискаха да вървят още тая нощ за селото си, гдето се дигаха няколко ръце да искат тяхната помощ, но ние ги задържахме. При сичко това обаче мнозина от тях нарушиха дисциплината, като си отидоха и без знанието на войводата.

На 2 май, пред изгряването на слънцето, ние потеглихме за Панагюрище през гората направо. След малко достигнахме на една височина, наричаема Лисец, час и половина далеч от селото, към северна страна. Тук, от това място, селото Панагюрище се вижда като в тава. Сега обаче то не можаше да се види, с изключение на няколко само къщици по края. Не можаше да се види то по тая проста причина, че цяло-целниничко беше потънало в огън и гъст дим. Ни пушки, ни топове не се слушаха вече, защото и двете страни бяха оставили вече неприятелския мегдан, покрит с няколко обезобразени трупове. Панагюрското население се беше оттеглило вече в гората, на мястото Разлатица, малко по-долу от Лисец, в една долина. В селото бяха останали само няколко стари и недъгави баби, дребни деца и пр., които по тоя или оня начин не бяха успели да избягат през линията на настъпающата войска. За съдбата на тие нещастници нищо положително не се знаяше. Главният лагер на турската войска така също беше се оттеглил вън от селото към черковицата „Св. Петка“, а няколко само плячкаджии, повечето башибозуци, пречаха из селото да колят, палят и обират. Според разказването на очевидци панагюрският онбашия Даут вървял начело на палачите, на които показвал кои са къщите на баш комитите. Щом ние се спряхме на Лисец, изпратихме хора да събират разбитите панагюрски юнаци по гората, за да се посъветваме по кой начин да нападнем на турския лагер. Мнозина

от тие последните не закъсняха да се явят с оръжието си. Тие бяха одърпани и окъсани, с изгорели и почернели лица, с хлътнали очи и слепени устни, понеже не бяха яли хляб от няколко деня. Тие бяха нещастните борци при Балабановия лес и Бърдото, гдето станаха най-големите битки при защитата на Панагюрище. Начело на неприятелските войски беше Хафуз паша, който дойде откъм Стрелча, предводим от много башибозуци и местни турци, запознати и с най-тайните пътеки. На 29 априлий стана най-отчаяната битка; юнашки са се сражавали нашите панагюрски борци със своите стари шишенета против редовната войска и длъгнестите куршуми на шнайдерите и винчестерите[1]. Малко по-надалеч от тях е свирнал и кантаревият топуз, пуснат от черешовото сухо дърво; но и неговият глас скоро трябало да онемей, защото му отговорили с берлинския челичен круп и защото на третия път взел формата на копаня – пукнал се, искам да кажа. Скъпо заплати Хафуз паша своето влизание в Панагюрище. Покритите от куршуми юнаци на няколко места се спирали в отстъпването си, докато ги разбият окончателно, и отваряли огън срещу нападателите. Около 170–200 души турци са паднали на панагюрските обкопи, в числото на които имало и двама-трима мюлезими и юзбашии, когато от наша страна убитите и ранените са сравнително незначително число. Наистина, че от Априлското въстание панагюрци броят да са дали за българската свобода 600–650 души мъченици, но тие са повечето жени и деца и недъгави хора, избити не в сражението, а по къщята си, из улиците и по таваните, без никакво оръжие в ръце.

Най-после силният дъжд, за който споменах по-горе, нанесъл жесток удар на нашите борци. Докато напълнят ед-

[1] При първата битка турците не нападнали от един път, защото се бояли, че имат работа с московци или със сърби. Лесно обаче тие констатирали съмнителния факт. Няколко аскерлии се навели по земята да търсят хвърлените от въстаниците куршуми, които, като видели, че са валчести, а не длъгнести, познали с какви хора имат работа.

на пушка, докато я подсипят, трябало да стоят наведени над нея, за да я запазят от дъжда със скута на дрешката си, без да забележат, че паласката с книжните фишеци се излагала на мокротата всецяло. Разбира се, че това не е можало да се продължава за по-дълго време – не чакали проклетите турци, дордето си напълни пушката нашият въстаник, а изпразвали насреща му по няколко пъти своята иглянка. След отстъпването на борците пред грамадната настъпающа царска сила, техните обкопи, както и самото Панагюрище се завзело от победителите. Страшни и отмъстителни биле тие спрямо сичко, що е българско. Тяхната и така разпалена ярост се увеличила още повече, когато тие, преди да им се удаде да станат господари на селото, трябало да минат като по мост върху труповете на своите съотечественици и другари, избити от довчерашните покорни уж раи.

Захванала се ужасната сцена: огън и меч; който сварил да избяга към гората, спасил се. Женски отчаяни плачове и боязливите крясъци на децата заглушавали въздуха. В очите на неприятеля и тие последните се считали за противници, и тие на равна степен с бащите си и своите мъже изпитали студеното желязо на ятагана и продълговатия куршум на *шнайдера*. Няколко души от по-известните юнаци, неизвестно по какви причини, дали нарочно, или че не сполучили да избягат с време, останали в селото, заградени от турците. Много от тях не искали да умрат така мърцина, със скръстени ръце. Рад Клисарят например, един от храбрите борци, се затворил в дома на Делча хаджи Симеонов, заедно със стотника Стояна Пъков. Страшен огън отворили тие от прозорците на поменатата къща срещу нападающите турци. В разстояние на 4–5 часа сполучили да убият до 20 души турци, в числото на които влиза и един големец, мюлезимин или други някой чин. Тие само гърмели, а други двама души им пълнели пушките. Рад, с гол нож в ръката, излязвал няколко пъти навън да взема пушките на избитите войници, а после пак се връщал. Вниманието на нападающите било обърнато на

тая къща, около която грозно хъркали няколко анадолски синове. Хафуз паша, след като се уверил, че със сила е невъзможно да се хванат двамата юнаци и да се предаде на огън проклетата къща, прибягнал до дипломатическия катехизис. Няколко пъти той изпращал обезоръжена депутация, състояща от чауши и онбашии, да се молят на хищните комити да сложат оръжието, като им обещавали в същото време и богата прошка от страна на босфорското слънце.

– Лъжете, кучета! – отговаряли двамата наши херои и пушките припуквали от прозорците.

Най-после топовете биле обърнати към тая къща, която отдалеч подпалили чрез бомбардирование. Необикновените буйни натури завинаги принасят добро на своите ближни с решителните си постъпки. И постъпката на нашите двама херои не отстъпила от това общо правило. Дордето турците, заедно със своя паша, се занимавали да правят приговори с Рад Клисаря и Стояна Пъков, панагюрските победени жители намерили свободно време да избягат от селото навън. Друг един юнак, Тодор Хайдутинът, из с. Радилово, за когото споменах нещо в първата част на книгата си, така също се затворил в къщата на Делчо Ширков. От тая къща старият български юнак е гаврътнал 25 души неприятели, без да повредят него ни най-малко. Той сполучи да избяга и после почина от собствената си смърт. Сичките околни къщи, около които се търкаляли 25-те жертви, предали се на огън по заповед на главнокомандующия, а върху лицата на падналите солдати и башибозуци туряли барут пак турците и ги подпаляли.

Докато се изравнят условията със Стоян Пъков и Рад Клисаря, цялата армия на Хафуз паша се била спряла до долното хороигрище, при къщата на хаджи Симеона, отгдето се изпращали депутациите.

– Ако тие комити имаха двадесят души такива юнаци (като Пъкова и Клисаря) – казал Хафуз паша, според разказването на предателя Ненко Балдевченина, – то ние не можахме влезе така лесно в това московско село.

Въобще най-голямата и жестока битка, може да се каже без увеличение, е станала вътре в селото, когато юнаците бяха разбити вече и секи от тях действуваше отделно за своя сметка. Освен горепоменатите юнаци твърде левски се е борил и Георги Джелов, и много други, действията на които е невъзможно да се опишат и предадат на българското потомство, защото буйният огън ги е уничтожил заедно с убитите от тях жертви от неприятеля. Георги Джелов се закрепил до един плет, отгдето в късо време можал да натрупа напредя си до десятина души, късите пискюлчета на които се търкаляли отстрана. А други борци, които биле над Драголин махала, не отстъпили дотогава, докато редовната войска не влязла в хендека им, докато сражающите се – турци и българе – не се заловили за гушите. Тук са се отличили най-много Станчо Маринов и Костадин Кацарът, които с голи ножове застанали на двата края на хендека и насърчавали своите другари. Няма пример – с твърде микроскопически изключения – да се е предал някой от панагюрските борци с оръжието си. Петър Щърбанов, като се видял, че е заграден от четири страни, напъхал револвера в устата си и се претъркулил на земята. Освен поменатите юнаци твърде решително са се борили още Никола Мулешков, Рад Кепелецът, познатият на читателите Ворчо войвода и други още много. Тряба да ви кажа и това, че турската редовна войска, която нападна с крупови топове върху 800, най-много 1000 души въоръжени въстаници (числото на въстаниците беше по-голямо, но аз не смятам и ония, които бяха въоръжени само с брадви и колища), броеше до 3000 души без башибозуците. Така или инак, но панагюрци обезсмъртиха името на своя скромен градец. Тяхното „Оборище“ и градът им тряба да държат първо място в страниците на българската нова история, заедно с пукнатия им на две половини топ. Славно свършиха панагюрци!...

III

Между това населението сполучило да избяга в ближната гора, както споменах по-горе. Победителите, като не дохтасали да възпрат бежанците, поздравили ги само отдалеч със своите беглишки куршуми, така щото мнозина, повечето жени, бяха наранени. Сичките панагюрци, които правеха част от нашата хвърковата чета, отидоха да търсят по планината своите домашни или поне да се научат що е станало с тях. Едни от тях се върнаха, без да узнаят нещо; други се научили, че техните излезли уж живо и здраво, но какво са станали после, никой не видял; трети намерили само стари майки, някои ранени, а някои примрели от глад; четвърти случайно сполучили да излязат при милите си деца, наедно събрани или само няколко от тях, насядали около зелената шумка, които простреляли ръце към своя въоръжен баща и му разказали със сълзи на очите, че майка им я заклали читаците; пети, напротив, само майката сполучили да намерят, която се тръшкала от земята и с пресипнал глас ходела да търси рожбите си, и пр., и пр. Сички пъшкаха и въздишаха. Но – чудно и дивно – после много мисления, туй било, онуй станало, така ще бъде, мнозина го удряха на смях и на подигравка. Не е лъжа, гдето се е рекло, че човек претръпва пред най-големите ужаси, а после вече, когато се орахати, само от едно въображение за миналото тръпки го побиват и почва да се чуди как не е умрял едно време от страх!

... Нашият стотник от четата, Марин Шишков, намерил ступаницата си там негде из гората, ударена с два куршума на най-опасните места, тръшната на земята сама-самничка, без да има даже кой да ѝ подаде капка водица, толкова нужна на ранената жертва. Шишков се повърна при четата повторително и поиска да заведе доктора при нея, за да ѝ извади куршумите и превърже раните. Докторът ни, Василчо Соколски, който не беше твърде мъченик на своята професия, отказа да отиде, освен ако и аз го придружа до мястото

на болната, което се намираше от нас на ¾ часа разстояние надолу из урвата. Колкото и да не ми се щеше да подигам жлъчката на нещастните и полуубитите, през средата на които щяхме да преминем не без клетви и негодувания, от една страна, по принужденията на Бенковски, а от друга, от уважение към М. Шишкова, аз се съгласих. С нас заедно тръгна и секретарят (в оставка вече) Т. Георгев, който втори път отиваше да търси своята майка, която дотолкова го обичаше, щото на тръгвание беше му дала едно сребърно кръстче – знак на майчина любов. След половина час трудно пътуване през криви тесни пътеки и стръмни долини започнахме да срещаме тук-там из шумата въоръжени въстаници, по няколко души на едно място, налягали под дебелата сянка и потънали в скръб. Тие бяха се оттеглили малко настрана от общото свърталище на фамилиите, за да не бъдат очевидци как умират от глад техните жени, сестри, деца и майки, които, като по-слаби от мъжката страна, не можаха да противостоят на страшния глад. После непродължителен разговор с тях за това и онова казвахме им да отидат на Лисец, при четата, гдето може да се намери и по малко хляб (който ни бяха дали меченските въстаници) и гдето има да стане съвещание.

– Не ни тряба нас вече ни войвода, ни неговата чета – казваха тие отчаяно. – Когато беше време да ни се помогне, вас ви нямаше, а сега сичко е напусто...

По-нататък захванахме да срещаме и фамилиите. Тяхното положение беше до такава степен ужасно, щото на човека за пръв път още настръхваха космите. И най-коравото сърце не можаше да се стърпи от да не пролее капка сълза. Мъже и жени, дребни деца, старци и баби бяха се натъркаляли по голата земя като животни и от минута на минута очакваха своята смърт или от глад, или пък от страна на неприятеля, пълчищата на който стояха твърде наблизо. Никой не беше уверен, че упоен той от победата, станала в петък, няма да поднови пак своите нападения. Два топа достатъчно беше да приплющят из гората. Глас на отчаяни плачове и тежки въздишки се

слушаха по сичката долина на ония злочести майки, които припкаха по гората като ранени кошути да търсят своите изгубени рожби и да питат не ги ли е виждал някой. С пресипнал глас викаха тие, питаха секиго, който им се попаднеше насреща, но отникъде няма удовлетворителен отговор. Секи гледаше своето и никакво внимание не обръщаше на чуждото, макар то и да береше душа напредя му. Минутата беше такава, щото секи беше забравил своята длъжност към ближния си. От друга страна, малки деца така също обикаляха из долината да търсят храна от другите избягнали. Към секиго тие се обръщаха с молба за коматче хлебец или друго нещо за ядение. Нас наобиколиха много такива страждающи същества, които протягаха разтреперана ръка едно през друго да искат хлебец, но и от нас едва ли можаше да излезе нещо, защото и ние не стояхме в това отношение по-завидно.

Аз видях с очите си едно около тригодишно дете, как то умираше от глад до една шумка близо до нещастната си майка, която бе ранена! Докторът слезе от коня, да ѝ превърже раната. Единствената храна на тие нещастници беше агнешко месо без сол, но и то се твърде мъчно намираше, и за неговото придобивание се трябаше юнашки гърди, защото и неприятелят имаше нужда от храна. В пространството между въстаниците и турския лагер, гдето се въртяха черни стада овци и говеда без ступанин, ставаха плячка на оногова, на когото пушката стига по-надалеч. Башибозуците и солдатите, подпомогнати, за срам, от нашите въстаници из селата Попинци, Бъта и пр., откарваха в турския лагер повечето добитък. Още повече. След поражението на Панагюрище мнозина от тях бяха минали на турска страна...

Дълго време се скитахме ние по урви и долини, докато намерим ранената ступанка на бае Марина, за която бяхме тръгнали. Дойдохме наблизо до онова място, отгдето башибозушките чалми свободно можаха да се виждат. Като се боях да не закъснейме и да не би да ни хванат турците, казах на доктора да се върнем при четата на Лисец и чак на другия

ден да дойдем, когато бае Марин се научи наздраво где се намира жена му, понеже и той не беше я видял още с очите си, а от хората само слушал, че е ранена. Тоя последният обаче, възползуван от мрачното настроение на своите съграждани, които не ни изглеждаха твърде с добро око, възрази сърдито и малко повелително даже, че нашата длъжност не се състояла само в това, да излъжем населението да се подигне на въстание, а сега да го оставим по гората без никаква защита! Нямаше що да се чини. После малко ние сполучихме да намерим ранената, през бута на която бяха преминали куршумите. Тя се увиваше с балканската трева – единствена постелка, – потънала в черни кърви, съсирени по дрехите ѝ. Докторът си изпълни обязаностите и ние потеглихме пак за Лисец, но без бае Марина, който остана да помогне на съпругата си. Той ми повери сичките военни принадлежности, които се намираха в него, като телескопи, карти, компаси и 1500–2000 гроша беглишки пари, които, макар и да не бяха обща принадлежност, но бае Марин не искаше да оставя върху си никакви лекета.

Бързо ние се завърнахме при четата на Лисец. Четири-пет часа се изминаваха вече, откакто се беше изпроводило известие да се събират на съвещание по-главните панагюрски въстаници, но освен няколко души, които бяха дошле още в начало, повечето невикани, никой други не се явяваше. Та възможно ли беше и другояче? Сички убедителни уверения, че ако се събере достатъчно сила, щяло да се направи това и онова, трябаше да служат в очите на панагюрци за проста подигравка. Човек, изпитал своите слаби сили в неравната борба, видял вече своето поражение в сичката си голота, не му се помогнало, когато трябало – и сега ти го убеждавай, ако си нямаш работа. Наистина, че мнозина панагюрски въстаници, между които бяха Рад Каймакът, Недю и пр., говореха: „Оттук нататък ние станахме вече бунтовници“ – но повечето бяха на противното мнение.

– Пусто му остало и въстанието, и царството, и войвода-

та – говореха тие последните и въздишаха, когато ги поканихме да се изкачат към Лисец. – Защо ни е нам вече свобода и живот? За кого ще ние да живеем, когато станахме като кукувици, без жени, деца и майки?

И едните, и другите имаха право.

Надвечер се разпръсна слух измежду четата, че няколко души панагюрци искали да убият войводата и неговите другари, защото биле излъгали населението да въстане, като му обещавали сякакви помощи и успехи. Тие слухове се потвърдиха и от секретаря Георгева, който, като се завърна при четата, каза, че чул с ушите си това заканване на съзаклятниците. Както и в първото съзаклятие от страна на еледжикските въстаници, така и сега животът на войводата беше спасен от присъствието на далматинците, с които понапред трябаше да се борят съзаклятниците, преди да дойдат до войводата. При сичко че аз не гарантирам за истинността на тоя факт, но твърде беше близо до здравия разум да се е породила подобна мисъл в главата на гладните и полуубитите хора, за които нищо свято не оставаше вече на тоя свят. Тряба да ви кажа и това, че Бенковски не беше виноват, загдето панагюрските въстаници заедно с фамилиите си умираха сега от глад. Помнят читателите, че преди ние да излезем последния път из Панагюрище, Бенковски предложи на военния съвет да се изнесе малко храна в гората за секи случай, но това се не взе във внимание.

Тие слухове и още други неприятни известия произвеждаха своите действия между останалите и така малко верни другари. Бенковски от минута на минута ставаше по-замислен и несъобщителен. Забравих да кажа, че когато се явихме пръв път над Лисец и Панагюрище се представи пред очите ни в сичката своя грозотия, Бенковски спря коня си на върха на планината и посочи с пръст към пламналото село.

– Моята цел е постигната вече! В сърцето на тиранина аз отворих такава люта рана, която никога няма да заздравей;

а на Русия – нека тя заповяда!... – каза той и отиде да седне при корена на един бук.

Същия ден съзряхме с помощта на телескопите, че едно отделение турска войска хвана меченския път и се отправи към последньото това село, което след малко и предаде на огън. Иван Шутич и немецът Албрехт поискаха втори път, със съгласието на войводата, да потеглят, уж за да направят нападение на поменатото турско отделение, с което искаха да опитат готовността на нашата разбита нравствено чета. Начаса няколко души навъзсядаха конете си и с голи сабли в ръка направиха покана на юнаците. Твърде малцина последваха нашия пример да вървят напред. Повечето потънаха в гъстата шума на Лисец и чак подир един час излязаха пак наяве... Когато ги попитахме коя е причината на това тяхно малодушие, тие отговориха, че по-напред трябало да ги нахраним, па тогава вече да се биели. Бенковски се сърдеше, викаше, ако не и толкова куражлия, но сичко напразно! Нямаше вече оная сляпа покорност; нашето могъщество и величие изчезваше малко по малко. Планът и намерението ни да нападнем на турския лагер ставаше вече невъзможен и неосъществим при подобни условия. Па и що ли бихме направили на неприятеля, ако го нападнехме с нашите чакмаклии пушки, от които една на десятте можаше да гръмне като хората? Не само ние, но да се съберяха 10 000 въстаници с подобни плющялки пушки, пак нищо не бяха в състояние да сторят срещу 500 иглянки. Турците не искаха и да знаят даже за нашите приготовления. Малко се тие бояха. Като се явихме на Лисец, увеличиха само караулите си откъм наша страна и подпалиха черковицата „Св. Петка“, позната вече на читателите, при която тържествуваха панагюрци преди 10–20 деня, по великденските празници. Сичките по-възвишени голи баири около селото бяха почернели от неприятелска войска.

– Кой се надяваше да имат тие кучета толкова войска – говореха нашите въстаници, които имаха смелостта да мислят

преди няколко деня, че Турция няма готова войска повече от 2000–3000 души.

От сичко това ставаше явно, че нашето маение около Панагюрище не само че бе безполезно, но и вредително даже лично за нас. От една страна, нямаше храна почти никак[1], а от друга, че населението започна малко по малко да се предава, което никак не беше добро за нас и не ни идеше на сметката. Но въпросът беше накъде да отидем, когато изгубихме Панагюрище, на което имахме най-много надежда не само ние, но сичките други въстанически пунктове (в IV окръг)? Оставаше още Коприщица, Ново село (старо), Синджирлий и други още местности, по които действуваха двамата наши другари Волов и Икономов. С тях ние трябаше да се срещнем, за да размислим по-надълго що тряба да се чини, па тогава вече да решаваме. За Батак, Перущица, Брацигово, Пловдив и пр. не помисляхме даже. Пространството между тях и нас беше пълно с *поганци*, птичка трябаше да бъде човек, да хвръкне от Средня гора през коритото на Марица и да кацне на Родопите. Като не знаехме обаче в какво положение се намираше и ближната Коприщица, съдбата на тамошните апостоли, от които не бяхме получавали ни едно писъмце още от 20 априлий, изпроводихме най-напред трима куриери: Господин Бакърджията, Тодор Хайдутинът и Янко Фурнаджията (из Коприщица), за да занесат писмо до апостолите и да известят в Коприщица, че войводата ще да дойде[2]. Три часа обаче не се изминаха, и нашите трима куриери се завърнаха на Лисец, без да влязат в Коприщица. Тие разпра-

[1] Храната турците вардеха по-строго, отколкото самите комити. Много решителни юнаци нощно време през турските караули и на месячината от пожара ходеха в селото да крадат брашно било от своите къщи, било от чужди. Някои от тях станаха жертва.

[2] Вижда се работата, че планът на Бенковски, който говореше: „Ще отида в Коприщица, когато видя под байряка си 2000 души, и влизанието ми ще да се предшествува от закалването на мнозина чорбаджии“, да беше се изменил вече...

виха, че тя била заобиколена от турска войска и населението, без никакви съпротивления, правело приговори за позорно предаване на селото, без да пукне ни една пушка. Но още по-лошото било това, че коприщенските стари бегликчии и джелепи намерили за по-добро и благоразумно да предадат в неприятелски ръце апостолите и другите по-главни деятели, които биле вече арестувани! За тие неблагоприятни новини нашите пратеници се известили от овчарите.

В същото това време пристигнаха други двама куриери един подир други от еледжикското отделение с писма от Теофила Бойков и Гено Теллията, в които писма се казваше, че гдето и да бъде войводата, колкото работа и да има той, сичко тряба да остави настрана и час по-скоро да тръгне за Еледжик, защото турската войска, която се беше съсредоточила при Троянови врата, почнала своите нападения. С ужас и с поемание на душата си разказаха тие за станалите клания и други кепазелици от страна на турците. Мало и голямо, старо и младо, мъжко и женско падало заклано под тяхната тържествующа касатура. Евреинът, за когото загатнах погоре няколко думи, че искаха да го кръщават в святото православие, така също не останал хладнокръвен при настъпването на османлиите, които той не се посвенил да нарече ангели избавители, както отнапред наричаше въстаниците. Застанал той пред лицето на пашата, направил десятина ниски теманета, изтървал няколко фалшиви сълзи от двете си очи и произнесъл:

– Ефендим, вие баща, вие майка, вие ангел![1] Преди сичко подайте ми най-напред една сабля и ми дайте воля да изпитам корави ли са костите на комитите...

Разбира се, че волята на евреина била изпълнена още начаса с подобающето турско задоволствие. Грабнал той подадената сабля, казал *бисмиляхим* и се втурнал между средата и на така обезкуражените въстаници, които почнал да удря.

---

[1] Турското: „Сиз анна, сиз баба.“

Известието, че турците нападнали Еледжик, не ни смути твърде, защото ние отрано знаехме това, преди да потеглим още от това място. За да не червим лице обаче пред пратениците, че не можем да им се притечем на помощ или други някакви извинения, казахме им да обадят на населението да се държи и че четата в най-непродължително време ще да привтаса[1].

IV

Същия ден, при захождането на слънцето, разнесе се глас из ближната гора, който викаше населението да се събира.

– Много ви здраве от пашата, да се върнете в Панагюрище и да си гледате работата – викаше непознатият, колкото му е силата. – Царят простява сичките!...

Ние се спогледахме помежду си, а Бенковски каза: „Не ме радва тая царска милост."

Човекът, който викаше да се предава населението, биде хванат и докаран при нас. Той беше човек с почетна възраст, към които турците имат особено благоволение, че на старите хора се хващала думата. На въпрос от наша страна кой го е проводил да призовава населението на предавание, той разказа без никакво преструване, че като се известил пашата за жестокото положение на народа, който умирал от глад, станало му жално и от милост към царската рая (?) простява сичките, стига само да се върнат в селото си. Със същата милост той осипвал и нашата чета и особено много здраве проваждал на войводата, да се напусне от досегашната си *севда*, да му се кажело, че няма той да види българско царство.

– Благодаря му за человеколюбивите чувства – каза Бенковски не от презрение към н. превъзходителство пашата и

[1] За горчивата участ на Еледжик ние се известихме по-после, когато пристигна друг един пратеник, Стоян Муховченинът.

подигравка, а просто така, за да заглади неприятното от разказа на стареца.

Тоя последният бил в Панагюрище, когато влезли победителите, и на сичко сторено и извършено от тях бил най-близък очевидец. Разказа той за много ужасни сцени на зяпналите любопитни присъствующи, които докара в ужас и трепет. Слуховете, че изклали селските свещеници, в числото на които влизаше и бащата на младата ни байрактарка, Райка Попова, се потвърдяваха. За поп Грую обаче нищо положително не можахме да се научим при сичките ни разпитвания. Кланието на жени и деца, обезчестяването на моми и млади булки от страна на башибозуците и царската войска биле безбройни. Комендантинът уж бил издал вече заповед да престанат свирепствата, но необузданите плячкаджии не искали и да чуят. Грабежите и плячкосването на българските имоти нямали граница. Хилядникът Павел Бобеков сполучил да избяга заедно с Иван Ворча и Манчо. Побягнал така също и Ф. Щърбанов, а Кръстю Гешенов бил хванат, както и байрактарката Райка, която отнесли в турския лагер. От хващането на тая последната турците се зарадвали твърде много.

И така, цяло трескаво поражение на сичките въстанически пунктове в IV окръг! Падна Клисура, Еледжик плава в кръв; развалините на Петрич се пушеха; същото става с Белово; Панагюрище напредя ни в сичката своя голота; в Родопите реват гърлестите топове, които обясняваха положението на тамошните въстаници, на Перущица, Батак, Брацигово и пр.; Коприщица заобиколена от турска войска; населението прави приговори за предаване; другарите ни апостоли затворени от самия народ; Мечка гори и пр., с една реч, тържествующа победа на неприятеля, пълно поражение на нашите въстаници! Немислимо ставаше вече по-нататъшното съществуване на почва за действия от наша страна. Фактът бе поразителен, доказателствата бяха пред очите ни, на която страна и да се обърнеше човек. Огън, кръв, опустошения на сяка стра-

на! Святата мисъл и надежда за успех изчезваше напредя ни безвъзвратно и се заместяше от ужасните клания и всеобщо изтребление на сичко, щото е българско...

Настана нощ. Нощ бе мрачна и мъчителна. По обикновено, студеният балкански ветрец не закъсня да повее откъм долината на бистрата Тополница. Люлееше той зелените букови листи, покланяше му се високата папрат и сърбица, като на нощен бог, но никоя жива душа не беше в състояние да се развесели от неговите пролетни приятности. Така отвратителен беше станал той просто по тая причина, защото ни донасяше на планинските върхове миризмата на разлагающите се вече трупове по долината на Панагюрище. Заедно с това той ни донасяше от време на време пресипналите гласове на умирающите деца из гората Разлатица или пък грубия глас на турската стража. А Панагюрище следваше да гори като запалена борика; изцяло то светеше като кълбо; само туктам, когато пламъците избухваха от някое голямо здание, наскоро запалено, върховете им тържествуваха над цялото. Подплашените кучета, които обикаляха като обсадна войска около селото, виеха и лаеха до сините небеса. Не липсуваше сегиз-тогиз и пуканието на пушките по демаркационната линия, гдето гладните въстаници нападаха на турската стража не за друго, освен за кора хляб. Страшна беше тая нощ, казвам втори път!...

Ние замръкнахме на същото място на Лисец, в краището на гората, под високите букове. Кора хляб не можаше да се намери измежду сичките другари. До среднощ стоехме изгорели и за капка водица, дордето най-после не дойде Крайчо Самоходов, който, като веща птица по тие места, показа ни едно кладенче там наблизо из гората. Който бе жеден, трябаше да отиде да пие вода чак на изворчето, защото нямаше съдина да си налеем и вода... Няма нужда да ви разказвам състоянието на духовете в подобна минута. Секи бе седнал отделно до дънера на някое дърво и там се бореше сам-самниничък с нощната тъмнина и със собствените свои мисли. Същото

ставаше и с Бенковски; неговият глас онемя още повече; кой го знае где подпираше и той корена на старото дърво. По едно време не зная кой се сети от дружината за него и го потърси. Няма го! Извикаха го на име – никой се не обажда, че го е видял. Потърсихме го сериозно, а мнозина се съмниха да не е станало нещо, т.е. да не се е отчаял войводата и си е взел очите из гората. Не след малко обаче ние сполучихме да го намериме сред гората, седнал до една гнила хралупа, на която се беше облегнал с ръката си – сам-самниничък. Той беше потънал в дълбоки размишления, дигна си само главата да ни погледне и пак вдълбочи погледите си в земята.

– Стани, капитан! Стани да видим какво ще да се прави. С мисление работата се не свърша; недей се отчайва дотолкова... Не си ти виноват. Императори и генерали са биле в по-лошо положение. Такива работи тъй стават – каза далматинецът Джуро.

– Оставете ме! Изпразнете по-добре оръжията си отгоря ми, тук да умра! Не съм достоен аз вече да живея... С какви очи ще да погледна света? – отговори той с болезнена въздишка.

Поражението на въстанието, пламъците на Панагюрище и сичките други сърцераздирателни сцени, на които бяхме свидетели от няколко деня насам, бяха произвели своето действие на нашия главатар.

През цялата нощ ние не затворихме очи по много сериозни причини. В продължение на това време сичкият ни разговор се въртеше по въпроса: накъде тряба да отидем или по-добре да бягаме на другия ден, който можаше да бъде злополучен за нас, ако не мръднехме крак от Лисец. Че ще да помогнем на някой въстанически пункт, това беше чисто и непорочно въображение. Напротив, нашето стоение на Лисец, което дразнеше турците, още повече ги ожесточаваше спрямо населението. Страната се освободи вече не само от турците, но коренно и от населението, от къщи, добитък и сичко – следователно, нямаше и кому да се помага. Останалите живи, по простия случай, имаха нужда не от нашата хвърковата

чета, а от насущния, за който бяхме петимни и ние самите. Нашата чета – доколкото бе тя останала – мъчеше се да отгадае где именно може да се намери място, което да притежава следующите две условия: първо, да бъде страната разбунтувана; и второ – да има хляб. Разбира се, че първото условие бе достатъчно да ни удовлетвори; но кой беше тоя пророк, който да се яви сред убитата нравствено дружина и да ни каже: вървете на тая или оная страна. Различни бяха мненията по тоя въпрос, накъде именно трябаше да тръгне утре четата. Едни предлагаха да отидем в родопските гори, които по своето естествено положение биле най-удобни за в подобни случаи, защото на сяко място можало да се намери храна, а освен това имало възможност да се съединим и с въстаниците около Батак, на които немалко полза ще да принесем. Това предложение се поддържаше най-много от познатия на читателите Тодор Хайдутина (не дядо Тодор от с. Радилово, а друг Тодор – македонец), който уверяваше, че познава Родопите и Рила много по-добре, отколкото своята собствена къща. Той се обзалагаше, че освен лятно време има леснина и зимата да прекараме в тая страна на белите орли и дивите вълци. Повечето гласове обаче бяха да отидем по Стара планина и като по-баснословна, и като по-близо до столицата на Асеновци – седалището на I окръг.

– Не съм се решил още да правя халва и катран, за да отида да си бия ангелите из Доспата – говореха някои измежду дружината, които отдалеч само бяха слушали за славата на историческата ни столица.

Според тогавашните понятия за могъществото на дългите мустаци, за авторитета на старите войводи, за крилото на Тотя Филип и за историческото значение на Трапезица, над която се виели духовете на старите наши самодържавци, едва ли имаше помежду ни човек, който да не вярва, че храмът „Святи 40 мъченици“ е освободен вече от поганска ръка; че оряховчени с дългите пояси са преобърнали вече потурчената Елена на прах и пепел, и пр., и пр. Освен това знаят

читателите как ни пишеха нашите братия апостоли от Търново, Враца и Сливен. „Не сме в състояние вече да удържим юнаците си“ – говореха тие. И така, мила майка Стара планина ще да ни спаси!... Ако погледнеше обаче човек пò с внимателно око на работите, отведнъж щеше да се увери за истинското положение и състояние и на поменатите три окръзи. Според разказването на разни очевидци повечето башибозуци, които нападаха на нашия окръг, бяха оттатък Балкана, от Чирпанско, Заарско, даже и от Сливенско; следователно не искаше твърде голяма философия да разумей човек, че ако съществуваше сериозно въстание по тие места, то не щяха да ни дойдат гости оттам; тие щяха да се занимават да пазят собствените свои села и пепелища.

Тук му е мястото да забележа, че ако бяха въстанали и четирте окръга, както Панагюрище, ако това последното заедно с целия окръг останеше да се разпорежда само с местните турци, то аз не се посвенявам да определя, че това въстание щеше да отиде два-три месяца. Няма никакво съмнение, че то щеше да бъде потъпкано по-жестоко, но не така скоро и по такъв позорен начин. Както и да е, но там или другаде, ние трябаше да не губим време, но да вървим час по-напред. Смятахме, че ако не срещнем никъде разбунтувана страна, то по примера на нашите епически войводи ще да ударим на прост хайдутлук по планината и по тоя начин дълго време ще да се прехраниме. Много момчета от дружината, които оставяха зад гърба си стари осакатени майки, поругани сестри и братия, избити ступаници и мили рожби, не скланяха да тръгнат подиря ни за Стара планина. Ние оставихме секиго свободен да прави каквото иска.

Глава VI

ПО СТАРА ПЛАНИНА

I

Сбогом, окървавена Тракия! Прощавайте, средногорски долини и върхове! Сбогом, многострадални Батак, Брацигово, свещена Перущица със своя божествен храм „Св. Архангел“ и други още поругани святилища! Поклон отдалеч на вашето пепелище. Лека пръст и вам, смели херои и другари: Кочо Чистеменски, Спас Гинев, Рад Клисарят, Стоян Пъков, Щърбанов и стотина още мъченици, паднали за българската свобода! Преди неделя-две, когато ние се целувахме и стягахме пушки и ножове, съвсем друго мислехме, но не забравяхме да турим на първи план и *смъртта*. Поклон! Сбогом и ти, окървавена Марица, сбогом, сичко, легнало за право и за свобода... И вас, драги читатели, моля да оставите с нас заедно умирисаната от тела Тракия и да ни придружите за няколко деня из непроходимите балкани с обещание, че скоро ще да се завърнем пак в нашата Тракия, защото в България малко работа имаме. Разходката по поетическата Стара планина е приятна, макар и пътешественикът да е пътувал за развлечение, макар той и да ни разказва за гласовете на горските пилета, за вкуса на пъстървата. Ние ще да разкажем и едното, и другото, ще ви запознаеме още с живота на комитите, ще присъствувате при последните минути на живота на оногова, който искаше да бъде цар, когото слушаха цели градове, и други още много работи, които ни един пътешественик не може ви обади. Обещавам се, че ще да бъда кратък, доколкото е това възможно.

В неделя, на 2 май, след обяд четата потегли с отворен байряк за с. Петрич, отгдето ни беше пътят за Стара планина. Тя се състоеше от 70–75 души, повечето конница. В

това число влазяха сичките далматинци, двамата секретари Т. Георгев и П. Белопитов и жената на далматинеца Шутича – Мария, докторът Васил Соколски от Жеруна, Господин Бакърджията, В. Петлешков от Коприщица; Павел Койчев, Стефан х. Лулчев, Павел Шопов, Димитър Нейков, Нено Яков, Янко Ламбов, Илия Калпаков, Илия Мухлев, Станчо и Ангел Станчеви, Велко Тутев, Лулчо Илчев и Илия Бойкин – от Панагюрище; Захарий от Калугерово, отец Кирил, кръстоносецът, из Сопот и много още други, на които имената не помня. Трагическа беше нашата раздяла с Тракия, с димящето се Панагюрище и с ония наши приятели юнаци, които бяха дошле да ни изпратят за последен път. На тие последните, макар ние и да не бяхме принесли някаква особена облага, никаква омраза не се забележваше на техните лица; сичките се прощаваха със сълзи на очите по братски и приятелски. Тръгвахме ние за планината въпреки апостолската клетва, че секи апостол е длъжен да дигне знамето и с пет души макар, да си пролее кръвта за свободата на България.

– Аз мисля, че ние не отиваме на сватба и по алъш-вериш, като тръгваме за Балкана, та затова не ще каже още, че не сме умрели под байряка – говореше Бенковски. – Що можахме да помогнем ние с нашето присъствие на тукашните борци?

Бенковски бързаше доколкото е възможно по-скоро да се отделим от злощастното Панагюрище. Два пъти се обърна да го погледне той и два пъти му се пълнеха очите със сълзи.

След три часа и половина ние слязвахме вече в нашата стара позиция в с. Петрич – там в гробищата до високата могила, което място познават вече читателите. Вижда се работата, че турската войска, която беше квартирувала няколко деня на същото това място, не е знаяла по-добре фортификацията от нашите въстаници, защото освен че в нашите позиции беше намерила място, укрепила още и шанцовете ни без никакво изменение. Целият лагер бе изпълнен с убити кокошки, гъски и други хвърковати животни, които отоманската войска

обирала по селата. Имаше така също различни покъщнини, малки котелчета, дрехи, постелки и пр. Преди един ден тая войска беше се дигнала към Еледжик.

Петрич, както казах по-горе, беше разбит и опустошен съвършено. Жива душа нямаше в него, с изключение на верните ступани – кучетата, – които следваха още да се въртят около пепелището, като виеха в същото време твърде жално. Населението от Петрич беше избягало в ближната гора, на мястото, наричаемо Вран камък. Щом тие се научиха за нашето дохождание от своите ближни караули, начаса дойдоха при нас, но не от един път, понеже имаха сериозни причини да се боят да не бъдем турска войска, преоблечена на комити. Ние им разправихме нашето положение вкратце и им поискахме помощ, която се състоеше в следющето: първо, да ни донесат два-три коня хляб, разбира се, ако имат, и второ, да ни снабдят с един водач, който да ни извади до върховете на планината. Като гледахме петришките бунтовници, че не са се отчаяли и малко ги е грижа, че селото им бе станало на пепел, естествено следваше, че и ние трябаше да се окуражим поне минутно. Мнозина си позволиха даже, в това число и веселият доктор Соколски, които ги насърчаваха да се не отчайват още, защото, ако ние намерим силно въстание оттатък Балкана, няма да го имаме за труд да им се притечем с братска помощ. „Амин!“ – отговориха добродушните селени.

Делчо Ливер, един от първите поибренски въстаници, който се намираше при нас, взе на себе си грижата да ни намери водач и храна както за нас, така и за конете. С храната обаче не бяхме удоволетворени, както се следва, защото тя съставляваше рядкост. Последните зари на слънцето се криеха вече на запад, когато ставаха тие наши съвещания в редката горичка, малко по-настрана от петришката могила, тая същата могила, гдето ние царувахме пред няколко деня!... В това време двама души от четата, поставени караул до р. Тополница, пристигнаха и донесаха със себе си знамето. Тие разказаха, че то им било донесено от байрактаря Крайчо Са-

моходов, който им го поверил на ръцете и си заминал обратно за Панагюрище с намерение да се не връща вече.

– Кажете на войводата и на другарите да ме простят и да не ми се сърдят, загдето ги оставих и не им се обадих – казал той на тръгване. – Аз предпочитам по-добре да умра в своето родно място, около домашните си, отколкото да ходя да се скитам по пустите гори.

И така, ние се лишихме от байрактаря си Крайча! Той довърши своята рол не толкова кавалерски, но не беше виноват в това ни най-малко. Положението беше такова, щото секи бе заплел конците. Освен това Крайчо беше още с претенция. Той познаваше много добре Средня гора, както хайдут Тодор – Доспата, та затова ни убеждаваше да сме останели в нея, като гарантираше в същото време пълна безопасност[1]. Но кое беше онова широко сърце, което да се успокои в дребнавата Средня гора? „Стара планина, Стара планина! Тя ще да ни умие нас“ – говорехме ние. Върнаха се така също от Петрич бае Тодор Търкаланът и Рад Джонов, като хора с тежки семейства, но тие не постъпиха като Крайча, а се простиха другарски. Тук, на ръцете на петричени, ние трябаше да оставим и Мацка, по причина че той мъчно можаше да премине планината, която, според разказването на вещи люде, много стръмна била на това място, отгдето щяхме да я преминем ние. Тясна хайдушка пътека имало наистина, но тя не можала да ни послужи по познати вече причини. Горкият Мацко! Докато той се радваше, че ще да види големия Балкан, едри сълзи потекоха по грубото му лице, когато му съобщи отец Кирил, че той тряба да остане вече.

– Ох, чичо, дядо попе! Моля ви се като на бащица, недейте ме оставя... С какви очи ще да изляза пред чорбаджията си? Аз като вас не съм виждал такива добри хора – говореше той.

– Невъзможно! – отговори отец Кирил на нажаления

[1] Крайчо имал пълно право, защото можа да се укрие в Средня гора здрав и читав, докато дойдат освободителните войски.

Мацка. – Ние отиваме на такъв дълъг път, който като тебе малки момчета не можат да утърпят. Хайде, цалуни ръка на чичове си, да се простиш, и се моли богу за нас. Ти си безгрешно пиле...

Мацко скача, не иска да остане и още по-изобилни сълзи рони. По молбата на Бенковски Делчо Ливер се обеща да вземе Мацка под свое покровителство, когото да има като свое чедо.

Часа на два по турски, вечерта, ние се отправихме за Златишко поле из тоя същия път, през който преди няколко деня бягаха турците и черкезите победени. Кому идеше тогава на ума, че нашето царство ще да бъде само 10–12 деня! И тук, при тръгването ни, бяха дошле мнозина петричени и поибренци да ни изпроводят. Никаква ненавист, никаква омраза не показваха тие към нас, към ония, които им бяха изгорили къщята[1]. Тоя ден дъжд нямаше, но небето беше облачно, без месячина. След три часа вървение през нивя, угари и буренаци мирковските голи планини се изправиха вече напредя ни. Водачът ни беше от село Петрич, на име Петър Шентов, който и днес живее. Наместо страх от непроходимата планина, от сухото море, повечето измежду момчетата се радваха, че наближили вече славната Стара планина. Разбира се, че ние пътувахме направо през просото, без никаква пътека. Както в с. Хаинето, по Заарското въстание, бае Стоян ни забраняваше да говорим, така и тука двамата ни водачи

[1] После нашето заминување петричени биле нападнати втори път от турците при Вран камък. Под предлог уж, че трябало да направят петричени *рай* (поклонение) пред златишките аги, отделили и покарали със себе си 17 души първенци. Но като дошле до Смолската река, клането се почнало. Имената на погиналите мъченици са: Христоско Червеков, Игнат Маяков, Петър Пенегов, Мито Хаджийчето, Дончо Анен, Никола Михайлов, Иван Димитров, Гинчо Шаламан, Ганчо Еров и др., на които имената не зная. Ганчо Еров се завърнал с половин врат заклан и той обадил за станалото. А на Гинча Шаламан, като го карали, отрязали му едната ръка и му я подали да я носи с другата!...

повтаряха това същото. Тие се бояха най-много, докато изминем Златишко поле и селата Мирково и Буново, находящи се в полите на планината, около които турците непременно трябаше да имат завардени позиции. Ние трябаше да бързаме, дордето съмне, да прехвърлим голите рътове. Инак трябаше да имаме работа със златишките читаци, които щяха да ни гонят като бълхи по голата планина. Селото Мирково ние избиколихме откъм западна страна и чак тогава поехме по старопланинския хребет. Тук на това място водачите ни оставиха вече. Бързаха тие така също да се върнат в селото си Петрич, дордето не ги е огряло слънцето.

Няма нужда да ви разказвам надълго и широко за нашето пътуване през тая нощ. То беше едно от най-трудните, доколкото може да си въобрази човек: падание, ставание, припънване на конете, изгубване на пушка или друго някое оръжие във време на падането бяха неща обикновени. Макар и да беше забранено да не говори никой, но това правило се нарушаваше твърде начесто. Голата планина уж, която ние, като измервахме през деня с очи, представлявахме си я гладка като тава, когато всъщност тя не беше такава. Щом ни остави водачът, ние се намерихме в бурно море. Наляво долчина, надясно краище, напредя ни камъци, с една реч – положение ужасно. Вървиш, крачиш, а нищо не ти спори; насякъде тъмнина като ада. Момчетата се пръскаха като яребици, шишкаха от най-напред, после свиреха, а най-сетне, като виждаха, че нито едното, нито другото помага, започваха да викат: „Накъде сте, братия?“

Това се продължи цяла нощ. Никъде не спирахме ние, а високата планинска стена нямаше още да ѝ се свърши краят. Мнозина от дружината, по-слабите и недъгавите, захванаха да изостават; някои поискаха да се върнат назад; трети почнаха да кълнат „майка Стара планина“, но сичко напусто: бяхме влезли вече в нейната клетка, сиви соколи трябаше да бъдем, за да се избавим от ноктите ѝ. Много долини, студени извори, високи букове, поляни здравец видяхме ние по пътя

си, но аз се съзнавам, че не съм в състояние да предам сичко подробно, защото над тие природни красоти висеше непроницаема тъмнина.

При появяването на сутрешната зора ние пъплехме вече към първия връх на планината. Лекият студен ветрец, който от един път замрази пота на изнурените ни лица, даде ни да разумеем, че оттук нататък ще да имаме вече работа със студения балкански климат, който ни напомняше месяците март и септември. С детинско възклицание и със засмени лица поздравиха дружината вълшебния предвестник на слънцето, или по-добре на настъпающия ден – 3 май. Поздравляваха го тие не че искаха да поетизират, а просто затова, защото щяха да се отърват вече от нощните падания и сякакъв род други нетърпими приключения. Ние стърчехме вече на един от ония горделиви старобалкански върхове, на които величието само с виждание може да бъде представено. Тоя връх беше гол; само няколко високи дървета го подпираха откъм западната страна, а северното му ребро беше покрито със зелен покров здравец, благоуханието на който бе удушително. Тоя гол връх от Стара планина, който е най-високият тъдява и който е току над селото Буново, се казва *Бабата.* При тоя вид на балканската природа дружината започна да забравя малко по малко нощните митарства, които бяха много повече изкушителни, отколкото ония, през които е пътувала блажена Теодора.

Скоро слънцето се подаде измежду сините върхове на Балкана и пред нашите очи се представи такава вълшебна картина от дълбоки непроходими долини, от гъсти гори, високи до облаците върхове, прошарени тук-там с голи канари, над които се въртяха белите орли – щото ние дълго време не можахме да се нагледаме на тая панорама. От по-напред, дордето не бяхме присъствували още при пуканието на зората в Стара планина, ние имахме злочестината да си въобразяваме, че тая последната има форма като пловдивските тепета и по тоя начин ще да я прекрачим в разстояние на няколко

часа! Сега излазяше противното. Ние гледахме напредя си една част от океана.

Дълго време измервахме тоя лабиринт, най-напред с просто око, а после с телескопи, карти и компаси, отгде именно трябаше да го нагазим и към коя посока да се отправим, но до никакви практически резултати не дойдохме. Ни едно лице нямаше изпомежду ни, което да беше замирисвало по тие страни. Откъм северната страна, накъдето трябаше да вървим, се простираше такава стръмна и каменлива яма, през която, ако се впуснехме да преминем, цял ден трябаше да останем в долината, на другия край на която се захващаха ред планини, възвишени до облаците. Към източната страна се вдава голият балкански хребет, удобен за пътуване, но оттам, едно, че не ни беше пътят, а от друга страна, че Златица оставаше много близо. С една реч, ние бяхме забъркали пътя още в края на планината и не знаяхме даже мястото, откъдето бяхме дошле през нощта. Но благодарение на високата *Баба*, която може да има 1700 метра над морето, ние можехме да виждаме така надалеч, щото гледахме не само димящата се Тракия, но и шопската София. Тя се мъдреше позорно в своето легло, няма дим, няма пламък, няма байряк и бунтовник! Шоп и тракиец или панагюрец? Подир петстотин години не може да бъде сравнение.

Малко след изгряването на слънцето тънка мъгла се бе заловила по височините на Рила, което обстоятелство не избягна от наблюдателното око на Тодор Хайдутина. „Голям дъжд ще имаме днес“ – забележи той самоуверено. Това предказване основаваше той на двадесят и пет годишното си ходение по тая планина, че щом се завиело мъгла на тоя връх, дъждът ставал неизбежен. Уморените момчета от нощното пътуване бяха се натъркаляли върху зеления здравчец и сладко-сладко гълтаха неговото росясало благоухание. Минутата не бе благоприятна да се излягаме върху росния здравец и по тая причина нагазихме в гората. Няма нужда да ви разказвам, че ние вървехме без никаква пътека. Само

това ни бе известно, и то повечето по стрелата на компаса, че отиваме уж към север, на посока към Етрополе и Троян. Балканската растителна природа на сичко бе предала своето величие. Папрат ни хващаше до пояс; белите и прави букове, да си дигнеш главата, за да им измериш височината с очи, непременно трябаше да ти падне калпакът; по-нататък допотопният дънер се прострял на земята от бурята. С паданието си той изпотрошил где-щото му се попаднало; корените му, на дебелина колкото една желязна соба, се изтръгнали из земята и заграбили пръстта, на големина колкото едно здание, заедно с тежки камъци и с други по-малки дървенца, които така също пострадали според страшния гигант. В половин час разстояние, като ни се случеха на пътя такива три-четири паднали букове, дордето ги избиколим, трябаше да изгубим още половин час време. През 10–20 крачки шумоляха бистри потоци, изпълнени с букови листи, които правеха студената водица още по-приятна, като да я дестилираха. Ъгъл от рая, с една реч; но кое беше онова сърце, което да се възхитява от сички тие красоти? На угнетения и на петимния за кора хляб иди, та му разправяй за благоуханието на розата, за ясния глас на черния кос и на чучулигата, за шумтението на реката и за лучите на утринната заря... „Хляб, хляб!“ – ще да ти отговори той тебе. Ето защо не тряба да се сърдят ония щастливи туристи, че бедното простолюдие не обръщало внимание на техните трудове, когато тие описват сиво-жълтите перца на гургуличката.

Къде пладне ние бяхме вече в дъното на долината, из която тече река, доволно голяма, с лъкатушно направление. Дълго време вървяхме по нейното направление, защото не можахме да намерим удобно място, за да поемем на противоположната страна. Излязахме на една полянка, на която имаше и няколко купни сено – знак, че човешки крак е стъпил тъдява. Прокобяването на Тодор Хайдутина се сбъдна: тъмен облак покри небето и дъжд като из ведро се сипна да вали; но нямаше Тодора да се погордей със своите метеорологически

знания. Нямаше го него не за това, че бе отишел да върши някоя работа, но че беше избягал вече заедно със Станча Ветренченина, така също хайдутин, и други още някои лица, като заведоха със себе си и най-добрите хранени коне, на брой 5–6. Няколко далматинци, заедно с Господина Бакърджията, се затекоха подиря им, да отърват конете и да избият неверните другари, но бае Тодор не беше вчерашен копилаш, да постъпи така глупаво, щото да бъде намерен. Кой знае в коя усойнина чакаше той, докато се мръкне, та тогава да потегли за своята любима Рила, която той не преставаше да бълнува. Сичко за сичко един македонец имахме в четата си, т.е. Тодор Харамията, и той постъпи така подло и коварно!

По причина на тая издайническа постъпка от страна на собствените ни другари, по предложението на Бенковски останалата дружина изново положи клетва, че оттук нататък никой няма да се отдели от четата без знанието на войводата. Клетвата се извърши от отец Кирила, който поднасяше наред секиму да цалува големия кръст, който бяхме взели от поибренската черкова[1]. Тук, на тая поляна, ние останахме няколко часа да чакаме преставането на дъжда, а Господин Бакърджията и още един пъргав момък, негов верен другар, когото наричахме Вакарелченина, отидоха по собствено свое желание да разгледат местността, отгде ще бъде по-добро да преминем. Тие се забавиха твърде много и секи от нас помисли, че и тие са отишле да дирят Тодора Харамията, т.е. избягали са, при сичко че Бенковски уверяваше, че „Бакърджията само няма си позволи да направи това“. Той имал право. Тие се върнаха пак при четата и казаха, че наникъде не можали да намерят сгодно място, за да излезем из непроходимото усое, насякъде било стръмни урви и задръстени долове.

От тие наши разкази мнозина от читателите може би ще

[1] Освен кръста в нас останаха още и дебели суми пари, които бяхме взели от беглика. Тие се състояха повечето от бели меджидии, турени в дисагите на отец Кирила, който трепереше над тях.

да се съмнят и кажат: „Нима Стара планина е африканска пустиня?“ Да, това е така, но за оня, който е преминувал Стара планина, снабден с туралия тескере, на Шипка или из троянската пътека, или пък е ходил под байряка на някого от старите войводи. Нашата работа беше съвсем друга. За нашите стари войводи Стара планина е била действително „рай“ и „майка“, както казах вече по-горе. Надали е имало нещо по-приятно от това, щото момчета да насядат около своя любим войвода под дебелата букова сянка, подпрени на шишенетата си, а черноокият овчар да върти шиша на крехкия овен около големия огън. Тогава Стара планина била независима Швейцария, тогава тя плачела за „Индже войвода“ и за неговия „байрактар Коля“, тогава мустакатият войвода говорел горделиво и самонадеяно на овчаря:

– Много здраве на сливенския или заарския аенин, да ми проводи пет оки барут и толкова ракия.

Да, тогава била златна епоха. И богопомазаният самодържавец даже, който спял не в розови постелки, но върху солдатските байонети, би позавидел на балканския *кендибашина* цар... Сега не беше така. Няколко години само бяха се изтекли от тая златна епоха – и такова променение в Стара планина. До каква степен бе осквернен старият Балкан в нашето време, читателите ще видят по-долу.

II

Нашият неприятел не беше само дивата балканска природа. Друг, много повече ужасен и непримирим враг ни застрашаваше нас, много по-неумолим, отколкото св. Архангел Гаврила. Аз говоря за насущния, който беше на привършване. От една страна, че неверният Тодор Харамията със своята дружина ни завлече цял един конски товар хляб, а от друга – че чистият старопланински въздух, безмерните движения по урвите и студената бистра водица отваряха секиму вълчи

ищах. Колкото и да е човек сит, щом удари една студена вода, прецедена през буковата шума, през три крачки изново пак тряба да изгладней. Ето защо дордето стопанската част на четата се усети да наложи тежко мито на козиновите чували с хляб, младите и широкогърдести момчета бяха обрали и трохите из тие чували. Кой ти е ходил друг път из планината, за да знае подробно сичките условия.

– Да са живи овчарите и говедарите – говореха някои луди глави по-напред, когато по-практичните хора се обадиха да кажат: „Ами хляб?“

Доколко тие овчари и говедари бяха изобилни и щедри към нас – така също читателите ще да видят по-надолу. Надвечер дъждът престана минутно и ние потеглихме към югозападна страна, почти обратно по дирите си, кажи, по голия гребен на планината. Това ние направихме, едно, да избиколим стръмните местности и, второ, да се промъкнем нощно време покрай Етрополе, което оставаше не твърде далеч от лява страна и в което се слушаха лаението на кучетата и пеението на петлите. Половина час не бяхме извървели още, когато дъждът, размесен със ситна-дребна лапавица, започна да се излива изново, а после малко се преобърна на чист град. С настъпанието на нощния мрак отведнъж притъмня дотолкова много, щото две крачки настрани мъчно можаше да се види човек или друг какъвто и да бъде предмет. И зарева тогава Балканът в сичкия свой ужас и трепет, като че да беше разиграно море, и запя той оная своя песен, пред която тряба да се съкруши сяко сърце, сяка вирната и необуздана глава. Затрещя, заплющя наоколо, заскрибуцаха клонищата, опрени един от други, стана страшно, стори ни се, че се събарят цели гори, че се отваря небето, че целият свят иска да се разруши, вселената да пропадне!... Где е железният Бенковски, где са безбожните неверующи хлапетии, които тълкуват, че природата не е страшна, че тя върви по определения свой път? Сички онемяха. „Ох, божичко!“, „Спаси ни, пресвятая Богородице майчице“ – се слушаха гласове.

Право казват учените, че величието на природните явления карало човечеството да пада на колене.

Така или инак, но страшно беше. Нощната тъмнина и гръмогласното хучение убиха секиму куража. Конете ни даже, животни без никакви предразсъдъци, почувствуваха грозното и необикновеното. Тие се отказваха да вървят на оная страна, към където ги водехме; тие бягаха под вятъра към краището на планината, към където влечаха и нас; а това краище не беше друго нищо освен стръмна урва и канари! Вртехме се надолу, сукахме нагоре, обикаляхме наоколо, дано да намерим някой що-годе удобен сепериц, но сичко напусто. Може би витата трапчинка и равната горица не бяха далеч, но где да ги намериш? Вятърът и бурята бяха дотолкова оглушителни, щото с пушка да гърмиш някому на ухото, не можаше да се чуе. Най-сетне, като видяхме, че няма друго спасение, спряхме се на едно място върху голия каменлив връх, под ударите на лапавицата. Свихме се един до други на кълбо, това същото направиха и конете, които си срещнаха главите и се обърнаха сгърбом към страната, отгдето идеше вятърът. Ни караул, ни мъртва стража, ни нищо друго не поставихме наоколо си. Кой беше оня лудият, който би се решил да ни приближи в това време? Сън, дрямка бяха чужди нея нощ за нас; дъждът ни намокри до костите, гдето се е казало. От трепереие зъбите на момчетата се тракаха като кречеталото на воденицата, а дъждът вали ли, вали! На разсъмване някои от момчетата ни обърнаха вниманието върху един чер предмет, който се слагаше и дигаше малко настрана между две скали. Тоя предмет не беше друго нищо освен кръстоносецът на четата ни отец Кирил. Гологлав, той се молеше богу от върха на Стара планина, като се кръстеше и правеше в същото време поклони. Не зная дали молитвите му отидоха на мястото, защото се бе обърнал към запад вместо изток, по забърквание.

– Живи ли сте синца? – попита той, като се доближи до нас и видя, че го гледаме.

Денят настана, но той правеше твърде малко разлика от

нощта по причина на гъстата мъгла, която още от вечерта беше обгърнала планината. До два часа време ние вървяхме сѐ към една страна, която магнитната стрела, макар и да показваше, че е изток, но ние мислехме да се обърнем към север, когато подминем Етрополе. Много от момчетата вървяха на синджир по поляната да търсят киселец из тревата, който им служеше вместо хляб. Целия ден ние се въртехме по тие планини и дотолкова се бяхме вече омотали, щото два пъти се намерихме на онова място, отгдето бяхме тръгнали сутринта! Напразно Господин Бакърджиев и Вакарелченинът обикаляха наоколо да търсят изход. Секи час отваряхме картата, върху която слагахме и компаса, но точките, които бележеше тоя инструмент, кой знае, може да бяха и прави, а дружината роптай и едногласно утвърдява, че тая дяволска кутийка ще да ни обърка още повече, че тя показва погрешно. За опит ние тръгвахме и към показаната от компаса точка, и към оная, която ни показваше здравият уж разсъдък, но насякъде ударяхме до морски бряг. На една страна се изпречваше напредя ни гъсталак, през който не можаше да се провре и дребният орешко, на друга страна – стръмна урва, и така нататък.

Най-после компасът и собственият наш разсъдък ни докараха до такова положение, щото и тоя ден ние замръкнахме на същото място, гдето бяхме и на 3 май, ако не и по-назад към тракийска страна!... А дъждът, ситен-дребен, плющи по дрехите ни. Стъкнахме си огнец, понеже гъстата мъгла ни гарантираше от башибозушкото око, но помага ли огнецът? Отпред си печеш ръцете и краката, а отздад като че те теглят гладни кучета. Не говоря за вътрешната борба, т.е. революцията в областта на червата. Тие клокочеха и издаваха глас като хаджийска броеница. Наместо страх от башибозушките потери ние захванахме да се боим не на шега да не би да се забатачим из планинските усои и там да си умрем от глад. На втория ден – същото положение и същата история, само с тая разлика, че стомашната революция вземаше по-големи

размери, момчетата тръгнаха да пасат не само киселец, а и букова шума[1], която им служеше наместо хляб. Страшно отчаяние владееше помежду ни; фактът, че синца скупом сме обречени на явен погибел, от час на час ставаше по-грозен. Не трябаше да ни гони потеря; ние сами по себе си бяхме победени.

Подир пладня западен ветрец подухна, който разгони туктам тъмната мъгла по ниските места, която се издигаше и слагаше към върховете на планината. Секи може да си въобрази като каква беше нашата радост, когато съгледахме близо наоколо си, през една малка долчинка, не твърде надалеч от нас, една овчарска кошара, из която припкаха да играят бели агънца и черни като дявол ерета!... А още за по-голямо наше щастие, с помощта на биноклите можахме да видим овчаря в колибата, който месеше хляб около запаления огън! Никаква дума не беше станало още за нападването на тая кошара или пък кой ще да бъде изпратен да вземе хляба и другите неща за ядение, които би се намерили там, когато Господин Бакърджията и Вакарелченинът бяха се метнали на своите коне и чакаха само знак да тръгнат. С тях заедно потеглиха още няколко от далматинците и други още момчета, сичките на брой около 10–12 души. Освен хляба, брашното и солта тие щяха да откарат още 15–20 агнета заедно с овчаря от реченатa кошара, който ни бе нужен да го попитаме накъде се намираме и към коя страна именно трябаше да тръгнем за начъртания си път.

– Деца, подкарайте със себе си сичкото стадо, бога ми! – викаше Джуро далматинецът.

Приготвеното отделение замина като вихрушка за коша-

[1] Башибозуците имаха право, като говореха, че откак излезли комитите по Балкана, не останало шума за козите им. Един от тях лично ми говореше в Ловеч, че като ударили един комита с куршум в гърдите, из гърба му изскочила един кривач шума заедно с куршума. Тоя комита беше Войновски, офицерът от четата на Ботйова, ударен около Троян.

рата, а ние се спряхме на една поляна, покрита с гъста зелена сърпица, гдето и пуснахме конете на паша. Отведнъж дружината се съживи, като че да беше заспала досега, сички заговориха от един път, на секи му стигаше умът да дава различни планове, с една реч – морето ставаше до коляно, щом дружината помириса, че наскоро ще да се яде хляб.

– Хич где се е чуло и видело, щото човек да остане гладен в Стара планина – говореха някои изпомежду пламенните и устата им се наливаха с жидкост, щом погледваха към кошарата, която беше захванала да се закрива вече от едно облаче мъгла.

Мнозина захванаха да тананикат бунтовните песни, които бяха забравили в разстояние на два-три деня. Хероинята ни, госпожа Йонка, на която досега съвсем не се слушаше гласът и на която бялото лице в разстояние на два деня бе заприличало на мъртвешко, като сяка къщовница жена била си отделила настрани в дисагите още на Петрич две-три пити хляб и до половин ока сирене за черни дни, без да я знае някой, разбира се. Но сега, когато подир малко щяхме да имаме вече топъл и пресен хляб и крехка агнешка плешка, тя намерила за излишно да носи сухите кори, които и раздаде по малко на момчетата с малката си ръчичка, като нафора. Друга по-голяма добрина на госпожа Йонка и не тряба на тоя свят...

Мъглата изново пак припадна и дъждът започна да роси изтънко. 15 минути не бяха се изминали още, откак заминаха момчетата за кошарата, когато поставеният под долината караул ни извести, че долу в реката, накъдето заминаха момчетата, се чул глас на изгърмявание на пушки, но твърде глухо, като под земята, така щото и тие самите не бяха в състояние да потвърдят тоя слух. Ние не обърнахме на това съобщение никакво сериозно внимание, понеже, като не бяхме се срещали още с потери из планината, в девствеността на която вярвахме още, въображавахме си, че никакви нападения са невъзможни. Докато се занимавахме да тълкуваме кое е дало причина на караула да помисли, че пушки се хвърлят, ето че

се зададе Бакърджията, сам, но не откъм оная страна, отгдето бяха заминали пред малко, а от противоположната. Подир Бакърджията се подаде и Янко Коприщенинът, кулестият кон на когото беше потънал в кръв отзад на гърба. Тие тичаха и двамата, доколкото им стигаше силата. Наближиха се и ние станахме да ги посрещнем, но що да видиш? Сиромашкият Бакърджия беше облян в кръв, едната му ръка висеше като дърво, лицето му приличаше на бяла кърпа.

– Избиха момчетата! Гората е пълна с потери – едвам можа да изкаже той и клюмна гордата му глава нанадолу.

Юнакът бе сшибан с куршуми като решето. Лявата му ръка от долу до горе беше ударена на три места, куршумите бяха излезли, като изпокъсали абичката му неравно, през които дупки се виждаха цъфналите му меса. Черната кръв капеше по земята. Един от куршумите беше се плъзнал по кокала на ръката му, който беше разпрал месото чак до лакътя. На Янка Коприщенина беше ранен повечето конят, а само няколко драмове сачми бяха се спрели под кожата му. Най-гъсто ударили сачмите в джеба му на палтото, но пиринчената табакера си изпатила само, която беше разкривена и смазана като скъсан чехъл.

Това беше достатъчно. Мисълта, че ще да се гостяваме с балкански агнета, изчезна на минутата още като дим. В един миг сичките се намериха върху конете си. Само хероинята ни не беше се притъкмила още, защото нейният багаж, като по-голям, в който се съдържаха сичките ѝ скъпоценни вещи, не беше готов. Тя бе разпростряла някои неща да съхнат, понеже се бяха намокрили, които събираше по земята със сълзи на очите, а други оставяше да красят балканските шумки, понеже не оставаше време. Набързо Бакърджията и Янко разказаха, че като отивали за кошарата, биле нападнати в дола от една турска потеря, която заседнала там. Тие видели, когато чак изгърмели пушките и няколко души от момчетата се гаврътнали на земята. В Бакърджията макар и да не беше останала кръв, но той пак се готвеше да отиде

да търси своите изгубени другари. Според разказването на същите, понеже повечето от момчетата останали живи и се разпръснали из гората кой накъдето види, то ние изпразних-ме няколко пушки на въздуха, за да ни чуят и дойдат. Гъста-та мъгла пак завзе своето място. Освен пет-шест души от злощастните пратеници, които достигнаха от разни места, така също ранени, останалите ги нямаше никакви, тие бяха станали жертва. В числото на тие последните се намираше и далматинецът Сава, млад, черноок момък, който говоре-ше сичките европейски язици и се отличаваше със своето образование между другите си съотечественици. Разказаха останалите му живи другари, че го видели, когато коленичил в шумата, след като се изпразнили върху му няколко пушки. Брат му, мисля, Джуро, който беше с нашата чета, не можаше да се побере в кожата си. Едри сълзи се впуснаха по неговото грубо работническо лице, заплака той като дете за участта на своя мил братец.

– Ах, мой едноутробен брат!... Какво ще да кажа аз на на-ша стара майка, когато тя ме попита: „А где Сава?“...

Това каза Джуро и потегли да отиде да отмъстява за брата си, като си изпразни в същото време и пушката на въздуха, за да я напълни с пресен фишек; но скоро трябаше пак да се върне, защото гъстата мъгла връзваше ръцете секиму. Изохтя той още няколко пъти из дълбочините на сърцето си и сълзите набраздиха изново почернялото му лице, което едва ли беше виждало сълзи досега. От разказването на разбитите момчета ние се научихме и за участта още на две момчета, родом от с. Калугерово, които, промушени от неприятелски-те куршуми, захлюпили се надолу с лицата в реката! Тук тие сложили своите кости за свободата и славата на България. Тук падна и Савата. Той нахрани балканските орли за свобо-дата на другиго, за славата на един чужд народ, който никога няма да спомене памятта му!...

Разбира се, че ние не останахме за дълго време върху по-ляната, не се чудихме и маехме що тряба да правим. Наша-

та цел, излязването по Балкана, не беше да се сражаваме с турските потери, но да се нахраним. Следующите няколко условия напълно оправдават нашето отбранително положение. Първо, гладът; второ, мъглата; третьо, кремъклиите пушки и калпавият барут, станал на кал от дъждовете; четвърто, непознаването на местността и пр. След 10–15 минути чакание изгубените си другари ние набихме един гъсталак, който водеше към една мрачна долина и който показваше, че откакто се е сътворил светът, човешки крак не беше стъпал вътре. Ние го предпочетохме от нужда, защото, според думите на Янка, турската потеря, която го ударила, разделила се на две отделения и тръгнала да ни завземе пътя. Ние слязвахме през долината бежешком, презглава, гдето се е казало. Плюсът от настъпването на изгнилите сухи клони се отражаваше из непроходимата пустиня; напредя ни подскочиха няколко сърни, тие бяха твърде наблизо, но можеш ли да им изгърмиш? Черната рокля на героинята, която вървеше по крака, както вървехме синца, понеже в това място не можаше да се язди, се закачаше от дърво на дърво, като скъсано сертме.

– Ох, майко, майко! За това ли си ме родила, да ходя с хайдутите! – викаше тя и се хвърляше през клонищата като сърните.

Не беше само мъглата, потерята, стръмната урва и гладът: дъждът се изливаше като из ведро. Около два часа и повече време се скитахме из тая урва, достъпна само за дивите мечки, и уж сѐ надолу слазяхме, но далеч беше още дъното на долината, в която по сяка вероятност течеше бистра река, бързото шумоление на която се отразяваше из околните каменливи стръмнини. Никаква потеря не дойде да ни следва; но и това бе достатъчно, че от нейното приближаване бяхме принудени да се натикаме в тая пустиня, който риск инак не щяхме да направим. Най-после достигнахме до една каменна стена, висока няколко аршина, през която за да преминем, трябаше да се спущаме един други с въже, както ние самите,

така и конете си. Помислихме да избиколим отдалеч, но не беше само тя, която ни преграждаше пътя; по-надолу към реката се виждаха друг ред подобни канари и колосални букови дървета, съборени от вятъра на земята и напречени надолу-нагоре един въз други, като че нарочно да ги бе правил човек. Един паднал бук, да кажем, сто аршина на дължина, беше пепельосал напредя си още няколко по-малки букове, така щото, докато се избиколеше, както казах по-горе, минуваха се няколко минути. Но само един ли е? Две крачки не си пристъпил, ето ти и друг, още по-стар и по-клонест! Ако погледнеш отдалеч на сички тие изпосъборени паметници, то ще да кажеш, че е молдованско селце, защото на секи един на корените се образувала къщица от пръст и камъци, под които свободно можат да насядат на сепер 30–40 души. От друга страна, убитата и отчаяна душа не можеше да остане хладнокръвна от вида на величествената растителност. Сичката земна повърхност беше покрита със зелен невинен здравчец, непобутнат от никоя ръка, може би само от стъпките на белогърдите сърнета. Гордо и надменно стърчеше той, весел и засмян, потънал в бистра роса, да те е грях да го настъпиш... Пък малцина обръщаха внимание на тие балкански прелести. Колкото и да бяха тие хубави и привлекателни, не бяха в състояние, както се тряба, да привлекат нашите погледи. Тръпчивата букова шума и киселият киселец (името му го показва), единствените за ядение неща по Балкана през месяц май, които ние пасехме от два деня насам като зайци, бяха загладили сяко човеческо чувство.

Като видяхме, че е невъзможно по никой начин да следваме пътя си надолу към реката, ударихме на ребро из урвата от лява страна, без да знаеме и ние сами къде отиваме и где именно ще да излезем. Според треперящата стрелица на компаса ние отивахме право към запад; но мнозина викаха: „Лъже кутийката! Ние вървиме срещу слънце.“ Колкото и да се пазехме да не дигаме шум, като вървиме, това бе невъзможно да стане по много причини, повечето познати вече на

читателя. Достатъчно бе да се търколи един камък. Той дигаше подиря си още десятина, които го придружаваха успоредно и се спираха чак долу в реката. От удрянието им с другите камъци и сухи клонища, които тие чупеха през средата като гюлета, страшна олелия се разнасяше по гората, като че цели планини се събарят. Дивечите като: мечки, рогачи, свини и пр., на които Стара планина е огнището, подплашени от това ненадейно врангало, което може би за пръв път чуваха през живота си, тичаха надолу-нагоре и още толкова увеличаваха събаряването на камъците. Скоро нощният мрак настъпи със сичката своя ужасяюща грозота, а ние се скитаме още по стръмната урва и из гъстата мъгла като патки. Дъждът не беше престанал още, а балканската атмосфера започна да става по-чувствителна. Мнозина изказаха желание, че не можат да следват вече четата, защото им отмалели краката от глад, мокрота и много ходение.

Помежду една ограда от натъркаляни букове ние се спряхме уж за малко само да починем, а после пак да следваме пътя, да преминем тая бездънна долина, докато се съмне. Веднъж обаче спрели, нам се не искаше вече да потеглим. Освен това нощният мрак бе до такава степен непроницаем, щото той съставляваше второ условие за оставането ни на едно място. С помощта на изобилния барут скоро се запалиха 3–4 огньове между гъстите букове, пламъците на които пърлеха зелената шума и я туряха в движение. Че ще да бъдем съгледани от душманско око, казах вече, че това бе решително невъзможно. Наредиха се по няколко души покрай секи огън, секи при другарите си, гдето му минува думата, а войводата, който сѐ имаше още известна почит пред другите момчета, бе седнал с писарите си, далматинците, поп Кирил и хероинята при особен огън. Посгряхме се, поизсушихме се, доколкото това бе възможно под открития въздух, а никой се още не задоволява, сички клюмнали глави, умислени и кахърни. Мнозина имаше и такива, които се сгъваха на две половини от сърцебол, които повръщаха от ядението на бу-

ковата шума и на киселеца. На сичко това бе причина гладът, който ни обтягаше червата от три деня насам. Напразно си печехме краката на огъня, дано уж се разположим, дано се приближи сладкият сън; но и той бяга!... Станеш прав, разхождаш се настрана из пустинята, дано уж някои мечтания и размишления те занесат към седмото райско небе – пак напусто. Революцията от час на час взема по-страшни размери: струва ти се, че разсърдени котки се изправили на гърдите ти и дращят ли, дращят... Имахме с четата две бурета ракия, които далматинците бяха взели от Ветрен, понеже уверяваха, че без питие не можат да прекарат. Нямаше що: като секи чужденци, които и днес правят изключение от общите закони, трябаше и при нас да се ползуват с някои права. От тая священа жидкост тука, в планината, гдето мечките пишеха законите, възползуваха се да се смърсят и някои от нашите момчета, което им служеше и за хляб, и за лекарство срещу сърцебола. Само Бенковски не искаше да сръбне от ракията. „Клетва съм давал“ – говореше той и отблъсваше кратунката, с която се черпеше дружината. След дълги убедявания най-после склони.

– Ох, барем тютюнец да имаше, два пъти да си опъна, па тогава да умра! – се чуваха гласове с унило благозвучие измежду полуубитата и полуотчаяната дружина.

Тряба да ви кажа и това, че ние бяхме такива строги бунтовници, щото и тютюн не бяхме си приготвили. Защо ни е? Майка Стара планина сичко дава. Ония, които бяха много *терекия*, отдавна белеха попуканите дрянови кори, които увиваха в книжените фишеци и ги употребляваха наместо тютюн. При сичко че не бяхме турили в устата си хляб от няколко деня, но от много блъскания, падания и ставания на мнозина горяха гърлата за вода. Най-много имаха нужда от разхлаждение ранените ни братия, които охкаха и пъшкаха с опряна глава върху сухия буков клон.

– Водица, братко!... Няма ли някой майчин и бащин да ми донесе барем две глътки да пийна? – викаше нещастният

Бакърджия и се увиваше около едно сухо дърво като змия усойница. – Дробът ми залепна от ребрата от силен огън...

А вода в тая урва се случи да няма. Може би твърде наблизо да клокотеше някое изворче, но иди и го намери.

Вакарелченинът поведе няколко души момчета към реката, която в нощната тишина още по-силно хучеше и още по-наблизо се чуваше. След половин час обаче той се завърна с празни ръце, защото колкото по-надолу отивали, толкова по-надалеч се чувал шумът на тайнствената тая река. Освен това тие не се решили да отидат по-надолу, защото нощният мрак дотолкова бил по-грозен към реката, щото се побоили да не се изгубят от становището.

Като нямахме надежда не само че ще да можем да намерим наскоро хляб, но надали ще да бъдем честити да срещнем човек[1], пристъпихме до друго средство, решихме да заколим един кон, с месото на който да подкрепим своя разстроен стомах. Тая мисъл дойде най-напред в главата на немеца Албрехта. Сам той влезе между конете и избра най-добрия и младия, извади му седлото, смъкна му юздите и няколко души се обесиха на врата му. Сиромашкото животно, което пред малко кършеше с устата си букови клончета наместо храна, рухна на земята и изпъшка болезнено... Хер Албрехт му отряза главата със своята сабля, като произнесе и едно сакраменто. Дордето се одере и очисти, тоя последният го разпра и извади дроба, сърцето и бъбреците, които метна на жаравата да се пекат. Когато кебапът беше вече готов, далматинецът Шутич го накъса на малки парченца и раздаде на гладната дружина за мезе. Хероинята ни Йонка дълго време държа в ръката си своя пай, слагаше го на земята, чупеше ръце и оплакваше своята горчива съдба, но като видя, че множества очи се устремиха на нейния къс, т.е. че имаше

[1] В тая местност картата бележеше само няколко села, а именно: Липян, Бросен и тетювенските колиби. Отец Кирил казваше, че знаял някакъв си манастир по тие страни, но не можаше да определи мястото му.

любители да го грабнат от ръцете ѝ, тя стисна черните си очички и глътна парчето от конския дроб като рахат локум, а после заплака жално-жално, като че да бе глътнала отрова. Нещастната! Тя се тръшна на чувала, който съдържаше нейната покъщина, и там остана до заранта.

После малко ножовете на гладните хъшове се забиваха в конското месо, кокалите на което плющяха, като че се чупят сухи съчки, и сичките огньове се покриха от конски ребра и бутове. Като се съмна на заранта, само огложданu кокали и четири конски крака се търкаляха из урвата, между които държеше първо място и озъбената глава. Сичкото друго месо бе изпоядено. От цялата дружина само отец Кирил се удържа да не яде от киселото конско месо. Не че той не беше гладен като другите, но като духовно лице не искаше да се омърси със забраненото месо.

– За вас няма нищо, да ви е простено – каза той и изчете някаква си молитвица.

Разбира се, че ако ние не видехме как се снема седлото на нещастния кон, как той биде натиснат от няколко души и как се гърчеше, когато главата му беше отрязана вече, т.е. искам да кажа, ако ние не знаехме, че ядеме конско месо, то никой не можаше да познае дали това месо е конско, или на друго някое животно. Сега обаче не беше така. Дордето мнозина се плачеха, че месото е кисело, жилаво и безвкусно, отведнъж захванаха да охкат, че ги боли стомахът, втори повръщаха, трети казваха, че им е тежко и усилно, така щото за малко време букакът се преобърна на болница!... Ако в това критическо положение ни нападнеше неприятелят, то достатъчно беше да се появят само няколко башибозуци, и работата бе свършена. Тие щяха да ни изколят безпрепятствено, като стадо овци, без обаче да се изгуби някой от тях, защото малцина имаше между нас, които бяха в състояние да се борят. Сам Бенковски беше парализиран в здравието си; от мястото си не можаше той да се побутне.

Тряба да ви кажа и това, че освен качеството на конското

месо, което само по себе си бе в състояние да произведе потърсване, способствуваха още и тие две обстоятелства, че ние ядехме това месо без хляб и сол.

Осъмнахме живо и здраво. Макар и да имаше още мнозина, които не бяха дошле в себе си от *беззаконното* пирување, сички се принудиха да се стегнат за дълга пътя. Впуснахме се пак из същата долина към реката по урвата, на която края един ден ставаше как търсим. Времето, наместо да се оправи, от ден на ден ставаше по-сърдито: дъждът следваше да си вали, а мъглата, която ни най-много пречеше да не знаеме где се намираме и накъде отиваме и която изяде главите на няколко другари, никакви признаци не показваше, че има намерение да се дига. До десятина най-много пушки можаха да се намерят, които да хванат огън с първо цъкване. Останалите бяха измокрени още от времето на Еледжик и не само от искрата на кремъка не можаха да се запалят, но и в керемидарска пещ да се хвърлеха, пак щяха да си останат мирни. Същата участ бе постигнала и сиромашкото ни джепане. В състояние ли е една турска чакмаклия да остане здрава срещу десятодневния дъжд? Краката се преобърнали на хайвер, тялото се умирисало на мокрота и изпарение – в състояние ли си да се грижиш и за оръжие, възможно ли бе да се запази книжен фишек?

И така, ние пъплехме като метиляви овци по урвата с такава медленост, като че придружавахме погребална процесия. Тоя ден бе четвъртък, 6 май. Целия ден така мъртвешки се влякохме ние из урвата, из тая бездънна пустиня, без да можем да излезем още из дола. На секи десятина-двайсе крачки трябаше да се спираме на почивка, защото отмалелите крака се прегъваха като восчена свещ, отказваха се тие да служат. Имаше помежду ни и такива, които съвсем бяха се разстроили и отслабнали, повече от повръщането, така щото едвам можаха да пристъпят с помощта на други, които ги държаха под мишниците, дордето изминат лошавите места. Тежкò ни и горко! Няма нужда да ви разказвам, че конете тъдява нищо

не чинеха; два деня ставаше, откакто не бяхме ги яздили. В числото на болните братия се намираше и сам докторът на четата Васил Соколски. Часа къде девят вечерта момчетата, по-силните, които вървяха напред, извикаха: „Поляна, поляна!“ – като че бяхме влезли в Америка. И действително нашият крак стъпваше вече на бозалък (който расте само в припеците), гората се свършаше, захващаше се равнина, ако не и толкова плоската. Из вътрешността на поляната ние не можахме още да отидем, защото другарите ни, от половината повечето, се намираха още сред урвата. Тук ние трябаше да чакаме тяхното пристигание поне един час и половина. Тие капеха като круши един по един, попотени и разхлихтени.

– Ох, майчице, не можа вече! Нека напада, който желае... Аз съм решен тука да умра от нож или куршум, отколкото да се влека като пребито куче по тие урви – говореха тие, след като рухваха на земята, гдето бяхме се спрели.

– Аз ще отида на първото турско село, което ми се попадне на очите, да се предам само за това, да се нахраня един път, па тогава нека става що ще – говореха други, много повече отчаяни.

Но недейте слуша ни едните, ни другите, че тъй и онъй щели да направят. Това са празни думи със съмнително правдоподобие. Доколкото ни се е случило да се срещнем с подобни отчаяни хора, които са говорили, че на пръв случай, щом се видят в душмански ръце, ще да посегнат на живота си, едва ли само няколко хора необикновени, с железни характери, можаха да удържат своето дадено слово. Мила е пустата душица! Но що ни тряба да ходим много надалеч? Следующето произшествие, което ей сега после няколко реда още ще разкажа, иде да потвърди думите ни.

Пристигналите от по-после момчета разказаха, че мнозина свои другари оставили из урвата, които се търкаляли около дърветата и казвали, че там са решени да си умрат, защото нямали сила да следват. В половин час разстояние бяхме се събрали вече на полянката около 40–46 души, в

числото на които беше и Бенковски. Той влизаше в числото на ония, които се държаха още криво-ляво. Оставаше ни да чакаме още 15–20 момчета заедно с конете им. И нещастната хероиня, госпожа Шутич, която ступанинът ѝ и другарите му поддържаха на ръце, така също охкаше и слехтеше около ни на полянката. Роклята ѝ още повече беше се нацепила от шубраките като конска опашка.

III

В тая критическа минута, в това ужасно положение, в тая несъкрушима борба с дивата природа и с взискателния стомах ние чухме глас като от небето, глас ангелски! Можете ли да си въобразите вие, читатели, че ние чухме гласа на Спасителя! Тоя глас бе на овчари, на тучени звънци и на ерета, които врещяха там наблизо из мъглата, малко по-нагоре!... Мисля, че не е нужно да разправям надълго и широко като какво действие и впечатление произведе това ненадейно щастие на нас. Доволно ще да бъде да спомена само, че от три деня, откакто бяхме нагазили майка Стара планина, чак сега ние чувахме гласа на местни хора (изключава се потерята), каквито, освен че щяха да ни нахранят с *овчарско гостолюбие*, щяха да ни кажат още где се намираме. При първото дрънване още на ясногласия звънец цялата събрана дружина, без никакво по-нататъшно двоумение или дълго съвещание помежду си, понеже секи вече от нас знаеше своята длъжност, да хване най-напред овчаря, а после овцата му – сичките ни полуотчаяни и заспали другари, т.е. синца, скочихме на крака и вкупом се затекахме из мъглата по гласа на звънците. Вървехме ние сѐ към една посока, наредени един до други, за да завземем по-голямо място, щото да хванем и овчаря, от когото имахме голяма нужда и който лесно можаше да избяга от появяването на толкова непознати хора. Вървим ние без ни най-малко предпазване, понеже нямаше защо да

се боим от един овчар, който, по сяка вероятност, трябаше да бъде наш българин, а звънците и гласът на еретата не се чува вече. Секи се спрял на едно място и се ослушва да чуе втори път ангелския глас.

– Ние си бълнуваме само, никакви овце няма тука – обадиха се някои от дружината, които бяха си съставили вече мнение, че по Стара планина е невъзможно да се намери друга жива душа освен нас.

Няколко души махнаха с ръка на говорещия да не дърдори и сички си наостриха слуха, като се оглеждаха в същото време и на четири страни няма ли да зърнат желаемите предмети. Нашето съмнение не закъсня да изчезне обаче окончателно: малко настрана из букака изново издрънча тученото звънче и овчарят изсвири, както се подсвирва на овце, а после произнесе и следующите думи на чисто местно българско наречие:

– Пусти да останите!... Толкова берекет тая година, пак не можите да се напасете... Ръй, ха! – прибави той.

– Дръжте, тука долу са овцете! – извикахме ние и секи полетя към речения букак, който ни се представляваше на очите като куп колосални канари (а може би и да бяха канари, а нам се виждаше да е гора през мъглата).

Щом наближихме до тие съмнителни предмети на десятина крачки: *„Вурун“* – изреваха отчаяно няколко гърла и куршумите на 15–20, а може би и повече пушки писнаха из въздуха!... *„Тутун, басън!“* – повториха невинните овчари и куршумите им цепеха напредя ни тревата. Доколкото можа да си припомня сега, останало ми е в памятта, че пет-шест души от другарите ни, които вървяха наоколо ми, клюмнаха на земята, прегънати на два ката, като откосен клас на нивата! Няколко глухи изпъшквания: „Ох, майчице!“ – и нищо повече. Аз не съм в състояние да разкажа на читателите ни числото на потерята, ни историята на тяхното появявание тука на това място, ни пък числото и имената на падналите от нашата дружина момчета. Нека немилостивата мъгла от-

говаря за сичко това. Ние се разбягахме кой накъдето види, пръснати из мъглата като яребици... Оставихме зад гърба си верни другари, с които деляхме скръб и щастие преди няколко минути, с които мечтаехме за едно, за друго! Валяха се тие из своята гореща още кръв и очакваха в последните си минути неприятеля, за да ги разсече със своя ятаган... А пушките следваха да пукат из мъглата. Още по-ужасно беше и това, че дирята на нашите изнемощели другари, за които казах по-горе, че не бяха изпънали още из урвата, се прекъса. Тие се бяха върнали наназад по сяка вероятност, щом са чули изпукването на тайнствените пушки, и по тоя начин губехме се едни от други веднъж засякога. Ах, тая мъгла! Тя ни убиваше съвършено, много повече, отколкото башибозушките куршуми; тя ни бъркаше да не можем да отидем да потърсим своите другари, да им отдадем последните си длъжности... Не беше такова положението на неприятелите. Тие познаваха местността като бащина си двор.

Ние бягахме един през други и без да знаеме накъде, без да сме уверени, че не отиваме да се заврем в самите неприятелски позиции. Бягахме ние без сякакво направление, не знаехме дали на изток, или на запад отиваме. Щикът на неприятеля в окото да ръгнеше човека, пак бе невъзможно да се види. Не беше чудно, че в бяганието си ние отивахме, гдето не трябаше.

В отстъпването си достигнахме ние до друго едно краище, на число около двадесят души, гдето се и спряхме да чакаме по-нататъшното нападение от страна на неприятелите, като се заложихме зад падналите букове. Чакаме десят минути, чакаме двадесят, а никой няма да се яви ни от дружината, ни от башибозуците. Едни предполагаха, че останалите ни другари са избити, а други говореха, че повечето са се пръснали из оная долина, в която се борихме два деня; трети пък почнаха да се съмняват даже, че тайнствените хора, които ни гърмяха, може би да са биле и някоя българска чета или пък изгубени наши другари, които не са можали да

ни различат в мъглата. Последното предположение поддържаше най-много немецът Албрехт. Той не можа да се стърпи. Излезе из завзетата пусия със запрегната пушка в ръката, повлече се по колене и отиде да се увери с очите си както в числото на падналите момчета, така и за нападателите, които ни поразиха така безбожно. Албрехт потъна в непроницаемата мъгла и се изгуби от очите ни веднъж засякога. Много гласове му викаха: „Не ходи“, а той отговаря с немско хладнокръвие: „Нищо.“ Пет минути не бяха се изминали още от неговото заминуване, когато припукаха три-четири пушки, куршумите на които изплющяха над главите ни в буковата шума. Шум и тупуркание, като че бягаше цяло хергеле коне, се чуваше само към мястото, отгдето изгърмяха пушките, и нищо повече. После малко съзряхме един предмет, като кълбо, който цепеше мъглата с орлова бързина. Тоя предмет беше Албрехт. Той бягаше презглава, прегърбен на две половини. На врата му имаше колкото за един кош материал: трева, повой и шума, които той беше набрал във време на отстъпването си от бойното поле. Куршумите бяха закачили само върха на голямата му републиканска шапка, която беше цъфнала като неузряла още зелка.

Той разказа, че турците биле много. Няколко души от тях видял, които излезли от пусията си да заколят падналите жертви и да ги оберат. Видял с очите си нашия секретар, Тодор Белопитов, който бил в числото на ранените и когото башибозуците секли с ножовете си[1]. Тие се оттеглили от неговото появяване в пусията си и оттам му гръмнали.

Може би да попитат читателите: а какво ставаха овчарските звънци, гласът на еретата и сам овчарят, който опустосваше пред малко лакомията на своето стадо? Аз вярвам,

[1] От това място турците взеха нашата кореспонденция по въстанието заедно с протокола на *Оборище*, както казах вече. Сичката тая кореспонденция беше поверена на Белопитова, която той носеше на своето сиво конче. Белопитов беше на 20-годишна възраст, ученик още, предаден всецяло на святото дело.

че секи е разбрал и без помощта на нашите разяснения, че и овчарят, и звънците, и еретата не бяха друго нищо освен гърлести башибозуци с дърти шишенета и с голи ятагани. Вижда се работата, че тие ни бяха подушили още от другия ден и нарочно са направили пусия на това място, на пътя ни, гдето са ни вардили, дордето пристигнем. А може би и да бяха същите ония башибозуци, които нападнаха другарите ни, като отиваха на кошарата за хляб. Аз се не чудя на тяхното преследване, но се удивлявам с хитростта им да се препрявят на овчари и на ерета и по тоя начин да ни привлекат в примките си, като че да знаяха нашата слабост. Може да се предположи и това обстоятелство, че някой от нещастните ни другари, останали в първото нападение, е попаднал в ръцете им жив, от когото са научили подробно бедственото ни положение. И трето предположение най-после допущам аз в тоя случай, което пак не е лишено от частица поне правдоподобие. Възможно беше, щото ние да бяхме се приближили до някое село, защото там наблизо се слушаха кучешки гласове, отгдето бе излязла и потерята да ни преследва. Дявол го знае. Нима ние знаехме где се намираме и накъде отиваме? Аз вярвам, че сичките ни останали живи другари десят пъти да преминат през това място, т.е. гдето бяха овчарите, пак не ще можат да го намерят.

Така или инак, но ние изгубихме в това второ нападение около петнадесят момчета. Свирихме, викахме, но сичко напусто. Убийствената мъгла не пропущаше, както тряба, и гласовете. Нещастните ни другари! Кой знай где се скитаха тие или пък се режеха на части от башибозушките ножове. В числото на тие, пропаднали без вести, освен Т. Белопитов бяха още доктор Соколски, секретарят Т. х. Георгев, трима далматинци, дързостният Бакърджия, Мито Калугеренинът и пр. От сичките аз оплаках най-много първите двама, в лицето на които изгубвах най-добрите си от четата приятели. Особено ми беше жал мене за Т. Георгев, за когото употребих сичкото си красноречие да дойде по Балкана, като му се

верях и кълнях, че той е майка за нещастните и прогонените. Инак той щеше да остане в родното си село Панагюрище, както направи байрактарят Крайчо.

Като се бояхме да не би да се намираме близо до някое село, отгдето да ни почне по-голяма потеря, ние потеглихме да вървим, доколкото се бяхме събрали, като оставихме другите си другари на произвола на горчивата съдба. Долината, из която тръгнахме, беше много повече стръмна, отколкото оная, която едвам бяхме изминали и която ни костиса 15 души глави, 15 верни другари по идея и убеждения. Дъждът следваше своя път. Бенковски, макар и да бе отпаднал твърде много нравствено, но досега той се мъчеше да запази присъствие духа, поне за очи пред момчетата. Сега обаче, след това второ приключение, той изгуби съвършено и сила, и кураж, па и сякаква по-нататъшна надежда за какъвто и да е успех. Дотолкова се бе променил, щото мъчно можаше да повярва човек, че той е същият оня буен и строг Бенковски. Каква разлика сега между Бенковски в Балкана и Бенковски в Оборище, когато той вземаше пълномощията! До вечерта го залюля твърде лошава треска, по причина на която едвам можаше да следва четата. Аз вървях сѐ до него наблизо и той не преставаше да ми се моли да го не оставам, ако би да се случи второ нападение от страна на потерята. Бенковски и молба – то бяха две противни неща. В същото положение имаше и други момчета, които така също едвам можаха да се влекат, като полумъртви, а четата трябаше да крачи с по-сърдчени стъпки. Сички тие болести бяха се появили вследствие на многото дъждове, които бяха ни намокрили и костите. Не бърка да споменем, че конското месо и буковите листове способствуваха още.

Горката Йонка беше заприличала в лицето на сянка. Тя не преставаше да моли мъжа си или да се върнат назад (в Белово?), което беше сън, или пък да я убие, за да се отърве веднъж засякога от тие адски мъки. Хубавото ѝ бяло лице и малките ръчички бяха се охлузили и издраскали като геогра-

фически атлас, а за тънките ѝ дрехи не питайте. Тие се развяваха отзадя ѝ като турска пандера. Час не се минуваше да не пролива тя горещи сълзи. Но това нейно плачевно положение като че не беше в състояние да възбуди съчувствие и състрадание измежду нейните мустакати другари, измежду нейните братия по оръжие и страдание. Няколко фанатици братия от четата, неосвободени още от дебелите предразсъдъци, по священо уж предание от старохайдушкия катехизис, че жената е пакостна твар в сяко юнашко предприятие, решили помежду си да убият нещастната мъченица, едничката българка, която се бе удостоила да стои под байряка за свободата! За да приемат тие това безбожно решение, за да се втикне в главата им тая мисъл, най-много спомогнал избягналият Тодор Харамията.

– Тая чета няма да види *хаир и берекет*, докато пушките на юнаците се допират до червения фустан и докато слушат женски глас, който ги обайва – казал старият харамия още на първия ден, щом видял, че тя ще да ни придружи из Балкана.

За потвърждение на думите си той преброил стотина доказателства из хайдушкия си живот, от които ставало явно като божия ден, че жената въобще е голямо зло за горските юнаци. Съзаклятниците от четата, преди да турят в изпълнение решението си, допитаха се до мен какъв ум ще да им дам и по кой начин да постъпят за по-лесно. Разбира са, че аз употребих сичкото си красноречие, за да ги отклоня от фанатическата им постъпка.

В пътуването си от минута на минута ние потъвахме в помрачната и непроходима долина. Вървехме ние не че имахме някой определен план, както забележих вече, не че знаехме накъде отиваме, но просто ей така, от нужда, от башибозушките куршуми, които пипаха немилостиво. Ние отивахме живи да се закопаем в гроба, да станем жертва или на глада, или пък на ятагана. Четвъртий ден беше днес, откак бяхме потеглили ние из Балкана, а жертвите, които дадохме от дружината, възлизаха на двайсе души – по пет човека в ден! В разстояние

на това време ние не само че не можахме да се нахраним, но и човек не можахме да срещнем, за да се уверим, че не сме в морето, а в Балкана, в историческата Стара планина!... Тряба да ви кажа, че турското правителство предвид на комитетските движения беше взело следующите умни разпоряжения по Балкана: сички овчари, козари, говедари и свинари, които имаха своите кошари из планината, бяха приели заповед да си слязат в селата, така щото да нямат възможност комитите да вземат хляб. Наистина, че на някои овчарски и говедарски кошари бяха оставяни стадата, но и тая милост имаше своите горчивини, за които читателите сами ще да се уверят, когато пристъпя до изложението на фактите. Тие привилегировани овчари и говедари бяха оставени да служат само за измама на скитающите се бунтовници. Около секи овчар се въртяха до 20–30 души въоръжени башибозуци, които се криеха или в кошарите, или пък в особена пусия, отгдето подпалваха огъня, щом се доближаха умирающите от глад скитници. Най-главни техни оръдия бяха самите овчари, наши братия българе, православни християни[1].

[1] Любопитни са патимите на секи бунтовник отделно, който се е скитал през 1876 година из Балкана. Стотина томове, до някоя степен еднообразни може би, биха се написали, ако да бях събирал разказите на секиго. Аз ще да опиша само една хилядна част от разказа на двама души: Н. Обретенов и С. Пенев, минали с четата на Ботйова и отчегарени в Стара планина, по която се скитали близо около един месяц. „В Етрополската планина изпаднахме при един овчар, говорят тие, комуто като поискахме хляб, престори се уж, че е наклонен да ни даде. „При себе си хляб нямам – каза той, – но на кошарата, която не е далеч, дал господ.“ Незабавно той тръгна към кошарата и ние го последвахме. Като извървехме 500–600 крачки място, зачу ни се глас от човешко болезнено стенание там наоколо из шумата. Вървим ние от най-напред и не обръщаме никакво внимание, защото водачът ни, който беше същият овчар, уверява ни, че това било гласът на една *чамава* овца. Ние ли се наближихме до тайнствения глас, или той извика по-нависоко, но до нашия слух дойдоха следующите умилни думи: *„Водица, братко... За хаир си – дайте ми водица!“*... Овчарят иска да ни заглавика, за да ни отвлече вниманието и сега, но ние,

без да го послушаме, ударихме в шумата, отгдето се чуваше гласът. Знайте, що се представи напредя ни? Един от нашите другари (името му не помня), когото бяхме изгубили преди един ден, лежи с очите нагоре в папратта, потънал в кръв, в умиращо състояние. Дордето ние се обърнем да попитаме овчаря каква е тая работа, видяхме само гърба му, като бягаше. Ние дръпнахме револверите да усмъртим тая черна душа, но в това именно време от друго едно краище пламнаха около десятина пушки, куршумите на които изхучаха наоколо ни. Понеже нашите пушки бяха затъкнати от дъжда, изпразнихме си револверите само насреща им и потънахме в шумата..."

Както виждате, работата е била съвсем проста. Около кошарата на овчаря българин е имало заложена пусия от башибозуци, които си надували спокойно чибуците, а овчарят е ходел да примамва скитающите се полуубити бунтовници. Иди после сичко това и недей кла нерязаните турци! Ако башибозуците замръкваха и осъмваха по усоето да чакат комити, то това бе тяхна свята длъжност, тие бяха в пълното си право. Как постъпихме ние с турските комити по-късно, когато тие, някои от тях само, не искаха да се предадат? Видях един път, когато в с. Попкьой, Разградско, носеха главите на няколко души с песни, а управителят Х. А. ги награди... Как постъпат в това отношение цивилизованите християнски държави не с друговерци, а с техните кръвни братия? Кървава картина се представя напредя ви, щом отворите историята.

Каракачанските овчари (куцовласите), които са в изобилие по планината лятно време, твърде кавалерски се отнесоха с бунтовниците, като че тие последните за тяхно добро да бяха въстанали. И турците даже не отстъпваха от да не покажат своя мерхамет... „Като вървехме през планината, разказват Н. Обретенов и С. Пенев, другарят ни Войновски зърнал една говедарска кошара, в която стоял стар турчин и си варял кафе. Ние заградихме кошарата, да му не дадем време да избяга, и можахме да го запушим вътре, без да се помръдне. „Ага, виждаш работата в що се състои, ние сме комити, като две и две четири; но от вас не искаме друго нищо освен хляб", казахме ние на полууплашений ага. Той отговори, че ни е познал, преди да му се обадим, и ни покани учтиво да насядаме. Свари ни по едно горчиво кафе, което зае мястото на небесна манна, а после се разпореди и за ядение. На тръгване, когато синца се изправихме напредя му, за да му благодарим като на баща и Войновски извади да му даде една лира за доброто гостоприемство, то той отблъсна парите и каза, че не е

Сички други по-сгодни огнища като воденици (които са рядкост, впрочем), мостове, кладенчета, пътеки, маари и пр., бяха завзети от въоръжени башибозуци, които трепеха беззащитните с чибуците и кафяната чашка в ръка, без да се мръднат даже от местата си. Пиле, дива ястребова птица трябаше да бъде човек, за да може да прехвръкне през сички тие митарства, стотина пъти по-мъчни, отколкото ония на блажена Теодора. Ходиш, избикаляш, вардиш се, току-виж, че си попаднал в примката, гдето се най не надееш, или пък така, сляпата, отиваш на устата на шишенетата, заслепен и полуубит от немилостивия глад. Страшно беше положението за борците на свободата в Стара планина после поражението на Априлското въстание! Сички наши братия, които потърсиха спасение в Балкана, бяха обречени на касапница, волею и неволею.

В пътя си надолу из урвата преминахме през един трап. Отведнъж момчетата, които държаха дясното крило, втурнаха се на едно място около една дебела хралупа, гдето си натискаха главите като овце на кърмило. Виждаше се, че това събирание бе интересно, и ние проводихме няколко души да видят в що се състои работата (понеже мястото беше малко настрана). Който пълномощник отидеше обаче да изпитва причините, и той се залепяше около хралупата като пчела на медяна пита, без да донесе нужния отговор. Най-после отидохме ние двама с Албрехта и с още един далматинец да видим в що се състои работата. С големи мъки едвам можахме да изскубнем няколко от събравшите се, които опъвахме изотзад за абите. Можете да си представите като каква беше

ханджия и че като ни е нахранил, изпълнил си е мусулманската обязаност. После ни показа пътя, като ни предупреди где имало башибозуци и где не. Българете не постъпаха така. Освен предателството, ако някой измежду тях се намереше по-добър, той питаше най-напред колко пари ще му заплатим за труда!...“ При разказа на двамата приятели аз ще да прибавя това, че не познавам ни едного бунтовника, който да не е бил издаден от българе.

картината, когато събравшите се дигнаха глава нагоре и ние видяхме, че на сичките лицата бяха побелели и устата им напълнени така, щото и не можаха да говорят. Работата се състоеше в това. В поменатата букова хралупа имало брашно в два кожени тъгарчука, които момчетата случайно намерили, и от глад почнали да ядат брашното с шепа, едни през други, без да съобщат за това и на войводата. Докато турим ръка на това, като от бога проводено, богатство, ние бяхме принудени да употребим сила. Само една част можахме да отървем от намереното брашно, защото повечето беше изпоядено и попиляно на земята.

Това брашно по сяка вероятност беше оставено от някои башибозуци, да си месят хляб в гората, понеже селото им е било далеч. За наше щастие то беше и посолено. От друга страна, ние се бояхме да не би да е турено вътре отрова и нарочно оставено за нас. Когато отец Кирил забележи за това на момчетата, които го бяха намерили и яли, т.е. че те тряба да бъдат малко предпазливи, сичките отговориха едногласно, че и да са видели с очите си лицето, което туря отровата, пак ще да ядат, па стане щото ще.

– Гладът е по-страшен от отровата, дядо попе – прибави едно калугерче, което следваше да тъпче в устата си кукурузеното брашно.

Късно вечерта, когато бяхме слезли вече в друга една река, случайно излязаха напредя ни трима души българе, с бели полушопски дрехи, каквито не носят в Тракия. Техните плетени коси, големите им калпаци, които имаха форма на маматарки гъби, не ни обещаваха никакво добро и не вдъхваха доверие, понеже ни напомняха софийските и орханийските шопи, верни приятели на турците. Последното предаване на врачанския апостол Славков бе още в паметта ни. Както и да е, но тие бяха за нас небесни ангели, тие бяха първите човешки лица, които ние видяхме в Стара планина след 4–5 деня. Първото питание, което ние им отправихме, беше: „Имате ли хляб? От кое село сте и где се намираме

ние?“ Първото питание тие не удовлетвориха, защото, като вечерно време, хлябът им се беше довършил. При сичко това момчетата не можаха да се стърпят, за да не им претърсят торбичките, но – нищо. На втория въпрос тие отговориха, че са от българското село Липян, което се намирало на половин час разстояние от мястото, гдето се намирахме. По-нататък имало друго едно село, което се казвало Бросен. Тие българе се връщаха откъде Златица, гдето бяха ходили да водят с конете си башибозуци. За много неща ние ги запитвахме, но тие не бяха в състояние да ни отговорят, едно, по своята дебела простота, а друго, от шопски инат може би. На въпрос, колко часа има до Тетевен, тие подигнаха рамене и отговаряха, че не знаят какво ще да каже час.

– Ние сме хора кърджии, кой ти знае от такива работи – говореха тие.

– С такива говеда ще имаме работа оттук нататък – забележи Бенковски. – Няма вече тракийците.

Докато тяхна милост ни се оплакваха, че много лошави времена настанали както за тях самите, така и за добитъка, че масълцето, от което друга година вземали по някоя парà и друга, сега се пържело в тигана за гостите башибозуци, ние им предложихме да ни донесат по малко хляб през нощта на някое определено място и да ни покажат пътя към Тетевен, за което ще да им заплатим твърде богато. Тие отказаха на това наше предложение с разни причини и извинения, при сичко че един измежду им попита с половин уста: „А че до колко мислите да ни заплатите?“ – но като видя намръщеното лице на останалите си другари, не повтори вече патриотическото си питание.

За секи случай ние не оставихме свободни тие божи създания да си отидат в селото, гдето щяха да ни предадат още на минутата на находящия се там башибозушки забитин. Ние ги подкарахме с четата като говеда, да ги имаме под надзор поне през нощта. Докато не бяхме подминали още селото им, тие следваха да мируват, вървяха, накъдето ги бутнеме; но щом се подехме към планината, тие намериха сгоден слу-

чай и хукнаха през гората да бягат към селото си с такава бързина, щото белите им аби приличаха на байряци, каквито поставят инженерите, когато планират някое шосе. Един от другарите ни изгърмя подиря им, който макар и да не сполучи да удари някого, но малодушните шопи дотолкова се уплашиха да не би да станат зян душиците им, щото сичките в един глас ревнаха да плачат, като че да бяха полени с гореща вода. Двамина от тях можахме да хванем, които и вързахме с поясите им като волове и ги подбрахме с четата. Разбира се, че никак си нямаше мястото да гърмиме на това място близо до селото, но от нужда да спреме тие няколко души наши братия, които отиваха да ни издават. Ние трябаше да бягаме колкото е възможно по-бързо, докато не ни е пристигнала още потерята, с която да се борим бе невъзможно по причини, които изложих по-горе.

Когато се притъмня, бяхме извървели вече доволно място, така щото нямаше повод за съмнение, че ще да може да ни връхлети потерята. В едно пусто усое накладахме огън и един от другарите ни подпретна скути да замеси на хляб онова брашънце, което бяхме намерили в хралупата. Наместо нощови той употреби една мушама. Докато се меси и дордето се опече питката, която само кафалтия не може да бъде за 2–3 души, а не и да нахрани една дружина, въоръжена стража трябаше да пази наоколо, защото секи се спущаше да си откъсне малко сурово тесто или пък да си напълни шепата с брашно. Десят минути не стоя питката в огъня и около двадесят гърла извикаха: „Доволно! Ще изгори.“ Стана въпрос кому именно трябаше да се предостави да направи делбата между дружината, да накъса полусуровото тесто на толкова парчета, от колкото души се състои четата. За такъв се избра отец Кирил, когото контролираха около 40 безпристрастни очи да не направи фалшификация.

Същата тая нощ ние можѐхме да хванем още един овчар, който дотолкова се беше уплашил, щото можа да заговори след няколко минути. От неговата кошара взехме един ко-

тел мляко и един камък сол, за което му заплатихме богато. Хляб и брашно обаче и той нямаше, защото, според неговото казвание, турците им давали по една ока брашно на ден (за двама души), така щото да не можали да хранят и комитите. Понеже синът на тоя последния овчар, 20-годишно момче, каза, че знаял до известно място пътя за Тетевен, взехме го със себе си, а двамата вързани овчари от Липян, които карахме още от вечерта, освободихме ги да си отидат. Отче Кирил ги кълна с кръста да не ни предадат, като се върнат в селото си, за което тие обещаха с набожно прекръстване, но бог ги знае пък дали искрено правеха това.

Дъждът беше престанал минутно; мъглата започна да се дига нагоре на тумби-тумби, западният ветрец се усили и гъстите облаци, които бяха блокирали планината, започнаха с голяма бързина да бягат един от други към разни посоки. Светлите звездици, лицето на които не бяхме виждали в разстояние на няколко деня, появяваха се минутно, а после малко пак се покриваха от мрачния облак. Разбира се само по себе си, че поетическата страна на времето малко ни занимаваше. Ние се радвахме, че секна дъждът, че вратовете ни оставаха сухи и че заклетият враг – мъглата, която ни бе втора неприятелка после глада – се очисти.

IV

Не съм в състояние да намеря такива думи, на които самият състав да изобразява някакъв си ужас и фаталност, щото по тоя начин да можа да изразя по-ясно и наглядно сички ония нечути и невидени мъки, на които ние бяхме изложени тая нощ! Тряба да ви кажа, че ние тръгнахме на път, щом момчето на овчаря се съгласи да ни води и каза доброволно, че му е позната планината, през която желаехме да пътуваме. Освен че нямаше никаква сляпа пътека през местността, отгдето пътувахме, но и самото място беше до такава сте-

пен стръмно и гората тъй гъста и непроходима, щото нищо здраво не остана по нас. Секи за своя сметка можа да падне тая нощ най-малко до петдесят пъти. Мнозина от момчетата се отказаха вече да следват четата; тие искаха да останат в гората, па каквото даде бог. А защо се тие отказаха, за това мисля, че не са потребни дълги и широки обяснения; читателите знаят и без това. Най-напред се отказаха техните ръце и крака да им служат, па тогава чак последва устното отказване. Не бе ден, не бяха два – а цели пет денонощия се изтичаха вече, откакто ние бяхме в постоянно движение по чистия въздух, откакто не бяхме се нахраняли, откакто не бяхме заспивали, най-после, откакто не бяхме се стопляли, откакто не бяхме почивали...

Нищо друго не се чуваше в убийствения нощен мрак освен пъшкание, охкание, прокливание на сичко, щото е мило и свято на човека, но в други времена, така щото гората, през която вървехме, представляваше болница... Възможно ли е, щото от подобно ужасяюще положение да си остане човек непоколебан с първата своя вяра, надежда и убеждение? Ако учените глави, които строят своите *святи* убеждения и понятия по съчиненията на различни списатели, ако тяхна милост изменяват тие свои *святини* по няколко пъти в годината без принуждението на башибозушкия ятаган, без мъгла, глад и пр., то колко в по-голям размер трябаше да стане поколебанието между нас, между хора, които се бяха учили на панакида и на *Рибния буквар*?

После полунощ ние достигнахме до такава една урва, която приличаше на селска камина. Въртехме нагоре, сукахме надолу, а урвата си пак урва, насякъде блещи със своята дива природа, със своята непроходима стръмнина. На едно място тя бе вглъбната като нощови, което място бе голо, без гора, изпълнено само с дребни бели камъчки, които бяха подпрени едно от друго като насипан ориз в бакалското чекмедже. Краят на тие нощови се не виждаше. Чуваше се само бученето на реката долу, в долината. Според безапелационната

заповед на водача ни, който беше за синца ни и господ, и войвода, и сичко, трябаше да се спуснем през тая каменлива урва, която била единствено място за преминуване. Покорихме се. Мисълта, че подиря ни иде потеря, не оставаше място за възражение. Най-напред нагази в дребнавите камъци водачът ни. С един крак стъпи той в тях, а до стотина камъци се юрнаха нанадолу като орехи. Ние го последвахме заедно с конете си. Много от тях вирeха глава, опъваха се, а най-после нагазваха. На някои се скъсваха юларите и тие самите хукваха да бягат през гората, понеже виждаха, че няма що да чакат от гладните си господари. До едно място ние вървехме кой по крака, кой по ръце, а от по-после я обърнахме на хързалка, с която повече печелехме. Искам да кажа, че ние сядахме по камъците (както казах, тие бяха твърде дребни – като орехи) и се пущахме надолу, като на хързулка. Страшна врява се дигна в тихата нощ от тая система на пътуване. Ние се придружавахме в пътуването си от няколко стотина камъчета, които брънчаха наоколо ни като рой и ни поздравляваха по гърба и главите... Като търколен боклук ние се събрахме след няколко минути около малката речица, която подскачаше от камък на камък с балканска бързина. Кой както дохтаса, така си и остана на мястото, като че да бяхме се съборили от небето. Никой се не наведе да пийне поне водица от бистрата като сълза балканска река, сички онемяха от един път или, по-добре, търкулнаха се, та заспаха като упоени.

Рано сутринта слънцето ни огря на една трънлива полянка, покрита с червени росни ягоди, които блещяха от слънчевите зари като същински брилянти, да не кайдисаш да туриш ръка отгоря им. Но каква голяма противоположност се представляваше, когато направеше човек сравнение между природните красоти, от една страна, и нашите изнурени, издраскани и почернели лица, които приличаха, като да бяха извадени от гроба! На дявола сичко младо и пролетно, пусти остали и пенията на птиците, и балканската роза, и обаятел-

ният зефир, и сички други прелести, когато няма хляб, когато в корема върхат харман немирни котки! Тук ми дохождат на ума думите на един сантиментален списател, който кълнеше българския народ, че тоя последният се отнасял небрежно към красните цветя, турял им унизителни имена и нам що си още. Чудно! Можал ли е българският народ да погледва с усмивка и с нежност към невинните цветенца, когато собствените негови деца са пъшкали под тежки неволи? Останало ли е време на българина да гъделичка лай-лай-кучката? И европейските туристи и пътешественици се сърдят, че полуубитите и гладните не обръщали внимание на техните фантастически описания. Хляб, хляб – а не поетически картини и богата риторика искат от вас ония, за които вие си въобразявате, че работите!...

Тук, на тая полянка, ние се спряхме пò за дълго време, едно, да си починем, а друго – да похапнем от аленобузестите ягоди, които щяха да ни служат и наместо хляб. Живототворящите лучи на слънцето, за които ние бяхме почнали да се съмняваме, че Балканът им е недостъпен, съгряха и съживиха нашите изгнили от пет деня тела. Гъста пара се дигаше от нашите дрехи, като че да бяха запалени. Нещастните ни коне, на които ребрата се четяха от глад, като на корсет, прозяваха се срещу слънцето и скубеха крехко-крехко роснатата тревица, която скрибучеше измежду зъбите им. Камъкът влашка сол, за който споменах по-горе, че го бяхме взели от овчарите, се разби на няколко парчета. Тях разграбиха дружината и ближеха по малко, като стадо, за да възвърнат своите човешки инстинкти, изгубени от пет деня насам!... Ние не можахме да се нарадваме обаче и на тие ничтожни удобства, че се дигнала мъглата и че изгряло слънцето.

– Няма Ивана, няма Петка, няма две калугеревчета! – започнаха да викат някои от момчетата.

Разпитахме, издирихме и узнахме. Тая нощ преминуването на каменливата урва не останало без жертви: осем до десят души момчета бяха се изгубили от четата! Някои от тях

може би да бяха останали нарочно, по причина на отпадание, други са заспали, а трети са се изгубили из тъмнината. Да се върнем да ги търсим, това бе решително невъзможно. Пет деня из планината – и около тридесят жертви! На основание на предидущето, още пет деня, и ние свършахме окончателно! Бенковски от ден на ден губеше своята сила и кураж...

Днес бе петък, 7 май. Мнозина от дружината забележиха, че не е на добро, ако в петък е хубаво времето, т.е. че ако в петък пече, то в събота ще да мокри. Според думите на проводача ни ние сме се намирали вече твърде наблизо до Тетевен и той мислел да ни заведе още малко по-нататък при един говедар, негов познайник, родом от Тетевен, при когото той мислеше да намерим и храна. Той, водачът ни, чак сега можал да разбере що сме за хора, и като следваше с голямо любопитство да изглежда кръстовете на калпаците ни и левовете, които не бяха паднали още, обади се простодушно:

– Както разбирам аз и от думите ви, и от носията ви, вие, амуджалар (чичовци или пък господиновци), никак не приличате да сте някои зарарлия хора, като че за наше добро да сте тръгнали. Язък, че това ние не можахме да разберем още вчера, ами ви взехме трите бели меджидии, които, ако да не бях оставил на татя, щях да ви ги върна...

Какво да кажеш за добрия човек! Две прости думици, но нали съгряват полуубитите сърца – чинат милиони.

– Бе, джанъм, на света не са се свършили добрите хора; добър е господ да ги намерим оттук нататък по планината – казаха обрадвано няколко души измежду момчетата и лицата им светнаха минутно.

Наместо да поддържим думите на нашия трогнат водач, че не трябало да ни взема пари, ние му дадахме още няколко бели меджидии и го изпратихме да си върви назад при овцете, защото твърде възможно бе да пострада и той заедно с нас, понеже говедаря, за когото ни говореше, не можахме да го намерим. Виждаше се работата, че турците и по тие страни не спяха, а това ни даваше още повече надежда да

предполагаме и въобразяваме, че Велико Търново е отдавна столица на България, че Габрово е главният пункт на българската ордия, и други още сладки химерни сънища.

– Там ние ще да бъдем посрещнати с венци – обади се някой от момчетата, името комуто съм забравил.

Тие безосновни пориви на радост трогваха донякъде и разочарования Бенковски, който се мъчеше да погледне погорделиво на своята полумъртва чета. С една реч, ние не бяхме изгубили още надежда за сполука оттатък Балкана, при сичко че и тоя ден ако останехме без хляб, трябаше да се сплуеме.

После заминуването на водача ни ние се смъкнахме в една долчинка, из която протичаше малка бистра рекичка, водите на която се криеха в гъсти буйни буренаци. Тук ние пуснахме конете да попасат и се спряхме на почивка от точка зрение на много обстоятелства. Първо, че бяхме каталясали вече от глад; второ, че трябаше да се осушим на припека, защото петодневната мъгла ни бе изсмукала и краката ни бяха се преобърнали от мокротата на изгнила риба. Едни от момчетата си събуваха цървулите, други повлякоха по полята да пасат киселец, а трети се подпряха на ръка да позаспят. Малко настрана в тая същата долина момчетата зърнали едного българина, който се щурал около една нива кукурузи. Тие щели да го хванат, но като биле само двама души, побояли се да не избяга от ръцете им. Начаса пет-шест души от четата се изпратиха да хванат непознатия, когото не се забавиха да изправят пред нас, побледнял и разтреперан цялцелниничък. Той бе човек на възраст около 40–45 години, сух, висок, с черни тънки мустаци и ако се не лъжа, името му беше Станчо, родом от колибите. Той беше излязъл нея заран от селото си. Още не беше се приближил до нас, когато захвана да оплаква своето бъдеще, че за него няма вече живот, щом се научат турците за срещанието му с нас.

– Оставете ме, братия, ако сте хора разумни и християни! – говореше той. – За вас, които сте си турили главите

в торби, може да няма никаква опасност, но аз съм човек с една къща деца...

На въпрос, що има в Тетевен, в Троян, па и в Търново, въстанали ли са българете, какво се слуша въобще, бай Станчо ни отговори с треперящ глас следующето:

– В Тетевен има до 2000 души турци, редовна войска и башибозук, които обикалят секидневно из гората и се канят да ни колят. Никой не може да се подаде из селото навън... Аз съм излязъл, придружен от двама цигани, които ме чакат там под дървото. Оставете ме да си отида, ако сте християни; бягайте и вие накъде ви видят очите, докато не ви са подушили!...

Тие думи дордето изговори, бай Станчо опита се няколко пъти да се отдели от нас, но ние успявахме да го задържиме. Тонът, с който той произнесе сичко гореказано, и въобще виражението на лицето му можаха да произведат между дружината твърде поразително впечатление. От една страна, надеждата ни за Велико Търново, а от друга, че в селото има до 2000 души турци, които обикаляли секи ден по гората, разбиваха вече окончателно и последната ни силица. Страшна гламатевица се дигна измежду дружината, която се увери вече, че пропастта зее напредя ни, че никакво спасение, накъдето и да отидеме, няма за нас. Секи по своему изказваше своите чувствителни болки. Едни си хвърляха оръжията на земята, други опустосваха часа и минутата, в която са станали бунтовници, трети си оплакваха дните, че ще да се пропадисат млади и зелени, на четвърти се просълзиха очите и така нататък. Нямаше вече войвода, нямаше никакъв ред и команда, страшният бич – гладът – заплашваше съществуването секиму. Предвид на това развълнувано море Бенковски не си направи даже труда да примири момчетата. И той, както синца, сбърка вече конците, не знаеше кой край да хване. Измежду дружината ходеха следующите мнения, които после малко трябаше да станат на решение. Най-напред далматинците потеглиха крак и изказаха желание да се отделят

от четата, т.е. да я оставят. Тие говореха, че от сичко видено и изпатено досега из планината и на основание на думите, казани от бае Станча, че наникъде из България няма въстание, съвсем напусто ще да бъде да ходят да се скитат гладни, изложени на нечути мъки и неволи. Заради това, понеже бяха снабдени с австрийски паспорти, намислили да отидат в Тетевен и там да се предадат на турския комендантин, като кажат, че въстаниците, т.е. ние, насилствено сме ги подбрали със себе си от беловската станция.

С далматинците заедно поискаха и някои от нашите момчета така също да се предадат, като повтаряха да говорят, че предпочитат сто пъти да повиснат на въжето и да издъхнат за две минути, отколкото да се борят с глада цели часове и дни. Това, разбира се, че не идеше на политиката на далматинците, които и отказаха да тръгнат с нашите момчета. Трети казваха, че искат да се върнат в Тракия, да умрат поне до гърба на своите родители; четвърти изказваха желание, че не са в състояние да се помръднат от местата си по причина на слабост и т.н. Само ние двама с Бенковски оставахме посред развълнуваната дружина и не бяхме изказали още своето мнение, какво именно тряба да правим. Ни едно от решенията на дружината не идеше на нашата сметка. Да се върнем назад в Тракия заедно с ония, които искаха да сторят това, беше съвсем безполезно, защото знаяхме като какво добро ни очаква, а главното, че в кое село и дом ще да потърсим прибежище; да отидем заедно с далматинците в Тетевен за предаване, това бе немислимо; да набийме непроходимата планина, на която само видът вселяваше на човека страх и трепет – така също бе невъзможно. Тряба да имаше човек орлово крило, да подхвръкне нависоко над планинските върхове, да кацне в полето, па там вече да води борба за съществуване!... Въпросът за разпръсквание на нашата дружина беше узрял вече в продължение на няколко деня. Той можаше да се крепи още два-три деня най-много. Появяването на бае Станча, неговото решително слово и сълзите му капнаха

като мехлем върху изгладнелите и измъчените сърца, ускориха анархията в редовете на дружината.

Оттеглихме се двама с войводата малко настрана в краището и след разни предположения и решавания дойдохме накъсо до следующите заключения: понеже се разбра вече, че никъде не е имало въстание освен в нашия IV окръг и понеже се уверихме вече в петодневното си пътувание, че турците са взели най-строги мерки, за да ни избият до крак, то да се простим вече с дружината, която и така е решила да ни остави, и да си вземем двама очите за към границите на Сърбия или Ромъния, па щото даде вече бог. Само двама решихме ние да тръгнем, защото по-лесно можем да се укриеме и нахраниме. Но преди да сторим това, добре щеше да е, ако намерехме сгоден случай да останем в някоя пещеря и там да се похраним няколко деня, за да си посъвземем силите, от една страна, а от друга – да поутихне малко работата, т.е. дордето престанат турците да ни преследват така ожесточено.

Викнахме при себе си бае Станча, който се намираше още под караул и който не преставаше да си оплаква дните с глас, че изпаднал на нашите ръце, комуто предложихме горньото наше намерение, да ни покаже някое скрито място и да ни донесе веднъж засякога малко храна, за което му и обещахме 50 бели меджидии.

– Ни парите ви искам, ни хаир желая да правя, моля, пуснете ме, ако сте християни! – следваше да говори бае Станчо, като се теглеше в същото време да върви.

Отпосле обаче той каза с половин уста, че имало там наблизо една дупка, в която сме можали да се скрием за няколко деня. Това каза той и потъна в долината да ни покаже пещерята. Тя беше една грамадна канара, заобиколена от дървета, която ние видяхме отдалеч, и пак се върнахме да отидем при дружината. Бае Станчо се шибна из шумата набързо и каза, че ще да ни донесе хляб, когато му прилегне. Ние се върнахме отново при дружината да се опростим за последен път и да си счупим по малко хляб от оная питка, която не-

отдавна беше заровена в огъня. Забравих да кажа, гдето му беше мястото, че от който овчар взехме солта, намерихме и малко брашънце (кукурузено), което така също прибрахме, а тук му намерихме мястото да го замесим. Отдалеч обаче ние можахме да съгледаме, че полусуровото тесто на питката се разнема из ръцете на момчетата, които я бяха извадили из огъня и които се биеха кой да вземе повече. Появяването на войводата не измени хода на работата. Никой не искаше да знае вече кой е войвода, кой е Бенковски.

Далматинците, както и ония момчета, които бяха решили да отидат и се предадат, се обезоръжаваха вече сами. Тие разпасваха от кръстовете си паласки, револвери, сабли и други принадлежности, които хвърляха небрежно из високата балканска бурян; разпаряха от калпаците си и дрехите си жълтите левчета, кръстове и ред други украшения, които неотдавна, преди една неделя, бяха за тях пръв идеал и съставляваха най-голямото им богатство!

... Пауновите пера, които величествено се развяваха на главите им по коритото на р. Тополница, сега бяха разхвърлени и затъпкани под краката им. Дълбоко униние и покъртени въздишки се слушаха в секиго, сълзи се готвеха да покапят по изнурените и измъчени лица; но в същото това време, както казах, секи се приготовляваше за път: кой към Тетевен, кой към Тракия, кой към планината, накъдето му видят очите, и така нататък!... „Свобода или смърт“, клетва за вярност на българското знаме, най-ругателни думи за султана и неговото правителство, а сега – сега предавание и милост на същото това правителство! Виждаше се работата, че това убийство се чувствуваше от мнозина, които плачеха, опустосваха и бързаха. Бързанието ставаше само за това, да не би да дохтаса потерята, която, без да гледа на приготовляванията за предавание и връщание, щеше да нападне в най-опасните моменти.

Пушка гръмна в това време там наблизо из долините, която послужи за знак на нашата разнебитена дружина да се

пръска по-скоро. Прегръщания и последни братски целувания последваха измежду сичките. Сухите отмалели ръце се кръстосваха по раменете и после пак се отпущаха нанадолу. Ни Бенковски, ни друго някое лице не си отвори устата да успокои отчаяните, да произнесе поне две благи думици. И какви съвети, боже мой! Що имаше още да се говори? На какво трябаше да имаш надежда? И лъжите се вече привършаха. Сички блажени бълнувания, с които ние се въодушевлявахме, когато потеглихме из Тракия, сега бяха изчезнали окончателно и никаква убедителна реч не беше в състояние вече да подействува на полуубитите хора. Бенковски беше велик, когато беше велика и народната воля и желание. Падна народната воля – трябаше да падне и той.

Страшно нещо е да има човек работа с гладни отчаяни хора, които са в състояние в две минути да забравят сичко. Нищо не искат да знаят тие от своите длъжности и като хора, и като бунтовници, към сичко стават равнодушни и безчувствени.

Може би някои от читателите да кажат, че наместо да се пръскаме един по един из гората и да ходим да се предаваме доброволно на турците, да ги дочакаме тие нас по-напред да нападнат или ние да ги нападнеме и да измреме като юнаци. Имаше хора помежду ни, които разбираха сичко това и с най-тънките подробности, но кажете ми, за бога, що можаха да направят гладни хора, трескави и разболени, които едвам можаха да се крепят на краката си и на които пушките до една бяха затъкнати? Непростима глупост щеше да бъде от наша страна, ако се впуснехме в неравната борба, от която ни един от нас щеше да излезе жив, без да нанесем ни най-малко повреда на неприятеля. А като се пръснехме един по един, то имаше надежда, че поне половината ще можем да се спасим. Най-после ние не бяхме тръгнали да дирим приключения, но да се спасим. Каква полза, ако бяхме сгърнали ръце да паднем под башибозушкия ятаган сред планината, гдето никой не щеше да ни види, гдето не можахме да принесем и морална полза? От друга страна, имаше и това, че мал-

ката дружина и по-лесно можаше да се скрие, а още по-лесно да се нахрани, отколкото цялата чета, която само по дирите можаше да намери неприятелят.

В живота на народите, на правителствата и на партиите дохождат такива минути, щото нравствените отпадания поразяват и убиват хората най-чувствително. Имаш сили грамадни, приготвил си се да стоиш срещу опасности и съпротивления, а заведнъж, само от слухове, само от далечни събития клюмваш врат мълчеливо. Безнадеждността и упадъкът, който се чете в лицата на присъствующите, като електрически ток предразполага сички на сдаване и пасивност. Турският комендантин на шипченските крепости се предаде на русите в 1878 г. с 30 000 души въоръжена войска. Другояче не можаше да постъпи той, като знаеше, че другарят му, Осман паша, е паднал вече, че Сливен и София са отстъпили. Лъжливите слухове на 9 август, че сички партии са се съгласили в София, накараха много градове и гарнизони да дадат клетва на няколко чапкъни, които в душата се мразеха. Княз Александър, като се върна от Рени, знаеше, че цял народ е готов да сложи кости напредя му. Тогавашните лъжливи слухове, че Европа се мръщи за неговото възвращение, депешата на Александра III предразположиха сичките граждански и военни приятели на княз Александра да пуснат тоя последния да си отиде и хвърли държавата в пропастта. Хапехме си подир един месяц пръстите, но беше вече късно. В Търново двама изменници, Груев и Бендерев, които трябаше да повиснат с краката надолу от бесилката, председателят на Великото народно събрание ги водеше под ръка на посещение при министрите, а българското правителство тръгна от Търново с намерение да отиде в София и се предаде на Каулбарса, който нямаше със себе си никаква войска! Подир малко, от един само глас, който се издигна в пещенската камара за в наша полза, и кураж, и сила се породиха между българските патриоти. Така е то. Ако бае Станчо, когото срещнахме в Тетювенската планина, ни кажеше: в Търново е станал паша

Ботйов или Стамболов, то синца щяхме да се преобразим на левове.

И така, трябаше вече да се върви. По молбата на далматинците ние взехме със себе си един техен другар, на име Стефо, млад двадесят и три годишен момък, по причини че той си беше изгубил австрийския паспорт, а в такъв случай тетевенските власти, на които не е познато твърде добре международното право, можаха да го скастрят, докато се разправи. Ние от своя страна взехме със себе си и отец Кирила, който каза, че по-добре предпочита да си види червата навън, отколкото да се предаде на турците, които е толкова много ненавиждал през целия си живот. На отец Кирила ние не можахме да откажем; той беше от ония горещи деятели на Априлското въстание, когото турците с първо виждание трябаше да покачат на въжето.

Слънцето бе подскочило вече доволно нависоко над зелената гора и зарите му свободно надничаха в ниската долина, в която се намираше нашата разбунтувана чета. От минута на минута горещината се увеличаваше и гъста мъгла на облаци излязваше от припеците, която се образуваше от намокрените гнили дървета и листи.

Вързаните гладни коне, които бяха заприличали на жива мърша, монотонно топуркаха с предните си крака по каменливата долчина и непрестанно махаха с късите си остригани опашки, за да се бранят от мухите, на които числото се увеличаваше заедно с горещината на слънцето. Простихме се наред със сичките си другари и секи потегли набързо, накъдето му беше пътят. Едни плачеха, други проклинаха, трети мълчаха убийствено, така щото грозната картина беше пълна по сичките линии. Един от далматинците, на име Кръстю Некланович, който може би да обичаше своята пушка наравно с душата си, беше я хванал за края и дигаше да я блъсне от едно дърво, ако не се съглася да я взема. Той я целуна няколко пъти и ми я подаде. Горките ни коне, които заедно с нас бяха свидетели и на царство, и на мъки, оставаха вързани от

дърветата, от които някои бяха и натоварени с едно-друго, с дрехи и книжни фишеци. Нямаше съмнение, че после няколко минути тие щяха да бъдат свободни, защото новите им ступани трябаше да се явят. В късо време дружината се изгуби отпред очите ни; в долината оставахме само ние четирма души: Бенковски, отец Кирил, Стефо и аз. Останаха и няколко души от другарите ни, повечето селени от селата Калугерово и Мухово, които не тръгнаха ни към Тетевен, ни към Тракия, а просто нас гледаха в очите. Тие казваха, че искат да умрат там, гдето умреме и ние. По гореизложените съображения, т.е. че голяма чета не чинеше нищо, ние отказахме да ги вземем подиря си по начин категорически. Но тие не искаха да чуят от онова, щото им говорехме, а следваха подиря ни. Най-после ние бяхме принудени да обърнем пушките насреща им, като отстъпвахме в същото време към краището, гдето се намираше показаната от бае Станча пещеря. После това ние потънахме в гъстата гора и завсегда бяхме изгубени вече от очите на желающите да дойдат с нас нещастни другари.

– Войводо! Дядо попе! Недейте ни оставя в това пусто усое! – викаха тие подиря ни с болезнено отчаяние. – Защо ни излъгахте да си изгорим селата, а сега бягате от нас!...

Ужас и нищо повече! Злощастният тракийски юнак имаше пълно право за сичко казано, но що да му направиш, с какво именно да му помогнеш, освен да бягаш от мъченическия му поглед като престъпник? Измежду тие последните наши другари, които не искаха ни назад да се върнат, ни в Тетевен да отидат да се предадат, се намираше и някой си Захарий, родом от село Калугерово, Татарпазарджикско, който се отличаваше по време на въстанието с нечуто юначество.

Глава VII

УБИЙСТВОТО НА ВОЙВОДАТА БЕНКОВСКИ

I

И така, ние четирма души: войводата, отец Кирил, Стефо далматинецът и аз, изгубихме се завинаги от очите на злощастните си другари. Аз притежавам твърде малки подробности за тях после раздялата ни, та затова няма и да ги описвам. Онова, което зная на вярно за тях, е това, че едни пристигнали благополучно до Тетевен, гдето се предали на турците, други се блъскали няколко деня назад към Тракия, от които някои станали жертва на глада и башибозуците, а някои – твърде незначително число – се спасили в затворите, четвърти се самоубили, пети пропаднали без вести и така нататък. Аз ще да се занимая със съдбата на нашето пътуване, ще да ви разкажа, както можа, последните минути от живота на най-главния виновник от Априлското въстание и неговата трагическа смърт.

Щом ние оставихме зад гърба си нашите другари, след няколко крачки ето че напредя ни зее каменната пещеря, показана от бае Станча. Покачихме се по камъците и хлътнахме вътре един по един. Тя беше дотолкова тясна навътре, щото малко сено, запалено на входа ѝ, решаваше нашата съдба, т.е. щеше да ни задуши вътре като лисици. Дъното ѝ, доколкото можа да помня, се губеше в мрачна неизвестност там, далеч под земята. Около един час стоехме ние в това странно жилище, без да можем да се успокоим на минута, при сичко че надеждата ни да се нахраним преставаше вече малко по малко да бъде само пуста химера. Спогледахме се най-напред един други, захванахме да изпитваме пò с критическо око местността, секиму се иска да изяви недоверие, а никой не

смее да се обади от страх може би да не разчовърка чувствителното място, да не убива толкова скоро и останалия на иглен връх кураж. Най-напред отец Кирил пое думата:

– Уверени ли сте вие, че тоя българин (бае Станчо) не е някой турски пита (предател), проводен нарочно да ни затвори в тая кошара като стадо, а после да доведе турците да ни избият? – каза той, след като свърши вече преглеждането. – Отгде може да го знаеш що е за човек и какво търси по тие места, когато никой българин не може да се подаде от селото навън? Отгде знаем, че той не е проводен от турците нарочно да примамва комити?

Думите на отец Кирил не искаха голямо тълкование. Може бае Станчо да не прекарваше никак през ума си това намерение, което му ние приписвахме, но можаше в същото време да е един от най-безсъвестните шпиони, а ние се мъчехме да сключим с него братски условия[1]. Решението на тая тайна беше немислимо и по тая причина, без да си губим времето, предпочетохме да извършим онова, което беше за в полза на милата душица, т.е. решихме да излезем из пещерята и да си

[1] Ето що за човек е бил тоя бае Станчо, за участта на когото аз се научих отпосле от Станча Георгиев, един от нашите другари, който бил закаран в Тетевен след разпръскването ни. Същия ден още или по-после башибозуците се известили, че бае Станчо имал среща с комитите в планината. Разбира се, че никаква церемония не е станала с него, на минута още той бил хванат и подложен на строг изпит. Дали турците са видели с очите си, когато той ни отведе в гората да ни показва пещерята, или някои от нашите предадени другари са го издали, аз не зная. Зная само това, че той бил подкаран към Балкана, под ударите на ятагана бил принуден да покаже мястото, где сме скрити (разбира се, че турците знаяли вече кои са четирте лица, т.е. ние, войводата и попът). Когато конвоят с нещастния бае Станча достигнал до един мост на р. Вит, то той, бае Станчо, като сметнал, че не ще може да противостои на боя и ще бъде принуден да ни изкаже свърталището, хвърлил се от моста долу в реката, гдето и издъхнал мъченически! Аз ме е жал, че не зная повече подробности за тая благородна постъпка на покойния, който, може да се каже, собствено за нас стана жертва, само да не ни предаде в душмански ръце...

вземеме очите из гората. Поехме към една урва на западна страна и после един час възлязахме на каменливия ѝ връх, гдето слънчовите лучи шибаха до нетърпение. Мястото бе така запазено, щото неприятелят да имаше и ястребови очи, пак не можаше да ни зърне. Възползувани от тие естествени добрини, ние си събухме навущата и си разблякахме мокрите дрехи, които простряхме по нажежаните от слънцето камъци, защото една неделя ставаше вече как киснем във вода, така щото цели се бяхме вмирисали.

После една почивка от два часа ние тръгнахме отново по върха на планината. Наблизо връхлетяхме едно малко момче козарче, което нямаше при себе си ни хляб, ни каква-годе друга гозбица. То ни каза, че като преминем двете реки (Бели и Черни Вит, мисля), насреща в голямата гора, която се площеше напредя ни като морска повърхнина, имало една говедарска кошара, до която сме можали да стигнем тая вечер, ако вървим бързо. Говедарите биле от ближното село Бросен. Като беше добро времето, като нямаше ослепителна мъгла, из която да си блъскаме главите, до вечерта ние можахме да преминем доста място, като прегазихме в същото време и двете реки при сичката си слабост. Местността, или пътят по-добре не беше така убийствен, както досега. При залязването на слънцето чухме да реват говеда в ближния букак, на които гласовете дотолкова приятно се отзоваваха в нашия слух, щото ние ги взехме за ангелски тръби. Нямаше никакво съмнение, че тук са говедарските кошари, за които ни говореше младото козарче. С голямо предпазване, с влачение по очите си, за да не би да ни притоплей от невидимо място, се приближихме ние до кошарата, т.е. до колибата на говедарите, след като се уверихме наздраво, че никакви пусии не съществуват наоколо. Освен това ние видяхме отдалеч вътре в колибата няколко панагюрци, бивши наши другари преди 2–3 часа, които ядяха хляб и разказваха нещо – известно какво – на зяпналия говедар. Тие се връщаха вече за Тракия. Колкото готов хляб имало при говедарите, нашите

подранили другари бяха го оплескали до кора, а ние трябаше да теглиме зазъбица.

След заминуването на панагюрци, които смятаха да преминат тая нощ Златишката равнина, говедарите сториха тертип да сготвят и за нас нещо. Най-напред се насърбахме само с кисело мляко, а после ни донесоха в краището на гората и по малко кукурузен хляб. През целия си живот аз не съм ял така сладко, па и няма да ям оттук нататък. Вечерта ние останахме да нощуваме при тях, едно, че имахме нужда от дълга почивка, а друго, че нощният мрак ни препятствуваше да пътуваме. Утешително беше за нас и това, че според думите на самите говедари откак се дигнало въстанието, само един път дохождали при тях башибозуците. Това изключение с нашите говедари може би да ставаше по тая единствена причина, че кошарата им беше малко отстранена. За да преспим тая нощ, говедарите ни отведаха в една пуста колиба, в която не бяха живели хора от няколко години. Тя се намираше на 200–300 крачки разстояние от тяхната колиба, в едно затънтено място, направена с букови цепеници отстрани, изправени отдолу нагоре, а отгоре нямаше нищо, така щото звездите свободно надничаха вътре. Буйна трева, повечето пъстролисти папрат, беше израснал извътре, върховете на която се равняха с височината на стените, само мястото посред, гдето беше горял огънят, оставаше голо като тавичка. Тук ние постъпкахме и поналегнахме балканската треволига, върху която си сложихме в тъмнината полуизгнилите кости.

Понеже мястото беше затулено от сяка страна, по съветите на говедаря ние си стъкнахме и малко огнец. Не се мина много време, а слушаме, че нещо пищи около огъня, но кой обръща внимание – помислихме си, че е някой червей. По едно време обаче Бенковски скочи като попарен и извика уплашено. Дордето ние разберем каква е работата, от скута му се изтърси пъстра пипелешка, змия усойница, която се вижда, че е имала своето жилище под огнището отдолу. Дълго време ние не можахме да затворим очи предвид на тие

студени гости, да не би да се срещнем насъне с отровната им засмивка. Чак по среднощ затворихме очи под строгото карауление на едного от нас. Не стига башибозуци, мъгла, глад, предателство, но и от змии още трябаше да се боим!...

От най-напред много се мислехме дали тряба да се запреме в тая колиба, т.е. да се повериме на говедарите, които, не дай боже, ако бяха някои лоши хора, турско ухо, в ръцете им беше да ни изчукат тая нощ като пилци. Но сънят и тежката нощ надвиха на сичко. Естествено бе, че после едно нахранване като хората, после изсушаването на дрехите ни и после нагряването на огъня сънят, сладкият сън, ставаше неизбежен. Един от нас – отец Кирил, ако помня добре, остана да ни караули до известно време, а после друг трябаше от трима ни да го замести. Спахме, променявахме се, трупахме дърва на огъня, а що ставаше в това време навън – никой не иска да знае, светлината на огъня не ни даваше възможност да следим и външния мир. Но чуваме навън – върши се нещо необикновено. Среднощ се минуваше, когато синца бяхме разбудени, отведнъж се намерихме около огнището със заспали физиономии. Страхотия! Светът рискува да пропадне, втори потоп се готви да стане... Буря ужасна, тъмнината грозна, Балканът реве сърдито, букове падат, клонища скрибуцат от триение един от други, земя, небе и планини станали едно, трещи, плющи – в действителност светът пропада!... Тъмни облаци, които висяха като скали над самите клонища във вид на конусообразни тръби, плуваха вълшебно и грандиозно, с голяма бързина, над главите ни. Силният вятър дигаше где що му се попадне, не се забави той да се трогне и до нашето скромно жилище, което се люлееше чак от основата си. Докато въгленчетата хвърчаха нанагоре едно по едно, като из параходна тръба, отведнъж цялата жарава заедно с пепелта се дигна от огнището и полепна по дългата брада на о. Кирила. Бедният! Той изхвръкна навън из вратата и изрева, колкото си може: „Изгорях!“

– Скоро бягайте навън, че колибата гори! – повтори той

след няколко минути и ние се намерихме при него във високата папрат.

И действително горнята част на нашето опустяло жилище гореше вече, запалена по сяка вероятност от хвръкналия огън. Ние треперехме от планинския студ сред поляната и се стискахме един от други да се не изгубим в убийствения мрак. В това време именно силен дъжд, лапавица, град, сняг и пр. рукна да вали, а бурята започна да утихва. Ние се свихме един до други, наведахме глави и изложихме гърбовете си на пороя и така дочакахме заранта. Докато тъмнееше наоколо, малко по малко захвана да побелява гората и тревата, нежни и зелени като през месяц май, както се е рекло. Искам да кажа, че дъждът се пресече на студен сняг, като че да не беше 8 май, а 8 ноември или пък Баба Марта. Той се постилаше разкошно по земята като бели трендафилови листи. Скоро атмосферата изстина чувствително, дрехите ни на гърба станаха корави като дъска, ледени пръчки, бистри и прозрачни, повиснаха от листето, с една реч – зима не на шега. Захвана се вече страшният и памятният оня ден – събота, 8 май, който така също ще да бъде записан, както казах вече, с черни слова в хронологията на въстаниците от 1876 година. Той нанесе последния удар на нещастните борци за българската свобода, той се притече на помощ на хищните и така силни башибозуци!...

Тая нощ немилостивата Стара планина беше пълна с поборници върху една линия от 40–45 часа разстояние, от сливенския балкан Демиркапия до Марковата врата на запад[1].

[1] На следующите места по Стара планина имаше нея нощ бунтовници: между селата Нейково и Жеруна бяха сливенската чета с предводители Стоил войвода и Иларион Драгостинов; около Котел или по-долу, мисля, се скиташе една четица, излязла от Трявна; около Мара гидия се намираше четата на Цанката Дюстабанов из Габрово; в Дряновския манастир се бореха други юнаци; Средня гора бе пълна с въстаници от IV окръг; избягалите батачени не бяха се прибрали още, т.е. секи имаше право да убива батаченин, гдето го срещне и

Когато се съмна вече, снегът имаше дебелина около една педя. Ние стоехме под една шумка, натрупани със сняг като същи кютюци, и не смеехме да се мръднем от мястото си от страх да не би да направим стъпки. Зеленатa до среднощ трева и листи сега бяха увехнали и попарени като коприва, заковани в прозрачен лед. Снегът падаше на парцали, на десят крачки разстояние не можаше да се види. До късно време през тоя ден, 8 май, ние се маехме на това място около говедарите и си пръскахме главите накъде именно трябаше да отидем.

– Ей, сиромаси! Живи ли сте? Тая поразия като че нарочно за вас да става – каза един от говедарите, който дойде да ни обиколи на заранта.

Отидохме в колибата на тие последните, които не бяха изкарали още говедата на паша по причина на времето. В колибата им гореше такъв огън, на който спокойно можаше да се опече цял един бивол. Говедарите бяха трима души българе. Щом ние се подадохме, тие отложиха калпаци и цалунаха ръка на о. Кирила. Дълго време тие се чудиха както на нашия ум, така и на дързостта ни, че сме се решили да потеглим по Балкана в такова разбъркано време. От най-напред се побояха да ни приемат в колибата си, но ние сполучихме да ги уверим, че сме чисти българе, червата си да видим изтърсени на земята, пак няма да споменем името на оногова, който ни е дал залък хляб, който ни е подал братска ръка. За спечелването на тие хорица на наша страна най-много трябаше да благодарим не на револверите и на калпаците с левове, а на кръста и на капата, т.е. на о. Кирила, който в секи случай повече състрадание възбуждаше в хората, отколкото ние.

Един от тримата ни благодетели на име Нею склони да дойде с нас и същия ден още да ни заведе докъде тетевенските колиби, гдето щеше да ни предаде на друг един говедар,

---

намери; коприщенското отделение под началството на Волов, Икономов, Каблешков и пр. се намираше малко по-настрана от нас, без да се знаеме един други, и пр., и пр.

негов познайник и добър човек. Според думите на тримата тие говедари кошарата на тетевенския говедар се намирала около мястото, наричаемо Свинарската лъка, гдето не било дотолкова мръсно, т.е. там нямало да пречат башибозушки потери, и по тая причина можели сме да останем за няколко деня при добрия говедар. Кой знае, може би тая надежда, това утешение да ни се даваше от тримата ни приятели с единствена цел да се махваме по-скоро от колибата им. А снегът следваше в това време да се лепи богато по земната повърхност; той надминуваше вече педя дебелина и наближаваше да достигне колене. Тримата говедари не можаха да си обяснят по никой начин причината на това безобразие, да вали сняг 15 деня след Гергьовден.

Бай Нею си приготовляваше вече едно-друго за път. Но преди да потеглим, нужно бе най-напред да похапнем нещо, па тогава да се борим с дебелия сняг и с увисналия по клончетата на дърветата лед. Тряба да ви кажа, че и на тая кошара брашното се даваше с четеля. По тая причина наместо хляб един от говедарите, най-младият, засука скути и надве-натри замеси малкото брашънце на тесто, което накъса на малки парченца и го хвърли в черното котелче да ври на огъня. Тая гозба се казва *траханица*, позната на мнозина от читателите.

Дордето стана готово ядението, простодушните наши благодетели, които не снемаха от нас погледите си, не преставаха да ни отправят различни питания, на които ние синца от един път отговаряхме с голяма готовност. Отговаряхме ние просто по тая причина, защото животът ни стоеше в техните ръце, а от друга страна, като къкреше котелчето на огъня, предназначено за нас, разполагаше ни към сичко.

– Кой знае колко пара вземате вие, като сте тръгнали да вършите тая работа? – питаше един изпомежду тях със самоуверение.

– То не иска и питание колко ще вземат такива като тях хора – възрази бачо Нею, който щеше да ни води към Тете-

вен. – До десятина лисичи очи (жълтици) тряба да се набират на годината? – прибави той въпросително.

– Тютюн парасъ – потвърди други.

– Зад тая ваша работа *галиба* че голямата *мечка* (Россия) стои и аз няма да се излъжа, ако ви нарека негови хора – забележи важно най-старият от тримата говедари, като посочи с пръст към север. – Ние се четем като негови деца, той се труди да ни избави от невярна ръка.

– А за Божигроб нищо не казваш – възрази втори. – Него ще отърве той по-напред, па тогава нас. В неговата земя наймного се пазела вярата и божите закони. Аз съм слушал от стари хора и от попове, че в неговите ръце се намирал честният кръст и дървената сабля на свята Богородица, с която агарянците едно време превзели Стамбул; по тая причина срещу неговата християнска войска никакъв друг аскер не е в състояние да се бори: пред топа му върви кръстът...

Така любезно бяха се впуснали в разсъждения тие горски хорица, защото по причина на лошето време тие не бързаха да пущат на паша добитъка си. Преди да потеглиме на път, Бенковски поиска да си промени войводските дрехи, както и ние самите; но освен два скъсани калпаци, които говедарите можаха да намерят помежду си, други никакви не бе възможно да ни се доставят. За сичко ние заплатихме на говедарите[1].

---

[1] Казах, гдето му беше мястото, че когато потеглихме за планината, ние имахме при себе си достатъчно количество пари. Тие пари бяха събрани от въстаналите села, приготвени от по-напред за даноци на турското правителство. На нас ги поверяваха селените за това, да им доставим оръжия уж. Но като се потъпка въстанието, ни оръжие можаше да се купи, нито пък имахме възможност да повърнем взетото количество. На много пъти из планината Бенковски предложи на о. Кирила да хвърли от гърба си тоя метал, понеже той го носеше в калугерските дисаги, или просто да ги спусне в някоя хралупа, като нещо излишно и ненужно; но святиня му се не съгласяваше. „Суха мъка тъй лесно се не хвърля“, отговаряше той и следваше да пъшка под тежкия товар, понеже парите бяха изключително бели меджидии.

След като се опростихме, пред обед, потънахме в гъстия букак, предвождани от Нея, към западната страна. Бяхме извървели едно разстояние от 500–600 крачки място, когато тоя последният се повърна да обади на другарите си да пуснат говедата подиря ни, за да се заличат дирите ни в снега. За да достигнеме до Свинарската лъка, имаше няколко пътеки, твърде преки, чрез които в късо време можахме да се намерим там. Водачът ни обаче забележи, че и нощно време той не би се решил да ни преведе през тях, по причина че биле заловени на няколко места от башибозушките потери. Следователно ние трябаше да бродим и да пътуваме през такива места, които са достъпни само на мечките и в които бе стъпал човешки крак само от немай-къде.

И така, ние започнахме борба с майския сняг, без път и без строго определено направление. По причина че вятърът бе утихнал вече от да люлее клоновете на дърветата, по които се лепеше мекият сняг, щом се досегнехме до някоя шумка, вратовете ни се покриваха с дебела преспа.

II

Живо създание, ни птица, ни балканско животно, ни пък някакви си следи от въодушевлена твар не се виждаха. Букове колосални, с опрени до облаците върхове, хралупи като крепостни стени, покрити с мъх, червояденина и жълти гъби, свалени по земята дървета, които бяха запазили своята дива гордост и в окончателното си поражение – и друго нищо повече. В тая дива местност бае Нею беше за нас и господ, и другар, и спасение, и надежда, и сичко друго, каквото щете. Изгубен бае Нею – изгубвахме се и ние. Къде пладне достиг-

---

Кому мина на ръка тая „суха мъка“, читателите ще видят по-долу. Така също беше останал у нас и кръстът от поибренската черкова, който се носеше пред четата във време на въстанието.

нахме в една река, на която свирепото течение още по-голяма монотонност придаваше на околността. За да направим игра в дирите си, умният и практическият човек, който вярваше, че дървеният калъч на свята Богородица бил в ръката на руския цар, предложи ни да нагазим в реката и да тръгнем сред посинялата от бистрина вода надолу по течението! Разбира се, че тая жестока заповед биде изпълнена още на минутата, без никакви разсъждения. Зацапахме ние като патки по каменливото дъно. На много места дохождаше отпредя ни или водоскок (малък, разбира се), или пък дълбока вирчинка, която да прегазим ние се отказвахме.

– То ще се рече, че аз тряба да се върна при добитъка си, когато вие сте знаяли от мене по-добре – възразяваше безапелационно и неумолимо Нею, като си държеше в същото време и двете ръце отворени в знак на учудване.

Нямаше що да се чини; пак влязвахме в линията на шумната река. Сиромахът о. Кирил! Неговото дълго расо плаваше по повърхността на водата, като че да беше сертме. В едно удълбано място Бенковски се стрепна и цял-целниничък се простря сред реката с главата нанапред. Най-после синца вкупом бяхме принудени да се откажем от тая крайна предпазливост, защото краката ни изтръпнаха и се вдървениха от студ, като безчувствени кютюци. Измъкнахме се из реката като самодиви и поехме на дясна страна из стръмната урва. Пак се спря Нею и изново начърта друг, по-практичен маршрут. Той тръгна по обикновено най-напред, захвана да мести своите високи като кокили крака и ни поръча да стъпваме право в неговите стъпки и да се не подпираме на пушките си освен той на своята дрянова тояга! За приятно разнообразие или за остра шега, ще възразят може би читателите, е правил това немилостивият Нею. Ни едното, ни другото. С това той искаше пак да напакости на потерята, която, като види, че само един човек е пътувал, няма да се впусне да го преследва или пък ще да го вземе за овчар.

Но щом наближавахме някоя извънредна стръмнина, сич-

ките хитри стратегеми на Нея рухваха на земята. Наместо малки стъпунки по снега се изписваха различни карикатурни фигури, размесени с пръст и букова шума, попадала по земята, а понякога, като не се случваше да има наблизо дърво или клон, за да се заловиш от него, линията ставаше продълговата няколко метра, на края на която се събираше голям сняг, който неволно си тикал с краката си. Искам да кажа, че ние падахме и ставахме. Пушките, които от по-напред държехме на ръце, за да не ги досегнем някак на снега, т.е. кондаците им, което се считаше за явно предателство, сега отхвърквaха настрана и цели-целнинички се изписваха върху преспата, така щото твърде наглядно можаше да се познае и от каква система са даже. Освен проводача ни, бае Нею, който твърде рядко се излъгваше да падне, и то на някое много зло място, ние падахме наред непрестанно, но не толкова често, както правеше това о. Кирил. Сиромахът, по причина на дългото си расо и на тежките дисаги, пълни с бели меджидии, един път прекрачяше, а два пъти направяше поклон. При сяко падание парите издрънчаваха, като че да се намирахме в сарафски дюген, а Бенковски изглеждаше накриво свещеника и му скърцаше със зъби.

Когато горското око на бачо Нея забележи, че ние отпадаме от минута на минута и сѐ повече захващаме да не пазим правилата на горски хора, започна малко по малко да ни издига към върха на планината под предлог, че оттам ни бил уж пътят за Свинарската лъка. Колкото повече излязвахме нагоре, толкова по-чувствително се усещаше студенината, толкова по-непроницаема ставаше мъглата, която се лепеше и позлатяваше с лед и дърветата, и снега. Снегът престана вече, но тук, по планинските височини, той надминаваше и колени, замръзнал и поледен, а не мек и пръхкав, както по ниските места, така щото едвам можахме да го пробиваме с краката си. Мокрите ни дрехи така се сковаха на гърба ни от планинския студ, щото взеха коравината на чамова дъска. С една реч, зима и студ като по Коледа. Надвечер, като преми-

нувахме една урва на ребро, за пръв път се уверихме, че и други божи създания обитават в тие места. То беше дирите на една мечка, която заминала пред нас. Малко по-нататък Нею се спря заведнъж и посочи с поглед и ръка нанадолу. Какво беше нашето удивление, когато ние съгледахме едно космато валмо, като че да бе покрито с обърнат наопак кожух, на който отстрана висеха двата ръкава. Това неподвижно валмо беше нашата спътница – мечка, обърната към нас със задницата си, а главата ѝ се не вижда, като че да беше заровена в земята.

Ние се спряхме и с втренчено любопитство гледахме на страшното това животно, което бяхме наближили около стотина крачки и което не ни виждаше още, нещо твърде удивително. Разбира се, че ние никакво зло не можахме да ѝ направим, защото да гръмнем с пушка, значеше сами да се предадем на потерите, които бог знае дали не се намираха на няколко крачки разстояние от нас. Най-после бае Нею подигна един чукан и го хързули направо към мечката, който удари в краката ѝ. Що ни трябаше? Пущината наистина не ни виждала. Тя дотолкова се уплаши от нашето появяване, щото подскочи на четирите си крака като зайче и така ужасно ревна, щото ехото на гласа ѝ се сбиваше от четири страни на планината; а кютюци, а камъци, плюсък и трясък нямаха граница.

– Пуста останала! Черви мозъка ти да изедат – избърбора бачо Нею подиря ѝ.

Като отидохме на мястото, гдето беше се спряла тя, видяхме, че си била пъхнала главата под снега в един дълбок мравуняк да търси яйца, та затова не можала да усети нашето приближавание.

И така, тоя ден може да се каже, че го преминахме благополучно. Хиляди пъти бяхме повече благодарни да срещаме мечки, вълци и пр., отколкото наши братия – человеци, които бяха по-опасни от зверовете. Нощта, не дотолкова мрачна по причина на снега, ни свари на върха на планината. Заедно с

нея настана и коледен студ до такава степен, щото ние замръзнахме на мястото си и никакво движение не беше в състояние да ни поддържи нормалната топлина. Нею искаше да продължаваме тая нощ пътя си, така щото до разсъмване да преминем оная местност, в която той се боеше, че не е край да няма турски пусии. След дълги молби и убеждавания едвам можахме да го отвърнем от това му намерение, да склони да преспим тая нощ в някоя долина, гдето да си стъкнеме и малко огнец.

Както обикновено става в подобни случаи, така и сега ние избрахме такова място за спане, в което, за да се види огънят ни, башибозуците трябаше да се покачат на облаците, и то право над главите ни. Другояче бе невъзможно. Над главите ни се издигаха колосални кичести букове, които приличаха на цъфнал трендафил по причина на натрупания върху им сняг. Освен това от сяко клонче и листче висяха ледени шушулки, като от полюлей, измежду средата на които бяха заковани зелените пролетни листи. За огнище ние си избрахме такъв един допотопен дънер, кух като бъчова, който приличаше повече на остатки от римска крепост, отколкото на дърво, защото зелената мъх, която го покриваше, съвсем други цвят му придаваше. В неговата дупка, която имаше форма на пещ, ние си стъкнахме огъня. Скоро червеният пламък започна да бухти из горнята част на отверстието му и издаде миризма, като кога се подпали прахан. Бяхме изринали вече снега наоколо за сядание и Нею кършеше тънки вейки за постилание, а ние захванахме да се събуваме, когато едно непредвидено обстоятелство, за което никому през ума не минуваше, че ще да се случи, принуди ни да отстъпим няколко крачки настрана, кой с един крак бос, кой с два и пр. Причината на сичко това беше натрупаният по клонищата на дърветата лед, който, като се разтопи от буйния огън, започна да се сипе по главите ни като град. Освен че ни мокреше изново, но и гдето паднеше оттопеният лед, накарваше човека да се почеше. Ние почакахме за няколко минути отстра-

на, но като видехме, че тая комедия ще да се продължи през цялата нощ, потрудихме се да му намерим леснината, за да имаме възможност да бъдем по-близо до огъня.

Бае Нею отсече няколко чатала, които заби около хралупата, напречи отгоря им други върлини и метна на тях мушамите ни, под които се свихме на сепер. Така прекарахме ние през цялата нощ. Понеже от последните наши събития нямаше нещо привлекателно и утешително за разказване, на Нея беше предоставено да разкаже своя живот и патими. Помня, че той набройваше, че откак станал човек, до двадесят и пет пъти го били турците, четири-пет пъти му извивали главата да го колят, до петнадесят пъти го обирали и пр., и пр. Той бе прекрачил 40 години, а само три до четири пъти бил влязвал в черкова, и то на Възкресение и когато умряла майка му, та затова питаше отец Кирила дали не тежи на душата му голям грях. Войводата му отговаряше, че не грях, но и святец още може да стане той, ако турците го бият няколко пъти още.

На разсъмване, когато сме заспали синца, не зная как се е отърколила капата на о. Кирила и паднала в огъня. Когато той я тури на главата си, тя приличаше на берберски тас, защото само от едната страна беше изгоряла.

III

На другия ден по пладне ние пристигнахме благополучно на Свинарската лъка, която се намира на едно разстояние от 2 ½ часа към северната страна на Тетевен. В ниските места на планината снегът беше захванал вече да се топи, а по високите върхове стоеше още. Силни порои рукнаха да текат по долищата.

Полугарите на бъдещия ни благодетел стояха вече отпредя ни на едно разстояние от 300–400 крачки най-много и ние свободно си издавахме главите из краището на гората, за да разглеждаме местоположението. Тие бяха построени на една

гола поляна, заобиколена и от четирте страни с високи дървета, до които се опираше плетът на кошарата, в която запираха говедата. Само от едната страна, гдето се намираше колибата за хора, имаше празно място, т.е. поляна, която се стесняваше постепенно към букака. От най-напред, дордето не бяхме пристигнали още, проводачът ни се съмняваше да не би да намерим пуста тая кошара, защото бил дочул, че турците скарали говедата около Тетевен; но сега не оставаше никакво двоумение по тоя въпрос: из колибата излязваше дим и полугарят се чернееше, гдето лежели говедата. Тие признаци се потвърдиха най-добре и най-ясно, когато съгледахме, че из колибата излезе човек, който задигна един чукан и пак се върна назад. Тая местност се нарича Малкия Климаш, която се намира между реките Брезова, Костия и Василева.

– Не бойте се вече; тоя е човекът, при когото ви водя – каза проводачът ни Нею радостно и засмяно, понеже се отърва вече от един тежък товар. – Вижда се работата, че момчето е отишло подир говедата, а той е останал да меси хляб. Работата се посрещна много добре и нам не остава друго нищо, освен да отида да го известя, че скъпи гости му са дошле.

От произнесените думи на бай Нея, „останал да меси хляб“, нашите очи се опулиха. След няколко още наблюдения около колибата, да няма някаква турска пусия, делегирахме Нея, а ние насочихме пушките си към колибата от краището на гората за секи случай. После десятина минути при нас стоеше вече, очи срещу очи, човек на петдесятгодишна възраст, среден ръст, с черни гъсти мустаци, из които се виждаха тук-там бели влакна, с голямо изпъкнало чело, набърчено като книжен фенер, с малки околчести сиви очи, които блещукаха като на лисица, и с туплест нос, който приличаше на татарски ботуш. Преминалата му възраст никак не съответствуваше с правото му като фидана тяло и с бързите му леки движения, свойствени само на двадесятгодишни момчета. Щом той се приближи до нас, без никакво посвенявание или страхувание, отведнъж протегна ръка да ни поздрави, като

да беше бил и пребил с нас, като че да бе известѐн, че тоя именно ден ще да има среща с нас.

– Хайде добра среща, момчета! – каза той с мъжки глас, не без сериозност.

Готвеше се вече да седне насреща ни, но като съгледа о. Кирила, който стоеше малко настрана, зад едно дърво (той завинаги вървеше малко настрана от нас), скочи на крака с необикновена бързина, смъкна си големия рунтав калпак, прекръсти се набожно и след като млясна десницата на свя-тиня му, произнесе:

– Благослови, отче святий!...

– Бог и пресвятая Богородица да те благословят, чедо – от-говори покъртено о. Кирил, като виждаше подобно религи-озно страхопочитание в лицето на един планински говедар.

За да му направи още по-голямо впечатление, той измъкна из дисагите позлатения поибренски кръст и му го поднесе на цалуване. После тая церемония между о. Кирила и непозна-тия ни още благодетел тоя последният се сложи на земята, подпрян само на едното си коляно, като че ще да мери нишан, и дорде ние се наканим да му предложиме обикновеното пи-тание, той ни превари.

– С първото си виждание още, ако ме не лъжат очите ми, аз можах да се договедя като с какви хора имам работа... хо-ра, на които съм готов и душата си да дам!...

Бенковски си подигна крадешком погледа от сериозното лице на чудния тоя човек, който като че не говореше от себе си, а сякаш че четеше епитафата върху памятника на някой гръцки херой, паднал за свободата на своята мила патрида. Погледна ме той и намигна с едното си око, което значеше: „Намерихме най-после човек, какъвто е нам потребен!“ По-следният прибави:

– Но сега не е време да се хвалим един други кой какъв е и какво може да направи. Отсетне ще да се запознаеме, ако е рекъл господ, а сега да дойдем на работа. Аз мисля, че първо-то нещо, което ще да поискате от мене и от което имате нуж-

да, не е друго нищо освен хляб. И тъй: какво ще да кажете? Да донеса ли нещо да похапнете?

Секи може да си въобрази какво маслено удоволствие произведаха на нас последните тие думи на новия ни благодетел. Тие се потърколиха като по мокро кадифе и дълго време звънтяха на слуха ни, като че да бяха ангелски глас. Щом той, благодетелят ни, прие удовлетворителен отговор, т.е. че първата нужда е хляб, отговор, който отдавна чакаше на устните ни, скочи като петнадесятгодишно момче и бързо се затече към колибата.

– Ето човек, на когото напълно можеме да разчитаме и на когото можем да се надеем, че ще да ни помогне – забележи о. Кирил и смъкна от врата си тежките дисаги.

– Не е край да не бъде той работник от революционерния комитет, па може би и другар на покойния Левски – допълни Бенковски.

– Да ни дава хляб, па бил какъвто ще – каза Стефо далматинецът, който се занимаваше да разчистя мястото, гдето щяхме да ядем, защото човекът, за когото ставаше дума, идеше вече към нас, натоварен с едно-друго.

Под мишница носеше той един кози мях, наречен *огуртник*, който стърчеше и от двете страни, надут като жеруненска гайда. В подобни мехове овчарите и говедарите по Балкана си държат млякото, което става твърде добро и вкусно.

След ядение сичките наши предложения, които ние казахме на новия си благодетел, като: наема ли се той да ни прикрие за няколко деня из планината, дордето поутихне малко работата, може ли да намери някой човек, или пък той сам да ни заведе към Троян, Сопот и пр., се приеха безусловно с малки някои забележки и предупреждения. Само когато тръгна да си върви назад старият ни проводач бае Нею, той направи следующата забележка:

– Сичко това е добро и аз никога няма да се откажа от да не помогна на такива наши юнаци като вас; но от едно нещо има да се боя в тая работа – каза той и посочи с поглед към стария

ни водач. – Страх ме е от тоя копилаш (умалително – момче), да не би да направи някой аджамалък (предателство, иска да каже), да отърве някоя дума пред кучлаците (турците)...

Като вярвахме, че тая забележка е искрена, и четирма в един глас въстанахме да защитим бае Нея, че той никой път не би се изтървал да направи подобна глупост, защото и неговият косъм не е от чистите, т.е. че и той ни е хранил и поил с ръката си. Това същото потвърди и Нею.

– Какво си хортуваш ти бе, аратлик? Ума ми, сполай му, не го е изпила още оная, която слушаме секи ден по дървета-та (кукувицата)!

Както и да е, а Нею беше спокоен вече, че сполучи да ни предаде на такива грижливи ръце. Той стоеше вече на крака с дебелата си тояга в ръце и няколко пъти повтори да каже: „Е, на мене изин да си вървя.“ На прощавание Бенковски го попита колко пари ще тряба да му заплатим за големия труд и неизказаната добрина, която видяхме от него.

– Колко ще да ми заплатите? Да можа поне да си купя едни подлоги (цървули, но презрително – подлоги), защото тие на краката ми се изпокъсаха от вчера насам, па за останалото да прощавате: кой ще да му издирва много-много.

– Ни с пари, ни с думи можем да ти отплатим ние тебе – отговори о. Кирил и вмъкна в костеливата ръка на Нея сто-тина гроша пари.

Той му цалуна десницата, с отложен калпак, който под-пираше с лявата ръка над главата си само малко открехнат. Щедрото възнаграждение, което се направи от наша страна на Нея, не остана чуждо за новия ни благодетел.

След заминуването на бача Нея остави ни така също и другият говедар, т.е. новият ни благодетел, който отиде да оби-коли дали се е чуло нещо за нашето пристигване по другите там съседни колиби, а на нас се обеща, че надвечер ще дойде да ни вземе от това място, за да ни заведе на друго, по-добро.

Вълю, или Велю Стоилов Мечката (така се казваше нови-ят ни благодетел), е родом от Горньоската река, тетевенски

колиби. Освен че той показа към нас от най-напред голяма готовност да ни приеме с такива думи и ласкави обнасяния, за които ни най-малко съмнение не можахме да имаме на него, но, от друга страна, той ни излезе и нещо като познайник по следующия начин:

– Хей, и аз имам момче, тъкмо на вашата пора, което от няколко години живее в пуста Влашка, в Турно Северин – каза той и въздъхна от сичката дълбочина на сърцето си. – Според разказването на някои наши селени, които го виждали там наскоро и приказвали с него, твърде ме е страх да се не намира и той сега по Балкана във вашия кайфет...

Не щеш ли, че това момче, за което дядо Вълю въздишаше от сърце и душа, от дума на дума да излезе познайник и приятел даже на Бенковски! Когато тоя последният разказа на милозливия баща чъртите, името, възрастта и занятието на сина му, то той подскочи от радост, прегърна войводата, който описваше чедото му, и каза, че ние сме негови момчета и ще да се грижи за нас, както би се погрижил и за своя син. Иди после сичко това, после тая щастлива случайност, та се съмнявай в патриотическата искреност на дяда Въля!

– Мълчете и се молете богу само, който се смили над нашите теглила и ни изпрати тоя святи старец – забележи отец Кирил.

В отсъствието на дяда Въля Бенковски ни разказа, че действително той се познавал със сина му. В 1875 г., по Заарското въстание, когато той, Бенковски, беше определен да пали Стамбул, за което споменах в първата част на *Записките* си, синът на дяда Въля бил един от определените палачи, но не заминал за Цариград. Според собствените думи на дяда Въля той бил роднина още и на Марина из Тетевен, когото ни един от нас не познаваше лично, но го бяхме слушали, че той е един от приятелите работници в Тетевен. Голяма нужда имахме да се срещнем с тоя последния и дядо Вълю се задължи да ни го доведе на другия ден в планината.

Сичко гореизложено, взето ведно от наша страна, ние

повярвахме не на шега, че животът ни при тоя старец е в безопасност донейде си. Без да поставиме даже караул, оттеглихме се малко по-навътре в гората и легнахме да спиме. Дъждът почна да вали отново. Часа къде 10 ½ вечерта по турски зачу се плюсък откъм противоположната страна на кошарата, който приличаше повечето да е някоя мечка или друго животно, отколкото човек; но било каквото и да е, ние се отместихме от мястото си на пусия и обърнахме пушките към оная страна, отгдето идеше шумът. После десятина минути ние съгледахме бозавата аба на нашия старец, който отиваше право на онова място, гдето ни беше оставил от понапред, и като се огледа надолу-нагоре, та видя, че ни няма, започна да подсвирва (хайдушки знак).

– Господ да ви знае, момчета! Прекъсахте ми сърцето като с кремък, когато видях, че ви няма – отговори той на нашето обаждание. – Какво не си прекарах през ума за вас?...

Когато го наобиколихме вече като пилци, той ни съобщи с важност на челото, че трябало да се приготвим за път, защото ще да ни води навръх Стара планина, да ни запре в една каменна пещеря, позната само нему и още на един негов другар, на когото сме трябало да кажем: „Лека пръст“ – т.е. че той се поминал вече. Причината на тие предпазливи мерки била голямото число башибозуци (кучлаци според него), които нападнали по колибите и наскоро имали намерение да излязат по гората.

– В тая пещеря – прибави той – вие няма да се боите от нищо. Хващам се с вас на бас, че ни един косъм от главата ви няма да потрепери. Там ще да живеете като в някоя влашка кръчма! Аз случайно можах да я изнамеря, и то не сега, но когато бях на двайсе години момче и пасях козите по тех места заедно с рахметлията (покойния) си баща. Един ден гледам, че орел кацна на една от голите канари; той държеше в устата си храна, от което мен ми щукна на ума, че може да има малки орленца в тие канари. Качих се на едно дърво и ето че напредя ми зее пещерята...

Разбира се, че от това историческо описание на тая пещеря нам не оставаше що да възразяваме. „Да вървим?“ – „Съгласни.“

IV

На мръквание ние стоехме вече като на поклонение под колосална каменна стена, покрита с дебел лед, между който се подаваха тук-там листове от зелен здравчец. Тая стена се намира на върха, на самия връх, гдето се е казало, на Стара планина, а в горните ѝ катове е реченáта пещеря, новото наше жилище. Гъста студена мъгла покриваше балканския хребет, от влажнината на която се образуваше по дърветата скреж и поледица. Тук снегът си стоеше още както бе паднал на 8 май. Страх ужасен побиваше човека само като си дигнеше главата да погледне острите и зъбести скали, по които трябаше да възлизаме, дордето пристигнеме до назначеното си жилище. Дядо Вълю ни предупреди да заобиколиме от другата страна, защото по канарата направо не било възможно да се възлезем по причина на хлъзгавата поледица, а трябало най-напред да се покачим по едно дърво, а после вече да преминем по един от неговите клонове, който се простираше до самата дупка, като по мост. И действително, това така трябаше да стане; ние сами с очите си се уверихме, че друга леснина нямаше. Дордето се занимавахме да разглеждаме това дърво, отгде и как ще да бъде по-лесно да се покачим, дядо Вълю като катерица се пое по него и скоро гласът му изгърмя в пещерята.

– Ех, момчета, завиждам ви на тая къща! Я гледайте как е преметено и очистено вътре от вятъра, като че мома да е шетала – каза той.

После той попълзя изново по клона и очукваше с тоягата си леда, за да преминем по-лесно. Ние сукахме надолу, вртехме нагоре, поехме се най-после един след други по дебе-

лото дърво. Отец Кирил стоеше вече доволно нависоко, когато изтърва дисагите си от гърба, които паднаха на земята, и гласът на белите меджидии се обади.

– Какво направихте? – се обади дядо Вълю и надникна като бухал от канарата. Както се види, ясният глас на презрения метал възбуди неговото любопитство.

Той стоеше на края на пещерята и ни поемаше един по един за ръката, като казваше в същото време: „Пазете се да не гледате нанадолу, за да не ви излъже дяволът...“ Преди да разгледаме поменатата си къща, най-напред трябаше да влезем в обяснение с дяда Въля за някои необходими неща, понеже той щеше да си върви. Дадохме му стотина гроша, които него време, в Балкана и в ръцете на дяда Въля, имаха цена за 1000; казахме му да ни купи една ока тютюн, две-три оки сланина, която е най-добрата храна в планината, защото държи сито и топло, и му повторихме да извести Марина в Тетевен да дойде при нас.

– А че аз да се не маям. Вие бъдете рахат; щом се съмне утре, дай боже, ще дойда да ви донеса една топла пита и малко отварица да си похапнете – каза той и попълзя по дървото да си отиде.

След заминуването му ние се завзехме да разглеждаме жилището си, при сичко че беше вече притъмняло. Пещерята има дължина около 5–6 аршина, височина 1 ½–2, а на широчина около един аршин само, така щото ние четирма трябаше да се нагнездим един по един на дължина отвън навътре, като в улей на воденица. Тежко и горко на оногова, който останеше най-накрая на дупката, гдето снегът достигаше и гдето вятърът блъскаше най-жестоко. Наред от лява и от дясна страна на пещерята се протакат непроходими скали, през които невъзможно беше да се доближи човек до нас; от горня страна над главите ни, т.е. над пещерята, така също има надвесена скала, като полица, покрита със здравец и дребна люлека, а няколко аршина нанадолу се намираше пещерята. От долня страна, т.е. гдето се намира дървото, което

ни служеше за мост, можаше да се види, доколкото позволяваше мъглата, стръмна и права като крепостна стена урва, набита с дребни камъчки. Дойдеше ли някой случайно или от зевзеклък да отсече дървото, в такъв случай ние ставахме святи мъченици, повече от Мария Египтянка. Искам да кажа, че нито ние самите можахме да слеземе на божата земя, ни пък на неприятелските куршуми можахме да станем жертва. Чисти търговци; само орлите щяха да се зарадват, и то като се дигне мъглата, защото и тие не можат да гледат свободно през нейното покривало. По-нататък нищо вече не можаше да се види; чуваше се само глухо шумтение на вода или друго нещо. Това можа аз да кажа само за тая пещеря, която е крила българския войвода, виновника на Априлското въстание. Как се казва тя от местните жители, истина ли говореше старецът, че само нему е била известна в околността, дали действително беше дотолкова тайна и на скрито място – аз се признавам, че не можа да отговоря на тие питания. Кому минуваше тогава през ума да пита за подобни неща, полезни само за любопитните, а не и за страждающите. Отпосле се научих, че се наричала Портите.

През цялата нощ надали можаха да се наберат двадесят минути, които някой от нас можа да употреби в спокоен сън. Изложени на непрестанния дъжд и сняг, който ставаше повече от 15 деня как ни яде костите, ние му бяхме обръгнали до някоя степен, стигаше да има само хляб. Но извънредно студеният балкански климат, който върлуваше по тоя висок връх, гдето и в най-доброто време на годината, и през юний даже, се запазва снегът, влажните и студени камъци на нашето диво и необитаемо жилище, може би от сътворение мира сего, поставяха ни в такова ужасно положение, щото нощта ни се видя година, а не десят часа. Вятърът влязваше в пещерята като с кола и бухтеше из вътрешността ѝ като в комин. Отчаянието беше общо помежду ни; никой от нас не вярваше, че ще да можем да излезем живи от тая проклета Стара планина. Съветвахме се що тряба да правиме, кроехме

планове, един от други по-неосъществими, но до нищо положително не можаше да се дойде. Отец Кирил предлагаше да сме се отправели или към Троянския манастир, гдето той се познавал с игумена хаджи Аксентия, или към родното му място Сопот, гдето така също се имало надежда за спасение. Очите на Бенковски бяха отправени към священа Ромъния. „Там, и нигде другаде тряба да търсиме ние нашето спасение“ – говореше той. Аз от своя страна се хвалех с къщата на баба Тонка в Русчук. Уверявах приятелите си, че ако достигнеме живо и здраво до тоя град, то домът на горепоменатата баба ще да бъде на наше разположение. Разбира се, че сички тие театрални разкази развеселяваха минутно полуубитите другари.

Съмна се по едно време, но напусто: ние не можахме да видим по-далеч наоколо от десятина крачки място по причина на мъгла. Решихме едногласно, че щом се подаде бачо Вълю, да протестираме в името на *балканското право*, че в тая пуста дупка и зверовете не можат да живеят даже. Ни огнец можеш да си стъкнеш, ни пък има място да се поразтъпчеш. На другия ден, 10 май, малко предобед, чухме, че се закашли човек отдалеч, а тоя човек не можаше да бъде друг никой освен дядо Вълю; но в същото време не ни пречеше никак да прекараме през ума си различни срещи и произшествия, които се продължаваха дотогава, дордето видим с очите си рунтавия калпак на благодетеля си. Кашлицата от негова страна служеше за това, за да ни предупреди, защото можаше да се случи някой сакатлък.

Отдавна дядо Вълю бе казал „добрутро, момчета“, „как прекарахте нощта“ и пр., но напразно очаквахме да го видим да извади тютюна, сланината и другите поръчки, които бяхме му казали да ни донесе. Разни причини и препятствия показваше той, които не му дозволявали да си изпълни обещанието. Най-много се боял от някого си хаджи Люзгяр, който бил башибозушки началник и който се намирал на конак в селото им заедно с дружината си. Ние му предложихме, че

като е такава работата, той ще да направи много по-добре, ако ни отведе към Троян сам или чрез другиго, негов верен приятел.

– Почакайте още малко; недейте бърза толкова; никой ви не знае, че се намирате тука – бяха отговорите на стареца.

Между това той не забрави да ни се похвали, че пуснал говедата да ни затъпчат дирите и че *пошушнал* на приятеля ни Марина за нашето пристигание. По собствено наше желание, както казах, ние оставихме още начаса страшната пещеря и заедно с дяда Въля пак се смъкнахме по долните катове на планината. Той ни остави в една дълбока долина и си отиде при говедата, като се задължи, че скоро пак ще да ни забиколи и че ще гледа да изпълни поръчките ни. От лява страна на тая долина се намираше познатата вече на читателите кошара, а от дясна – реката Свинарица, на която се чуваше само шумтението. Малко по-надолу, според думите на благодетеля ни, се намирала река Рибарица, по която имало много бичкии за рязание на дъски. Тук на това място ние прекарахме нощта свити на кълбо около дънерите на буковите дървета, върху зелената шума, която бяхме си постлали на влажната земя. При сичко че дъждът капеше непрестанно, но благодарение, че тук не беше така студено, както на върха на планината, па и майският сняг беше вече уничтожен.

По среднощ, ни в туй, ни в онуй време, когато бяхме заспали, за чудо голямо, до краката ни изла едно куче, на което само гласа му чухме, а то се не видя вече никакво. Ние трепнахме и се заложихме зад дърветата, но нищо се не чу и не видя. Странното беше това, че в тая пуста долина появяването на едно куче беше сюрприз. Когато на другия ден попитахме дяда Въля за тоя гост, той ни отговори хладнокръвно: „Една пущина (крава) умряла тук в дола, та затова се берат псетата...“

Рано сутринта, щом захвана да се развиделява, ние бяхме събудени от молитствующия глас на о. Кирила. Той беше се изправил до едно дърво с кръста в ръката и следваше да че-

те някои черковни молитвици и правила, което ни напомни, че днес е денят на нашите народни просветители Кирил и Методий. В тая черковна службица взехме и ние участие, не лицемерно, разбира се. И далматинецът Стефо даже, който едва ли знаеше на кого се слави днес, на 11 май, паметта и който нямаше никакви причини да благоговее пред черковното слово на о. Кирила, се кръстеше набожно, съвсем по нашенски. След свършването на службата о. Кирил ни поздрави с празника.

Същия тоя ден после пладне дядо Вълю се яви умислен и уплашен, което настроение и той сам, се виждаше, не иска да скрие от нашите любопитни погледи. Хляб и кисело мляко, заедно с козия огуртник, той ни донесе, но поръчките пак ги нямаше, нямаше и никакво известие за Марина.

– Много кучлаци (турци), господ ги убил, нападнаха по колибите – каза той и въздъхна от сърце и душа, – а че не зная какво ще да я правим? Тая заран, като се връщах от село, срещнаха ме няколко души от тях, които ме набиха добре, взеха ми улията и цървулите. Добре, че не взех със себе си тютюна и сланината – спукана ни беше работата... Ама и вие не правите добре, а, кардаш! – обърна се той към нас с назидателен тон. – Тие дрехи (въстаническата ни униформа), па и кучите крака (оръжията) тряба да хвърлите, дайте ги на мене да ги прибера на една страна, а че ако господ даде живот и здраве, пак ще да си ги вземете. Облечете се в нашенски дрехи, тръгнете си мирничко, па искайте от мене каквото щете: накъдето поискате, там ще да ви заведа, без да има кой какво да ви каже. А така, в тоя кайфет, право ви казвам, май грозно ми се вижда да тръгна напредя ви... Нима вие мислите, че ако се случи нещо, да ви подушат санким кучлаците, не дай боже, ще да се даврандисате?...

Така простодушно и невинно питаше дядо Вълю, а ние дигахме напредя му рамена. Относително оръжието обаче, т.е. да сме го хвърлили, отговорихме му да си не дава труд да ни учи на ум, защото ние глави даваме, а не и оръжие.

– Като казах, пък не ви го взех, я! – възрази той. – Аз казах онова, което ми сече главата.

V

Така се премина и тоя ден, славният за българския народ 11 май. На тръгвание триста заръки и поръки дадохме ние на дяда Въля, да ни донесе трудните неща: сланина, тютюн и пр., и да обади на Марина нашето желание. „Бива, бива“ – отговори той и се изгуби из шумата като нощно провидение. Не забравихме ние да му кажем да намери леснина да ни води за към Троян, дордето не сме *омърсили* още местността, за което така също отговори, че работата ще си дойде наред. Сам за свой пай, той ни отговаряше, че колкото за Троян, никога не би се съгласил да ни води по много причини, но пък ще да „види“.

На другия ден, сряда, 12 май, времето стана още по-лошово, отколкото беше. Дъждът започна да вали по-силно, мъглата се спущаше по-гъста, а планината забуча изново. Никакъв друг глас не се слушаше наоколо да нарушава тая монотонна хармония на стария Балкан освен неприятният глас на отвратителната птица – бухалът. Заврян кой знае в коя букова хралупа или канара, той следваше своята глуха песен жално и унило, като да предвиждаше нещо необикновено. Отец Кирил забележи да се не надяваме още за добро време, дордето тая птица следвала да вика от ниските и затънтени места, което било знак за лошо време[1].

[1] Барометърът на овчарите и на другите горски хора, които имат земание-давание с ветрове и дъждове, между другите различни признаци на животни, на облаци и пр., по които тие правят заключения за състоянието на времето, първо място държи бухалът. „Ако той гугука от върха на някоя канара или планина, времето ще да се оправи; ако, напротив, гласът му се чува от някоя усойнина, това е знак, че времето ще да се развали“ – казват тие.

Тоя ден дядо Вълю не дойде на определеното време, както правеше досега, и нас обзе силно безпокойствие да не би да се е случило нещо неприятно, т.е. да не би да е попаднал благодетелят ни в ръцете на неговите омразни кучлаци. По тая причина ние отстъпихме малко настрана от онова място в долината, гдето ни беше оставил той и гдето ни знаеше, като се разпръснахме един по един и взехме пусия зад дебелите дървета. Последната ни дума беше, че който и да се подаде, тряба да го посрещнеме с гърмежи. Това наше нееднократно казвание, че живи няма да се предадем в ръцете на душманите, беше известно и на благодетеля ни. Чакаме ние час в това напрегнато положение, чакаме два, а никой се не явява, ни дяда Вля има, ни говедата му се чуват да реват, нито пък кучета лаят. Появи се даже мнение помежду ни, че тряба да бягаме на някоя страна, дордето е рано.

– Къде джендема ще да отидем, когато се намираме като сред море? – възрази Бенковски, който имаше съвършено право, защото ние виждахме местността само измежду листето на дърветата и нищо повече.

От друга страна, имаше и това зло, че ние изгладняхме вече не на шега: 24 часа се изминуваха, откакто не бяхме яли. Бенковски ставаше от минута на минута по-замислен и по-обезкуражен. На три запитвания той отговаряше едвам на едното; за въстанието в Панагюрище, от което се изминаваха двадесят деня вече, той не отваряше никаква дума, не даваше и другиму да отвори. Тежък товар лежеше на неговата душа, за което най-добре показваше лицето му, което приличаше на мощи. Само от време на време той казваше не без униние:

– Какво ли тегли сега старата ми майка от неприятелите, която на вярно са хванали да изплаща моите грехове...

Тряба да ви кажа още, че в разстояние на тие три деня нашият войвода се изповяда пред нас кой е той и отгде е: „Няма вече скрито и покрито – каза той. – До довечера не е известно какво ще да стане с нас, кой ще да оживей, кой ще да ум-

ре, та затова не е зле да се знаеме един други. Който остане жив, нека разказва на приятели и роднини. Моето име не е Георги Бенковски. Аз се казвам *Гаврил Груев Хлътев;* родом от Коприщица. Досега си криех месторождението и същото име само затова, защото вярвах в онова изречение, че „никой не е пророк в своето място“[1]. Бил съм от най-напред карабабаджия, захващах се за различни търговии, пътувах в Цариград, в Азия, Египет и пр., но две на едно място не можах да завъртя. Не ме е надарил господ с ония преимущества, които тряба да притежава секи един търговец. Главното е, че аз трябаше да лъжа направо и наляво, та тогава да сполуча в търговските предприятия; трябаше да правя ниски теманета

[1] Името Георги Бенковски не е просто случайност. То принадлежи на един полски патриот, заточен от руското правителство в остров Сахалин. Тоя поляк сполучил да избяга от каторгите и стъпил в Япония. Френският посланик в Едо го взел под своя защита, защото французите и до днес не са отказали още да дават своето покровителство на нещастните поляци. Той дал на поляка френски паспорт, в който се бележело и името му – *Антон Бенковски*, за да се върне с него в Европа. Антон Бенковски си избрал за местожителство Турция, така съща гореща покровителка на неговите съотечественици, и тръгнал за Цариград. В паспорта му се говорело открито, че той е полски емигрантин. Като пристигнал в Диарбекир, срещнал се случайно със Стояна Заимова, познат вече на читателите. Тоя последният, така също заточеник от турското правителство, бил турил вече намерение да избяга. Като си разправил хала на А. Бенковски, предложил му, ако желае, да си отстъпи нему френския паспорт, а той да си извади турско тескере. А. Бенковски склонил и продал паспорта на Заимова за 5 лири. С тоя паспорт Заимов сполучил да избяга в Ромъния през 1875 година.

Когато нашият Бенковски тръгвал за Цариград през същата година, за да го пали, както споменах вече по-горе, то Заимов му дал паспорта на А. Бенковски и така нашият Гаврил Хлътев бил принуден да замести своята българска фамилия с поляшка.

По-преди Бенковски е продавал по букурещките улици дребни работи за по един-два бана. Той можал твърде слабо да прочита и да писва, но отпосле, между емигрантите, поотракал се.

на турците, да изядам правото на другите и пр. неща, които моята душа не можаше да приеме по никакъв начин. На сичко това махнах с ръка и преминах в Ромъния да търся по-свободен и охолен живот. Там можах да се запозная с някои народни хора и това стана причина да мина в отечеството си под лъжовно име. Който остане жив от вас, нека разказва за мен, когато стане дума за нашите работи...“

Отец Кирил каза, че бил родом от Сопот, от фамилията Кьориванови или Караиванови – не можа да помня добре. Както той, така и Стефо далматинецът разказаха своя живот доволно напространно; но кой да помни оттогава – цели години са се изминали.

Разказваме си ние един на други патимите, а слухът ни сѐ настроен към бачо Вълювата кошара. Слушаме ние с убийствено нетърпение няма ли да се чуе неговият ангелски глас. Най-после часа къде 10 ½ по турски вечерта сяко подозрение и съмнение трябаше да изчезне окончателно. От долня страна към реката гласът на стареца се зачу по едно време. Той викаше и хокаше на говедата твърде спокойно, караше им се, че бързали много, че биле лакоми, че не го слушали и пр., и пр. На нашите полуубити и отчаяни лица изново блесна надежда и радост. Можете да си въобразите до каква голяма степен трябаше да се увеличи тая радост, когато дядо Вълю млъкна по едно време и не след много гласът му се раздаде из усоите. Той пееше песен народна и хайдушка още, ако щете, от сичкото си гърло. Ето един куплет от тая песен:

Янкина буля думаше:
„Янке ле, мила булина,
я излез горе на кьошка,
да видиш, калино Янке –
каква войвода в път върви,
с какви е чифтя пищове,
с какво е конче алено;
каква му й отбор дружина“... и пр.

Като как би се отражила тая песен на вас, читатели, изпеена от страната на онова лице, което най-много трябаше да бъде предпазливо, което до вчера трепереше да не сме произвождали шум? Аз вярвам, че секи от вас би въздъхнал свободно, секи би помислил, че работата отива на добро, защото инак тоя опитен старец, с бели косми на главата, никога не би си позволил да свика башибозуците със своята песен. Това същото направихме и ние. Щом първото ехо на песента достигна до нас, ние се спогледахме един други с нетайнствено вътрешно задоволствие и без да му мислим много-много, оставихме първите си позиции, заняти от по-напред, които да пазиме с пушка в ръце – нямаше защо.

– На добър час да бъде, момчета – каза отец Кирил и мисля, че се и прекръсти в същото време, като да искаше чрез това да благодари някому. – Чувате ли гласа на дяда си? Той е усетил нещо, та затова пее, за да ни развесели още отдалеч. Нека Господ и свята Богородица ни бъдат на помощ.

– Може най-после да е поработила и нашата чест – каза Бенковски с по-смел тон, който ми припомни Белово и Еледжик. – Тая нощ аз видях твърде лошав сън, който не зная на какво да отдам, при сичко че твърде малко вярвам в бабините девятини. Сънувах, че при нас дойде разкошно облечена млада жена, която се поздрави със синца ви наред, а на мене подаде ръка и ме цалуна по челото...

– Жената значи понякога радост и че ще да получиш добри известия – забележи Стефо далматинецът.

– Но и много пъти тя означава и синджири – потвърди отец Кирил.

Но ето че преднината на говедата пристигнаха вече до нас, които, ненаучени из планината да гледат много хора освен своя господар, щом ни съгледаха, вирнаха глава нагоре, започнаха да реват и с подигнати опашки хукнаха да бягат из букака като сърни.

– И говедата бягат от нас – забележи о. Кирил.

Дядо Вълю им привика на своя язик, изхока няколко пъти

и пак замълча. Нашето нетърпение да видим по-скоро святия старец, балканския си господ, от минута на минута ставаше по-мъчително. Горехме ние от желание да го видим и попитаме защо той пей, когато сичките плачат, когато и по неговия старчески гръб се сипаха секи ден почти башибозушки удари? Закашля се той по едно време – нарочно, разбира се, за да ни предизвести за дохождането си, – заплющя и запъшка, а нашите погледи се стремяха към един дебел бук, посока, отгдето трябаше да се подаде благодетелят ни. Както казах, ние го чакахме като ангел спасител, та затова и не стискахме дотолкова сърдечно дръжките на оръжията си. Това би било безсъвестно от наша страна.

Най-после лицето на стареца светна между зелените шумки. Заморен и запъхтен, гдето тичал надолу-нагоре подир говедата, той едвам пълзеше въз урвата към нас с калпака си в ръката.

– Усетихте, машалла, че има за пред кума нещо! – извика той още отдалеч, като ни видя, че сме излезли от долчината, гдето ни беше оставил, и се припекувахме на слънцето, което едвам-що се беше подало измежду облаците.

От най-напред той се мъчеше да покаже, че е весел, изказа още няколко думи на смях и шега, като човек, който няма за нищо да мисли и от сяка страна е обезпечен. Но отведнъж лицето му прие сериозно настроение, изкашля се важно, опъна, колкото му е сила, от късото си чибуче, което взе от ръцете ми, защото от по-напред беше го оставил нам, и каза:

– Е, момчета! Честити сте биле...

– Какво се е случило бе, дядо Вълю? Казвай по-скоро да чуеме – извикахме ние в един глас и заобиколихме стареца като пилета.

– Каквото се случи, то се случи и вам не остава друго нищо, освен да черпите – пое той думата, без да си дигне лицето от земята да ни погледне, като че да не ни разказваше неща за в наша полза, но като че ни псуваше. – Колкото кучлаци имаше по нашите колиби, сичките си обраха крушите

миналата нощ – продължи той. – Вярвам, че сутришното си кафе[1] да са го пили тая заран чак къде Орхание. Двама души от тях, не зная заспали ли са биле, или по друга работа са останали назад, тая заран в бяганието си ненадейно удариха отгоре ми. И да видите само пусти турски бяг! Язиците им бяха излезли из устата като на бесни кучета...

– Но от кого бягат бе, дядо Вълю? – попитахме ние още по-нетърпеливо.

– Не бързайте – продължи той. – Но нали е куча поганска вяра, тя сѐ ще да си направи волята. Щом ме съгледаха (т.е. двамата души), единът от тях се отби при мене и ми залепи две плесници дотолкова силно, щото ушите ми още пищят. После ми взеха улията и ножчето и отидоха да се не видят.

Така просто и равнодушно си разказваше нашият благодетел, като че сичко да четеше на книга; а ние го слушахме с отворени уста, защото само чрез него бяхме в съобщение, както казах, с околния свят; той беше единственото лице, с което можахме да се разговаряме и за политика, и за сичко. Докато той разказваше, ние от своя страна на сяка негова дума отправяхме по стотина питанията. Той продължи:

– Работата ще да излезе галиба опърничава и агите са я омирисали от нас по-напред. Откъде Сърбия нашите момчета са нахлули вече с 12 байряка. Заптии са излезли по селата да събират работници, с кола и мотики, за да правят табии около София. Един от тие заптии, който преспал в нашето село, бил лют като пипер. През цялата нощ се разхождал по двора, пъшкал и псувал и чибукът му никак не угаснял. Никой не смеел да излезе напредя му. А най-страшното е това, че нашите момчета не са сами. Освен Сърбия в работата има пръст и *онзи* (Россия). Казват, че топовните гърмежи се слушали от върха на планината!

Мисля, че не е нужно да ви разказвам като с каква огнена сила се отражиха на нас думите на стареца за 12-те байря-

[1] Турското изречение: сабах кафеси.

ка, за топовните гърмежи, за Россия и Сърбия. Няма така също нужда да ви разказвам, че тие новини ние ги приехме за чиста монета. Когато ние бяхме уверени още преди три месяца, че Сърбия, па и Россия е готова да отвори бой, щом препукат нашите чакмаклии пушки, то засега ни най-малко не се съмнявахме в казаното от дяда Въля. За една минута само от две-три голи думи, само от характеристиката за заптието, което не яло и не спало, нашият убит кураж и святата ни надежда възкръснаха, като че да се намирахме в началото на въстанието.

– Ох, боже! Не отиде напусто пролятата в Тракия кръв; няма да ни кълне потомството, че сме го излъгали! – извика Бенковски вън от себе си. – Казвай още, дядо, казвай ти, наш бащице, какво можа да научиш за нашите братия с 12-те байряци? – прибави той.

– Казвай, дядо Вълю, какво ще да правим ние сега? Ризата ни от гърба вземи, прави-струвай, както знаеш вече, дано можеш да ни изведеш по-скоро от тая пустиня, за да се срещнем с нашите братия – извикахме ние едногласно към стареца.

Дядо Вълю мълчеше. Той гледаше сѐ към земята, а едри капки пот покриваха набърченото му като книжен фенер чело, което той час по час бършеше с рунтавия си калпак. Чудно! Времето в планината беше студено като по Никулден, а някои хора се потят като през Петровите пости. От сичко това се виждаше, че на дядовото Вълюво сърце гореше твърде силен огън. А какъв можаше да бъде тоя огън?

– Безпокои се, сиромахът, за нашата неизвестна съдба – каза отец Кирил, без да го чуе старецът.

А защо старецът не смееше да ни погледне в очите, когато ние го запитвахме за това и онова? Дявол го знае. Нима в критически минути това ни беше останало работата, да правим над чуждите хора психологически наблюдения.

– Аз със своя старчески ум ще да ви кажа, момчета, че подобро би било да ви мъкна аз вас към Троян – каза той най-после и ни погледна крадешката, като да ни искаше в заем

пари. – Пък ваше знание остава санким. Да не речете, че ми е дотегнало от вас и искам да ви махна от главата си. Пази боже! Аз не можа ви се нарадвам и година да стоите при мене. Но какво има, че много добре ще да се посрещне работата, ако в това време, дордето кучлаците са зашеметени и омаени с по-големи работи, да ви заведа при зетя си, а той да си има вече грижата за по-нататък. Очите му да завържеш, май с човек, пак ще да може да ви изтърси в троянските колиби. Аз дойдох да кажа за това, па вам остава да правите, щото ви е господ научил. Ако ми кажете да вървим – аз съм готов. Щом прецапаме Свинарица (реката), до зетьовата колиба остава един куршум – мензили...

Стрелата на дяда Въля удари на място. Той знаеше, че от три деня насам ние бълнувахме постоянно Троян, т.е. там да отидеме, което желание още повече трябаше да се увеличи, като чухме за развяването на 12-те байряци в Софийско поле. Следователно, освен че ние приехме неговото предложение безусловно, да се упътиме към Троян, но още се и радвахме отгоре, думи не можахме да намерим, с които да му благодарим, наричахме го свой баща, избавител и пр. Като не бяхме хапвали още от сутринта, преди да се отправим за път, помолихме го да ни донесе малко хляб от колибата.

– Не е потребно, момчета, да ходим да си губим времето за такива дребни работи – възрази водачът ни. – Както ви казах, кошарата на зетя е една крачка оттука. Там ще да похапнем.

– Намира ли се при него едно-друго за ядение? – попита го някой от нас.

– Сичко. И сланина даже, мисля да има, но я държи скрито да я не видят кучлаците, че после го смазват.

– Да вървиме! – каза Бенковски.

– Да вървим! – извикахме ние и бързо-бързо започнахме да се стягаме за път, кой цървули си връзваше, кой пушката си преглеждаше, а о. Кирил четеше нещо настрана, по сяка вероятност някоя подходяща молитвица, и пр.

– Като ви гледам с тие кучи крака (оръжия), и мен ме

хваща страх, момчета. Не е ли по-добре да ги оставите поне днес, па после пак си ги приберете – каза дядо Вълю, като видя, че си прегледваме оръжията. – Санким, то остава пак ваша работа.

Ние отговорихме и сега на благодетеля си, че оръжието си не даваме.

В няколко минути ние бяхме вече готови за дълга пътя, а Вълю се безпокои нещо. Докато той беше весел пред малко време и имаше кураж да пее Янкината песен, сега, когато радостта му се разделяше и от нас четирма ни, той захвана да се бои, потът на челото му се увеличаваше, сякаш че на тръни седеше, искаше му се да каже нещо, а не може, с една реч – мъчеше се в себе си, когато ние бяхме весели, като че отиваме на сватба.

– Е, сега дойде ред да му чуеме името... – каза той почти безсъзнателно, като с половин уста.

– Какво *име*? – попитахме ние.

– Санким, какво ще да ми платите за труда – повтори старецът още по-засечено.

– Ризите ни от гърба, дядо Вълю, ако поискаш, и тях сме готови да ти дадем – отговори Бенковски.

– Аз зная, но рекох да ви напомня.

VI

Единадесят или най-много единадесят и половина по турски можаше да има часът вечерта, когато ние потеглихме от мястото, гдето ни намери благодетелят ни. Той се изправи напредя ни, прекръсти се няколко пъти, цалуна ръката на о. Кирила и тръгна най-напред. В същото това време такъв силен дъжд плисна да вали, щото за малко време из стъпките на говедата се образуваха малки локвички, а хоризонтът потъмня, като че да беше се мръкнало вече.

Ние следвахме надолу из урвата към реката, називаема

Костиня, или Свинарската. Вървехме из една тясна пътечка един по един, най-напред благодетелят ни, подир него Бенковски, отец Кирил, Стефо и аз най-наподир. Помня, че от лява страна на тая пътечка имаше някакви си стари кошари, които изглеждаха доста подозрителни, та по тая причина синца си извихме главите да изгледаме тяхната вътрешност. След като вървехме из тая гориста пътечка нещо около 10–15 минути, ние слязахме вече от урвата на равнината. Напредя ни лежеше зелена ливада, посред средата на която минуваше път, нещо, което не ни направи добро впечатление, защото ние нямахме работа с пътищата. На другия край на ливадата, гдето тече горепоменатата река, пак се захваща гора, или противоположната урва, която до половина се виждаше само, а оттам нагоре беше облечена в мъгла. Надлъж ливадата беше доволно голяма, по тая причина не от един път се решихме да я нагазиме.

– Бе не бойте се холам, момчета! Кой дявол ще да ви види? – каза благодетелят ни и захвана да крачи напредя ни из росната от дъжда ливада.

Ние последвахме подиря му в същия порядок, без да разменим помежду си две думи. Време ли беше за подобни съвещания! Аз не зная какво са мислели тримата ми другари за това явно пътуване посред голата поляна; но за себе си можа да дам отчет, че не ме радваше твърде тая непредпазливост на дяда Вьля. Главата си не смеех да подигна, когато се намирахме в ливадата, за да не гледам на непрактичната околност, която още толкова ме плашеше. Мислех да се скарам с другарите си, загдето постъпихме така не по хайдушки, но си задържах правото за по-после. Доближихме се на 5–6 крачки до левия бряг на реката, който беше покрит с дървета и гъста шума. Че има там наблизо река, ние можахме да узнаем само от нейното балканско хучение, защото леглото ѝ се скриваше от високите ѝ брегове и гъстата гора наоколо. Преди да видим бистрото лице на реката Костиня, ние съгледахме напредя си моста, по който трябаше да преминем. Тоя оригинален мост

се състоеше от две издялани дървета, на широчина около една педя, препречени над реката от една край до другия. Най-странната оригиналност на тие мостове се заключаваше в това, че никакви следи от човешки крак нямаше ни по тревата наоколо, ни върху самия мост, повърхнината на който беше чиста и гладка като огледало.

Тие признаци обаче човек можаше да отдаде на следующите две обстоятелства: първо, на секодневния дъжд, който измиваше и заличаваше сичко, и второ, че мястото – като пусто, едва ли в една месяц можаше да се случи двама-трима души да минат по тоя мост. Преди да стигнеме обаче до края му, дядо Вълю се обърна наназад и след като ни изгледа, спря се на едно място и посочи с кривака си, който носеше в ръка, към една планина, която стърчеше напредя ни.

– Видите ли, момчета, там оня баир, над който се вие мъглата? – каза той.

Ние, любопитни да чуеме какво ново ще да каже благодетелят ни, натрупахме се наоколо му и си срещнахме главите една до друга.

– Ако е рекъл господ, през тоя баир ще да преминеме довечера – прибави той. – Хайде сега по-скоричко, дръжте се един от други, да не паднете през мостенцето, па се не бойте вече.

Наред един по един, пак най-напред благодетелят ни, ние турихме крак на лъскавото мостенце. Аз вървях най-подир. Реката не беше много дълбока, но тя течеше бързо като куршум. Брегoвете ѝ и от двете страни имат височина по няколко аршина. На това място, гдето я минувахме ние, гората беше дотолкова гъста, щото над главите ни се образуваше свод от заплетени клони, който представляваше покрита чаршия. Дордето преминем по мостенцето, секи си държеше пушката хваната през половината, за да пази равновесие.

Благодетелят ни и Бенковски бяха стъпили вече на противоположния бряг, а ние трима с о. Кирила и Стефа се намирахме още на мостенцето. Сичките мълчаха. Само аз си отворих устата, като гледах, че и от дясна страна на реката

съществуват много признаци, които показваха, че мостът е направен нов, да обърна вниманието на другарите си върху това, да видя дали и тие мислят като мене по тоя въпрос.

– Ти тряба да знаеш, че не се намираме на пловдивския мост върху Марица, но в Тетевенския балкан, на река Костиня – отговори Бенковски, като се и обърна наназад. Това бе сбогом от негова страна... Тие са последните негови думи!...

Свършил-несвършил той последната си дума, бачо Вълю, нашият благодетел, преданият дядо Вълю, когото наричахме баща, гледам, че пълзи по земята, като четвъроножно животно, и отиде да се затули зад едно паднало на земята дърво. Аз за себе си не можах да се сетя от един път в що се състои работата, надали можаха да се сетят и другарите ми. Докато се готвех да попитам защо старецът се влече по земята, устата ми се заключиха, езикът ми засъхна на гърлото. Около двадесят и повече пушки, от двете страни на реката, от четири страни изгърмяха отгоря ни и куршумите бръмнаха около ни като пчели!...

– Вурун! Тутун! Дейн бре! Басън! и пр. – бяха гласовете, които придружиха първите изгърмявания!...

Засега аз не съм в състояние да разкажа по-големи подробности за съдбата на моите другари. Ужасната картина, така ненадейно, ме порази окончателно, изгубих и ум, и разум, и кураж, и сичко човеческо!... Няма да ви се похваля така също, че се залових за пушката си или че взех позиция да се браня. Не! Аз не направих нищо, не видех и не чух така също що направиха тримата ми другари, които вървяха напред. Та и с кого ли щях да се боря? С вятъра и шумата? Ни човек се виждаше, ни пушка, ни дявол! Аз ми се стори, че сичко това е сън. Допреди десятина минути да слушаш за 12-те байряка, за отиването на сички *кучлаци* към София, за топовните гърмежи на Дяда Ивана – и гласовете „вурун“ и „тутун“ – сичко това е повече от безбожно, сичко това накарва човека да се вкамени на мястото си!

Щом препукаха първите пушки и изреваха грубите гласо-

ве, гъст облак от барутен дим напълни празното пространство над реката. Вижда се работата, че аз съм останал вцепен на моста за няколко секунди. Помня само, че когато през облаците дим се примерджа Бенковски, който трепереше, с разперени ръце, а после се изкриви на една страна и рухна на земята по очите си, то аз се стреснах, но не ми идеше на ума що тряба да правя. Бенковски държеше в ръката си един от своите револвери... Повече аз нищо не зная, затова оставете ме да ви разкажа поне своя хал.

... Аз дойдох окончателно в себе си чак тогава, когато се потопих в буйните води на реката. Дали нарочно съм се хвърлил от моста долу в реката, или съм паднал безсъзнателно – така също не съм в положение да уверя. Докато се подема да стъпя на краката си, няколко минути останах на нейното буйно течение. Тряба да ви кажа и това, че на гърба ми имаше мушама, закопчана и застегната, която още повече пречеше на свободните движения, а и водата на Свинарица по причина на дъждовете беше могуществена. Имаше още на гърба ми: чанта с фишеци, които тежаха до две оки, телескоп, револвер и пр. Дордето си освободиш една крак, другият изгубва равновесие и хайде пак по очите. Дордето подойдеш малко в себе си и захванеш да размисляваш, че ние сме жертва на гнусно предателство от страна на благодетеля си бачо Вълю – новото препуквание на пушките и грубата команда пак ти объркат мозъка. А куршумите пищят ли, пищят!... Най-после достигнах заедно с течението до един клон, на който поисках помощта с двете си ръце. Докопах се до левия бряг на реката и яростно забих десятте си пръста в брега, по който почнах да пълзя като дива котка. Или брегът беше много стръмен, или на мен се стори така, но преди да изляза на равнината, няколко пъти се връщах наназад по очите си, с краката надолу.

Когато стъпих на равнината, видех, че от другия бряг се събори нещо в реката, като човек, но дордето се обърна да го погледна, гласове „тутун, качтъ!“ (побегна) се чуха от-

задя ми и куршумите започнаха да пищят наоколо ми. Нещо кораво ме удари от лява страна в хълбока и аз изгубих съвършено капката силица, която притежавах още. Докато бягах, захванах да се готвя да падам и се спрях на едно място. Въобразих си, че съм заграден отсякъде, и по тая причина не намерих за нужно да бягам. Сяка шумка подозрявах, да не изскочи отвътре турчин с чалма и да насочи насреща ми своето дебело шишене или ятагана си. В късо време ми дойде друг ум и аз хукнах да бягам, накъдето ми видят очите. Чанта с фишеци, телескоп, мушама и други принадлежности хвърчаха наляво и надясно. Това аз направих с практична цел – да можа да бягам по-лесно; но напусто! Капризиозни крака се отказваха да ми служат в това критическо време, като че да бяха отсечени под коленете! Цели дванадесят деня не бях се стоплял, а сега цял-целниничък бях потънал в пот, при сичко че дъждът валеше още и че преди няколко минути бях излязъл от снежните води на Свинарица. Гърлото ми изсъхна, като че печаха на сърцето ми тухли, и вследствие на тоя силен огън двете ми устни се попукаха, което отпосле забележих. Колкото молитвици знаях от детинство, за които с години не бях си помислял, сега ги четях така сполучливо, като че да държах в ръцете си молитвеничето на Димча Великов, родом от Котел.

Аз се признавам откровено, че никога през живота си не бях се уплашвал така сърдечно, както сега. Вярвам, че никой няма ме обвини в малодушие, като вземе предвид ненадейното жестоко предателство. И така, аз бягах рачешката и следвах да мисля, че ме гонят и ме гледат отсякъде. Пушките пукаха. Намерих случай в бягането си да се разгърдя и да опитам с ръката си не тече ли кръв от онова място, гдето почувствувах, че ме удари нещо. Нищо... Като не знаях накъде отивам из мъглата, като се боях да не ударя върху някоя пусия, а от друга страна, като нямах сили да възпъвам въз стръмната урва, щукна ми на ума да прибягна към хитрост. Напредя ми стои голям клонест бук, като планина. Изме-

рих с очи най-напред дънера му и намерих за благосклонно да отида на защита под неговите чаталести клони, па става каквото ще.

После малко аз прегръщах най-горните клонища на моя бук спасител и се молех като Исус Навина да ускори слънцето своя ход, защото с тъмнината пò можах да се разправя. Аз имах смелостта да си въобразявам, че бог знае колко съм се отдалечил от мястото на кървавата сцена; но колко останах излъган, като възлязох на дървото, отгдето свободно можах да чувам сичките движения на неприятелите долу в реката. Наистина, че стръмнината на мястото не можаше да се измине така скоро, но пространството всъщност, на права линия, едва ли надминаваше 300–400 крачки. От моя бук до онова дяволско мостенце с ръка да посегнеш, гдето се е казало, можаше да се стигне. Аз чувствувах сичките тие несгоди, но реших да остана на бука, като се наблягах на единственото това сгодно обстоятелство, че дордето се мръкне, най-много 20–30 минути оставаха. Освен това и дъждът говореше в наша полза.

И чух аз от върха на тоя бук твърде любопитни работи, които чак сега ми отвориха очите за много работи, следствията на които ние трябаше да отгадаеме отдавна. Чух аз как тържествуваше неприятелят после коварната победа над моите нещастни другари; чух аз и разбрах напълно що за гадина е бил нашият благодетел и *баща*, бачо Вълю, който щеше да ни има за синове наместо!

– Я ни кажи ти нас бе, стар пезевенгино, не се ли усетиха тие гяури комити, когато ти ги покани да ги водиш към Троян? – питаше непознат глас на турски язик.

– Аз вярвам, че тие още не са усетили – отговори нашият благодетел, когото аз можах да позная по гласа. – Щом им казах, че ще да ги водя за Троян, което тие най-много желаеха, зарадваха се дотолкова, щото не знаяха где да ме турят.

Чух аз още да повтарят турците много наши думи, които

ние бяхме изказали помежду си в присъствието на бача Въля още първия ден, когато пристигнахме на кошарата му.

– Домуз-ханзър-гяуру! Каква ви беше клетвата? Не се ли кълняхте един други, че сто души турци да дойдат, пак ще да се хванете за оръжие и ще умрете като бабаити? – говореше един от турците със скръцнати зъби, вероятно на някой от издихающите трупове на моите другари, и ножът му захващаше да ги сече, което се познаваше по плющението на костите.

От моето напрегнато внимание не избягна и характеристиката, която верният благодетел даваше на турците зарад мен, когато тие го питаха дали съм бил някой бабаит. После турците захванаха да се обвиняват един други, че не постъпили умно, трябало да почакат още малко, докато изминем синца мостенцето, па тогава да изгърмят. Чух аз така също и грозното хъркание и пъшкания на другарите си, които се бореха с последните минути на живота си! Докато турците се смееха и радваха, по едно време захванаха да се карат помежду си; вероятно тие деляха между себе си парите, които намериха в отец Кириловите мешинени дисаги. А аз не смеех да си поема душата на дървото! Втори път замръзнах на мястото си, когато едно червено куче се подаде из гората, дойде под моето дърво, захвана да омирисва около дънера му и си дигна главата нагоре. Боже мой, що щеше да стане, ако това куче отвореше уста и залае? Аз не смеех да се мръдна, станах дотолкова благоразумен, щото не го погледнах и в светлите очи, да не би да го разсърдя да излае. Даде господ, че то потъна от лява страна в гората, и само от опашката му можах да позная на коя посока отива.

И останах аз на дървото нечут и невиден. После половин час от кървавото произшествие царството на грозната нощна тъмнина настана. На тая тъмнина, от една страна, а от друга, на дъжда и на гъстата гора имах аз да благодаря, загдето не легнах наред с тримата си другари. Дъждът престана вече окончателно, вятърът утихна, булото на мъглата се разпокъса тук-там и тая последната във форма на грамадни стълбове

въздигна се нагоре към небесните сводове. С нея заедно пътуваха и душите на моите другари!... После диганието на тая обсада от облаци аз можах да видя цялото пространство на Свинарската долина заедно с околните зъбести планини, от вида само на които страх и ужас побиваше човека.

Смеховете, каранията, разговорите и пр. на хероите от малкото мостенце скоро утихнаха, като че тие последните да потънаха вдън земя. Балканската нощ настъпи вече в сичката своя грозотия. На сичката околия, на сичките мрачни и тайнствени долини – според моето болно въображение – и на горделивите балкански върхове се наложи печатът на мълчението, като че и тие неодушевени великани да се наготвиха мен да преследват! Само буйната река, така също съучастница и спомагателка на кървавото произшествие, правеше изключение със своето вечно шумтение. Скоро тая мъртва тишина се наруши и от дивото гракание на оная балканска птица, която издава глас също като човек, и който не я знае, мъчно би повярвал, че тоя глас излязва от перушинени уста. От противоположното усое се обади и оня бухал, който слушахме през деня още и за който нещастният отец Кирил казваше, че познавал какво ще да бъде времето. Той издаваше тъпоглухия си глас пак от онова същото място, отгдето го слушахме по-напред.

Мен занимаваше твърде сериозно това важно обстоятелство да можа да узная: накъде заминаха турците, що стана хитрият наш благодетел бачо Вълю, т.е. не остана ли той да ми следи дирите? Дали турците си отидоха в село, или пък останаха да ме пазят наоколо? Последното предположение, макар по-невероятно, но като по-важно, аз вземах него предвид и следвах да се стискам от клоните на бука.

Като се окопитих що-годе, повърнах се мислено няколко часа наназад и като прекарах сичко през ума си, от началото на Янкината песен чак до мостенцето, то мислите ми се разбъркваха и изново ме побиваха студени тръпки. Няма нужда да ви разказвам, мисля, че ние станахме жертва на

мръсния старец дяда Въля. Нека читателите си припомнят с мене заедно сичкото поведение на стареца от деня, когато ни заведе в пещерята, до окончателното ни предаване в ръцете на турците, и тие ще да се съгласят с мене. Помнят читателите, когато той ни поиска оръжията да ги оставим нему, защото сме изгледвали много страшно. Янкината песен е била нарочно, за да ни излъже само да не бъдем предпазливи и да ни приготви по-добре, да изслушаме без противоречие скромната басня за 12-те байряци, за Дядова Иванов топ и за Сърбия. Сичко това е било дърта лъжа, защото секи знае, че Сърбия не на 12 май отвори война с Турция, а по средата на месяц юлий. Но кой да се усети – казах, че само Вълю ни носеше известия за световните работи. Ето защо той се безпокоеше дотолкова, когато дойде при нас за последен път да ни води на мостенцето, ето защо такива едри капки пот по подлото му чело, ето защо най-после той се разтрепера, когато се изправихме на крака и потеглихме да вървим. Сега аз се усещах, че тая скрита борба е била между неговата кална съвест и адските му намерения – да изпие кръвта на четирма души! На сяка негова дума аз намирах сега отключа, какво е той преследвал, когато я е казвал, но късно беше вече.

Да ви припомня само едно обстоятелство още, което е в състояние да характеризира най-наглядно като какъв човек е бил бачо Вълю. Помните, че когато наближихме вече до мостенцето, той се спря и ни извика около си да ни покаже една планина, гдето се намирала опустялата кошара на несъществующия може би негов зет. А знаете каква цел е гонел хитрият старец с това спирание? Ето каква. Понеже ние вървехме много на раздалеч един от други, то естествено излизаше, че това наше вървение идеше в контраст със заложената пусия, т.е. че сто души да имаше в тая пусия, то пак не можаха да ударят синца ни. За да се избегне сичко това, нашият благодетел ни залъга с кошарата на зетя си, така щото да се съберем на едно място!

Както видите, много причини имаше, които трябаше да ни

отворят очите, за да видим какъв гроб ни копай благодетелят ни, но за голяма жалост не можахме да се усетиме с време. Аз отдавам това наше заблуждение на следующите причини: първо, ласкателната обноска на стареца, която ни омая още в първите минути на срещанието ни; и второ, нашето ненормално състояние и душевното ни разстройство, което не ни позволяваше да размисляме по-изтънко. За да не кажа голяма дума, но аз за себе си можа да се похваля, че се съмних за чистия косъм на стареца, когато той за последен път дойде при нас. Разбира се, че това мое съмнение беше твърде тънко и аз мислех да го съобщя на другарите си по-нататък, когато му намеря времето. Това време обаче било твърде късно. Не зная дали и у другарите ми не се е възбудило подобно съмнение.

Кои са биле причините, които са подействували най-много върху черната душа на нашия благодетел? Кога и по кой начин се е срещнал той с турците и е направил пазарлък за нашите души? Какви награди му са биле обещани за тие услуги и пр.? Аз не съм в положение да зная. Мога да кажа за положително това обстоятелство, че той ни е предал още на първия ден, но турците са се побояли да ни нападнат на открито място. За доказателство на това мое предположение служи тоя факт, че новото мостенце беше приготвено нарочно за нас, която работа не можаше да се извърши за един ден. Защо не са ни нападнали турците в пещерята, аз не зная. Че бачо Вълю е бил принуден от някого да ни предаде против волята си и желанието си, аз не вярвам. Стотина средства имаше на негова ръка да не извърши той това. В разстояние на три деня той свободно можаше да ни каже да се махнеме от главата му и работата беше свършена, а не да ни пее песента на Янка. Нека читателите четат по-долу самите оправдания и на предателя.

* * *

Дядо Вълю остана жив и след освобождението ни. От различни влечения и чувства на възпоминания аз желаех дълго време и местността при мостчето да посетя втори път, и бача Въля да видя. Интересно беше, било как той ще да ме погледне, било, от друга страна, неговите оправдания и обяснения по предателството. Едвам подир десят години, на 10 септември 1886 г., бях честит да видя това дяволско мостенце, гдето нарочно отидох. В Тетевен, гдето престоях един ден, разказах на приятелите както за случката, станала преди десят години в тяхната местност, така и за намерението си. Знаеха тие шат-пат за скръбната история на мостенцето, за участието в нея на дяда Въля и на Нея, за попа с дългата брада (отец Кирил), за Бенковски, който, не зная защо, в цялата околност е наречен *Хаджи Георги*, и пр., и пр. Но подробностите, които чуха от мене, бяха им съвсем непознати. По тая причина тие се заинтересуваха твърде много и пожелаха да ме придружат на другия ден до самото място, като вземат и някои предварителни мерки относително дяда Въля.

Освен че го познаваха мнозина, той беше и нещо като служител на кметството в Тетевен, надзорник или пазач на мостовете по Рибарица. Началникът му, кметът Влаевски, още от вечерта му изпрати известие да се намери на еди-кое място и да налови риба пъстърва, защото ще да отиде той с началника и с инженерите! Около 15–20 души на коне, с оръжие и с жандарми: околийският началник Зографски, съдникът Змияров, К. Генов, кметът Д. Влаевски, Ст. Врабевски, А. Тепавски, А. Басаров, В. Попшишков, Климент Спространов, М. Ничев, И. Урманов, Ст. х. Иванов и много други, потеглихме за Кървавото езеро, т.е. за мостенцето.

По пътя ни за последното това място, на два-три километра далеч от него, при моста „Басарин“, ни чакаше дядо Вълю. Отдалеч още можах да го позная по движенията, макар между първото ни запознавание и сегашната среща да стър-

чаха цели десят години. Вижда се работата, че важните приключения и събития, в които тоя старец играеше най-сериозната рол, да бяха го втълпили в паметта ми и с най-дребните подробности. Пък и той, дъртлакът, как не беше се изменил в продължение на толкова години нито на иглен връх! Същото лице, същата живост и пъргавост, с тая само разлика, че в 1876 г. мустаките му бяха напъстрени само с бели косми, а сега бяха съвсем поснежени. Балканската природа и нейните студени извори не така скоро бръчкат лицето и подкосяват ставите на колената. Мен ми се стори още, че той е облечен и със същите дрехи, калпак и аба, които носеше и тогава. И чибучето, което стърчеше от пояса му, приличаше на онова, което ни даваше да пушим, когато му бяхме на гости в 1876.

Щом наближихме до тоя херой на деня, дружината се струпа до мене да види и чуе какво ще да му кажа, какво впечатление ще да ми произведе той. Съгласихме се помежду си никой нищо да му не загатва за минали работи от 1876 г., напротив, да му покажем, че целта на пътуването ни е твърде обикновена, по въпроса за пъстървата риба да говорим повече. Твърде бе възможно, че ако хитрият старец досетеше, че толкова хора са тръгнали да пътуват повече по неговите работи, можеше да избяга или друго нещо да направи. Сички го поздравиха твърде весело, попитаха го за таягодишното изобилие на пъстървата, а той, с отложен калпак в ръката, отговаряше със свойствената нему любезност, вадеше от торбата си по-големите риби, за да ги показва. Казаха му да върви подиря ни *нанагоре по реката*, гдето ще да изберем някое хубаво място за спирание и там ще да стъкнем огън. Ние шибнахме конете напред, а хероят ни последи по крака, като каза, че той имал тъдява такива прави пътечки, през които твърде скоро ще да дойде. Тие пусти „прави пътечки“, с тях той лягаше и ставаше и когато ни водеше на мостенцето! Дружината изкара мене нанапред, аз да ги водя и им покажа мястото на убийството, а тие да мълчат; това се правеше за любопитство, да видят тие, както и аз сам, ще ли мога да

сполуча и позная мостенцето, понеже то не съществуваше вече; в десятте години разстояние местността се беше много преобразила. Но долините, планините и други още предмети стояха още. Ръководим от тях, аз можах да позная сичко още отдалеч, гдето и заведах другарите. Никакви следи нито от мостенце, нито от кости и гробове, обикновени сипеи и брегове на планинска река, обраснали с буйни букове. Бяхме разгледали вече околността, когато се подаде из шумака обръснатата глава на дяда Въля. Впечатленията, заградени от сичките предмети на 1876 година, бяха страшно наказание!... Липсуваше само мостенцето и гърмежите на башибозушките пушки!

Дядо Вълю ни свари на мястото на престъплението, гдето се е казало. Жегна го него, нямаше що да се двоуми вече, че тие хора са дошле да търсят и преглеждат стари сметки. Той изгуби и ума, и дума, затрепера като есенен лист, при сичко че никой му не бе казал още нищо, никой го не беше запитал по тая неприятна за него работа. За да не нападаме така ненадейно на хванатата вече жертва, оттеглихме се малко настрана, накладахме огън близо до реката под райската букова сянка. Едни се приготвиха да пекат риба, други се натъркаляха по зелената морава, трети запяха, четвърти загърмяха на нишан, а стъклата с ракията и бъклиците почиваха в края на реката като даначета – с една реч, сичко отиваше така, щото да даде сърце на дяда Въля. Но дядо Вълю, стар таласъм, лъже ли се? Четири-пет души от един път, по начин съвсем комшийски го поканиха да седне насреща ни, да напълни чибучката, да си почине и сръбне една преварена ракийка. Няколко кутии с жълт тютюн се отвориха напредя му, блокираха го и две-три стъклета, но гърбът на стареца пълен с оси и с игли, хрумна му вече нему на ума онова, за което би желал през целия му живот да го не питат. Пое една от кутиите да си напълни лулето, но ръцете се отказаха да му служат, тютюнът наместо в лулето падаше на земята. Той трепереше цял-целниничък,

никого в очите не поглеждаше, две думи не можаше да свърже, а потът валеше от челото му.

– Скачаш ли, дядо Вълю, скачаш ли? Или захвана да не ти държи кръстът? – попита един от другарите с такъв тон и поза, като че три деня е дошел да прави моабет с дяда Въля.

– А бе, дядо Вълю, като си се скитал толкова години по тоя балканлък – запита го хитроумно К. Генов, – не ти ли се е случвало да те нападнат някога турците, да те бият, обират и мъчат?

– Колко, колко – чет няма – отговори дядо Вълю и метна крадешком един поглед на присъствующите.

– Ами комити по тие места изпадвали ли са? Казват, че тъдява им било пътят за Сърбия и за Дунава – повтори Генов.

– Шат-пат допадваха, ама рядко; правият път им е по Горньото било – каза дядо Вълю и треската го усили още повече, защото можа да разбере той, че малко по малко разговорът ще да падне на мостенцето.

През сичкото това време аз немеех на мястото си. Следвах само да наблюдавам на стареца, без ни най-малка злоба за миналото; но неговите мъки почнаха да ме възмущават, съжалих го и сбутах Генова да бъде по-кратък в изпитванията, да се приближи към главната цел.

– Чувал ли си нещо, дядо Вълю, за войводата *Хаджи Георги*[1], или Бенковски, и за игумена с дългата брада, които преминаха тука, хе-е, откъм Панагюрище? – пое думата и попита кметът Влаевски. – Где убиха тях, не знаеш ли къде им са гробовете? Ние сме чували, че тъдява близо върху един мост ги ударили.

– Сѐ може да е дочул нещо за тая работа дядо Вълю – допълни друго едно лице от дружината.

Клетият дядо Вълю, за да се намери на работа, побутваше главните на огъня. От страх и от замайвание той си накладе

[1] Не зная защо в Тетевенско Бенковски се нарича от населението *Хаджи Георги* войводата.

на огъня късото чибуче, което един от нас извади и му го подаде в ръката.

– Знам, знам... чувал съм... – обади се дядото с мъртвешки глас. – Тях ги доведе Нею бросенецът откъм Черния Вит и той им изеде главата – каза старецът...

– Господ да го убие такъв проклетник и издайник! – се обадиха няколко от слушателите.

– А близо ли е онова място, гдето тие паднаха? – попитахме ние твърде невинно.

Дядо Вълю изгледа синца ни наред, а после се обърна неволно към мостенцето и произнесе: „Ей тука!“ В един глас го помолихме синца да разкаже каквото знае за тая работа, да се не бои, защото ние знаем, че той е невинен в сичко. През куп за грош той разказа как тие хора, *четирма* души, с Хаджи Георгя и с попа, изпаднали при Нея от с. Бросен, как той ги взел да ги води към Троянския манастир, а по-напред известил на башибозуците, които ги вкарали на тая пусия при мостенцето и там ги ударили. Сам той, макар и да не знаел нищо, но Нею го наковладил на хаджи Люзгяра, който му свалил около петдесят тояги.

– И четирмата души на едно място ли паднаха, или някой от тях можа да избегне, дядо Вълю? – попитаха другарите.

– А че както се научих, Хаджи Георги, бог да го прости, остана на мястото си; попът се нарани; един сърбин или черногорец имаше, хванаха го на втория ден; а друго едно сухо имаше, пребиха го подир една неделя къде Шипково – отговори дядо Вълю.

Дружината не можаше да се удържи вече от смях, защото *сухото*, за което разказваше старецът, бях аз, който стоях насреща му.

– Ще рече, никой от тях не можѐ да остане жив? – възрази Ибришимът.

Дядо Вълю потвърди, без да си дигне очите от земята.

Както виждат читателите, които знаят вече много добре как стана работата, старецът лъжеше на пропала. Другояче

той не можаше и да стори. Десят деня да го питахме наред, сѐ същата история щеше да повтаря; затуй нямаше за какво да се бавим и преструваме. Генов почна:

– Дядо Вълю, ето каква е работата – каза той. – Ние знаеме сичко как е станало, затуй ти си кажи правичката, за да те прости и господ, па и ние, ако си съгрешил нещо. Ти си прост човек, от мъки и страх нямало е що да сториш. Станалото – станало, бог да прости умрелите. Негова милост, който стои насрещя ти, е онова *сухото*, за което ни разказваш, че било утрепано към Шипково. Погледни го добре, да видим ще ли можеш да го познаеш? Той ни доведе тука на това място.

Излишно е да разправям изтънко за впечатленията и смайването, които претърпя старецът от тие думи. Аз вярвам, че той би бил хиляди пъти по-благодарен, ако ние синца бяхме го нападнали с камъци и дървета. Той трепереше напредя ни, но това бе само бездушна сянка, без чувства и съзнание, две думи не беше в състояние да свърже. За да се окопити, на мен идеше вече редът по право да сторя това. Поех думата и съвсем меко и приятелски описах на стареца сичките обстоятелства на първата ни среща преди десят години. Той слушаше и трепереше; там, гдето излизаше вече наяве неговата предателска рол, дружината се обаждаше да каже, че такива биле времената тогава, нямало какво да стори дядо Вълю. За да се промени сцената, поканихме тоя последния да отидем на самото място на престъплението и ни разкаже подробно: где е паднал Хаджи Георги, где са стоели турците, где се е скрил той, когато загърмели пушките, и пр.

Никакви следи. Ни мостенце, ни гроб, ни кръст, както казах. Пусията е била оттатък реката, на 5–6 крачки от брега. Два паднали бука, простени на няколко крачки, са биле опората на потерята. Зад тях налягали турците и си отправили пушките към мостенцето. Сичките биле на брой 16 души. Единствени следи, че на това място е убит един български войвода, са околните букови кори, нацепени и одраскани от куршумите на потерята, които подир десят години бяха за-

раснали и образуваха само малки вдлъбнатини, като копанки. Благодарение на стареца – той ни обърна вниманието на това.

На един от тие букове написахме датата на събитието и неговия херой. Решихме да поставим кръст на насрещния бряг, който да се вижда от пътя. Сам дядо Вълю се натовари с тая работа. Хвърли си абата, поплю си на ръцете, прекръсти се и с голяма ревност и сърце почна да работи. Никой му не казваше зла дума, захвана малко по малко да дохожда на себе си и да се уверява, че нищо зло няма да му направим. Когато побихме вече кръста, дядо Вълю се отстъпи настрана и почна да струва поклони до земята.

– Помоли се на Георгя, да те прости! – каза му Генов.

– Георги, прости ме, чедо! Съгреших! Моли се богу за мойта черна душа – говореше той и следваше да цалува кръста и прави поклони.

Подир сичко това старецът стъпи вече съвсем на друга почва. Той не трепереше и не се боеше вече, като че да бе излязъл сам Георги от гроба и му каже, че го прощава.

– Десят години време аз съм бил изгубен човек, никому нищо не бях казал, сън не можах да спя – следваше да говори той. – Сега ми олекна вече, като че се изповядах и причастих. Бийте ме, колете ме, сѐ едно ми хваща вече!

В своя свободен разказ той не можеше да отрече предателството, особено завеждането ни на мостенцето. Каза даже, че когато за последен път дошел да ни вземе от усоето и ни заведе на касапницата, не само че бил изпратен от потерята, но и един от тях, Менчо Ибрахимов от с. Градишница, бил пратен да го следи отстрана. Тоя Менчо вървял отстрана, без да го видим ние, разбира се, и ако дядо Вълю не ни бил повел към пусията, щял да изгърми и го удари. Той се оправдава, че сторил сичко това от зор, от бой и от мъки. Според думите му на втория още ден башибозуците докарали при него Нея, който ни доведе най-напред при него и който казал на башибозуците:

– Дръжте дяда Въля! На неговите ръце сторих теслим комитите.

Тогава се извършили върху му мъките и той бил принуден най-сетне да ни изкаже и да се обещай да ни предаде, което и сторил. За да ни излъже, че сърбите дошле на София и че башибозуците си отишле, турците го научили. Сам хаджи Люзгяр отрязал главата на Бенковски и я дал нему да я носи. После го върнали да търси мене, но не можал да ме намери.

Може би да има една част справедливост в думите му; но той си остава пак предател. Че Нею отпосле е станал предател на българските бунтовници, това го знае цяла околия. Волно или неволно, той предавал сичките скитници от различни чети и въстания, които са изпадали на неговата кошара. Той е предал и Савата Младенов, един от четата на Хр. Ботйова и другар на В. Левски. За Савата било решено да го доведат жив в Тетевен, но тетевенският чорбаджия Иван Шишков, който имал причини да се бои от него, подействувал пред агите да го убият, което и станало. Близо до селото, на мястото *Козница*, е заклан тоя юнак. За тие свои заслуги на Отоманската империя Нею бил награден с нишан „Меджидие." Но докато дойде нишанът и излезе ферманът, българските патриоти прибързали. Нощно време тие похлопали на Неювата врата, като го помолили да отвори, защото са изгубени пътници. Нечистият Нею може би да си е въобразявал вече, че пак има келепир, когато непознатите извадили своите скрити брадви и го насекли пред къщата му на парчета. По тая причина нишанът, който дошел вече, бил даден на Анчо Мръвков из Тетевен, така също, се вижда работата, от косъма на Нея.

Ядохме и пихме за бог да прости на падналите, нещо, което за пръв път се вършеше на това място после десят години. Помежду ни държеше място и старецът. Аз съм уверен, че тоя ден беше първият през неговия седемдесятгодишен живот, в който той се чувствуваше най-весел, най-задоволен и удовлетворен, първо, че му се прощава вече тежкото прес-

тъпление в мое присъствие, и второ, че му олеква нещо си на предателската душа. Нямаше що. Подир толкова години, след такива събития и протекли води излишно и несъобразно би било да се наказва той. И дружината, и аз сам бяхме на едно и също мнение, че наместо да го псуваме, биеме и мъчиме, нравственото наказание щеше да залови по-добро място. Доволно бе, че той сам показваше и признаваше, че цели десят години се е мъчил и страдал от своите постъпки.

Той подскачаше наоколо ни като петнадесятгодишно момче, черпеше и слугуваше и на сяка дума произнасяше: „Бог да прости Георгя, простете ми кабахата." Около мене се натриваше най-много. „Сега те познах чак, по очите" – говореше той и ме разпитваше надълго и широко. Сам разказваше, че до тоя ден той се стараел, доколкото е възможно, да скрие сякакви следи по убийството на Бенковски, макар и да го запитвали мнозина любопитни.

– Оттогава и досега аз сѐ по тие места си живея, секи ден ми се случваше да минувам покрай това място и казвах „бог да прости", но никой да ме не чуе – говореше развълнуваният старец. – Щом виждах да се подаде някой непознат човек да отива по работата си, аз изтръпвах, казвах си на ума: „Ето тоя човек иде да ме пита за Георгя"... Вярвайте, на децата си не съм казал още за тая работа, нямаше и да кажа, ако не беше твоя милост, от когото не можах да се отърва. Днес, още отдалеч, като ви видях, че идете, сърцето ми се преобърна наопаки. Посрещнах ви, смея се, преструвам се, но аз зная какво ми е на душата, само гледах коя пътека ще да хванете. Като видях, че додохте на това място, гдето никой не беше стъпал, казах си: „Е, тя е свършена вече." Много мислих да побягна и си взема очите нанякъде из гората, но казах си: каквото ще става, нека стане.

На тръгвание триста заръки от страна на дяда Въля да кажа на Георгьовите роднини, братия, сестри и родители, ако ги има, да го простят, защото той сбъркал, нямало що да прави, не можал да запази Георгя. Задължи се, че сяка събота ще да

дохожда на това място да пали свещи, ще да научи и другите да дохождат от околните села. Бяга според конете около един час място, като тръгнахме да си отиваме през нощта, да моли за прошка пред мене и пред роднините на Георгя. Когато се отдалечихме вече и се изгубихме измежду зелената гора по реката, чувахме ехото на неговия свинарски глас, който се отражаваше из усоите и повтаряше: „Простете ме, сбърках!“

Няма нужда да казвам, че Бенковски е святец както в Панагюрско, така и в Тетевенско, гдето е паднал. Населението уверява, че нощно време, срещу събота и другите познаменити празници, гори кандило на мястото, гдето той е убит. После убийството смъртните му останки са прибрани от една набожна бабичка, баба Удреница, която ги заровила в гробницата на черковата „Св. Всех Святих“. Сичко това тя извършила скритом, защото правителството, естествено е, наказвало и ония набожници, които отдавали какво-годе почитание към останките на неговите заклети врагове. Освен това в с. Шипково живеел някой си дядо Боро, или Беро, който се занимавал да ходи и призира коя бабичка пали свещи на бунтовниците и им пише имената в литургия. Сички такива той отивал да ги предава на турците.

А главата на Бенковски, както ще да видят по-нататък читателите, се отсече и занесе в Тетевен, Орхание, а оттам – в София. Свещеник Христо Павлов е бил повикан от турското правителство да вземе и погребе тая глава, което той сторил на Свяги Костадина (21 май). Значи подир девят деня е била погребана главата на българския войвода. Тя била турена в една конска торба, била се вече разложила, и свещеникът я заровил с торбата заедно в присъствието на един мюлезимин и на Николча гробаря само, който изкопал дупката с мистрията (с която мажат дюлгерите) и я закопал. Това се е случило в София. Главата на Бенковски е закопана в новите гробища, край града на западна страна, от дясна страна на шосето, като се отива на Княжево, при мястото, наживаемо Халкалъ капусъ. Тялото – в Тетевен, а главата – в София!...

Парите ни, които о. Кирил носеше в дисагите, няма съмнение, че ги взеха турците, които ни нападнаха. А поибренският кръст, който се носеше пред четата ту от поп Неделя, ту от о. Кирила, така също бил занесен в София заедно с главата. После го изискала от Мазхар паша българската община в София, която го и предала пак на поибренската черкова, гдето се и намира до днес. Подир освобождението той бил взет от София тържествено от една депутация. На долнята му част е прибавено и написано в София още следующето:

„Московското и Петерсбурското Славянско Общества украсиха настоящійт кръст за памят на оная велика роль, която той е имал в съдбинитя на Българія. С тоя кръст свящ. Недельо от с. Поибрене и настоятельт на Т. Пазарджійскійт монастир „Св. Никола“, Кирил, който умря в неволя от турците, са подали знак за народното възстаніе на 20-ий априлий 1876 год. в Панагюрище под предводителството на Бенковскій, когото турците убиха в бойт и главата му ся пренесе и погребе в София. Настоящийт кръст ся зе от турците по ходатайството на Софийский митрополит Мелетий и сега в 1878 год. ся връща в с. Поибрене във Филипополската Област в слава всемогущаго Бога и радост на воскресналата България.“

Глава VIII

ДО ТРОЯНСКИТЕ КОЛИБИ

I

И така, Бенковски умря в сряда, на 12 май, часа на 11 ½ вечерта по турски. Как постъпиха турците с неговите смъртни останки, читателите са видели и ще да видят по-нататък. Засега аз го оставям да лежи на зелената морава, защото повече не съм в положение да кажа, и ще да ви позанимая малко със своята съдба, за което втори път прося извинение. Мисля, че анахронизъм ще да направя, ако си прекъсам разказа от върха на дървото и не обадя как слязах от него и как въобще излязах от балканския океан. Въобразявам си да предположа, че и птица да бъде човек, пак ще да заинтересува своите слушатели в по-нататъшните си приключения. А най-после, да ви обадя и това, нужно е да имаме и малко *признателност*, толкова потребна и разпространена в днешно време[1], към едно лице, от устата на което чухме много и много. До Троян, или по-добре до троянските колиби, има само 6 часа разстояние от нашето дърво, следователно ние ще да бъдем сами до това място, а после вече се събираме с други хора и разказът ни пак приема обективна форма. Прочее две минути още търпение, обещавам се, че ще да бъда кратък.

Нямаше вече никакво съмнение, че аз се отървах твърде евтино от капаните при новото мостенце. Цели два часа се изминуваха вече от минутата на произшествието, а жива душа, освен кучето, нямаше да замине покрай моя бук спасител, а това беше едно доказателство, че моята диря е изгубена окончателно. Сичко това добре, но работата беше накъде трябаше да потегля сега сам-самниничък, кой път, ако има,

[1] Писано в 1885 г.

трябаше да хвана, когато не знаях наникъде, нито пък можах да си представя где се намираше север, где запад и пр.? Имах при себе си карта и компас, но тие останаха при мостенцето, когато търтих да бягам, и сега се намираха в ръцете на неприятеля. Нощта бе от мрачна по-мрачна; нищо друго не се виждаше и разпознаваше наоколо освен маса от черно кълбо, което нямаше ни край, ни точка. Три важни пункта знаях аз наоколо: кошарата на благодетеля ни, за която само едно просто въображение ме накарваше да треперя; новото мостенце, което се мъчех и да го не припомням даже, и оня баир, гдето била „кошарата на зетя и гдето се намирало и сланина“! Посоката на тая последната точка не бях забравил, макар и лъжовна, но тя бе важна за мен в това отношение, че се намираше към Троян, накъдето уж отивахме да търсиме спасение. Ако тръгнех да пътувам, дали нямаше да се изгубя и изляза на предателската кошара, дали не щях да връхлетам мостенцето или някои от тетевенските колиби, а в такъв случай сам да се умъкна с двата крака в капана? А пък можаше ли да остана на едно място, когато се трябаше храна? Иди после сичко това и недей се хвърля от високото дърво.

Дълго време преминах да обсъждам тоя въпрос, но никъде не можах да намеря слабото му място. До такава степен паднах в униние, щото започнах да завиждам на злочестите си другари за тяхната съдба, която ги отърва да не мислят вече за нищо на тоя свят, т.е. аз захванах да се разкайвам защо отпуснах добрия случай и не дочаках смъртта си с тях заедно. Часът три можаше да има по турски, почти полунощ, а не смеех още да се мръдна от клонищата на моя спасител. Имах слабостта да си въобразявам, че едно подхлъзване на крака ми ще да бъде чуто и видено, че сичката гора има очи и уши.

Най-после аз слязах от бука, което слизание трая няколко минути, защото на сяка стъпка се ослушвах „да не идат“. Пушката си оставих закачена горе на дървото. Нямах вече от нея нужда, защото тя престана да бъде вече пушка, откак я потопих във водите на Свинарица. Тя беше чифте с капсули,

пълна вътре с книжни фишеци, барутът на които беше се преобърнал по сяка вероятност на вакса. Седнах до дънера на моето дърво и изново се впуснах да планирам. Иска ми се да тръгна по някоя посока, а букът не ми се оставя, боя се да не би през две крачки да чуя гласовете: „Вурун!“, „Тутун!“ Прекръстих се набожно няколко пъти, предъвках из зъбите си една-две молитвици и потеглих надолу из урвата, пак към р. Свинарица. Два пъти прекрача, а три пъти се спра да се огледам наоколо си и да се ослушам да няма някаква врява, като че отивах да крада и дебнех между заспали хора. Урвата бе непроходима, а нощният мрак – убийствен. По земята натъркаляни сухи изгнили клонища, които издаваха светлина като светулки, а по-нависоко – гъста като сертме гора. На земята тряба да внимаваш да се не препънеш от препречения клон, а напредя си тряба да отваряш път с две ръце, да ти не извади някоя вейка очите!

След няколко крачки пътуване от бука аз се намирах в такъв един зандан, отгдето се не виждаше ни небе, ни изход, ни каква-годе посока. Докато се вардех да не настъпа на земята някоя клечка, да не произведе шум, изтърсих се из един бряг като кълбо така стремително, щото подиря ми хукнаха да пътуват десятина още камъци спътници. Тие произведоха шум, който по сяка вероятност можаше да разбуди не само една стража, поставена на пусия, но и заспалите даже животни. Болки никакви не се усетиха от това падание, но сила, кураж и надежда се разбиваха окончателно, мисълта, че ще да можа да избягна грозната участ на другарите си, се помрачаваше от минута на минута. И седнах втори път до друго едно дърво, подгънах убитите си колене и крака и почнах приговори с неумолимата балканска действителност. Намислих да остана на това място още за няколко време, но по-сетнешни някои обстоятелства ме разбиваха като трескавица. Първо обстоятелство, че скоро ще да се съмне; второ, че любопитни и наежени потери ще да се стекат заедно с изгряването на слънцето, за да присъствуват при тържеството на

малкото мостче; третьо, че благодетелят, бачо Вълю, ще да пусне говедата из урвата, които, щом се подплашат, хитрият старец ще да запее *Янкината* песен; четвърто, най-после, че гладно се не стои, и пр., и пр.

И заигра тогава кръвта, сърце трепти, иска да изхвръкне, мозък се пука, а следствия никакви... В това същото време нагоре по леглото на реката се зачу някаква си необикновена врява, ехото на която се раздаде по сичките околни долини, дотрогна се и до моето въоръжено настроение. Тая врява не беше друго нищо освен виение на вълци, които аз познах като гласа на най-ближния си благодарение на моята овчарска практика!... Между техните гласове, себе си и неизстинали-те още трупове на ония, с които преди минута и половина стоях лице срещу лице, аз почувствувах някакво си сходство, нещо ближно и възможно, нещо ужасно, страшно и бог знае какво още!... И се уплаших аз тогава не на шега, познах своето ничтожество пред сичките тие несъкрушими стихии. Дойдох до това заключение, че освен да се убия, друго никакво спасение не ми остава. Извадих револвера си и го приготвих, само да го побутна и да гръмне. Реших, че най-добро е да се ударя в устата. Когато го наближих вече до устата си, то ръката ми започна да трепери, други умове захванаха да пътуват из главата ми и аз бях принуден да сложа пак настрана студеното желязо. Поех го втори път и реших, че като изчета до сто, тогава ще да натисна да изгърми. Когато преминах числото 60 и наближих до 80, то пак ми се размъти мозъкът. Разни мисли и възпоминания се явиха, за които трябаше дълго време да ги решавам, па тогава да изпълня страшното решение. Родителите си например, на които и имената бях забравил даже в разстояние на седемгодишен скиталчески живот, сега се изправиха напредя ми и като че ми говореха за лошите последствия на моята постъпка.

С една реч, аз излязах слаб, малодушието надви, домиля ми животецът, станах клетвопрестъпник, понеже няколко пъти бях се клел, че няма се оставя жив да вляза в ръцете на

неприятеля. След като турих револвера на мястото му, пак се накокатих да пътувам. Два часа време може да се измина, докато сляза до бреговете на реката, което място в бяганието си от мостенцето в десятина минути можах да премина. Бреговете на тая река, както казах по-горе, са стръмни, гористи и недостъпни на сяко място. По тая причина дълго време обикалях, дордето намеря сгодно място за преминуване. А колко се аз присламчах, дордето се пипна до тие брегове? Колко пъти се ослушвах, лягах и ставах, да не би да чуя, че ми викат *вурун* и *тутун*? Колко пъти бачо Вълю ми се претъкли напредя с рунтавия калпак в ръка и с попотеното чело? А труповете на избитите? А Бенковски, който не можаше да се махне отпредя ми, когато го видях за последен път как си дига ръцете нанагоре и трепери? Сички тие впечатления и възпоминания така също имаха своя решающи глас върху моето болно въображение в мрачната нощ и на бреговете на Свинарица, върху които лежаха на десят крачки разстояние моите другари.

Коритото на реката, доколкото можах аз да го забележа, е такова: тя има брегове, няколко метра високи от водата нагоре, стръмни и от двете страни покрити с дървета. Клонищата на тие дървета от двата противоположни брегове се срещат над водата отгоре, понеже тя е твърде тясна, и образуват покрита чаршия, каквито се срещат в старите турски градове. Че река тече на това място, се познава, както казах, само от хучението на водата. На три-четири места се опитах да се доближа до реката, но нощната тъмнина и стръмнината, от друга страна, ми препятствуваха. Деня може би да не се срещнеше подобно препятствие, но не беше така и нощно време. Слушаш само, че нещо хучи като под земята, и нищо повече, следователно как можаше да си потопи човек крака в такава неизвестна пропаст, без да го не побият студени тръпки, без да се не обладае от различни предчувствия?

През цялата нощ, дордето се съмне, пъплах из гората да пътувам с намерение да се отдалеча доколкото е възможно

повече от мястото на кървавото произшествие. И сега аз имах смелостта да си въображавам, че съм пребродил света, но когато се съмна, можах да позная, че сичкото пространство, което съм изминал, едва ли имаше час и половина – урвата, която е над десния бряг на реката, не бях излязъл още, както тряба. Аз осъмнах тъкмо до края на една поляна; оттук се виждаше коритото на друга една река, за която дядо Вълю казваше още, че се наричала Рибарица. Виждаха се така също и комините на няколко къщи от една махала от тетевенските колиби, на която името не можа да зная. Понеже равната тая полянка съставляваше за мене непроходима крепост, по причина че ако я преминех, лесно можаха да ме съгледат от някоя пусия, то реших да остана на мястото си, дордето се мръкне, като си избрах за жилище едно кичесто дърво. Тоя ден нямаше мъгла и това ми даваше възможност да наблюдавам много пътища, които водеха за поменатите колиби и за бичкиите, находящи се по коритото на Рибарица. Видех аз много банди башибозуци, които излязваха и влязваха в селото, пушките на които блещяха на слънцето като огледало. Видех и множество българе от колибите, които пречеха надолу-нагоре, повечето около потерите, да им носят едно-друго; дойдоха най-после там наблизо и две стари жени да копаят кукуруз; четох аз колко хапки туриха в устата си, когато седнаха да пладнуват, но смеех ли да им се обадя, да им поискам малко хляб, да ги попитам за пътя? Хващах само зазъбица, като ги гледах как си кривят устата. Благодетелството на бача Вълю така ме беше опарило, щото предпочитах да умра отглади, нежели да се явя при подобните си.

Разбира се, че тоя ден никой не можа да ме види на дървото. Местността, отгдето ми предстоеше да пътувам през настъпающата нощ, беше една висока гориста планина към западна страна, която се захваща, щом се прегазеше р. Рибарица. Аз си въобразявах, че зад тая планина, която навярно ще може да премина за една нощ, се намира Троян, който не се лишава от добри хора, според както ми беше разказвал Волов.

Слънцето отдавна трептеше да се затули зад горепоменатите върхове на планината и неговите лучи огряваха само високите местности, а коритата на двете ближни реки – Рибарица и Свинарица – бяха потънали вече в сянка. Сяка жива душа, уморена от дневните трудове, бързаше да се завърне на своето жилище, да си отпочине. Овчари, говедари, свинари и козари скарваха своите стада от планината около селото. Трудолюбивият работник, с брадва на ръцете или с одялано дърво на рамото, с което се е бъхтал целия ден, така също крачеше бързо-бързо, защото времената не носеха твърде много да закъснява човек. Аз просто завиждах на положението на тие сетни сиромаси, защо не влизам в тяхното число, да съм свинар или говедар поне, за да можа да вляза и аз в селото, в скромната колиба, да се преобуя и подсуша, да похапна, що дал господ, топла кукурузена пита, солчица и пиперец!...

Най-после захванаха да се виждат да пъплят към селото от разни места и башибозушки тайфи, где по четирма, где повече души, накичени с желязо от главите до петите. Тие се връщаха от своите пусии и бързаха към селото, гдето ги чакаха богати вечери, млади ягнета, хюшмери и разни сувуклуци. Така също и хвърковатите гадини не отстъпваха от това общо правило. Тие подхвърчаха от клонче на клонче по опърлените от снега дървета, чучуригаха и пееха, да свикат своите другари, и отиваха да нощуват по гнездата си. Скоро сичко утихна и опустя наоколо, черната нощ настъпаше вече, радваха се разбойниците и крадците, лукавата лисица, жестокият вълк и сички въобще хищни и грабливи твари, за които нощта е ден, а денят – нощ. Радостта на тие последните трябаше да споделям и аз. Смъкнах се от дървото си, но преди да потегля на дълга работа, трябаше да се разпоредя и нещо да похапна, разбира се, коренци, киселец, ягоди, които бяха рядкост, и други различни зеленчуци, защото тая естествена потреба не зависеше от никакви птичи пения и башибозушки тайфи.

Притъмняваше вече, когато се аз кротнах по поляната да паса като говедо. Дордето беше видело, забележих си от върха на дървото някои местности, гдето имаше за мен храна. Крехкият киселец, поръсен със ситни-дребни капчици росица, беше чудо. Само понякога откъсвах и други стръкове люта и горчива трева, която ми свиваше устата, като че бях ял стипца. Като достигнах в ближната там долина и му ударих отгоре над треволигата една студена вода – мед и масло капна на сърцето ми!

После един час или повече време се скитах вече като крокодил по левия бряг на р. Рибарица, която хучеше и се пенеше като подножието на водоскок. Разбира се по само себе си, че дордето се доближа до брега ѝ, който не беше горист, особено десният, аз трябаше да поклекна стотина пъти и на двеста места да се ослушвам. Малко по-надолу от това място, на около 400–500 крачки, се намират една-две колиби, от които от време на време посветваше огън или свещ, и аз се слагах на земята!... Подир едно внимателно изучване и изследване и по двата бряга направих си кръста, както се следва, т.е. прекръстих се, и натопих крак във водата заедно с дрехите. Водица плитка, като сяка балканска долчинка, но нали е бърза, буйна и луда, малко остана да ме камбичне с главата надолу.

Без да чакам да ми се оцеди даже водата от дрехите, затекох се да потъна в насрещната гора, която стои от Рибарица на 20–30 крачки разстояние, като стъпвах само на пръстите си, уж да не правя шум! Тая нова балканска стена не падаше по-долу от другите обикновени урви; но какво имаше, че като близо до колибите, имаше тук-там хайдушки пътечки. Гладът захвана да върлува по сичките линии, крака отмаляваха от минута на минута, а дъждът, който не беше валял цели 15–20 часа, пак се оправи да ръми ситно-дребно. До дебелия корен на един бук аз се посложих уж да почина и да почакам да премине дъждът, за да не ме *намокри някак си*. Заспал съм, без да искам. Боже мой, най-напред ми се присъни мост-

чето, дядо Вълю и Бенковски, как трепери и пада на земята, а о. Кирил чете молитви с кръста в ръка. Страшно!... Завчас се намерих пък, че ходя по улиците в един град и насякъде се продава хляб, топъл-топъл. Купих си една пита и когато щях да си отхапя вече, събудих се с празни ръце, с тояжката само в ръце, която носех да се подпирам. Болно въображение и разстроени нерви! Ето защо пустиняците след дълги бдения, безсъница и пости виждат насъне свята Богородица и рая, както аз виждах сега топли пити!

Като скочих отведнъж, замаян и уплашен, да не би да се е съмнало, аз побърках посоката, пък забравих накъде беше запад, накъде изток. Слушах бухтението на Рибарица, но тя ми се струваше, че е минала от противоположната страна на планината. Нощта бе тъмна като рог. Въртях, суках, тук паднах, там станах, обръщах се ту на тая, ту на оная страна, докато се съмна най-после. Можете да си въобразите какво беше моето удивление, когато се видях, че съм дошел под колибите отдолу до Рибарица, т.е. върнал съм се назад. Като си познах погрешката, обърнах колата пак напред и уж се затекох да вървя бързо, но напусто: краката се отказваха. Тоя ден, 14 май, аз се скитах по тие места и едва ли можах да извървя един час разстояние. Равната гора, която ми се струваше като тавичка, когато я разглеждах от върха на дървото и която мислех да премина за един ден, не беше такава всъщност. Когато се изправих успоредно с нейните колосални дървета, познах заблуждението си.

Ужасяющите следствия на глада се чувствуваха от минута на минута. В тая част на планината не можаше да се намери и благословеният киселец (той се ражда само по припеците и по поляните), който малко-много залъгваше човека. За честта ми, тук-там по корените на дърветата се срещаха лигавите охлюви (плужеци). Ако да имах при себе си огън и сол, то от мене нямаше по-честит човек, защото тяхна милост, опечени – бая кеф можаше да се направи. Но и без поменатите средства аз се не отказах от щастливия случай, като изядах

няколко сурови и живи още охлюви. Синя блудкава пяна изпущаха тие, когато ги късах със зъбите си. После ги смазвах между два камъка, уж за по-вкусни, но сè същото.

Подир два часа време горчивият резултат дойде на своето място. Както ни болеше сърце, когато изядохме коня, така и сега аз бях принуден да се тръшна на земята от сърцебол. Тогава по-скоро ни премина, че имаше поне и малко ракийца да пийнеме, а сега нищо подобно. Цели три часа лежах на това място, а дъждът следваше да вали, но не толкова силен, както през нощта. Не беше ми преминала още болест, но аз станах да пътувам. Трябаше да се търси хлебец, а от друга страна, необходимо бе да се отдалеча час по-скоро от тая окървавена местност. Тежко и горко на моето пътуване! На секи десят крачки място трябаше да си почивам. Най-после можах да изляза на върха на планината в разстояние на една нощ и един ден! Пред очите ми се представи такава непроходима пустиня, пресечена с много долини и хълмове, щото космите ми на главата настръхнаха, като си помислих как ще да преплувам през това море от гора гладен и болен! Планове различни, глава се пука, а следствия никакви.

От лява страна на планината, долу на ниското, гдето течеше реката, между върховете на дърветата се виждаха няколко колиби. Аз реших да изляза на тие колиби да се нахраня, па става вече каквото ще. Другояче не бе възможно да постъпя. Ако си вземех очите из планинското море и ако паднеше гъста мъгла, нещо от възможно повече, то волею и неволею трябаше да се умира от глад. Три пъти един подир други слязвах до тие колиби толкова наблизо, щото разстоянието между мене и тях оставаше само реката (разбира се, че мястото откъм моя страна беше гористо до самия бряг на реката). От това място свободно можах да виждам какво правят хората; пред колибата, която беше най-близо до реката, стояха две жени, които се пощеха преспокойно, а едно малко дете викаше наоколо: „Хляб ми дай, мамо...!“ Думата „хляб“ произвеждаше в мене цяла революция. Три пъти си потапях крака

в реката да премина насреща; но пак се повръщах назад, като че реката да беше вряла на огъня. Гладът ми изчезваше като дим, па и сърцеболът ми преминаваше. Тряба да ви кажа, че гората се свършаше откъм моя бряг и чак до селото беше почти гола поляна. Най-после страхът надви на глада и аз си потънах изново в гората. Нямаше никакво съмнение, че ако се покажех в това село, на един час разстояние най-много от кървавото мостче, то на минутата още щях да бъда хванат или убит.

II

Два деня вече от кървавата сцена на р. Свинарица, а аз още гладен, с никого не можа да се срещна, от час на час положението ми става по-лошаво и критическо. Три часа може да се изминуваха вече от нощта, когато следвах още да се скитам по долини и усои, без да зная и сам накъде отивам. Ни звезди, които аз познавах доволно добре коя накъде върви и где засяда, ни небе, ни познат някой връх имаше да се види, по които да можа да се ръководя. Насякъде мрак и пълнейша неизвестност. По среднощ достигнах до един куп бели като крем трески, гдето работници някои бяха дялали дъски. Върху тие трески устроих аз своето нощно легло и клюмнах глава до близкия бук, за да не капе дъждът право на врата ми. Преди да заспя, наредих на дължина няколко трески по земята, за да ми показват пътя, накъдето щях да вървя. Страх ме беше да не би да сбъркам пусулата, както миналата нощ.

Но заспива ли се? Стомах играе, като че се върше беглишки харман, а на гърдите ми сякаш че дращеха котки. Дойдох аз до убеждение малко по малко, че никакво спасение не можах да намеря по майка Стара планина, че трябаше или да се предам на турците, или пък да си видя сам сметките. От грозните уста на револвера се бях уплаших още по-миналата нощ при бука, когато исках да се убия. Сега прибягнах до друго

средство. Имах при себе си страшна отрова няколко дози. Разгърнах от нея една книжка, помирисах я няколко пъти в тъмнината, поднесах я до устата си, но ръка слабодушна – пак я повръщаше наназад... Животец! Какво да го правиш? Мил. Ако това да не беше така, то от Априлското въстание не щяха да се убият само няколко души: Каблешков, Кочо Чистеменски, Спас Гинев и други двама-трима души.

Пренесе ме сън, но това не беше сън, а цяло безсъзнателно бълнувание; ту турци те гонят, ту бесилки напредя ти, ту топъл хляб виждаш. Присъни ми се, че нещо ме дърпа за краката, и неволно се събудих. Можете ли да си въобразите, че това нещо съществуваше в действителност? Щом се изправих, съгледах, че едно страшно чудовище, главата на което приличаше в тъмнината на бъклица, избягна из шумата. Пусти страх – граници нямаше! Не стига да се пазиш от башибозуци, но и от неизвестни зверове.

Съмна се по едно време и аз си събрах чуковете да потегля на дълга пътя. Тоя ден – четвъртият, откакто не бях хапвал човешка храна. Освен това побиха ме студени тръпки и скрита треска ме нападна. Кой знае, може би да ме е чалнал нейде вятърът, та се простудих!... Тоя ден почти никакво разстояние не можах да извървя; на секи десятина крачки място трябаше да почивам, защото треската ми усилваше. После пладне съгледах на оттатъшна страна на реката, върху един гол баир, сюрия кози, които се наваляха надолу към гората. Това спасително явление ми привлече твърде много вниманието и аз се спрях на едно място да наблюдавам тяхното движение, т.е. дали няма башибозуци да вървят наоколо, както това биваше обикновено.

Половин час след залязването на слънцето, на което светлите шипове се подаваха още зад тъмния на запад облак, който се беше изпречил като морски бряг, аз си поемах душата в една гъста габрачина, гдето чаках пристигането на козаря. Аз се колебаех още да му се явя, но дяволитите кози решиха въпроса. Две от тях, черни като гарвани, които се

бяха доближили до моята габрачина да си откъснат от крехките листовце, отведнъж ме подушиха, вирнаха глави като арабски атове и отстъпиха наназад от нечистото място. Примерът им се последва и от други техни посестрими, които така също се подплашиха и почнаха да пръхтят, повод твърде добър за наблюдателния овчар да обърне сериозно внимание на околността. Тоя последният, млад черноок момък, около на 30-годишна възраст, с черни лъскави мустаци, но увиснали нанадолу като на 60-годишен старец, стоеше вече напредя ми и с подозрение гледаше в моята габрачина, като си държеше голямата тояга изотзад, готова да се стовари гдето и да било. Аз не смеех още да му се покажа. Неговата горска абичка отведнъж ми напомни бачо Въля Мечката, защото той беше първият човек, с когото се срещах после сцената на мостенцето. За да не последва някое недоразумение, като например: извиквание, стоварване дряновата тояга по сухите ми плещи и пр., аз скочих на крака и тръгнах към непознатия. Тръгнах, но не така, както му е редът. Не. За да го трогна, да възбудя в душата му онова, което е свято за секи българин, или по-добре християнин, аз прибягнах до фарисейско лицемерие. Захванах да се кръстя като пред икона, направих напредя му няколко метани, а най-после поисках да цалуна скута на абичката му, на тая абичка, която е счупила безбройно число тояги от турска и заптийска ръка!

Горското пиле, което по сяка вероятност не било честито през живота си да изляза пред владици, знатни чорбаджии и паши, което, макар и роб родено, нямаше никакви понятия от раболепието – замръзна на мястото си не от страх, но от кривлението на моята несимпатична фигура.

– Ох, братко, кажи ми, християнин човек ли си? Аз дойдох при тебе да ти се изповядам като на духовник; ако щеш – убий ме, ако щеш – помогни ми! Може да си чувал за чутното село Панагюрище, за неговите добри хора.

Отговорът бе утвърдителен и аз продължих със същата унизителна мина:

– Аз съм от това село. Имах си там къщица, ступанка и дребни дечица, от които само аз останах, а тях изклаха душмани, изклаха цялото село! Ходя като луд по гората, пет деня не съм турял троха хляб в устата си. Ти майка, ти баща!

Това казах аз и поисках да му целуна попуканата ръка, понеже съгледах, че стрелата ми удари на място, разбрах, че тук ще да се яде хляб. Той се трогна от моите думи не на шега, въздъхна от дълбочините на сърцето си, престана да държи вече тоягата си готова за удряние, погледа наоколо си, да не участвува в срещата ни чуждо око, и каза:

– Ей, аратлик! Като на теб човек кой няма да помогне, но какво да направя, когато и моите ръце са свързани. Сяка вечер дохождат да спят на колибата по 10–12 души кучета, на секи час се готвят да ме колят, че съм знаял уж комитите где се крият. Освен това имам едно копиле при себе си, от което не можа да се почеша: каквото види, казва го на турците.

Още няколко обяснения, и младият овчар склони да ми даде нещо за ядение с условие, ако му прилегне. Моите рабски маниери бяха го турили в честолюбие. Наговорихме се, че аз ще да го чакам на това място, именно до един дебел бук, дордето той закара козите на кошарата, а после ще дойде да ме намери.

– Ако не хляб, то ще ти издоя едно котелче сурово мляко – прибави той на тръгвание.

После това той извика на козите да се прибират, които почнаха да прескачат шумките, задрънчаха звънците им и скоро се изкриха от очите ми заедно със своя пастир. Като имах пресен урок от мостенцето, наместо да остана на същото място, гдето ни беше думата да се намерим, аз се отдалечих на стотина крачки разстояние и легнал по очите си в една шумка, наблюдавах страната, откъм където щеше да се подаде новият благодетел. Тая страна беше висок баир, така щото лесно ми беше да видя дали благодетелят ще да се появи сам, или с други *приятели*, от пасмината на хаджи Люзгяра. Нощта настъпи вече окончателно. След двадесят минути моят ангел хранител се подаде сам-самниничък. В

допълнение на последното това обстоятелство можах да видя и малко котелче в едната му ръка, пълно по сяка вероятност с прясно мляко.

– За честта ти, намерих и малко корички в чантата на момчето, което излъгах, че ги вземам, за да ги дам на кучетата – каза той, когато се срещнахме и когато ми подаде котелчето.

Както му е редът и както го изисква българският обичай, дордето аз хапна, приятелят, който седна на едно коляно на тревата близо до мене, се заинтересува да узнае нещо по-подробно и по-обстоятелствено за моето положение в планината, за да знае кой му е ял хляба ни в туй, ни в онуй време.

– Как ти е името, братко? – попитах аз предварително.

– Иванчо – отговори той.

– В такъв случай аз не съм ял хляба на чужд човек: и моето име е Иванчо – бе моят ласкателен отговор.

– Да не си и ти от другарите на *попа*? – попита Иванчо.

Аз настръхнах от думата поп и отговорих на запитвача нещо двусмислено, от което той нищо не можа да разбере, та затова продължи разказа си с овчарска невинност:

– Преди два-три деня прекараха оттука башибозуците един поп, с много дълга брада и с вързани крака под коня отдолу. Неговото лице беше обляно с кръв, а снагата му, приказваха нашите чорбаджии, които го видели, била надупчена като решето с куршуми и сачми. Той вървеше най-напред, с един хубав кръст в ръце, който държеше отпредя си, като кога минува пренос в черкова. Подиря му вървеше един турчин, който носеше на ножа си една човешка глава, с руси подсукани мустаци, с червен калпак и с алено сукно отгоре, а отстрана имаше забодена една китка от паунови пера. Турците изкараха селените да излязат и ги посрещнат[1]. Ние помислихме, че тая глава е на някой войвода, но турците ка-

[1] Въобще хващанието на Бенковски е било тържество за турците. Около стотина души носели главата за Орхание и София. През селата по пътя им: Осиковци, Правец, Извор, Гложене и пр., отивал по-напред човек, който изкарвал селените да излязат край селото и

зали в селото: „Пезевенклер, хубаво го гледайте! Той щеше да ви стане крал.“ Тая глава и попа откараха ги за Орхание. Казват, че тие биле четирма души, от които единът избягал, а другия го хванаха тая заран, ей тука долу в реката...

Няма нужда да ви обяснявам наподробно разказа на добрия Иванча относително главата с русите мустаци и попа с голямата брада, защото и така се сещате, че главата принадлежи на Бенковски, а дългобрадият е отец Кирил. Сега чак аз узнах на вярно за тяхната горчива съдба. Немалко се почудих, като чух, че о. Кирил останал жив, само с рани, а Стефо далматинецът се отървал здраво и читаво, и той като мен, а отпосле бил хванат[1]. Разбира се, че аз не можаше да се

посрещнат конвоя. В с. Осиковци конвоят изгърмял около 500 пушки. Главата я носел един българин, побита на дълъг прът.

[1] Стефо далматинецът живей и до днешен ден. В турско време той кртеше камъци в беловските гори, а сега върши същата работа на татарпазарджикската станция. Той бил закаран в София, казал си сичкото по права бога, но бил освободен окончателно благодарение на австрийското консулато. Върнал се пак около Белово да си търси тежкия чук, но турците го затворили отново, тайно от консулатото, в пловдивския затвор. Знайно е, че когато влязаха руските войски в Пловдив, Сюлейман паша се разпореди да изведе християните затворници отвън града, които изклаха солдатите при село Остромила. В числото на тие затворници влизаше и Стефо. Когато видял той да падат отсечените глави, легнал между закланите, като се престорил на убит, и благодарение на нощния мрак спасил се. Три години живях в Пловдив, три пъти ходих да го търся, десятина пъти му пращах „много здраве“, да дойде да се видим, може би ще да му спомогна нещо. Търсех аз още Стефа и по други причини. Първо, да ми каже нещо за мостенцето, и второ, че пловдивските политически шарлатани, хората на Кръстевича, бяха почнали да хвърлят кал върху събитието на това мостенце, събитие, за което аз *само* знаех, аз им разказах като на хора българе и честни. Ни дума, ни ума от Стефа. Един път казал, че се подигравали с него, втори път рекъл, че го е срам да се яви пред *големи* хора, защото няма потури, а трети и четвърти път бил в Балкана да реже дъски.

Най-после на 20 май 1886 г. по пътя ни от Пловдив за Самоков казаха ни на Белово, че Стефо се намира в с. Момина клисура, слуга

изповядам на Иванча, че съм от другарите на попа с дългата брада, което имаше своите лоши следствия. Така също не му обадих накъде отивам, а като ми бе нужно да зная посоката и разстоянието на Троян, закачих да го питам най-напред за

при инженерина. „Сега го хванах“, казах на другарите си Д. Ризов[34] и Спиро Костов, като им разправих в същото време кой е Стефо. „В кръчмата, която е до фурната, ще го намерите – ни казаха от къщата на инженерина. – Стефо играе на скамбил.“ Познах го с първо влизание, същият Стефо, като че да бе със същите палто и потури, с които беше преди десят години. Аз мълча, другарите ми го питат за мостенцето, за Бенковски, за о. Кирила, за мене и пр. „Зная“ – каза само той, без да си дигне очите от масата, гдето играеше скамбил. „А где е живият ти другар?“ – попита го втори път Ризов. „В Пловдив“ – отговори Стефо и тури точка. „Да го видиш, ще го познаеш ли?“ – попитаха пак другарите ми. „Па зная ли?“ – се обади Стефо и пак забурми въпроса. „Аз съм, Стефо, не ме ли познаваш?“ – казах най-после аз, „Да живееш!“ – се обади Стефо и малко-малко си изкриви долнята устна, което показваше, че иска да се засмее. Той пак поиска да тури точка на разговора ни, но многобройните посетители от кръчмата, които стояха около му и които десят пъти повече се бяха заинтересували от нашето посещение, сбутаха го да стане и той хвърли книгите. Забележете, че ние и трима стоехме прави над главата му. Стана Стефо и си подаде жилавата ръка, но защо ми е? Пак трябаше с керпиден да му вадим думите не една по една, но по слогове. „Помниш ли колко души бяхме на моста?“ – попитах аз. „Па зная ли? Години са се минали. Беше капитанът Бенковски, попът, що е бил с дълга брада, име му не зная, ваша милост, я, па други не помня“ – отговори той с такава охота, като че го изповядаха на бесилница. „Ами биха ли те турците?“ – попитах пак аз. „Майке!“ „Т.е. биха те“ – повториха другарите ми. „Па то се знае“ – допълни той. Повече нищо. На другите въпроси, като: защо не дойде да му намерим някое място или да отиде при Кръстя и Ивана Шутича, той отговаряше само с рамене. Нищо повече не можах да узная от онова, което сам знаях за мостенцето. Научих само, че като се отървал от пусията, ходил, ходил и пак изпаднал на колибата при предателя Въля, който го издал втори път. „Че как да го не познаеш?“ – попитах аз. „Па не съм му рязал от ухото“ – каза той. Научих още, че на баща му било името Митро, родом от Далмация, село Голубовци, Каторско. Казват, че това убийствено хладнокръвие било чърта у далматинците.

Тетевен, Златица и други местности, па тогава за Троян, уж от просто любопитство.

– До Троян има пет часа – отговори той. – Ще минеш там през оная гора, която се казва Дебел дял, тя се чете нашенско (Тетевенско) и принадлежи на хаджи Станя, когото може да познаваш, защото и той е комита, заточен в Диарбекир. Зад гората е селото Шипково, българско, но на хората му не са чисти твърде трите, та затова не го наближавай.

В това време кучетата от кошарата излаха на човек и Иванчо рипна на крака като попарен. „Дойдоха!“ – свари да каже само той и отиде та се не видя из гъсталака. Под думата „дойдоха“ той разбираше башибозуците. Аз от своя страна набих към друга посока из шумата, хлътнах в един дълбок дол като гробница, отгдето гласовете на кучетата се слушаха като под земята. Тук на това място ме свари утринната зора, която не дочаках на леглото си. А добрия Иванча подир няколко деня заклали турците! Сиромахът!

Не останаха и цървули вече на краката ми, които и от желязо да бяха, пак не можаха противостоя на балканските урви и острите камъци. В житието на св. Димитрий Бесарабовски е казано, че той станал светец и божи угодник само за това, че като пасял говеда, ненадейно стъпил в гнездото на една птичка, на която убил пилетата. За да се оправдай богу, той си наложил сам наказание – да не туря обуща на грешния си крак, с който убил невинните животинки. За тая му похвална постъпка небесното управление му дало титлата *светец*. Колко блажени са биле тогавашните времена! Който ценял живота на две-три птиченца, ставал светец, а в днешните развратни времена, който е излязал уж за доброто на милиони не птичи, но човешки същества, бият го като пъдарска улия...

По течението на една река тръгнах да търся щастлива среща, каквато бе оная с незабравимия Иванча. Да не искат читателите да им обаждам как се казва тая река, отгде тя тече, где се влива и пр.? Подробности от тоя род може да запомни

само оня щастливец, който пътува за променение на климата и целта на пътешествието комуто обещава авторитетно бъдеще. За мен бе важно да не изгубвам троянската линия, която въпреки сичкото си напрегнато наблюдение пак я побърках. По пладне зярнах от дясна страна на реката малка овчарска кошара, пред която стрижеха овци двама души, мъж и жена. За да се уверя, че няма в тая скромна колибка дълги ятагани и дебели шишенета, качих се на едно клонесто дърво, отгдето наблюдавах цели часове.

– Скоро, дядо, хляб, сиренце или друго нещо, що дал господ, ми дайте! – казах аз с първо явявание пред кошарата, когато се уверих вече, че околността е чиста.

– По който мост са минали другите хора, по него ще да минеме и ние – отговори дядото, без да се мръдне от мястото си, понеже в полата му лежеше наполовин остригана овца.

Аз изтръпнах, когато чух, че ще да се минува по мост, та затова повторих и потретих да викам „хляб“. Най-после бабата, която до това време ходеше из кошарата между овцете, завърна се при нас и ни разясни. Причината на нашето недоумение беше тая. Дядото, старец на 60–65 години, бил глух. Той ме припознал за търговец на вълна, та затова ми казваше „по който мост са минали и другите хора“, т.е. че на каквато цена се е купила вълната у другите хора, по нея ще да се съгласиме и ние. Бабата, която се виждаше, че е ступаница на дядото, нямаше никакъв кедер в ушите си, но в замяна на това едното ѝ око, на което положението приличаше на мастилница, не съществуваше.

– Няма, няма, баба (т.е. няма хляб), душмани остават ли? По три пъти дохождат на ден – бе отговорът на мастилницата.

Нямаше време за дълги и широки обяснения. Аз се вмъкнах в колибата на двете същества и почнах да тарашувам. Копанки, менчета, захлупци, торбички, абички и пр. хвърчаха в безпорядък на четирите страни, а ступаните изгубиха и ума и дума, въобразиха си не безосновно, че скромността ни е разбойник. Между сички тие парцалаци аз бях честит да

намеря само два кочана суров и сух кукуруз, които грабнах радостно като дар безценен, и хукнах пак към шумата, не откъдето ми беше пътят, но на противната страна, което беше един вид стратегема.

– Да не сте си отворили устата да обадите на агите, че е дохождал човек при вас, защото ви изколвам! – казах аз наместо сбогом.

Петдесят крачки не бях изминал още от дядовата кошара, когато се спрях в шумата, да разгледам по-изтънко своето богатство – двата кукуруза. Тие заключаваха в себе си повече от 400 зърна, които, разделени на 50 или 60, гарантираха ми едно съществуване от 4–5 деня. Още по-радостно стиснах аз своето богатство и живо почнах да прескачам шумките, като че да бях спечелил бог знае какво.

III

Забележително бе, че тоя ден не попръска никак дъждец, нямаше и мрачни облаци, отсъствуваше и прозрачната мъгла от тамошните непроходими върхове. Преминах реката и казах „боже поможе“ на една полустръмна и полуравна урва, за която на десятте вярвах шест пъти, че е рътът Дебел дял, за който ми разправяше Иванчо. Надвечер имах среща с една чарда плашливи балкански говеда, на които много понапред чух звънците, преди да видя тях самите. Не без известно предпазване пристъпих аз до тяхната линия, първо, да ме не съзрат и да хукнат през букака с вирнати опашки, а второ – да изуча по-отдалеч местността: не е ли лишена от чалми? Местността, по която скубеха трева говедата, беше планински рът, или било. След половин час уж внимателно изследвание аз пристъпих с поеманието на душата си към оная точка, откъдето се чуваше гласът на говедаря да вика *пущини* и *хо*! На едно място се затулях зад буковете, на друго поклякваx, на трето пълзях като четвъроножно, а колко

пъти поглеждах наоколо си – чет няма. Двайсе крачки имаше още, дордето се покажа на върха на ртлината, когато измежду тревата на една полянка се подигна вита гъжва с пушка в ръката, която ме видя, когато се затулих зад едно дърво! Тук на това място свидетели са допотопните букове само и гордите планински върхове – следователно, ако кажа, че ми е кипнала кръвта, че съм теглил оръжие и съм се приготвил да се бия с чалмите, то от сто души повече от половината ще ме повярват, а които се усъмнят, няма с що да докажат противното. Онова, което направихме ние, беше в полза на душицата. Тая душица, като знаеше, че който се хване с оръжие в ръка, непременно ще да посети бесилката, извади си револвера, който тикна под буковата шума, и се приготви да цалува скута на първия приближающи се башибозук. Можете ли да си представите, че тая скромна и малодушна постъпка се претълкувала недобросъвестно от страна на неприятелите, че ѝ се предало съвсем противен смисъл? Когато аз си скрих револвера и си подигнах главата втори път, хем да разпаша камата си, хем да погледна какво направление държат гъжвите, видях, че на полянката израстаха още 10–15 башибозушки глави, които удариха такъв бяг към противоположната страна, щото лъскавите табани на цървулите им достигаха чалмите и блещяха на слънцето като огледала. Тие превалиха ртлината да се скрият в другата гора, тие бягаха, тие се подплашиха от мене, като си помислиха може би, че не съм сам, но че сме мнозина, дошле тях да нападнеме.

Не така скоро, не изведнъж можах да се договедя що значи сичко това. Но щом ми хрумна на ума, че е възможно и подплашване, на минутата още скутите на окъсаното ми палто станаха на орлови крила. Бяг, дявол да го вземе, но какъв? Дребната там букова горица (между високите дървета) ми се виждаше равно поле. В едно много гъсто краище, през което и малкият орешко би се стрепнал, лежи колосален бук, паднал преди половин век, кух отвътре като панагюрските топове. В тоя бук наша скромност си натъпка най-напред главата

и попълзя навътре. Мисля, че на калпака ми имаше още левчето, на което бе написано: „Свобода или смърт!“... Нощта се притече на помощ, па и дъждец почна да ръмти, който разхлади околността. По среднощ се изтеглих от жилището си с цел да мръдна по-настрана от тая местност, която навярно щеше да бъде заобиколена на другия ден от потеря. Но върви ли се? Нощ черна и страшна, небе и земя, пространство и гора – братски си подали ръка, а тряба да се върви за хатъра на душицата. И какъв вървеж, боже мой! Три пъти пристъпи – пет пъти падни, десят пъти се обърни – двайсе се ослушай. А дали право пътуваш, т.е. дали именно към Троян вървиш, това е второстепенен въпрос. Работата е да се отдалечиш от омърсената почва, па каквото ще да става.

На сутринта даде бог, та осъмнах в такава една долина, която бе за мен втора Америка. Дълго време стоях с наведена глава да мисля и планирам, не съм ли се върнал назад, на коя страна ми е правият път? Второ чудо бе за мен, като си погледнах дрехите, вапцани с черна краска, когато на вярно знаях, че от вечерта тие бяха сиви. Причината на това беше кухото дърво, което, напълнено с дъждовна вода, смесена с червояденина и други гниющи материи, образувал се бояджийски кюп. Сичко наоколо представляваше глухо царство, отникъде нямаше да се чуе ако не пеението на някоя балканска птица, то поне дивото гракание на бухала, най-верният барометър по планинските усои. Само сива мъглица пъплеше лениво по върховете на високите буки, която бе като авангарда на дъжда. Стотина крачки място оставаше най-много, дордето се изкача на друг един връх. Горях от любопитство да стигна по-скоро, защото имах слабостта да си въобразявам, че от тоя връх непременно ще да се види ако не Троян, то поне селото Шипково. Пристъпам аз спокойно, но камък, който се впусна отгоре, откъм върха, и който в търкаляниего си премина покрай мен, пак ми развали плановете. Дали от човешка ръка бе търколен тоя камък, или от преминуваниего на някое животно, най-повече от мечка, за мен бе тъмно и

необяснимо, защото нищо се не виждаше. „Мъки, труд, студ, падание и ставание по баирите, това е нашата награда“ – чух напредя си глас, който изговори тие думи на чисто български язик.

От една страна, аз се уплаших да не би това да е потерята, а от друга, думите: „мъки“, „студ“ и пр., които са прилични повечето в устата на един бунтовник, възкресиха за минута в мене богати надежди: „Да не би да минуват наши другари?“ – казах аз в себе си. Въпросът обаче се разясни твърде скоро, като съгледах през шумата две-три вити чалми, които прекосваха да вървят по върха на планината. Тие бяха потеря, състояща от турци; по сяка вероятност оная потеря, която бях подплашил вечерта. Тие си преминаха благополучно, останах и аз дваж по-благополучно, легнал по очите си в тревата. Тръгнах и стигнах до мястото, отгдето премина потерята, дирите на която личаха по росната трева. По-нататък се простираше полянка, широка около 150–200 крачки, но дълга много повече, простряна по сичкото почти било. Цели часове седях и мислех пак на края на тая полянка, до десятина пъти се опитвах да я премина; но липсуваше ми за това кураж и пак се отдръпвах в краището на гората. Причината на тая нерешителност беше, че като излезех на открито място, възможно бе да ме съгледат от някой връх караулите на балканските потери, а в такъв случай спасението ставаше въпрос. Прочее, чаках, докато се стъмни, па тогава стъпих в опасната полянка.

На другия ден се въртях около селото Шипково, отгоре на един баир. Подир пладне появи се там наоколо един овчар, който ми привлече вниманието. Цели часове следих аз неговите движения от краищата на гората, да се уверя дали е сам, няма ли наоколо му башибозушка позиция. Чаках да наближи да се мръква, па тогава да изляза при него, защото, ако и да ме предадеше, нощната тъмнина оставаше в моя полза. С убийствено предпазване и с големи забикалки се приближих до него; той бе човек с такъв исполински ръст,

каквито само Балканът може да отхрани и неговата студена вода. Със същите церемонии се явих аз пред него, с каквито излязах и пред Иванча преди три деня, т.е. с поклон и с кръстение. Но дълбоко съм се лъжел. Грубата натура на тоя брат овчар ни най-малко се не трогна. Той погледна на мен много по-сурово, отколкото на своето овчарско куче.

– Да ти дам хляб, но хайде по-напред да те заведа в село (Шипково), да те види агата, па тогава. Ние имаме от него *емир*, така да постъпяме като с теб хора – каза той.

Трябаше да се обърне другият край. Ръката, която се кръстеше пред малко, стисна дръжката на своята пловдивска кама и ѝ показа остренето на аговия човек. Куп месо затрепера напредя ми и без повече съпротивления хвърли настрана своята торбичка с хляб, на която аз станах господар. Напусто; в нея намерих само две-три корички кукурузен хляб и някоя и друга глава лук. Разбира се, че после половин час това верноподано същество правеше ниски теманета пред агата в Шипково, за което отпосле напълно се уверих, а ние от своя страна почивахме спокойно между две каменни скали.

IV

Денят бе 19 май, седем деня се бяха изминали от сцената на мостенцето, а аз не бях извървял още седем часа място, не бях достигнал до Троян, който е далеч на шест часа разстояние от това мостенце. Между две големи скали бях кацнал вечерта, гдето се занимавах с твърде важен въпрос: дали кукурузови зърна да ям, или взетите от овчаря корички. Тие последните скрих в пояса си и оттам следвах да си чупя по една троха с цел да не гледам уж тяхното довършение, а тие, напротив, по-скоро се свършаха. За минута моето внимание бе отвлечено от необикновен шум, който идеше от твърде далечно място. Тоя шум не бе друго нищо освен топовни гърмежи, които бухтяха един подир други. Стотина предполо-

жения напълниха моята глава за причината на тие топовни гърмежи. Дали сърбите не са взели София, която бяха заобиколили от по-напред, според както уверяваше дядо Вълю? Дали нашите братия от Велико Търново не са погнали турците със своята конница, според както уверяваха в писмата си още през месяц априлий? С такива сладки бълнувания прекарах аз влажната и студена нощ.

Когато се съмна на другия ден, бях щастлив да видя, че съм извървял вече страшната Стара планина, че съм достигнал нейните северни краища. От стотина души другари, сичките заклети под един байряк, сичките едномисленици, сичките ламтящи да видят Северна България и великотърновския отряд – само аз можах да оцелея, да дойда дотука. На един не твърде висок баир, в подножието на който тече реката Осъм, бях се покачил да разгледам околността. От лява страна оставаше селото Шипково, от което се виждаха само няколко къщи през гората; малко по-надолу, между два голи баира, се намира турското село Бормалъ; направо през реката се виждат ниски колиби, които почти се губят измежду дърветата, но сѐ пак можат да се различат, че носят името на някое село, или колиби, както се наричат тъдява. Това последното село бе най-близо до мене. Зад него оттатък се простира дълго и широко пространство, състояще от ниви, черни угари и тук-там малки пространства от гора. Към възточна страна, покрай полите на планината, отгдето тече реката, се виждат малки хълмове и долини, нашарени с червени брегове и сипеи, които се пресичаха от една доволно широка пътека. По-нататък, над един голям трап, който можаше да има около два часа разстояние от мястото, гдето се бях спрял, издигаше се над хоризонта голям облак дим, който постепенно се смесваше с мъглата, която още през нощта беше се дигнала от ниските места. Нямаше никакво съмнение, че в тоя плитък трап под гъстия дим се намираше многоожидаемият Троян, който не излизаше из устата ни, дордето бяхме заедно, и който стана причина да не усетим примката на мостенцето. Планината до

едно място се зеленееше, но най-горните ѝ върхове се белееха като патка, така щото, ако гледаше човек само наоколо си, в ниските места, вярваше, че е месяц май, но щом метнеше поглед по-нагоре – дохождаше му на ума и за Никулден.

Измежду другите овчари и говедари, които излязоха със стадата си от ближното село и възпънаха по планината, в която се намираше наша скромност, само един от тях ми привлече доверието, само нему реших аз да се покажа. Неговата четиридесятгодишна възраст, строгото му измъчено лице, което отсякъде граничеше с рабски пятна, най-после късата му луличка, която той стискаше между зъбите си, и ароматическият тютюнев дим, който се виеше над главата му във вид на венец, послужиха най-много за изравнение на взаимността. Инак аз бях на такова място, щото за сяко наблюдателно око ставах недостъпен. А пък десятина нужди имаше, които ме теглеха да търся свиждание с местен човек. По-рано аз имах възможност да узная, че името на непознатия е Дочо, чух, когато го викаха на име околните малки овчарчета, та затова, щом му се представих, наименувах го „бае Дочо“, казах му, че го познавам.

– Кой беше милостта ти? – попита Дочо хладнокръвно, но недоверчиво, като си подаваше в същото време и късата чибучка, на която аз турих най-напред ръка не твърде учтиво.

Аз излъгах Дочо сполучливо, че съм го виждал там и там, казах му, че сме адаши, т.е. че и моето име е Дочо; но Дочо ме гледа под дебели вежди и само с главата си клюмва, което значеше: „Може би.“ Дордето кривях уста да уверявам Доча, че съм от изгорелите и пострадалите панагюрци, че търся царската войска да ѝ се предам на ръцете, той изучаваше подозрително моите тесни беневреци от панагюрски шаяк и влашкия ми калпак, а на думите малко внимание обръщаше.

– Демек ти си от ония аратлици, от комиците – забележи Дочо уверено и метна поглед наоколо.

Дочо пасеше само два бивола; той беше кираджия, родом от Грънчарските колиби. Много неща се научих аз от него,

които бяха се извършили в разстояние на 15–20 деня и за които не знаях нищо положително. Първо, той ми разказа, че „комиците“ от Търново се затворили в един манастир (Дряновския), гдето турската войска ги нападнала и избила, а манастирът – изгорял; второ, че ближните планински села Ново село и Гъбене заедно с женския манастир, които така също биле станали комити, съвършено биле разбити и изгорени от бозукбашиите (наместо башибозуци), а останалите живи се пръснали по гората. Подобни клания биле станали на много места, но нищо не се знаяло още на вярно, защото турците не пущали никой българин да се подаде от селото навън; третьо, че в Троян имало турска войска под началството на някого си Кекеве бинбашиси, който бил много проклет, наместил войската в българското училище и искал да удари Троян; четвърто, че околните български колиби биле пълни с бозукбашии, които въртели сиромашта на ръжен и които постоянно обикаляли из планинските усои; пето, че преди 4–5 деня около тие места башибозуците намерили в гората четирма души „като мен даскали“[1], от които на двама отсекли главите, а другите двама закарали вързани къде Ловеч. В едногото от тях намерили една ока алтъни, което дало повод на башибозуците деня и нощя да ходят да търсят комици из Балкана.

– Хе-е! там в оная трапчинка им оставиха лешовете, а главите им ги натовариха на двама наши българе, които ги занесоха в Троян – прибави Дочо хладнокръвно, като сочеше с тоягата си към една ближна долина. – Лошо, лошо! Дете в майка ще да заплаче тая година. Да се провали гробът на ония, които станаха себеп да стане тоя карашмалък, който изяде главата и на царя!

---

[1] Четирмата тие „комици“ не са други никои освен Каблешков, Найден п. Стоянов, Георги Търнев и даскал Стефан из Казанлък. Първите двама са живите, за които разказва Дочо, а на последните отсекли главите. Едната ока алтъни намериха в Търнева, които биле около 800 турски лири. Но за това по-после.

– За какъв цар говориш ти, адаш? – попитах аз събеседника си.

– Че нали заклаха стария цар в Стамбул, а на мястото му туриха нов! Не чу ли вчера топовете, които гърмяха на Ловеч за тая работа? – отговори моят адаш. – Завчера един ага приказваше в село, че старият султан бил убит, защото станал глава на комиците.

Това каза Дочо биволарят и потегли да си върви, като дръпна и чибучето из ръцете ми.

– Чакай, бае Дочо, да си поприказваме, не ще ли можеш малко хляб да ми дадеш? – говоря аз подиря му.

– Не можа да чакам, че една къща деца имам, не съм излезал като тебе да умирам – отговаря Дочо без запъвание. – А ако искаш да ядеш хляб, в село вадят секи ден по две-три пещи, казани с месо врат на огъня (за башибозуците) – ако се боиш, аз ще си направя труда да те заведа. На нас ни се поръча секи ден, щом видим такива като вас хора, да обаждаме на агите, което аз ще да извърша, за да ми бъде мирна главата!...

– Чакай, бае Дочо, моля ти се – повторих аз, но на Доча само калпакът се виждаше вече измежду зелените шумки. Той се изгуби пред очите ми, а селото – Грънчарските колиби, – да повикаш, ще да се чуе.

Верноподаническите думи на Доча окончателно поразиха моите планове и останалия ми кураж. Нямаше никакво съмнение, че той щеше да ме предаде на турците, за което има смелостта и да ми каже. Виждаше се работата, че по онова време и по понятията на тукашните хора предателството не съставляваше още порок. Десят пъти още повече бях поразен аз от новините, които има добрината да ми съобщи Дочо, във верността на които се заключаваше известна част правдоподобие. Той опроверга по начин категорически и съществуването на търновската конница, и целта на топовните гърмежи, и сички други сладки бълнувания за въстаническа сполука, с които се хранеше нашето болно въображение. В

Троян – войска, по селата – башибозуци, Ново село изгоряло, на даскалите режели главите, султанът убит и пр., и пр. – бяха такива новини за мен, от които въпросът влизаше в следующите две фази: или куршум в челото, или пък доброволно предаване на турците. Другояче бе невъзможно. В Тракия – огън и кръв, в Балкана – кучешки глад и мостенце, в обетования Троян – войска, в сяко село – башибозуци, в Търновско горят манастирите – е добре, – орел не бях, да прехвръкна над сички тие ужаси и да вляза в християнските земи: Ромъния и Сърбия.

И така, жицата на сяка по-нататъшна надежда беше прекъсана, радостта, че съм преплавал старопланинския океан, бе минутна. В това разбито състояние аз мръднах от точката, гдето се разговаряхме с Доча, и безсъзнателно потънах в ближния лонгозлук. Тук моята глава се пука няколко часа да крои и решава нови планове, които се въртяха сѐ около душицата. Да гоня сръбската граница по върха на планината, едва ли беше мислимо, защото, ако употребих да премина едно разстояние от 6 часа (Тетевен–Троян) цели 7 деня, то до сръбската граница ми трябаха най-малко 70 деня. Да сляза в полето и да се впусна към Дунава, беше двойна глупост. Освен това в тие разбъркани времена – така ли лесно се минуваше тихият бял Дунав? Заради това аз реших да се върна пак назад, в Тракия, но не покрай мостенцето. Там наблизо, около на 2–3 часа разстояние, се намира така наречената Троянска пътека, за която аз се лъжех да мисля, че е лесно да се достигне по върха на планината. Като сляза по тая пътека около Карлово или Сопот, ще се мъча през нивята да отида до Пловдив и оттам – на железницата, с помощта на познайници да отида пак при благодетеля си Р. Иванов в Харманли. Разбира се, че сичко това беше осъществимо само на въображението.

Но преди да се впусна към въображаемата троянска пътека, преди да потъна в мъгливите върхове на Мара Гидия, намерих за необходимо да се нахраня поне един път с обикновена човешка храна. Инак краката не държаха вече, от два-

та кукуруза само няколко зърна бяха останали, а и треска ме посгърчваше от време на време. Разбира се, че пак на някоя овчарска врата трябаше да похлопам за храна, но това трябаше да стане на мръквание, нощта трябаше да бъде близо, така щото, когато ме нагъне потерята – да можа да се скрия. Макар че тоя ден слънцето да беше блокирано от мрачни облаци, макар да нямах и часовник, но от рева на говедата, от задимяването на селските комини в колибите Грънчари ставаше явно, че икиндия е минало вече. По тая причина аз се приготвих да поискам ауденция при някой овчар, дебнех като хищно животно из краищата на гората. Местността, в която се намирах, не беше вече планински край, нямаше ония гъсталаци и непроходими долини, през секи десятина крачки имаше тесни пътечки, преправени от селския добитък. Покрай другите много овчари, които преминаха около ми, повечето малки момчета, едно от тях ми привлече вниманието, което пееше и играеше подир овчиците си, а устата му не млъкваха да си говори самò на себе си.

– Пасахте, пасахте цял ден, още не можете да се наядете. Аз съм ял само един път през сичкия ден, и пак не ми е гладно – говореше то на своето стадо и подскачаше ту на един, ту на други крак. – Утре не е петък като днес, благо се яде... Мама ще стане рано, ще издои двете кози, чипишчето и с кривите рогове, на които вълкът изеде еренцата, и ще да ни направи попара – продължаваше то.

Станах от мястото си и тръгнах към това овчарче бързо-бързо, за да покажа, че отдалеч ида уж. То се вцепени на мястото си от моето появяване, най-повече, разбира се, от гражданските ми дрехи, които са редкост по тие страни, а особено в гората. И пред това дете аз бях принуден да лъжа, не собствено за него, но за общественото мнение в селото, което на вярно щеше да се научи още вечерта, че такъв човек се явил. Казах му аз, че съм царски човек, че имам другари в Балкана, дошле сме да избираме дървета за мост, който ще правим в Троян, на река Осем. А исканието хляб беше като

второстепенна нужда. Понеже съм бързал да достигна другарите си, които отивали в Троян, то искам малко хляб да си закъсам. Две-три глави лучец, малко солчица и една кора хляб, да я глътнеш на два пъти, се намериха в торбичката на младото овчарче. Па и другояче и не можаше да бъде; хлябът е в изобилие у овчарите само заран, а не и вечер.

– Допреди един час имах повече хляб, но го дадох на палетата – говореше за извинение овчарчето и туряше в моите разтреперени ръце едно-друго.

После това то развърза своята кърпица със солта, която не искаше да ми даде, държеше я в ръце под ямурлука си да не я мокри дъждът, а аз си топях и гълтах. Никакви понататъшни обяснения не последваха помежду ни, от които нямаше нужда.

– Ей, Иване! Какъв е човекът, комуто даваш хляб? – изрева в това време непознат човек близо около нас, от гласа на който аз се вкамених, а овчарчето трепна.

И двама дигнахме глави. Непознатият, който викаше, беше се спрял край един гъсталак, горе в баира, на 300–400 крачки разстояние надалеч. Той беше българин, с голям калпак на главата и с брадва, турена на лявата му ръка. Забит като кол, той чакаше на едно място да му се отговори на първия въпрос, сякаш че нарочно да бе дошел за това. Аз замръзнах още повече от неговата взискателна позиция, а овчарчето, стеснено от моето присъствие в качеството си на „царски човек“, гледаше ме въпросително и нищо не отговаряше на запитвача, който бил негов съселенин и когото той назва Петко в отговор на запитването ми.

– Защо мълчиш бре, кучи сине? Какъв човек стои при тебе? – попита втори път Петко, десят пъти още по-дързостно.

Наместо овчарчето аз отговорих, че *съм човек... ходя по работата си* и пр. Отговорих аз, но така неудовлетворително, така малодушно и заплетено, щото на Петка повече и не му трябаше. Възможно ли е в подобни минути да си преправиш гласа, да държиш високо своето чело и да направиш да

се не познае, че гърлото ти е сухо като бурен? Наместо отговор непознатият Петко, който се виждаше, че отива към планината, връща се като вихрушка за към селото. Аз от своя страна, като грабнах солчицата от ръцете на зачуденото момче, в качеството си на „царски човек“, такъв бяг му ударих към ближната долина, щото шумата ми се виждаше като че да беше писана на картина. Петко бяга към село, аз бягам към долината, а овчарчето, което остана посред, помисли, погледа, па като му удари и то един бяг, късата му ферджичка взе изотзад хоризонтално положение, като че нарочно да я опинаше някой. Овчиците му вирнаха глави, забляха в един глас, па търтиха подиря му, кучетата лавнаха, дигна се цяла олелия...

Извих си врата да погледна към Петка, но где Петка? Той дошел наполовина на пътя към селото Грънчарските колиби, само калпакът му се примерджава от време на време през гората, като че хвърка доганче. Нямаше вече никакво съмнение, че Петко отива да ме предаде в селото. Моите опънати дрехи и белите ми навуща бяха в състояние да уверят секиго, макар и отдалеч, че не съм чист човек, не съм тръгнал по свой гечинмек. Още по-силно припнах аз из гората да си търся прибежище, да се крия от приближающата се вече опасност. Но напусто! Голямата планина и гъстата гора бяха много далеч от това място, както казах вече. Околната гора се състоеше от малки габарови дървенца и храстови шумки, в които сивият заец можаше само да бъде безопасен, а не и човек с черно палто и със сиви гащи и бели навои. Под десятина шумки лягах и ставах, насякъде ми се струваше, че ще да бъда виден, ни едно място не ми се харесваше, а студеният пот капе ли, капе от юнашко чело!... Дордето се скитах от шумка на шумка да си търся място, ехото на две пушки, които изгърмяха в селото една подир друга, отражи се в околността заедно с кучешкия лай, който ги последва. Гласът на тие две пушки имаше много общо с моята съдба. Той известяваше на потерята да стане на крак, да се събира,

че работата е сериозна. Моите крака се преплетоха окончателно, принуден бях да се сложа на едно място, легнал по очите си.

Десят минути не се изминаха, откак изгърмяха пушките, когато сичко, което беше досега предположение, стана на дело. Откъм селото се подаде черен облак от хора, заптии, башибозуци и наши братия българе. Заптиите и башибозуците стискаха в ръцете си своите шишенета, а братията селени бяха въоръжени само с брадви, които носеха на раменете си. Първите вървяха по краището на гората с обърнати към нея пушки, а вторите навлязаха вътре в шумата, след като получиха от своите господари нужните наставления. Тие наставления аз можах да ги чуя, защото се даваха на висок глас. Потерята посрещна най-напред младото овчарче, което обсипа с хиляда въпроси заради мене, а после хукна като вихрушка нагоре въз планината.

– Тамам, щом той нямал оръжие[1], аз ще да го разсека с брадвата си с първо виждание още – говореше един калпаклия с цел, види се, да препоръча себе си.

– Ти докато подигнеш своята брадва, моето шишене, в което има два куршума, ще се залепят в гърдите му – отговори един помак, думите на когото ме накараха да потреперя.

Аз и тука няма да кажа, че „ми кипна кръвта“, че се залових за оръжие, да отмъстявам. Най-напред се разпорядих да си скрия дългата пловдивска кама под падналите листи, от която нямах нужда и с която, наместо да се защитя, вреда щях да си нанеса. Вярвах, че башибозуците в присъствието на заптии и българе няма да ме убият, а като не се намереше отгоре ми оръжие, имаше надежда за спасение от бесилката. На същото място зарових писмата си с неблагонадеждно съдържание и сичко бунтовническо, каквото имах отгоре си. Атестатът, който имах от железницата, тескерето на прия-

[1] От оръжието ми само една кама беше останала, която висеше под дрехата ми.

теля си Н. Табакова, което ме спаси в Пловдив и от което мислех, че ще да имам пак полза, и едно родителско писмо – оставих при себе си. С тие последните документи щях да уверявам правителството, че аз съм бил някога верен царски поданик. Викове, крясъци, псувни с турско благозвучие, заканвание за жестоки отмъстявания се слушаха от страна на махмурлиите аги, че моето появявание станало причина да ги обезпокои, защото, когато им известили, току-що биле седнали да вечерят.

– Тоя *денсизин* не е сам! Той има и другари, но сам се е явил при копилето – говореше един.

– Прехвърли той вече към големия Балкан – възрази други безнадеждно.

Между това стъпките на някои от потерята и слихтението им вследствие на бяганието захванаха да се чуват по-наблизо. Аз се свивах под шумката с лицето към земята и си стисках очите безсъзнателно, уж за по-скрито. Мисля, че „Богородице дево“ и „Верую“ бяха прочетени по няколко пъти, така също безсъзнателно. Шумката, или по-добре гъсталакът, в който се бях прикомандировал, се намираше между две тесни пътечки, колкото една стъпка, преработени от овцете. Из тие пътечки, до които бях наблизо около 7–8 крачки, може да преминаха до десятина души от потерята, българе и турци, на връщание и отивание. За невярвание е даже, че никой не можа да ме зърне от тях, ни едно от двайсятте тие наблюдателни очи не ме съгледа. На два-три пъти аз се наканвах да подигна заклетата си бунтовническа глава с цел да предвардя куршума и да кажа: „Тук съм, алар!“ Най-главното условие, което ме спаси от очите на потерята в тая крастава горичка, беше нощната тъмнина. Часът 12 по турски може да беше, когато се показа потерята. Дордето тя ходи при овчарчето, дордето ме достигна, захвана да притъмнява. И така, аз бях спасен и сега, нещо, което и сам не можах да повярвам за няколко часа.

V

Мрачната балканска нощ се захлупи вече със сичкото свое величие на ужас и страхотия. Потерята захвана да се връща вече към селото Грънчарските колиби, думите: „Язък, отървахме комитата“, се произнасяха от мнозина. Скоро утихна сичката околност, гробна тишина настана, която се нарушаваше само от хучението на стария Балкан и от лаението на селските кучета, които показваха по-вярно от барометър, че в селото има движение. Нощта бе тъмна като в рог, ситен дъждец почна да вали, черните мрачни облаци, които висяха като полюлеи на въздуха твърде на ниска степен, вървяха машинално към северна страна. Ужас и страшна страхотия дишаше сичко наоколо, слаба се усещаше човешката натура да се бори с тие природни явления. От една страна стоят ятаган и куршум, а от друга – глад, среща с вълци, долини и урви – пълна неизвестност. Планината, към която предполагах пак да се върна, ревеше диво и глухо, студени тръпки ме побиваха само като дигнех очи да я погледна. Страшно насякъде, няма изход и от четирте страни! А трябаше да се върви, потерята на другия ден пет пъти щеше да бъде по-многобройна. Два часа бяха минали, откак се върна потерята, откакто мръкна, а аз не смеех още да се побутна от мястото си, боях се да не са оставени хора по пътечките да пазят. След като се уморих вече да се ослушвам, изправих се полекичка на крака и потеглих на път въз планината. Но върви ли се? Краката и другите органи, които в седем деня разстояние не бяха си доядвали и доспивали – отказват се да служат. Вървях към планината, но едно обстоятелство забравих да взема предвид, а именно: какво щях да ям, дордето изпъпля на върха и дордето сляза в Тракийското поле? Докато се борех с тая страшна необходимост, ето че напредя ми свети огън, блеят овце, джавка едно пале лениво и безцелно. Това бе овчарска колиба; тя се намираше на половин час разстояние от мястото, гдето ме видя потерята; тя принадлежеше на някого си

Стойко, родом от селото, който от няколко години насам по причина, че бил скаран с жена си, не отивал на къщата си, а живеел в планината при овцете си, там спял и ял. Тие подробности аз научих от младото овчарче. Разбира се, че не без предварителни изпитвания отидох на тая колиба. Овце блеят, кучета лаят, но кой ги слуша? Имах случай да чуя и видя аз подобни овце и кучета на Етрополската планина, но не по-малко имах злочестината да видя и чуя и куршумите, които писнаха из устата на тие овце!

– Хю! Какво сте се разлали още от вечер? Ха на ятак! – чух аз гласа на овчаря, който излезе край кошарата, гдето лаяха псетата (овчарските кучета се познават, кога лаят на човек), да види що е, повечето от страх може би да не са някои башибозуци, на които ще да опита юмруците, че не ги е отбранил от кучета.

После няколко минути стоях вече лице срещу лице около големия огън с човек от средна възраст, със сухо продълговато лице, с малки сиви очи, хлътнали в главата му. Той беше бачо Стойко, за когото загатнах по-горе. Господ да дава живот и здраве на бача Стойка, който ме прие под своята скромна стряха не като бунтовник, но като сиромах, изпаднал човек. Забележително бе това, че той не ме попита даже с първо виждание отгде ида и как съм попаднал по това време на неговото огнище, като че да не знаяше нищо за съществуването на комитаджилъка. Понеже нямаше готов хляб, той подпретна скути да замеси тънка питка, а аз се греях около огъня и побутвах главните да стане по-скоро.

– А бе ти ли подплаши нашите аги тоя вечер? – попита той най-после, съвсем незаинтересуван в това дело. – Пъй че тичаха, господ да ги убие, сякаш че гонеха заец.

Питката се беше опекла вече от едната страна, малко оставаше още да се допече, черното котелче с бялото мляко зееше вече напредя ми, в което аз от време на време си потапях една пръст – когато плетът на кошарата приплющя. Подплашените овце търтиха да бягат и малко остана да влязат в колиба-

та, кучетата, които се занимаваха още с мене, изново лавнаха и се преядаха, шум и тропот от човешки стъпки се чуха!... Аз замръзнах на мястото си, забравих себе си – и язик, и ум онемяха... Бачо Стойко от своя страна скочи на крака и без да ме погледне даже, насочи си главата из колибата.

– На мястото си, пезевенк; ей сега ще да те катурна! Басън, чоджуклар! Пушките на титик! Забикаляйте! Давранма... – изреваха отвън няколко гласа на турски язик, които ме пронизаха като с куршум.

Бачо Стойко се върна заднишком в колибата и се сви до вратата полумъртъв. Помня само, че ченето му започна да трака, като кога коват воденица. Аз очаквах от минута на минута да си приема наградата, състояща от няколко куршума.

– Предай се, душманино! – извика втори път вънкашната команда, строго и грубо, без да се види някой в тъмнината. – Сичко се свърши вече...

Отговорих, че не съм опасен човек, нямам върху си никакво оръжие[1], готов съм да се предам, за което помолих и бача Стойка да засвидетелствува от своя страна. Вместо отговор командата заповяда на бача Стойка да излезе навън при тях, а аз останах сам при големия огън, обърнат с гърдите срещу вратата. Сега си помислих вече, че ще ме гърмят, стиснах си очите, уж да не гледам, когато светнат пушките.

– Клекни на колене! – извикаха непознатите. Аз се покорих.

– Съблечи си горнята дреха! – повториха тие. Аз направих същото.

– Дигни си нагоре ръцете! – потретиха тие. Аз заприличах на разпятие Христово – най-сгодна позиция за куршуми.

– Да не си мръднал! – извикаха за последен път непознатите и четирма души като вихрушка наскачаха в колибата, прескочиха огъня и се налепиха около ми!

---

[1] Единственото си оръжие – камата, аз оставих още вечерта в шумата, защото в тъмнината не можах да я намеря.

Който е следил дотука разказа ми, уверен е, че нападателите не са други никои освен кръвопийци башибозуци. Не. Така мислех и аз, но като се подадоха из вратата поменатите четирма души, наместо вити гъжви, наместо белочирени ятагани и изтрити шишенета аз видях рунтави калпаци, брадви с широки острила и една дебела дряновина. Тие бяха наши православни братия, българе, християни, селени, родом от Грънчарските колиби! Чак когато стиснаха тие моите недъгави членове със своите костеливи панчи, проговориха на отечествения ни язик. „Бягаш, а! Куче краставо!“ – каза един от тях и като ми хвана двете ръце, които изви и събра на гърба ми, стъпа с желязното си коляно отгоре ми. Аз се прегънах като празен чувал.

– Развързвай му пояса, да му вържем ръцете – обади се втори.

Аз поисках милост от християнските башибозуци, като им казах „братия“.

– Брат ли? Такъв брат като тебе, който е излязъл да хвърля пушка на царя, ние не искаме да имаме – отговориха двамината, а третият ми цапна една плесница по страната, защото съм противоречал.

В разстояние на две минути аз бях вързан, но така ревностно, щото гърдите ми бяха изпъкнали нанапред. Радост и тържество блещеше по лицата на победителите.

– Бей, комшу, ти си бил пророк наистина – каза един от тях на другаря си.

– Щом аз чух от момчето, че той ял лук наместо хляб, отведнъж се усетих, че дордето не се нахрани, няма да поеме големия Балкан – отговори пророкът.

Аз можах да разбера от техните думи, че тие биле с потерята от вечерта; но когато тя се върнала в селото, тие по собствено свое желание, от ревност, останали да пообиколят още наоколо, а най-повече ближните овчарски колиби. Когато лавнали кучетата на бачо Стойковата колиба, тие се усъмнили и дошле да видят що е.

– Скоро един от нас да се затече в село, да извести каква е работата, защото аскерът прие заповед да излезе тая нощ в планината. Тряба да направим това добро, за да не се мъчат хората напусто (редовната войска, която се намираше по онова време в с. Шипково и която щяла да излезе подир моето появяване в планината).

Един от четирмата души замина. Не си направих труда даже да моля за освобождение, защото виждах с какви хора имам работа. Независимо обаче от това, когато захванах да говоря, трима приятели малко по малко захванаха да вземат по-човечески образ. Особено един от тях, който до това време повечето мълчеше и сѐ мен гледаше, въздъхна и каза: „С тоя сиромах ние си запалихме такава свещ, която ще да гори и на синове, и на унуци.“ После това сичките захванаха да съжаляват за младините ми, но главната им цел била повечето користолюбива. Когато излязахме навън в тъмнината и тръгнахме за към селото, тие си събраха главите накуп и си казаха нещо тайно, от което аз можах да чуя само тая фраза: „Сѐ не е празен той.“ После ме спряха на пътя и ме попитаха нямам ли отгоре си пари.

– По-добре дай ги на нас да те споменаваме, отколкото да ги вземат *кучетата* – казаха тие с братско съчувствие.

Аз имах при себе си десятина лири, останали в джеба ми случайно от времето на царуването ни, но не им ги дадах; по-благодарен бях да ги дам на *кучетата*, които щяха да ми дадат срещу тях поне по малко тютюн.

Наближаваше среднощ, когато оставихме колибата на уплашения бачо Стойко и тръгнахме за селото. Заклех се няколко пъти пред тримата верни раи, че бачо Стойко е невинен, че той ме прие в колибата си с условие, че ще да извести отпосле в селото, че аз съм го заплашил, за което ги молех да кажат, гдето тряба. Един от тримата вървеше напред, а двамата ме държаха за ръцете с по едната си ръка, а с другата носеха своите брадви. Нощта бе тъмна като бивол, а дъждът валеше като през сито. Едно само се молех аз на своите гос-

подари: да не ме завождат при башибозуците, които ще ме смажат с бой, но да ме теслимят на чорбаджиите.

– Това ние не направяме; синца сме християни, гдето се е казало – отговориха тие. – Ще те оставим на чорбаджията, той ще те пази, той ще те заведе утре в Троян.

Подир половин час вървение стигнахме до реката (Белий Осем), покрай която е селото Грънчарски колиби. То беше обиколено от стража, състояща изключително от българе, така също въоръжени със сопи и с брадви. Тие питаха отдалеч: „Кой иде?“

– Приближете се и го вижте кой е – отговаряха моите приятели на своите съселени горделиво и надменно и след малко тие последните се трупаха наоколо ни да ме гледат в тъмнината.

Влязахме в селото. Вътре цареше такава гробна тишина, като че черната чума да беше шетала из него. Ни глас човешки, ни светлинка през някой разтрог, ни огън пък имаше да свети някъде. Само на едно място чухме, като изрева едно малко дете, като че да беше закопано в земята. Колкото за кучетата, то тие не спяха. Из улиците бе такъв голям кал, като че да тъпчехме пращини. Доближихме се до една ниска, но доволно голяма къща, притежателят на която тряба да е бил или селски капзамалин, или няколко години наред – чорбаджия. До стълбите на тая къща пазеше стражарин, но не вече калпаклия, въоръжен с брадва и дряновина, а башибозук с оръжие. Тоя последният, според както му е редът, обади се, та попита що сме за хора, на което питание българете отговориха: „Ваши“.

– Водим ви твърде скъп гост – прибавиха тие с рабско унизителен глас.

– Бре! Как смееш! – изрева стражаринът, щом се увери що съм за човек, и ме хласна в гърдите с дръжката на пушката си. – Дръжте го да му отрежа главата ей сега като на пиле – прибави той и скръцна със зъби.

Слязахме по стълбите в долния кат на зданието, а стра-

жаринът си остана до вратата. В стаята, в която влязахме, блещукаше такава слаба светлина от накладения огън, щото нищо определено не можаше да се види от находящите се вътре предмети. Освен това облак мъгла от тютюнев дим, произведен още от вечерта, пълнеше горните слоеве на стаичката и висеше хоризонтално, като тънка прозрачна завеса. Тоя дим показваше най-нагледно, че посетителите са биле многобройни. Българете притвориха вратата полекичка и се спряха изправени до стената наред, като ме взеха помежду си. Тие мълчаха, мълчах аз, мълчеше сичко наоколо, а тишината се нарушаваше само от хъркание на заспали хора. И действително, не след много маение картинката се нарисува напредя ни само по себе си. Аз видях, че стаята бе пълна със заспали башибозуци, от които повечето бяха си препекли босите табани на огъня, турени един до други, което е страст у турците. Тие спяха сичките, спокойни и защитени от многобройните вънкашни стражи, в които бяха употребени сичките българе от селото. По тая причина именно нашето влизание стана съвсем незабележено. Ножовете и пищовите на заспалите, които тие не бяха извадили от кръстовете си, стърчаха нанагоре като гробища. Техните подкривени и развалени чалми покриваха лицата им до половина.

Сега аз разбрах напълно, че моите трима българе са ме лъжели, като ми обещаваха из пътя, че ще да ме отведат в дома на селския чорбаджия. Тие, макар и победители до някоя степен, но пак нямаха смелостта да разбудят заспалите аги, страх ги беше да не опитат по верноподаническите си плещи голите ятагани, та затова не смееха да си подемат диханието. Случайно обаче пробуди се един от спящите, който изново пак щеше да заспи, ако да не се обадиха тримата верни твърде деликато и предпазливо:

– Ефендим, ставайте! Комита се хвана – казаха тие.

На минутата още няколко големи чалми се подигнаха и почнаха да разтриват полуотворените си очи.

– Обади се още един път, да те разберат – прошепна един от тримата българе на своите другари на твърде нисък глас.

– Алар, ние додохме вам да теслимим хванатия комита – повтори същият българин.

Чалмите се сбутаха един други. Един от тях се доближи до огъня, грабна една разпалена главня, раздуха я и като се приближи до мен, опря я в лицето ми, да ме разгледа добре. После това той ми удари такава една плесница, от която бунтовническият ми калпак дълго време хвърча из стаята във вид на захвърлен обръч. От произнесените псувни и други стълкновения сичките заспали се пробудиха и запалиха малкото кандилце.

– А бе още гледате ли го! Настрана сички, да му строша гръдната кост – възрази друг един, разчепканите мустаки на когото приличаха на изгоряла козина, като си похвана в същото време и пищова.

– Скоро отрежи му главата бе, аратлик, и утре рано, дордето командир-паша не си е запалил още чибука, да я побиеме пред чадъра му! – обади се трети.

А тримата „верни“ плаваха в областта на победата. Тие се надпреваряха един през други да разправят по кой начин ме хванали, при сичко че никой нямаше да ги пита. Бедните, тие не получиха и по едно *аферим* даже! До това време аз не бях се обадил още да кажа ни черно, ни бяло, понеже не се знаях още по кое небе се намирам, мислех, че сичко е излишно, па и няма кой да ме запита за нещо, да му отговоря, защото шамарите не бяха престанали още. Но, от друга страна, като знаях, че колкото повече мълчи човек пред турците и им се представлява за сериозен, толкова по-много ги е гняв, че уж от злоба и ненавист правиш това, реших да им се обадя. Нарекох ги алар и бейлер, казах им, че познавам тяхното благородство, че се боях, дордето бях в гората, а не и сега, когато се намирам *теслим* на бабаитските им ръце; изявих съмнение, че техните ножове никой път няма се омацат в кръвта като на мен ничтожен човек, и най-после припаднах на техния ос-

манлийски мерхамет, да ми дадат цигара тютюн и кора хляб, защото от петнадесят деня трева паса. Тая върволица думи за милост аз изказах на такъв прост турски език, с такива акценти, щото само едно *мерхаба* ми липсуваше. Произведеното впечатление бе на моя страна. Свършил-несвършил, четири-пет тютюневи кесии нападаха в краката ми и думата *буюр* (заповядай) се произнесе даже от едного с половин уста. А башибозукът, който ми плесна най-напред плесница, сам ми направи една цигара, която ми подаде в ръката.

– Скоро едно парче хляб да намерите из село – казаха тие на българете.

– Чудно нещо! Вчера да бях умрял, не щях да зная, че и комитите говорят нашия язик – каза един от башибозуците. – Аз мислех, че тие освен *московски* друг язик не знаят[1].

– Има два вида комити: едните са *ерлии* (местни), а другите са хора на московския кяфирин – отговори друг един башибозук с такава самоувереност, щото никой от другарите му не счете за нужно да възразява.

Малко по малко ние бяхме захванали вече да стъпваме на комшийска почва, когато вратата, из която влязахме, се блъсна бързо и сърдитите физиономии на двама души с пушки на рамо се осветлиха от слабата светлина на кандилцето. Единът от тях беше заптийски чаушин – червените ширити на ръкава му го показваха, а другият – прост ага, с бяла брада, върху чалмата на когото свободно можаше да седне един абаджийски калфа. Тие почетоха своите другари с по едно небрежно *селям алеким* и застанаха напредя ми, като че да им бях познайник. Виждаше се работата, че тие ме знаяха вече, а мокрите им дрехи показваха, че от работа идат.

– Хей душман-гяур, хей! Честит си бил, че не те намерихме ние в гората; а то твоята глава отдавна щеше да се мъдри на някой кол – каза старецът башибозук.

---

[1] Освен Каблешкови аз бях първият комита, хванат от правителството по тие места, та затова башибозуците не знаяха още на вярно що за хора са тие комити.

– Хляб не ни остави да ядем тоя вечер, пезевенгиноолу – прибави заптийският чаушин и два черни зъба се показаха измежду устните му.

– Ние нямаме вече тука работа – повтори старецът. – Да отидеме горе, па там ще да те науча аз тебе как се прави комитаджилък – каза той, като се обръщаше към мене.

Виждаше се работата, че тие двама души, чаушинът и старецът, бяха нещо като глави на по-първите башибозуци. Българете, които до това време ме държаха още, чаушинът ги разблъска и взе от ръцете им пояса. И българете, и башибозуците останаха на местата си, а само ние трима излязохме нанавън. Аз треперех от тая тайнствена постъпка на чаушина и стареца; усещах се, че тяхната цел не е добра, че богат бой ще да се търпи тая нощ и други още мъки. Спряхме се до една ближна къща и се покачихме по тесните ѝ стълби. Стаята, в която влязахме най-напред, беше пълна с топъл хляб и други башибозушки провизии, приятната миризма на които не можаше да произведе оня апетит по причина на неизвестността за моята съдба. Тя се осветляваше само от малко газениче, но щом домовладиката прие гостите, разпореди се да донесе още една лоена свещ.

– Видя ли как лесно измамихме тие кучета да вземем от ръцете им комитата? – каза башибозушкият главатар на чаушина.

– Добре, че сварихме да дойдем с време, а в противен случай тие още по среднощ щяха да го закарат в Троян, да вземат бакшиша без наше знание.

„Кучета“ тие наричаха своите другари башибозуци, при които бях заведен най-напред, което ме зачуди и удиви немалко.

– А ти, чоджум, бъди рахат; недей се сакълдисва от никого! Царят е милостив; кажи си само онова, за което ще да те питаме, па гледай си кефа – каза чаушинът, като ме тупкаше по гърба.

Аз не можах да повярвам от един път, че слушам тие оте-

чески наставления в действителност от устата на едно заптие, което говори с комита, заклет свой враг. Аз очаквах да чуя и видя съвсем противното: псувни, плесници, жестоки изпити, изтезания и други подобен род напълно заслужени мерки.

– Името ти, отечеството ти, занаята ти, с кой комитаджийски байряк беше, какъв чин занимаваше в тие последните, колко плата получаваше от чича си *коджа Ивана* (Россия), колко турци си заклал и пр. – тряба да ни го разкажеш изтънко – каза старецът башибозук. – Пред нас лъжата не минува. Я погледни! (Тук той си сочеше краищата на бялата брада, което значи у турците, че белобрадат човек е невъзможно да се излъже.)

– Харижи го (бана башла) на мен за половина час – възрази чаушинът. – Нека го оставим да направи една кавалтия (закуска), па тогава той ще да ни разкаже право, ако иска да се спаси. Ти, айол, искай, каквото ти се яде – прибави той, като се обърна към мене. – Аз не приемам да кажеш отпосле, Мустан чауш (името му) ме остави гладен и жеден...

Аз си мислех още, че се подиграва с мене всесилният чаушин или пък желае да ме предразположи да казвам и издавам, щото зная по комитетските работи. Независимо от това благодарях му на сяка дума. Освен храна, вино, ракия и пр. тие заповядаха още на българете, които не се забавиха да дойдат в стаята, повечето мене да видят, като се наричаха уж, че имат работа, да ми направят цървули.

– Той, лошав или добър, ваш брат се счита – говореше Мустан чауш. – Заблуден и излъган, но за вашето добро е излязъл да се труди, та затова тряба да го прегледате.

– Не го струваме кабул, ефенди – възрази домовладиката на къщата, – да считате един царски душманин за наш брат и приятел! Ние мразиме комитите десят пъти повече, отколкото вие, турците.

А наша скромност плуваше в масло между тие препирни. Присъствието на българете, каквито и да бяха тие, беше за мене още една гаранция, че няма да има сериозен бой

тая нощ. Мнозина от тях, които нямаха достъп при агите, следваха да подават своите рунтави калпаци из вратата, мен да гледат. Сяка моя дума, която казвах на турците, живо ги интересуваше. В това време при нас влезе друг един българин, твърде висок на ръст, с червено кръвено лице, човек на 35–40-годишна възраст. Той влезе смело и дързостно, без никакво позволение от страна на агите. Другите българе, които от по-напред влязваха, повечето слугуваха или за други работи дохождаха, без да седнат, когато новодошлият с първо влизание завзе място близо при турците. От най-напред аз го помислих, че е селският чорбаджия, но охлузеният му калпак противоречеше на това предположение. Работата скоро се осветли и аз узнах, че напредя ми не стои друг никой освен моят предател, който ме видя надвечер при малкото момче и който се затече да извести в селото.

– Как си, аратлик? Защо не ме почака при момчето, когато тръгнах да ида към тебе, но избяга в гората? Ти мислеше, че ще да се отървеш? – каза предателят така спокойно и хладнокръвно, като да правехме пазарлък за някоя продажба.

Той се гордееше със своя подвиг. Седна близо до мен, като ядях хляб, и почна да ме безпокои и закача с разни думи. Най-напред ме нападна, че съм бил човек без вяра и без съвест, защото съм ял мръсно (блажно) в петък; че светът щял да пропадне като от нас хора, и други такива.

– Малко остана, ефендим, да изтървем от ръцете си тоя комита, ако да не бях го видял случайно. Макар и отдалеч, но щом му зърнах дрехите, от един път ме преяде на сърцето, сетих се, че тоя човек не е от чистите – говореше той на турците, които малко внимание обръщаха на нашия разговор, защото си шепнеха нещо тайно.

– Ей, пезевенк, сичките българе да бяха като тебе верни, то комитите ни един ден не можаха да живеят в Балкана; но какво да се прави, че мнозина ги поддържат – каза старият турчин, който неволно, се виждаше работата, да отърва думата *пезевенк*, но и предателят нема дързостта да го поправи.

– Но оттук нататък не само че няма да ви предавам вече комитите, а и аз сам съм намислил да стана такъв – каза предателят.

– Защо бе, Петко (името на предателя)? – попитаха зачудено и двамата турци.

– Защо? Вие знаете – отговори Петко сърдито. – Тоя мръсник (т.е. наша скромност) комита ли е, или е някой бей? Защо сте го оставили да се разполага с вас заедно, да прави кеф с вино и ракия, а не го вържете за врата от прозореца като мечка или да му ударите едни букаи на краката?

– Холам, Петко, остави го на мира. След толкова мъки и гладуване по Балкана нека си почине тая нощ, а утре ние ще ти направим кефа. Нали го виждаш, че от мъки и неволи душа не е останало в него? Колкото за букаи, което е в реда си да ги туриш на краката на един *хапус,* не можахме да намериме – отговориха турците.

– Земете ги от мене, ей сега – отговори Петко и изскочи из вратата навън.

След десятина минути той се завърна ухилен, че сполучил да намери едни конски букаи, които удари на краката ми с влизанието си още. Наближи полунощ вече и турците не се посвениха да покажат вратата на верния Петка. Тие останаха сами и като се наситиха вече на черните кафета и на цигарите, които палеха една подир друга, почнаха *тънкия* изпит.

Най-много ме тие питаха дали съм имал оръжие и пари и где съм ги скрил. Преди да почна да отговарям, съставих си програма от лъжи и измислици, от които трябаше да се придържам и за в бъдеще, когато достигна до голямото „добрутро“. А да изповядам истината, както си е била, да кажа пред двама най-долни агенти на правителството, че съм бил бунтовник, ползата щеше да бъде от най-напред дърво, а после бесилка. Следователно реших да лъжа.

– Аз съм, ефендим, човек от долня ръка, син на сиромашки родители, та по тая причина ходя от град на град за прехраната си – почнах изповедта си пред любоптните аги. Най-мъчно

ми беше да разпределя времето от Заарското въстание до Панагюрското, сичко 8 месяца, в разстояние на които не можах да засвидетелствувам где именно съм живял из Турция. Второ, трябаше да скрия пребиванието си на търново-сейменската станция, гдето ме знаяха сички. А ако кажех, че съм бил вън от Турция, трябаше да покажа отгде съм си взел пътно тескере. Заради това казах, че в разстояние на тие 8 месяца съм живял по станциите от Одрин до Цариград, така щото излязваше, че на сяка станция съм се бавил най-много по две недели; а в такъв случай дирята ми не можаше да се хване. Казвах, че съм търсел работа. А как се е случило да дойда в Троянската планина, съчиних следующето обстоятелство:

– Като наближи Гергьовден, научих се, че имало работа на беловската станция. Качих се на един празен трен от железницата и тръгнах за поменатата станция. Когато дойдохме на Т. Пазарджик, пръснаха слухове, че към Беловския балкан се явили някакви си комити, които изгорили станцията. Началникът на трена не взе във внимание тие новини и пусна трена нанапред. Преминахме станцията Сарамбей, наближихме Белово, но изведнъж машината се зарови в пръстта и вагоните попадаха. Аз не чаках да се поправи тренът, защото сичките железа на линията бяха извадени и разхвърлени. Помислих, че това е сторено от работниците, както става обикновено. Стигнах в Белово, но що да видиш? Станцията, от която мислех да искам работа, беше потънала в червени пламъци. Хора, уплашени, тичаха надолу-нагоре; гърмение на пушки се чуваше към селото, страх и ужас представляваше сичко. Сполучих да изпитам от тамошни жители, че пред малко биле нападнали комити, които разбили селото, изклали заптиите, задигнали със себе си по-младите хора и се отправили към Т. Пазарджик да сторят и там същото. Човекът, който ми разказа това, беше също така работник като мене, наскоро дошел в Белово да търси работа. Той беше родом от Македония, на име Митре. С него ние се съгласихме да бягаме от тие опасни места накъдето ни видят очите.

Най-напред тръгнахме към Пловдив, като голям и безопасен град; но на пътя срещнахме няколко кола бежанци, турци и българе, които ни казаха, че Пловдив е изгорен от комитите, а Т. Пазарджик е забиколен от някого си Бенковски, баш на комитите. Мръкна се и сичките околни села пламнаха в огън. Ние двама с другаря си останахме на къра уплашени, не знаяхме кой път да хванем, па и хляб няма. На другия ден се срещнахме с други бежанци българе, които ни казаха, че имало прибежище в с. Панагюрище, за където отиваха и тие. В това последното село се събирали и *турци,* и българе. След два деня[1] стигнахме в това село, но що да видим? То гореше от четирте страни и жителите му, мъже, жени и деца, бяха избягали в ближната гора. Убити и ранени нямаха чет, черкези и башибозуци пречеха на сяка стъпка. А храна нямаше даже и за дребните деца, които с очите си видяхме как умираха напредя ни от глад. Никой не ни поглеждаше от местните жители, никой не се обади да ни попита що сме за хора, отгде идеме и имаме ли да ядем, защото секи беше се отчаял, секи се грижеше за себе си. Тогава ние с другаря си Митре оставихме Панагюрище и тръгнахме да бягаме накъдето ни видят очите. До никое село не можахме да наближим, отсякъде башибозуци и черкези, които не ни оставяха да ги наближиме; а убити и заклани хора – на сяка стъпка. Ние захванахме да подивяваме малко по малко, гладни и жедни, набихме гората. До едно село убиха другаря ми и аз останах сам. Оттогава аз тръгнах по гората като див. Скитах се надолу, бягах нагоре, търсих царска войска да стана теслим, но насякъде черкези и башибозуци, от които се боях, защото тие убиха другаря ми. Най-сетне, ефендим, щастлив бях да изпадна на вашите ръце – сключих аз изповедта си.

– Лъжеш – отговориха двамата забити, които мълчаха до това време, и злобно поклатиха глава.

---

[1] Ако у турците съществуваше по-точно изчисление на дати и часове, то непременно щяха да ме объркат, но тие не се мразят с подобни тънкости.

Тие нямаха доказателства да опровергаят моя разказ, но мъчно им се видеше да приемат за чиста парà казаното от мен. За да им отвлека вниманието на друга страна, аз се впуснах в други подробности, които за тях именно съставляваха интересно забавление. Казах им, че в Тракия, когато се подали черкезите и башибозуците, до 2 милиона момичета се нахвърляли в Марица. Агите изпуснаха едно *язък* из дълбочините на сърцето си.

– Хич младо гяурско момиче, червено като ягода, струва ли се зян? – питаха тие един другиго. – Аз да бях там например – прибави старецът башибозук, – щях да взема 5–6 от тях, като им ушия по едни червени гащи и метна по една ферджа на главите им – животът ми щеше да се продължи още 50 години.

– Доколко може да има един милион? – попита предателят Петко, който изново беше се завърнал при турците, да ги пита уж кога ще вървят за Троян, и който се заинтересува, вижда се работата, от 2-та милиона издавени момичета.

– На 25 места като туриш по 500, правят един милион – отговори чаушинът, без да си дигне главата, като че да гледаше в някоя аритметика.

Разказах им още моето двадесятдневно пътуване из планината, украсено и наредено с множества опашки. Представих им един факт, на който съм бил уж очевидец, че в планината съм намерил пет трупа на убити хора, сичките млади момичета, сè попски дъщери (турците имат голяма слабост към тие последните). Тие биле убити от башибозуците наместо мъже комити, но като отишле да ги разтърсят, що да видят? И петте биле млади момичета, които, като тръгнали от селото си да бягат, облекли се в мъжки дрехи, за да избегнат опасността[1].

[1] По онова време, дордето не бяха убили още Бенковски, овчарите по Балкана ни разказваха, че уж имало убити две-три жени в планината, облечени в мъжки дрехи. Тие биле родом от Клисура или Коприщица. Доколко това е истина, аз не зная.

– Възможно ли е да не бяга човек толкова време по гората, когато и за жените нямало милост – прибавих аз.

VI

Първите петли отдавна бяха вече пели, а двамата радостни аги не заспиваха още. Два пъти тие ме събличаха да търсят уж писма с комитаджийско съдържание, а всъщност целта им бе за пари. Богатството на Георги Търнев, състоящо от 800 турски лири, които намериха башибозуците отгоре му, както казах, след като го убиха, зле беше препоръчало и останалите бунтовници. Разбира се, че тие взеха от мене не само колкото пари намериха, но и сяко друго ничтожно парцалче, което имаше каква-годе цена. Бях легнал вече, когато на чаушина дойде на ума, че съм имал добър пояс. Той ме разбуди да отпаша тоя пояс, който той опаса на себе си. Прибраха още от мен колкото писма имах, два-три портрета и половин кукуруз, който беше останал в джеба ми и който тие щяха да представят на правителството като вещественo доказателство. Но сичко това се извърши по комшийски, без бой и псувни. Взетите от мене неща тие разделиха още вечерта помежду си, а предателят Петко напразно се облизваше.

Решиха най-после помежду си да не спят тая нощ, от една страна – да пазят мен, а от друга, да не би, като заспят, да станат късно, а в такъв случай трябаше да ме делят помежду си с другите си другари кой да ме закара в Троян. На мене позволиха да си легна, защото съм бил уморен. Но заспива ли се? Мисълта само, че пред кого ще имам честта да изляза на другия ден, ме безпокоеше. Тескерето на приятеля си Н. Табаков, с което се избавих в Пловдив, на хана, още от вечерта го стисках в ръката си, защото не се представяше случай да го уничтожа. Никой не забележи това. Двамата другари турци почнаха да си разискват помежду си съвсем частни и невинни работи, като например няма ли им се отпусне някоя

награда, като са ме хванали, а най-много планираха по кой начин и през коя улица да ме преведат в Троян на другия ден, как да ме вързат и пр.

– Колкото за връзването, ти не се грижи, аркадаш – говореше старият башибозук на чаушина. – Аз съм майстор на тие работи. Ръцете му ще вържа на две места, горе и долу, а едно въже ще да бъде прекарано на врата му като гем, краищата на което ще държа аз, а ти ще вървиш напред. Мустаките и на двама ни ще бъдат подсукани на кръв, разбира се.

– Аз съм на мнение да го прекараме покрай кафенето на Спас чорбаджи, гдето сяка заран се събират да пият кафе най-богатите българе – каза чаушинът. – Ние ще да им влеземе в очите и ще ги принудиме да им преседне кафето.

– А аз мисля да ударим през абаджиите – възрази старецът. – Там има да давам на един пезевенкин от няколко години, който искаше пред един месяц да ме заръча даже, но сега, като ме види, че карам вързан комита, ще си прехапе езика и не ще да смее вече да си търси дълга.

– Като караме жив комита, защо нямаме със себе си и една комитаджийска глава? – каза чаушинът не без съжаление.

– Е, късмет! – отговори старецът. – В такъв случай и ти, и аз щяхме да прекрачим кърсердарския чин.

Така сладко се разговаряха двамата другари, когато пътната врата се бутна ненадейно и едно тежко *селям алеким* се изтърси от непознато лице. С първото *хош гелдин* още, казано от страна на моите благородни аги, аз можах да науча, че непознатият се казва Хасан Пехливан, тоже башибозук. Хасан Пехливан не беше човек от долня ръка, защото турците му станаха на крака, с благи думи го посрещнаха. Страшна страхотия беше тоя Хасан Пехливан! Аз уж спях, но крадешком можах да го видя в лицето. Действително той представляваше пехливанин. Мустаките му бяха дотолкова дълги, щото отдалеч като го гледаше човек, сякаш че държе-

ше в устата си козинява къделя. Аккапзалията[1] му нож, който допираше до гърдите му, такива широки колаци имаше, върху които свободно можаше да се закрепят три кафеджийски чаши от времето на султан Махмуда. Сичко у Хасан Пехливана беше бабаитско. Бабаитски той говореше, бабаитски си пиеше кафето, бабаитски се даже оригваше. Той беше родом от едно турско село, близо до Търновско, отгдето нарочно бе дошел след разбиването на Дряновския манастир да лови комити.

– Аз не мога да разбера вие ли сте агите, или негова милост (т.е. ние)? – каза Хасан Пехливан, след като получи обикновеното мерхаба от двамата турци.

Хасан Пехливан искаше с това да забележи на своите двама другари, че тие стоят да чакат, а аз спя спокойно под техния надзор. А тие последните се застъпиха за мене. Тие разказаха на Пехливанина, че аз съм претеглил такива нечути мъки в Балкана, щото и той сам, ако ги чуял, трябало да се смили над моето човешко същество. От тие съображения именно тие се показали така снизходително към мене.

– Хак му е – отговори Пехливанинът. – Кой го е карал да става комита? Аз не зная кога вие ще да се научите на ум и разум? – прибави той. – Що ви е трябало вас да го хващате жив, да му правите изпит, да го водите на конака и други такива безбройни масрафи? На кого ще принесете полза със сичко това? Не знаете ли, че има вече заповед от командирпаша за тие комити, които, гдето и да се появат, да им се взема главата и нищо повече?

Чаушинът и старият башибозук се извиняваха пред взискателния Пехливанин, че тие, като отдавна излезли по Балкана, не знаяли тая заповед, а освен това тие не смеели да постъпят с мене другояче, щом ме видели българете от селото. А аз, дордето трая тоя разговор, преструвах се, че спя

[1] Ножовете са ак- и каракапзалии (с бели и черни дръжки), но аккапзалиите се най-много славят, тие са възпети в бабаитските песни.

спокойно! После това тримата херои едномисленици минаха на друг разговор, от политическо съдържание. Никак се тие не смущаваха, че зад гърба им стои човек от друга вяра и народност, техен заклет противник. Подобна предпазливост не съществува у турците, биле тие дипломати, военни или прости граждани. Много пъти, когато се решава съдбата на милиони хора, тие излагат своето мнение в присъствието на своя чибукчия и слуга. В тоя случай тие са най-невинните хора.

– Е, сега вече нашата държава влезе в истинския път на своето отоманско величие – каза Хасан Пехливан. – Имаме нов султан, султан Мурад, на дните на когото секи верен мусулманин ще да постигне своя идеал[1]. Щом се качил на славния си престол, първата висока заповед е била: „да се махнат от широкото ми царство (юлке) сичките *каракалпаклии петковци*[2], а богатството им ще бъде разпределено между бабаитската среда“, т.е. между нас.

– Дай боже, така да бъде, но мен ми се не вярва в действителността на такава една патриотическа заповед – забележи съмнително Мустан чауш. – Как ще да се реши султанът да изколи своята рая, когато тя му е като сагмал крави? Кой ще да поддържа тогава сто и толкова милиони аскер? Кой ще да храни и облича нас? Тук се тряба по-тънък ум, Пехливанъм – свърши чаушинът.

– Царският диван е издирил и се е уверил, че българете не можат да му бъдат вече рая – възрази Пехливанинът. – Теф-

---

[1] Турското изречение „Султан Мурадън гюнюнде, хердез мурадънъ ереджек“.

[2] Както ние наричаме турците с едно общо име, като *османовци, хасановци* и пр., същото това правят и тие последните. В Троянско и Ловчанско казват тие на българете *петколар;* в Търновско и по целия Тузлук и Герлово – *колилер;* в Шуменско и Варненско – *устоянлар;* в Западна Тракия и в Сливенско – *юванлар;* към Одрин и кърджалъка – *тонколар,* и пр. Прочее, под думите „каракалпаклии петковци“ Хасан Пехливан разбираше българете.

терът на комитите, за който казват очевидци, че бил голям като вратата и имал тежина 400 оки, е в ръцете на правителството. В тоя тефтер биле записани сичките попове, даскали и чорбаджии, за които е издаден вече илямът да се бесят. Освен това правителството се е уверило още, че каракалпаклиите петковци се мъчели и по друг път да нанесат удар на османското царство. Колкото пари било отпуснало правителството за доброто на населението, българете малко по малко събрали тие пари, турили ги в газови тенекии и ги заровили вдън земе. Търсим ние пари, усуква се Баба-Алието за купуване на пушки и други царски потребици, а нашите петковци си кривят калпаците. Сега е излязло вече *боюрултия* (заповед) да се търсят тие пари. На трима търновски беювци е възложена тая работа. Мене ме поканиха вече да взема участие.

– Вината е пак в нас – обади се да каже своето мнение и старият турчин, който мълчеше до това време. – Ние сами презряхме най-напред нашите бабаити и нофузлии (влиятелни) хора. Кой ни управлява сега войската? Не вчерашни ли чапкъни и пущове с лачени кундурки, с тънки пръсти и с панталони, които две крачки да пристъпят, ще извадят да гледат гяурската книга. А где останаха нашите бабаити и пехливани, които се наблягаха само на своите ятагани? Ходят по Балкана, презрени от секиго, да гонят комитите. Твоя милост например, наместо да бъдеш някой паша, дошел си да гониш комити. Нашето царство беше тогава силно, когато войските ни се управляваха от бабаити с подсукани мустаци и с дълги ятагани на кръста!

– Разказват, че измежду толкова българе само един се намерил истински верен рая на царщината – каза Пехливанинът. – Тоя българин бил поп, родом откъде Елена. Когато комитите в селото получили писмо от московския цар да въстанат, попът им предложил едно условие, което се състояло в следующето: преди да нарамят пушките, да излязат вън от селото при едно голямо дърво и да направят един моа-

бет. Сичките приели с радост това предложение. Когато се напили вече сичките, умният поп казал: „Е, любезни комшии! Хайдете сега да сграбчим с ръце това старо дърво и да го катурнем на земята, както ще да се катурне и турското царство.“ Пиените комити се налепили около стария дънер, пъшкали, псували, ритали, а дърво се не поклаща. „Де момчета, дръжте!“ – викал попът. „Не може, дядо попе, дървото е много старо“ – отговорили запъхтените комити. „А бе, чоджум, ами вие когато не можете да съборите едно дърво, то с какъв ум сте се наготвили да събаряте турското царство, което е десят пъти по-старо от дървото?“ Комитите си затулили очите от срам и секи отишел да си гледа булката. От Цариград е тръгнал вече един бомбаширин, който отива да търси тоя поп да му закачи рудбе и да го обсипе с други още царски подарки.

С подобни въпроси се занимаваха тримата другари, които съставляваха тяхното политическо верую и в които тие вярваха безусловно. По желанието на Пехливанина, да ме изпита и тоя по *тънко*, бях събуден от чаушина. Аз чаках вече готов да отговарям, но страшният Пехливанин не дигаше още очи да ме погледне. Той опинаше с едната си ръка своя дълъг мустак, а другата бе турил върху своя широк нож. Разбира се, че тая негова манера съвпадаше с бабаитския кодекс. Неговото тънко питание беше такова, щото аз скоро можах да разбера, че Пехливан ага е продавал дълго време сушени дренки и киселец на търновския баждарлък. От най-напред груб и строг, отпосле мек и милостив се показа той.

Рано сутринта на другия ден, 20 май, около къщата, в която пренощувахме, беше се стекло цялото село, старо и младо, жени и деца, да гледат, когато ще да ме покарат турците за Троян. Въпреки големите приготовления, които тие последните правеха от вечерта, че ще да потеглят рано и че ще да ме вържат като кон, виждаше се работата, че бяха изстинали значително. Ръцете ми бяха вързани само с едно тънко въженце, твърде слабо, колкото за *адет*, както се виражаваха

тие. С дигнати на рамо пушки, с подсукани мустаци и със запалени чибуци потеглиха тие от селото Грънчарските колиби за Троян, който е на 2 часа разстояние от това село. Освен Мустан чауш, старият башибозук, конвоят се украсяваше още от дългите мустаци на Хасан Пехливана и от охлузения калпак на предателя Петка. Тоя последният, с дебела тояга в ръката и с преметната през рамото аба, гордо и надменно се оглеждаше наоколо си да види дали го гледат другите му съселени, че се е удостоил да бъде спътник на агите.

– Ще да го обесят в касабата! – викаха малките деца, когато преминувахме през селото.

– Днес имаме събота, а утре е свята неделя; довечера ще да запаля две-три свещи и ще се моля богу, дано да вразуми агите да те обесят по-скоро – каза един от православните братия, който по мазната си физиономия приличаше да е от чорбаджийска пасмина.

По пътя за Троян преминахме през няколко български колиби. На сяко селско дюгенче се спирахме на почивка. Турците заставляваха насилствено дюгенджията да ми даде безплатно вино и ракия. Тяхната цел беше да ме напият, за да изказвам. В тоя случай предателят Петко се приближаваше до мене и започваше да ме кани да му ударим по една бистра или по един „червен вятър“. Малко по малко благодарение на сладкия язик ние станахме тесни приятели с турците. Хасан Пехливан, който искаше да ме коли от вечерта, сам със своята бабаитска ръка ми правеше цигари.

– Хич от такъв човек става ли комита? – говореше той. – Ако сичките комити бяха като него, то аз съм първият, който ще да се побратимя с тях; добре, че не стана някой сакатлък в Балкана.

Влязохме в троянските лозя, които са на пътя. Научен на свирепия балкански климат, аз се почудих, когато видях, че черешите са узрели вече. В което лозе имаше най-добри червени череши, там се отбиваха моите добри водачи, като в свое бащино притежание, а Петко предателят, който подражава-

ше на душевното разположение на агите, въздрасваше по дървото на черешата като дива котка, за да навожда клоните. Българското имущество по това време беше в разположение на сяка краста, която носеше на главата си гъжва. Скоро захванахме да срещаме по пътя троянски жители, мъже и жени, с кошници, които отиваха за череши. Ако тие сполучеха да ни съгледат отдалеч, отделяха се из друг път или тръгваха направо из лозята, само да не се срещнат с ненавистния за тях конвой, състоящ от тържествующи „поганци“ и вързан християнин. Ако срещата станеше ненадейно в някой завой, то срещнатите преминуваха покрай нас с наведени глави, като че тие самите да бяха виновни. Случваше се да срещнем и такива дързостни мъже, които отдалеч още се отбиваха настрана от пътя с увиснати надолу ръце и след като даваха ниско темане чак до земята, казваха:

– Хайде на добър час, алар! Машалла, хванали сте комитата.

– Виждаш ли, пезевенк? Ако ти отърва, и ти стани комита – отговаряха агите на разтреперания рая.

Вижда се работата, че агите се възхитиха и окуражиха от благоговението на троянските жители, които срещахме почти на сяка стъпка. По тая причина тие ме накараха да запея песен комитаджийска, от най-баша. Аз се покорих след ничтожно съпротивление. Когато викнах да запея, два пищова от страна на агите изгърмяха на въздуха и едно *гел кефим гел* се изтръгна от косматите гърди на Пехливана. Находящите се из лозята и така уплашени троянчени вирнаха глави. Тие не можаха да си обяснят турска сватба ли върви из лозята, или комита се кара.

– Язък! Защо не взехме от селото някой гайдарджия или тъпанарин – каза Мустан чауш, който така също тържествуваше[1].

[1] Сяко хващание на един комита съставляваше тържество за къ-согледите турци. Когато хванаха малко по-после четирма другари от Ботйовата чета: Сава Пенев, Н. Обретенов, Димитрото и Стоян, сам

По собствено желание на агите аз трябаше да туря на главата си една китка от секакви горски цветя, които тие набраха покрай пътя. Пробиха ми бунтовническия калпак с нож и там втикнаха китката, която стърчеше на главата ми като метла.

– Това го правим, за да те харесат троянските хубави моми – говореха тие.

С тая китка аз влязах в Троян и отидох чак до конака. Троянчени и до днес говорят, като се заприказват за комитаджийските времена, за оня комита, който влязъл в селото им с китка цвете на главата в ония тежки времена, когато съдбата на тяхното село висеше на конец, и когото тие наричат *китката.* Така или инак, но аз повтарям да кажа втори път, че в продължение на това време не чух от устата на турците ни една груба дума, като че тие да не бяха башибозуци, но мои приятели. Наближихме вече до Троян. Най-замечателното здание в тоя град по онова време, българското училище, измазано с жълта краска, гордо и величествено стърчеше над останалите домове. Тоя идол на балканската цивилизация като да съставляваше ироническо противоречие с предателските наклонности на околните колибари, от които

троянският каймакамин се беше разпоредил да се нареди конвоят по следующия ред, като тръгне за града: най-напред да вървят цигуларите цигани и два тъпана, после тях Н. Б. каймакаминът, възседнал на кон заедно със сина на башибозушкия бинбашия Хасанаа, 14–15-годишно читаче, с ятаган на кръста, два пъти по-голям от боя му, и със син сукнен чепкен, когото баща му от малки години още беше взел да възпитава как се хващат и колят комити. Подир тях идеха заптиите с кривнати към очите мустаки; сетне главата на Стояна, натъкната на кол и носена от един българин; тримата другари, вързани наопак ръцете; башибозуците, а най-подир вече различни любители, повечето цигани, които решават съдбата на хванатите. Тържеството минува през главната улица, а българете от дюгените стават на крака и вземат темане от земята. Аазите от конака са длъжни още с турена на гърдите ръка да казват усмихнато: „Честито, ефендим!“ Със същото тържество влезе в Троян и Каблешков с другарите си.

пострадаха толкова бунтовници. Видът на тоя паметник на българското бъдеще от един път подигна жлъчката на моите трима съпътници.

– Хич на такова село, посред тоя балканлък, прилича ли да има такова здание, високо като пашовски конаци? – каза старият башибозук.

– Целта, за която то е било построено, излязва малко по малко наяве – отговори Мустан чауш. – То е било направено с московски пари, цели 50 торбички карабони (рубли), изпратени от руския цар до чорбаджиите. Под вид на училище за децата тие приготвили казарма за комитите.

– Казват, че имало вътре два топа и около три хиляди оки барут – възрази башибозукът. – Макар от Троян да не излезе нито един комита – прибави той, – но това училище ще бъде в състояние да изяде главите на троянчени. Днес-утре щяло да пристигне ферман на Хасан ага на ръцете, да удари цялото село.

Няколко крачки още, и ние бяхме на края на селото. Конвоят се спря за минута и секи от турците тури на себе си ръка, да се накичи и нагизди за пред хората, да изгледва колкото е възможно по-страшно и по-бабаитски. Подкривиха си шаловете на една страна, които затуляваха едното им око, изтриха си пушките и ги преметнаха горделиво на рамо. Колкото за мустаките, които са огледало и мерило на сяка бабаитска душа, не иска и дума. Тие се сучеха и въртяха наймного. Хасан Пехливан извади из пояса си една малка кутийка, колкото биволско око, с огледалце от едната страна, а вътре пълна с някаква си черна мас (буюк я), която миришеше на дервишки броеници и с която се намазаха мустаките. Той, Хасан Пехливан, такава форма даде на своите дълги мустачуни, щото повечето заприлича в лицето на бурмалия овен, отколкото на човек. После това тие се обърнаха към мене и ми забележиха, че не сме вече в лозята, ще бъдем предмет на големи хора, та затова трябало да съм вървял чинно, да не съм се обръщал да говоря с тях и други още наставления.

Действително агите, според както се гласяха още от вечерта, преведоха ме през най-многолюдната улица в Троян. Хасан Пехливан вървеше напред и така си дигаше раменатa, като че да искаше да хвърчи с четири крила, защото освен ръцете му, и двата спуснати ръкави на гайтанлията му чепкен се махаха още. Колкото хора се случваше да идат насрещя ни из улицата, щом ни съглеждаха, от един път се отклоняваха настрана и потъваха в някой дюген, отгдето си подаваха само главите. Няма съмнение, че мнозина от тях се бояха да не би да изляза някому познайник, та да му се обадя или да го поздравя, което беше достатъчно да го направя мой другар. А аз от своя страна, макар и да бях уверен напълно в непорочността на мисията си, макар и да знаях, че секи един беше в състояние да оцени това, сѐ пак ми стана грозно, като се видех вързан сред града. Подир малко ние наближихме да влезем вече в едни големи порти, около които бяха наклякали десятина души башибозуци и двама-трима заптии. Нямаше никакво съмнение, че това беше троянският конак, в стените на който щеше да се решава съдба, за живот или смърт. От башибозуците се разстанаха няколко души, които се затекоха навътре, като викаха нависоко, радостно и весело: „Нов комита иде!“ А широкият двор на конака така също беше изпълнен с почернели и оголели башибозуци, от които едни лежаха, други си чистеха оръжието, а трети се пощеха. С шум и ужас заявиха тие своето негодувание, щом ме видяха помежду си с чер калпак на главата, с тесни беневреци, с бели навуща и с вързани ръце, което беше достатъчно да ме препоръча. Като орли налетяха тие отгоре ми, скърцаха със зъби, туряха безсъзнателно дясна ръка върху дръжките на своите ножове, сипеха ред остри псувни, пресягаха един през други да ме удрят, дърпаха ме за косата и наричаха Хасан Пехливана и другарите му предатели, защото не ми донесли само главата, но ме карат цял. Тие последните със сила бяха принудени най-после да си отворят път към стълбите на правителствения дом. Тоя последният едва ли би заслужил

името конак, защото с нищо не се отличаваше от една обикновена къща. Като се изкачихме на горния кат, който така също беше наводнен от башибозуци, които бяха дошле да си вземат месечните заплати, посрещна ме един брадат турчин, със запушен чибук в ръката, със синьо сукнено джубе и с бял копринен тараболуз на главата.

– В Троян ли щеше да станеш мюдюрин, или в Ловеч – каймакамин, бе, куче? – попита ме турчинът със синьото джубе и така силно опъна дима из чибука си, щото лулата му заприлича на вулканическо извержение.

После това той си тури устата на Мустан чаушовото ухо, комуто каза нещо тайно, и пак се повърна наназад. Виждаше се работата, че агите бяха заняти с по-сериозна работа. Аз бях предаден в ръцете на друго едно заптие, като онбашия, който ме сведе из стълбите, заключи ми ръцете в белекчета (халки), удари на врата ми едно ръждясало *лале* (тоже халка), блъсна ми две-три мушри в разстояние на това време с прехапан язик и след като отвори една врата от дясна страна на стълбите, такова текме ми удари изотзад, щото достигнах чак до насрещната стена в отворената стая.

– Удряй, Хасан ага! – казаха няколко гласа от башибозуците по двора.

Двама души от тие последните начаса бяха поставени пред вратата за караул с пушки в ръце.

Край на II том

БЕЛЕЖКИ

(ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ
И
„ЗАПИСКИ
ПО
БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ“)

[1] *„... наша народна гордост като Любен Каравелов...“*

Любен Стойчев Каравелов. Роден в Копривщица през 1834 година. Учил в родния си град и в Пловдив, чиракувал като абаджия в Одрин, работил по чорбаджийски кантори в Цариград, помагал на баща си в търговия с добитък.

Заминал за Русия, където учил и творил в продължение на десет години. Бил слушател в Московския историко-филологически факултет, завладян от идеите на Херцен и Чернишевски, намерил приятели в средите на революционните демократи. Сътрудничил на прогресивни вестници и списания, написал повести и разкази, подредени по-късно в „Страници из книги страдания болгарского племени“. През 1867 г. заминава за Сърбия като кореспондент на вестниците „Голос“ и „Московские ведомости“. Три години от живота си прекарва в Белград и Нови Сад. Написва и отпечатва на сръбски език „Крива ли е съдбата?“, „Сока“, „Горчива съдба“, „Наказал я бог“. През 1869 г. се преселва в Букурещ, където издава вестниците „Свобода“, а след него „Независимост“. Оглавява БРЦК, работи като публицист и организатор на движението за освобождение на България. Написва повестите „Хаджи Ничо“ и „Маминото детенце“, много разкази, драми, фейлетони, стихотворения. Разочарован от дрязги сред българските емигранти, спира вестник „Независимост“ и слага началото на списание „Знание“. С първите освободителни руски войски преминава в Българско, премества печатницата си в Търново, а след това в Русе. Умира от туберкулоза на 29 януари 1879 година.

– – –

Ако Н. Обретенов е най-добрият приятел на З. Стоянов, то Л. Каравелов е безспорно неговият духовен баща.

Първото революционно четиво Захарий намира в Каравеловите „Свобода“ и „Независимост“, в някои от книгите му, доставяни тайно в столицата на Туна вилает:

„От тях аз започнах своята дейност“ – отбелязва той с признателност за всичко хубаво, което учителят му е дал.

Под Каравеловата рубрика „Знаеш ли ти кои сме?“ Захарий публикува първите си фейлетони срещу недъзите на следосвобожденската ни действителност. До края на живота си той помни откъде е тръгнал и се бори за утвърждаване на Каравеловото революционно течение в българската литература. Готви се да напише биографията на своя учител и с усърдието на вещ познавач издирва, редактира и издава в осем тома почти цялото литературно наследство на Каравелов. Още по време на Освободителната война се среща с Каравелов в Търново. Връзките им продължават в Русчук до последния дъх на Каравелов (29 януари 1879 г.).

По-късно в Пловдив З. Стоянов издава и „Чърти от живота и списателската деятелност на Л. Каравелов“, а когато безскрупулните му политически врагове започват с клевети да поругават мъртвите му кости, ученикът и приятелят З. Стоянов блестящо защитава паметта му по страниците на в. „Търновска конституция“ и в брошурата си „Кои са клеветниците на Любен Каравелов“.

[2] *„... наша народна гордост като Бенковски...“*

Георги Бенковски (Гаврил Груев Хлътев) е роден в Копривщица около 1841–1844 година. Скитал и търгувал из пределите на Османската империя и арабските страни. В навечерието на Априлското въстание се установил в Румъния. Гюргевският комитет го избрал за помощник-апостол на IV революционен окръг. Наложил се като фактически главен апостол по подготовката и ръководството на въстанието. Създал чета от конници, с която обикалял, насърчавал и ръководил въстаналите селища в Панагюрския край. След разгрома, с най-близките си сподвижници се опитал да се оттегли през Балкана към Румъния, но бил предаден от българин и убит в местността Костина, Тетевенско.

– – –

Едно от значителните постижения на повествувателя Захарий в „Записките“ е образът на Бенковски. Той не е биограф на Войводата, но нито един от биографите му не успя да го нарисува по-правдиво и талантливо от него. Обвиненията в съчинителство са като че ли най-често срещаните и намират привърженици у всички поколения. Ненужно го възвеличавал, а на места безбожно го очернял.

Шаблонно, схематично и невярно!

Наблюденията на художника са точни и психологически обосновани, а за литературата ни отпреди повече от век изводите на Летописеца са просто без прецедент:

„Да се погуби Бенковски... значеше да се убие свободата, стремлението към която беше в своята апогея през пролетта на 1876 година. Бенковски сам по себе си не беше друго нищо, освен въплъщение или по-добре оръдие на тази идея – общо стремление на сички българе по него време. Не той създаде въстанието, но духовете и общото политическо течение създаде него. Разбира се, че и неговата буйна натура е имала решаващ глас в много важни случаи; но ако той се беше явил преди две години или по-после в България, той не щеше да бъде вече Бенковски, а прост коприщенски караабаджия... Бенковски беше велик, когато беше велика и народната воля и желание. Падна народната воля – трябаше да падне и той."

[3] *„... наша народна гордост като Панайот Волов..."*

Панайот Вичев Волов е роден през 1849 година в Шумен. След завършване на класно училище в родния си град продължил да учи в Русия – Одеса, Болград и Николаев. От 1873 г. е главен учител в Шуменското класно училище. Бил представител на Шуменския революционен комитет в общото събрание на революционните комитети в Букурещ през август 1874 г. В навечерието на Старозагорското въстание отива в Троянско да възобнови дейността на съществуващите и да образува нови революционни комитети. В края на 1875 г. става един от съоснователите на Гюргевския революционен комитет, който го избира за главен апостол на IV революционен окръг. Развил заедно с Бенковски голяма организационна дейност при подготовката и по време на Априлското въстание. След потушаването му, при опит да се оттегли в Румъния се удавил в река Янтра, близо до Беленския мост.

– – –

Авторът на „Записките" се познава с Волов още от Бабиния Тонкин дом в Русчук. Неслучайно лично Волов идва да го изведе от самозаточението му в Харманлийската стасиона в навечерието на Априлското въстание. Той му подписва пълномощното за помощник-апостол на IV революционен окръг, той го изпраща да образува комитети и повдига духовете в Рупчоския край. Когато

Летописеца пита Волов защо е отстъпил мястото си на Бенковски, той прави това, за да покаже на читателя колко високо стои Волов над стремежите към големство. Това той потвърждава с всяка своя стъпка до разгрома на въстанието и трагичния си край. Не разиграва сцени на изместена примадона, а мълчаливо заема поста, който сам си е определил, на втори човек в организацията. Продължава изграждането на комитети заедно с Каблешков около Копривщица, Клисура и Карлово, поема цялата организация на Народното събрание в Оборище, подкрепя в критичния момент Бенковски по въпроса за пълномощията на апостолите. През „Десетдневното царство“ е един от първите, но не във Временното правителство, а в организацията на сраженията, в личния пример при отбраната на Панагюрище, Стрелча и Копривщица. За него са симпатиите на Захарий, за него той критични думи няма!

[4] *„... святата истина ми бе знамето.“*

Казвал го е, повтарял го е, доказал го е сам на себе си, на читателите съвременници и на поколенията след тях.

Каква е истината за истината?

В писмо до Н. Обретенов от 9 декември 1882 г.:

„... мислех да пиша в Записките само онова, що съм видял, но сега измених плана, т.е. тряба да се пише за сичко.“ Тръгва сам по димящите още пожарища; пише стотици писма до хора, с които не е успял да се срещне; моли и изисква неизменно: „сичко да бъде верно!“ Така предупреждава и „приятеля“ си Отон Иванов, от когото чака сведения за въстанието в Батак: един куп въпроси и накрая: „Гледай, моля те, сичко да бъде верно.“

Далеч от мисълта да е непогрешим, поправял сбърканото дори вече в напечатан текст. Така апелирал и в предисловието на книгата си за Левски: „За сички погрешни и неточни факти, които би се срещнали, аз моля приятелите и другарите на покойния да ги поправят.“

Истината е издигнал в ЗНАМЕ! Едно невероятно писмо до стария му приятел и ценител и нов яростен критик Георги Кърджиев (Бочката) говори по-добре от всичко друго:

„Ти мене ме кръвно обиди с рецензията за „Записките“. Моят фанатизъм да не скривам нищо, щото съм видял и щото е било, дотам е докаран в „Записките“, щото сам себе си унижавам. А си представи, че събитията в гората, на които само аз съм бил сви-

детел, можеше да ги фабрикосам, т.е. да кажа и да река: „тъй ми кипна кръвта, така гръмнах и пр., и пр. Ти се залови за тия слабости и нарече вагабонти ония, които са имали вяра и надежда и детински убеждения, че може да се борят със султана. Както и да е. Рецензирай и Ботйова. Блъскай ме немилостиво. Но не ми отказвай и оня идиотски труд и търпение, че съм се отнесъл с любов към предприятието си, че съм събрал и написал толкова, колкото никой друг не може."

(Писмо на З. С. до Г. К. е от 28 януари 1889 г.)

[5] *„... ако на мястото на Иван Арабаджията турех влюбени скелети..."*

Иван Атанасов (Арабаджията), роден през 1837 г. в с. Каратопрак (Чернозем), Чирпанско, починал в с. Царацово, Пловдивско, през 1901 г. Български националреволюционер, известен сподвижник и приятел на Апостола, депутат в Оборищенското събрание. След Освобождението участва активно в подготовката и осъществяване на Съединението (1885 г.).

– – –

Председателят на Пловдивския революционен комитет Константин Доганов в своята автобиография пише с удивление за куриера на комитета бай Иван Арабаджията „от село Сарасово, Пловдивско окружие, който беше пощаджия и постоянно ходеше пешком. Той беше дотолкова скороходец, че за три дена той опираше до Дунава, предаваше и приемаше писма, вестници, брошури, прокламации и пр. и се връщаше обратно (в Пловдив)."

[6] *„... за тая им заслуга по време на преврата..."*

Предисловието на том първи от „Записки по българските въстания" З. Стоянов пише в началото на 1884 година. Повече от година вече той живее като емигрант в Източна Румелия, уволнен от службата си на съдебен следовател в Русе, прогонен от драгуните на княз Батенберг, който, притеснен от разпоредбите на Търновската конституция, сваля с преврат правителството на либералите (27 април 1881 г.), свиква послушно Велико народно събрание, което му гласува пълномощия да управлява сам за срок от седем години! Вестник „Работник", в който пише З. Стоянов, е спрян, приятелите му са уволнени от служба! Съпротивата си той изразява с агитация и апел против преврата, написан в навечери-

ето на изборите за ВНС (14 юни 1881 г.); освобождаване от ареста на селяни, обвинени, че са против княза. Написва и издава знаменитата си брошура „Искендер бей“ и когато разбира, че арестът няма да му се размине, поема пътя към свободна Румелия. Затова с такова пристрастие в „Записките“ си напомня за подвизите на заслужилите молодци, които с „камчиците в ръка, показаха горещa ревност в изправянието на гроба, в който се погреби България за няколко години“.

[7] *„Не ги даваме... нека ни стоят...“*

Трудностите по събирането на спомени и оцелели документи по въстанията не се дължат само на липсата на средства и време апостолски да се кръстосват изпепелените села. Други две спънки изтъква Летописеца в своя диалог с читателите: разкрасяване на фактите и ревниво кътане на безценни документи.

Това нашенско си „качество“ грижливо пазим и до днес. Много истини за живота и дейността на Захарий Стоянов и на десетки още големи българи от близката ни история така си остават невидени, непроучени, заключени и затрити от криворазбрана завист към търсещите и инатското решение „нека си стоят“ за нашите си внуци и правнуци.

[8] *„Защо ми е мене, когато не се подсмея, гдето тряба...“*

Не приумица, не стремеж да блесне с оригинални хрумвания и похвати на речта, а органическа необходимост за участника в събитията, за наблюдателя, за родения разказвач, който не обича „сухите и безцветни факти, нашарени с дати и цифри“, нито словото, което е като чемшир: и зиме, и лете зелен, а на нищо не мирише. При това не става дума само за подсмиване, а за поглед към оригиналния субект, бил той простичък ага, който изпуска из дълбините на сърцето си едно „язък за съдбата на два милиона момичета, нахвърляли се в Марица, за да спасят честта и живота си“; за среща с кятипина в стаята за разпити, който „... плюеше своята брада и викаше: „Коренът ви да изсъхне!“; за чалмоносите му съдници, „насядали по миндерлиците с подгънати крака, като да люпяха яйца“, за онзи миг върховен при разпита, когато го горили с нажежено дилафче и мятали из стаята като навой, но не потърпевшият ТОЙ, а башибозуците се натъркаляли по земята като чували.

В тази страховита обстановка жизненият хумор и незлобивата ирония на разказвача свеждат троянския затвор до заведение, където можеш да се забавляваш дори когато с газени парцалчета горят босите ти крака и те карат да целуваш „зелената паница“ на циганина.

И ако се върнем към преписката му с Отон Иванов, ще разберем може би защо са тези „смешности“.

Защо, според Отон Иванов, изпратените до Захарий бележки не намерили място в издадения току-що том първи от „Записките“:

„... разбрах, че моите бележки още при получаването им са претърпели презрение, види се, защото не съдържат нещо за биографията Ви и са лишени от смешности... като за рядката брада на Софроний, задната част на остарялата мома и други подобни...“

Отговорът е като на сърдито, но добро дете:

„Май че си се пък разсърдил, бей! Чакай още... Аз ще намеря и за тебе едно място. Нека дойдем до пловдивския затвор... не бързай! А колкото за биографията ми, за поп Софрония и пр., то това е мой авторски кеф. Аз пиша, аз се подписвам, аз отговарям за и против...“

[9] *„... Георги Геров е бил кафеджия при Мидхат паша...“*

Мидхат Ахмед паша (Мехмед Шефкет – 1822, Цариград, 1884, Таиф – Мала Азия), голям турски реформатор, водач на младотурците. Съществува недоказана версия за българския му произход. От 1864 до 1868 г. е валия на новообразувания Дунавски (Туна) вилает. С реформите си придава европейски вид на Русчук, но не успява да прокара асимилаторската си политика, да превърне българите в отомани. На два пъти е велик везир (1873–1874 и 1876–1877). Направил безуспешен опит да свали султан Абдул Азис от власт. Заточили го в Таиф и там по-късно бил удушен по заповед на султана.

– – –

Реформаторът Мидхат паша срещнал най-ожесточена съпротива при опита си да слее българските училища с турските медресета, където под ръководството на ходжите освен Корана почти нищо друго не се изучавало. Опълчили се и протестирали в печата видни български просветители: Тодор Бурмов (във вестник „Време“), Драган Цанков (в „Курие д’Ориан“), П. Р. Славейков (в издавания в Цариград вестник „Македония“)... Най-сериозна съп-

ротива оказала българската община в Русе и обикновените хорица, които много добре виждали накъде ги тласка хитрият Мидхат паша и държали здраво за своя български език, български учители и християнска вяра.

Когато в организираната от Мидхат паша печатница с български букви се отпечатали брошури, в които се разглеждал въпросът за сливането на българските с турските училища, българчетата, които работели там, накъсали брошурите и демонстративно ги разхвърляли на площада пред конака.

Озлоблението на реформатора Мидхат е обяснимо. При първите опити за бунт от страна на българите той захвърлил меките ръкавици. С малката четица на Филип Тотю, преминала Дунава при Свищов през май 1867 г., се разправя безкомпромисно и жестоко. Тринадесет от заловените при Върбовка четници са избесени из улиците на Русчук. Узнал, че комитите имат съмишленици в Свищов, лично отива там, арестува в черквата над 50 младежи и след жестоки инквизиции изпраща 30 от тях на вечно заточение.

Когато през юли 1868 г. четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа преминава в Българско, Мидхат паша (който е вече председател на Държавния съвет в Цариград) се връща в Русчук, за да въдвори ред в бившия си вилает и да избеси още единадесет четници по мегданите и улиците на Русчук.

[10] *„... ако нашите обществени деятели като дядо Славейков...“*

Славейков, Петко Рачов (1827–1895), поет, публицист, фолклорист и обществен деец. Творчеството му има огромно значение за развитието на българската литература и оформянето на българския книжовен език. Събира хиляди пословици и други фолклорни материали. Сътрудничи на „Цариградски вестник“ и други периодични издания. Издава първия български сатиричен вестник „Гайда“ (1863–1867), първото българско детско списание „Пчелица“ (1871), редактира вестник „Македония“ (1866–1872). Автор на поеми („Изворът на Белоногата“), стихотворения, фейлетони, публицистични материали, участва в борбата за независима българска черква. След Освобождението е в центъра на политическите борби за демократично устройство на българската държава. Депутат в Учредителното събрание, почетен член на Българското книжовно дружество.

– – –

Приятелските връзки между З. Стоянов и П. Р. Славейков имат многолетна история. Заедно са се борили против преврата на Батенберг през 1881 година, заедно са делили несгодите на емигрантския живот в Източна Румелия (1882–1885), писали са в пловдивската „Независимост“, превзели сатиричния вестник „Кукуригу“ от Н. Кораваров, правили митинги за годишнината на Ботев и Съединението. Захарий уважавал стария Славейков, имал го е измежду най-близките си политически приятели, до... преврата на 9 август 1886 г. и грубата политическа намеса на Русия във вътрешните работи на България. П. Р. Славейков отказал да вземе твърд отрицателен курс към царска Русия и поканил разпалените млади като Захарий да надделеят на ината си и да дойдат на неговите позиции. Разгоряла се дълга, гореща и обидна полемика в пресата. Като нямало какво да противопостави на доводите на опонента, дядо Славейков се нахвърлил върху творчеството му:

„Ние не видим в произведенията на г-н З. Стоянов освен глупости, похабности и нищо и никакви бошлафлъци.“

Глупостите, за които говори не на шега разсърденият П. Р. Славейков, са навярно том II от „Записките“ и Ботевата биография (първата излязла през януари, а втората през декември 1888 г.). „Спорът“ завършва с едно пожелание:

„Дядо Славейков... който издава вестниче да смешѝ софийските гамени... може да си изплете венци на белите коси, само своята биография да остави“ (в. „Свобода“, бр. 238 от 25.01.1889 г.).

[11] *„... Н. Обретенов и З. Стоянов“*

Обретенов, Никола Тихов (1849–1939), син на легендарната Баба Тонка, сподвижник на Левски и Каравелов, един от основателите на Русенския таен революционен комитет (1871), четник и касиер на Ботевата чета, заловен и осъден на доживотно заточение. След Освобождението взема участие в Кресненско-Разложкото въстание. Гонен и оставян без работа при управлението на консерваторите, заемал високи административни постове при управлението на Стамболов. Автор на спомени.

– – –

Н. Обретенов и З. Стоянов! То е – половината живот на Летописеца – от проглеждането му в читалище „Зора“ през „Записки-

те“, „Четите“ и „Ботйов“... до върха на властта в България и нелепата гробница в Русчук!

Учител, приятел, наставник и брат – това е Н. Обретенов за З. Стоянов. Една година по-голям, сто пъти по-опитен и реалист – до края на живота му го е съветвал и пазил, и обичал, и възхищавал му се на таланта, и придърпвал го да бъде по-земен. Той го е поканил да живее в дома на Баба Тонка, той го е приел в Русчушкия революционен комитет, той му е помогнал да напише „Записки по българските въстания“, той му се раздал изцяло и докрай! А останал в сянката му през годините! В сянката на таланта, какъвто на сто години само веднъж се ражда!

[12] *„... да ме простят сички ония... които съм нападнал неправедно...“*

При събирането на сведения за въстанията З. Стоянов се натъква на невероятни личности и случки, които го поставят в затруднение: от изповедта на чистосърдечния поп Грую, който бил „изпотрошен в Пазарджик, гдето е стоял 16 дни. Там му е изскубана до влакно брадата и мустаките и от големи мъки 8 дни и нощи все кръв е повръщал“; през небрежните записки на Балкански и Ангелов от Габрово: „Такива сведения ли се дават? Сякаш че е писал рецепти?“ (З. Стоянов в писмо до Н. Обретенов от 23 март 1883 г.); до разочарованието от хората с нечиста съвест: „Тук (в Пловдив) много се боят от тях (от „Записките“). Секи иска да ти дава сведения и да ти прави услуги, само да не го опарваш в тях“ (из писмо на З. С. до Н. О. от 24 дек. 1883 г.).

Сред многото осведомители имало е и такива, които поради незнание или нарочно са повеждали Летописеца по неверни следи, засягащи един или друг от епизодичните герои. Към тези, неправедно нападнатите, З. Стоянов отправя своята молба: „Простете!“

[13] *„Сърдечно благодаря на... Стоян Заимов...“*

Заимов, Стоян Стоянов (1853–1932). Български националреволюционер, обществен деец и книжовник. За революционна дейност е заточен в Диарбекир, откъдето избягва през 1874 г. Един от основателите на Гюргевския централен комитет, определен за апостол на Врачанския революционен окръг. През май 1876 г. е заловен, осъден на доживотен затвор и заточен в крепостта Сен Жан д’Акр. След Освобождението е учител, окръжен управител и директор на

Народната библиотека. Издал книги със спомени „Миналото“ (4 книги), „Етюди върху Записките на З. Стоянов“ и др.

– – –

Сближавал ги е Бабиният Тонкин дом, където заедно живели няколко месеца след Освобождението. После младият диарбекирски заточеник и злополучен врачански апостол заминал да учи в Русия и поискал да спечели любовта на Сия – по-малката дъщеря на Баба Тонка, втора година ученичка в Московски девически лицей. Писал писма, търсил я, ухажвал я, но тя държала на своя брат Парго, с когото и погледи, и писма, и обещания си разменили. Заимов явно закъснял. Когато по-късно Захарий (брат Парго) се оженил за Сия и разбрал кое-що за мераците на Заимов, започнал да го гони с повод и без повод: наричал го Мишината; събирал сведения за въстанията и от него, но само чрез общия им приятел Никола Обретенов; наричал записките му за миналото „бошлаф“, но публично му благодарил за сведенията, които му е дал. И още нещо. Когато д-р Васил Берон нападнал в печата Стоян Заимов за проявите му на малодушен врачански апостол, Захарий Стоянов достойно го защитил: „Ако Заимов не е посрещнал Ботйова, то това показва, че неговите мустакати другари във Враца са го изоставили. Не забравяйте, че той е единственото лице в България, който в разстояние на 3–4 години е ходил два пъти със синджири в Азия.“

По-късно в своите „Етюди върху Записките на Захарий Стоянов“ Заимов му връща жеста, с най-висока оценка на „Записките“ и могъщия талант на своя другар.

[14] *„По-голямата част от жителите на... Медвен се занимават с овчарство.“*

Родното село на Захарий Стоянов (Джендо Стоянов Далакчиев) в турско време е известно като Папазкьой (попско село). Така е записано в султанското дефтерхане от 1818 година, така е означено и в докладите на дипломатическите агенти около и след Априлското въстание.

Преди Освобождението Медвен е типично овчарско село. Имало трима-четирима бакали, толкова бъчвари, тепавичари, мелничари и терзии, няколко кафеджии, един кмет и един даскал. Останалите (към 1500 души преди Освобождението) са овчари с къшли в Медвенския балкан, а най-често гурбетчии в Карнобатско, Бургаско и Добруджа. Овчарският занаят дава облика на селото, налага траен отпечатък върху нравите и характера на всички.

„Овчарската боя цял живот не може да се измие“ – възкликва с горест Захарий Стоянов, когато вижда, че и титаничните му усилия да затрие следите от овчарските години понякога остават безуспешни.

[15] *„... П. Кесимов... кадел(и) тамян на гнилото и отживялото...“*

Кисимов, Пандели (Пантелей Хаджигеоргиев Кисимов) (1832–1905) от Велико Търново. Емигрирал в Румъния през 1862 г., играл видна роля в живота на българските емигранти в Букурещ. Привърженик на Старите и Добродетелната дружина, редактирал техния вестник „Отечество“ (след отказа на Л. Каравелов да поеме неговата редакция (1869–1871). След Освобождението бил съдебен служител в Търново и София.

– – –

След Освобождението Пандели Кисимов е един от най-упоритите и трудни за преодоляване опоненти на З. Стоянов – като организатор на клеветите срещу Любен Каравелов, като злостен критикар на „половинчатото“ Съединение.

Ето една от характерните „престрелки“ между двамата: На 6 февруари 1886 г. в русенския вестник „Славянин“ З. Стоянов публикува „Приятелско писмо“ до П. Кисимов, в което защитава подписаното между България и Турция съглашение за Съединението. За да оценят читателите позицията на двете спорещи страни, публикува и писмото на Кисимов до него от 30 януари 1886 г.

На половинчатите отстъпки на Турция, която се съгласила българският княз да бъде назначен за главен управител на Източна Румелия, противопоставя рязко отрицателното отношение на руската дипломация: оттегляне на руските офицери, запазване клаузите на Берлинския договор, невъзпиране на Сърбия да отвори война на България след Съединението...

Понеже Пандели Кисимов предложил в писмото си З. Стоянов да бъде награден с червен турски фес за заслугите си, Захарий му го връща, като предлага да съдейства за изписването на една камбана от Москва, която Кисимов да носи на главата си.

Редакцията на емигрантския руски журнал „Общее дело“, излизащ в Женева, го препечатва под заглавие „Болгарское писмо“ (№ 84, април 1886).

[16] *„Григорий Доростолчервенски наричаше младите патриоти чапкъни и нехранимайковци.“*

Светско име Григорий Немцов, роден през 1828 година в Сороки, Бесарабия, починал в Русе през 1898 година. Член на Българското книжовно дружество, митрополит на Доростолчервенската епархия от 1872 г. до смъртта си. Депутат в Учредителното събрание, поддръжник на консерваторите. Автор на послание до миряните да се борят за победа на турското оръжие, разпространено при започване на Руско-турската освободителна война.

– – –

Това послание З. Стоянов напомня на митрополит Григорий в една от първите си публицистични творби. Озаглавена е „Преосвященному отцу“ (отпечатана в софийския вестник „Независимост“ на 16 ноември 1880 г.), където от името на „Ваши няколко близки познайници“ на дядо Григорий се напомня, че в началото на Освободителната война с „Окружно писмо“ е призовавал божието благоволение над полумесеца, за да победи „северния варварин, който иде да разруши нашето отечество“.

По-късно го е „подредил“ и във великолепната брошура „Архиерейски послания“, издадена в Русе през септември 1883 г.

[17] *„... аз станах вече редовен посетител на русчушкото читалище „Зора“.*

Читалище „Зора“ се ражда през 1866 година. Негов основател и пръв председател е многозаслужилият възрожденец, свищовлията Драган Цанков.

С читалище „Зора“ и Русенския революционен комитет, на което той е рожба, са свързани почти всички известни революционери и апостоли на българската свобода.

Дейността на читалището е многостранна: набавяне и разпространение на книги, неделни сказки, театрални представления, благотворителна дейност... Необходимите средства се събирали не само от членския внос, но и от нашумелите театрални представления. Първите театрални трупи се роили от църковно-певческото дружество, основано през 1871 г. „Райна княгиня“, „Михал Мишкоед“, „Криворазбраната цивилизация“, „Крум Страшний“, „Стоян войвода“ и всички прочути навремето си пиеси се играли в претъпкани от публика салони.

Женските роли обикновено се играели от млади голобради мъ-

же като Ради Иванов, който представил една рядко сполучлива Геновева. Скоро обаче го заместила сестра му Величка Шипкалиева. Играли на сцената и Петрана Обретенова и още една комитетска куриерка – Тодорка Миразчиева, по прякор Дългата коса. Те не само събирали овациите на русенските зрители, но се прочули и зад граница. През 1874 година заедно с Добри Войников осъществили успешно турне в Гюргево, Букурещ и Браила.

Кога е приет Джендо за „квартирант“ на читалище „Зора“ (квартирант, защото отначало, докато го поканят в дома на Баба Тонка, там е и спял), може само приблизително да се установи: в началото, но не по-късно от 16 февруари 1872 година.

В читалището абаджийският калфа Джендо Стоянов за пръв път среща от „по-горна ръка“ хора, които не му се подиграват на каяфета. Особено внимателен е „съдържателят“ на читалището. Кани го, разпитва го деликатно и на изпроводяк му подава най-добрата книга за хора като него. По-късно с този човек (Никола Обретенов) ще станат повече от братя, ще разменят понякога и остроти в писма и разговори помежду си, но ще треперят цял живот един за друг.

[18] *„По това време... се самоуби Ангел Кънчев...“*

Ангел Кънчев Ангелов, роден в Трявна през 1850 г., самоубил се в Русе през 1872 г. Учил във военно училище в Белград и земеделско училище в Табор (Чехия). Обучавал легионерите от II българска легия в Белград (1868). През 1871 г. БРЦК, Букурещ, го изпраща за помощник на Левски в България. При опит да премине без паспорт в Румъния, на 5 март 1872 г. бил предаден от българин и за да не бъде арестуван, се самоубил на русенското пристанище.

– – –

От близките съратници на Левски Захарий знае само Ангел Кънчев. Откроява го сред будните младежи в кръжеца при читалище „Зора“, слуша го претръпнал да говори за бъдещото ни свободно отечество, обича го и го почита като по-голям и знаещ брат и затова така го поразява куршумът, който Ангел сам отправя в главата си на русчукската скеля. Тича да разкаже на приятелите си какво е видял, да научат всички в читалището как е починал той, обичаният, умният, хубавият Ангел Кънчев! И още тук съзира-

ме колко много се различават те, Ангел-Кънчевите и Джендовите възгледи по въпроса за „спасението на душицата“.

„... да се убие човек само за това, че нямал паспорт, видеше ми се чудно и странно. Хората ги бият до умирание, затварят ги за по петнадесят години в тъмница или до живот, но пак не се решават да турят край на живота си, а следват да търпят като волове и се молят твърде унизително за пощада... Чудно и необяснимо!“

Това ще видим на много места в „Записките“ и може би ще се запитаме: Кой? Ангел Кънчев или Захарий Стоянов е прав? Или може би и двамата? Кой?

[19] *„... радвах се безпримерно... че съм се сподобил да се приема в него.“*

Става дума за приемането му в Русчукския таен революционен комитет. Още много път ще извърви недодяланото медвенско овчарче, докато се превърне в личност, достойна за внимание и уважение. Толкова дълго е вървял с овчарските си пранги, че сега пръстите си ще изпотроши, дордето ги изпили. И пак ще остане нещо да дрънка подире му.

Най-труднопреодолимо е любопитството му, което дълго го държи далеч от тайните дела на учителя му Никола Обретенов, който дори и револвер ще извади, за да го сплаши, че ще го убие, ако не престане да се взира в неговите работи.

И все пак за около година време в читалище „Зора“ трудният път на превъплъщението е извървян. Завесата пред него се вдига и той бърза да се похвали, че е заслужил това:

„Благодарение на моето поведение най-после бях щастлив да ми се открие съществуването на Българския революционен комитет. Късно една вечер в зданието на читалището аз и още двама души бяхме посветени в тайната.“ Това става на 27 август 1872 година.

Скоро ще го видим в къщата на Баба Тонка развълнуван да разисква с другарите си съзаклятници как да набавят оръжие, как да приближат деня на свободата, как да развеят знамето на бунта и да умрат за отечеството!

[20] *„... българският екзарх Йосиф направи това.“*

Екзарх Йосиф първи (светско име Лазар Йовчев) (1840–1915), български екзарх в Цариград от 1877 година. Роден в Калофер, учил в Цариград и Париж, редактор на списание „Читалище“, Лов-

чански митрополит (1876–1877), привърженик на консерваторите. Работи за укрепване на българската екзархия и за черковното и просветно дело в останалите под турска власт български земи.

– – –

Към Екзарх Йосиф и към няколко други висши служители на църквата З. Стоянов има по-специално отношение. Доростолчервенският Григорий е нападнат с „Преосвященному отцу“ (в. „Независимост“ от 16.XI.1880 г.). Срещу него, Екзарх Йосиф, филипополският Панарет и самоковският Доситей, заедно с Никола Обретенов са „стъкмили“ изобличителните Архиерейски послания (септември 1883 г.), а на митрополит Климент Браницки (Васил Друмев) с приятеля си Димитър Петков устройват шумна „овация“ (ноември 1887 г.) и му дават три дена срок да се приготви и замине, където му видят очите!

[21] *„Баба Тонка Тиховица...“*

Тонка Тончева Обретенова (1812–1894). Родена в Русе в семейството на заможен занаятчия, по-късно земеделски стопанин. Неграмотна, но природно интелигентна, след запознанството си с Георги Раковски, тя се увлякла по народните работи. От брака си с Тихо Обретенов имала седем деца – петима синове и две дъщери, всички обречени на борбата за освобождението на България. Останала рано вдовица (1869), тя поощрявала и подпомагала синовете си в рискованата им и опасна дейност, свързана с революционните комитети, участието им в четата на Хаджи Димитър (с нея паднал убит Петър, а Ангел бил изпратен на вечно заточение), в Старозагорското и Априлското въстание (като помощник-апостол на II революционен окръг Георги бил убит в сражение при село Раково, Котленско) и най-известният от тях – Никола, касиер на Ботевата чета, заловен, осъден на смърт, а после пресъден на вечно заточение.

Къщата на Баба Тонка на брега на Дунава станала убежище на революционери, канал между БРЦК в Букурещ и вътрешните революционни комитети, място за тайни срещи, склад на оръжие, пренасяно през Дунава от Влашко.

В Бабината Тонкина, най-гостоприемна къща в нашата история намерил подслон и най-новият приятел на Никола, никому още неизвестният Джендо (Захарий) Стоянов, който ще се чувства там като собствен син и брат. В начало го посреща подозрително – ни-

то го е канила да се преселва в дома ѝ, нито е мислила, че от него ще излезе човек, камо ли комита! Ще мине време и тя сама ще разбере какво е сърцето му, на какво се е обрекъл и на какво е способен. Този неин недолюбван син ще отведе под олтара малката ѝ дъщеря и с перото си ще ѝ въздигне най-хубавия паметник още приживе. Ще четат на неграмотната жена какво е написал зет ѝ за нея, а тя, самотна, свита и изстрадала, ще избърше сухи очи и ще промърмори: „ Изписал ме е като жива, проклетникът, Господ да го убие!“

[22] *„... Танас бил длъжен... да посреща каикчиите...“*

Атанас Тихов Обретенов (Барбата, Икономa, Стар иконом), първородният син на Баба Тонка (1835), за когото най-малко се пише и знае. Завършил местното училище, той дълги години въртял търговията на баща си в Сакча, а като настанали усилни времена, доверили му пренасянето на оръжието и тайната поща.

Малко особняк, но забъркан от същото комитетско тесто, дал според силите си всичко за Освобождението. И понеже бил як и мълчалив, вършил най-тежката работа. И понеже бил волна душа, станал приятел на Захарий. Само на него пред бялата кана се отпускал да довери неща, скрити в дълбината на душата му. Събирал образци на кутийки и цигарени книжки, водил си записки за движението на вапорите, за промените на времето... – остра наблюдателност и странни интереси, каквито практичните хора нямали.

Захарий оценил заниманията на своя другар по чашка и се подготвял да го опише с всичките му чудатости. Бележките му са лаконични, но достатъчно красноречиви:

„13 години не излязвал от двора навън. Кутийки и корички цигарюви от Кримската война. Никой път не сяда на софрата. В това време ще си намери работа. През живота си не се бръснал. С три фесове ходил... Записките му за вапорите, за талговете, за времето и др. Никой не го подканял за това.“

Жалко, че времето на Захарий бе толкова късо. Какъв ли образ щеше да извае той на своя приятел Барбата?

[23] *„Познах го, магарето, той от мене повече е остарял!“*

„Магарето“ е вторият син на Баба Тонка – Ангел Тихов Обретенов (1837–1894), получил класно образование, помагал в търговията на баща си Тихо Обретенов. Участник в четата на Хаджи

Димитър и Стефан Караджа, заловен с 13 други ранени в боевете четници, осъден и изпратен на доживотно заточение в крепостта Сен Жан д'Акр. Връща се в свободна България 40-годишен „старец". Въпреки високото за времето си образование не успява да се задържи на работа поради „неблагонадеждност". Прощава се с несретния живот, ненавършил 60 години (1894).

– – –

След Освобождението почти всички български заточеници се връщат по домовете си. Освободен е касиерът на Ботевата чета Никола Обретенов, но от по-стария му брат Ангел никакви вести не идат. Оцелелите заточеници от четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа са причислени към разбойниците и за тях амнистия няма.

На 21 август 1878 г. Захарий Стоянов (който е отново постоянен гост в дома на Баба Тонка) се обръща от нейно име към руския генерал-губернатор в България с просба да се застъпи за освобождението на Ангел и другарите му, заточени в Сен Жан д'Акр. Не след много седмина (оцелелите) се връщат: остарели, разнебитени, но живи!

Ангел Обретенов се отличава с изключителната си нравствена чистота и скромност. Той е АНГЕЛ в най-светлия смисъл на тая дума, който З. Стоянов влага, когато говори за своите „луди и неразбрани глави... честни и непокорни като ангели". Разказите и бележките на Ангел са в основата на книгата „Четите в България на... Хаджи Димитър...".

[24] *„... аз пътувах за село Х..."*

С този ХИКС З. Стоянов е „законспирирал" в книгата си село Брестовица в Русенска област, близо до град Бяла.

Някои читатели и тълкуватели на „Записките" сметнали, че единственото село в Русенския край с начална буква Х. е старото Хюджекьой (Хюджеки), и пратили З. Стоянов да даскалува там.

През 1934 г. при масово преименуване на селища, на Хюджекьой се дава името Могилино, а през 1955 г. Захари Стояново?!

В действителност през есента на 1873 г. З. Стоянов се условил за даскал, но не в Хюджекьой, а в село Брестовица. Поживял и поработил там около месец-два, но понеже „... не можах да основа никакъв комитет, което ми беше главната ми цел", напуснал и се прибрал в Русчук.

В летописната книга на училището в село Брестовица има следи от кратковременното „учителстване“ на З. Стоянов там.

С указ на Държавния съвет през втората половина на осемдесетте години на миналия век, на село Захари Стояново се връща името Могилино.

[25] *„Между другите пострадали от това приключение... (беше) и Константин Доганов.“*

Доганов, Константин Тодоров (1843–1900). Родом от Копривщица, учил в цариградския Роберт колеж, занимавал се с търговия. Участвал в основаването на Букурещкия революционен комитет през 1869 г. Установил се на работа в Пловдив, където Левски се крил в дома му 3–4 дни. Станал председател на Пловдивския революционен комитет, който имал за свой куриер и връзка с Букурещ бай Иван Арабаджията. За участие в Хасковското съзаклятие бил осъден на 101 години затвор и изпратен в Диарбекир, заедно със Стоян Заимов, Георги Данчев и други. През 1876 г. успял да избяга в Русия. Взел участие в Освободителната война като доставчик на войските. След Освобождението е кмет на Русе.

– – –

През 1881 година З. Стоянов е съдебен следовател при Русенския окръжен съд. Оттогава, изглежда, датира и близкото му познанство с Константин Доганов. По това време се връща от Москва, завършила науките си, Анастасия – малката дъщеря на Баба Тонка. За шест-седем месеца любовта между Парго (З. Стоянов) и Сия (А. Обретенова) стига до женитба, но... къде и как?

„Вещицата“ Баба Тонка не ще и да чуе, че зет иска да ѝ стане той, медвенският квартирант, разбойник, циганин! Венчило в черква пред целия град е немислимо! Изходът е намерен! Кумове ще им бъдат Мариола и Константин Доганови, а венчавката им ще стане в техния дом на 31 януари 1882 година! Баба Тонка ще се примири, но младоженците ще заживеят в ергенската квартира на Захарий.

[26] *„Никола Табаков е един от членовете на революционния комитет в Търново-Сеймен.“*

Никола Йорданов Табаков (Глобаря, Ашлака) от Русе (1850–неизв.).

Революционен деец, участвал в подготовката на Старозагор-

ското и Априлското въстание. Един от активните членове на революционния кръжец при русчукското читалище „Зора“, работил заедно със З. Стоянов по Хиршовата железница (1875), бил в писмовна връзка с него след освобождаването на Джендо от затвора (август 1876).

На най-близкия тогава от приятелите Джендо пише от Медвен (февруари 1877): „Живея като в африканска пустиня... шест месеца става... а още никаква работа не съм захващал.“

Чрез Н. Табаков заточеният Никола Обретенов нарежда изпод дън земя (от цариградския затвор „Матерханата“):

„Като пишеш на гурбет Парго (З. С.), пиши му да не стои хайлак, но да описва всичко, което е видял от началото до свършека на въстанието...“ (писмо на Н. О. до Н. Т. от 20 януари 1877 г.).

С Ашлака е свързана и една комична случка, която Захарий ни разказва в част от непубликуван ръкопис: Помолил приятеля си, на път от Харманли за Русчук (през зимата на 1876 г.), да се отбие в Медвен, да предаде поздрави на домашните му и да поиска от баща му (ако е в село) да му изпроводи едно пътно тескере.

Пратеникът „останал смаян, когато видял... че го здрависват на мойто име. Напразно се мъчил да се отскубне от кокалестите ръце на одъртялата ми баба, която не гледала ни на портрет, ни на писмо, нито пък искала да го чуе, като казвал, че бил родом от Русчук, син на Юрдана Табака. Тя знаела само това: „Ох, синко, Джендо, жива ли бях да та видя!“ И дотам дошла работата, щото на утринта, кога поискал Табаков да си върви на пътя, сичките ревнали в един глас и се хванали за него, за да го не пущат“ (НБКМ, фонд 100, II А 9157).

[27] *„Подир десятина деня дойде и Стамболов...“*

Стамболов, Стефан Николов (1854 – В. Търново, 1895 – София), изтъкнат борец за българската свобода, ръководител на Старозагорското въстание (1875), член на Гюргевския революционен комитет, главен апостол на Първи революционен окръг – В. Търново. Подпредседател (1880–1884) и председател (1884–1886) на Народното събрание. Оглавява контрапреврата на 9 август 1886 г. и връща сваления княз Александър на българския престол. След абдикирането на княза (26 август 1886 г.) е пръв регент, а от 21 август 1887 г. – министър-председател на съединена България. Води самостоятелна национална политика, което довежда до скъсване

на дипломатическите отношения с Русия (ноември 1886 г.). Съсечен от политическите си противници на 6 юли 1895 г. в София.

– – –

Жизнените пътеки на Стамболов и Захарий вървят успоредно от Старозагорското въстание до ранната смърт на Летописеца в Париж. Близо четиринадесет години те са неотменно заедно. С различен дял в борбата за освобождение и изграждане на свободна България, често пъти с различни оценки за събития и хора, но подкрепящи се един-друг по всички кардинални въпроси при управлението на страната и отношението към царска Русия.

През лятото на 1886 година „неопитният“ още депутат в Четвъртото обикновено народно събрание Захарий Стоянов порицава публично председателя на събранието Стефан Стамболов, че много говори, а малко мисли, олицетворява театралното му поведение с капризиозната певица Аделина Пати. Няколко дни покъсно напуска заседанието и на свой ред театрално се отправя с Анастасия за Русчук. Възмутен от всичко това, на 15 юли 1886 г. се оплаква на приятеля си Никола Обретенов в Тутракан:

„Работите в София не отиват на добре. Петко (Каравелов) иска диктатура... а Стамболов – Стамболов се е обърнал на чудовище.“ Година по-късно „чудовището“ става министър-председател, привлича Захарий Стоянов за отговорен редактор на правителствения официоз в. „Свобода“, изпраща го на явни и тайни дипломатически мисии в чужбина, предлага го и го избират за председател на V ОНС (13 дек. 1888 г.)... До края остава една стъпка време!

[28] *„Знамето се приготовляваше от Петрана Обретенова...“*

Петрана Тихова Оретенова (1845, Русчук – 1932, Варна). Това е голямата дъщеря на Баба Тонка, революционерка като всички други от фамилията, ушила знамето на Червеноводската чета през Старозагорското въстание и знамето за четата на сливенския Стоил Войвода през Априлското въстание. Известна с псевдонимите си Пелтека и Българска сестра, тя е пряк помощник на Тома Кърджиев при поддържане на кореспонденцията и доставките на оръжие през Гюргево за Русчук. Когато в навечерието на Априлското въстание Кърджиев е заплашен от залавяне и преминава в Гюргево, за цялата работа на комитета в Русчук остава да отговаря Петрана. Славата ѝ на бунтовничка достига до Петербург и

Москва, откъдето искат портрета ѝ в четническа униформа, за да го разпространят из Русия.

Когато след разгрома на Априлското въстание научава, че брат ѝ Георги е убит, Никола е заловен и заплашен с бесилка, тя пише на Димитър Горов: „Мене не ме е страх от никого, защото честта ни порасна." Не кръстосва ръце, а тича по затворите в Русчук и Търново, събира дрехи и пари, вдъхва кураж на арестуваните. На 2 септември 1876 г. Иваница Данчев ѝ пише от затвора: „Иде ми на умът често да мисля за решителността Ви и за благородното Ви отношение..."

Освободителната война увенчава кариерата на Петрана Обретенова като милосърдна сестра на XII дружина в свищовската болница. До края на живота си е учителка и телеграфистка. Не търси признание за заслуги към отечеството. Умира като забравена от всички пенсионерка във Варна на 8.III.1932 г.

[29] *„Когато Отон Иванов отишел в това село... благоразумното население поискало да го върне и предаде."*

Отон Иванов Хаджидинчов (1852–1934), сподвижник на Бенковски, заловен след Априлското въстание и заточен в Кипър до 1878 г. След Освобождението деец по Съединение на Княжеството с Източна Румелия. Работил като часовникар. Починал във Варна.

[30] *„Свърталището на апостолите в с. Баня е къщата на някого си поп Грую."*

Поп Грую Тренчов (1836–1908) от село Баня, Пазарджишко, делегат на събранието в Оборище, осветил панагюрското знаме, извезано от Райна Княгиня, през въстанието ръководил чета, заловен и съден, изпратен на заточение в гр. Коня. Автор на спомени за Априлското въстание.

– – –

Зад тези сухи характеристични данни се крие една колоритна личност на борец за свободата на България, величествен при заклеване на оборищенските депутати и освещаване на панагюрското знаме, трогателен с признанието си, че е слугувал на пашата в град Коня с цел „да ги държат по-добре турските власти".

В писмо до З. Стоянов съобщава нелицеприятни за себе си истини и това го прави сродна душа: не само Джендаки има смелостта да покаже унизителното си докарване пред палачите в затвора.

Завършва с готовност да помага и днес с каквото може:

„Попът се е върнал жив в отечеството си, освободен от общата амнистия и днес е жив и попува в село Баня. Знамето, което е имал сребърно, отлично от другите, както и другите военни припаси ги е зачувал и ги има и до днес."

[31] *„... ако да не бях се срещнал с игумена на Калугеровския манастир отец Кирил."*

Става дума за отец Кирил Иванов Слепов, български духовник, игумен на Калугеровския манастир, участник в Априлското въстание. Придружава Бенковски в последния му път през Балкана. Тежко ранен на мостчето над река Костина, заловен от турците, съден и изпратен на заточение заедно с Н. Обретенов. Умира от раните си в цариградския затвор „Матерханата" в началото на януари 1877 година.

[32] *„Аз извадих револвера си и прострях на земята няколко от тях."*

Псетата му пречат и подпалвачът ги разстрелва: зли кучета из „Записките" колкото щеш! На повече от трийсетина места творецът натопява четката си в неприятна боя, за да ни покаже кучета-проклетници и кучета-издайници, които са чума за нещастните въстаници. И през Старозагорското, и през Априлското въстание картината е все една и съща:

„Кучетата бухтяха в един глас отчаяно, като че против тях да бяхме въстанали" (в село Новата махала).

„Две пъстри кучета в двора се изправяха на задните си крака, готови да ни издерат очите" (при влизане в двора на поп Грую в село Баня).

И така, до трийсет и повече случки! Има нещо необичайно в тази упорито следвана линия на Летописеца. Кучетата са изрисувани майсторски, виждаме ги как се мятат, готови сякаш да изскочат от страниците на книгата: и пъстри, и червени, и с много светли очи... но винаги зли и разярени за нещо и на някого.

Кулминацията идва след убийството на Бенковски, когато Захарий се е добрал до най-високите клони на грамаден бук и чака да се махне башибозушката потеря. Докато слуша как убийците се карат за парите на отец Кирил, с ужас съзира приближаването на един от своите четириноги приятели:

„Боже мой, що щеше да стане, ако това куче отвореше уста и залае?“

Художественото внушение на страх от кучето е толкова силно, че остава в паметта на читателя наред с най-вълнуващите сцени от летописа на българските въстания.

Описанието на проклети кучета сякаш не му стига. Той ги ненавижда, но не иска да е сам в това си чувство.

Ще намерим в „Записките“ и една трагикомична сцена под Еледжик при „покръстването“ на Аврам Чифутина. Възмутен от издевателството на друговерeца, Бенковски го пита:

„– Нима ти не си българин?

– Не, ефендим... Живея братски с християните, а мразя и ненавиждам турците, като секи кучето...“

Уплашеният евреин може и наистина така да се е изразил, но ние чувстваме как Джендо тържествува. Не само той, а всеки мрази кучето.

Това са мисли, породени може би от някое зло куче в детството, което така здраво го е овърдаляло и нахапало, че после си го е връщал на проклетия им род кога и както може: от безобидната насмешка и предупреждение до присъда с револвера, която не подлежи на обжалване!

[33] *„Когато поискахме оръжието и на далматинеца Иван Шутича...“*

С няколко само щриха Захарий ни представя десетината дързостни далматинци от беловската станция, заложили живота си за освобождението на България. И между тях една крехка българка, жената на Иван Шутич (Сутич) от Татар Пазарджик, наричана гальовно Йонка или Ньонка, талисман и зла прокоба на Хвърковатата чета на Бенковски.

На разходка ли тръгват далматинците? Съзнават ли риска на постъпката си, или смятат, че куршумите отскачат от австрийските им паспорти?

В началото и Летописеца не им вярва:

„Тие бяха обрадвани от нас повече, че им се представил случай да дойдат с нашата чета, да прекарат няколко деня волен живот.“

Далматинците излизат хора сърцати и като разбират, че от разходката им нищо не излиза, не обръщат конете назад, а продължа-

ват с Бенковски към дебрите на Балкана. Заедно с невероятната Мария Сутич, по баща Ангелова!

Ще падне от башибозушки куршум далматинецът Сава, а когато байрактарят на четата Крайчо Самоходов изоставя знамето и бяга, ще го поеме далматинецът Стефо и ще го запази до края, до фаталното мостче над река Костина!

[34] *„Сега го хванах – каза на другарите си Д. Ризов...“*

Ризов, Димитър Христов (1860–1918) – обществен деец, публицист и дипломат. Роден в Битоля, завършил гимназия в Пловдив, а висше образование по право в Белгия. Заедно с Д. Петков основал Софийски македонски централен комитет. На 25 юли 1885 година е избран в ръководството на преустроения БРЦК. След Съединението бил редактор на поредния вестник „Независимост“ (заедно с Д. Петков и З. Стоянов), редактирал началните броеве на правителствения официоз „Свобода“ (1886). Бил народен представител, търговски агент в Скопие, дипломатически агент в Цетина и Белград, пълномощен министър в Рим. Починал през 1918 г. като пълномощен министър в Берлин.

– – –

Едно от най-злополучните приятелства на З. Стоянов е с Димитър Ризов. Започнало през лятото на 1885 г., когато заедно събаряли Румелия; изкачило се до върха в „Светата Троица“, когато тримата (с Димитър Петков) еднакво мислят, еднакво действат, едни цели и стремежи ги обединяват: „... даже целите три милиона българе ако са на друго мнение, ние ще бъдем на своето си“; и пропаднало заради вироглавството, безтактността и болезнените политически амбиции на Ризов: „Чуден човек си ти, Митрий! Белалия момък си ти!“ (писмо на З. С. до Д. Р. от 13 април 1886 г.).

Тодор Ташев

СЪДЪРЖАНИЕ

Духът на свободата.....5
Иван Гранитски

ЗАПИСКИ ПО БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ
Разказ на очевидци. 1870–1876
Том първи

Предисловие.....9
Глава I. Няколко подробности.....25
Глава II. Българският революционерен комитет 72
Глава III. Баба Тонка.....128
Глава IV. Въстанието в 1875 година 156
Априлското въстание в 1876 година
Глава V. Апостолите в Гюргево и техните действия 240
Глава VI. Агитацията в IV окръг 266

ЗАПИСКИ ПО БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ
Разказ на очевидци. 1870–1876
Том втори

Предисловие.....429
Глава I. Въстанието в 1876 г. Панагюрище.....433
Глава II. Четата на Бенковски по селата (Мечка, Поибрене, Мухово и Махалите).....454
Глава III. Освятяване на панагюрското знаме 473
Глава IV. Четата на Бенковски в Петрич, Еледжик, Сестримо и Белово 483
Глава V. Потъпкване на въстанието 538
Глава VI. По Стара планина.....573
Глава VII. Убийството на войводата Бенковски 626
Глава VIII. До троянските колиби.....684

БЕЛЕЖКИ 747
Тодор Ташев

Захарий Стоянов
ЗАПИСКИ ПО БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ
Том I

Бележки
ТОДОР ТАШЕВ
Редактор
ИВАН ГРАНИТСКИ
Графичен дизайн и корица
ПЕТЪР ДОБРЕВ
Коректор
ВАЛЕРИЯ СИМЕОНОВА
Издателство
„ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ“
office@zstoyanov.com
www.zstoyanov.com

Формат 16/60/90
Печатни коли 48,5

Печат
ПК „ДИМИТЪР БЛАГОЕВ“ ООД